

ଜୀବନ ପଣ୍ଡା

ଜୀବନ ପଞ୍ଜିକା

(କବିଚର ଚନ୍ଦ୍ରମଣିଙ୍କ ଆତ୍ମଜୀବନୀ)

ପ୍ରଥମ ଭାଗ

ପ୍ରକାଶକ

ଶ୍ରୀ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ମହାନ୍ତି
କଟକ ପବ୍ଲିଶିଂ ହାଉସ୍
ବାଲୁବଜାର, କଟକ—୨

ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶ, ୧୯୭୦

ମୁଦ୍ରାକର

ଶ୍ରୀ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ମହାନ୍ତି
କଟକ ପବ୍ଲିଶିଂ ପ୍ରେସ୍
କଟକ—୨

ଗ୍ରନ୍ଥ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପଦେ

ମୋର ପରମାର୍ଥ ସିଦ୍ଧାନ୍ତେ କବିଶେଷର ଚିନ୍ତାମଣିଙ୍କ ଆମ୍ଭତରଫତ “ଜୀବନ ପଞ୍ଜିକା” ତାଙ୍କ ତତ୍ତ୍ୱୋପାନର ପଚାଶ ବର୍ଷ ପରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା ।

ଅଦୃଷ୍ଟବାଦରେ ଅନ୍ୟ କାହାର ବିଶ୍ୱାସ ଥାଉ ବା ନ ଥାଉ, ମୋର ଅଛି ଏବଂ ସେ ବିଶ୍ୱାସ ସୁଦୃଢ଼ ଓ ବଦ୍ଧମୂଳ । ମୋ ନଗଣ୍ୟ ଜୀବନରେ ମୁଁ ତାହା ଅନେକ ଥର ପରୀକ୍ଷା କରି ଦେଖିଛି । ଭାଗ୍ୟକୁ ଯେତେ ଫାଙ୍କି ଦେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କଲେ ବି ଶେଷରେ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଭାଗ୍ୟ ହସ୍ତର ଶୀତା ପୁଡ଼ିଲା ହେବାକୁ ହୁଏ । “ଭାଗ୍ୟ ଫଳତ ସଦା” — ଏହା ବହୁଦର୍ଶୀ, ବହୁ-ଅନୁଭବୀ ବ୍ୟକ୍ତିର ଉକ୍ତି । ଭାଗ୍ୟ ଖୋଲିବାକୁ ମନକଲେ, ଖୋଲେ; କେହି ତାର ପ୍ରତିରୋଧ କରିପାରେ ନାହିଁ । ଖୋଲିବାକୁ ମନ ନ କଲେ, କେହି ତାର ମୁଦ ଫିଟାଇ ପାରେ ନାହିଁ ।

ମୋର ଧାରଣା, — ମନୁଷ୍ୟର କେବଳ ଦୁହେଁ, ଦୁନିଆରେ ସମସ୍ତ ବସ୍ତୁର ଭାଗ୍ୟ ଅଛି । ଏପୂର୍ବକ ଗ୍ରନ୍ଥର ମଧ୍ୟ । ଭାଗ୍ୟଦୋଷରୁ ଅଗଣିତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖକଙ୍କର ଗୋଟିଏତୁ ଦୋଷପାର ନାହିଁ, ଯୁକ୍ତି କେତେ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି “ଅଜ୍ଞାତବାସ” ଭୋଗ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଛି । ଚିନ୍ତାମଣିଙ୍କ ଜୀବନ ପଞ୍ଜିକା ଗାର୍ବ ପଚାଶ ବର୍ଷକାଳ ଏହି ଭାଗ୍ୟବିଧାନର ବହୁଭୂତ ହୋଇପାରି ନାହିଁ ।

କବି ଚିନ୍ତାମଣି କୌଣସି ଗ୍ରନ୍ଥରଚନା କରି ତା’ର ପ୍ରକାଶ ଅପ୍ରକାଶ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଚିନ୍ତିତ ହେଉ ନ ଥିଲେ । ସେ ବସ୍ତୁରେ ସେ ଥିଲେ ଏକାବେଳକେ ନିର୍ବିକାର, ନିରୁଦ୍ବିଗ୍ନ । ଏହି ଜୀବନ ପଞ୍ଜିକାରେହିଁ ସେ ତାହା ସ୍ପଷ୍ଟାସରରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଚିନ୍ତାମଣି ଲେଖିଛନ୍ତି:—

“କିନ୍ତୁ ସଦ୍ୟ ପୁସ୍ତକ ଛପା ନ ହେଲା ବୋଲି ମୁଁ ଦୁଃଖିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ପରଶ୍ରମ କେବେ ଛୁଆ ହୁଏ ନାହିଁ, ଏହା ମୋର ବିଶ୍ୱାସ । ଶୀଘ୍ର ହେଉ ବା ବିଳମ୍ବରେ ହେଉ, ନିଶ୍ଚୟ ତାହା ଦିନେ ଫଳଦାୟକ ହୁଏ । କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣର ଗୋଟାଏ ସମୟ ଅଛି । ତାହାର ସମୟ ଆସିଲେ ସେ ହୁଏ । X X X X ଲେଖାର ଯେବେ କିଛି ମୁଲ୍ ଥିବ, ତେବେ ସେ ଯୁଗାନ୍ତରେ ବି ପ୍ରକାଶ ପାଇବ । ନନେତ୍ ଆପେ ଆପେ ପରି ନଷ୍ଟ ହୋଇଯିବ । ଫୁଲରେ ସୁନ୍ଦର ଥିଲେ ସାତପରସ୍ତ ବଣ ଭେଦ ସେ ଚଢ଼ି ଉଠିବ, ଅନ୍ୟଥା ସ୍ୱଳ୍ପସ୍ୱଳ୍ପ ଶୁଖି ମାଟିରେ ମିଳେଇ ଯିବ । ଏ ଧାରଣା ମୋର ସ୍ୱାଭାବିକ । ସୁତରାଂ ମୁଁ ଲେଖିଯାଏଁ, ତାହା ଛପା ହେଲା କି ନାହିଁ, ତାହା ଭାବେ ନାହିଁ । ସେପରି ଭାବିଲେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟରେ ଶିଥିଳତା ଆସେ ।”

ଏହାହିଁ ଥିଲା ଚିନ୍ତାମଣିଙ୍କର ଗାତ । କିନ୍ତୁ ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଗ୍ରନ୍ଥପ୍ରକାଶ ବସ୍ତୁରେ ସ୍ୱଭାବତଃ ଉଦାସୀନ ଥିଲେହେଁ ତାଙ୍କ ସ୍ୱର୍ଗୀଭୋଦ୍ଦେଶ ପରେ ତାଙ୍କର ଦାୟାଦ ହସାବରେ ଏହା ପ୍ରକାଶ କରିବା ଥିଲା ମୋର ଏକ ପବନ ଦାୟିତ୍ୱ । ପିତୃଭଣାର ଯତ୍ନା ନାମ ପରିଗୋପ ପାଇଁ

ମୁଁ ଦୁଇଟି କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବାଛି ନେଇଥିଲି । ଗୋଟିଏ ହେଉଛି ତାଙ୍କର ଶକ୍ତି ଏ ସ୍ମୃତିମନ୍ତର ନିର୍ମାଣ ଓ ତହିଁରେ ତାଙ୍କର (ପୂର୍ବ) ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଏବଂ ଅନ୍ୟଟି ହେଉଛି ଏହି ଆତ୍ମଜୀବନୀ ପ୍ରକାଶ । ପ୍ରଥମ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ପାଳନ କରିବାକୁ ଯାଇ ମୋର ସମସ୍ତ ସମ୍ଭବ ସମ୍ବଳ ମୁଁ ବ୍ୟୟ କରିଦେଇଥିଲି । ତେଣୁ ଦ୍ୱିତୀୟ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ପାଳନ ପାଇଁ ମୋର ଶକ୍ତି-ସାମର୍ଥ୍ୟ ନ ଥିଲା । ମୁଁ ଏକ ପ୍ରକାର ହତାଶ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲି । ମୋର ଜୀବନ-ବର୍ତ୍ତିକା ଲିଭିଯିବା ପୂର୍ବରୁ ଏ ପବନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଟି ଯେ ପାଳନ କରିପାରିବ, ଏପରି ଭରସା ନ ଥିଲା ।

ଆମ ଓଡ଼ିଶାରେ ସତ୍ସାହାୟତାପ୍ରଗୁରୁବ୍ରତ ଅନୁଷ୍ଠାନର ଏକାନ୍ତ ଅଭାବ । ଖାଣ୍ତି ସାହାଯ୍ୟକ ଭଲପୁନ ଭଦେଶ୍ୟ ନେଇ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ପ୍ରୟାସୀ ହେବା ବ୍ୟକ୍ତି କୃତ୍ରିମ ଦେଖାଯାନ୍ତି । ଏପରି ଅବସ୍ଥାରେ, ମୋର ସ୍ୱଳ୍ପ ଯେ କେବଳ ଏକ ଅବାସ୍ତବ ସୁଖ-ସ୍ୱପ୍ନରେ ପରଶିତ ହୋଇ ରହୁଯାଇଥାନ୍ତା, ଏହା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟମାତ୍ର । କିନ୍ତୁ ମୋର ସୌଭାଗ୍ୟ ଯେ “କଟକ ପବ୍ଲିଶିଂ ହାଉସ୍”ର ସୁଯୋଗ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଓ ପରିଚାଳକ, ମୋର ସଦାଶୟ, ସହୃଦୟ ବନ୍ଧୁ ଶ୍ରୀ ଭ୍ରମରତରଣ ମହାନ୍ତି ମୋତେ ନୈରାଶ୍ୟର ଅଗ୍ନିଗର୍ଭରୁ ଉଦ୍ଧାର କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରକାଶର ଭାର ବହନ କରି ସେ ମୋତେ ଅଶେଷ ଶକ୍ତି ପ୍ରାଣରେ ଛନ୍ଦି ଦେଇଅଛନ୍ତି । ମୋର ସାମାନ୍ୟ ଅନୁରୋଧକ୍ରମେ ସେ ଯେଉଁ ବିପୁଳ ଆଗ୍ରହର ସହିତ ଏ ସତ୍ତ୍ୱକାର୍ଯ୍ୟରେ ବୁଦ୍ଧ ହେବାକୁ ବାହାର ପଡ଼ିଲେ ତାହା ବାସ୍ତବିକ ଆଦର୍ଶସ୍ଥାପନ । ମନୁଷ୍ୟ ହୃଦୟର ସଦୁଦ୍ଦେଶ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଆହ୍ୱାନ ପ୍ରାର୍ଥନା ଯେ ଭଗବାନ ଶୁଣନ୍ତି ଏବଂ ତା’ର ସତ୍ତ୍ୱକଲ୍ପ ଉପରେ ବୃଣାଦୁଷ୍ଟି ତାଳି ତାକୁ ଅମୃତମୟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ମଣ୍ଡିତ କରନ୍ତି, ଏ ଅନୁଭୂତ ମୁଁ “ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି ସ୍ମରଣିକା” ନିର୍ମାଣ ସମୟରେ ଲଭ କରି ଧନ୍ୟ ହୋଇଥିଲି, ଆଜି ତାହା ଦ୍ୱିତୀୟବାର ଲଭକରି ବୃତ୍ତାର୍ଥ ।

ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରବାସ ପରେ ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି ସ୍ମରଣକୁ ବାହୁଡ଼ି ଅନୁରାଗୀ ଶୁଭେଚ୍ଛୁ ସୁହୃଦବର୍ଗଙ୍କ ସନ୍ନିବନ୍ଧ ଅନୁରୋଧକ୍ରମେ ଏହି ଆତ୍ମଜୀବନୀ ଲେଖିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ସୁଶୃଙ୍ଖଳ ସାହିତ୍ୟ ସାଧନାର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନିୟମାନୁଯାୟୀ ସମୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ସେ ଏହି ଆତ୍ମଚରିତ ଲେଖାରେ ମନୋନିବେଶ କରିଥିଲେ । ମାତ୍ର ନାନା ସମୟରେ ନାନା ଦୁଃଖ ଦୁର୍ବିପାକ ଓ ଜର୍ବବାଧର ଆକ୍ରମଣ ଯୋଗୁଁ ସେ ଉକ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିୟମିତଭାବରେ ଅଗ୍ରସର ହୋଇପାରିଲେ ନାହିଁ । ତାରମ୍ଭାର ନିୟମର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଘଟିବାକୁ ଲାଗିଲା । ସମୟ ସମୟରେ ବାଧା ହୋଇ ଦୀର୍ଘକାଳ ଧରି ଲେଖା ବନ୍ଦ ରଖିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଏହିପରି ଅନିୟମିତ ଭାବରେ ୧୯୨୪ରୁ ପ୍ରାୟ ୧୯୪୦ ମଧ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଜୀବନ ପଞ୍ଜିକାର ଲେଖା ଅତି ଧୀର ମନ୍ଦ୍ରର ଗଡ଼ରେ ଚାଲିଥିଲା ।

ସ୍ୱରଚିତ ସମସ୍ତ କାବ୍ୟକବିତା, ଗଳ୍ପଉପନ୍ୟାସ, ପ୍ରବନ୍ଧ ନିବନ୍ଧ ଭଳି କବି ସ୍ୱହସ୍ତରେ ନିଜର ଜୀବନବୃତ୍ତାନ୍ତ ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି । କେତେକ ଲେଖକଙ୍କର ଧାରଣା ଯେ ଚନ୍ଦ୍ରାମଣିଙ୍କର ହସ୍ତ ଅତଳ ଥିଲା ଏବଂ ସେ ସ୍ୱହସ୍ତରେ କିଛି ଲେଖିପାରୁ ନଥିଲେ; ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ କାବ୍ୟକବିତାଦି ଶ୍ରୁତିଲିଖନ ମାତ୍ର । ଏହା ନିତାନ୍ତ ଭ୍ରାନ୍ତ ଧାରଣା । ଏପରିକି ମଣ୍ଡିତ ଗଳ୍ପକଣ୍ଠ ଦାସଙ୍କ ଭଳି ବଞ୍ଚି ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟ ଏପରି ଏକ ଆତ୍ମଲିଖିତ ଜନଶ୍ରୁତିରେ ଆସ୍ଥା ସ୍ଥାପନ କରି ବିଭ୍ରାନ୍ତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଜଣେ ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚକଙ୍କର ସମାଲୋଚନା ଗ୍ରନ୍ଥର ଭୂମିକାରେ ସେ ନିର୍ବିରୂପରେ ଏପରି ଅଭୂତ କଥା ପ୍ରକାଶ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ପ୍ରକୃତପକ୍ଷରେ ଭଗବତ୍ପ୍ରାୟ କବିଙ୍କର ଦକ୍ଷିଣହସ୍ତ ଜୀବନର ପରସମାପ୍ତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କର୍ମସମ ଥିଲା ।

ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି ଭୁବରୋଧ୍ୟ ରୋଗଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏବଂ ତାଙ୍କ ବାମହସ୍ତର ନିୟା ବନ୍ଧୁ-
ପରମାଣରେ ବ୍ୟାହତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା, ଦକ୍ଷିଣହସ୍ତ କେବେହେଲେ ଅକର୍ମଣ୍ୟ ହୋଇ
ନ ଥିଲା । ତାଙ୍କର ପେନସିଲ-ଲେଖା ଜୀବନ ପଞ୍ଜିକା ଅଦ୍ୟାବଧି ରହିଛି । ଶେଷ ଜୀବନରେ
ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି ଯେତେବେଳେ ଉଦୟ ଚନ୍ଦ୍ରର ଦୁଃଖିଶକ୍ତି ପ୍ରାୟ ହରାଇ ବସିଥିଲେ, ସେତେବେଳେ
ସ୍ୱହସ୍ତରେ ପଞ୍ଜିକାଲେଖା ଅସମ୍ଭବ ହୋଇଉଠିଥିଲା ଏବଂ ସେ ବାଧାହୋଇ ତାଙ୍କ ଜୀବନକାହାଣୀ
ମୁହେଁ ମୁହେଁ ଭାଙ୍ଗିଥିଲେ । ସେତକ ମାତ୍ର ଶୁଭଲକ୍ଷିତ ଆକାରରେ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଜଣେ ଅଲ୍ପ-
ଶିକ୍ଷିତ ଲୋକ ଏହି ଶୁଭଲକ୍ଷଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିୟୁକ୍ତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏବଂ ତାହାର ଲେଖା
ନାନା ଅଣୁକ୍ତି ଦୋଷରେ ଦୁଷ୍ଟ ହୋଇପଡ଼ିବାରୁ, ଦୁଃଖିହୀନତା ସତ୍ତ୍ୱେ ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି ପୁଣି ନିଜ-
ହସ୍ତରେ ଲେଖିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ, ମାତ୍ର ସେ ଚେଷ୍ଟା ବ୍ୟର୍ଥ ହୋଇଥିଲା । ଏହାର
କିଛିଦିନ ପରେ କବିଙ୍କୁ ଅକ୍ଳିମଶଯ୍ୟା ଅବଲମ୍ବନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବାରୁ ଜୀବନପଞ୍ଜିକାର
ଲେଖା ଏକାବେଳେକେ ବନ୍ଦ ହୋଇଯାଇଥିଲା ।

ଯେ କୌଣସି ଆତ୍ମଚରିତର ଆତ୍ମଚରିତ ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରହିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । କବି ଚନ୍ଦ୍ରାମଣିଙ୍କ
“ଜୀବନପଞ୍ଜିକା” ସେହି ସାଧାରଣ ଜନ୍ମପର ଅଧୀନ ହୋଇ ରହିଛି । ଭଞ୍ଜକବି-ଜନ୍ମରୂପି ପୁଣ୍ୟ-
ସାରସ୍ୱତଜୀର୍ଣ୍ଣ ଘୁମୁସର ଭ୍ରମଣରେ ଏହି ମୁଦ୍ରିତ ଜୀବନ ପଞ୍ଜିକାର ସମାପ୍ତି । ଘୁମୁସର ଭ୍ରମଣରୁ
ଫେରିବାର କିଛିକାଳ ପରେ, ପ୍ରତ୍ୟାତ ସାହିତ୍ୟିକ “ସାହିତ୍ୟସମ୍ରାଟ୍” ମହାରାଜା ବିଜୟଦେବ
ବର୍ମାଙ୍କ ନିମନ୍ତ୍ରଣକ୍ରମେ କବି ଜୟପୁର ପରିଦର୍ଶନରେ ଯାଇଥିଲେ । ମହାରାଜା ମହୋଦୟଙ୍କ
ଅନୁକୂଳରେ ରାଜ୍ୟାନ୍ତର୍ଗତ ନାନା ଦର୍ଶନୀୟ ସ୍ଥାନ ଦର୍ଶନ କରି ଜୟପୁର ସମ୍ମୁଖରେ ସେ ବିସ୍ମୃତ
ଅନୁଭୂତି ଅର୍ଜନ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲେ । ଉକ୍ତ ଅନୁଭୂତି ସେ ଜୀବନ ପଞ୍ଜିକାରେ
ଲିପିବଦ୍ଧ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେବେଳେ ରୋଗବ୍ୟାଧି ଏବଂ ଜରାସନ୍ତର ସେଥିରେ ଶ୍ରେଣୀ
ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ସୃଷ୍ଟିକଲା । ଫଳତଃ ଜୟପୁର ଅନୁଭୂତିର ଦଣ୍ଡନା କେବଳ “ଅୟମାରମ୍ଭ”ରେ
ରହିଗଲା । ସେହି ସାମାନ୍ୟ କେତେ ଧାଡ଼ି ଜୀବନଚରିତରୁ ବାଦ ଦିଆଯାଇଛି ।

ଚନ୍ଦ୍ରାମଣିଙ୍କ ଜୀବନର ଗୋଟିଏ ଅତି ପ୍ରିୟ ବାସନା ଚରିତାର୍ଥ ହୋଇପାରି ନ ଥିଲା ।
ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣର କିଛିକାଳ ପୂର୍ବରୁ ଉତ୍କଳର ଆଦିକବି ସାରଳାଦାସଙ୍କ ପୁଣ୍ୟଜନ୍ମସ୍ଥିତି ଝଙ୍କଡ଼
ଦର୍ଶନରେ ଯିବାପାଇଁ ଚନ୍ଦ୍ରାମଣିଙ୍କ ନିକଟରୁ ତତ୍ତ୍ୱତଃ କେତେକ ଚିଣିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତିକଠାରୁ ସାଦର
ଆହ୍ୱାନ ଆସିଥିଲା । ଉକ୍ତ ସାରସ୍ୱତଜୀର୍ଣ୍ଣ ପରିଦର୍ଶନ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ କବିଙ୍କର ଅଦମ୍ୟ ଆକାଂକ୍ଷା
ଥିଲା । ସେଦିନରେ ସମସ୍ତ ଆୟୋଜନ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲା । ମାତ୍ର ସେତକବେଳେ ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି
ଶ୍ରେଣୀ ରୋଗାକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିବାରୁ ଝଙ୍କଡ଼ଯାତ୍ରା ପ୍ରଗତି ରଖିବାକୁ ହେଲା । କିଛିଦିନ ଅନ୍ତେ,
କବିଙ୍କ ମହାଯାତ୍ରା ତଥୁ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଯିବାରୁ ଝଙ୍କଡ଼ବାସୀଙ୍କର ଆଶା ଆକାଂକ୍ଷା ଅସ୍ପୃଶ୍ୟ
ରହିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କବିଙ୍କର ପ୍ରିୟମନୋବାଞ୍ଛା ମଧ୍ୟ ଅସ୍ପୃଶ୍ୟ ରହିଗଲା ।

୧୯୪୩ ମସିହା ଡିସେମ୍ବର ମାସ ୧୭ ତାରିଖ ଅର୍ଦ୍ଧରାତ୍ର ସମୟରେ ଏହି ଅଧମ ସନ୍ତାନ
ତାଙ୍କ ଅନ୍ତିମ ଶଯ୍ୟା ନିକଟରେ ବସି ଗୀତାପାଠ କରୁଥିବାବେଳେ ଏବଂ ଗୀତାବିଷ୍ଣୁତ
“ବିଶ୍ୱରୂପ ଦର୍ଶନ” ପଢ଼ାହେଉଥିବାବେଳେ କବି ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ଆହ୍ୱାନକ୍ରମେ ତାଙ୍କ
ଶ୍ରୀଚରଣରେ ଲୀନ ହୋଇଗଲେ । ତା. ୧୭ । ୩ । ୧୮-୨୭ ର ଅର୍ଦ୍ଧରାତ୍ରରେ ତାଙ୍କର ଆବର୍ତ୍ତବ
ଏବଂ ତା. ୧୭ । ୧୭ । ୧୯୪୩ ର ସେହି ଅର୍ଦ୍ଧରାତ୍ରରେ ତାଙ୍କର ଉତ୍ତରାବ ।

ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି କେବଳ କବି ନ ଥିଲେ, ତାଙ୍କର ରୋଗଦାରଦ୍ରବ୍ୟକ୍ଳିଷ୍ଟ ଜୀବନରେ
ଶିକ୍ଷକତା, ସାମ୍ବାଦକତା ଓ କବିତ୍ୱ ରୂପୀ ତ୍ରିବେଣୀ ଧାରରେ ଅପୂର୍ବ ସମନ୍ୱୟ ଦର୍ଶିଥିଲା ।

“ଜୀବନ ପଞ୍ଜିକା”ରୁ ପାଠକପାଠିକାମାନେ ତାଙ୍କ ଜୀବନର ଏହି ତିନୋଟି ବିଭିନ୍ନ ସମ୍ବନ୍ଧ ପରିଚିତ ହେବେ ।

କବି ଶେଖରଙ୍କ ମୁଦ୍ରାତ ଆତ୍ମଜୀବନରେ ମୁଁ ଦୁଇଟି ବିଷୟ ବାଦ୍ ଦେଇଛି । ପ୍ରଥମଟି ହେଉଛି, ମୋ ସମ୍ପେତ କେତେଜଣ ତତ୍କାଳୀନ ତରୁଣକବି ଓ ଲେଖକଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନାଙ୍କର ଅଭିମତ ଓ ଆଶୀର୍ବାଦ । ତାହା ପ୍ରକାଶିତ ହେଲେ ହୁଏତ ଅନ୍ୟ ମନରେ ଅବାହିତ ପ୍ରତିକ୍ରିୟାର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇପାରେ ଏହି ଆଶଙ୍କା କର ମୁଁ ତାହା ବାଦ୍ ଦେଇଛି ।

ଅନ୍ୟ ବିଷୟଟି ହେଉଛି,—କବିଙ୍କର ଆତ୍ମବୋଧ ପ୍ରତ୍ୟାପନ । ତାହା ଅବଶ୍ୟ ଅପ୍ରକାଶ୍ୟ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ, ଜୀବନ ପଞ୍ଜିକାରେ ତାହା ଏପରି ସ୍ଥଳରେ ସନ୍ଧିବେଶିତ ହୋଇଅଛି ଯେ ତାହା ଏକ ପ୍ରକାର ଅସ୍ବଲଗ୍ନ ହୋଇପଡ଼ିଛି । ମୁଁ ତାହା ଗୋପନ ରଖିବାକୁ ଚାହେଁ ନାହିଁ । ତେଣୁ ତାହା ଆତ୍ମଚରିତରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରି ଏହି ସ୍ଥାନରେ ଉଦ୍ଧାର କରିଦେବା ସମ୍ପାଦନା ମନେ କରୁଛି ।

ଚିନ୍ତାମଣି ଲେଖିଛନ୍ତି:—

“ପଞ୍ଜିକା ଏତେ ଦୂର ଲେଖା ହୋଇ ଆସିଲା, ମାତ୍ର ମୋର ଶୁଭବ ଚରିତ୍ର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମୁଁ କିଛି କହି ନାହିଁ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ମନୁଷ୍ୟର ଭଲମନ୍ଦ ଦୁଇପାଖ ଅଛି, ମୋର ମଧ୍ୟ ଅଛି । ତାହା ନ କହିଲେ ଆତ୍ମବୋଧ ଗୋପନ ପାପରେ ଲିପ୍ତ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ମୋର ପ୍ରଧାନ ବୋଧ,—ମୁଁ କ୍ଷଣକୋପୀ । କାହାର ଟିକିଏ ଭ୍ରମ ବା ଯୁକ୍ତି ଦେଖିଲେ ମୁଁ ସହପାରେ ନାହିଁ । ସମସ୍ତଙ୍କୁ ମୋହର ମତରେ ଚଳାଇବାକୁ ମୁଁ ଇଚ୍ଛା କରେ, କିନ୍ତୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଲୋକର ଯେ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ମତ ଏବଂ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ ଅଛି, ତାହା ମୁଁ ଭୁଲିଯାଏଁ । ସମସ୍ତଙ୍କ ସ୍ବାଧୀନତା ମୁଁ ନିଜ ହାତରେ ରଖିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରେ, କିନ୍ତୁ ନିଜର ସ୍ବାଧୀନତା କାହାକୁ ଦେବାକୁ କୃତ୍ରିମ ହୁଏଁ । ଏହା ଅବଶ୍ୟ ସ୍ବାଧୀନତା ଏବଂ ସ୍ବଭାବର ମଧ୍ୟପଥ । କିନ୍ତୁ ଏ ମଧ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଭଲ ଏତିକି ଯେ ମନ ମଧ୍ୟରେ ମୁଁ କୋପ ପୋଷି ରଖେ ନାହିଁ, ତାହା ମୁହୂର୍ତ୍ତକେ ଫିଲାଇ ଯାଏ । ମୋର ଆଉ ଗୋଟିଏ ବୋଧ,—ଲେଖାଲେଖି ବେଳେ କେହି ଆସିଲେ ମୋତେ ବିଷୟର ଲାଗେ । ସେଥିରେ ମୋର ଚିନ୍ତାସ୍ରୋତ ଛୁଣିଯାଏ, କଲ୍ଲନା ଚକ୍ଷୁକୁତ ହୋଇଯାଏ । ବୁଢ଼ା ହୋଇ ମରବାକୁ ବସିଲି, ତଥାପି ମୋର ସ୍ବପନ ଶିକ୍ଷା ହେଲା ନାହିଁ, କି, ଅବଧି ମାୟା ମୋହ ମମତା ଛାଡ଼ିପାରୁ ନାହିଁ । ପିଲାମାନେ ଟିକିଏ କାନ୍ଦିଲେ ମୁଁ ଯୈର୍ଦ୍ଧ୍ୟବୃତ୍ତ ହୋଇପଡ଼େ । ସେ ମୋର କିଏ, ତାହା ସାଙ୍ଗରେ ମୋର କେତେ ଦିନ ବା ସମ୍ପର୍କ,—ଏ ଜ୍ଞାନ ମୋର ଦୃଢ଼ ନାହିଁ । ସମସ୍ତେ ଯେ ସ୍ବଗାରରେ ଦୁଇଦିନର ସାଥୀ,—ଆଖି ବୁଜିଲେ କେହି କାହାର ନୁହେଁ, ଏହା ଜାଣି ସୁଦ୍ଧା ମୁଁ ମାୟା ମୋହରେ ଅନ୍ତ ହୋଇଯାଏଁ । ବାଡ଼ିରେ ଗୋରୁ ବା ଛେଳି ପଶିଲେ ତାକୁ ନ ଡ଼କିବା ଯାଏଁ ମୁଁ ଘିର ହୋଇ ରହିପାରେ ନାହିଁ । ଆଜି ମରଗଲେ କାଲି ପଲପଲ ଗୋରୁ ଛେଳି ପଶି ଖାଇଲେ ମୁଁ ଘରୁଡ଼ିବାକୁ ଆସିବି ନାହିଁ,—ଏ ଚେତନା ମୋର ଥାଏ ନାହିଁ । ଆଉ ଗୋଟିଏ ବୋଧ, ମୁଁ ପେଟୁକ, ଭୋକ ମହୁପାରେ ନାହିଁ । ସମ୍ପର୍କୀ ବର୍ଷ ହେଲା ଏତେ ଖାଲ ଖାଲ ସୁଦ୍ଧା ମୋର ଶାନ୍ତ୍ୟ ଲାଭିବା ତପ୍ତି ଲାଗିଲା ନାହିଁ । ନ ଖାଇବା ଯାଏଁ ମୋତେ ଚାରିଆଡ଼ୁ ଅନ୍ଧାର ଦେଖାଯାଏ; ତେବେ ସ୍ବପାରରୁ ମୋର ଆସନ୍ତ ଉଷା ହେଲା କିପରି ? କେହି

ଅନ୍ୟାୟ କଲେ ମୋର ଦେହ ଜଳିଯାଏ । ନ୍ୟାୟ ଅନ୍ୟାୟର ବିଚାରକ ତ ମୁଁ କହୁଛି, ସେଥିର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବିଚାରକ ଅଛି । ତେବେ ମୋର ଏ ଅନଧିକାର ଚର୍ଚ୍ଚା କାହିଁକି ? ଯେ ଦୋଷ କରିବ, ସେ ଦଣ୍ଡ ପାଇବ, ସେଥିପାଇଁ ମୋର ମୁଣ୍ଡବଥା କାହିଁକି ? ପୁରୁଷ କହୁଛି,—ମୋର କୋଥ ଶଶସ୍ତ୍ରାୟୀ, କୋଥବେଳେ ଯାହାକୁ ଯାହା କହିବାର ପାତ୍ର କଥା କହିଦେଇ ଭୁଲ ହୋଇଯାଏ, ମନରେ ଆଉ କୌଣସି ବିକାର ବା ସ୍ୱପନ ଆସେ ନାହିଁ, ଏତକ ଆତ୍ମଧିକାରରେ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ । ତା ପରେ ମୁଁ ପିଆବାଗା । ପାଖରେ ଯାଇଯା ଆଉଁ ଆଉଁ ଯିଲାଏ ମାଗିଲେ “ନାହିଁ” ବୋଲି ବେଳେବେଳେ କହୁଛି । ଶୁଦ୍ର ପିଆ ଦେଲେ ବି ଏହା ଭୟଙ୍କର । ଯୁଦ୍ଧ ସ୍ପର୍ଶ କି ଭୟଙ୍କର କୁହେଁ ? କଣିକାଏ ବିଷ କି ପ୍ରାଣହୀନକ କୁହେଁ ? ଏଥିପାଇଁ ମୁଁ ଅନେକଥର ମନେ ମନେ ଲଜ୍ଜିତ ହୁଏ, ମାତ୍ର କୁ-ଅଭ୍ୟାସ ଛଡ଼ିପାରେ ନାହିଁ । ଏହିପରି ଦୋଷ ଦୁର୍ଗୁଣ ମୋର ଅନେକ ଅଛି । ମୁଁ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ନିଷ୍ଠୁଳଙ୍କ ବୋଲି ନିୟମ କରି ନିର୍ଭୟରେ କହିପାରିବି ନାହିଁ । ଅବଧି ଏହି ଦୋଷ ମୋର ସ୍ୱଶୋଧିତ ହୋଇପାରି ନାହିଁ,—ଏ ଜନ୍ମରେ ସ୍ୱଶୋଧନର ଆଶା ମଧ୍ୟ ନାହିଁ । ଭବିଷ୍ୟତ ଜନ୍ମରେ କଣ ହେବ, ତା ଭବିଷ୍ୟତ ଜାଣେ । କିନ୍ତୁ ମୋର ବିଶ୍ୱାସ, ଏହି ସମ୍ଭାର ଭବିଷ୍ୟତ ଜନ୍ମରେ ବି ପ୍ରଭବ ବିସ୍ତାର କରିବ । ଏ ଜନ୍ମ ଯେପରି ବ୍ୟର୍ଥ ହୋଇଛି, ଭବିଷ୍ୟତ ଜନ୍ମ ବି ସେହିପରି ବ୍ୟର୍ଥ ହେବ । ଏହି ଅନୁତାପ ପ୍ରାଣରେ ବଡ଼ କଷ୍ଟ ଦିଏ । ଅନୁତାପ ପାପର ସଂଶ୍ଳେଷ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ, ତାହାହିଁ ମନରେ ତ୍ୟାଗସ୍ୱରୂପ ଆଣେ,—ଏହାହିଁ ନିରାଶା ମଧ୍ୟରେ ଆଶାବିନ୍ଦୁ ।”

ଉଚ୍ଚତାଂଶରୁ ପାଠକ ପାଠିକା ଚନ୍ଦ୍ରାମଣିଙ୍କର ଦୋଷ ମଧ୍ୟରେ ବି ଗୁଣର ପରିଚୟ ପାଇ ପାରିବେ ।

ମୋର ଅଧିକ କିଛି ବକ୍ତବ୍ୟ ନାହିଁ । ଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପ୍ରସ୍ତୁତି ଦିନରେ ମୋର ପୁର୍ୟ୍ୟପାଦ ମାତୁଳ ଜଗନ୍ନାଥ ଚନ୍ଦ୍ରାମଣିଙ୍କ ଚର ମନ୍ଦିର ଓ ସହକର୍ମୀ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ସୋମନାଥ ମହାନ୍ତି ବହୁ ପରିଶ୍ରମ କରିଅଛନ୍ତି । ପାଣ୍ଡୁଲିପିର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟାଂଶ ତାଙ୍କର ହସ୍ତଲେଖ । ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ମୁଁ ଦ୍ୱାର୍ତ୍ତିକ କୃତଜ୍ଞତା ଜ୍ଞାପନ କରୁଛି ।

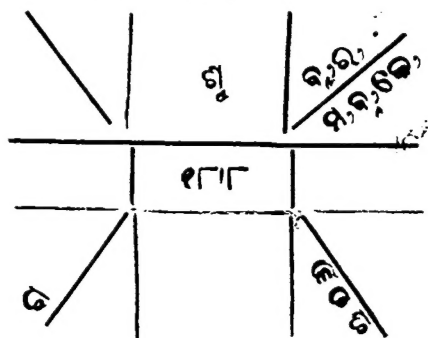
ଶ୍ରୀ ଉପେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରସାଦ ମହାନ୍ତି
ବାଣୀ ସାହିତ୍ୟ ମନ୍ଦିର, ଭଦ୍ରକ ।

ଜୀବନ ପଞ୍ଜିକା

କେତେ ଜଣ ଆତ୍ମୀୟ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ଜ୍ଵାଳାରେ କମ୍ପିତ କରରେ ଆଜି ମୁଁ ମୋର ଜୀବନ ଘଟଣା ଲେଖିବାକୁ ବସିଅଛି । ଯେଉଁମାନେ ଏ କାର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ, ସେମାନଙ୍କର ଅମୂଲ୍ୟ ଅଭିଯୋଗ ଏହି ଯେ, ମୋର ଜୀବନର ଘଟଣାବଳୀ ମୁଁ ଝିପିରଖି ନଗଲେ ଭାବନାବଳୀ ଲେଖକଙ୍କୁ ବଡ଼ ଅସୁବିଧାରେ ପଡ଼ିବାକୁ ହେବ । ମୋର ଭବିଷ୍ୟତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସେମାନଙ୍କର ଏ ଭଳି ଭଲ ଧାରଣା ବାସ୍ତବରେ ବିସ୍ମୟଜନକ । ସେମାନେ ସ୍ନେହ ମମତା ବଶିତଃ ଯାହା କହୁନୁ ପଛକେ, ମାତ୍ର ଯାହାର ବର୍ତ୍ତମାନ ନାହିଁ, ତାହାର ଭବିଷ୍ୟତ କାହୁଁ ଆସିବ ! ଯାହାର ଜୀବନ ନାହିଁ, ତାହାର ଜୀବନାଲେଖା ବିଷୟ ସଂସ୍ୟା ସିନା ! ବିଶ୍ଵ-ମହାରଣ୍ୟ ଗର୍ବରେ ମୋ ଭଲ କେତେ କ୍ଷୁଦ୍ର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଯୁକ୍ତ ଫୁଟି ଝଟି ମାଟିରେ ମିଶି ଯାଉଅଛି, ତାହା ଜାଣିବାକୁ କିଏ କାହିଁକି ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କରବ ? ମୋର ଶୂନ୍ୟଗର୍ଭ ଜୀବନା ପଡ଼ି ଦୁଆ ସମୟ ନଷ୍ଟ କରିବାକୁ ନିତାନ୍ତ ନିଷ୍ପତ୍ତି ଲୋକର ସୁଦ୍ଧା ପ୍ରବୃତ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ଯଦି ଆଜ୍ଞାଜୀବନ ପ୍ରକାଶରେ ଏତେଦୂର ଗାତସ୍ମୃତ୍ତ, ତେବେ ଲେଖନୀଧାରଣର କାରଣ କ'ଣ ବୋଲି କେହି କେହି ପ୍ରଶ୍ନ କରିପାରନ୍ତି । ତତ୍ତ୍ଵତ୍ତରରେ ମୋର ବକ୍ତବ୍ୟ ଏହି ଯେ, ମୁଁ କେବଳ ଜୀବନଘଟଣା ଲେଖିବାକୁ ବସିନାହିଁ, ତାହା ଉପଲକ୍ଷ ମାତ୍ର । ସେହିପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଅଜ୍ଞତ କାଳର ବିଭବ ପ୍ରଦର୍ଶନ ମୋର ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ମୋର ଆତ୍ମକାହାଣୀରେ ବିଶେଷତ୍ଵ ଥାଉ ବା ନଥାଉ ସେକାଳର ଗତିଗତି ଅନେକଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଶିକ୍ଷଣୀୟ ହେବ । ଗୁଣିଣ ବର୍ଷ ପୂର୍ବର ଅବସ୍ଥା ସଙ୍ଗରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଅବସ୍ଥା ତୁଳନା କଲେ ନିଜ ପ୍ରତି ନିଜର ଅବିଶ୍ଵାସ ଜାତ ହୁଏ । ଏମନ୍ତ କି ଆକାଶ ପାତାଳର ପ୍ରଭେଦ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ । ସେକାଳର ପ୍ରକୃତ ଅବସ୍ଥା ବର୍ତ୍ତମାନ ଉପନ୍ୟାସ ତୁଲ୍ୟ ପ୍ରତୀୟମାନ ହେବ । ସମ୍ଭୂତ ମୋର ଜୀବନ-ସ୍ରୋତ ଅର୍ଦ୍ଧଶତାବ୍ଦୀ ଅତିକ୍ରମ କରିଅଛି । ମୋର ଭାଗ୍ୟ ମୋତେ ସବଦା ମୁଖ୍ୟ-ସ୍ରୋତସ୍ଥିତର ପତନୋନ୍ମୁଖ ତଡ଼ା ଉପରେ ଠିଆ କରାଇଅଛି । ଏହି ସୁଦର୍ଦ୍ଦ ଅର୍ଦ୍ଧଶତାବ୍ଦୀକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଜୀବନ ଯେ ସ୍ରୋତରେ ତଳି ପଡ଼ି ନାହିଁ, ଏହାହିଁ ଅସ୍ପର୍ଶ । ସେ ଯାହାହେଉ ଗତିପଥରେ କେତେ କେତେ ବିପଦ ବାଧା ଏବଂ ହତାଶାରୂପ ଉଚ୍ଚତ୍ଵ ହିମାଦ୍ରି, ଉଚ୍ଛାତ୍ରଲୁଲ୍ୟପଦ୍ମ ଏବଂ ମରାଜିକାୟତ୍ତୀ ଉଦ୍ଗ୍ରସ୍ତ ସାହାରୀ ଅତିକ୍ରମ କରିଅସିଅଛି, ତାହା ଥରେ ଅଜ୍ଞତ ଦର୍ପଣରେ ଦେଖିଲେ ନିଜକୁ ମହାସାର ଜ୍ଞାନରେ ସମ୍ମାନ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ହୁଏ ଏବଂ ବାରଗବରେ ଛାଡ଼ି ଚାଲି ମୋଟ ଫୁଲିଯାଏ । କିନ୍ତୁ ପରମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ନିଜକୁ ଗୁଣି ଦେଲେ ଗର୍ବସ୍ଥାନରେ ଲଟ୍ଟା ଆସି ବସିଯାଏ । ମୟୂର ମେଘ ଦେଖି ଆନନ୍ଦରେ ନୃତ୍ୟ କରେ, ମାତ୍ର ନିଜର ଗୋଡ଼ ଉପରେ ଦୁଇ ପଡ଼ିଲେ ଲଟ୍ଟାରେ ଅଧୋବଦନ ହୁଏ ।

୧୨୭୫ ସାଲ ଚୈତ୍ରମାସ ୪ ଦିନ ସୋମବାର ଅର୍ଦ୍ଧରାତ୍ର ସମୟରେ ମୋର ଜନ୍ମ । ସେଦିନର ତଥ୍ୟ କୃଷ୍ଣାକ୍ଷରୀ ମାତୃପୁଣ୍ଡରୁ ଶୁଣିଅଛି, ମୋର ଜନ୍ମ ସମୟରେ ବର୍ଷା, ତୋଫାନ ଏବଂ ଅଗ୍ନିକାର ପ୍ରବଳରୂପ ଧାରଣ କରିଥିଲା । ଶୁକ୍ଳଶିବୁଦ୍ଧି “ଚୈତ୍ରରଥୀ” ଧାର୍ମିକଦ୍ୟାରେ ଖୁବ୍ ନିପୁଣା ଥିଲା । ପାଦଜନ୍ମ ହେତୁ ସେ ମୋର ସଦ୍ୟ-କୋଷ୍ଠୀ ଗଣନା କରି କହିଥିଲା, ପିଲାଟି ପୁଣି ହେବ । କିନ୍ତୁ ତାହାର ଗଣନା ଅତ୍ୟନ୍ତ ହେଲ ନାହିଁ । ମୋତେ ଯେବେ ପୁଣି ହୃଦ୍‌ପିବ, ତେବେ ଜନତରେ ଦୁଃଖୀ ମିଳିବ ନାହିଁ । ଜନ୍ମର ଅବ୍ୟବହୃତ ପରେ ମୁଁ ପିତୃତା ରୋଗରେ ଆହାନ୍ତ ହେଲି । ତେଲ-ପଲ୍ଲା ତତାଇ କମାଳରେ ଚେକା ଦିଆଗଲା । ତାହାହିଁ ସେ ରୋଗର ଚିକିତ୍ସା । କିନ୍ତୁ ମୋର ବ୍ୟସାସ, ବ୍ୟାଧି ମୋତେ ଚେତାଇବା ପାଇଁ ଜନ୍ମଚେକାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କଲେ । ଅର୍ଥାତ୍, ସଙ୍କେତରେ କହିଲେ—ତୁ ସାରାଜୀବନ ଏହିପରି ଚେକାରେ ଜଳିବୁ । ସେହି ଚେକାର ଚକ୍ର ଅବଧି ମୁଁ କମାଳରେ ବହନ କରିଅଛି । ତାହା ମୋ ଭାଗ୍ୟର ସାଙ୍କେତିକ ଲିପି । ମୋର ଦୁଇଟି ଅଗ୍ରାଣ ଅଛନ୍ତି । ଉପର୍ଯ୍ୟୁପର ଦୁଇଟି “ପରଘଷ” ଜନ୍ମ ହେଲେ, ମାତ୍ର ମୋଭଳ ସୁପୁତ୍ରର ପୁଣ୍ୟବଲ୍ଲେକନ ହେଲ ନାହିଁ, ସଦ୍ୟା ମାତାଙ୍କର ଏହି ଚିନ୍ତା ହେଲା । ତାଙ୍କର ସେହି ଚିନ୍ତାର ସ୍ମୃତି ସ୍ବରୂପ ମୋର ନାମ “ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି” ରଖାଗଲା । ମୋଭଳ ସୁଖମୋକ୍ଷଦାତା ଧୂନିଲଭ କରି ଜନଶଙ୍କର ଆନନ୍ଦର ସୀମା ରହିଲା ନାହିଁ । ମାତ୍ର ମୁଁ ଶପଥ କରି କହିପାରୁନାହିଁ, ଜୀବନରେ ପୁଣି ସେବା ତାହାଙ୍କ ଭାଗ୍ୟରେ ଘଟିନାହିଁ । ମୋର ପିତାଙ୍କର ନାମ ୯ ମଦନମୋହନ ମହାନ୍ତି ଏବଂ ମାତାଙ୍କର ନାମ ୯ ନେତ୍ରମଣି ଦେବୀ । ମୋର ଜନ୍ମସ୍ଥାନ—ଭଦ୍ରଖ ଟାଉନ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଭୁଲମୁଲାଇ ଗ୍ରାମ । ତାହା ପୁଣ୍ୟତୋୟା ସାଲନ୍ଦୀନଦୀ ତୀରରେ ଅବସ୍ଥିତ । ତାହାର ଡାକନାମ ନରପୁର । ଭୁଲମୁଲାଇ, ଅନ୍ତଳ, ନରପୁର ଏହିପରି ବିଭିନ୍ନ ନାମ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏସମସ୍ତ ଗୋଟିଏ ଗ୍ରାମ । ମୋର ଜନ୍ମ ସମୟର ଗ୍ରହ ସଂସ୍ଥିତି ନିମ୍ନ ଚନ୍ଦ୍ରରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହେଲା ।

ଚତୁର୍ଥ ବର୍ଷର ବାଲ୍ୟରୁଷ୍ଟି ଭଙ୍ଗ ସକାଶ ଜନଶଙ୍କର ଭଦ୍ରବେଗର ସୀମା ରହିଲା ନାହିଁ । ଦିବାରାତ୍ର ଦେବଦେବୀଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା ଏବଂ ଭୋଗ ମାନସ ଲାଗିଲା । ଦେବତାମାନେ ଏ ଭଦ୍ର-କୋତରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ କି ନାହିଁ ତାହା ଜାଣେ ନାହିଁ । ମାତ୍ର ତାଙ୍କର ପ୍ରାଣର କାତର ପ୍ରାର୍ଥନାରେ ନିଶ୍ଚୟ କର୍ଣ୍ଣପାତ କରିଥିଲେ । ରିଷ୍ଟଭଙ୍ଗ ହେଲା, ମାତା ପୁନର୍ଜନ୍ମ ଲାଭ କଲେ । ମାତ୍ର ସେହି ଦେବତାମାନଙ୍କର ଲାଞ୍ଜ ବା ରଣ ପରିଶୋଧ ମୋର ଶୋକଣ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲାଗିଥିଲା । ମାତୃସ୍ନେହ ଏବଂ ମାତୃହୃଦୟ ଏହିପରି ମଦାର୍ଥ । ପାଞ୍ଚବର୍ଷ ବୟଃକ୍ରମ ସମୟରୁ ମୁଁ ଯାହା ଦେଖିଛି, ଶୁଣିଛି ବା ଅନୁଭବ କରିଅଛି, ସେ ସମସ୍ତ ଘଟଣା ମୋର ଅବଧି ସ୍ମରଣ ଅଛି । ସେହି ସ୍ମୃତି ଉପସ୍ଥିତ କାର୍ଯ୍ୟରେ ମୋର ଅନେକ ସହାୟତା କରିବ ।

ଶାନ୍ତିୟୁ ଗନ୍ତାବଳୀରେ ଚାରିବର୍ଷ ଚାରିମାସ ସମୟରେ ମୋର ବିଦ୍ୟାରମ୍ଭ ହେଲା । ଆମ୍ଭ ଦାଣ୍ଡରେ ଗୋଟିଏ ସରସ୍ୱତୀ-ମଣ୍ଡପ ଥିଲା । ସେହି ମଣ୍ଡପରେ ପ୍ରତିବର୍ଷ ସରସ୍ୱତୀଙ୍କର ପ୍ରତିମା ପୂଜା ହୁଏ । ସେହି ମଣ୍ଡପରେ ମୋର କଣ୍ଠବେଧ ଏବଂ ବିଦ୍ୟାରମ୍ଭ ଗଣେଶ ଚତୁର୍ଥୀଦିନ ସମାହିତ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରଥମରେ କାନଫୋଡ଼ା ହେଲା । ଭଗବାନ ବାରିକଭଣ୍ଡାରୀ ମୋ ହାତରେ ଗୁଡ଼ମେଞ୍ଚାଏ ଦେଇ ଅନେକ ମନ ବଦଲାଇ କଥା କହିଲେ ପରେ “ଗୁଡ଼ମା, ଗୁଡ଼ମା, ଚୁକୁ” କହି ହଠାତ୍ ଗୋଟାଏ କାନ ଫୋଡ଼ାଦେଲା ଏବଂ କହିଲେ,—“ସୁନାସୁଆ ପରା, ଦେଖ କିପରି କାନ୍ଦିଲା ନାହିଁ ।” ସୁନାସୁଆ ଶବ୍ଦର ମହମା ଅଳ୍ପ ନୁହେଁ, ତାହା ଶୁଣିବାମାନେ ମୋର ଯନ୍ତ୍ରଣା ଉଦ୍ବେଗଗଲା । ମୁଁ ଆଉ କାନ୍ଦିଲ ନାହିଁ । ଶିଶୁଠାରୁ ବୃଦ୍ଧପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଣୀୟାର ବଣ କିଏ ନୁହେଁ ? ଗୁଡ଼ର ମାଧୁଗାଠାରୁ ପ୍ରଣୀୟାର ମଧୁରତା ବଳ ପଡ଼ିଲା, ସୁତରାଂ ମୁଁ ଗୁଡ଼ ଖାଇଲ ନାହିଁ । ଶିଶୁର ଅବୋଧ ପ୍ରାଣରେ ସୁଦ୍ଧା ପ୍ରଣୀୟା ଏଭଳି କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ହୁଏ । ଏହିପରି ଆଉ କାନଟି ଫୋଡ଼ା ଗଲା, ତହିଁପରେ ବିଦ୍ୟାରମ୍ଭ । ଶ୍ରୀଧର ନାୟକ ଆମ୍ଭଘରର ଜ୍ୟୋତିଷ । ସେ ସରସ୍ୱତୀଙ୍କ ପୀଠ ତଳେ ବନମାଟି ଘଷିଦେଇ ଖଡ଼ରେ ଘର କାଟି “ସିଦ୍ଧିରସ୍ତୁ” ଲେଖିଦେଲା ଏବଂ ତାହାର ଗୁରୁପାଠରେ ଗୋଟାଏ ମୁଣ୍ଡଳା କାଟିଦେଲା । ସିଦ୍ଧିରସ୍ତୁ ବନ୍ଦୀଘରେ ରହିଲେ, ଆଉ ପଲାଇବାର ଉପାୟ ନାହିଁ । ଜ୍ୟୋତିଷ ପଣ୍ଡିତେ ସେହି ବଣ୍ଟାବଳୀ ଉପରେ ଖଡ଼ଟି ରଖିଦେଇ ମୋତେ ତହିଁରେ ମୁଣ୍ଡ ଲଗାଇବାକୁ କହିଲେ, ମୁଁ ପ୍ରଥମ ଗୁରୁଙ୍କର ସଦ୍ୟ ଆଦେଶ ପାଳନ କଲି । ଗୋଟାଏ ଡାଲରେ ଖଡ଼, ଘୋଡ଼, ଲେଖନ, ଫୁଲ, ମିଠାଇ ପ୍ରଭୃତି ଥିଲା । ସେଥିରୁ ଯାହା ଇଚ୍ଛା ନେବା ସକାଶ ମୋପ୍ରତି ଦ୍ୱିତୀୟ ଆଦେଶ ହେଲା । ମୁଁ ଟନରଫୁଲ ମାଳାଟି ଉଠାଇ କଣ୍ଠରେ ଲମ୍ବାଇ ଘରକୁ ଚାଲିଗଲି । ଉପସ୍ଥିତ ଜନମଣ୍ଡଳୀରୁ ଗୋଟାଏ ଉଚ୍ଚ ହାସ୍ୟରୋଲ ଉଠିଲା । ଅନନ୍ତର ମୋର ଦୁଇକାନ ଫୋଡ଼ା ହୋଇଥିବା ସ୍ଥାନରେ ବ୍ୟଥାହରଣ ସକାଶ ଦୁଇଟୋପା ସିନ୍ଦୂର ଲଗାଇ ଦିଆଗଲା । ଏହିପରି କଣ୍ଠବେଧ ଏବଂ ବିଦ୍ୟାରମ୍ଭ ଶେଷ ହେଲା ।

ତହିଁ ପର ଦିନ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ସାରସ୍ୱତ ମନ୍ଦିରରେ ମୋର ବର୍ଣ୍ଣଶିକ୍ଷା ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଶିକ୍ଷାଦାତା ମୋର ଜଣେ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଖୁଦୁଡ଼ା । ତାଙ୍କର ନାମ ଅନରୁଦ୍ଧ ମହାନ୍ତି । ସେ ବଙ୍ଗାଳୀରେ ଛନ୍ଦବୁଦ୍ଧି ପାସ କରିଥିଲେ । ସେ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଛନ୍ଦାୟତ୍ତକ ଥିଲା ନାହିଁ । ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀମାନେ ବଙ୍ଗାଳୀ ପୁସ୍ତକ ପଢ଼ୁଥିଲେ ଏବଂ ବଙ୍ଗାଳୀରେ ହସ୍ତାକ୍ଷର ଲେଖୁଥିଲେ । ଅନରୁଦ୍ଧ କେବଳ ସ୍କୁଲଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷିତ ନ ଥିଲେ, ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟରେ ସୁଦ୍ଧା ତାଙ୍କର ଅସାଧାରଣ ଦକ୍ଷତା ଥିଲା । ଭଞ୍ଜ, କବିସୂର୍ଯ୍ୟ, ସାମନ୍ତ ସିଂହାର, ଦାନକୃଷ୍ଣ ପ୍ରଭୃତି ମହାକବିମାନଙ୍କର କାବ୍ୟ ତାଙ୍କର କଣ୍ଠସ୍ଥ; ସେ ତାହା ଛନ୍ଦନୟମରେ ଗାଇ ମୁଖେ ମୁଖେ ଅନର୍ଗଳ ଅର୍ଥ କହିଯାଉଥିଲେ । ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖି ବିତରଣ କରିବା ତାଙ୍କର ଅନ୍ୟତମ ସଦ୍‌ଗୁଣ ଥିଲା । ତାଳପତ୍ର ଏବଂ କାଗଜରେ ସେ ବୈଦେହ୍ୟଶିଳାସ, ରସକଲ୍ଲୋଳ, ଲବଣ୍ୟବତୀ, କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ, ପ୍ରେମସୁଧାନିଧି, ରସିକହାରବଳୀ, ବିଦର୍ୟନ୍ତରାମଣି ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥମାନ ଲେଖି ଅନେକ ବିତରଣ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର କଣ୍ଠ ଅତି ଲଳିତ ଏବଂ ମଧୁର ଥିଲା । ଏକେ ମନୋମୁଗ୍ଧକର ଛନ୍ଦଗୀତ, ଦ୍ୱିତୀୟରେ ସୁଗାୟକ, ସୁତରାଂ ମଣି କାଞ୍ଚନ ସଂଯୋଗ । ସେ ଗୀତ ଗାଉଥିବା ସମୟରେ ନିତାନ୍ତ କଠୋର ପ୍ରାଣ ଅରସିକ ସୁଦ୍ଧା ନ ଶୁଣି ଚାଲିଯାଇ ପାରୁ ନ ଥିଲା, ତାହାର ଶୁଷ୍କ ହୃଦୟରେ ଆବେଶ-ଲହରୀ ଉଦ୍‌ବେଳିତ ହୋଇ ଉଠୁଥିଲା । ପ୍ରାୟକ୍ତ ବାଣୀ-ମଣ୍ଡପ ତଳେ ସେ ବନମାଟିରେ ଜାଗା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଆଠାରୁ ଔପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଖଡ଼ରେ ଲେଖିଦେଲେ ଏବଂ ମୋ ହାତ ଧରି ଥରେ ଦୁଇଥର ମଞ୍ଜାଇଦେଇ ସ୍ଥାନାନ୍ତରକୁ ଚାଲି ଗଲେ । କାହିଁକି କେଜାଣି ମୋର ଏନ “ଏ ଓ” ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହେଲା । ମୁଁ ସେହି ଦୁଇଟି ବର୍ଣ୍ଣ ଲେଖିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କଲି । ଏହି

ସମୟରେ ଅନରୁଦ୍ଧ ଭାତୁଆ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ମୁଁ କଅଣ ପଚାରିବୋଲି ପଚାରିଲେ । ମୁଁ ଏ ଯି ଦୁଇଟିକ ଦେଖାଇ ଦେଇ କହିଲି,—ଏକଟା ଭୂଳାଭଣା ନାଠୀ ଅଉ ଏକଟା

ଚଢ଼େଇ ଗୋଟି । ତେତେଦେଲେ ଏହିପରି ଲେଖାଯାଉଥିଲା । ପ୍ରଶ୍ନକର୍ତ୍ତା ମୋର

ଉତ୍ତର ଶୁଣି ଆନନ୍ଦରେ ବହୁଳ ହୋଇ ସେହିକଥା ସମସ୍ତଙ୍କ ପାଖରେ କହି ଦୁଲିଲେ । ଗୋଟାଏ ଦ୍ଵାପ୍ୟର ଝଟିକା ପ୍ରବାହତ ହେଲା । ଅନରୁଦ୍ଧ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା ଯାଣି ଏ କଥା ତାଙ୍କର କର୍ଣ୍ଣଗୋଚର ହେଲା । ସେ ଆନନ୍ଦରେ ଅଧୀର ହୋଇ ମୋତେ ଟେକି ନେଇ କହିଲେ—ଏ ଗୋଟାଏ କବି ହେବ । କବି ଜନ୍ମ ବିଶେଷ କି ଭୂତ ପ୍ରେତ ତାହା ମୋର ଅଜ୍ଞାତ । ସୂତରା କବି ଶବ୍ଦ ମୋର ଅଜ୍ଞାନ ବାଲା ପ୍ରାଣରେ ଆନନ୍ଦ ଦାନ କରିପାରିଲା ନାହିଁ । ତାଙ୍କର ସାହୃଦ୍ୟ-ରସପୁରୁଷ ଭାବମୟ ପ୍ରାଣରେ କି ଭାବ ଜାତ ହେବାରୁ ସେ ଏଭଳି ଭଲ ମନ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କଲେ ତାହା ତାଙ୍କୁ ଏକା ବିଦିତ ।

“ଭୂଳାଭଣା ନାଠୀ” ସହୃଦ “ଏ” ର ଭୂଳନା ସମୀଚିନ । “ଭୂଳାଭଣା ନାଠୀ” ଶବ୍ଦ ଶୁଣିଲେ ଏକାଲର ପିଲ୍ଲମାନେ ଅଭିଧାନ ଫିଟାଇ ଅର୍ଥ ଖୋଜି ବସିବେ । ମାତ୍ର ସେକାଲର ପିଲ୍ଲମାନେ ତାହା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ ଦେଖୁଥିଲେ । ଧନ୍ଦୁକାକୃତବିଶିଷ୍ଟ ଖଣ୍ଡେ ବାଉଁଶ ପାଳିଆର ଦୁଇମୁଣ୍ଡ “ତନ୍ତୁ” ଦ୍ଵାରା ବନ୍ଧା ହୋଇଥାଏ । ତନ୍ତୁର ଅର୍ଥ ସୁସ୍ଥ ଚର୍ମରଞ୍ଜୁ । ଏହା ତନ୍ତୁ ଶବ୍ଦକ । ଗୁଣଯୁକ୍ତ ଧନ୍ଦୁଭୁଲ ସେହି ଯନ୍ତ୍ରରେ ଭୂଳା ଭଣାଯାଏ । ସେ ସମୟରେ ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗୁଡ଼ସ୍ଥ କପାଗୁଷ୍ଠ କରୁଥିଲେ । ଘରେ ଘରେ ଅରଟ ବୁଲୁଥିଲା । ସୂତା ଗାଁ ତନ୍ତୀକୁ ଦେଲେ ସେ ବାଣନେଇ ଲୁଗା ବୁଣି ଦେଉଥିଲା । ସାଧାରଣ ଲୁଗାର ବାଣ ବା ବୁଣାମୂଲ୍ୟ ହାତପ୍ରତି ଦେଡ଼ପଇସା ଏବଂ ଅଧିକ ଓସାର ଲୁଗାର ବୁଣାମୂଲ୍ୟ ହାତପ୍ରତି ଦୁଇ ପଇସା ଥିଲା । ଲୁଗାର ଧଡ଼ “ତଅଁର”ରେ ହେଉଥିଲା । ଆହୁଗଛର ମୂଳକୁ ପାଣିରେ ଶିଝାଇ ସେହି ପାଣିରେ ସୂତା କସାଇନେଲେ ସୂତା ଲାଲ ହୋଇଯାଏ । ତାହାକୁ “ତଅଁର” କହନ୍ତି । ସୂତାକଟା, ଭୂଳାଭଣା ଆନାଥା ବିଧବାମାନଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ଲାବନୋପାୟ ଥିଲା । ଅନେକ ବିଧବା ସୂତାକଟା, ଭୂଳାଭଣା ଦ୍ଵାରା ଲାବକା ନିର୍ବାହ କରି ସମ୍ପତ୍ତି ଅର୍ଥରେ କୁସ-ସୁସ୍ଵରାଣୀଶନନ ଏବଂ ଦେଉଳତୋଳା ପ୍ରଭୃତି ମହତ୍ କାର୍ଯ୍ୟମାନ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ମୋଫସଲରେ ଏରୂପ ସୁକାର୍ତ୍ତର ଦୁଷ୍ଟାନ୍ତ ଅବଧି ଅନେକ ଦେଖାଯାଏ ।

ପୁରୋକ୍ତ ଅନରୁଦ୍ଧ ମହାନ୍ତି ମୋତେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ନେହ କରୁଥିଲେ । କିଛିଦିନ ପରେ ସେ ପାଗଲ ହେଲେ । ତାଙ୍କର ଅତ୍ୟାଚାରରେ ଗ୍ରାମ ଶକ୍ତିତ ହୋଇ ଉଠିଲା । ଯେ ତାଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ପଡ଼ିଲା ତାକୁ ଅନର୍ଗଳ ପ୍ରହାର କଲେ । ଏକେତ ପାଗଲ, ଦ୍ଵିତୀୟରେ ବଳବାନ୍, ସୂତରା କାହାରି ପ୍ରତି ଭୟ ବା ଭ୍ରାନ୍ତେଷ ନାହିଁ । କେବଳ ତାଙ୍କ ଜ୍ୟେଷ୍ଠଭ୍ରାତା ପାଟଟାଟରଣ ମହାନ୍ତିଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ସେ ଭୂମଣ୍ଡଳରେ ଆଉ କାହାକୁ ଭୟ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ମାତ୍ର ଅଜ୍ଞାନ ବାତୁଳ ଅବସ୍ଥାରେ ସୁଦ୍ଧା ମୋ ପ୍ରତି ସ୍ନେହ ବିରୂପ ହୋଇ ନଥିଲେ । ଅନେକ ସମୟରେ ମୋତେ କୋଳରେ ବସାଇ ଉକ୍ତସ୍ଵରରେ ବୈଦେହ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଛନ୍ଦଗୀତ ଗାନ କରନ୍ତି ଏବଂ ସାମୟିକ ଫୁଲ ଓ କୋଳି ତୋଳିଦେଇ ମୋର ତୃପ୍ତି ସାଧନ କରନ୍ତି । ବାଳକର କି ଗୁଣ ଦେଖି ସେ ପାଗଲ ଅବସ୍ଥାରେ ସୁଦ୍ଧା ବଣୀବୃତ ହୋଇଥିଲେ ତାହା ସେହି ଏକା ଜାଣନ୍ତି । ଲୋକେ କହନ୍ତି,— ଦୁନ୍ଦ୍ରମାନ ସାଧନାରେ ବିଫଳ-କାମ ହୋଇ ସେ ପାଗଲ ହୋଇଥିଲେ । ସେହି ପାଗଲ ଅବସ୍ଥାରେ ତାଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ଘଟିଲା । ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ତାଙ୍କ ଘରୁ ଅନେକ ମନ୍ତ୍ର ପୋଥି ମିଳିଥିଲା । ଗପଦତ୍ ଅଶିଙ୍କା କରି ତାହା ସବୁ ନଷ୍ଟ କରିଦିଆଗଲା । ଯୋଥୁଗୁଡ଼ିକ ତାଙ୍କର ସ୍ଵହସ୍ତ ଲିଖିତ ଥିଲା । ତାଙ୍କ ଦେହାନ୍ତର ମରେ ମୁଁ ସ୍ନେହର ଗୋଟିଏ ଶୀତଳ ସୁବର୍ଣ୍ଣ କକ୍ଷ ହସାଇ ବସିଲି ।

ତାଙ୍କର ଜ୍ୟେଷ୍ଠଭ୍ରାତା ଏବଂ ଭ୍ରାତୃକାୟା ଅନପତ୍ୟ ହେତୁ ମୋତେ ପୁନଃ ଫେରି କରୁଥିଲେ । ସେହି ପବିତ୍ର ଅନାବଳ ସ୍ନେହର ଜାହାଜାୟାରେ ମୋର ପ୍ରାଣ ଯନ୍ତ୍ରଣା ହୋଇଅଛି । ସେହି ସ୍ନେହମୂଳକ ଏ ବୃଦ୍ଧବୟସରେ ସୁଦ୍ଧା ନୟନ ଆର୍ତ୍ତ କରନ୍ତି । ହାୟ, ସେ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ସୁଖ ମୋର ହୃଦୟରେ ବହୁଦିନ ସ୍ଥାୟୀ ହେଲା ନାହିଁ । ସେ ଦେବଦେବୀ ସୁଗଳ ସମ୍ପଦ ସ୍ୱର୍ଗରେ ।

ଅର୍ଚ୍ଚଣାତାଳୀ କାଳବ୍ୟାପୀ କବନ-ପଞ୍ଜିକା ଧାରାବାହିକରୂପେ ଲେଖିବା ଏକାନ୍ତ ଅସମ୍ଭବ । କେତେ ଘଟଣା ବିପ୍ଳବ-ସାଗରର ଅତଳଗର୍ଭରେ ନିମଜ୍ଜିତ ହୋଇ ଆସିବୁ ହରାଇ ସାରିଲଣି; କେତେ ଅବା ପ୍ରଭୃତ ନିଷିଦ୍ଧ ପଞ୍ଜିକୂଳ କ୍ରମଶଃ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଆସୁଅଛି । ସୁତରାଂ ଯାହା ଲିଖିତ ହେବ ତାହା ବିଶୁଦ୍ଧ ଗୁଣରେ ଲିଖିତ ହେବ । ତାହା ମୋର ଦୋଷ ନୁହେଁ,—ସେ ଦୋଷ ସବୁହର କାଳର ଏବଂ ମାନବ ସୁଲଭ ଭୁଲ ମନର । ସୁଖ ଦୁଃଖରେ ବାଲ୍ୟକାଳ କ୍ରମଶଃ ଅତିବାହିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ମୋର ଅଗ୍ରଜା ଦୁହେଁ ମୋତେ ପ୍ରାଣଠାରୁ ବଳି ସ୍ନେହ କରୁଥିଲେ । ସେ ଦୁହେଁଙ୍କ କାଶ ବ୍ୟତୀତ ବସୁମତୀରେ ମୋର ପାଦ ଯନ୍ତୁନ ଥିଲା । କେବଳ ମୋତେ ହରଦତ୍ୱ କାଶେଇ କାଶେଇ ଜ୍ୟେଷ୍ଠା ଭଗିନୀର କଟିରେ ବାତ ପଡ଼ିଗଲା । ବାତ ପାରିଯାଇ ଫୋଡ଼ି ହେଲା, ସେ ଅନେକ କଷ୍ଟ ପାଇଅଛି ।

ସେ ସମୟରେ କଥା କଥାକେ ଚିକିତ୍ସକ ଡକା ଥିଲା ନାହିଁ, ଚିକିତ୍ସକର ମଧ୍ୟ ଅଭାବ । ମାତ୍ର ସେ ଅଭାବ ଗ୍ରାମର ବୃତ୍ତାନ୍ତମାନେ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରତ୍ୟହ ସକାଳେ ପିଲାମାନଙ୍କୁ ନଳିତାପିତା ପାଣି ପିଇବାକୁ ଦିଆଯାଉଥିଲା । ଦୁଇତିନ ବର୍ଷର ପୁରୁଣା ନଳିତାପତ୍ର ପଥର ଢାଞ୍ଚିଆରେ ଗୁଦିରେ ଭିଜାଇ ଦିଆଯାଏ; ସେଥିରେ ପୋଡ଼ା କିମ୍ବା ଶୁଣି ଦୁଇଖଣ୍ଡ ମଧ୍ୟ ପଡ଼େ । ସକାଳୁ ପହ ଛକି ଶୁଣି ଚୋବାଇ ଦେଇ ପାଣିଟିକକ ପିଇ ଦେବାକୁ ହୁଏ । ସେଥିରେ ଉଦରର ସମସ୍ତ ଦୋଷ କଟିଯାଏ । ନଳିତାପାଣି ପିଇବାବେଳେ ମୋର ଉପାତର ସୀମା ନଥାଏ । ଯେହେତୁ ନଳିତା ପାଣି ଅବଧାନର ଶାସ୍ତି କିମ୍ବା ଦୁର୍ଜନର ଡରସ୍ୱାର ଭୁଲ ବଡ଼ ଆପାତ ମଧୁର । ଏପରି ମଧୁର ଯେ କୋଳିକାର ମଧୁରମା ତାହାର ସହସ୍ରାଂଶର ଏକାଂଶ ସଙ୍ଗେ ସମାନ ନୁହେଁ । ଔଷଧ ପରେ ବାଲଭୋଗର ବ୍ୟବସ୍ଥା ପୋଡ଼ାପିଠା ଗୁଡ଼ କିମ୍ବା ମୁଢ଼ି ଉଠୁଡ଼ା । ତେତେବେଳେ ମିଠାଇ, ଜିଲ୍ଲିପି, ପୁର ପ୍ରଭୃତିର ନାମ ବା ସ୍ମରଣ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ନଥିଲା । ମିଠାଇ ବାଲେଶ୍ୱରରେ ମିଳୁଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ଆଜିପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଠାଇର ନାମ “ବାଲେଶ୍ୱର ମିଠାଇ” ଅକ୍ଷତ ରହିଅଛି । ସଜ ମୁଢ଼ି ଦୁଧ କିମ୍ବା ଘୋଡ଼ାପିଠା ଦୁଧ ସେ କାଳର ପ୍ରଧାନ ଜଳଣିଆ ଥିଲା । ପ୍ରତି ଗୃହସ୍ଥର ଗୃହରେ ମୁଢ଼ି ଭଜା ହେଉଥିଲା । ମଧୁର ପଦାର୍ଥ ମଧ୍ୟରେ ଏକମାତ୍ର ଗୁଡ଼ ସମସ୍ତ ଅଭାବ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରୁଥିଲା । ଶିଶୁମାନଙ୍କ ସକାଶ “ମିଠାଖଣ୍ଡ” ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଉଥିଲା । ତାହା ଅଠାଶୁନ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷଗୁଡ଼ର ନାମାନ୍ତର । ଏହାରୁ ବଞ୍ଚିକ ପଦାର୍ଥ ଶାଇବାଦ୍ୱାରା ଶରୀର ପୁଷ୍ଟ, ସବଳ ଏବଂ ନୀରୋଗ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଗୁ, ବିଷ୍ଣୁ, ବିଦେଶୀ ଚନ, ମଇଦା, ଘିଅ ପ୍ରଭୃତି ବିକୃତ ପଦାର୍ଥ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଜଳଣିଆଦ୍ୱାରା ଆଉ ଯାହା ଘଟୁ ମାତ୍ର ରୋଗବୃଦ୍ଧି ଏବଂ ଅସୁସ୍ଥତା ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ । ଅଧିକ ପରିତାପର ବିଷୟ ଯେ ତାହା ନହେଲେ ବଢ଼ଲେକା ମୁଣି ସତ୍ୟତାରେ ବାଧା ଘଟିବ ।—ଏହାଠାରୁ ବଳି ଅଯୋଗରତ ଉଲଟି ଆଉ କଅଣ ହୋଇପାରେ ? ସେ କାଳରେ ଗୋପାଳନ ଧର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ପରିଗଣିତ ହେଉଥିଲା । ଦୁଧ ଘିଅ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତଙ୍କ ଘରେ ସୁଲଭ । ନଥିବା ଲୋକ ପ୍ରତିବେଶୀ ଘରୁ ମାଗି ଆଣୁଥିଲା । ଯାହା ମାଗି ଆଣୁଥିଲା ତାହାର ମୂଲ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ଭୁଲନାରେ ଦୁଇଆଣାରୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ହୋଇପାରେ ମାତ୍ର ଉଣା ନୁହେଁ । ଜର୍ଜର ଦୁଧ ସେଇ ଏକଅଣା ଏବଂ ଘିଅ ସେଇ ଏକଟଙ୍କା ଥିଲା । ଅବସ୍ଥାପଲ୍ଲ ଲୋକଙ୍କ ଘରେ ସଜ ଲହୁଣୀରେ ତରକାରୀ ବନ୍ଦା ହେଉଥିଲା । ସାଧାରଣ ଲୋକେ ତେଲ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ତେଲ ସେଇ ଗୁରୁଆଣା ଥିଲା ।

ଗ୍ରାମରେ ପାଠଶାଳା ଥିଲା ନାହିଁ । ତେତେବେଳେ ବିଦ୍ୟା ପ୍ରତି ତେତେ ଆଗ୍ରହ ନ ଥିଲା । ଲୋକେ କୃଷି, ଶିଳ୍ପ, ବାଣିଜ୍ୟରେ ଅଧିକ ମନୋଯୋଗୀ ଥିଲେ । ପାଠପଢ଼ି ଚାଲିବା କରବା କାହାର ମୁଖ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା ନାହିଁ । ଚାକିର ମଧ୍ୟ କମିଦାରୀ ସିରସ୍ତାରେ ଏକାଧିପତ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରୁଥିଲା । ଅଲ୍ଲବିଦ୍ୟାରେ ଚଳିଯାଉଥିଲା । ଅଳ୍ପ, ସାହିତ୍ୟ ଏହି ଦୂର ବିଷୟର ଶିକ୍ଷା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଗଣିତଶିକ୍ଷାର କମ ଏହିପରି, —ପ୍ରଥମରେ ପଣକିଆ, ତହିଁପରେ ପଥାକମେ ଶୋଧୁ, ଓଡ଼ାକ (ମିଶାଣ), ଫେଡ଼ାକ (ଫେଡ଼ାଣ), ଅଳ୍ପଗୁଣା (ଗୁଣନ), ଦୁଇଗୁଣ (ଦୁଇଣ), ଫେଡ଼ିମିଶା, ନଳ, ଭିଆଣ, କୁଟା, ଚନ୍ଦ୍ରବିନ୍ଦୁ ଏବଂ ଅସଲହୁ (ସୁଧକଣ୍ଠା) । ସାହିତ୍ୟଶିକ୍ଷାର ଧାରା—ଫଳା, ବନା, ସତରଫଳା (ସୁକ୍ରାଶର), ତାଳସହରେ ମୁଣ୍ଡଳାକଟା, ଅକ୍ଷରଲେଖା, ସ୍ୱପ୍ନ, ଦଶମ, ଏକାଦଶ, ତହିଁପରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନକବି ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ କବିତା ଅର୍ଥ ସହିତ ଛନ୍ଦମାନେ କଣ୍ଠସ୍ଥ କରୁଥିଲେ । ପଢ଼ା ପାଢ଼ିର ଆଦର୍ଶ ଏବଂ କମିଦାରୀ ସିରସ୍ତାର କାର୍ଯ୍ୟ ଶିକ୍ଷା ଦିଆଯାଉଥିଲା ।

କିଛିଦିନ ପରେ ଗ୍ରାମରେ ଜଣେ ଅବଧାନ ରହିଲେ । ଆମ୍ଭେମାନେ ତାଙ୍କ ଶିଷ୍ୟତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କଲୁଁ । ଗୁଠଶାଳୀମତ୍ତା ଗୁଠିଲ ସେରେ, ପଇସାଟିଏ, ଗୁଆଟିଏ ଦକ୍ଷିଣା ଦେଇ ମୁଁ ଗୁଠଶେଖୀରେ ଭର୍ତ୍ତି ହେଲି । ପ୍ରତିପଳା, ପଣକିଆ ବା ନୂଆପାଠ ଶିକ୍ଷା ସମୟରେ ଗୁଠଶାଳୀକୁ ପୂଜା ନେବାକୁ ହୁଏ । ପୂଜାଥାଳରେ ଥାଏ କିଛି ଗୁଠିଲ, ଗୋଟିଏ ପଇସା, ଗୋଟିଏ ଗୁଆ, ଫୁଲ, ଚନ୍ଦନ, ସିନ୍ଦୂର, ଦୁବ, ବରକୋଳିପତ୍ର, ଠୋଲୁଏ ପଞ୍ଚୁବଣ୍ଟୀ ଭୋଗ ଏବଂ ଖଣ୍ଡେ ଦୁଇଖଣ୍ଡ ପାନ । ଅବଧାନେ ପୂଜାକର ନୂଆପାଠ ଲେଖିଦିଅନ୍ତି । ଶିଶୁ ତାହା ଗ୍ରହଣ କରି ଗୌରବ ଜ୍ଞାନ କରେ । ଆହୁ ସେ କି ଆନନ୍ଦ ! ସମସ୍ତ ପଦାର୍ଥ ଅବଧାନକର, କେବଳ ଭୋଗପୋଷାକ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବଣ୍ଟିତ ହୁଏ । ଅବଧାନେ ଅର୍ଚ୍ଚାଣ ମାତ୍ର ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ତାହା ସୁଦ୍ଧା ସର୍ବତ୍ର ନୁହେଁ, —କୌଣସି କୌଣସି ଶିଷ୍ୟବସ୍ତ୍ର ଗୁରୁ ନିଜେ ସମସ୍ତ ଶିଷ୍ୟର ପ୍ରତିନିଧି ହୋଇ ଠୋଲୁଟିଆକ ଉଦରସାତ୍ କରନ୍ତି । ସେ ଯାହା ହେଉ ମାତ୍ର ପୂଜାର ଘାତ ଅତି ମହତ୍ତ୍ୱ । ବିଦ୍ୟାଧୃଷ୍ଟୀ ଦେବା ବାଣାପାଣିକୁ ପୂଜାକର ନୂତନ ବିଦ୍ୟା ଗ୍ରହଣ କରିବାଦ୍ୱାରା ଶିଶୁମାନଙ୍କର ସୁରୁମାର ପ୍ରାଣରେ ଧର୍ମଶିକ୍ଷାର ବାଜି ବସନ କରାଯାଏ । ଏ ଘାତ ପବନ, ଉଦାର ଏବଂ ଧର୍ମକୁପ୍ରାଣିତ । ଗୁଠଶାଳୀରେ ଗତିଶିକ୍ଷାର ମଧ୍ୟ ଅଭାବ ଥିଲା ନାହିଁ । ହାତ ବାହାରକୁ ରଖିଲେ, ବାଳ ଫିଟିଗଲେ, ମସ୍ତକର ଧୂଳିଚିତା ନିଭିଗଲେ ଜୋରିମାନା ସ୍ୱରୂପ ଗୋଟାଏ ଗୋଟାଏ ଗୁଆ ଦେବାକୁ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତର ପୁରୋହତ ବଡ଼ଗୁଡ଼ି । ସେ ଆଦାୟ କରି ଅବଧାନଙ୍କୁ ଦିଏ । ଗୁଠଶାଳା ମଧ୍ୟରେ ଯେ ବଡ଼ ପାଠୁଆ, ସେ ବଡ଼ଗୁଡ଼ି ଉପାଧି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ସମୟ ସମୟରେ କମ୍ପୁଣେଶ୍ୱରୀର ପଡ଼ାଇବା ଭାର ତାହା ଉପରେ ନ୍ୟସ୍ତ ହୁଏ । ବଡ଼ଗୁଡ଼ି ଗୌରବ ଉଣା ନୁହେଁ, ତାହା ଅନୁଭବ ବନା ଅନ୍ୟ କେହି ବୁଝିବ ନାହିଁ । ଉପସ୍ଥିତ ଏକ ବିଦାୟବେଳେ ପିଲାମାନେ “ହୁମ୍” କହି ଅବଧାନଙ୍କୁ ଦଣ୍ଡବଦ୍ଧ କରନ୍ତି । ହୁଟିପୁଟି ପିଲାମାନେ ଗୁଠଶାଳା ଦ୍ୱାଦିରେ ପରିଷ୍କାର କରୁ କରୁ—“ଗୁଠଶାଳା ପୋଛୁ ହାତେ, ମା ସରସ୍ୱତୀ ବିଦ୍ୟାଦିଅ ମୋତେ” ଏହି ପ୍ରାର୍ଥନାଶ୍ଳୋକ ବାରମ୍ବାର ଆବୃତ୍ତି କରନ୍ତି । ଶିଶୁ ପ୍ରାଣର ସେହି ସରଳ ବ୍ୟାକୁଳ ପ୍ରାର୍ଥନା ଶ୍ରୋତାଶ୍ରବଣ ପବନ କରିଦିଏ । ଆହୁ, ଧର୍ମଶିକ୍ଷା ଏବଂ ଗତିଶିକ୍ଷାର କି ମୁନର ନିୟମ । ମୋର ବର୍ତ୍ତମାନ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଅବଧାନଙ୍କ ଦୁର୍ବାସାକ ଗୁରୁ, ଜାତିରେ ଅଗୁରବଙ୍ଗାଳୀ । ମାରଣାଗୋରୁର ଶିଳ୍ପ, ନାତି ପରି ତାଙ୍କର ହାତଗୋଡ଼ ଅକମ୍ପ ଗୁଳିତ ହୁଏ, ତହିଁ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମୁଖ ମଧ୍ୟ ଅନର୍ଗଳ ହୁଏ । ରସନାଶ୍ରୀ ଖଣ୍ଡିଏ ଅଗ୍ନିମୟ ଅସ୍ତ୍ର । ସୌଭାଗ୍ୟବଶତଃ ମୁଁ ତାଙ୍କର କୌଣସି ଶରୀର-ଶରବ୍ୟ ହୋଇ ନାହିଁ । ପୂର୍ବରୁ କହୁଅଛି

ଛନ୍ଦମାନଙ୍କର ପୁଣ୍ୟପଣ୍ଡାରେ ସେ ଝୁଲି ନିମ୍ନେ । ମେଘ ମହାଧୂଳୀ ଫଳରେ ସେ ଅଳ୍ପଦିନ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ୱର୍ଗଗାମୀ ହେଲେ । ସମସ୍ତଙ୍କର ପାଠ ଲଳିତରେ ପରିଣତ ହେଲା ।

ଅମ୍ଭ ଗ୍ରାମରେ ହରମୋହନ ଘୋଷ ଏବଂ ଆର୍ତ୍ତବନ୍ଧୁ ଘୋଷ ନାମରେ ଦୁଇଜଣ କଟକଜିଲ୍ଲାବାସୀ ବଙ୍ଗାଳୀ ଅମଲ ସପରିବାରରେ ବସା କରିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ପିଲାମାନଙ୍କର ପଢ଼ିବାରେ ଅସୁବିଧା ହେବାରୁ ସେହି ଦୁଇଜଣଙ୍କ ଯତ୍ନରେ କିଛି କାଳ ପରେ ଗ୍ରାମରେ ପାଠଶାଳା ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଆର୍ତ୍ତବାବୁଙ୍କ ପ୍ରତିବେଶୀ ଦାଶରଥ ପାଣିଗ୍ରାହୀ ଶିକ୍ଷକ ନିଯୁକ୍ତ ହେଲେ । ସଙ୍ଗର୍ଥବର୍ଗଙ୍କ ସହୃଦ ମୁଁ ସେହି ପାଠଶାଳାରେ ପଢ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲି । ପୂର୍ବରୁ ଯେଉଁ କେତୋଟି ଫଳା ଶିଖିଥିଲି, ତାହା ଦୀର୍ଘ ଅବସରରେ ଗୁରୁଙ୍କୁ ସମର୍ପଣ କରି ଗୁରୁରାଣ ପରିଶୋଧ କରି ଦେଇଥିଲି । ସୁତରାଂ ପୁନଶ୍ଚ ମୂଳରୁ ଆରମ୍ଭ କରିବାକୁ ହେଲା । ଉପରୋକ୍ତ ଆର୍ତ୍ତବାବୁ ଏବଂ ହରମୋହନବାବୁଙ୍କ ନାମ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହମ୍ପେ ଅନେକ ଥର ଲିଖିତ ହେବ । ତେଣୁ ସେମାନଙ୍କର ସ୍ୱକ୍ଷିପ୍ତ ପରିଚୟ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା ।

ହରମୋହନବାବୁ ସବ୍‌ଡିଭିଜନ ଅଫିସରଙ୍କର ଏବଂ ଆର୍ତ୍ତବାବୁ ସବ୍‌ଡିଭିଜନର ପେଷ୍ଟର ଥିଲେ । ତେତେବେଳେ ସବ୍‌ଡିଭିଜନ ଅଫିସ ବର୍ତ୍ତମାନ ପରି ଅମଲ ବହୁଳ ଥିଲା ନାହିଁ । ଏହି ଦୁଇଜଣ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଅମଲ, ସୁତରାଂ ଅବ୍ୟାହତ କ୍ଷମତାପାଳ । ମାତ୍ର କ୍ଷମତାର ଅମବ୍ୟବହାର ଥିଲା ନାହିଁ । ଏହି ଦୁଇଜଣଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଗ୍ରାମର ଯଥେଷ୍ଟ ମଙ୍ଗଳ ସାଧିତ ହୋଇଥିଲା । ଏକାଦିକ୍ରମେ ତରଣ ବର୍ଷକାଳ ବାସ କରି ସେମାନେ ଗ୍ରାମବାସୀ ଭୁଲ ହୋଇ ଯାଇଥିଲେ । ଗ୍ରାମର ସମସ୍ତ ଲୋକେ ତାଙ୍କ ପରିବାରଙ୍କ ସହୃଦ ନାନା ପର୍ମ-ସମ୍ପର୍କରେ ଆବଦ୍ଧ ଥିଲେ । ଉଭୟେ ପରମାର୍ଥ-ପରାୟଣ ଏବଂ ଦୟାଳୁ । ଗ୍ରାମର ସମସ୍ତେ ତାଙ୍କୁ ମୁରବି ଭୁଲ ଲୋକ କରି ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ଭୟଭକ୍ତି ପ୍ରକାଶ କରୁଥିଲେ । ଏଭଳି କହିଲେ ଯଥେଷ୍ଟ ହେବ ଯେ ସେ ଜମିଦାର ଭୁଲ ଗ୍ରାମର ଗୁହାରି ବିବାଦ ସମସ୍ତ ମୀମାଂସା କରି ଦେଉଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସୁବିଚାରକୁ କେହି ସାହସ କରି ଲାଞ୍ଜିପାରୁ ନଥିଲେ । ବାପା ପ୍ରତିବାଦୀ ଉଭୟେ ତାଙ୍କ ବିଚାରକୁ ଶିରୋଧାରୀ କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ହଳ, ବଳଦ, ମୂଲିଆ ରଖି ଗୁଣ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଅମାର ପ୍ରଭୃତି ଢୋଳା ଲୁଗା ପିନ୍ଧି ଗୁହାଣ ପରି ବାସ କରୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ଯତ୍ନରେ ଗୋଟିଏ ଭାଗବତ ସଭା ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା । ସବ୍‌ଡିଭିଜନର ଅଧିକାରୀ ଧନ ଏବଂ ପରମାର୍ଥୀ ମାସିକ ଗୃହ ଦାନ କରି ଭକ୍ତ ମନ୍ତ୍ରର ସଭ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । ମାସିକ ସାତ ଟଙ୍କା ବେତନରେ ଜଣେ ପଣ୍ଡିତ ଏବଂ ଦୁଇ ଟଙ୍କା ବେତନରେ ଜଣେ ଗୃହ ଆଦ୍ୟାୟିକାଙ୍କୁ ନିଯୁକ୍ତ ଥିଲେ । ପ୍ରତି ରବିବାର ଅପରାହ୍ଣ ଗୃହ ଘଣ୍ଟାଠାରୁ ରାତ୍ର ଦଶଘଣ୍ଟା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସଭାର ଅଧିବେଶନ ହୁଏ । ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଗ୍ରାମର ବହୁ ଉଦ୍ୟୋଗୀ ସଭାରେ ଯୋଗଦାନ କରନ୍ତି । ପଣ୍ଡିତ ନାଗରକିଶୋର ଲୁହାଗୁରୁଙ୍କ ସମ୍ମୁଖେ ଭାବେତ ପଢ଼ି ଅର୍ଥ କରନ୍ତି । ତାଙ୍କ ପରେ ସୂର୍ଯ୍ୟପୁରବାସୀ ଗୋସ୍ୱାମୀ ରମକୃଷ୍ଣ ଅଧିକାରୀ ସଭାସଭିତ୍ତ ପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ସମ୍ମୁଖେ ଭାଗବତ ପାଠ ଶେଷରେ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶ୍ରେଣୀ ଭାଗବତ ପଢ଼ନ୍ତି । ଶେଷରେ ଚୈତନ୍ୟଚରିତାମୃତ ପାଠ ହୋଇ ନାମ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନ ଏବଂ ପ୍ରସାଦ ବିତରଣ ପରେ ସଭା ଭଙ୍ଗ ହୁଏ । ଭୋଗଲୋଭରେ ଗ୍ରାମର ପିଲାମାନେ ଆସି ରୁଣ୍ଡ ହୁଅନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କୁ ଫଳାଏ ପୁର ଏବଂ କିଛି କନ୍ଦୁଣ୍ଡା ଦିଆଯାଏ । ତେତେବେଳେ ଚନ୍ଦ୍ର ଶୁଭଗମନ ହୋଇ ନଥିଲା । ପୁର ସେର ଗୃହାଣ୍ଡା ଥିଲା । ରାଧାକ୍ଷମୀ, ନନ୍ଦୋତ୍ସବ, ଚାନ୍ଦୁଦ ଦ୍ୱାଦଶୀ ପ୍ରଭୃତିରେ ମହୋତ୍ସବ ହୁଏ । ବାର୍ଷିକ ଉତ୍ସବକୁ ଧଣ୍ଡା ମହୋତ୍ସବ କହନ୍ତି । ସେଦିନ ସଭା ନିକଟରେ ଗୋଟାଏ ପ୍ରକାଶ ଧଣ୍ଡା (ପତାକା) ଯୋଡ଼ା ହୋଇ ମହୋତ୍ସବ ଓ ନାମ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନ ହୁଏ । ପ୍ରତି ମହୋତ୍ସବଦିନ ସହସ୍ରାଧିକ ଲୋକ ପ୍ରସାଦ ଭୋଜନ କରନ୍ତି । ଗୃହାଦ୍ୱାରା ସେଥିର ବ୍ୟୟ ନିର୍ବାହିତ ହୁଏ । ତେତେବେଳେ ଗୃହ ଟଙ୍କାକୁ ୪୮ ସେର ମିଳୁଥିଲା ।

କେବେ କେବେ ଲାଟବନ୍ଦୀ ସମୟରେ ୨୪ ସେର ହୋଇଯାଏ । ସୁଗ, ବୁଟ ଓ ହରଡ଼ ସେର ଚୁର ପଇସା, ବର ଡଳ ପଇସା, ମାନ୍ଦ୍ର ଆମଦାନୀ ବେଳେ ଦୁଇ ପଇସା, ବରଗୁଡ଼ି, ମସୁର ସେର ଦୁଇ ପଇସା ଏବଂ କୋଳଥ ଓ ଖେସାରୀ ସେର ପଇସାଏ ମାନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । ପରିପରିବା ମଧ୍ୟ ସୁଲଭ । ଦୁଇ ଅଣାରେ ବାଇଗଣ ଭାରେ ମିଳୁଥିଲା । ବୋଇତାକୁ ପୁଞ୍ଜା ଦୁଇଅଣା, ବଡ଼ ହେଲେ ଚୁରଅଣାରୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବ ହେଉ ନ ଥିଲା । କଦଳୀ ସମସ୍ତଙ୍କ ବାଡ଼ିରେ ଅପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ । କଖାରୁ କେହି ବନ୍ଦୁ କରୁ ନଥିଲେ । “କଖାରୁ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଫଳ, ତାହା ବନ୍ଦୁ କରିବା ଦୋଷାବଦ୍ଧ” ବୋଲି ସାଧାରଣର ବିଶ୍ବାସ ଥିଲା । କେବଳ ଲୁଣ ମନ୍ଦାର୍ଦ୍ଧ ଥିଲା । ସମୟ ସମୟରେ ଲୁଣସେର ସାପ୍ତାହୀକ ହୋଇଯାଏ । ମାନ୍ଦ୍ର ସାଧାରଣତଃ ତିନିଅଣା । ବିଲ୍ବତାଳାର ନାମଗର ସୂକ୍ଷ୍ମ ଥିଲା ନାହିଁ । ସମୁଦ୍ର କୂଳେ କୂଳେ ଲୁଣମର ହେଉଥିଲା । ତାହା ସବୁ ଆସି ପୁରୁଣାବିକାରସ୍ଥ ଲୁଣଗୋଲରେ ଜମା ହେଉଥିଲା । ସେଠାରୁ ବେମାରିମାନେ କିଛି ବଳଦରେ ଲଦି ପୋଷ୍ୟଲବ୍ଧ ନେଇ ଯାଉଥିଲେ । ଗୁଆଘିଅ ଟଙ୍କାକୁ ଏକସେର, ମହୁଶିଆ ଘିଅ ଦୁଇସେର ଏବଂ ସୋରଷତେଲ ଚୁରସେର ମିଳୁଥିଲା । ଗରୁଡ଼ିକ କେରେସିନ୍ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇ ନଥିଲେ । ଗୃହସ୍ଥମାନେ କରଞ୍ଜ ତେଲ ଏବଂ ଜଡ଼ା ତେଲ ଘାସରେ ଜାଳୁଥିଲେ । କରଞ୍ଜକୁ ଘୃତ ତେଲ ଘରୁ ଘଣାରେ ପେଡ଼ାଇ ଆଣିବାକୁ ହେଉଥିଲା । ସୁଡ଼ିଏ କରଞ୍ଜ ପେଡ଼ିଲେ ସେରେ ତେଲ ବାହାରେ । ତେଲର ପାରାଶ୍ରମିକ ଛଟାକିଏ ତେଲ ଏବଂ ଦୁଇଏ ପଇସା । ଗୃହସ୍ଥ ଘରେ ଗାତ ଖୋଳି କରଞ୍ଜ ତେଲ କଲସୀ ପୋତି ରଖୁଥିଲେ । ସେଥିରେ ତେଲ ଭାଲିଯିବାର ବା ନଷ୍ଟ ହୋଇଯିବାର ଆଶଙ୍କା ଥାଏ ନାହିଁ । ଅନେକଙ୍କ ଗୃହ ସମ୍ଭାଗରେ ଆଲୋକିତ ହେଉଥିଲା । ତାହା ଖୁବ୍ ଦରଦ୍ର ବା କୃପଣ ଶ୍ରେଣୀରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ।

ନୂତନ ଅବଧାନେ ଖୁବ୍ ପରଶ୍ରମ ସହିତ ପଢ଼ାଇବାକୁ ଲାଗିଲେ । ତେତେବେଳେ ଅବଧାନ ଶବ୍ଦ ନବ୍ୟସଭ୍ୟତାର ଆଲୋକବର୍ଣ୍ଣରେ ମାର୍ଜିତ ହୋଇ “ମାଷ୍ଟର”ରେ ପରିଣତ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ମାନ୍ଦ୍ର ଏ ସୌଭାଗ୍ୟ ତାର ଅଧିକ ଦିନ ରହିଲା ନାହିଁ । ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ କାଳ ତାହାକୁ କିଛିଦିନ ମରେ ସ୍ବପଦରୁ ବେଦଶଳ କରିଦେଲା । ପିନ୍ଧିବା ବସ୍ତୁରେ ମାଷ୍ଟର ମହାଶୟଙ୍କର ହେଲା ବା କୃପଣତା ଥାଏ ନାହିଁ । ପାଠଶାଳା ପାଖରେ ଅନେକ କନିଅର ଗଛ ଥିଲା । ମାଷ୍ଟର ମହାଶୟ ସେ ଖୁଡ଼ିକୁ ଶାଖାଶୂନ୍ୟ କରିରଖିଥିଲେ । କନିଅର ଛଡ଼ ସ୍ବଭବତଃ ମଟକା, କୌଣସି ପିଲା ପିଠିରେ ଦୁଇ ପାହାର ବସିଲେ ଭାଙ୍ଗି ରୁଣ୍ଡିବୁଡ଼ି ହୋଇଯାଏ । ତହିଁ ଆଉ ଖଣ୍ଡିଏ ଆମେ । ଏହିପରି ପ୍ରତ୍ୟହ ୬୩୭ ଖଣ୍ଡି ତାଙ୍କର ଶାସନ ଦଣ୍ଡ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ । ମାଷ୍ଟରଙ୍କ ଆଖିର ସୂକ୍ଷ୍ମ କି ଅଭୂତ ଶକ୍ତି, ସେ ଯା ଉପରେ ପଡ଼େ, ତାହା ଶରୀରରୁ ଅନ୍ୟ ରକ୍ତ ଶୁଖିଯାଏ । ଯାହାହେଉ ତାଙ୍କର ପରଶ୍ରମ ଏବଂ ଶିକ୍ଷାପ୍ରଣାଳୀର ସୁଖ୍ୟାତି ଅଲଭ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ବିକାଶ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଦୁଇକୋଣ ଦୂରରୁ ପିଲାମାନେ ଆସି ତାଙ୍କ ଚିକିତ୍ସାରେ ପଡ଼ିଲେ । ଶେଷରେ ପାଠଶାଳାର ଛତ୍ରସଂଖ୍ୟା ୧୫ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବୃଦ୍ଧିଲାଭ କରିଥିଲା । ଶିକ୍ଷକ ମହାଶୟ ସକାଳୁ ପାଠଶାଳାକୁ ଆସି ସେ ପଢ଼ୁଥାଉ ବା ବସିଥାଉ ସମସ୍ତଙ୍କ ପୃଷ୍ଠରେ ତାଙ୍କର ସାରସ୍ବତ ସ୍ବର୍ଣ୍ଣଦଣ୍ଡ ହୁଅନ୍ତି ଦିଅନ୍ତି । ଦଣ୍ଡମଣ୍ଡିମାରୁ ସେହିପରି ତିଲକ ମୁଣ୍ଡରେ ପ୍ରତିଭା ଉଠୁଛି ଉଠେ । ଛେଳିପଲ ବାଦକୁ ଦେଖିଲାପରି ସମସ୍ତ ଗୁଡ଼ିପିଲା ଏକ ମଙ୍ଗଳର ଭୈଁଭୈଁକରି ଉଠନ୍ତି ଏବଂ ଖୁବ୍ ଉତ୍ତରରେ ଚିତ୍କାର ଛଡ଼ି ପାଠାବୁଝି କରନ୍ତି । ଦିନେ ଏହିପରି ସାଙ୍ଗୋମାଣି ଶୁଣି ଜଣେ ସାହେବ ତେସୁର୍ ମଜିଷ୍ଟ୍ରେଟ ଦଙ୍ଗାର ଆଶଙ୍କା କରି କୋଠିରୁ ଆସି ପାଠଶାଳାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ସ୍କୁଲ ସର୍ବଦ୍ବୟସେକ୍ତରଙ୍କ ବସା ପାଠଶାଳାର ଅତି

ନିକଟରେ ଥିଲା । ସାହେବଙ୍କୁ ଦେଖି ସବ୍‌ଇନ୍‌ସପେକ୍ଟର ବାବୁ ଧାଇଁ ଆସିଲେ । ସାହେବ ତାହାଙ୍କୁ ଗୋଲମାଲର କାରଣ ପଚାରନ୍ତେ ସେ କହିଲେ,—ପିଲାଏ ପାଠ ପଢ଼ୁଅଛନ୍ତି । ତହୁଁ ସାହେବ ଖପାହୋଇ ଏତେ ଜୋରରେ ପାଠ ନ କରିବା ସକାଶ ସବ୍‌ଇନ୍‌ସପେକ୍ଟରଙ୍କ ମୁଖରେ ଶିକ୍ଷକଙ୍କୁ ଧମକ ଦେଇଗଲେ । ସେ ସମୟରେ ସାହେବ ଭଲ ଦେଖିଯିଲେକ ସବ୍‌ଇନ୍‌ସପେକ୍ଟର ଅଫିସର ହୋଇ ଭଦ୍ରଙ୍ଗକୁ ଆସୁ ନ ଥିଲେ । ଯେଉଁ ସାହେବମାନେ ଆସୁଥିଲେ ସେମାନେ ଖାଣ୍ଟି ଇଉସ୍‌ସିଆନ୍ । ସେମାନେ ଠିକ୍ ଧର୍ମନ୍ତ୍ର ଧରି ବିଚାର କରୁଥିଲେ । କେହି ଗୋଟାଏ ସାପ ମାର କଚେରୀରେ ନେଇ ଦେଖାଇଲେ ହିଁମୁକ୍ତ ବଧ କରିଅଛି ବୋଲି ତାହାକୁ ଚାରିଆଡ଼ା ପୁରସ୍କାର ମିଳୁଥିଲା । ମୁଁ ସଦ୍‌ବ୍ୟାୟୀଙ୍କ ସହୃଦ୍ଦ ବିଦ୍ୟାରେ ପ୍ରତିଯୋଗିତା କରେଁ ବା ନ କରେଁ ମାତ୍ର ଉପସ୍ଥିତ ବିଷୟରେ ଏକାନ୍ତ ସହଯୋଗିତା କରିଥାଏ । ମାଷ୍ଟର ମହାଶୟ ଥରେ ନିୟମ କଲେ, ଯେ ଏକାଦିକ୍ରମେ ମାସେ କାଳ ପ୍ରତିଦିନ ଶୁନ ହେବ ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍କୁଲରେ ପ୍ରଥମ ଉପସ୍ଥିତ ହେବ ସେ ପଛସାଏ ପୁରସ୍କାର ପାଇବ । ସେହି କଠିନ ପରୀକ୍ଷାରେ ମୋ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କେହି ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇପାରି ନଥିଲେ । ମାତ୍ର ସେହି ବୃଦ୍ଧବରନିଧି ପଇସାଟି ମୋ ଭାଗ୍ୟରେ ଘଟି ନ ଥିଲା । କେବଳ ଖଣ୍ଡିଏ ମୌଣିକ ଘର୍ଷ ସାହିଁଫିକେଟ୍ ପାଇଥିଲା । ପାଠଶାଳାରେ ଗତିଶିକ୍ଷା ଏବଂ ଧର୍ମଶିକ୍ଷା ମଧ୍ୟ ଦିଆଯାଉଥିଲା । ପାଠ୍ୟପାଠ୍ୟ ଅମଳରୁ ଗୁଣକ୍ୟ ପୁସ୍ତକଖଣ୍ଡି ଗତିଶିକ୍ଷାକୁ ସ୍ଥାୟୀପଣ ନେଇଅଛି । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ସମୟରେ ସେଥିର ବ୍ୟତ୍ୟୟ ଅବା ନାହିଁକି ଘଟିବ ? ଗୁଣକ୍ୟ ମଣ୍ଡିତେ ହାତୀଘୋଡ଼ାକୁ ବାଟରେ ଚଲାକ ନ ଦେବା ସକାଶ କଠୋର ଆଇନ ବାରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । “ହସ୍ତୀହସ୍ତ ସହସ୍ପେଣ ଶତହସ୍ପେନ ବାଜନଃ” ଏହାକୁ ଗଲାଧଃ କରିବା ମଧ୍ୟ ତତୋଽଧିକ କଠୋର । ରବିବାରଦିନ ଉପରଠିଲି ପାଠଶାଳା ଦିନ ହୁଏ । ପୂର୍ବରୁ ଚୈତନ୍ୟଚରଣାମୃତର ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକ ଏବଂ ପୟାର ଲେଖି ପିଲାମାନଙ୍କୁ ଦିଆଯାଇଥାଏ । ସଭାଦିନ ପ୍ରଥମେ ସେମାନେ ତାହା ସଭାରେ ଆବୃତ୍ତି କରନ୍ତି । ଶିକ୍ଷକଙ୍କର ଗତି ବାହ୍ୟକ କଠୋର ହେଲେହେଁ ଅନ୍ତର ସରସ ଥିଲା । ଏହାହିଁ ସୁଶିକ୍ଷକ-ସୁଲଭ ସୁଲକ୍ଷଣ । ଯେଉଁ କଠୋରତା ସରସ ତାହା ବାସ୍ତବ୍ୟ । ରସ ଥିବାରୁ ନାଚକେଲର କଠୋରତା ସୁଖ ତୃପ୍ତିପ୍ରଦ ହୁଏ । ଧନ୍ତ ସଙ୍କ୍ରାନ୍ତି ଏବଂ ମକର ସଙ୍କ୍ରାନ୍ତିରେ ପିଲାମାନଙ୍କଠାରୁ ପଇସାଏ ଲେଖାଏଁ ଗୃହୀ ନେଇ ଧନ୍ତମୁଆଁ ଏବଂ ରୁଡ଼ା ଖଜା କିଣାହୋଇ ଆସେ । ତାହା ସମସ୍ତ ପିଲାଙ୍କୁ ବିତରଣ କରାଯାଏ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପର୍ବରେ ମଧ୍ୟ ଯଥାବିଧି କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥାଏ । ଶିଶୁମାନଙ୍କ ଚିତ୍ତକର୍ଷଣର ଏହା ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ସୁକୋଶଳ ।

ଭାବବତ ସଭାରେ ପିଲାମାନେ ଯେଉଁ ଶ୍ଳୋକପୟାର ଆବୃତ୍ତି କରନ୍ତି, ହରମୋହନ ବାବୁ ତାହା ନିଜେ ଲେଖି ପିଲାମାନଙ୍କୁ ଦିଅନ୍ତି । ସେ ଜଣେ ଭକ୍ତକବି, ଶ୍ଳୋକର ପୟାର ସେ ନିଜେ ଓଡ଼ିଆଭାଷାରେ ରଚନା କରନ୍ତି । ବଙ୍ଗଭାଷାରେ ସେ ଅନେକ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତ ରଚନା କରିଥିଲେ । ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତ ଗୁଡ଼ିକ ସଭାରେ ଗୀତ ହୁଏ । ସେ ସମୟରେ ତାଙ୍କର ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ର କଟକରେ ବି, ଏ, ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଥିଲେ । କଲେଜ ଛୁଟି ହେଲେ ସେ ଭଦ୍ରଙ୍ଗ ଆସନ୍ତି । ସେ ଅନେକ ସମୟରେ ପାଠଶାଳାକୁ ଯାଇ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ପଢ଼ାନ୍ତି । ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ସେ ଗୋଟାଏ ଚକ୍ରତୀତର ଦେଢ଼ିଆ ହୋଇଥିଲେ । ଦୁଃଖର ବିଷୟ, ଅପବାଦରେ ତାଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ଘଟିଥିଲା । ତାଙ୍କପରି ନିରାଶ୍ରମ ଜନହୃଦବ୍ରତ ଯୁବକ ଆଜିକାଲି ଅଳ୍ପ ଦେଖାଯାଆନ୍ତି ।

ତେତେବେଳେ ଭଦ୍ରଙ୍ଗରେ ଅଦାଲତ କଚେରୀ ଥିଲା ନାହିଁ । ଜଣେ ଡେପୁଟି ଏବଂ ସବ୍‌ଡେପୁଟିଙ୍କ ଦ୍ଵାରା କଲେକଟରୀ ବିଭାଗ ପରିଚାଳିତ ହେଉଥିଲା । ଗୋଟିଏ ଅତି ସ୍ଵଦ୍ଧ ମାଟିଘରରେ ପୋଷ୍ଟଅଫିସ ହେଉଥିଲା । ଦଶଟଙ୍କା ବେତନରେ ଜଣେ ପୋଷ୍ଟମାଷ୍ଟର

ଥିଲେ । ସାମାନ୍ୟ କେତେ ଖଣ୍ଡ ପୋଷ୍ଟ ଅଫିସର ନୋହିସ ବନ୍ଧାପନ ଛଡ଼ା ଚିଠିପତ୍ର ଅଧିକ ଆସୁ ନଥିଲା । ମଣିଅଡ଼ର ସୃଷ୍ଟି ଥିଲା ନାହିଁ । କଲିକତାରୁ ଦୃଷ୍ଟିଆମାନେ ଟଙ୍କା ଆଣି ଗାଁ ଗାଁ ବୁଲି ଯାହାର ଟଙ୍କା ତାହା ଘରେ ଦେଉଥିଲେ । ଆନାରେ ଜଣେ ଦାସେଗା (ଇନ୍ଦ୍ରସ୍ପେକଟର), ଜଣେ ମୁନ୍ସି (ସବ୍‌ଇନ୍ସପେକଟର), ଜଣେ ଜମାଦାର (ହେତକନେଷ୍ଟର) ଏବଂ କେତେ ଜଣ କନେଷ୍ଟର ଥିଲେ । ବିପିନବାରୁ ଦାସେଗା ଏବଂ ଦୌଲତ୍‌ଗାଁ ମୁନ୍ସି ଭଦ୍ରାଞ୍ଚଳରେ ଚରସୁରଣୀୟ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଅନ୍ୟାପି ଉଦାହରଣ ଛଳରେ ଲୋକେ ତାଙ୍କ ନାମ କାହିଁନ କରନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଦୁଇଟି କାର୍ତ୍ତିକାହାଣୀ ଶୁଣିଲେ ସେକାଳର ପୋଲସ ପ୍ରତାପର ଯଥେଷ୍ଟ ପରଚୟ ମିଳିବ । ବିପିନବାରୁ ଦାସେଗା ଜଣେ ବନ୍ଧୀୟ ପ୍ରତାପୀୟବଳ । ନାମ ଶୁଣିଲେ ଗର୍ଭିଣୀ ଗାଈ ବାଟ ଛଡ଼ାଏ । ଠେଙ୍ଗା ତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଅସ୍ତ୍ର । ଯମପଦ୍ମ ତୁଲ୍ୟ ଗୋଟାଏ ବିଶାଳ ଠେଙ୍ଗା ଧରି ସେ ଦବାରାହ ଶାସନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ୟସ୍ତ ଥାଆନ୍ତି । କେଉଁଠାରେ ଦୁଇ ଚାନ୍ଦି ଜଣ କଥାବାଉଁ ହେଉଥିବାର ଦେଖିଲେ ସେମାନଙ୍କୁ ଚୋର ଭାବି ଉତ୍ତମ ମଧ୍ୟମ ପ୍ରଦାନ କରନ୍ତି । ଦିନେ ସନ୍ଧ୍ୟା ସମୟରେ ସେ ମହାପୁରୁଷ ବଳାର ଆଡ଼କୁ ବିଜେ କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କ ପଛରେ “ଛକା” ନାମରେ ଜଣେ ଯାଣ ଯାଉଥିଲା । ବାବୁ ପଛକୁ ଚାହିଁଦେଇ ଚୁଷ୍ଟ ସ୍ଵରରେ ପଚାରିଲେ—“ତୁ ବେଟା କେ ରେ ?” ପ୍ରାଣ ଭୟରେ ଜଡ଼ିଭୁତ ହୋଇ କହିଲା—“ମୁଁ ତ ବାବୁ ଛକା ।” ଆଉ ଯାଏ କୁଆଡ଼େ, ବାବୁଙ୍କ ରାଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଚିନ୍ତିଗଲା । କହିଲେ—“ଶାଲର ବେଟା ଶାଲ ଆମକେ ଛକା ।” କଥା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଠେଙ୍ଗାରେ ବେଦମ ପ୍ରହାର । ଦ୍ଵିତୀୟ ମହାପୁରୁଷଙ୍କ କାର୍ତ୍ତି ଅହର ବିବିଧତର । ସେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସ୍ତ୍ରୀୟ ପ୍ରଶଂସିକାର ଭ୍ରାତୃସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅବକ କରନ୍ତି । ଅନୁଭି ସୁଲ, ବର୍ଣ୍ଣ କୃଷ୍ଣ ପାଣ୍ଡୁର, ଠିକ ଗୋଟାଏ କେନ୍ଦୁ ଗଛର ଗଣ୍ଡିଭୁଲ । ଦିନେ ସେ ଘୋଡ଼ାରେ ଚଢ଼ି ଯାଉଥିଲେ । କିଛି ଦୂରରେ ଜଣେ ଚଣା ବିକୟ କରବା ଲୋକ “ଚଣା ଖାଉଁ ମଜା ପାଉଁ” ବୋଲି ଡାକି ଡାକି ଯାଉଥିଲା । ଘୋଡ଼ା ଦୁଷ୍ଟାମୀ କରି କାଷ୍ଠଶଣ୍ଡ ଭୁଲ୍ଲ ତାଙ୍କୁ କରୁଡ଼ି ଦେବା ସମୟରେ ଚଣାବାଲ କହିଲା—“ମଜା ପାଉଁ ।” ଆଉ କି ରଣା ଅଛି, ମୁନସିଜି ଝାଡ଼ଝୁଡ଼ି ଉଠି ଆଉକୁ ନେତ୍ରେ କହିଲେ—“କୋନ ହେ ରେ, ସୁଅର୍ ବଦମାସକେ ପକଡ଼ ଲାଉଁ ।” କନେଷ୍ଟରମାନେ ତତ୍ତ୍ଵଶାତ୍ ଆଦେଶ ପାଳନ କଲେ । ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ବରୁର ଚଣାବାଲର ପୁଷ୍ପ ଘୋଡ଼ା କୋରଡ଼ାରେ ସ୍ଵୟଂ ମୁନସିଜି ପରାଣା କରି ତହିଁପରେ ଛଡ଼ିଦେଲେ ।

ଆଜି କେବେତ ବାଲ୍ୟସ୍ମୃତି ମୂର୍ତ୍ତି ଧରି ଆଣି ଆଗରେ ନାଚି ରୁଲୁଅଛି । ସୁଛନ୍ଦ ଆହାର ଚନ୍ଦ୍ରାର ଏବଂ ସହପାଠୀମାନଙ୍କ ସହ କ୍ରିଡ଼ା କୌତୁକରେ ଦିନ ପାଣି ପରି ସୁଖରେ ବନ୍ଦିଯାଉଥିଲା । ସ୍ଵପାର ଭୁରୁଟୀ ଦେଖାଇବା ଦୂରେ ଆଉ ସ୍ଵପାରକୁ ଭୁରୁଟୀ ଦେଖାଇବାକୁ ହେଉଥିଲା । ପାଠଶାଳାରେ ଦୁଇଜଣ ପିଲା ଦୁଷ୍ଟାମୀରେ ଗ୍ରାବୁଏଟ ଉପାଧିକୁ ବଳିଯାଇଥିଲେ । ରାଜାର ଫୁଲପତ୍ର ଉଣା ହୋଇପାରେ ମାତ୍ର ସେମାନଙ୍କର ମାତ୍ର କେବେ ଉଣା ହୁଏ ନାହିଁ । ପ୍ରଥମ ମୁର୍ତ୍ତିଙ୍କର ନାମ ଭଗବତ । ସେ ଅଭିବାଚକର ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ର । ସେ ଗୋଟିଏ ଧୂମକେତୁ, ଘରୁ ବାହାରିଲେ କାହାର କିଛି ଅନିଷ୍ଟ ନକରି ଶୂନ୍ୟ ହସ୍ତରେ ଫେରି ଆସେ ନାହିଁ । ଗୋପରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପରି ତାହାର ବାଳଲୀଳା ବର୍ଣ୍ଣନା କଲେ ସରବ ନାହିଁ । ଆଜି କାହାର ବାନ୍ତି ଉପାଡ଼ି ପକାଇଲା, କାଲି କାହାର ଛୁଆନନ୍ଦ ଭାଙ୍ଗିଦେଲା, କାହା ଗୋରୁକୁ ନିର୍ଦ୍ଦାତ ପ୍ରହାର କଲା, କାହା ପିଲାକୁ ଟେକି କରୁଡ଼ିଦେଲା, ଏହିପରି ପ୍ରତ୍ୟହ ତାହାର କାର୍ତ୍ତି ବିକଶି ଉଠୁଥାଏ । ଥରେ ଶୀତ ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ଆମ୍ଭେମାନେ କେତେ ଜଣ ପିଲା ପ୍ରଥମ ଜାଳ ନିଆଁ ପୁର୍କିବା ସମୟରେ ଭଗବତ ଗୋଟିଏ ପିଲାକୁ ଟେକିନେଇ ସେହି ନିଆଁ ଗଦା ଉପରେ କରୁଡ଼ି ଦେଇ ପଳାଇଲା । ପିଲାଟିର ଲୁଗା ଏବଂ ଦେହ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ପୋଡ଼ିଗଲା ।

ସେ କିଛି ଦିନ କଷ୍ଟ ଭୋଗ କରି ଭଲ ହେଲା । ଥରେ ଭାଗବତ ଦେହରେ କାନ୍ଧ ହେଲା । ସେ କାନ୍ଧରୁ ପୂଜା ବାହାର କରି ଚିକିତ୍ସା ଗୋଲାଲ ପିଲାଙ୍କୁ ଖାଇବାକୁ ଦେଲା । ଫଳରେ ସମସ୍ତେ କାନ୍ଧରେ କଷ୍ଟଭୋଗ କଲେ । ବେଙ୍ଗ, ଉଡୁବଣିଆ, ମୁସାର ପେଟଟିର ଦେଖିବା ତାହାର ଗୋଟାଏ ଭାରି ଆମୋଦ ଥିଲା । ବାସ, ମା ଏବଂ ମାଷ୍ଟର ତାହା ପ୍ରତି ସର୍ବଦା ଗମ୍ଭୀର ଧ୍ୟାନ, ଅଧିକନ୍ତୁ ଦୁଇଜଣ ଚାକର, ଜଣେ ପୁରାଣ କଥାଖିଆଳି, ତଥାତ ଭାଗବତ କେତେବେଳେ ଯାଇ କାହାର କଣ କରୁଥିଲେ କେହି ଜାଣି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ବାସ, ମା, ମାଷ୍ଟରଙ୍କଠାରୁ ସେ ଦିନରେ କେତେ ଥର ସେ ମାଡ଼ିବା ସେଥିର ସୁଖ ନାହିଁ । ମାତ୍ର କାଠପରି ସବୁ ସନ୍ଧ୍ୟା କରେ, ଆଖିରୁ ଲୁହ ସୁଦ୍ଧା ବହେ ନାହିଁ । ସେହି ଚଗଲା ଚୂଡ଼ାମଣି ଭାଗବତ ବର୍ତ୍ତମାନ ଶାନ୍ତିର ପ୍ରତିମୁଖି ଏବଂ ଜଣେ ଲବ୍ଧପ୍ରତିଷ୍ଠା ତାଙ୍କର ।

ଦ୍ଵିତୀୟ ପିତୃଲିଙ୍ଗ ନାମ ଗୋପାଳୀୟ । ସେ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ସେହି ଗୋପାଳୀୟ ଅଛନ୍ତି । “ପ୍ରକୃତି ନୈବ ମୃତ୍ୟୁତେ” ଏହି ପ୍ରବଚନକୁ ବଞ୍ଚାଇ ରଖିଅଛନ୍ତି । ସେ ପାଠାଶାଳାକୁ ନ ଆସି ଲୁଚେ । ଥରେ ଶିଆଳଗାଡ଼ରେ ଦୁଇଦିନ ଲୁଚି ରହିଲା । ଆଉଥରେ ହାଣ୍ଡିଶାଳାଘର ଘରଘାଟରେ ଚିନିଦିନ କାଳ ଲୁଚି ରହିଲା । ଗ୍ରାମରେ ସମସ୍ତେ ଶୋଇଲେ ସଙ୍ଗରୁ ଓଢ଼ାଇ ଭାତ ବାଢ଼ି ଖାଇ ଧୂଣି ସଙ୍ଗରେ ଲୁଚେ । ତାହାର ମା ଡାଙ୍ଗରେ ଖୁବ୍ଘି ଘର ବାହାର କରିବାବେଳେ ସେହି ଖୁଆଖାଇ କହୁଲା,—“ବୋଉ ମରଗଲ ଲେ, କୁହାର ହେଉଛି ଲେ ମୁଁ ଏଇଠି ଅଛି ।” ତତ୍ତ୍ଵ ଜଣାଗଲା—ଗୋପାଳୀୟ ମହାପ୍ରଭୁ ସଙ୍ଗା-ସିଦ୍ଧାସନରେ ବିଜେ କରିଅଛନ୍ତି । ଯାହା ସଙ୍ଗରେ ତାହାର ନ ପଡ଼େ ତାହାର ସୁସ୍ଥକରୁ ଦୁଇ ଗୁରୁପଦ ଛଣ୍ଡାଇ ଚୋରାଇ ଖାଇଦେଇ ପ୍ରତିହଂସା ସାଧନ କରେ । ଏହିପରି ସେ ଅନେକ ଧୁସ୍ତକ ଏବଂ ତତ୍ତ୍ଵ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅନେକ ମାଡ଼ ଖାଇଅଛନ୍ତି । ସେ ବୁଝି ପାଇବା ଆଶାରେ ଚିନିଥର ଅପର ପ୍ରାଇମେସ୍ ସଂସା ଦେଇ ପ୍ରଥମ ଥର ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀରେ, ଦ୍ଵିତୀୟ ଥର ତୃତୀୟ ଶ୍ରେଣୀରେ ଏବଂ ଶେଷଥର ଫେଲ ଶ୍ରେଣୀରେ ସାଧକଲା । ଅତିଲାଭ ଆଶାରେ ମୂଳ ସୁଦ୍ଧା ନଷ୍ଟହେଲା । ସେ କେଉଁ ବିଦ୍ୟାରେ ଉର୍ଦ୍ଧାନ୍ତୁହେଁ, ତାହାର ଜୀବନ ବିଦ୍ୟାମୟ, ଶରୀର ଭଲ ମୃତ୍ତିକାରେ ଗଠିତ ।

ମୋର ଫଳା ଶିକ୍ଷା ଘରେ ପ୍ରଶଂସା, ଶୋଧୁ ପ୍ରଭୃତି କ୍ରମରେ ପ୍ରାପ୍ତିଲାଭ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ସକାଳେ ପାଳି ଅନୁସାରେ ସାଧାପ୍ରଶଂସା, କଳ୍ପା ପ୍ରଶଂସା, ପାଣ୍ଡିପ୍ରଶଂସା, ଗୁଣ୍ଡବିଶ୍ଵା ପ୍ରଶଂସା ଲେଖି ଏବଂ ଉପରଓଳି ତାଳପତ୍ରରେ ମୁଣ୍ଡଲା କାଟି ସାର ସ୍ଵପ୍ନୋଥରୁ ଅସର ଚଢ଼େ । ସେ ସମୟରେ ଛପାପୁସ୍ତକ ଥିଲା ନାହିଁ । କିଛିଦିନ ପରେ ପ୍ରାଇମେସ୍ ବିଭାଗ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ଶ୍ରେଣୀ ଶ୍ରେଣୀ ଓଡ଼ିଆ ଛପା ପୁସ୍ତକ କୁଣ୍ଡଳ ଦେଖାଗଲା । ମିସନାରୀ ପ୍ରଗୁରକମାନେ “ଜଗନ୍ନାଥ ପଞ୍ଚାଙ୍ଗ” ପ୍ରଭୃତି ପୁସ୍ତକ ଅଧିପତ୍ୟସାଧି, ପରସାଏ ମୂଲ୍ୟରେ ହାଟବଜାରରେ ବୁଲି ବିକ୍ରୟ କରନ୍ତି ମାତ୍ର କେହି ନିଅନ୍ତି ନାହିଁ । ତତ୍ତ୍ଵ ସେମାନେ ବିନାମୂଲ୍ୟରେ ବିତରଣ କଲେ । ତେବେ ସୁଦ୍ଧା କେହି ନେଲେ ନାହିଁ । ତାହା ପଡ଼ିଲେ ଜାତିଧର୍ମ ନଷ୍ଟ ହେବ ବୋଲି ସାଧାରଣଙ୍କର ବିଶ୍ଵାସ ଥିଲା । ଏପରି ବିଶ୍ଵାସର କାରଣ ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ଜଗନ୍ନାଥପଞ୍ଚାଙ୍ଗ ଶ୍ରେଣୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ନିଷ୍ଠାରୁଣ ବନ୍ଦାରେ ଶତକିହ୍ନ । ଲୋକେ ତାହାକୁ “ପାଦୁଡ଼ି ବହି” (ପାଦ୍ରି) କହି ଘୃଣା କରୁଥିଲେ । କିଛିଦିନ ପରେ ବାଲେଶ୍ଵର ନର୍ମାଳ ସ୍କୁଲର ହେଡ଼ମାଷ୍ଟର ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ପଟ୍ଟନାୟକଙ୍କର “ବର୍ଣ୍ଣବିଜ୍ଞାନ” ଛପାହୋଇ ବାହାରଲା । ତାହା ପ୍ରାଥମିକ ପାଠ୍ୟ ବିଦ୍ୟାରୁତ ହେବାରୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଶ୍ରେଣୀ କଣି ପଢ଼ିଲୁଁ । ସେହିଠାରୁ ଚିତା, ଆକ୍ରମଣକୁ ଚିରକାଳ ସକାଶ ବିଦ୍ୟାୟ ଦେଇ ଆକାର ଇକାର ଧରିବାକୁ ହେଲା । ପ୍ରାଇମେସ୍ ଶିକ୍ଷା ବିସ୍ତାର କଲେ ପ୍ରଥମରେ ଟଙ୍କା ତାଳି ଦିଆଗଲା । ପଞ୍ଚାଙ୍ଗବେଳେ ସ୍କୁଲ ସର୍ବଜନସ୍ପେକ୍ଟର ପ୍ରତି ଥାନାରେ ରହି ପଞ୍ଚାଙ୍ଗ କରନ୍ତି । ଥାନା ଅଧୀନସ୍ଥ ସମସ୍ତ ପାଠଶାଳାର ଶିକ୍ଷକ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଦେଖି ଥାନାଗୃହ ନିକଟରେ

ଉପସ୍ଥିତ ହୁଅନ୍ତି । ତହୁଁ ପରୀକ୍ଷା ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ସଃ ଇଃ ପିଲାଙ୍କୁ ମନୁରନ୍ତି—“ତେ। ହାତରେ କେତେଟା ଆଙ୍ଗୁଳି ?” ଛନ୍ଦ ଉତ୍ତର କଲପରେ ପୁନଃ ମନୁରନ୍ତି,—“ଦୁଇହାତର ମିଶି କେତେଟା ଆଙ୍ଗୁଳି ?” ଛନ୍ଦ ଯଦି କହିଥାରେ ତେବେ ତାହା ସକାଶ ଶିକ୍ଷକ ଆଠଅଣା ପୁରସ୍କାର ପାଏ । ସେହି ଛନ୍ଦ ୩୪ ଜଣଙ୍କର ଆଙ୍ଗୁଳି ସଂଖ୍ୟା ଠିକ୍ କହିପାରେ ଅବଧାନ ତାହା ପାଇଁ ଟଙ୍କାଏ ପୁରସ୍କାର ପାଏ । ତେତେବେଳେ ଅବଧାନଙ୍କର ଏକାଦଶ ବୃହସ୍ପତି ଯୋଗ, ଜଣେ ଜଣେ ଶବ୍ଦ ଦେଉଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପୁରସ୍କାର ପାଇ ଆଆନ୍ତି । ଏହି ରଜତେନ୍ଦ୍ର ଲେଉଟରେ ଅବଧାନମାନେ ତାଳପତ୍ର ପୋଥି ଛଡ଼ି ଛପା କାଗଜ ପୁସ୍ତକ ଆଡ଼କୁ ଆକୃଷ୍ଟ ହେଲେ । ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ଅବଧାନମାନେ ପୁରସ୍କାର ଟଙ୍କା ପୋଲିସ ସମ୍ପର୍କରେ ତତ୍ତ୍ୱଶାସ୍ତ୍ର ହାତେ ହାତେ ପାଉଥିଲେ ।

ସହପାଠୀମାନଙ୍କ ସହିତ କଲଗୋଲ ବା ବିତଣ୍ଡାରେ ନିୟୁକ୍ତ ହେବା ମୋର ସ୍ୱଭାବ ବିରୁଦ୍ଧ । ପଠନାବସ୍ଥାରେ କେବେ କୌଣସି ଛନ୍ଦ ମୋ ନାମରେ ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଅଭିଯୋଗ ଦାଏର କରୁନାହିଁ । ପାଠଶାଳାରେ ଥିବାଯାଏଁ ମୁଁ ମୋ କର୍ତ୍ତବ୍ୟରେ ଲାଗି ଥାଏଁ । ବର୍ଣ୍ଣବିଜ୍ଞାନର ବନାନ ମୋ ପରି କେହି ଶୁଦ୍ଧଭାବରେ କହିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ମୋର ଆଦୌ ଭୁଲ୍ ହୁଏ ନାହିଁ । ମୋର ଗଣିତ ଭାବ ଦେଖି ମାଷ୍ଟର ମହାଶୟ ମୋତେ ଖୁବ୍ ଭଲ ପାଉଥିଲେ । ପ୍ରତି ଶନିବାର ଅପରାହ୍ନରେ ସମସ୍ତ ଶ୍ରେଣୀର ଛନ୍ଦଙ୍କୁ ଏକତ୍ର ବସାଇ ବନାନ ପରୀକ୍ଷା କରାଯାଏ । ମୁଁ ନମ୍ବରଶ୍ରେଣୀର ଛନ୍ଦ, କିନ୍ତୁ ପ୍ରତିଥର ତଳ ଉଠି ଉଠି ସବୁ ପ୍ରଥମରେ ଆସି ବସେ । ମାଷ୍ଟର ମହାଶୟ କୌତୁକାବଳୀ ହୋଇ କେତେ ଥର ଏହି ବ୍ୟାପାର ଶିକ୍ଷିତ ଭଦ୍ରବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କୁ ଦେଖାଇ ଅଛନ୍ତି । ମୋର ସ୍ମରଣଶକ୍ତିର ଅନେକେ ପ୍ରଶଂସା କରନ୍ତି । ମାତ୍ର ମୁଁ ଏତିକି ଜାଣେ ଯେ ମୁଁ ଯାହା ପଢ଼େ ବା ଶୁଣେ, ତାହା ସହଜରେ ବସ୍ତୁତ ହୁଏ ନାହିଁ । ମାଷ୍ଟର ମହାଶୟ ବାଲେଶ୍ୱର ନମିଲ ସ୍କୁଲରେ ପଢ଼ିବାକୁ ଗଲେ । ତାଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ ସାହାଯ୍ୟର ନିବାର୍ଥୀ ମାଧବାନନ୍ଦ ଦାସ ଏକଟି ନିୟୁକ୍ତ ହେଲେ । ଛପାସ ପରେ ପୁଣି ଶିକ୍ଷକ ନମିଲ ପୁଅ ପାଇଁ ଫେରିଆସିଲେ । ସରକାରରୁ ତାଙ୍କୁ ମାସିକ ପାଞ୍ଚଟଙ୍କା ଲେଖାଏଁ ବେତନ ମିଳିଲା । ତହିଁ ପରେ ସେ ନିଜେ ନିଜେ ପଢ଼ି ଅଃ ପ୍ରାଃ ଏବଂ ଛନ୍ଦବୃତ୍ତି ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲେ । ସ୍କୁଲଟି ଅଃ ପ୍ରାଃରେ ପରୀକ୍ଷିତ ହେଲା, ଶିକ୍ଷକ ଦଶଟଙ୍କା ବେତନ ପାଇଲେ । ତେତେବେଳେ ଅଃ ପ୍ରାଃସ୍କୁଲର ଶିକ୍ଷକମାନେ ପ୍ରତି ରବିବାର ଦିନ ବୁଲି ବୁଲି ନକଟବର୍ତ୍ତୀ ଗ୍ରାମ୍ୟ ପାଠାଶାଳାମାନ ପରିଦର୍ଶନ କରୁଥିଲେ । ତାହାର ଅନେକ ଦିନ ପରେ ରତ୍ନସପେକ୍ଷିଂ ପଣ୍ଡିତ ପଦର ମୃଷ୍ଟି ହେଲା । ଅଃ ପ୍ରାଃ ଶ୍ରେଣୀରେ “ସନ୍ନିପ୍ତ ଭରତ ଇତିହାସ” ପାଠ୍ୟ ଥିଲା । ତାହା ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ ଇତିହାସ ଉଭୟ ପାଠ୍ୟରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ଏହା ପ୍ରଥମ ପୁସ୍ତକ; ଦ୍ୱିତୀୟ ପୁସ୍ତକ—“ଜମିଦାରୀ ସିରସ୍ତା ।” ଏହି ଦୁଇଖଣ୍ଡି ପୁସ୍ତକରେ ଅଃ ପ୍ରାଃ ପରୀକ୍ଷା ଗୃହୀତ ହେଉଥିଲା । ତଳ ଶ୍ରେଣୀମାନଙ୍କରେ ଆଖ୍ୟାନମଞ୍ଜରୀ, ହିତବୋଧ ପାଠ୍ୟ ଥିଲା । ଆତ୍ମମାନଙ୍କ ନରପୁର ସ୍କୁଲ ପ୍ରତିବର୍ଷ ବୃତ୍ତି ପାଇଲା । ଏହି ସୁଖ୍ୟାତିରେ ଦାଶରଥୀ ମାଣିଗ୍ରାସ୍ତ୍ର ବାରଟଙ୍କା ବେତନରେ ଇଃ ପଣ୍ଡିତ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ଉଲ୍ଲୀତ ହେଲେ । କୁଆଁସ ନିବାର୍ଥୀ ଜାନକୀରାମଦାସ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଜୀବନବିକାଶୀ ହେଲେ । ତେତେବେଳେ ମୁଁ ଅପର ପ୍ରାକ୍ମେଷ୍ୱର ତୃତୀୟ ଶ୍ରେଣୀସ୍ଥ ।

କାଗଜ ପଠାଣ ଯେକରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଏ ବୋଲି ଅନେକଙ୍କର ଧାରଣା ଥିଲା । ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କାଗଜ ପ୍ରସ୍ତୁତ ପୁସ୍ତକ ହୁଇଲେ ଅବଶ୍ୟ ହୋଇଯିବେ ବୋଲି ସେମାନେ ନାସିକା କୁହୁତ କରୁଥିଲେ । ମାତ୍ର ନରପୁର ସ୍କୁଲ ଉପର୍ଯ୍ୟୁପରି ବୃତ୍ତିପାଇବାର ଦେଖି ସେମାନଙ୍କ ମନ ଟାକୁ ଟାକୁ ହେଲା । ସେମାନେ ସ୍ୱାୟତ୍ତ ପୁସ୍ତକାଳୟ ହସ୍ତରେ କାଗଜ ପୁସ୍ତକ ଅର୍ପଣ କରି ସେମାନଙ୍କୁ ସ୍କୁଲକୁ ପ୍ରେରଣ କଲେ । ପଠାଣପେକର ଅପରାହ୍ନତା ଆଉ ରହିଲା ନାହିଁ । ଅର୍ଥଲକ୍ଷ୍ୟା ତାହାକୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କରିଦେଲା । ଧନ୍ୟ ଅର୍ଥର ମହିମା ! ପୁଅ ପାଠ ପଢ଼ୁ ପଢ଼ୁ ମାସକୁ ଢଳଟଙ୍କା ଉପାର୍ଜନ

କରିବା ଏଥିରେ କାହାର କିଛି ଲାଭାୟିତ ନହେବ ? ଯୁକ୍ତି ସେକାଳରେ ଛନ୍ଦିବି ! ସାମାନ୍ୟ ନୁହେଁ—ଜଣେ ଜମିଦାର ଗୁମାସ୍ତାର ବେତନ । ସେ ନାଲର ପରାଣୀ ବଞ୍ଚିମାନ ପରି ପୁସ୍ତକ ହିମାନ୍ତ ବନ୍ଧରେ ଗୁପ୍ତିଦେଇ ଛନ୍ଦିମେଳ ଯଜ୍ଞରେ ପରୀକ୍ଷିତ ହୋଇ ନଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସେ ସୁଯୋଗ ଅଧିକ କାଳ ରହିଲା ନାହିଁ । ପରାଣୀ କ୍ରମଶଃ ଅଗ୍ନି ପରାଣୀ ଅଞ୍ଜଳି ଗତି ବିସ୍ତାର କଲା ଏବଂ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକର ବନ୍ଧର ନିର୍ଭରତା ପରି ମାଡ଼ି ଆସିଲା । ମୁଁ ଅଃ ପ୍ରାଃ ର ପ୍ରଥମଶ୍ରେଣୀରେ ପଢ଼ିବା ବେଳକୁ ନିମ୍ନଲିଖିତ ପୁସ୍ତକମାନ ପାଠ୍ୟ ନିରୂପିତ ଥିଲା:—ପଦ୍ୟ—“ହୃଦବୋଧ”, ପଦ୍ୟ—“ସରଳ କବିତା”, “ଭାଷାବ୍ୟାକରଣ”, “ସରଳ ବୁଝାଣ”, “ଭାରତବର୍ଷର ସୈନ୍ଦବ ଇତିହାସ”, “କ୍ଷେତ୍ରତତ୍ତ୍ୱ” (ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟର ୨୨ ପ୍ରତିକା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ) “ବିଜ୍ଞାନସୂତ୍ର”, “ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟରକ୍ଷା” ଏବଂ ଅଳ୍ପ ଦୈନିକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । ସେ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଆରେ ଗଣିତ ପୁସ୍ତକ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇ ନଥିଲା, ବଙ୍ଗାଳୀ “ଗଣିତ ବିଜ୍ଞାନ” ସାହାଯ୍ୟରେ ଅଳ୍ପଶିକ୍ଷା ଦିଆଯାଉଥିଲା ।

ପୂର୍ବ ମାଷ୍ଟର ଗଲେ, ନୂତନ ମାଷ୍ଟର ଆସିଲେ । ସେ “ଜାନକା ମାଷ୍ଟର” ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଲେ । ସ୍କୁଲ ନିକଟସ୍ଥ ସ୍ଥାନ କନିଅର ଗଢ଼ଗୁଡ଼ିକ ନିଃଶ୍ୱାସ ଛଡ଼ି କିମ୍ପେଇ ଉଠିଲେ । ବୋଲିବା ବାହୁଲ୍ୟ, ଜାନକା ମାଷ୍ଟରଙ୍କର ପାଞ୍ଚଶ ପିଠାଭୋଗ ଥିଲା ନାହିଁ । ଦକ୍ଷିଣ ହସ୍ତଟି ତାଙ୍କର ଅମୋଘ ଅସ୍ତ୍ର ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ବିଧା, ଗୁପ୍ତା, ଶୁଦ୍ରା, କାନମୋଡ଼ାରେ ସେ ଖୁବ୍ ନିପୁଣ । ତାଙ୍କର ବିଧା ଅଷ୍ଟର୍ଯ୍ୟ ରକମର । ଆଗେ କହୁଣୀର ଅଦ୍ଭାତ. ତହିଁପରେ ମୁଖ୍ୟାଦାତ, ସୁତରାଂ ଏକା ଥରକେ ପିଠିରେ ଦୁଇଟା ମାଡ଼ ବସିଯାଏ । କ୍ଷେତ୍ରତତ୍ତ୍ୱ ଏବଂ ଗଣିତ ବିଦ୍ୟାରେ ସମସାମୟିକ ଶିକ୍ଷକମଣ୍ଡଳରେ ସେ ପ୍ରଥମ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କପରି ଶ୍ରମପ୍ରାଣ ଶିକ୍ଷକ ମୁଁ ଅବଧି ଦେଖିନାହିଁ । ଶାନ୍ତିଶିଖ ପଣରେ ଗୋଟିଏ ଦେବତା ଭୂଲ, ତାଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖିଲେ ଛନ୍ଦ ହୃଦୟ ଭକ୍ତିରେ ଅବନତ ହୋଇଥାନ୍ତେ । ପିଲାଙ୍କୁ ମାରନ୍ତି, ମାନ୍ଦ୍ର ପଛରେ ଅନୁତାପ କରି କାନ୍ଦି ପକାନ୍ତି ଏବଂ ମଧୁର ସ୍ନେହମଣା ବାକ୍ୟରେ ନାନାପ୍ରକାର ସଦୃଶଦେଶ ପ୍ରଦାନ କରି ଛନ୍ଦର ଚରିତ୍ର ସଂଶୋଧନ କରନ୍ତି । ସେହି କୋମଳ ବାଣୀରେ ଛନ୍ଦର ଶାରୀରିକ ଏବଂ ମାନସିକ ବେଦନା ସେ ହରଣ କରି ନିଅନ୍ତି । ସ୍କୁଲରେ ଛଦଣ୍ଡା କାଳ କଠୋର ପରଶ୍ରମ କରି ସେ ଦରକୁ ଯାଇ ନିଜ ବଗିଚାରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି । ବଗିଚାରେ ଦେଶୀ ବଲ୍ଲଭ ସକଳ ପ୍ରକାରର ଫଳମୂଳ ଶାକ ସବୁଜ ହୁଏ । କୋଡ଼ିହଣା, ତେଣ୍ଡାରେ ପାଣି ବୋହିବା ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ସେ ସ୍ୱହସ୍ତରେ କରନ୍ତି । ଶ୍ରୀଷ୍ଟ କାଳରେ ସକାଳିଆ ସ୍କୁଲ ହୁଏ, ଉପରଓଳ ଉଳ ଶ୍ରେଣୀର ଛନ୍ଦମାନେ ତାଙ୍କ ଘରପାଖକୁ ଯାଇ ପଢ଼ିଆସନ୍ତି । କେବେ ଦଉଡ଼ିବଳା ହେଉଥାଏ, ଏଣେ ଛନ୍ଦମାନଙ୍କୁ ପାଠ ପଢ଼ାଇବାକୁ ହେଉଥାଏ, କେବେ ବା ତେଣ୍ଡାରେ ପାଣି ବୋହୁଁ ବୋହୁଁ ପିଲାମାନଙ୍କୁ ମୋଖିକ ଶିକ୍ଷା ଦିଆଯାଉଥାଏ । ବାସବରେ ପରଶ୍ରମକୁ ସେ ଜୀବନର ପ୍ରହର କରି ରଖିଥିଲେ ଏବଂ ନିଜେ ପ୍ରହର ପରି ପରଶ୍ରମ ଯାଦରେ ସବୁବେଳେ ଝଟିଥିଲେ । ଭଗବାନଙ୍କର କି ବିଚିତ୍ର ଲାଲା, ସେହି ରସି ପ୍ରକୃତିକ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଃସନ୍ତାନ ଥିଲେ । ଶେଷଜୀବନରେ ସେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ମୁକ୍ତିକାର୍ଯ୍ୟ ପୁରାଧାମରେ ସର୍ବାକ ବାସ କରି ସେହି ପବନ ସେହିରେ ତନ୍ତ୍ରତ୍ୟାଗ କଲେ । ତାହାଙ୍କର ଚରିତ୍ର, ସାଧୁତା ଏବଂ ସାଧନା ତାହାଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ଉପଯୁକ୍ତ ସୁଖମୟ ଧାମକୁ ଦେଖିଯାଇ ସ୍ୱର୍ଗାସନରେ ବସାଇଥିବ, ଏ ଅନୁମାନ ଅସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ ।

କାହିଁକି କେଜାଣି ଗୀତ ଶୁଣିବାକୁ ମୁଁ ବଡ଼ ଭଲ ମାଏ । ଯାହା ଦେଖିବା ମୋର ଗୋଟାଏ ପ୍ରଧାନ ସାଧ ଥିଲା । ପୁରାଣ ପ୍ରଭୃତି ପାଠ ହେଉଥିବା ସ୍ଥାନରେ ଅବହତଶତରେ ‘ଆଗ୍ରହପୂର୍ବକ’ ବସି ଶୁଣେ । ସେ ସମୟରେ ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅବସ୍ଥାପନ ଗୃହରେ ବର୍ଷାକାଳର ବୃତ୍ତରେ ପୁରାଣପାଠ ହେଉଥିଲା । ଆମ୍ଭ ଘରେ ମଧ୍ୟ ହୁଏ । ପ୍ରତିବେଶୀ ବୁଦ୍ଧ ବୁଦ୍ଧାମାନେ ଆସି ଶୁଣନ୍ତି । ଗୋପୀକର ନାମରେ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ରାସି ଇନ୍ଦ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପୁରାଣ ପାଠ କରେ । ପଢ଼ୁ ପଢ଼ୁ

ମଝିରେ ମଝିରେ “ଆହେ ଆହେ” କହିବା ତାହାର ଚର ଅଭ୍ୟାସ । ତାହାର ପଡ଼ିବାର ଧରଣ ଏହିପରି ଯଥା,—“ତୋହର ଆହେ ତୋହର ମନ ଆହେ ଆହେ ଆହେ ତୋତେ ସୁରୁ, ଆହେ ଭୁବନ, ଆହେ କେତେ ଆହେ ଆହେ କେତେହେଁ ପରୁ ।” “ଆହେ” ତାହାର ସଙ୍ଗୀତର ଦୀର୍ଘ ମୁହୂର୍ତ୍ତ ମାତ୍ର ତାହା ଶ୍ରୋତାମାନଙ୍କୁ କର୍ଣ୍ଣକଳକବତ୍ ବୋଧହୁଏ । ତହିଁ ଶ୍ରୋତାମଧ୍ୟରୁ ଜଣେ ଉଠି ବ୍ରାହ୍ମଣଠାରୁ ପୋଥିନେଇ ପାଠକରେ । ବ୍ରାହ୍ମଣବନ୍ଧୁ ଜଞ୍ଜାଳରୁ ରକ୍ଷାପାଇ କାନ୍ଥକୁ ଆଉଁଟି ନିଦ୍ରାଦେବୀଙ୍କ ଅମଳଣ ଗ୍ରହଣ କରେ । ଆହା ସେ ସମୟ କି ମଧୁର ! ବାହାରେ ପ୍ରକୃତିର ମହାପୁଳା ଲାଗିଥାଏ । ଅନ୍ଧାରରେ ମୁହଁକୁ ମୁହଁ ଘୁଣୁନ ଥାଏ । ଭେକ ଶମ୍ଭୁକାନ୍ଧ ଅନର୍ଗତ ନହବତ ବସାଇ ଥାଆନ୍ତି । ପିତାରେ ମାଡ଼ିଥିବା ବୋଇତାକୁ କଣାରୁ ପକ୍ଷରେ ବୁଝିବାରବନ୍ଧୁ ପଡ଼ି ଟପଟାପ ଥୁନି ସୁଥିଲହୋଇ ଉଠୁଥାଏ । ବାତୁଳ ବାୟୁ ବାଉଁଶ ପକ୍ଷରେ ମର୍ମର ଶବ୍ଦ ଜାତ କରି କାହାର ଗାରବ ଆହ୍ୱାନରେ ଗୃହଛଡ଼ା ହୋଇ ଇତସ୍ତତଃ ଧାଇଁ ବୁଲୁଥାଏ । ଗଗନ ସୁନ୍ଦର ବିଦ୍ୟୁତ୍ ଖଳଖଳ ହାସ୍ୟସହ ପ୍ରକୃତଦେବୀଙ୍କ ଆରମ୍ଭିକରେ ନିୟୁକ୍ତ ଥାଏ । ବେଳେବେଳେ ଘଡ଼ଘଡ଼ି ଶବ୍ଦ ପୂଜାଭେଷ୍ଟ ପ୍ରାୟ ଚିତ୍କାର କରି ଉଠୁଥାଏ । ତେଣେ ଉପକଣ୍ଠରେ ସାଲନ୍ଦୀ ନଦୀ ମଧୁର କୁକୁକ୍ତ ଥୁନିରେ ଦୁଲାଦୁଲା ଦେଇ ମୁଦୁମନ୍ତର ଗତିରେ ବହୁଯାଉଥାଏ । ନଦୀ ଗର୍ଭରେ ପକ୍ୱତାଳ ପତନର ଶବ୍ଦ ଏବଂ ଭାଷଣ ଅତଡ଼ାପାତ ସେହି ଶବ୍ଦକୁ ଅଧିକତର ଗଭୀର ଏବଂ ପୃଥୁଳ କରୁଥାଏ । ପ୍ରକୃତିର ସେହି ଅନନ୍ୟ କୋଳାହଳ ମଧ୍ୟରେ ପୁରାଣପାଠ କି ମଧୁର, କି ପ୍ରାଣଉନ୍ମାଦକ ତାହା ଭୁଲ୍ଲଭୋଗୀ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କେହି ବୁଝିପାରବ ନାହିଁ । ପ୍ରକୃତିର ସେ ରୁଦ୍ରସୁନ୍ଦର ରୂପ ଶୋଭାପ୍ରସାସୁର ଏକା ଉପଭୋଗ୍ୟ । ସେହି ଶୋଭାମୁଖ ବର୍ତ୍ତମାନ ମୋର ପୋଡ଼ିତ୍ୱକୁ ଅଙ୍ଗତ ଶୈଶବ ଆଡ଼କୁ ଦେନଯାଇ ମୋତେ ମୁଗ୍ଧ ଏବଂ ଉନ୍ମତ୍ତ କରୁଅଛି ଓ ମୋର ଅସ୍ଥିତା ସେହି-ଗଭୀର ଅଗାଧ ସ୍ମୃତି ସାଗରରେ ବୁଡ଼ିଯାଉଅଛି ।

ପୁରାଣ ଶେଷରେ ପ୍ରତିବେଶୀ ଶ୍ରୋତାମାନେ ନିଜ ନିଜ ଘରକୁ ଯାଆନ୍ତି । ଅସିବାବେଳେ କରଞ୍ଜି ତେଲପୁଣ୍ଡି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଦୀପାଳୀ ଆଣିଥାଆନ୍ତି । ସିବାବେଳେ ତାହାକୁ ଜାଳନେଇ ଯାଆନ୍ତି । ସେ କାଳରେ ଲଞ୍ଜନ ପ୍ରାୟଶଃ ଥିଲା ନାହିଁ । ଗୃହଣ୍ଡ କାଚନିର୍ମିତ “ମରହଟ୍ଟୀ ଲଞ୍ଜନ” ଧୂମକେତୁର ଉଦୟ ଭୁଲ୍ଲ କୃତ ଦେଖାଯାଉଥିଲା । ତାହା ଯାହା ଘରେ ଥାଏ ସେ ଭାଷ୍ୟବାନ୍ । ସେ ସମୟରେ ଉଗ୍ରଶକ୍ତିକ କେରୋସାଇନ୍‌ଡେଲ ଏ ଦେଶରେ ରାଜତ୍ୱ ବିସ୍ତାର କରି ନ ଥିଲା । ରାତିରେ କରଞ୍ଜିଡେଲର ଦାସରେ ଗୃହ ଆଲୋକିତ ହେଉଥିଲା । ବଳବତ୍ତ ସମୟରେ ଗୋଡ଼ହାତ ପାଣିଖାଇ ଫଳିଗଲେ ଲୋକେ କରଞ୍ଜିଡେଲ ଲାଗାନ୍ତି । କରଞ୍ଜିଡେଲ କାଠ ନାଶକ, କାନ୍ଥ କୁଣ୍ଡିଆ ରୋଗନିବାରଣ ପକ୍ଷରେ ତାହା ବ୍ରହ୍ମାସ୍ତ୍ର ଭୁଲ୍ଲ । କେରୋସାଇନ୍ ଡେଲର ଶିଖାରୁ ଆଗ୍ନେୟଗିରିର ୟୁମୋଦ୍‌ଗାର ଭୁଲ୍ଲ ଯେପରି କୃଷ୍ଣଧୂମ୍ରାଶି ଉତ୍ତୁହତ ହୋଇ କ୍ଷଣକ ମଧ୍ୟରେ ଘରଦ୍ୱାର କଳା କରି ପକାଏ, କରଞ୍ଜିଡେଲଦ୍ୱାରା ସେପରି ହୁଏ ନାହିଁ । ତାହାର ଧୂଆଁ ଉଡ଼ି ବା ବିସାକ୍ତ ନୁହେଁ । ସେହି କାରଣରୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ପରି ସେ କାଳରେ କ୍ଷେତ୍ର, କର୍ଣ୍ଣ ବା ମସିଷ୍ଟ ରୋଗର ପ୍ରବଳତା ଥିଲା ନାହିଁ କିମ୍ବା ଅନୁଡ଼ିଶାଳରୁ ଉଠି ପିଲମାନେ ଆଖିରେ ଚପଟା ଲଗାଉ ଥିଲେ ନାହିଁ । ନିତାନ୍ତ ଗାରବ ଲୋକଙ୍କ ଗୃହ ରାତିରେ ଯଯାଁଖାଡ଼ିରେ ଆଲୋକିତ ହେଉଥିଲା । ଚକ୍ରମକ ପଥର ଉପସିଲାଇ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ଉପସିଲ ନୂଆ ଆସୁଥିଲା, ଅଣାଏ ବା ଛପଇସାରୁ ଉଣାରେ ଗୋଟାଏ ମିଡ଼ି ନ ଥିଲା । ଖୁବ୍ ବଡ଼ଲୋକମାନେ ତାହା ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ସେ କାଳରେ ବରଡ଼ା ଛତା ଏବଂ ପଶିଆ ସବନ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ଲୁଗାଛତା ଅତି ଅଳ୍ପ ଦେଖାଯାଉଥିଲା । ଲୁଗାବେଶରେ ସବୁ ସବୁ ବେତ ଗୁନ୍ଥି ଲୁଗା ଛତା ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଉଥିଲା । ତାହା ସୁଦ୍ଧା ସୌଭାଗ୍ୟର ପରିମ୍ବୟକ ଥିଲା ।

ଆମ୍ଭ ଘର ସାଳନ୍ଦାନଘର ଗରରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଗୃହ ଏବଂ ନଘର ବର୍ତ୍ତମାନ ବ୍ୟବଧାନ ୨୫ । ୩୦ ହାନ ମାତ୍ର । ସେଠାରେ ସବୁ ରତ୍ନରେ ପ୍ରକୃତର ଶୋଭା ବଡ଼ ମଧୁମୟ ଦିଶେ । ମେ ଶୋଭା ଦର୍ଶକ ଏବଂ ଭାବୁକର ଉପଭୋଗ୍ୟ । ବାର୍ଷିକାଳରେ ମେଦାସନ ମହାଧର ରାଜକେମା ସାଳନ୍ଦା ପୁଣ୍ୟଗର୍ଭା ହୋଇ ଗର୍ବମନ୍ତର ଗତିରେ ଖେଳଖେଳ ଗୁଲିଧୁବାବେଳେ ଯେ ମହାଦୁଶ୍ୟର ଅଦର୍ଶକ ହୁଏ ବାସ୍ତବରେ ତାହାହିଁ ଅସାଶୋର ସ୍ବପ୍ନରାଜ୍ୟର ଶୋଭା । ପ୍ରୋତ-ଲିତାରେ ଯୁଲ ଫୁଟିଲପର ଲଞ୍ଜିଆ ଏବଂ ଫେନମାଳା ଭାସିଯାଉଥାଏ । ପ୍ରୋତର ମଧୁର କଳକଳ ଶବ୍ଦ କର୍ଣ୍ଣରେ ଅମୃତ ବର୍ଷଣ କରୁଥାଏ, ନୌକାବୋହମାନଙ୍କର ହରିଧୁନି, ନାବବାହୁର ଆନନ୍ଦବୋଳା ତମାଳୀ ସ୍ବର ଏବଂ ବର୍ଷାବାଲବା ଗାଙ୍ଗୋଇର ଉଚ୍ଚାଟ ଅସ୍ଥିର ସ୍ବର ନଘର ସେହି ଶବ୍ଦକୁ ପ୍ରତି-ମୁହୂର୍ତ୍ତ ପ୍ରାଣବାନ୍ କରିଦେଉଥାଏ । ସେ କାଳରେ ଖଣ୍ଡିଏ ସଙ୍ଗୀତର ଛବି ଭାସିଯିବା ପରି ବୋଧହୁଏ । ସେ ଶୋଭା ଦର୍ଶନୀୟ ମାତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣନୀୟ ନୁହେଁ । ସାରସ୍ବତ ଭାଷା ସେ ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନାକୁ ଏକାନ୍ତ ଅକ୍ଷମ ।

ବାଲ୍ଲକାଳ କି ମଧୁର କି ସୁଖମୟ ! ବାଲ୍ଲକାଳ ଗୁଲିଯାଇ ଅଛି ମାତ୍ର ନାହାର ଅବନଶ୍ଚର ସ୍ମୃତି ରଖିଯାଇଅଛି । ସେହି ସ୍ମୃତିର କଣିକାରେ ମଧ୍ୟ ଯଥେଷ୍ଟ ସୁଖ ଅଛି । ସେହି ସ୍ମୃତି-ସାଗର ମନ୍ଥନ କଲେ ଯେଉଁ ସୁଖ ମିଳେ ତାହାହିଁ ଅମୃତ । ପ୍ରିୟ ବିଷୟ କଦାପି ପୁରୁଣା ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେତେବେଳେ ଆଲୋଚନା କଲେ ତାହା ନୂତନ ପରି ବୋଧହୁଏ । ସେହି ହେତୁରୁ ବାଲ୍ଲସ୍ମୃତିର ଉଦ୍‌ବୋଧନ ମୁଁ ବାରମ୍ବାର କରୁଅଛି । ଆଶାକରେ ଏହାକୁ କେହି ବହୁଳ ଦୋଷ ମଧ୍ୟରେ ଗ୍ରହଣ କରିବେ ନାହିଁ ।

ଶୀତକାଳରେ ରାତି ପ୍ରହରେ ଆଉଁଶି ନିଦ ଭାଙ୍ଗିଯାଏ । ଡେଇଟି ବେଳୁ ପୁରା ଯାଦ୍ରମାନେ ଜମାଲଥ ସଡ଼କରେ ଗୁଲନ୍ତି । ତେତେବେଳେ ରେଲ ବା ଷ୍ଟିମାର ପଥ ଥିଲା ନାହିଁ । ଅବସ୍ଥାପଲ ଯାଦ୍ରମାନେ ଶଗଡ଼ରେ ଏବଂ ସାଧାରଣ ଯାଦ୍ରୀ ଗୁଲିଯାଉଥିଲେ । ଶଗଡ଼ମାନ ଆଞ୍ଚିକରୁଣ ସ୍ବରରେ ବିଷାଦଗୀତ ଗାଇଗାଇ ଗୁଲିଥାଏ । ବୋଧହୁଏ ହାଡ଼ଭଙ୍ଗାଶୀତରେ ସୁଦ୍ଧା ସେ ବିଶ୍ରାମ ନ ପାଇ ଗୁଲକକୁ ଅଭ୍ୟସ୍ମାତ ଦେଇ ଗୁଲିଥାଏ । ଶୀତକାଳରେ ଅଞ୍ଜଣ ଭୋକପୁରାଯାନ୍ତି ଦଳ ଦଳ ହୋଇ ପୁରୁ ଅଭ୍ୟୁଷରେ ଯାତ୍ରା କରନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ଉଚ୍ଚ ପୃଥୁଳ ସଙ୍ଗୀତରେ ସୁଖମୟ ପାହାନ୍ତିଆ ନିଦ ଭାଙ୍ଗିଯାଏ । ସେମାନେ ଯେଉଁ ଭଜନ ଗାଆନ୍ତି, ତାହା ସେ ସମୟରେ ବଡ଼ ମନୋହର ବୋଧହୁଏ । ଯେମନ୍ତକ ସେମାନେ ଅମୃତରାଜ୍ୟର ଯାତ୍ରୀ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ଭଜନ ସଙ୍ଗୀତ ସ୍ବପ୍ନରାଜ୍ୟର ଅଶାବାଣୀ । ସେହି ଗୀତରୁ ପଦେ ଏଠାରେ ଲିଖିତ ହେଲା ।

“ଜଗଲ୍ଲାଥୁଏ ହୋ ଭାଏ, ଦାନିକେ ସୁରତ ମନ ରଖିଏ” । ଭୋକପୁରାମାନଙ୍କୁ ସମୟେ “ଧୋଡ଼” ବୋଲି କହନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ସ୍ବଭାବ ବିଚିତ୍ର । ଖଣ୍ଡିଏ କମ୍ବଳ, ଖଣ୍ଡିଏ ଲୁହାତସଲ, ଗୋଟିଏ ଲେଟା ଏବଂ ଖଣ୍ଡିଏ ସ୍କୁଲବ୍ୟାଗ୍ ବାଟି ସେମାନଙ୍କର ସମ୍ବଳ । ଆପାଦ ମସ୍ତକ କମ୍ବଳ ଘୋଡ଼ ହୋଇ ମୁଣ୍ଡରେ ତସଲଟି ଉବୁଡ଼େଇ ଦେଇ ଗୁଲିଧୁବାବେଳେ ଆନନ୍ଦ୍ୟ ଜନ୍ମ ବିଶେଷ ପରି ଦେଖାଯାନ୍ତି । ସେମାନେ ଯେଉଁପରି ଏକବୁଝା, ସେହିପରି ସ୍ବତ୍ ଏବଂ ମେଳଥା । ଟଙ୍କା ଭଙ୍ଗାଇଲେ ପଇସା ବ୍ୟଗତ ଦୋପଇସା ନିଅନ୍ତି ନାହିଁ । କାଳେ କେଉଁଠି ଦୋପଇସାର ମୁଲ୍ଲ ପଇସାଏ ହୋଇଯିବ ଏହି ଆଶଙ୍କାରେ ଦୋପଇସା ଗ୍ରହଣ କରିବା ଦୂରେ ଥାଉ, ସ୍ପର୍ଶ ସୁଦ୍ଧା କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଭଡ଼ା ଘରେ ରହିବା ସେମାନଙ୍କର କୋଣ୍ଡାରେ ନାହିଁ । କି ଖରା, କି ବର୍ଷା, କି ଶୀତ ସବୁକାଳରେ ବୃକ୍ଷମୂଳରେ ସୁବିଧାପନ କରନ୍ତି । ଖାଦ୍ୟର ତ ପଟାନ୍ତର ନାହିଁ । ମେଞ୍ଚାଏ ହଳଦିଏଡ଼ି ତସଲରେ ଭାତ ରନ୍ଧାଯାଏ । ଅଗ୍ରସୂତରୁ କାଠ ଯୋଗାଏ । ଭାତରୁ ଯେଉଁ ଗଳାହୁଏ ନାହିଁ, ତରକାରରେ ଅଭାବ ଲୁଣ ପୁଣ୍ୟ କରେ । ଏତିକିରେ ଅପଦେବତା ଅବତାର ସେହି ଶାଣି ଧାର୍ଯ୍ୟକୃତ ମାନବ ବିଶେଷର ତୃପ୍ତିକର ଅମୃତମଣୋହି ବଢ଼େ । ବୃକ୍ଷଶତାରେ ସେମାନଙ୍କ ପରି ଜୀବ ବିଧାତାସୃଷ୍ଟିରେ

ଦ୍ଵିତୀୟ ନାହିଁ । ସେମାନେ ପ୍ରାଣ ଦେବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ମାତ୍ର ପରମା ଦେବାକୁ ଏକାନ୍ତ ନାସକ । ମଲ୍ଲସାକୁ ସେମାନେ “ତରୁଆ” ଏହି ଅର୍ଥ ବୁଝିବାର ନାମରେ ଅଭିହିତ କରନ୍ତି । ଗୋଟିଏ ଦୁଷ୍ଟାନ୍ତରୁ ସେମାନଙ୍କର ବୁଦ୍ଧି, ବୃତ୍ତି ଏବଂ କୃପଣତାର ରୂପାନ୍ତ ପରିଚୟ ମିଳିବ ।

ଧେଡ଼ିମାନେ ନୌକାରେ ନଦୀ ପାରହୋଇ ପରସା ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ; ମେଳିବାନ୍ତି ପଲାର ଯାଆନ୍ତି । ଥରେ ସାଲନ୍ଦା ରାଜାଦ୍ଵାର ଇଜିପ୍ଟଦାର ପରସା ନ ପାଇବାରୁ ଦଳେ ଧେଡ଼ିଙ୍କୁ ପାର କଲେନାହିଁ । ତତ୍ପୂର୍ବ ଜଣେ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ଦଳକୁ ସମ୍ବୋଧନ କରି କହିଲେ—“ଓ ମଦନ୍ ଓ ମୋହନ୍ ଓ କଳ୍ପସୂର୍ଯ୍ୟ, ଘଟୁଆର କହେତ ତରୁଆ ଲଗ୍ନି, ତରୁଆ କାହାଁସେ ଲାଜ—ଚଲେ ହଲକେ ଯାଇ ।” ଏହା କହି ବାଡ଼ିଗଣ୍ଡି ବଢ଼ାଇ ଦେବାରୁ ଜଣେ ତାହା ଧରିଲା, ତାହାର ବାଡ଼ି ଆଉ ଜଣେ, ପୁଣି ତାହାର ବାଡ଼ି ଆଉ ଜଣେ ଏହିପରି ଧାରା ଧରି ହୋଇ ନଦୀରେ ପଶିଲେ । ଏହିପରି ଯମଦଣ୍ଡରେ ନିଜକୁ ନିଜେ ଗୁଳ୍ମି ସମସ୍ତେ ଆଗାଧ ଜଳରେ ବୁଡ଼ିଗଲେ । ନୌକା-ଯୋଗେ ଏବଂ ସନ୍ତରଣ ପଟୁ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା କେତେ ଜଣର ପ୍ରାଣରକ୍ଷା ହେଲା ମାତ୍ର ଅଧିକାଂଶ ଭବ-ନଦୀର ଆରମ୍ଭାଂଶକୁ ଚାଲିଗଲେ । ପୋଲିସ ଦ୍ଵାରା ଶବ ଧୂତ ହୋଇ ଦେଖାଗଲା, ସମସ୍ତଙ୍କ ଅଣ୍ଟାରେ ଟଙ୍କା ଥିଲା । ଜଣ ଜଣକ ଅଣ୍ଟାରେ ୨୦ ୦ ୧୨୫୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଟଙ୍କା ଥିଲା । ଅଥଚ ମଲ୍ଲସାକ ପାଇଁ ପ୍ରାଣ ହରାଇଲେ । ଟଙ୍କା ଗାଈଆ ଅଣ୍ଟାରେ ବାନ୍ଧି ତହିଁ ଉପରେ ଏପରି ଭବରେ ଲୁଗାପିନ୍ଧି ଥିଲେ ଯେ, ବାହାରକୁ କିଛି ଜଣାପଡ଼ୁ ନଥିଲା । ଏମାନଙ୍କ ଠାରୁ ମାସୁଲ ଆଦାୟ କରିବା ସକାଶେ ଘାଟ ଇଜିପ୍ଟଦାରକୁ ଅନେକ ସମୟରେ ପୋଲିସର ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ସାଲନ୍ଦା ଉପରେ ଲୌହସେତୁ ବନ୍ଦା ହୋଇଅଛି । ଏହି ବକ୍ତବ୍ୟନି ଅପ୍ରତିହତଗାମିନୀ ସାଲନ୍ଦାର ଉତ୍ତର ନା କଲଙ୍କ ତାହା ତାହାକୁହିଁ ଜଣା ।

ସାଲନ୍ଦାର ବାସନ୍ତୀ ସାକ୍ଷ୍ୟ ଥିବା ଅଟେ ଚିତ୍ରହର । ପ୍ରତିବାର ଦିଗବଧୁ ଅନ୍ତରାଳରେ ଆରକ୍ଷ, ଗୋଧୁଲ ତାହାର ସୁନ୍ଦର ମୁଖରେ ପାଟଳ ଲେପ୍ତରେଶୁ ବୋଲି ଦେଉଥାଏ । ତାହାର ସୁନ୍ଦର ଅଙ୍ଗରେ କେଉଁଠାରେ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଲେଖମାତ୍ର କୃପଣତା ଥାଏ ନାହିଁ । ଅସ୍ତ୍ରୋନ୍ମୁଖ ସୌରକର-ବୁଣା ଧୌମବସ୍ତ୍ର ସେ ଶୋଭାକୁ ଆହୁରି ବଢ଼ାଇଦେଉଥାଏ । ସାଲନ୍ଦା ସେହି ଅନନ୍ୟ ମହାଶୋଭାକୁ ସାଦର ଆମନ୍ତ୍ରଣ କରିନେଇ ସ୍ଵୀକୃତିରେ ଧାରଣ କରେ । ତତ୍ପୂର୍ବ ବାସନ୍ତୀବାୟୁ ନୃତ୍ୟ ଧୂନରେ ସାଲନ୍ଦାର ସ୍ଵବାଚ୍ଛନ୍ଦରେ ନିୟୁକ୍ତ ହୁଏ । ତେତେବେଳେ ସାଲନ୍ଦା ମସ୍ତକରେ ଅପୂର୍ବ ପ୍ରାକୃତିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଜଳାର ଶୋଭା ମୁକ୍ତ ଅବଲୋକନ କରି ଶୋଭାରୁ ଦର୍ଶକର ହୃଦୟ ମୁଗ୍ଧ-ତାରେ ସ୍ଵରୂପ ହୋଇଯାଏ । ଯେଉଁ ଅଡ଼କୁ ଚାହିଁଲେ ଶାନ୍ତାଳୀ, ପଲାଶ ଏବଂ ପାଳୟୁଆର ଆରକ୍ଷ ଆଉ ନେନ୍ଦରେ ଶୀତଳ ଅମୃତାଞ୍ଜନ ବୋଲିଦିଏ । ପ୍ରତିବାଦରେ ବାସଙ୍ଗ ହସି ହସି ଦୋହଲୁଥାଏ । ବାସଙ୍ଗର ‘ସିଂହାସ୍ୟ’, ‘ବାଜିଦନ୍ତା’ ନାମ ଯଥାର୍ଥ । ବାସଙ୍ଗ ଫୁଲର ଆକୃତି ଦେଖି ବିଧାତା ଏ ଦୁହିଙ୍କି ସୃଷ୍ଟି କରିଅଛି କି ଏଦୁହିଙ୍କି ଦେଖି ବାସଙ୍ଗ ଫୁଲ ନିର୍ମାଣ କରିଅଛି ଏ ମିଆଁ ଯା କିଏ କରିବ ? ପ୍ରକୃତିର ଏହି ମହା ମଧୁର ଶୋଭାଉପରେ କୋଟିକ, କଲ୍ଲପସି ଏବଂ ହଳଦିବସନ୍ତ ମଧୁରପରେ ମଧୁସୃଷ୍ଟି କରୁଥାଆନ୍ତି । ସମ୍ପ୍ରତି ସେ ଚିତ୍ରରେଶୁ ଦୁଶ୍ୟ କେଉଁଠାରେ ଆଉ ମୁଁ ଅବା କେଉଁଠାରେ । ନିୟୁତର ଅଲକ୍ଷ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଏବେ ମୁଁ ମାତ୍ରମତ୍ତ ଅକ୍ଷୁଦ୍ର । କେଉଁ ସାମରେ ମୋ ଦରପଦ୍ମରେ ଏ କଠୋର ଶାସ୍ତ୍ର ବିଧାନ ବିଧିବଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି, ତାହା ଭବିଷ୍ୟେ ମୋର ସନ୍ତାପ-ନିର୍ଜଳ ନେନ୍ଦ ଲେଖକତା ହୋଇଉଠେ । ଏଭଳି ନିଷ୍ଠୁର ଶିବାରୁଣ ଅଭିଶାପ ଶହୁପ୍ରତି ସୁଦ୍ଧା ବାସ୍ତବ୍ୟ ନୁହେଁ । ଯାଉ ସେ କଥା । ଶୀତକାଳର ମେଘ ରଜନୀରେ ବଳଦିଆମାନେ ଉଠି ଛେଲ ବଳଦ ହଜାଇ ଶଗଡ଼ରେ ଚାଲନ୍ତି । ସେ ଜାଲରେ ଗୁମ୍ଫାବଳ ବନ୍ଦର ବିଶେଷ ସମୃଦ୍ଧ ଥିଲା । ବଳଦିଆମାନେ ଚାଲି ଯାଆନ୍ତି ପ୍ରଭୁତ ସେଠାକୁ ନେଇ ବିଦିଷ୍ଟ କରନ୍ତି । ଶତଜାତିରୁ ରାଣି, ସୋରଷ, ରାମଜାଳା, ହରଡ଼ ପ୍ରଭୃତି

ବଳଦରେ ଆସି ତଳଘଟି ଆଡ଼କୁ ଯାଉଥିଲା । ବଳଦଆମାନେ ସଙ୍ଗରେ ତମ୍ବୁ ଘେନି ଯାଆନ୍ତି । ସେହି ତମ୍ବୁ ତାଳ ଯନ୍ତରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଥାଏ । କେହି କେହି ଅଗାଧିରେ ତମ୍ବୁ ନିର୍ମାଣ କରି ଥାଆନ୍ତି । ବଳଦଆମାନଙ୍କର ଖାଦ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଭୂତ ଜନଶ୍ରୁତି ଶୁଣାଯାଉଥିଲା । ତରକାସର ଅଭାବ ଘଟିଲେ ସେମାନେ ବଡ଼ ବଡ଼ ଦୁଇ ଚିନିଆ ଗୋଡ଼କୁ ପାଣିରେ ସିଝାଇ ସେହି ପାଣିକୁ ମରଯି ନିଅନ୍ତି । ସେହି ଗୋଡ଼ ଝୋଲ ତରକାସର ଅଭାବ ପୂର୍ଣ୍ଣକରେ । କେହି କେହି ଭୂତ ସ୍ବପ୍ନବାବେଳେ ରକ୍ଷିନ ପାତ୍ରରେ ମୁଠାଏ ଧାନ ପକାଇ ଦିଅନ୍ତି । ଗୁଣ୍ଡାଏ ଖାଇ ଭୂତରୁ ଧାନ ବାହୁଁ ବାହୁଁ ସେ ଗୁଣ୍ଡାକ ଗର୍ଭସ୍ଥ ହୋଇଯାଏ । ତେନ୍ତୁଳି, ଲଙ୍କାମରତ ଓ ଲୁଣ ଥିଲେ ଆଉ ତରକାସ ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ ନାହିଁ । ବଳଦଆମାନେ ଏହିପରି କଷ୍ଟସହ୍ୟକରି ଅର୍ଥୋପାର୍ଜନ କରନ୍ତି । କଷ୍ଟ ସହ୍ୟନକଲେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ କାହାକୁ ଅନୁଗ୍ରହ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଅନ୍ୟଥା ଉଡ଼ା ଭୋଗପରି ସମସ୍ତ ଉଡ଼ିଆସି କାହାର ଦେହରେ ଲାଗିଯାଏ ନାହିଁ । ଧନବାନ୍ ହେବାକୁ ହେଲେ କି ଭଲ ଆପଦ, କ୍ଳେଶ ଭୋଗ କରିବାକୁ ହୁଏ, ଆରବୋଧନ୍ୟାସର ସିଦ୍ଧିବାଦ ବଣିକର ଜୀବନ ଇତିହାସ ସେଥିର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଉଦାହରଣ ।

ଗୃହବାଲି ବନ୍ଦରକୁ ଦୁଇଖଣ୍ଡ ଜାହାଜ ପ୍ରତିସମ୍ପାଦନରେ କଲିକତାରୁ ଆସୁଥିଲା । ତାହା ସାହେବ ଜାହାଜ ଏବଂ ବାବୁ ଜାହାଜ ନାମରେ ନାମିତ । ସେହି ଜାହାଜରେ ଲୋକେ କଲିକତା ଯାତାୟାତ କରୁଥିଲେ । ସମୟ ସମୟରେ ଏହି ଦୁଇ କୋମ୍ପାନୀର ତତ୍ତ୍ୱାବଧିରେ ଭଡ଼ା ଖୁବ୍ ଉଣା ହୋଇଯାଉଥିଲା । ଖଣ୍ଡତାପଦ୍ମ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନରେ ତକାଏତି ହେଉଥିବାରୁ ସତ୍ତ୍ୱକ ପଥ ନିରାସଦ ଥିଲା ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ଅଧିକାଂଶ କଲିକତୀୟ ଜାହାଜରେ ଗତାୟାତ କରୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ଟଙ୍କା କଲିକତାରୁ ଦୁଣ୍ଡିଆ ହାତରେ ଆସୁଥିଲା । ଦୁଣ୍ଡିଆ ଅର୍ଥ ଆଧୁନିକ-ଭାଷାରେ ମାନବ ମଣିଅର୍ଜ୍ଜାର । ଜଣେ ଜଣେ ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀଲୋକ କଲିକତାଆସି ଟଙ୍କା ଆଣି ସେମାନଙ୍କ ଘରଠାରେ ଦେଉଥିଲେ । ଦୁଣ୍ଡିବନ୍ଧନକରି ଆଣିବାରୁ ସେମାନେ ଦୁଣ୍ଡିଆ ଅଖ୍ୟା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । କଲିକତାଆମାନେ ଘରକୁ ଆସିବାବେଳେ ଶୁଣି, ପିଣ୍ଡିଲୀ, ପାନମସଲା (ଗୁଜରାତି, ଅଲାଉତ ପ୍ରଭୃତି) ଗୁଣ୍ଡୁଚି ତେଲ ଏବଂ ରାଜତେଲ ପ୍ରଭୃତି କଲିକତାରୁ କିଣି ଆଣୁଥିଲେ । ଏ ସମସ୍ତ ସ୍ବଦାର୍ଥ ସେ ସମୟରେ ଦେଶରେ ସୁଲଭ ଥିଲା ନାହିଁ । କଲିକତାଆମାନଙ୍କର ତଙ୍ଗ ବଡ଼ ଚମକାର । ସେମାନେ କିଛିଦିନ ଯାଏଁ ବିରାଟ ଖେତଡ଼ିଭାଷାରେ କଥା କହି ନିଜର ଗୁଲ୍ଲକି-ଚଉରତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ଚାଲନ୍ତି । ଯେମନ୍ତ କି ସେମାନେ ପୁରୀର ମାନବଜୀବ ଦୃଢ଼ନ୍ତି, କଲିକତାରେ ନୂତନ ଶ୍ରେଣୀରେ ତଲାହୋଇ ଏକପ୍ରକାର ଚଟକନିୟୁଣୀଜୀବରେ ପରିଣତ ହୋଇ ଆସିଅଛନ୍ତି । “ମର୍ଶୁଦିନ ଜାହାଜରୁ ନାବେଇଲି, ସିକି ପଇସାର ଲୁଣ ଦେ ନା ଭାଇ, ନାଉଡେ-ସିରି” ପ୍ରଭୃତି—ସେମାନଙ୍କର ତାଲ୍ଲୀକଭାଷା । ସେମାନେ ଦିନାକେତେ ଖୁବ୍ ସମା ସୁଭୁଷ ଦୁଅନ୍ତି ଏବଂ ଭାରି ଚଟକ ଦେଖାଇ ଦୁଅନ୍ତି । କେହି କେହି ନିଜ ସିଆଣପଣର ପ୍ରଶଂସା ଦେଖାଇବାକୁ ଯାଇ ଶହକରେ ପାଞ୍ଚକୋଡ଼ି ମିଥ୍ୟା କହନ୍ତି । କିଛିଦିନ ବଡ଼ଲୋକ ଦେଖାଇ କାମ ଦାମ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ମାତ୍ର ପଇସା ସରିଗଲେ ଯେଉଁ ଫକୀରକୁ ସେହି ଫକୀର । ସେ କାଳରେ କଲିକତାରୁ ଯେଉଁ ଚିଠି ଲେଖାଯାଉଥିଲା ସେଥିର ଆଦର୍ଶ ଏହିରୂପ— “ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କ ଚରଣେ ଶରଣ । ଦାନୀକର୍ଣ୍ଣ, ମାଗଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ, କହ୍ନବାକୁ ଶୁକଦେବ, ଶୁଣିବାକୁ ପରାଜିତ, ଗଙ୍ଗାଜଳ ନିର୍ମଳ, ଏଠାରେ ସବୁ ଲୁଣଳ ମଙ୍ଗଳ, ଭୟ ସେଠାକାର ଲୁଣଳ ମଙ୍ଗଳକୁ ମା ଗଙ୍ଗାକାଳୀ ବରୁର କରୁଥିବେ ।” ଏ ତ ଗଲା ମଙ୍ଗଳାଚରଣ, ଏହାପରେ ମାନ୍ୟଧର୍ମ । ମାନ୍ୟ ଧର୍ମରେ ଆତ୍ମୀୟ, ଭଲ, ଗୋଟି ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତଙ୍କର ନାମ ତାଲିକା ଥାଏ । ମଙ୍ଗଳାଚରଣ ଏବଂ ଆତ୍ମୀୟ ସୁଜନଙ୍କର କଲ୍ୟାଣ ଦଣ୍ଡବତ ପ୍ରଭୃତିରେ ଚଉଠେ ବାଲିକାଗଜର

ଯାଶେ ପୁଣି ହୋଇଯାଏ । ଦାନ ଏବଂ ମାନ ଓଡ଼ିଆଜାତିର କରୁଣ ଗୌରବ ସାମଗ୍ରୀ ତାହା ଉପରେକ୍ତ ମଙ୍ଗଳାଚରଣରୁ ଅନୁମେୟ ।

ପିଲାକାଳରେ ଯାହା ଦେଖିବା ମୋର ଗୋଟାଏ ସୌଖୀନ କର୍ମ ଥିଲା । ଗହ୍ମାପୁଣିମା-ସମୟରେ ପ୍ରାୟ ପ୍ରତି ଠାକୁର ବାଡ଼ିରେ କୁଞ୍ଜ ଉଆରି ହୁଏ ଏବଂ ଏକାଦିକମେ ପାଞ୍ଚରାତି ଲାଲା ଯାହା ହୁଏ । ମୁଁ ନାନା ସ୍ଥାନରେ ବୁଲି ବୁଲି ଯାହା ଦେଖେଁ । ଚତୁର୍ଥୀସ୍ୟାର କାଦୁଅ-ପାଣିରେ ରାନ୍ଧିଯାଇ ବୁଲି ପାଦରେ ବେଦନା ହୁଏ ମାତ୍ର ସେହି ଅନନ୍ଦମୟ ବେଦନା ଆଦୌ ବାଧ୍ୟ ନାହିଁ । ବାସ୍ତବରେ ସେ ସମୟ ବଡ଼ ଅନନ୍ଦମୟ । ରଜନୀରେ ପ୍ରକୃତିଦେବୀ ଯଶ ଯଶକେ ବିଭିନ୍ନ ଶୋଭା ଧାରଣ କରନ୍ତି । କେବେ ଆକାଶ ଚର୍ଚ୍ଚିତ ମେଘରେ ପୁଣି ହୋଇ ନିଜର ସ୍ବାଭାବିକ ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ହରାଇବସେ । କେବେ ଚନ୍ଦ୍ର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ, କେବେ ବା ମେଘାବରଣରେ ଦରଦ୍ରର ଭାଗ୍ୟ ପ୍ରାୟ ମଳିନ ଦେଖାଯାଏ । ଘନପ୍ରାଣ ଗୃତକର ଅନନ୍ଦବର୍ଣ୍ଣା ମୁହୂର୍ତ୍ତକୁଞ୍ଜ ବାଜି ଉଠୁଥାଏ । କେତେ ଅକ୍ଷରର ଯବନିକା ଧୀରେ ଧୀରେ ଖସିଆସି ସୃଷ୍ଟିକୁ ବୃଷ୍ଟି ସମୁଦ୍ରରେ ବୁଡ଼ାଇଦିଏ ଏବଂ ସେହି ନିଦ୍ରାନ୍ତ ଅକ୍ଷରର ବାସ ବିଦାର୍ଯ୍ୟ କରି ବିଲୁଲି ଚହଟି ଉଠେ । ତଦର୍ଶନରେ ବୋଧହୁଏ, ଯେମନ୍ତ କି ମହାଯୋଗୀ ମହାକାଶର ଅନ୍ତଃକରଣ ନିହିତ ସତ୍ୟ ଅମୃତପ୍ରକାଶ କରି ଉଠୁଅଛି । ତହିଁପରେ ବିନ୍ଦୁ ଚନ୍ଦ୍ର ବର୍ଷା, ଯେପରି କି କେଉଁ ଶୂନ୍ୟ ସୁନ୍ଦରୀ ଶୂନ୍ୟରେ ବସି ଅଶ୍ରୁ ମୁକ୍ତାମାଳା ଗୁଚ୍ଛି ଯାଉଅଛି । ଘଡ଼ ଘଡ଼ି ବିଶୁଦ୍ଧ ବର୍ଷାଧାରରେ ସ୍ନାନ କରି ଅମୃତଶିର ଅଗ୍ନି ମନ୍ତ୍ର ପ୍ରବୃତ୍ତ କରୁଥାଏ । ପ୍ରକୃତର ରୋଷ ନିଃଶ୍ୱାସରେ ଗଛ ପତ୍ର ଥରି ଉଠୁଥାଏ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତିର କି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଐନ୍ଦ୍ରିୟାଳିକାଶକ୍ତି ! ଘଡ଼ିକ ପରେ ଏହି ଶକ୍ତି ଯୁକ୍ତ କେଉଁଆଡ଼େ ଉଭେଇ ଯାଏ । ରହସ୍ୟମୟୀ ପ୍ରକୃତି କରୁ କରୁ ହୋଇ ହସିଉଠେ । ସେହି ହାସରୁ ବର୍ଷାଧାର ବ୍ୟାଜରେ ଅମୃତ ଝରଝର ହୋଇ ଝରିପଡ଼େ । ସେ ହାସ୍ୟରେ ସାଲନ୍ଦାର ଉଦବେଳ ହାସ୍ୟ ବହୁଶ୍ରୀ ଜ୍ୟୋତିର୍ଯ୍ୟାମ ହୋଇ ଉଠେ । ସାଲନ୍ଦାର ସେ କାଳର ସେହି ଭାଗ୍ୟଭାଗ ନୀରବତା ଭାବୁକକୁ କିଛିପରି ଖାଲି ସ୍ବପ୍ନରୂପରେ ରଜା କରାଇ ଦିଏ । ଫୁଲ ନିଜର ଶୋଭା ସୌରଭରେ ନିଜେ ମୁଗ୍ଧ ହେଲା ପ୍ରାୟ ସାଲନ୍ଦା ସେକାଳରେ ନିଜର ଶୋଭା ସମ୍ପଦରେ ନିଜେ ମୁଗ୍ଧ ହୁଏ । ସେ ଯୋଗଧନ ମେଘାସନ ମହାଧରର ଘର୍ମ ବା ପ୍ରେମାଶ୍ରୁ ରୂପରେ ବହୁ ଅସି ଯେମନ୍ତ କି ଶତ ଆଶାଭର ଚକ୍ଷରେ ଧରି ଧାଉଁଅଛି । କେଉଁ ସୁଦୂରର ଉକାଟ ଆହ୍ୱାନ ବାଣୀ ତାହାକୁ ଗୃହତ୍ୟାଗୀ କରିଅଛି କିମ୍ବା କାହାର ପ୍ରାଣର ଅଭିଷେକାଣୀ ସେ ବହୁ ନେଉଅଛି ତାହା ଏକା ସେହି ଜାଣେ ସିନା ।

ଝୁଲଣ କୁଞ୍ଜଗୁଡ଼ିକ ଅଭ୍ରଚର୍ଚ୍ଚି, ପତ୍ନୀ ଏବଂ ରଙ୍ଗତାରେ ମଣ୍ଡିତ ହୋଇ ବଡ଼ ବାହାର ଦଶେ । ଦାନର ଘୌରବରେ ଦାତା ସମୁଦ୍ବଳ ହେଲା ପ୍ରାୟ ଦାସାଲୋକରେ କୁଞ୍ଜ ଝଟକି ଉଠେ । ତେତେବେଳେ ଜ୍ୟୋତିର ତୋଫାନ ବହୁଗଲା ପ୍ରାୟ ବୋଧହୁଏ । ମୋର ଜୀବନରେ କେତେ ଭବିଷ୍ୟତ ବର୍ତ୍ତମାନ ହୋଇଗଲାଣି ଏବଂ କେତେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଅତୀତରେ ମିଳେଇ ମଲିନୀ ମାତ୍ର ସେହି ବାଲ୍ୟଦୃଷ୍ଟି ଶୋଭାସୁଦ୍ଧ ଅଦ୍ୟାପି ମନରୁ ନିବ୍ୟସିତ ହୋଇ ନାହିଁ । କାଳର ଧୂସପନ୍ଥ କଠୋର ହସ୍ତ ତାହାକୁ ଯୋଡ଼ିଦେଇ ପାରି ନାହିଁ ।

ମୋର ପିଲାକାଳରେ ଉଲ୍ଲସପରଶର ଯାହାବିନୟ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ନଥିଲା—ସର୍ବଦା ଲାଲା ମୁଆଙ୍ଗର ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା । ତାହା କେବଳ ହରଣମୟ —ସୁନ୍ଦ୍ରାହରଣ, ଭକ୍ତମଙ୍ଗ ହରଣ, ଲାଲାବତୀ ହରଣ ପ୍ରଭୃତି । ବୁଲୁବୁଲୁଆ ଜେନାର ସୁଆଳ ଖୁବ ରୁଚି-ପ୍ରୀତିକର ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଜାଣିକି କେଜାଣି ବୁଲୁବୁଲୁଆର ବିଭିନ୍ନରୂପ ଏବଂ ନିର୍ଲକ୍ଷ ଉଚ୍ଚ ମୋ କର୍ଣ୍ଣରେ ବଜୁଥିବା ବିବିଧତ୍ୱ ଯନ୍ତ୍ରଣାପ୍ରଦ ବୋଧହୁଏ ଏବଂ ଶରୀରର ଶିର ପ୍ରଶିରରେ ବୈଦ୍ୟୁତିକ ଅନଳ ଜଳିଉଠେ । ଅଥଚ ସେହି ବେହୁଆ ବେଶ ଦେଖି ଏବଂ ବେହୁଆ କଥା ଶୁଣି ଦର୍ଶକବୃନ୍ଦ ହସି ହସି ଗୋଟାକ

ଉପରେ ଗୋଟେ ପଡ଼ନ୍ତି । ବୋଧହୁଏ ସେଥିର ରସ ମୋଭଳ ହୃଦଭାଗ୍ୟ ବେରସିକର ଭୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ । ଯଦ୍ଦିରେ ସାଧାରଣର ଚିତ୍ତ ଆଦୃତ ହୁଏ ସେଥିରେ ମୋର ମନ ନଢ଼ିବି ମୋର ଭାଗ୍ୟର ଦୋଷ ନହୋଇ ଆଉ କ'ଣ ହୋଇପାରେ ! ଏନ ଜଳସେଚନ ଦ୍ଵାରା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସିକ୍ତ କରେ ମାତ୍ର ସାରୁ ପତ୍ର ଚିର ଅସିକ୍ତ । ତାହା ତ ଆଉ ଏନର ଦୋଷ ନୁହେଁ ।

କୁଞ୍ଜଗୁଡ଼ିକର ଶୋଭା ଆପାତଃ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଖୁବ୍ ଚିତ୍ତହର । ମାତ୍ର ତାହା ମାନବାୟୁ କଲ୍ଲନା । ସେଥିରେ ଶୋଭାକୁ ଶୁଙ୍ଖଳାବଦ୍ଧ କରାଯାଇଥାଏ । ଯାହା ଶୁଙ୍ଖଳାବଦ୍ଧ ତାହା ସୀମା ବଦ୍ଧ । ବିଶ୍ଵସୁନ୍ଦରୀଙ୍କ ଶୋଭାର ଅସୀମ ଉଚ୍ଛ୍ଵାସ ସେଥିରେ ଅଭାବ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ବିଶ୍ଵଙ୍ଖଳାହିଁ ଶୋଭାର ପ୍ରାଣ, ଏହି ହେତୁରୁ ଅରଣ୍ୟ କୁସୁମ ଉଦ୍ୟାନ କୁସୁମକୁ ପରାକ୍ରମ କରେ । ଆକାଶରେ ତାରାବିନ୍ଦ ବିଶ୍ଵଙ୍ଖଳ ଭାବରେ ରହିବାରୁ ସୁନ୍ଦର ଦଶନ୍ତି । ଅନେକ ବାଜେ କଥା କହି ପଞ୍ଜିକାର ବିଭ୍ରାଟ ଘଟାଇଲଣି, ଏଣିକି ତାଳପତ୍ର, ଛତ୍ର ମୁଲଧରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଏହିପରି ପଞ୍ଜିକା ବିଭ୍ରାଟ ବାରମ୍ବାର ଘଟିବ । ଅଞ୍ଚଳୀ ବିବରଣ ସମ୍ପ୍ରମାଣିତରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ବିବରଣ ପ୍ରତିପଦ ତିଥିରେ ଲକ୍ଷିତ ହେବ । କାରଣ, ଏହା ଅତ୍ୟୁପଞ୍ଜିକା, ମୋର ଭାଗ୍ୟାବଳୀଲେଖକ ଯଦି ପୃଥ୍ଵୀରେ କେବେ ଜନ୍ମନ୍ତି ତେବେ ସେ ଏହି ଅଳ୍ପଆୟୁରୁ ଶିଅ ବାହାର କରି ସଜାଡ଼ିବେ । ବୋଧହୁଏ ସେ ଭଲ ଅକର୍ମୀ ମା ବସୁମତୀ ଅଙ୍କରେ ଧରିବେ ନାହିଁ ।

ତେରବର୍ଷ ସମୟରେ ମୁଁ ଅ: ପ୍ରା: ପରୀକ୍ଷା ଦେଲି । ତେତେବେଳେ ଭଦ୍ରାରେ ଏନ୍ତାନ୍ତସ ସ୍ଵଲ୍ଲ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ରୂପବାର ହାତ ପାଖରେ ଗୋଟାଏ ମାଞ୍ଚନର ସ୍ଵଲ୍ଲ ଥିଲା । ସବୁଜିଭଜନର ସମସ୍ତ ଭଣ୍ଡାଢ଼୍ୟାଢ଼ର ଏବଂ ଅ: ପ୍ରା: ସ୍ଵଲ୍ଲର ଛନ୍ଦମାନେ ସେହି ସ୍ଵଲ୍ଲରେ ଯସ୍ତା ଦିଅନ୍ତି । ସେ ସମୟରେ ଚତୁର୍ଭୁଜ ପଟ୍ଟନାୟକ ବାଲେଶ୍ଵର ଜିଲ୍ଲାର ସ୍ଵଲ୍ଲ ଡେପୁଟି ଜନସପେକ୍ଟର । ଚତୁର୍ଭୁଜ ବାବୁଙ୍କ ପ୍ରଭାବରେ ବାଲେଶ୍ଵର ଶିକ୍ଷାବିଭାଗ କର୍ମୀଥାଏ । ଭଦ୍ରା କେନ୍ଦ୍ରରେ କପି ଚକ୍ରଧାର ସମ୍ଭାବନା କରି ସେ ସ୍ଵୟଂ ସୁପରିଣ୍ଟେଣ୍ଡଣ୍ଟ ହୁଅନ୍ତି । ପରୀକ୍ଷା କେନ୍ଦ୍ରରେ କଡ଼ା କଡ଼ି ନିୟମ । ଶିକ୍ଷକ ବା ଦର୍ଶକ କେହି ପରୀକ୍ଷାଗୃହର ସୀମାସ୍ପର୍ଶ କଲେ ଆଉ ତାହାର ରକ୍ଷା ନାହିଁ । ସେ ନିଶ୍ଚୟ କୌଣସି ଦଣ୍ଡରେ ଦଣ୍ଡିତ ହେବ । ଡେପୁଟି ଜନସପେକ୍ଟରଙ୍କ ପ୍ରତାପଠାରୁ ତାଙ୍କ ଚପରାଣୀ ସଦାନର ପ୍ରତାପ ବଳି ପଡ଼ୁଥାଏ । ପରୀକ୍ଷା ସ୍ଵଲ୍ଲରେ ଗୋଟାଏ ବସ୍ତ୍ରମ ବିଭ୍ରାଟ ଘଟିଲା । ଆମ୍ଭେମାନେ ଅନେକ ଛନ୍ଦ ଗୋଟାଏ କୋଠାରେ ବସି ଉଠିବୁ ଲେଖୁଥିଲୁଁ । ଏହି ସମୟରେ ମୁଖିମାନ ଉପଦ୍ରବ ଭାଗବତ କେଉଁବାଟେ ଗଲୁଆସି ସେଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ । ସେ ମୋ ଆଡ଼କୁ ଚାହିଁ ତାହାର ସ୍ଵାଭାବିକ ଉଚ୍ଛ୍ଵାସ ଶୁଣି କହିଲେ, —“କରେ, କ'ଣ ଲେଖୁଛୁ, ପ୍ରଶ୍ନ ବନ୍ଦ କ'ଣ, ରହରହ ମୁଁ ଆସେ ।” ଏହା କହି ବିଦ୍ୟୁତ୍ ବେଗରେ ସଲ୍ଲୀୟନ କଲା । ଦେଖୁଁ ଦେଖୁଁ ମୁହୂର୍ତ୍ତକ ପରେ ତାଳ ପରି ଗୋଟାଏ କାଗଜ ପେଣ୍ଡୁଲା ଧରି ଆସି ପୁଣି ଉପସ୍ଥିତ । ସେହି କାଗଜ ପେଣ୍ଡୁଲାଟା ମୋ ପାଖକୁ ଫୋପାଡ଼ି ଦେଇ “ଏହାକୁ ଉତ୍ତର ପକା” ବୋଲି କହି ଦେଇ ହଠାତ୍ କେଉଁଆଡ଼େ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହୋଇଗଲା । ଏହି ସମୟରେ ଗୋଟାଏ ଫିଲ “କପି କପି” ବୋଲି ଚିଲାଇ କରି ଉଠିଲା । ତାହାଶୁଣି ଚତୁର୍ଭୁଜ ବାବୁ ଅନ୍ୟ କୋଠାଗୁରୁ ଧାଇଁ ଆସିଲେ । ମୋର ଅନ୍ତରର ଅନ୍ତସ୍ତଳ ଧରି ଉଠିଲା, ହୃଦୟରୁ ଗୋଟାଏ ଆତଙ୍କର ବିଦ୍ୟୁତ୍ ଶିଖା ଉଠି ମସ୍ତକ ଭେଦକରି ଚାଲିଗଲା । ବିସଦ ବେଳେ ବୁଦ୍ଧି ଦଶେନାହିଁ ସତ୍ୟ, ମାତ୍ର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିରେ ବୁଦ୍ଧି ପ୍ରଖର ହୋଇ ଉଠେ । ମୋର ତାହାହିଁ ଘଟିଲା । ମୁଁ ଅତି ସନ୍ତର୍କଷଣରେ ସେହି କାଗଜ ପେଣ୍ଡୁଲାଟା ପଛବାଟେ ଫିଙ୍ଗିଦେଲି । ତାହା ଯାଇ ପେଉଁ ଫିଲଟା ଚିଲାଇ କରିଥିଲା ତାହାର ଘାଟରେ ପଡ଼ିଲା । ତହୁଁ ଗୋଟାଏ ଶରୀରୋଲ ଉଠିଲା । ଚତୁର୍ଭୁଜ ବାବୁ ଆସି କାଗଜ ପେଣ୍ଡୁଲା ସହିତ ସେହି ଫିଲକୁ ଉଠାଇ ନେଇଯାଲେ । କପି କରିବା ଅପରାଧରେ ସେହି ଫିଲଟିକୁ ସେହି ଓଲଟ

ସକାଶ ପରୀକ୍ଷାସ୍ଥଳରୁ ବାହାର କରି ଦିଆଗଲା । ସେ ତାହାର ମାହାଙ୍ଗର ଫଳ ଭୋଜିଲା ।

ସେ ଦିନ ଆଉ ଗୋଟାଏ ରହସ୍ୟ ଘଟିଲା । ବାଗୁରାଜ ମି: ଭ: ସ୍କୁଲର ହେଡ଼ପିଣ୍ଡିତ ଗଣେଶ୍ୱର ବାଚସ୍ପତି ପରୀକ୍ଷାଗାରର ଦ୍ୱାରପାଖରେ ଠିଆ ହୋଇ ଭିତରକୁ ଚାହିଁଥିଲେ । ପଦନ ତାହା ଦେଖି ଧାଇଁ ଆସି ତାଙ୍କୁ କହିଲା,—“କୋନ୍ ଦେ, ହଟ୍ ଯାଉ ।” ପଣ୍ଡିତେ କହିଲେ,—“ହୁମ୍ ହଟ୍ ଯାଉ ।” ତତ୍ପରେ ପଦନ କହିଲା,—“ହାମ୍ ହଟ୍ ନେ ବାଲ ନେହିଁ, କଟ୍ ଯାଙ୍ଗେ ଲେକିନ୍ ହଟ୍ ଯାଙ୍ଗେ ନେହିଁ ।” ପ୍ରଭୃତିରରେ ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟ କହିଲେ,—“ତବ୍ ଜଳିଦ୍ କଟ୍ ଯାଉ ।” ଆଉ ପଦନକୁ କିଏ ସମ୍ଭାଳେ, ସେ ତେ: ନ:ଙ୍କ ଫେରଣ୍ଡା, ବଙ୍କା ଯଗଡ଼ିଆ, ଏଭଳି ଅସମାନ କି ସେ ଗରବରେ କାଣ୍ଡ କରିପାରେ । ସେ ତର୍କନ ଗଜନ କରି ଧାଇଁ ଯାଇ ତେ: ଭ: ପ୍ରଭୁଙ୍କ ପାଖରେ ଫେରାଦ୍ ହେଲା । ଭୃତ୍ୟର ଏ ଅସମାନରେ ଭୃତ୍ୟବସ୍ଥଳ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ସିଂହାସନ ଠଳ ଉଠିଲା । ସେ ଦ୍ୱାରକୁ ଚାହିଁ ଦେଖିଲେ ତାଙ୍କର ବାଲଗୁରୁ ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟ ଶକ୍ତିଭବରେ ଠିଆ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଦ୍ରୋଣ ଦର୍ଶନରେ ଅର୍ଜୁନର ଗୋପ ଦମିତ ହେଲା ପ୍ରାୟ ତାଙ୍କର ଉଦବେଳ ଗୋପ ଶାନ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ସେ ହଠାତ୍ ଉଠି ଆସି ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ ପ୍ରଣାମ କରି ତାଙ୍କ ହସ୍ତଧାରଣ ପୁରକ ନିଜର ଆସନ ପାଖକୁ ନେଇଗଲେ ଏବଂ ପଦନ ଦ୍ୱାରା ଗୋଟାଏ ଚୌକି ଅଣାଇ ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ ସେଥିରେ ବସାଇଲେ । ଦୂରନ୍ତ ପଦନର ଦର୍ପ ଚୈତ୍ର ହୋଇଗଲା, ସେ ଅସ୍ୱାସୀ ପର ଶୁଷ୍କମୁଖରେ ଠିଆ ହୋଇ ରହିଲା । ଚତୁର୍ଭୁଜ ବାବୁ ତାହାକୁ କଠୋର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଚାହିଁଲେ ମାତ୍ର କିଛି କହିଲେ ନାହିଁ । ସେହି ଗରବ ଭର୍ତ୍ତନାରେ ପଦନର ଯଥେଷ୍ଟ ଶିକ୍ଷା ହେଲା । ବାସ୍ତବରେ ଗରବ ଭର୍ତ୍ତନା ଭଦ୍ରମାସର କାଢ଼ିଲିଆ ଖରା ପ୍ରାୟ ଏକାନ୍ତ ଅସହ୍ୟ ।

ଚତୁର୍ଭୁଜ ବାବୁ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରଥମ ଗ୍ରାଜୁଏଟ୍ । ତାଙ୍କ ପଢ଼ିବା ସମୟରେ ରେଭେନ୍ସା କଲେଜ ହୋଇ ନଥିଲା । ସେ ବଙ୍ଗଦେଶରେ ପଢ଼ି ବ, ଏ, ପାସ୍ କରୁଥିଲେ । (ସେ ସତ୍ୟର ପୂଜାରୀ, ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣବାଦୀ ତାଙ୍କର ଆତ୍ମଶୁଦ୍ଧିର ଅଗ୍ନିମୟ ମହାମନ୍ତ୍ର । ସତ୍ୟ ଏବଂ ନ୍ୟାୟକୁ ସେ ମୁକ୍ତିର ସିଂହଦ୍ୱାର ଭଙ୍ଗ ମଣନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଚରିତ୍ର ମନୁଷ୍ୟତାର ଗୌରବରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଓଡ଼ିଆ ଏବଂ ଇଂରାଜୀ ସାହିତ୍ୟରେ ତାଙ୍କର ଅସାଧାରଣ ପଞ୍ଜୁତା ସର୍ବବାଦୀ ସମ୍ମତ । ସେ ଜଣେ କବି ଏବଂ ଗ୍ରନ୍ଥକାର । ତାଙ୍କର ଖାଣ୍ଡି ଓଡ଼ିଆଭାଷା ଭାବକୁ ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ୍ର କରି ଗଠନ କରେ । ତାଙ୍କ ମରି କର୍ତ୍ତବ୍ୟପ୍ରାଣ ରକ୍ତକର୍ମରୁ ବରଳ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଅନ୍ତି । ତାଙ୍କ ସମୟରେ ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲାର ଶିକ୍ଷାପଳ ଓଡ଼ିଶା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଥମ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରୁଥିଲା ।) ସେ ସମୟରେ ଅତି ଅଳ୍ପ ସଂଖ୍ୟକ ଶିକ୍ଷାବିଭାଗୀୟ କର୍ମଚାରୀଙ୍କଦ୍ୱାରା ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲା ଯେପରି ସୁଫଳ ପ୍ରସବ କରୁଥିଲା, ବର୍ତ୍ତମାନ ତାହାର ବହୁଗୁଣ ପରିଦର୍ଶନ କର୍ମଚାରୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ତାହାଠାରୁ ଅଧିକ ଫଳ ହେବାର ଦେଖାଯାଉ ନାହିଁ । ହାୟ, ସେହି ଜ୍ୟୋତିର୍ବିମ୍ବ ଅନ୍ଧାର ବାଲେଶ୍ୱର ଭାଗ୍ୟରେ ଆଉ କି ଫେରାଆସିବ ନାହିଁ ? ହଁ, ନିଶ୍ଚୟ ଆସିବ, କାଳ ତାହାକୁ ସାଦର ଅଭ୍ୟର୍ଥନା କରି ଉନେ ଅବଶ୍ୟ ଆଣିବ ମାତ୍ର କାଳ ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ । ପ୍ରକୃତିର ସବୁକାର୍ଯ୍ୟ ଚକ୍ରାଳତା ଶୂନ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଧୀରେ ଧୀରେ ହୁଏ । କାଳର ଅକ୍ଳେୟଗତ କଳନା କରିବା କାହାର ସାଧ୍ୟ ? ଅତି ଦୁଃଖର ସହିତ ଲେଖିବାକୁ ହେଉଅଛି ଯେ, ଭଦ୍ରଗର ସେହି ଗୌରବମଣି ଚତୁର ରୂପାମଣି ଚତୁର୍ଭୁଜ ଆଉ ଇନ୍ଦ୍ରଜଗତରେ ନାହିଁ ।

ପରୀକ୍ଷା ଶେଷ ହେଲା । ମୁଁ ଯଥା ଶିକ୍ଷା-ଶକ୍ତି ଉତ୍ତର ଲେଖିଅଛି ମାତ୍ର ଗଣିତରେ ସନ୍ଦେହ । ଗଣିତ ଦେବତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ମୋର ଚିରକାଳ ଅପତ୍ତ । “ହୁମେକା ଶରଣ ହୁମେକା ଭାରଣ” କହି ତାଙ୍କ ପାଦପଦ୍ମରେ ଲୁହ ପୁଷ୍ପାଞ୍ଜଳ ତାଳି ଦେବାକୁ ମୁଁ ଏକାନ୍ତ

ଆଗ୍ରହାନ୍ୱିତ ହୁହେଁ । ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ଅଳ୍ପ ଦେବତା ମୋତେ ହୁଇ ଅଖିରେ ଦେଖିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ପରୀକ୍ଷାପଳ ତନିମାସ ପରେ ବାହାରିବ, ଏଥି ମଧ୍ୟରେ ଆଉ ସ୍କୁଲ ଯିବାର ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ, ଅଥଚ ପାଠପଢ଼ାରୁ ହାହୁ ମିଳିଲା ନାହିଁ । ଭାଗବତର ଗୁହ୍ୟ ଶିକ୍ଷକଙ୍କ ନିକଟରେ ରାତିରେ ମୋତେ ପଢ଼ିବାକୁ ହେଲା । ଖାମ୍ ଭାଗବତକୁ ଜଗିବା ପାଇଁ ଶିକ୍ଷକ ନିୟୁକ୍ତ ଥିଲେ । ବାପ ମାଆଙ୍କର ଯଥେଷ୍ଟ ଦୁଷ୍ଟି ଥାଏ । ତହିଁ ପରେ ଶିକ୍ଷକ ଏବଂ ଗୁରୁମାନେ ଜଗୁଥିଲେ, ଏତେ କଟକଣାରେ ସେ ସମସ୍ତଙ୍କ ଦୁଷ୍ଟିରେ ଥିଲେ ଦେବ କେତେବେଳେ ଯାଇ ତଙ୍ଗାରେ କାତ ମାରେ, କେତେବେଳେ ବା ଜାମଗଛର ଅଗରେ ବସି କୋଳଗୁଡ଼ିକର ବଣ ନିପାତରେ ଲାଗିଯାଏ । ରାତିରେ ଆବଜ ହୋଇ ଘାସ ପାଖରେ ବସି ରହିବା ତାକୁ ଭଲ ଲାଗେ ନାହିଁ । ତହୁଁ ସେ ଘାସ ନିଭାଇବାର ଗୋଟାଏ ସହଜ ଉପାୟ ଆବିଷ୍କାର କଲେ । ପଢ଼ିବାକୁ ଆସିବା ବେଳେ ସେ ଖଣ୍ଡେ କନା ଅଗ୍ନିରେ ପୂଜି ଆସିଥାଏ । ମାଷ୍ଟର ମହାଶୟ ରାତିରେ ସନ୍ଧ୍ୟା କରନ୍ତି, ସେ ଆଖି ବୁଜି ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ବସିଲେ ଭାଗବତ କନାମେମ୍ବାକ ଘାସରେ ବୁଡ଼ାଇ ତେଲ ଶୋଷିନିଏ ଏବଂ ପ୍ରସାଦ କରିବା ବାହାନାରେ ବାହାରକୁ ଯାଇ ତାହା ବଣକୁ ଫିଙ୍ଗି ଦେଇଥାଏ । ଡିଲୋଭାବରେ ଘାସ ନିଭିଗଲେ ସେ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ହୋଇ ନିଦ୍ରାଦେବୀଙ୍କର ଆରାଧନାରେ ନିୟୁକ୍ତ ହୁଏ । ମାତ୍ର “ଗୌର ଘରେ ସଦା ରହେ କି ଆଲୋକ” ଦିନେ ଧରାପଡ଼ି ମାଷ୍ଟରଙ୍କ ହାତରୁ ତାକୁ ପ୍ରଚୁର ମଧୁର ସାମଗ୍ରୀ ଖାଇବାକୁ ହୋଇଥିଲା । ମେହ ଦିନଠାରୁ ସେ ଘାସ ପାଖରେ ବସିବାପୁର୍ବରୁ ମାଷ୍ଟର ମହାଶୟ ତାହାର ଦେହଯାକ ଖାନ୍ତଲସି କରି ତାହାକୁ ବସିବାକୁ ଆଦେଶ ଦିଅନ୍ତି ।

ଏହି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପଞ୍ଜିକା ଲିଖିତ ହୋଇ କିଛି କାଳ ପୁଚିତ ରହିଲା । ସେଥିର କାରଣ ଅନ୍ୟ କିଛି ହୁହେଁ,—ଜୀବନର ଅନିଚ୍ଛାତା ମୁଁ ଭୁଲିଯାଇଥିଲି । ହାୟ ମନୁଷ୍ୟମତି, ତୁହି ଏକା ମନୁଷ୍ୟର ପରମଶତ୍ରୁ । ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବନଟାକୁ କ୍ଷୀତି ପଦାର୍ଥ ପରି ତୁ ଯଥେଷ୍ଟ ବ୍ୟବହାର କରୁ । ଯାହା ଶ୍ରେୟ, ସେଥିରେ ତୋର ଅନୁରାଗ ନାହିଁ, ବରଂ ତାକୁ ଭୁଲିଯିବା ବିଷୟରେ ତୁ ଅସାଧାରଣ ପଟୁ । ଯାଉ ସେ କଥା, ପରନିନ୍ଦାରେ କି ପୋରୁଷ । ତଦ୍ୱାରା ନିନ୍ଦିତର କିଛି କ୍ଷତି ହୁଏ ନାହିଁ, ମାତ୍ର ନିନ୍ଦୁକର ଆତ୍ମା କଳୁଷିତ ହୁଏ । ଗତ ଶ୍ରୀବତ୍ସଦିନ ମୋର ପୁତ୍ରବଧୂରୁ ପ୍ରଭୁପ୍ରଭା ମର୍ତ୍ତ୍ୟରୁ ଚିର ବିଦାୟଦେବି ସାଧନୋଚିତ ସଜସ୍ବର୍ଗକୁ ଗୁଲିଗଲା । ସେହିଦିନ ମୋର ମନର ଭାଷଣ ଯତ୍ନବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଲା । ହୃଦୟରେ କି ଅଗ୍ନି କ୍ଷୀତି ଲାଗିଲା ତାହା କିଏ ବୁଝିବ ? ସେହି ଆଘାତରେ ମନ ରୁଣ୍ଡି ହୋଇଗଲା । ପଞ୍ଜିକାଲେଖା ବିସ୍ମୃତ ହେବା ଅବା କି କଥା, ମାତ୍ର ମୁଁ ଆତ୍ମବିମୁକ୍ତ ହୋଇରହିଲି । ଦର୍ପ ମାୟା ସ୍ବପ୍ନରେ ଶୋକ, ଦୁଃଖ ପ୍ରଭୃତି ପାର୍ଥିବ ବିକାର କିଛିହିଁ ସ୍ଥାୟୀ ହୁହେଁ, ପ୍ରକୃତିର ଏ ମହାଧାରା ସ୍ବାଭାବିକ । ନିୟତିର ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଚକ ଘୁରିଆସିଲା, ନିୟତି ଯାହା ଭାଙ୍ଗିଥିଲା ପୁଣି ତାହା ଗଢ଼ିଦେଲା । ମଙ୍ଗଳମୟଙ୍କ କୁପାରୁ ଗୋଟିଏ ନବବଧୂ ଆସି ମୋର ଶୂନ୍ୟଗୃହ ଅଳଙ୍କୃତ ଏବଂ ଆଲୋକିତ କଲେ । ଶୋକ ପରେ ଯେଉଁ ଆନନ୍ଦ ଆସେ ତାହା ବଡ଼ ଅବସାଦପ୍ରଦ । ଘା ଶୁଣିଯାଏ ମାତ୍ର ଚିନ୍ତା ରଖିଯାଏ । ସେହି ଚିନ୍ତା ଉପରେ ଦୁଷ୍ଟି ପଡ଼ିଲେ ପୁର୍ବ ଘା’ର ଯନ୍ତ୍ରଣା ମନେ ପଡ଼େ ଏବଂ ଆତ୍ମା ଶୀତେଇ ଉଠେ । ଏ କଥା ଏତିକି । ମୁଁ ଅଜି ପଞ୍ଜିକା ଲେଖିବାକୁ ବସିଅଛି, ମାତ୍ର ଲେଖିବି କଣ ? ଗୋଟାଏ କଥା ମୁଁ ବହୁଦିନରୁ ସଙ୍କଳ୍ପ କରିଅଛି, ଜୀବନ ଅଚିର, ଏହି ଅଛି ତ ଏହି ନାହିଁ, କାଲେ ମୋର ସଙ୍କଳ୍ପ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ମୁଁ ଅବସର ନ ପାଏଁ, ଏହି ଅଶଙ୍କାରେ ଅଜି ସେହି କଥାଟି ଲେଖିବାକୁ ଲଜ୍ଜା କରିଅଛି । ଏହି କଥାଟି ଲେଖି ପଞ୍ଜିକା ଶେଷ କରିଆଅନ୍ତି ମାତ୍ର ହୃଦୟର ଅଦମ୍ୟ

ଅବେଗ, କାଳର କୁକୁଟୀ, ସଂସାରର ଅନନ୍ୟତା ଏବଂ ବିବେକର ପ୍ରେରଣା ମୋତେ ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅବସର ଦେବାକୁ ଏକାନ୍ତ ନାହିଁ । ଅତଏବ ଆଗେ ସେହି କଥାଟି ଲେଖିଲି ।

୧) ବଞ୍ଚିମାନ ମୋର ଖବର ଚାଲିଅଛି । “କଳପ୍ରଠା” ସନ୍ଧ୍ୟାକାଳୀ । ଜୀବନର ସନ୍ଧ୍ୟା ଉପସ୍ଥିତ, ଅନ୍ଧକାର ଘୋଷିତ ଅସ୍ଥିଲୁଣି । ଅଳ୍ପ କିମ୍ବା କାଳ ମୋର ସତ୍ତା ସେହି ମହାଅନ୍ଧକାରରେ ଘିଳାଇ ଯିବ । ମୃତ୍ୟୁର ଲକ୍ଷଣ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକାଶ ପାଇଲୁଣି । ସମୟ ସମୟରେ ମୁଁ ପିଲାପରି କଥା କେତେ କରି ପକାଏ—ଯାହା ମୋର ପ୍ରକୃତ-ବିରୁଦ୍ଧ, ତାହା ବି କରି ବସେ, ଅଧିକନ୍ତୁ ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟହ ଦୁଃସ୍ବପ୍ନ ଦେଖେ, ସକାଳୁ ମୋର ଗୋଡ଼ହାତ ଥରେ, ଏହା ମୃତ୍ୟୁର ପୂର୍ବ ସୂଚନା ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଅବଧି ମୁଁ ସୋମନାଥର କୌଣସି କିନାରା କରିନାହିଁ । ଅଥଚ ତାହା କରି ନଗଲେ ଦୋର ନରକରେ ମୋତେ ପଡ଼ିବାକୁ ହେବ । ସୋମନାଥ ମୋର କି ମହୋପକାର କରିଅଛି ତାହା ସମଗ୍ର ଉତ୍କଳ ସୁନ୍ଦର । ସେ ନିଜ ଜୀବନକୁ ବିପଦ କରି ମୋର ବ୍ୟାଧିକାର୍ଯ୍ୟ ଲାଞ୍ଜି ଜୀବନକୁ ବଞ୍ଚାଇ ରଖିଅଛି । ତାହାର ପ୍ରାଣ-ପଣିକୃତ ନିର୍ବିକାର ସେବା ମୋର ଘାତଜୀବା ହେବାର ଏକମାତ୍ର କାରଣ । ସେ ନିଜର ଉତ୍କଳରେ ଜଳାଞ୍ଜଳ ଦେଇ ମୋର ଉତ୍କଳରେ ଆତ୍ମ ନୟୋଗ କରିଅଛି । ସୁଲତା ସେ ମୋ ପ୍ରତି ବ୍ୟାଧିକାର ଅନ୍ତରକୁ କୁମାର ମହାଦାନ । ତାହାର ସହାୟତାରେ ମୁଁ ମୋର ଏକମାତ୍ର ପୁତ୍ର ଶ୍ରୀମାନ୍ ଉପେନ୍ଦ୍ରକୁ ଉତ୍କଳିଣୀ ଦାନରେ ସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇଅଛି । ଏହିପରି ନାନା କାରଣରୁ ତାହାପାଇଁ ଧର୍ମତଃ ଗୁରୁତର କର୍ତ୍ତବ୍ୟରେ ମୁଁ ଅବସି । ଅତଏବ ତାହା ସମ୍ବଳରେ ମୋର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଏହି ଯେ—ମୋର ଲେକାନ୍ତର ପରେ ସେ ଏବଂ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଉଭୟେ ମୋର ସମ୍ପତ୍ତି ଭୋଗ କରିବେ । ମୋର ନିୟମ—ସେମାନେ ପୃଥକ୍ ହେବେ ନାହିଁ । ମୋର ଏ ବ୍ୟବସ୍ଥା ନିଶ୍ଚୟ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଗ୍ରହଣ କରିବ, ଏହା ମୋର ବକ୍ତୃତା । ଯେହେତୁ ସେ ମୋର ପୁଅ । ସୁପୁତ୍ରର ପିତା ବୋଲି ଗର୍ବକରିବାର କାରଣ ମୋର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଛି । ସେ ବିଷୟରେ ମୁଁ ଭୀଷଣ । ସେମାନେ ଯଦି ପୃଥକ୍ ହୁଅନ୍ତି, ତେବେ ସ୍ବର୍ଗରେ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ମୁଁ ସୁଖୀ ନୁହେଁ ନାହିଁ । ସେମାନେ ମୋ ପ୍ରତି ମନୋହରସୁଖ ହେଲେ ମୋର ଶେଷ ଆଦେଶ ଅବଶ୍ୟ ଯାଳିବେ । ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟକରେ ସଫଳ ଦେବ ଆଶୀର୍ବାଦ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେଉ, ମୋର ଏହି ଆଶୀର୍ବାଦ । ମୋର ଆଉ ଅଧିକ କିଛି କହିବାକୁ ନାହିଁ ।

ମୋର ଆଶଙ୍କା ବିପଦ ହୋଇ ନାହିଁ । ସମୟ ବିଦେଶରେ ମନୁଷ୍ୟ ତାହାର ଭବିଷ୍ୟତ ଜାଣିଥାରେ, ଯେମନ୍ତ କି କିଏ ତାହାପ୍ରାଣ ଭିତରେ ମଣି ଭବିଷ୍ୟତ ଭଲମନ୍ଦ କହିଦେଇ ଯାଏ । ୧୯୨୫ ମସିହା ଅଗଷ୍ଟମାସ ଗଣେଶ ପୂଜା ସମୟରେ ମୋତେ ସାମାନ୍ୟ ଜ୍ୱର ହେଲା । ପ୍ରଥମତଃ ସେଥିପ୍ରତି ମୋର ଦୃଷ୍ଟି ରହିଲା ନାହିଁ । ଏହିପରି ଲଘୁଜ୍ୱର ଅନେକ ଥର ହୁଏ, ସେଥିପାଇଁ ଔଷଧ ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ ନାହିଁ—ଉପବାସ ରହିଲେ ଦିନେ ଦୁଇଦିନରେ ଛାଡ଼ିଯାଏ । ସ୍ବଭବତଃ ମୋ ଦେହରେ ସର୍ବଦା ଗୋଟାଏ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଥାଏ, ତାହା ଗାଧାରଣ କରୁଥିବା ପରି । ମୋର ବିଶ୍ୱାସ—ସେହି ଅଧିକା ଉତ୍ତପଟିକ ମୋତେ ବଞ୍ଚାଇ ରଖିଅଛି । ଅବହେଳାର ଫଳ ଯାହା ହୁଏ, ତାହାହିଁ ହେଲା । ଦେଖୁଁ ଦେଖୁଁ ଜ୍ୱର ବଢ଼ିଉଠିଲା, ମୁଁ ଯାତ୍ରାଦିନ କାଳ ହତବେତନ ହୋଇ ରହିଲି । ସୋମନାଥ ଏବଂ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଆମର ହୋଇପଡ଼ିଲେ, ସେ ସମୟରେ ଧର୍ମବାନ ମୁଖ୍ୟ ଧାରରେ ଅନର୍ଗଳ ବର୍ଷା ତାଳୁଥାଏ । ବାଟଦାଟ, ଖାଲିପି ମଧୁ ଜଳମଧୁ, ଦାଣ୍ଡପିଣ୍ଡାକୁ ପାଣି ଲଗିରହିଥାଏ । ଘରୁ ବାହାରିଲେ ପାଣି, ତଳେ ପାଣି, ଉପରେ ପାଣି, ଲୋକେ ଜ୍ୱରରେ ପଟାପରି ଶୋଇ ଯାଉ ଥାଆନ୍ତି । ମୃତ୍ୟୁ ମଧ୍ୟ

ଜଣା ନେଉ ନଥାଏ । ଗୃହାଦି ଗୋଟାଏ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଗୁରୁ ହୁଏ । ମୁଁ ପୁଣି କିଛି ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲି, କିଛି ଜାଣି ନାହିଁ । ପରେ ଯାହା ଶୁଣିଥିଲି, ତାହାହିଁ ଲେଖୁଅଛି । ଜଣେ ଡାକ୍ତର ଦୁଇଥର ଆସିଲେ, ମାତ୍ର ଔଷଧ ବ୍ୟବସ୍ଥା ନକରି ଫେରିଗଲେ ଏବଂ କହିଗଲେ —“ଏ ସମୟରେ କେବଳ ଲଗ୍‌ବାନ ଔଷଧ, ଅନ୍ୟ ଔଷଧରେ କିଛି ଫଳ ହେବ ନାହିଁ ।” ଏକଥା ଶୁଣି ସୋମନାଥ ଏବଂ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଆଉ ଚିକିତ୍ସାମାନ ପାରିଲେ ନାହିଁ— ଚନ୍ଦ୍ରରୁ ଶ୍ରାବଣର ଧାର ବହାଇ ଦେଲେ । ସାନଠାରୁ ବଡ଼ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଘରର ସମସ୍ତେ ହୃଦୟ ହୋଇ ଜୁରରେ ପଡ଼ିଗଲେ । ସୋମନାଥ ସାନ ଝିଅଟିର ନାମ ଉମା, ସେଉଟି ବର୍ଷକର ଶିଶୁ କଥା କହିପାର ନାହିଁ, କି ଗୁଲି ଜାଣି ନାହିଁ । ମୁଁ ତାକୁ ଟିକିଏ ଅତିରିକ୍ତ ସ୍ନେହ କରେ । ମୋର ପୁଣିତ ସମୟରେ ତାକୁ ମୋ ପାଖକୁ ଆଣନ୍ତି, ମୁଁ ତାକୁ କଥାକହେ ନାହିଁ କି ଆଦର କରେ ନାହିଁ । ଶିଶୁଟି ଏକଥାନରେ ମୋତେ ଅନାଇ ରହି କଥା ମନରେ କରି ଚିହ୍ନିତା ଛଡ଼ି କାନ୍ଦୁଓ, ଆଉ ସମ୍ଭାଳି ଦୁଏ ନାହିଁ । ତାକୁ ସୁଦ୍ଧା ଭୟାନକ ଜୁର ହୋଇ-ଗଲା । ସ୍ଥାନୀୟ ଅନେକ ଭଦ୍ରବ୍ୟକ୍ତି ମୋତେ ଦେଖିବାକୁ ଆସିଲେ । ମହାଦେବଙ୍କ ପାଖରେ ସହସ୍ରକ୍ରମ ଅଭିଷେକ ଲାଗିଲା, ଆହୁରି କେତେ ଅନୁଷ୍ଠାନ ହେଲା । ପରବାରର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଲୋକ ନାନା ଦେବ ଦେବୀଙ୍କ ନିକଟରେ ଭୋଗ, ପୂଜା ଆଦି ମାନସିକ କଲେ । ଶୁଭ ଗାତ୍ରର ଭବରେ ଚନ୍ଦ୍ରା ଲାଗିରହିଲା । କେତେ ଜଣ ସ୍ଥୁଳସ୍ଥନ ସାଇକେଲ ଘେନି ଉପସ୍ଥିତ ଥାଆନ୍ତି, ଯେତେବେଳେ ଯେଉଁ ଔଷଧ ଲେନ୍ଦା, ସେମାନେ ଯାଇ ଯଥାସ୍ଥାନରୁ ଘେନି ଆସୁଥାନ୍ତି । ମୋର କେହି କେହି ଆଜ୍ଞାୟ ରେଳରେ ଯାଇ ଏଠାରେ ନ ମିଳିବା ସଦାର୍ଥ ବାଲେଶ୍ଵରକୁ କଣି ଆଣୁଥାନ୍ତି । ସୋମନାଥ ଏବଂ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଆଠଦିନ କାଳ ରାତିରେ ଶୋଇ ନାହାନ୍ତି । ସେମାନେ ସବୁଦିନ ମୋ ସେବାରେ ଲାଗିଥାଆନ୍ତି । ମୋର ବିଶ୍ୱାସ, ଔଷଧଠାରୁ ତାଙ୍କ ପ୍ରାଣପଣ ସେବାରେ ଅଧିକ ଫଳ ହୋଇଅଛି । ତାଙ୍କର ସେବା, ଯଦି ଏବଂ ପରିଶ୍ରମ ମୋତେ ଯମ ମୁହଁ ଭିତରୁ ଛଡ଼ାଇ ଆଣି ଅଛି, ଶାସ୍ତ୍ରଦିନ ପରେ ସ୍ଥାନୀୟ ହସପିଟାଲର ସୁଦୟ ଏସିଷ୍ଟାଣ୍ଟ ସର୍କିନ ଶ୍ରୀମୁକ୍ତ ନାରାୟଣ ପ୍ରସାଦ ଦାସ ଗୁପ୍ତ ମହାଶୟ ଆସି ମୋର ମୁଖ୍ୟ ଚିକିତ୍ସା କଲେ । ଯନ୍ତ୍ର ସାହାଯ୍ୟରେ ଚିରୁପଣ କଲେ ଅତିରିକ୍ତ ମାନସିକ ଦୁର୍ବଳତା ଏହି ସକଟ ସୀତାର କାରଣ । ମୋର ଶାସ୍ତ୍ରଦିନ କାଳ ପୁଣିତ ଥିବା କଥା ମୋତେ ଆଦୌ ନକହିବା ପାଇଁ ଡାକ୍ତର ବାବୁ ସମସ୍ତଙ୍କ ବାରମ୍ବାର ନିଷେଧ କରିଦେଲେ ଏବଂ ଛମାସ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲେଖାପଢ଼ା ଛଡ଼ିବାକୁ ମୋତେ କହିଲେ । ମୁହଁ ଢଙ୍କା ପରେ ମୁଁ ନିଦ୍ରାରୁ ଉଠିଲା ପରି ମଣିଲି, ମାତ୍ର ବଡ଼ ଦୁର୍ବଳ ଲାଗୁଥାଏ । ମୁଁ କିଛି ଜାଣିପାର ନାହିଁ, ଖାଲି ଏତିକି ମନେ ଅଛି ଯେ, ସମୟ ସମୟରେ ମୁହଁ ଭୁଟିଯାଏ, ମାତ୍ର ଆଖି ବା ଭୁଣ୍ଡି ପିଟେ ନାହିଁ । ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଚେତନା ନ ଥିବୁଣୁ ପୁଣି ନିଦ ଲାଗିଯାଏ । ମୁଁ ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖେ, ସେ ସ୍ୱପ୍ନର ପ୍ରକାର ଭେଦ ନାହିଁ, ଏକ ସ୍ୱପ୍ନ ବାରମ୍ବାର ଦେଖେ । ସ୍ୱପ୍ନଟି ଏହି—

ରାଜୋତ୍ତର ଭବରେ ସୁସଜ୍ଜିତ ଗୋଟାଏ ପ୍ରାସାଦ କନ୍ଦରେ କିଛି ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ବସିଅଛନ୍ତି, ତାଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣ ଶ୍ୟାମଳ, ଶରୀର ସୁଲ ଏବଂ ଆକୃତି ବାହାର । ତାଙ୍କ ଗୃହପାଖରେ ଅନେକ ଲୋକ ବସିଅଛନ୍ତି । ସମ୍ମୁଖରେ ତାଳମାନ ସହ ସଙ୍ଗୀତ ବଜି ହେଉଅଛି । ଅନ୍ୟ କିଛି ସଙ୍ଗୀତ ନୁହେଁ—କେବଳ ଭଞ୍ଜ ଏବଂ କିଛି ସୂର୍ଯ୍ୟକର ଦୁଇପଦ ଗୀତ ଗାୟକମାନେ ଆବୃତ କରୁଅଛନ୍ତି । ସେଥିର ଗୋଟିଏ ପଦ ଏହି—“ଜଣା ତ ନଥିଲି ବଣା ମୁଗାସି ତୁ ଶଶୀରେ ଦେବୁ ପକାଇ ରେ ।” ଅନ୍ୟ ପଦଟି ମୁରୁଣ ରହିଲା ନାହିଁ । ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟରେ ଜଣେ ବିଦ୍ରୁଷକ ଉଠି ଧୁଲିବାହୁ ଟେକି ନୃତ୍ୟ କରୁଁ କରୁଁ ବିଚିତ୍ର ଭଙ୍ଗୀରେ କହେ—“ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ବୋଲେ ଟେକି ବେନି ବାହାଡ଼ି, କିପରି ରହିତଲେ

ନ ମାନଙ୍କୁ କାହାକୁ ।” ଏହି ସମୟରେ ଭଞ୍ଜେ ତାକୁ କୋପଦୁଷ୍ଟିରେ ଚାହିଁଦେଲେ ସେ କିନ୍ତୁ ନାମୁଣ୍ଡ ପକାଇ ବସିଯାଏ । ଏହି ଏକ ସ୍ଵପ୍ନ ମୁଁ ବାରମ୍ବାର ଦେଖେଁ ।

ନାରାଣ ବାବୁଙ୍କ ଚିକିତ୍ସାରେ ଜ୍ୱର ଛାଡ଼ିଗଲା ମାତ୍ର ଦୁଆର (ଉପସର୍ଗ) ଗଲା ନାହିଁ । ଭୟଙ୍କର ଅରୁଚି ହେଉ କିଛି ଖାଇ ହେଲା ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଦିନ ନାମମାତ୍ର ଫଳାହାରରେ କଟିଲା । କଟକରୁ ରେଳରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ପାର୍ଶଲ ଆସେ, ସେଥିରେ ସାନ ସାନ ଆମ୍ବ, କମଳା, ଅଙ୍ଗୁର, ବେଦାନା, ନାସପାତି ପ୍ରଭୃତି ଫଳ ଥାଏ । ହାଟ ବଜାରରେ କଦଳୀ, ପିଜୁଳି, କେନ୍ଦୁ ପ୍ରଭୃତି ଯାହା ମିଳେ ତାହା ଆସେ । ପିଲାମାନଙ୍କର ଭାରି ଆନନ୍ଦ, ମେମାନେ ଆଉ ପାଖ ଛଡ଼ି ନାହିଁ, ମୋ ସେବା ଏବଂ ଫଳ ସେବାରେ ମାତିଆନ୍ତି । ଯଦି ଦିନ ପରେ ଅରୁଚି ଛାଡ଼ିଆସିଲା, ତେଣିକି ଭିତର ବ୍ୟବସ୍ଥା ହେଲା । ଅନେକେ ଦେଖା କରିବାକୁ ଆସନ୍ତି, ମୁଁ କଥାକହି ପାରେ ନାହିଁ, ଦୁଇଚାରିପଦ କଥା କହିଲେ ଧରି ମଇଁ ହୋଇପଡ଼େ । ଘଣ୍ଟାକ ପରେ କିଏ ଆସିଥିଲେ ବା କି କଥା ହେଲା, ମରୁ ଭୁଲିଯାଏଁ କିଛି ମନରେ ରହେ ନାହିଁ । ମୁଁ ମନେ ମନେ ଭାବିଲି—ଏ କାଳ ରୋଗ ମୋର ମସ୍ତିଷ୍କକୁ ରୁଣ୍ଡିରୂପ କରିଦେଇ ସ୍ମୃତି ଶକ୍ତିକୁ ବାହାର କରିନେଇ ଯାଇଅଛି । ଯୋଗାଏ ଚକ୍ଷୁର ଜ୍ୟୋତି ଖୁବ୍ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ହୋଇଗଲା । ଏହିସବୁ ଦୁର୍ଲ୍ଲକ୍ଷ୍ୟ ଦେଖି ମୁଁ ମଧ୍ୟ ହତାଶ ହୋଇ ପଡ଼ିଲି । କିନ୍ତୁ ଭଗବାନଙ୍କର କୃପା ଅନନ୍ତ, ସେହି ମହାକୃପା ଦୁଇମାସ ପରେ ମୋର ହୃତଶକ୍ତି ଆଣିଦେଲା । ମଙ୍ଗଳମୟଙ୍କ ସଦୟ ହସ୍ତ ଅନେକ ଥର ମୋତେ ଏହିପରି ଆସଳ ମୁଖରୁ ମୁଖରୁ ଫେରୁର ଆଣିଅଛି । ମୋର ହୃତଶକ୍ତି ଫେରିଆସିଲା ମାତ୍ର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଫେରି ଆସିଲା ନାହିଁ । ଯାହା ନ ଆସିଲା ତାହା ଆଉ ଆସିବ ନାହିଁ—ସେ ଚରକାଳ ସକାଶ ଗଲା ।

ସେହି ସମୟରେ ଅନେକେ ମୋପ୍ରତି ଯେଉଁ ସହାନୁଭୂତି ଦେଖାଇଅଛନ୍ତି ତାହା ମୁଁ ଆଜୀବନ ବିସ୍ମୃତ ହେବି ନାହିଁ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଭଗବତ ବାବୁଙ୍କ ସହଧର୍ମିଣୀ ସେହି ସମୟରେ ନିଜେ ପ୍ରୀତିତ ଥାଇ ସୁଦ୍ଧା ଦୁଇ ଓଲି ଚାଉଳ ଚାଉଳ ଚାଉଳରୁ ମାନଙ୍କୁ ଏଠାଇ ସୋର ତତ୍ତ୍ୱ ନେଉଥିଲେ । ସମୟ ସମୟରେ ଔଷଧ ମଧ୍ୟ ପଠାଇ ଦେଉଥିଲେ । ତାଙ୍କର ସୁସୁନ୍ଦ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଲକ୍ଷ୍ମୀକାନ୍ତ ମହାପାତ୍ର ମୋହର ପରି ଦୁଃଖ, ତଥାତ ଅଶୁଣ୍ୟ ଜଘେ ପାଣିରେ ପଶି ପ୍ରତ୍ୟହ ମୋତେ ଦେଖିବାକୁ ଆସୁଥିଲେ । ବିପଦବେଳେ ଯେ ପଦେ ମଧୁର କଥା କହେ, ତାହାଠାରୁ ବଳି ସୁବଳୁ ଆଉ କିଏ ? ଧନ୍ୟ ମାତା ପୁତ୍ର ଦୁହିଁଙ୍କର ହୃଦୟ । ବାଧା କି ସେ ହୃଦୟକୁ ଖାଲି ଅମୃତରେ ଗଢ଼ିଅଛି । ସେହି ହୃଦୟବତ୍ତ ହେଉ ମଙ୍ଗଳମୟ ସେମାନଙ୍କ ଜୀବନ ଏଥ ମଙ୍ଗଳାମୁତ କରିବେ । ଲକ୍ଷ୍ମୀକାନ୍ତ ବାବୁଙ୍କ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଗ୍ରହଣ କରି ମୁଁ ନିଦାରୁଣ ଅରୁଚି ହସ୍ତରୁ ମୁକିଲାଭ କରିଥିଲି । ଆଉ ଜଣେ ହୃଦୟବାଦ—ସ୍ଥାନୀୟ ମୁନସଫକୋଟର ଓଳାଲ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଲକ୍ଷ୍ମୀଧର ରାଉତ । ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ମୋର ଜୀବନରେ ଥରେ ମାତ୍ର ସାକ୍ଷାତ । ଏହିକରେ କାହିଁକି କେଜାଣି ସେ ମୋ ପ୍ରତି ଅସାଧାରଣ ଆକୃଷ୍ଟ । ସେ ବର୍ଷରେ ତିନି ରୁଡ଼ି ପାଣିରେ ପଶି ଦିନରେ ଏକାଧିକଥର ଆସି ମୋର ଅବସ୍ଥା ଚାହିଁଯାଉଥିଲେ । ଖାଲି ଏହିକି ନୁହେଁ, ତେଣେ ତାଙ୍କର ପାଖକୁ ଯାଇ ମୋର ମୁଣ୍ଡକିସ୍ଥା ସକାଶ ନାଙ୍କୁ ବାରମ୍ବାର ଅନୁରୋଧ କରୁଥିଲେ । ଏହାହିଁ ସିନା ମାନବପ୍ରାଣରେ ଦେବତ୍ୱ । ଯଦି ପାଇଁ ଯାହାର ହୃଦୟ ବ୍ୟାକୁଳ ହୁଏ, ସେହି ଏକା ନରଦେବତା ।

ଅନେକ ଔଷଧ ଗିଳି ୩୪ ମାସ ପରେ ରୋଗମୁକ୍ତ ହେଲି, କିନ୍ତୁ ସମ୍ପ୍ରତି ଭାରି ଅବମଳ । ଇଚ୍ଛାସତ୍ତ୍ୱେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଶକ୍ତି ପାଉନାହିଁ । ଦୁଇଟି ରୋଗ ମୋର ଅନ୍ତଃସାର ଶୋଷିତନେଇ କେବଳ ସିଠା ରଖିଗଲା । ଦେହ ଥରୁଛି, ବସିବା ଜାଗାରୁ ଉଠିବାକୁ କଷ୍ଟ ହେଉଅଛି, ମନ କାହିଁରେ ଲାଗୁନାହିଁ, କି କିଛି ଭଲ ଲାଗୁନାହିଁ । ବେଳେ ବେଳେ

ନାନା ବ୍ୟର୍ଥ ଦୁହିଁନା ଅସି ମାଡ଼ି ବସୁଛି—ପରକ୍ଷରେ ତାହାର ସ୍ମୃତି ଅସି ଉପହାସ କରୁଛି, ଏହି ଯରି ଲାଲା ମନ ମଧ୍ୟରେ ଲାଗିଛି, ସ୍ମୃତିର ମନ ଭଲ ନାହିଁ । ସୋମନାଥର ଦୁଇଟି କନ୍ୟା ମୋତେ ବଞ୍ଚାଇ ରଖିଛନ୍ତି । ସେ ଦୁହିଁଙ୍କ ନାମ—ରମା ଏବଂ ଉମା । ରମାର ବୟସ ଛ ବର୍ଷ, ଉମା ଦେଢ଼ବର୍ଷର ଶିଶୁ । ଉମା ଶ୍ରେୟ ଏକାକ୍ଷରୀ ଶବ୍ଦକୋଷ । ଫୁଲକୁ—ଫୁ, ଦୁଧକୁ—ଦୁ, ମିଠାଇ ଏବଂ ଫଳମାନ୍ଦାକୁ—କୁ ଅର୍ଥାତ୍ କୋଳି ବୋଲି କହେ । ଯାହା ଦେଖୁଛି, ତାହା ଅନୁକରଣ କରୁଛି । କେବେ ନୃତ୍ୟ, କେବେ ଅସ୍ତ୍ର ଗୀତ, କେବେ ବହିଷ୍କାର, କେବେ ଏହା ଟାଣ ତାହା ଫିଙ୍ଗିଦେ, ସବୁବେଳେ ତାହାର ଏହିପରି ଦୁଷ୍ଟାସି ଲାଗିଛି । କିନ୍ତୁ ସେ ଦୁଷ୍ଟାସି ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର—ବଡ଼ ମଧୁର । ଲେଖିବାବେଳେ ଅସି ଲେଖିବା ଚଉକି ଶକ୍ତି ଅଧିକାର କରି ତାହାର ଉପରେ ବସିଯାଏ, ହାତରୁ କଲମ ଛଡ଼ାଇନେଇ ତାହା ଭୋଜନ କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟତ ହୁଏ, ନଚେତ୍ କଲମଟିର ପରମାୟୁ ବଳ ଥିଲେ ସେ ବରଢ଼ିଯାଏ, ଉମା ସେଥିରେ ନିଜେ ଲେଖିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରେ । ରମା ବଡ଼ ଗଳ୍ପ-ପ୍ରିୟ, ନୂଆଗଳ୍ପ ଶୁଣିବାକୁ ତାହାର ଭାରି ଆଗ୍ରହ । ସେ ଗପ ଶୁଣିବା ପାଇଁ ଜଞ୍ଜାଳ କରେ । ତାକୁ ଭୁଷ୍ଟ କରିବା ସକାଶ ମୋତେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ ନୂଆ ଗପ ସୃଷ୍ଟି କରିବାକୁ ହୁଏ । ଏହି ଦୁହିଁଙ୍କ ଲାଲା ଖେଳାରେ ମୁଁ ବୁଡ଼ି ରହିଥାଏ । ସେତେବେଳେ ମୁଁ ସେମାନଙ୍କ ସମବୟସ୍କ ହୋଇଯାଏ । ସେମାନେ ମୋ ପାଖରୁ ଗୁଲିଗଲେ ମୋର ବୁଦ୍ଧିକୁ ଫେରିଆସି ମୋତେ ବ୍ୟଙ୍ଗ ପରିହାସ କରେ, ମୁଁ ଲଜ୍ଜାରେ ଅଧୋବଦନ ହୁଏ । ସେମାନେ ମୋ ପାଖରେ ଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୋର ମନ ଆନନ୍ଦରେ ନୃତ୍ୟ କରୁଥାଏ—ସେମାନେ ଅନ୍ତର ହେଲେ ସେ ଆନନ୍ଦରେ ଭଟ୍ଟା ପଡ଼ିଯାଏ । ସମୟ ସମୟରେ ମୁଁ ମସ୍ତିଷ୍କ ପୀଡ଼ାରେ ଆକାନ୍ତ ହେଉଥିଲି, ମାତ୍ର ଏଣିକି ସେ ପୀଡ଼ା ମୋତେ ପ୍ରାୟଶଃ ସବଦା ବ୍ୟତିବ୍ୟସ୍ତ କରୁଅଛି । ନାନାପ୍ରକାର ଶୀତଳ ଉପବୃତ୍ତରେ ସୁଦ୍ଧା ଉପଶାନ୍ତ ହେଉ ନାହିଁ । ଲେଖାପଢ଼ାର ମାନ୍ଦ୍ରା ଟିକିଏ ବଳି ପଡ଼ିଲେ ଆଉ ନିସ୍ତାର ନାହିଁ । ମୁଣ୍ଡ ଭିତରେ ହୁହୁସ୍ବରେ ଚିତା ଗୁଟାଇଲ ପରି କଷ୍ଟ ହୁଏ । ଜର ଏବଂ ରୋଗର ଆକ୍ରମଣରେ ମୁଁ ସମ୍ପ୍ରତି ଲାବନ୍ଧୁତ ପ୍ରାୟ ହୋଇ ରହିଅଛି । ପିଲାମାନଙ୍କ ଆନନ୍ଦ ଛଡ଼ା ଆଦୁର ଗୋଟାଏ ଆନନ୍ଦ ମୋର କଷ୍ଟ ଭୁଲାଇ ଦେଇଅଛି । ତାହା ଏହି,—ମୁଁ କେବେ ଘରର କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ କରେ ନାହିଁ, ପିଲାଙ୍କ ଉପରେ ସବୁ ଭାରି ଦେଇ ନିଷ୍ପିନ୍ନ ଅଛି । ପଲସା, କଉଡ଼ିର କାରବାର ମୁଁ ନିଜହାତରେ କରେ ନାହିଁ, ସେହିମାନେ ସବୁ ବୁଝନ୍ତି । ଘରେ କଣ ହୁଏ, ମୁଁ କିଛି ଜାଣେ ନାହିଁ । ନୂଆ ଶିଖାଣି ହାତରେ ତଜ୍ଞା ଛଡ଼ିଦେଇ ସୁରୁଣୀ ମାଟି ତାହାର କାର୍ଯ୍ୟ ଦେଖୁଥାଏ । ଯେତେବେଳେ ମଙ୍ଗ ବଙ୍କେଇ ଯାଏ ତେତେବେଳେ ସେ କାତେ ମାରିଦେଇ ମଙ୍ଗ ସଲଖାଇ ଦିଏ । ବର୍ତ୍ତମାନ ମୋର କାର୍ଯ୍ୟ ତେତିକି ମାତ୍ର । କେବେ କେବେ ଘରର କାହାର କାହାର ପ୍ରତି ମୁଁ ଦିରକ୍ତ ହୁଏ, ସେଥିର କାରଣ ଏହି ଯେ, ମୁଁ ଯାହାକୁ ଯେତେ ଭଲ ପାଏ ତାହାର ହୁଟି ବିରୁଦ୍ଧ ସହ ନପାରି ତାହାକୁ ତେତିକି ବିରକ୍ତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ମୋର ଏ ଭାବକୁ ସମସ୍ତେ କିପରି ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି କେଜାଣି—ତାହା ଜାଣିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରେ ନାହିଁ । ଘରର ମୁରବି ହେବାକୁ ହେଲେ ନିଲଗୁଣ ଧରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । କେବେ ଗରମ, କେବେ ନରମ, କେବେ ବା ଦୁହିଁଙ୍କର ମିଶ୍ରାମିଶ୍ର ନ ହେଲେ ଚଳିବ କିପରି ? ଗୋଟାଏ ଆଦର୍ଶ ଦେଖାଇବା ମୋର ଅଭିପ୍ରାୟ । ଆପଣାର କରି ଜାଣିଲେ ପରି ଆପଣାର ହୁଏ କି ନାହିଁ, ଏହା ମୁଁ ପରୀକ୍ଷା କରୁଥିଲି । ପରୀକ୍ଷାରେ ଆଶାତୀତ ଫଳ ପାଇଅଛି । ଭାରି ଭାରି ଯୁଥକ୍ ହେବା କଥା ଶୁଣିଲେ କାହିଁକି କେଜାଣି ମୋତେ ହସ ମାଡ଼େ । ସୋମନାଥ ଏବଂ ଉପେନ୍ଦ୍ରର ସଦ୍‌ଭାବ ଦେଖି ମୋର ଛତି ଫୁଲି ଉଠେ । ସେହି ଆନନ୍ଦରେ ମୁଁ ରୋଗ ଯନ୍ତ୍ରଣା

ହୁଲି ରହିଅଛି । ସେମାନଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ ମୋର ଅମନୋଗତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଭଗବାନ ସେ ଦୁହିଙ୍କର ଏହି ବାସ୍ତବ୍ୟ ସଦ୍‌ଭାବ ଆହୁରି ରଖନ୍ତୁ, ତାଙ୍କ ଶ୍ରବଣରେ ମୋର ଏତିକି ଭାଷା । ଏହିପରି ସଦ୍‌ଭାବ ଦେଖିଲେ ମୋର ମୃତ-ଆତ୍ମା ସୁଦ୍ଧା ଅପାର ଆନନ୍ଦ ଲଭି କରିବ । ଜୀବନରେ ମୋର କୌଣସି ସଦ୍‌ଭାବ ଶେଷ ହୋଇ ନାହିଁ, ଶେଷର ମୋର ମନ ଜାଣି ସବୁ ଦେଇଅଛନ୍ତି—ମୋର ଏ ଭାଷା କଦାଚ ବିଫଳ ହେବ ନାହିଁ । ଯେ ମୋ ମନ ଜାଣି ସୁକ୍ଷ୍ମତା ଦେଇ ଅଛନ୍ତି, ସୁସୁନ୍ଦର ହୁଏ ଦେଇଅଛନ୍ତି, ସେ ମୋର ସଦ୍‌ଭାବ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବେ, ଏଥିରେ ମୋର ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ସୋମନାଥ, ଉପେନ୍ଦ୍ର ମୋର ଆଦେଶ ଲାଘବ କରି ମୋର ପ୍ରେତାତ୍ମାକୁ କଦାଈବେ ନାହିଁ, ମୋର ଏ ବିଶ୍ୱାସ ପାଷାଣ ରେଖା ପରି ଦୃଢ଼ ଏବଂ ସତ୍ୟ । ଓଷା, ବାର, ସୁନେଇ, ପବ, ଦାନ, ଖଇରାତ ବର୍ତ୍ତମାନ ପରି ସେ ଦୁହେଁ ଚଳାଇବେ । ପୁସ୍ତକରୁ ଯାହା ମିଳିବ, ସେଥିରେ ସ୍ଥିରମାନଙ୍କ ଘରକୁ ସାମୟିକ ଭାବେ ଥିବା ମଠାସିବ—ବହୁ ଦୁହିଁଙ୍କୁ ଅଲଙ୍କାର କରି ଦିଅଯିବ । ଏଥିରେ ଅଧେ ଖର୍ଚ୍ଚ ଦେବ ଏବଂ ଅପରାଧ ଘରଖର୍ଚ୍ଚରେ ଲାଗିବ । ମୋର ଗୋଟିଏ ସ୍ତ୍ରୀ, ମାତ୍ର ମୁଁ ଶୁଭେଚ୍ଛା ବିଅର ବାଧ୍ୟ । ସୋମନାଥର ତନୋଟି କନ୍ୟାସାକ ମୋତେ ଏବଂ ମୋର ସ୍ତ୍ରୀକୁ ବାବା ବଡ଼ ବୋଲି ଡାକନ୍ତି । ସେମାନେ ବାପ ମାଙ୍କୁ ତେତେ ଖୋଜନ୍ତି ନାହିଁ, ସବୁ ଅଳ-ଅଳଟ ଆମର ପାଖରେ କରନ୍ତି । ଗୁରୁ ଭଉଣୀଯାକକୁ ମୁଁ ସମାନ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖେ । ସେମାନଙ୍କ ଘରକୁ ଯାହା ଦିଅଯିବ, ସମାନ ଭାବରେ ଦିଅଯିବ । ମୋ ଘରେ ଯେଉଁ ପିଲାମାନେ ହେବେ, ସେମାନେ ଗୁରୁ ପ୍ରତ୍ୟାଶା ନ ହେବା ପରେ ଦୁହିଁ ରଖିବାକୁ ହେବ । ସେମାନଙ୍କୁ ଭଲ କଲା ବିଦ୍ୟା, କୁଣ୍ଡି ଏବଂ ବାଣିଜ୍ୟ ସ୍ୱାଧୀନ ବ୍ୟବସାୟ ଶିକ୍ଷା ଦେବା ମୋର ଅଭିପ୍ରେତ । କଥା ନଅସରେ ମୂଳ ଛଡ଼ି ଅନେକ ଦୂରକୁ ଗୁଲି ଆସିଲଣି । ଏବେ ନେଉଛି ଯାଇ ମୂଳ ଧରିବ ।

ପରାକ୍ଷା ପରେ ମୁଁ ପୁଣି ଗଲି । ତେତେବେଳେ କେନାଲ ବା ରେଲପଥ ହୋଇ ନଥିଲା । ସମସ୍ତେ ଜଗନ୍ନାଥ ସଡ଼କରେ ଗୁଲିଯାଉଥିଲେ । କେହି କେହି ସଙ୍ଗତିବାନ ଲୋକେ ଶଗଡ଼ରେ ଯାଉଥିଲେ । ସାଧାରଣ ଲୋକେ ଗୋ-ଶକଟରେ ଡାର୍ଥଯାହା କରିବାକୁ ପାସ ମରୁଥିଲେ । ତେତେବେଳେ ପଥ ନିରାପଦ ଥିଲା ନାହିଁ; ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଡକାଏତମାନେ ଉପଦ୍ରବ କରୁଥିଲେ । ତେଣୁ ଲୋକେ ଦଳବଦ୍ଧ ହୋଇ ସୁରା ଯାଉଥିଲେ । ଆମ ଗ୍ରାମରୁ ଅନେକଲୋକ ଚନ୍ଦନଯାହା ଉତ୍ତମରେ ସୁରା ଗଲେ, ମୁଁ ଏବଂ ମୋର ମାତୃଦେବୀ ସେମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଗଲୁଁ । ଜଗନ୍ନାଥ ସଡ଼କର ଦୁଇପାଖରେ ସ୍ଥାନ ବିଶେଷରେ ଖୁବ୍ ଜଙ୍ଗଲ ଥିଲା । ଗୁରୁରେ ଯାହାମାନଙ୍କର ଯାତାୟତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଆମ୍ଭେମାନେ ଦିନ ଆଠଟାଠାରୁ ଗୁରୁଟା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗଲୁଁ, ତହିଁପରେ ଚଟିରେ ରାହାଯାମନ ପୂର୍ବକ ସକାଳୁ ରାନ୍ଧି ଖାଇ ଆଠଟା ବେଳେ ବାହାରୁଁ । ସୁନ୍ଦର ଅରଣ୍ୟ ପ୍ରକୃତିର ଗୁରୁ ଶୋଭା ଉପଭୋଗ କରି ଅଗ୍ରସର ହେଉଁ, ସୁତରାଂ ବାଟଚଲା ବାଧ୍ୟ ନାହିଁ । ଅରଣ୍ୟ ବା ପବିତ୍ର ମୁଁ କେବେ ଦେଖି ନ ଥିଲି, ଏହାହିଁ ମୋର ପ୍ରଥମ ଦର୍ଶନ । ମୁଁ ସୁଗନ୍ଧ ଗୁରୁ, ବିଷ୍ଣୁ ଶାବ୍ଦ ଏବଂ ଆନନ୍ଦ ହେଉଥାଏ । ନାନାପ୍ରକାର କୋଳି ତୋଳିବା, ଟେକାମାର ଗଛରୁ ବେଲପଳ ଝଡ଼ାଇବା, ବାଟ ଗୁଲୁ ଗୁଲୁ ଏହାହିଁ ମୋର ଉତ୍ସାହକର ବ୍ୟବସାୟ ହୋଇଥାଏ । ଏହିଠାରୁ ମୋ ପ୍ରକୃତ ଦର୍ଶନର “ସୁବିରସ୍ତ” ଅରମ୍ଭ ହେଲା । ଅରଣ୍ୟ କେତେ ସୁଖ, ପବିତ୍ର କେତେ ବିରାଟ, ତାହା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରେ ଅନୁଭବ କଲି । ଆମ୍ଭେମାନେ ପ୍ରତ୍ୟହ ଗୁଲି ସାତଦିନରେ ଯାଇ ପୁରୀରେ ପହଞ୍ଚିଲୁଁ । ସେଠାରେ ସାତଦିନ ରହି ଡାର୍ଥ ସ୍ଥାନ, ଦେବଦର୍ଶନ କରି ଗୁଲୁଲୁ । ସମୁଦ୍ରସଙ୍ଗରେ ମୋର ପ୍ରଥମ ପରିଚୟ ହେଲା ! ସେହି ପରିଚୟର ସ୍ମୃତିଚିହ୍ନ ସ୍ମରଣ ବୋଲି ବାଲ୍ୟକାରୁ ମୁଁ କେତେ ଗୁଡ଼ିଏ ଚିହ୍ନଟିକି ସ୍ମରଣ କରି ଆସିଲି । ପ୍ରତିଦାନରେ ସମୁଦ୍ରକୁ ଗୋଟିଏ ନଡ଼ିଆ ଦେଇଥିଲି କିନ୍ତୁ ସେ ତାହା ଗ୍ରହଣ ନ କରି ଫେରିଗଲେ । ମହାଜନମାନେ ଅପରକୁ ଦାନ

କରନ୍ତିସିନା, ମାତ୍ର କାହାର ଦାନ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ନାହିଁ, ଏହା ସେମାନଙ୍କର ସ୍ୱଭାବର ମହତ୍ତ୍ୱ । ବିଶେଷତଃ ରତ୍ନାକରର କଅଣ ନାହିଁ ଯେ, ଗୋଟାଏ ନଡ଼ିଆ ପାଇଁ ସେ ରକ୍ତ ହେବ । ପ୍ରଥମ ଥର ପୁଣି ଗଲେ କିଛି ଗୋଟାଏ ଖାଦ୍ୟ ଛଡ଼ିଆସିବାକୁ ହୁଏ, ଜୀବନରେ ତାହା ଆଉ ଖାଇବାକୁ ହୁଏ ନାହିଁ । କେହି କେହି କହନ୍ତି—ଦ୍ୱିତୀୟ ଥର ପୁଣି ଯିବା ଯାଏଁ ଛଡ଼ିବାର ବିଧି, ତେଣିକି କୌଣସି ଦୋଷ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯାହାହେଉ ମୁଁ କଅଣ ଛଡ଼ିବ ବୋଲି ଭାବିଲି । ଶେଷରେ ସ୍ଥିର କରି ଗ୍ରୀଷ୍ମକାଳର ସପ୍ତରଥୀତକୁ ମୁଁ ଭଲପାଏ ନାହିଁ, ସୁତରାଂ ତାହାକୁହିଁ ଛଡ଼ିବ । ତଦ୍ୱୟ ସପ୍ତରଥୀତ ଛଡ଼ିବ ବୋଲି କୋଇଲି ବୈକୁଣ୍ଠରେ ଲେଖିଦେଇ ଆସିଲି ।

ପୁରୀରୁ ଫେରି ଆସିବାବେଳେ ଦିନେ ବାଟରେ ଗୋଟାଏ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଘଟଣା ଘଟିଲା । ସନ୍ଧ୍ୟା ପୁଟୁରୁ ଖୁବ୍ ଅଗ୍ରାଏ ବର୍ଷା ହୋଇଗଲା । ଆମ୍ଭେମାନେ ଆସି ଗୋଟାଏ ଚଟିରେ ଯଦୁଆଁଲୁ । ଜଣେ ଦୋକାନୀ ଭଲ ଘର ଦେବ ବୋଲି କହି ବାଟରୁ ଆମ୍ଭ ଦଳକୁ ଡାକି ନେଇଗଲା । ସେ ଭଲ ଘର ବୋଲି ଯାହାକୁ ଦେଖାଇଲା, ତାହାର ପରିସାର ପରିଚ୍ଛନ୍ନତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏତିକି କହିଲେ ଯଥେଷ୍ଟ ହେବ ଯେ—ସେ ଘରେ କୁକୁର ସୁଦ୍ଧା ରହିବାକୁ ମଜ୍ଜିବ ନାହିଁ । ସେଥିରେ ଦିନରେ ଖରା ପଡ଼େ ଓ ରାତିରେ ତରା ଦିଶେ । ଆମ୍ଭେମାନେ ସେଠାରୁ ଫେରିଆସି ଅନ୍ୟ ଜଣକ ଘରେ ରହିଲୁ । ସେ ଦୁଇଜଣ ଦୋକାନୀଙ୍କର ଘୋଡ଼ା ମଝିପିର ସମ୍ବନ୍ଧ । ପ୍ରଥମର ଶିକାର ଦ୍ୱିତୀୟ ଛଡ଼ାଇ ନେବାରୁ ଦୁହେଁକ ମଧ୍ୟରେ ଖୁବ୍ ଖଣ୍ଡେ ଜହ୍ନାୟିକ ହୋଇଗଲା । ଉଭୟେ ପରସ୍ପରର ସସ୍ତ୍ର ପୁରୁଷଙ୍କୁ ପିଣ୍ଡ ବାଡ଼ିଲେ ଏବଂ ମା ଉଭୟୀ ପ୍ରତି ସମ୍ମାନସୂଚକ ଭାଷା ପ୍ରୟୋଗ କଲେ । ମାତ୍ର ପୃଷ୍ଠ ସପକ୍ଷା ପୁଟୁରୁ କେତେ ଜଣ ଭଦ୍ରଲୋକ ଆସି ଦୁହେଁଙ୍କୁ ରଙ୍ଗଭୂମିରୁ ଅନ୍ତର କରିଦେଲେ । ଆମ୍ଭେମାନେ ରୋଷାଇର ଉଦ୍‌ଘୋଷ କଲୁ, ମାତ୍ର ଦୁଇଅଣାର କାଠ ଜଳିଗଲା, ତଥାପି ଭାବୁଅଣି ତାତିଲା ନାହିଁ । ସମସ୍ତେ ଶୁଣି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେଲେ, ଦୋକାନୀ କହିଲେ—“ସେହି ଶଶୁରର ପାଠ, ଶଲା କମିଆ ଜାଣେ, ଆଜ୍ଞା ହେଉ, ମୁଁ ଯାଉଛି, ମୋ ଭାଇକୁ ଡାକି ଆଣିବି, ସେ କମିଆର ଉତ୍ତର ସେ ଜାଣେ । ସେ ଖଣ୍ଡେ ମଞ୍ଜି କଦଳୀପତ୍ର ମନ୍ଥାଇଦେବ, ତାକୁ ନେଇ ହାଣ୍ଡି ମୁହଁରେ ବାନ୍ଧି ଦେଲାପଣି ଭାତ ଫୁଟିବ, ତେଣେ ସେ ଶଲା କମିଆବାଜର ଯେତେ ଫାମିବ, ସେ ଆସି ଗୋଟି ନଧରବା ଯାଏଁ ତାକୁ ବାଟ ଦର୍ଶିବ ନାହିଁ ।” ଏହା କହି ଖଣ୍ଡେ ଠେଙ୍ଗାଧର ମେଘୁଆ ରାତିର ଘନାକିକାର—ସମୁଦ୍ର ସନ୍ତରଣ ପୁଟୁକ ଅର୍ଦ୍ଧାକୋଶ ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ତ୍ରୀୟ ଗ୍ରାମାଭିମୁଖରେ ଧାବିତ ହେଲା । ଘଣ୍ଟାକ ପରେ ଭାଇକୁ ସଙ୍ଗରେ ଘେନି ଫେରି ଆସିବାବେଳକୁ ଆମ୍ଭର ରୋଷାଇ ଶେଷ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ଦେଖି ଦୁଇଭାଇ ଖୁବ୍ ଦମେ ହସିଲେ । ଶୁଣିଆ କହିଲେ—“ଯାଉ, ଯାଉ, ଶଲା, ତା’ମା ଦୁଇମୁା ପୁଜିଥିଲା । ମୋ ଡରେ ଆଗରୁ ମନ୍ଥା ଫିଟାଇ ଦେଇଛି ।” ଦୁଇ ଭାଇ ମିଶି ପୁଟୁକକୁ କମିଆବାଜ ପ୍ରତି ଆହୁର ଅନେକ ପୂଜାବନ୍ଦ ବିଶେଷଣ ପ୍ରୟୋଗ କଲେ—ତାହା ସହିତ ଅନେକ ମଧୁର ସମ୍ପର୍କ ସ୍ଥାପନ କଲେ । ତାହା ସବୁ ଲେଖି ଲେଖି ମୁଖ ଏବଂ ଶ୍ରୋତାକର୍ଣ୍ଣ କଳ୍ପସିତ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ—ସୁତରାଂ ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହେଲା ।

ଯିବାବେଳେ ଦୁଇପାଖରେ ବଣ, ଯଦି ଦେଖି ଯାଇଥିଲା, ମାତ୍ର ବାଦୁଣୀ ଭୂଟି ନଥିଲା । ଯଦି ଉପରକୁ ଖଣ୍ଡେ ଉଠିବା ଲାଗି ମୋର ଭାରି ଆଗ୍ରହ, କିନ୍ତୁ ସୁଯୋଗ ଅଭାବରୁ ମନର ଆକାଂକ୍ଷା ମନରେ ମାରିବାକୁ ହୋଇଥିଲା । ଆସିବାବେଳେ ନେଉଳପୁର ବଜାରରେ ଦିନେ ରହିଲୁ । ବଜାର ମଞ୍ଚପଟକୁ ଗୋଟିଏ ପୁଷ୍ପବିଣା ଅଛି, ଯୋଗସ୍ୱାସି ଗୋଟାଏ ଯଦି ଯଦି ପାଦ ମୂଳରେ ଅବସ୍ଥିତ । ସମସ୍ତେ ସେହି ଯୋଗସ୍ୱାସି ଗାଧୋଇବାକୁ ଗଲୁ । ସମସ୍ତେ

ପାଣିରେ ପଣି ସ୍ନାନ କଲେ, ମୁଁ ସବୁତକୁ ଉଠିଲି । ବନ୍ୟ ନାଗମାନେ କାଠଗୋଷ୍ଠ, କୋଳିବୋଷ ମୁଣ୍ଡାଇ ଯେଉଁ ବାଟରେ ତଳକୁ ଆସୁଥିଲେ, ମୁଁ ସେହି ବାଟ ଧରି ଉଠିଲି । ଖଣ୍ଡେ ଦୂରରେ ଗୋଟିଏ ପିଲ ଗୋରୁ ଚରାଉଥିଲା । ମୁଁ ତା ସଙ୍ଗରେ ପରିଚୟ କରିନେଲି । ତାଠାରୁ ଶୁଣିଲି—ସବୁତ ଆଉ ପାଖରେ ଗୋଟିଏ ମଠ ଅଛି । ସେ ମୋତେ ସେହି ମଠ ଦେଖାଇ ଆଣିବାକୁ ସ୍ୱୀକୃତ ହେଲା; ତହିଁ ଦୁହେଁ ଉପରକୁ ଉଠିଲୁଁ । ଏଣେ ସମସ୍ତେ ସ୍ନାନ କରିସାରି ଦେଖିଲେ—ମୁଁ ନାହିଁ । ଗୋଟାଏ ଗୃଷ୍ମଳ୍ୟ ପଡ଼ିଗଲା, ମାତୃଦେବୀ ଅଧୀର ହୋଇ ଉଠିଲେ । ମୁହୂର୍ତ୍ତର ସ୍ୱଭାବ—ସେ ପ୍ରତିମୁହୂର୍ତ୍ତ ବିପଦର ଆଶଙ୍କା ଆଣିଦିଏ । ସମସ୍ତେ ଉକ୍ତ କଣ୍ଠରେ ମୋର ନାମଧରି ଚିଲ୍ଲାର କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ସେ ଡାକ ଶୁଣି ମୁଁ ଆଉ ଅଗ୍ରସର ନ ହୋଇ ଫେରି ଆସିଲି । ସମସ୍ତେ ମୋର ଦୁଃସାହସ (?) ଦେଖି ତାଟଙ୍କା ହୋଇଗଲେ—ଭବିଷ୍ୟତ୍ରେ ଏଭଳି ଅକର୍ମ ନକରିବା ସକାଶ କେହି କେହି ଉପଦେଶ ଦେଲେ—କେହି ବା ବାଘ, ଭୁଲ୍ଲ ଏବଂ ଆହୁର କେତେ ପ୍ରକାର ଅଭୂତ, ଅଶ୍ରୁତ ହିଂସ୍ରକନ୍ଦୁର ଭୟ ଦେଖାଇଲେ । ଆଉ ଜଣେ ମୋର ଅଜ୍ଞା ସମ୍ପର୍କୀୟ ବୁଦ୍ଧିକୁ ସଲଖାଇ ଅସୁବ୍ଧ ଭଙ୍ଗିରେ ଠିଆହୋଇ ମୃଦୁହାସ୍ୟ ସୂଚକ ମୋତେ ଏକ ଦୁଷ୍ଟିରେ ଚାହିଁ ରହିଲେ । ବୁଢ଼ାଟି ବଡ଼ ରସିକ, ମୋ ସଙ୍ଗରେ ଗୋଟାଏ ଅଶୋଭନୀୟ ଅସମ୍ଭବ ସମ୍ପର୍କ ସ୍ଥାପନ କରି ଟିକିଏ ଢଳୁ ମଧୁର ବାଣୀରସ ପ୍ରୟୋଗ କଲେ । ସୁଖର ବିଷୟ ମୋର ମାତୃଦେବୀ ମୁହଁତ ହୋଇ ନାହିଁନ୍ତି, ତତ୍ ସୂଚରୁ ମୁଁ ଫେରି ଆସିଥିଲି । ନେଉଲସୁର ବଜାରରେ ବଡ଼ବଡ଼ “ହୁଙ୍ଗାଆକୁ” ଯଥେଷ୍ଟ ମିଳେ । ହାତେ ଲମ୍ବ, ତଦୁପଯୋଗୀ ମୋଟ, ଆଠଶଣ୍ଢ ଆଳୁ ଆମ୍ବେମାନେ ଢଳି ପଇସାକୁ ବଣିଥିଲୁଁ । ପୁରୁରୁ ଫେରିଲା ବେଳେ ବାଟରେ ଆମିଷ ଭଣ୍ଡାର ପାରମ୍ପରିକ ସ୍ୱାଦ ଅଛି । ନେଉଲସୁରରେ ଆମ୍ବମାନଙ୍କୁ ସେ ବିଧି ପାଳନ କରିବାକୁ ହେଲା । ଗୁରୁପଇସା ମାତ୍ର ଦେଇ ଦୁଇଟି ଭାବୁଡ଼ମାଛ ବଣି ଆଣିଲୁଁ । ଭାତ ସଙ୍ଗରେ ସମସ୍ତେ ତାର ସଦବ୍ୟବହାର କଲୁଁ । ଡାଏସେସାଙ୍କ ପବିତ୍ର ପେଟରେ ପଡ଼ି ମାଛ ଦୁଇଟି ମାଛ ଜନ୍ମରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଇଥିବେ ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଧନ୍ୟ ଆମ୍ବମାନଙ୍କର ପତିତପାବନ ବାନା, ଯାହାକୁ ଉଦ୍ଧାର କରିବା ଯାଇଁ ବିଧାତା ଆମ୍ବମାନଙ୍କୁ ଦୟାର ଅବତାର କରି ପଠାଇ ଅଛନ୍ତି । ମନୁଷ୍ୟ ବଡ଼ ବୁଦ୍ଧିମାନ ଜୀବ; ସେ ନିଜେ ହତ୍ୟା କରେ ନାହିଁ, ମାତ୍ର ଅର୍ଥ ଦେଇ ଅପରର ହତ୍ୟାପାପ କିଣିକିଏ । ଧର୍ମକୁ ଆଣି ଠାରିବା ସାମାନ୍ୟ ବାହାଦୁର ନୁହେଁ । ଏଭଳି ଗୁଲ୍ଲଣ ଚତୁର ଜୀବକୁ ବିଧାତା ନଭୁଞ୍ଚି କରନାହିଁ, ଏହା ତାହାର ମନ୍ତ୍ର ଭୁଲ ।

ଫେରିବାବେଳେ ଘନେ ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ଏବଂ ଘନେ କଟକରେ ରହିଥିଲୁଁ । ତେତେବେଳେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଖୁବ୍ ଜଙ୍ଗଲମୟ ଥିଲା । ପଥରେ ଦ୍ୱିଶାଖ ଖର୍ଜୁର ଗଛ ଦେଖିଥିଲି । ପଣ୍ଡାମାନଙ୍କର ଦୌରାତ୍ମ୍ୟ ସର୍ବତ୍ର ସମାନ । ପ୍ରାୟ ପନ୍ଦର କୋଡ଼ଏ ଜଣ ଲୋକ ଆମ୍ବମାନଙ୍କୁ ଘର ଗୁଲିଲେ । ଯାହା ଦେଲେ ସେମାନେ ଅତ୍ୟୁପ । ଶେଷରେ ଗୁମା କର ଟଙ୍କାଟିଏ ଦେଇ ସେମାନଙ୍କ କବଳରୁ ରକ୍ଷା ପାଇଲୁଁ । ମୁଁ ଦେଉଳ ଗୁରୁ ପାଖରେ ଛବି ଦେଖି ବୁଲିଲି । କେଉଁ ଚନ୍ଦ୍ର ସେଥିରେ ନାହିଁ । ଦେଉଳଟି ଗୋଟିଏ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ । କଟକରେ କୋଠାବଣ ଦେଖି ଚମକି ପଡ଼ିଲି । ଏତେ କୋଠା ଯେ କେଉଁଠାରେ ଥାଇମାରେ, ଏ ଧାରଣା ମୋର ଥିଲା ନାହିଁ । କହିବାକୁ ଭୁଲି ଯାଇଅଛି—ଫେରିବା ମଧ୍ୟରେ ସାକ୍ଷୀଗୋପିନାଥ ଦର୍ଶନ କରି ଆସିଥିଲୁଁ । ପଥ ଗୁଲି ଆଠଦିନରେ ଆସି ଘରେ ପହଞ୍ଚିଲୁଁ ।

ପୁରୀ ଯିବା ପୁରୁ ମୋର ବାମ ପାଦର ତଳିମାରେ ଦୁଇ ଆଙ୍ଗୁଳି ଗଭୀରରେ ଖଣ୍ଡେ କାତ ମଣି ଯାଇଥିଲା । ବେଦନାରେ ଗୋଡ଼ ଉଠାଇ ହେଉ ନ ଥିଲା । ତାହା ମୋର

ଉତ୍ସବର ଫଳ । ପହଁରବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ତଡ଼ା ଉପରୁ ନଈ ଭିତରକୁ ଡେଇଁ ମୁଁ ସେହି କାନ୍ଥ ଅଙ୍ଗିଥିଲି । କିପରି ଏତେ ବାଟ ଚାଲିବ, ଏହାହିଁ ଭୟ-ଭବନାର ବିଷୟ ହେଲା । ମନେ ମନେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଡାକିଲି, ପ୍ରଭୁ ବାଳକ ପ୍ରାଣର ଆହୁର ଡାକ ଶୁଣିଲେ । ଦୁଇଦିନ ବାଟର ଘରରେ ତେଡ଼େ ଚଡ଼ ଶବ୍ଦ ଶୁଣିଗଲା । ସେଥିର ଚାନ୍ଦ ଅବଧି ଅଛି । ଜଗନ୍ନାଥ ଭଲ କରି ଦେବେ, ଏହା ହିଁ ମୋର ବିଶ୍ୱାସ ଥିଲା । ହାୟ, ମୋର ସେହି ବାଲା ବିଶ୍ୱାସର ଦୁଡ଼ତା ଏବେ କାହିଁ ? ଏବେ ମୁଁ ପାଠ ପଢ଼ି ମଣ୍ଡିତ, ସୁତରାଂ ସବୁ କଥାରେ ସଦେହର ଛୟାପାତ ଦେଖି । ମନ ଯୁକ୍ତତର୍କ ଛଡ଼ା କାହିଁରେ ବୋଧ ହେବାକୁ ସାଜି ଦୁଏ ନାହିଁ । ପ୍ରବାଣ ହୋଇ ଅସିଲେ ବୋଧ ଦୁଏ ଏହିପରି ଅପୋଗତି ଘଟେ । ତେବେ ପ୍ରବାଣତାରେ କି ଫଳ ? ସବଦା ବାଳକ ଥିବା ଉଚିତ । କିନ୍ତୁ ଦୁର୍ମଦା ନିୟତି କଅଣ ତାହା କରାଇଦେବ ? ତାହାର ନିଜକଣ୍ଠା ଏଣିକି ତେଣିକି ଟିକିଏ ଭଲବ ନାହିଁ—ହୃଦୟ ଭଲ ହେଉ ବା ମନ୍ଦ ହେଉ, ସେଥିପ୍ରତି ତାହାର ଭ୍ରାନ୍ତେଷ ନାହିଁ ।

ପିଲା କାଳରେ ମୋର ଦୁଇଟି ଅପସାଧନା ଥିଲା, ସାଧନାରେ ସିଦ୍ଧି ମଧ୍ୟ ମୁଁ ଲାଭ କରିଥିଲି । ସେ ସାଧନା ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ନଈ ପହଁର, ଅପରଟି ଟେକାମର । ପହଁରୁ ପହଁରୁ କେତେ ଥର ପ୍ରାଣ ସଙ୍କଟାପନ୍ନ ହୋଇଥିଲା । ଟେକା ମାରିବାରେ ଏପରି ଧୂରନ୍ଧର ଥିଲି ଯେ, ମୋର ଲକ୍ଷ୍ୟ କଦାଚ ବିଫଳ ହେଉ ନ ଥିଲା । ବନ୍ଧୁମାନେ ଗଛକୁ ଚଢ଼ୁଁ ଚଢ଼ୁଁ ମୁଁ ଟେକାମାର ଆସୁ ଖସାଇ ଦିଏ । ମାଙ୍କଡ଼ ପଲକୁ ତ ଅର୍ଦ୍ଧ ପ୍ରାଣ କରି ରଖିଥିଲି, ମୋର ପାଟି ଶୁଣିଲକ୍ଷଣୀ ସେମାନେ ଭୟରେ ଛନ୍ଦିଭଙ୍ଗ ଦେଇ ପଳାଉଥିଲେ । ଦିନେ ଗୋଟାଏ ଅନନ୍ତା ପ୍ରତିଶୋଧ ନେବାକୁ ସପ୍ତେଷ୍ଟ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲା, ମାତ୍ର ପାରିଲା ନାହିଁ । ମୋତେ ଶୂନ୍ୟହସ୍ତ ଦେଖି ସେ ଗୋଡ଼ାଇଲା, ମାତ୍ର ଧରି ପାରିଲା ନାହିଁ । ମୁଁ ବିଜୟ ବାନା ଉଡ଼ାଇ ଗବରେ ଛତିଫୁଲ୍ଲର ଚାଲି ଅସିଲି । ଟେକାମାର ମୁଁ ତିନୋଟି ଜୀବହତ୍ୟା କରିଅଛି । ଗୋଟିଏ ଫୁଲ୍ଲ ଚଢ଼େଇ, ଗୋଟିଏ ବଗ, ଆଉ ଗୋଟିଏ ଗୁଣ୍ଡୁଚ ମୁଣା ମୋହାତରେ ପ୍ରାଣ ହରାଇ ଅଛନ୍ତି । ବକ ବାସ କରି ବକଜୟା ଶ୍ରାମ ଉପାଧି ଧାରଣ କରିଥିଲା—ନିଜକୁ ମହାବୀର ମଣିଥିଲା, ମାତ୍ର ଗୁଣ୍ଡୁଚ ମୁଣା ମାରି ଅନ୍ତଶୋଚନାରେ ଦଗ୍ଧ ହେଲା । ସେହିଦିନଠାରୁ ଟେକାମର ଛଡ଼ି ବାଟୁଲି ଧରିଲି । ଦିନେ ଗୋଟାଏ ବାଟୁଲି ମୋର ବାମହସ୍ତର ବୁଡ଼ାଆଙ୍ଗୁଳି ଗଣ୍ଡିଉପରେ ବସିଗଲା—ଗଣ୍ଡି ଭାଙ୍ଗିଗଲା, ତହୁଁ ବରକୁ ହୋଇ ବାଟୁଲିମର ଛଡ଼ିଲା ।

ଯଥା ସମୟରେ ପରୀକ୍ଷାର ଫଳ ବାହାରିଲା । ମୁଁ ଅପର ପ୍ରାଜ୍ଞମେଷ ପାସ କଲି । ଛତି କୁଣ୍ଡେ ମୋଟରେ ଫୁଲି ଉଠିଲା । ସେକାଳରେ କେହି ନିଃ ପ୍ରାଃ ପାସ ଖଣ୍ଡେ କଲେ ଗ୍ରାମରେ ଗୋଟାଏ ଚଢ଼ିଲ ପଡ଼ିଯାଉଥିଲା । ଲୋକେ କହୁଥିଲେ—“ସେ ଟୋକା ଖୁବ୍ ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ । ନିମ୍ନବୁଦ୍ଧି ପାସ କଲଣି, ଆରବର୍ଷକୁ ସରକାରରୁ ଜଳପାତ୍ର ପାଇବ । ସେ ନିଶ୍ଚେ ଗାରେ ବୁଲେଇବ ।” ତେତେବେଳେ ନିଃ ପ୍ରାଃକୁ ନିମ୍ନବୁଦ୍ଧି ଏବଂ ଅଃ ପ୍ରାଃକୁ ମଧ୍ୟବୁଦ୍ଧି ବୋଲି କହୁଥିଲେ । ଭଣ୍ଡାବୁଲର ଛନ୍ଦବୁଦ୍ଧି ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ଆମ ଘର ଭଦ୍ରା ଟାଉନ ମଧ୍ୟରେ । ଟାଉନର ପ୍ରାୟ ଦେଢ଼ମାଇଲ ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ବାଗୁରାଇ ଗ୍ରାମରେ ଗର୍ଭସ୍ଥମେଷ୍ଟ ଭଣ୍ଡାବୁଲର ସ୍କୁଲ ଅବସ୍ଥିତ । ମୋର ସହପାଠୀମାନେ ସେହି ସ୍କୁଲରେ ଯାଇ ପଢ଼ିଲେ, ମାତ୍ର ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟବଶତଃ ମୁଁ ପ୍ରବଳ ଚକ୍ଷୁ-ରୋଗରେ ପୀଡ଼ିତ ହୋଇ ବର୍ତ୍ତମାନ ପଢ଼ା ଛାଡ଼ିଦେଲି । ଆଖିର ଦୁରପତା ଆସ୍ତାଭବିକ ରୂପେ ଫୁଲିଉଠି ପଛୁଲେମସରୁ ଉପୁଡ଼ିଗଲା । ଆଖିରୁ ସବଦା ପାଣି ବହୁଲା । ଖରାକୁ ଚାହିଁ ହେଲା ନାହିଁ, ବନ୍ଧାଛତକାରେ ଅସ୍ଥିର ହେଲା । ରାତିରେ ଦୁଇପତା ଯୋଡ଼ିଯାଏ, ରାତିରେ ଶୋଇବାବେଳେ ଚକ୍ଷୁସ୍ଥାନ, ମାତ୍ର ସକାଳୁ ଉଠିଲେ ଅନ୍ଧ । ପାଣି ଛପି ବହୁକଷ୍ଟରେ ଆଖି ଫିଟାଇବାକୁ ଦୁଏ । ଅନେକ

ଶିଶୁ ବ୍ୟବହାର କଲି, ମାତ୍ର କିଛି ଫଳ ହେଲା ନାହିଁ—ବର୍ତ୍ତମାନ ସ୍ଥିତି ବଢ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଶେଷରେ “ରାଧିକା” ସୋରରେ ଅତିମ ଆଉ ପରିସାରର ଶେଷରେ ନେଇ ସେଥିରେ ଆଉ କେତେ କଥା ମିଶାଇ ଶାମୁକେ ଅଞ୍ଜନ ଘୋର ଦେଲା । ସେହି ଅଞ୍ଜନ ବ୍ୟବହାର କରି ଅଣାଜାତ ଫଳ ପାଇଲା । ଆଠବନ ମଧ୍ୟରେ ଆଖି ଭଲ ହୋଇଗଲା । ଯେ ମୋର ଏତେ ବଡ଼ ଉପକାର କଲା, ତାହା ସମ୍ଭବରେ କିଛି ନକହଲେ ଘୋର କୃତଜ୍ଞତା ଦୋଷରେ ଦୋଷୀ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ରାଧିକା ଉଚ୍ଚକୃତସମ୍ଭାଷଣ, କରଣ ବୈଷ୍ଣବ ହଲରେ ତାହାର ଜନ୍ମ । ସେ ଆବାଳବୃଦ୍ଧ ସମସ୍ତଙ୍କର “ରାଧିକା” । ସେ ବାଳବ୍ୟବା, କପାଳ ପାଟିଲାମରେ ଭ୍ରୂତୃଣ୍ଣରେ ଆସି ଆଶ୍ରୟ ନେଇଥିଲା । ରାଧିକା ସଙ୍ଗରେ କାହାର କେବେ ଅପତ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେ ଖୁବ୍ ଶିଳ୍ପ—ନିର୍ମାଣ, ଚର୍ଚ୍ଚିତା ବଳିବା, ରୁଞ୍ଜମାଳ ଗୁଞ୍ଜିବା ଆଉ ଦର୍ଶନର କାଟିବାରେ ତାହାର ସମକକ୍ଷ କେହି ନଥିଲେ । ତାହାର ଦର୍ଶନର ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ଦିଶେ, ସତେ ଯେପରି ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁରୁ ଭାଙ୍ଗି ମାଳ ଗୁଞ୍ଜା ହୋଇଅଛି । ରାଧିକା କାହିଁରେ ସୃଷ୍ଟି କାରୁ-କଳାମଣ୍ଡିତ ତାଲା, ପେଡ଼ି, ପଙ୍ଗା ପ୍ରଭୃତି ରୁଣିପାରେ । ଗାଁର ଅବବାହିତା ବାଳକା ମାନଙ୍କର ସେ ଶିଶୁସୂତା । ସେମାନଙ୍କୁ ଝୁଟିଦିଆ, ଲୁଗାକୁଟା, ଠାକୁଳା ଇତ୍ୟାଦି ଯୋଗ୍ୟତା ଶିଖାଏ । ଶାଶୁଘରକୁ ଯିବାବେଳେ କାହାକୁ ଧରି କପର ବାହୁନି କାନ୍ଦିବାକୁ ହୁଏ, ତାହା ମଧ୍ୟ ଶିଖାଏ । ବିଅ ବୋହୂଙ୍କର ମୁଣ୍ଡ ବାନ୍ଧିଦିଏ । ବିଅମାନେ ଜଟ ଏବଂ ବୋହୂମାନେ ଜୁଟା ବାନ୍ଧୁଥିଲେ । ପାଟ ଝୁମ୍ପା, ଚର୍ଚ୍ଚିତା, ରୁଞ୍ଜମାଳ ପ୍ରଭୃତି ଜଟ ଏବଂ ଜୁଟାର ପ୍ରଧାନ ଉପାଦାନ ଥିଲା । ଏବେ ସେ ଜଟ ନାହିଁ, କି ଜୁଟା ନାହିଁ, ବଙ୍ଗଦେଶୀୟ ଖୋଷା ତାହା ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଅଛି । ଫିତା, ପାନିଆଁ, କଣ୍ଟା, ଖୁସ୍ତ ତାହାର ଉପାଦାନ ହୋଇଅଛି । ଏଣିକି ସ୍ତ୍ରୀ ଲୋକମାନେ ଜାଗାୟ ଅଳଙ୍କାର ଅପେକ୍ଷା ବଙ୍ଗୀୟ ଅଳଙ୍କାରରୁ ଖୁବ୍ ମସନ କରୁଅଛନ୍ତି । ବାକିଆର ନାମ “ମଲ” ଏବଂ ବାକିଆର ନାମ “ତାଲତ” ହୋଇଗଲାଣି । ସମାଜ ଏହିପରି ଜାଗାୟ ଭାବ ହସର କ୍ରମେ ପଶୁ ହୋଇଯାଉଅଛି । ହାୟ, ଏହା କେଉଁ ରୁଷ୍ଟ ଅପଦେବତାର ଅଭିଶାପ କେଜାଣି । ଏହି ଅଳ ଅଳ୍ପକରିଣ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ନିଜସ୍ବ ଦିନେ ଛଡ଼ାଇନେବ, ଏଥିରେ ସମୟ କଅଣ ? ସୁରୁଷ୍ଟ ତ ସୁର ବଙ୍ଗାଳି ହୋଇ ଯାଉଅଛନ୍ତି, ଏ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଗରେ ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ଯାହା ଟିକିଏ ମହତ୍ତ୍ବ ସମ୍ଭାଳି ରଖିଥିଲେ, ମାତ୍ର ଅଦୃଷ୍ଟଦୋଷରୁ ସେ ଗୁଡ଼ିରେ ବି ବାଲି ମିଶିଲାଣି । ହାୟ ! ଜାଗାୟୁକା, କି ପାପରୁ ତୋର ସମାଧି ଦିଅ ? ଆଉ ସେ ଅନ୍ତଃଶୋକରେ କି ଫଳ ? ରାଧିକା ଅନେକ ଭୂଷୁକା ଜଣେ । ବିଶେଷତଃ ବାଳବୋର ମୁଖିଯୋଗରେ ସେ ସିଦ୍ଧହସ୍ତା । ବିନା ଖର୍ଚ୍ଚରେ ଏବଂ କୃତର ନାମମାତ୍ର ଖର୍ଚ୍ଚରେ ପିଲପିଲିଙ୍କ ରୋଗ ଭଲ କରିଦିଏ । ସେଥିଲାଗି ମୁଲ ବା ପାରିଶ୍ରମିକ କିଛି ନାଏ ନାହିଁ । ରାଧିକା ଏହିପରି ପରୋପକାର ବ୍ରତ ଧରିଥାଏ । ଶିଳ୍ପଜାତ ସଦାର୍ଥରୁ ଯାହା ଆୟ ହୁଏ, ତାହା ସଞ୍ଚୟ କରି ରଖେ । ସେହି ଅର୍ଥରେ ପ୍ରତିବର୍ଷ କାର୍ତ୍ତିକ ଦ୍ବାଦଶୀଦିନ ଠାକୁରବାଡ଼ିରେ ବୈଷ୍ଣବ ପଙ୍ଗତ ହୁଏ, ସାଧାରଣ ଲୋକେ ମୁକ୍ତା ମୁଠାଏ ହସିଷାଳ ପ୍ରାଥମ୍ଭ । ନିଜର ଭବିଷ୍ୟତ ପାଇଁ ସେ ସଞ୍ଚୟ କରେ ନାହିଁ—ପରମାର୍ଥରେ ବ୍ୟୟ କରିବା ତାହାର ସଞ୍ଚୟର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ରାଧିକା ଆର୍ମିକା, ଚରିତରେ ସେ ଦେବାହୁଲା । ସମାଜରେ ଅଳି କାଲି ଜଣେ ରାଧିକା ଦୁଷ୍ଟାସ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ସେ କାଳରେ ଅନେକ ଥିଲେ । ଭଦ୍ରବଣୀୟ । ବିଧବାମାନେ ଲୋକସେବାକୁ ସୌଭାଗ୍ୟ ମଣୁଥିଲେ । ତ୍ୟାଗ ଏବଂ ଅସାଧାରଣ ସ୍ବୟମ ସେମାନଙ୍କ ପୁଣ୍ୟ ଚରିତର ଅଳଙ୍କାର ଥିଲା । ସେ କାଳରେ କଥା କଥାକେ ତାଙ୍କର ତାଙ୍କ ଯନ୍ତ୍ର-କାରିରେ ରୋଗ ମଧ୍ୟ ହେଉ ନଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରାଚୀନା ଗୃହସ୍ଥ ଗୃହଣୀମାନେ ଅନାୟାସକର୍ତ୍ତା ଡେଇଁ ମୂଳଦ୍ବାରା ଧରୁରୋଗର ଚିକିତ୍ସା କରୁଥିଲେ । ଅସାଧ୍ୟ

ସ୍କୁଲରେ ବୈଦ୍ୟ ଡାକବାକୁ ହୁଏ । ବାଟ, ଘାଟ, ବାଡ଼, ବଗିଚା ଯେଉଁଠାରେ ଦେବା, ନାନାପ୍ରକାର ଔଷଧ-ଉଦ୍ଭିଦ ସୁର ରହିଥାନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ତାହା ଦୁଷ୍ପ୍ରାପ୍ୟ କୁହେ—ପ୍ରାୟ ଅପ୍ରାପ୍ୟ । ଡାକ୍ତରମାନଙ୍କର ଆଖିଲାପୁର ଦର୍ଶନ ପର ବୈଦ୍ୟମାନଙ୍କର ଦର୍ଶନ ଥିଲା ନାହିଁ । ସ୍କୁଲ ବିଶେଷରେ ତାହା ଦୁଇଅଣାରୁ ଅଧିକ ହେଉ ନଥିଲା । ଝିଣେଷତଃ ରୋଗ ବି ଅଧିକ ଥିଲା ନାହିଁ । ଖାଣ୍ତି ପଦାର୍ଥ ମିଳୁଥିଲା, ଅଳ୍ପ କାଲି ସବୁମିଶା—ସବୁବିକୃତ । ସେହି କ୍ଷୁଦ୍ର ଅଳ୍ପ ହେତୁ ନାନାପ୍ରକାର ନୂତନ ଅସାଧାରୋଗ ଘଟୁଥିଲା । ସେ କାଳରେ ଏ ସବୁ ରୋଗର ନାମ ସୁଦ୍ଧା ଥିଲା ନାହିଁ ।

ବର୍ତ୍ତକ ପରେ ମୁଁ ବାଗୁରାଜ ସ୍କୁଲରେ ନାମ ଲେଖାଇଲି । ତେତେବେଳକୁ ମୋର ପୁଅ ସତ୍ୟମାନେ ଦ୍ଵିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀରେ ପଢ଼ୁଥିଲେ । ବର୍ଷେକାଳ ଘରେ ବସି ମୁଁ ପଠିତ ବିଦ୍ୟାରୁ ଅନେକାଂଶ ଜଳଖିଆ କରି ଦେଇଥିଲି । ଅବଶିଷ୍ଟ ଯାହା ଥିଲା, ତାହା ଦ୍ଵିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀକୁ ଅକୁଳାଣ ହେବାରୁ ମୋତେ ତଳପାଠାଘରେ ରହିବାକୁ ହେଲା । ଉକ୍ତ ସ୍କୁଲର ହେଡ଼ପଣ୍ଡିତ ଧର୍ମଶେଷ୍ଠର ବାଚସ୍ପତି ଜଣେ ଅଗାଧ ସ୍ଵପ୍ନ ତତ୍ତ୍ଵ ବ୍ୟକ୍ତି । ଭାଷାରେ ମଧ୍ୟ ଧୂରନ୍ଧର । ବ୍ରାହ୍ମଣୋଚିତ ଶାନ୍ତ ଏବଂ ଧୀର ପ୍ରକୃତି, ଯେପରି ଠିକ୍ ଗୋଟିଏ ରଖି । ସେହି ରଖିତ ମଧ୍ୟରେ ପଣ୍ଡିତ୍ୟ ସୁଲଭ ରସିକତା ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ସେ ଏପରି ଭଙ୍ଗୀରେ କଥା କହନ୍ତି ଯେ, କାନ୍ଦିବା ଲୋକ ନ ହସି ରହିପାରେ ନାହିଁ । ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟ ମିତ୍ରବ୍ୟୟିତାର ଅବତାର । ତାଙ୍କପରି ବିଚକ୍ଷଣ ପଣ୍ଡିତ ସେ ସମୟରେ ଉତ୍କଳରେ ଖୁବ୍ ଅଳ୍ପ ଥିଲେ । ଭଦ୍ରଶର ଖ୍ୟାତନାମା ଲୋକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ ତାଙ୍କର ଛନ୍ଦ । ସେ ଯେତେବେଳେ ସାହିତ୍ୟ ବୁଝାନ୍ତି, ତେତେବେଳେ ଛନ୍ଦ ପ୍ରାଣରେ ଅମୃତ ବୁଝି ହୋଇଯାଏ । ଦିନରେ ୨୭ ଧାଡ଼ିରୁ ଅଧିକ ବୁଝାନ୍ତି ନାହିଁ, ମାତ୍ର ତେତିକିରେ ୨୩ ଘଣ୍ଟା ଅତିବାହିତ ହୁଏ । ଭୂର ଭୂର ଉଦାହରଣ, ଉପମା, ଉତ୍ପରେକ୍ଷାଦି ପ୍ରୟୋଗ ଦ୍ଵାରା ଏରୂପ ସରଳ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବୁଝାଇ ଦିଅନ୍ତି ଯେ, କଥା ଗୁଡ଼ିକ ଛନ୍ଦପ୍ରାଣରେ ଦୃଢ଼ଭାବରେ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇଯାଏ । ସ୍କୁଲରେ କହିଲେ—ସେ ଛନ୍ଦ ମନ୍ତ୍ରସ୍ଵରରେ ଗୋଟାଏ ଅତ୍ୟୁତ ଶକ୍ତି ଆଣି ପ୍ରବେଶ କରାଇ ଦିଅନ୍ତି । ସ୍କୁଲ ଶେଷ ଘଣ୍ଟାରେ ପ୍ରଥମ, ଦ୍ଵିତୀୟ ଏବଂ ତୃତୀୟ ଶ୍ରେଣୀର ଛନ୍ଦମାନଙ୍କୁ ଏକତ୍ର ବସାଇ ନାନାପ୍ରକାର ଗଳ୍ପ କରନ୍ତି । ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ଶିକ୍ଷା, ନୀତି ଏବଂ ଉପଦେଶ ସୂଚି । ଗଳ୍ପ ଶୁଣି ଛନ୍ଦମାନଙ୍କ ହୃଦୟ ସୁଲକରେ ପୁରି ଉଠେ ।

ସ୍ଵର୍ଗୀୟ ପଣ୍ଡିତ ଧର୍ମଶେଷ୍ଠର ବାଚସ୍ପତି ସାଧାରଣ ସ୍ଵପ୍ନ ତତ୍ତ୍ଵ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ପରି ମାତୃଭାଷାରେ ଦୁର୍ବଳ ନ ଥିଲେ—ବରଂ ଭାଷାକୁ ଅଲଙ୍କୃତ କରି ପାରୁଥିଲେ । ସେ କଥାକୁ ନିରୂପ, ଖୋଲା, ସୁଲଭ, ଫେଶାଲ, ରଙ୍ଗଦେଇ ଅତି ସୁନ୍ଦର କରି କହି ପାରୁଥିଲେ । କବିବର ରାଧାନାଥରାୟ ତାଙ୍କୁ ଯଥେଷ୍ଟ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଭକ୍ତି କରୁଥିଲେ । ତେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶା ପାଇଁ ଶିକ୍ଷା-ବିଭାଗରେ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଇନ୍ଦ୍ରସଫେକ୍ଟର ପଦ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ନଥିଲା । ବଙ୍ଗ, ବିହାର, ଓଡ଼ିଶା ତିନି ପ୍ରଦେଶରେ ଜଣେ ଇନ୍ଦ୍ରସଫେକ୍ଟର ଥିଲେ । ଖାଣ୍ତି ବିଲ୍ଲଟ ସାହେବମାନେ ଇନ୍ଦ୍ରସଫେକ୍ଟର ହୋଇ ଆସୁଥିଲେ । ପଛକୁ ବଙ୍ଗାଳିଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଭୂଦେବବାବୁ ଇନ୍ଦ୍ରସଫେକ୍ଟର ହୋଇଥିଲେ, ତାଙ୍କ ପରେ ବ୍ରହ୍ମମୋହନ ମସିକ ସେ ଯଦରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ରାଧାନାଥ ବାବୁ ଓଡ଼ିଶାର କିଏଣ୍ଡ ଇନ୍ଦ୍ରସଫେକ୍ଟର ଥିଲେ । କେତେ କାଳ ପରେ ସର୍କାର ସେ ପଦ ଉଠାଇଦେଇ ଓଡ଼ିଶା ସକାଶ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଇନ୍ଦ୍ରସଫେକ୍ଟର ପଦର ସୃଷ୍ଟି କଲେ । ତତ୍କାଳୀନ ରାଧାନାଥ ଇନ୍ଦ୍ରସଫେକ୍ଟର ହେଲେ । ପ୍ରତିଦର୍ଶନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେ ବାଗୁରାଜ ସ୍କୁଲକୁ ଆସିଲେ, ପରୀକ୍ଷା ଶେଷରେ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଘଣ୍ଟାଏ ଦୁଇଘଣ୍ଟା ଯାଏଁ ସଫୁଟରେ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରନ୍ତି । ଶୁଣିଗ୍ରାସ୍ତ ରାଧାନାଥ ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ ଖାଲି ଶୁଣିଲା ଭଳି କରନ୍ତି ନାହିଁ—ଅର୍ଥ ସାହାଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ସମୟରେ

ବଢ଼ାଇ ଦେଉପାରନ୍ତି । ମାତ୍ର ଫଳରେ ବ୍ୟସ୍ତତ ହେଲା । ମନ୍ତ୍ରଣ୍ୟର ଆଶା ତ ଅଳ୍ପ ପ୍ରଭାବଶାଳୀ ନାହିଁ, ପ୍ରଭାବଶାଳୀରେ ସେ ମୁଗତୁଣ୍ଡଠାରୁ ବଳେ । ସାହେବ ମୁହଁରେ କିଛି କହିଲେ ନାହିଁ, ମାତ୍ର ଅବଧାନଙ୍କର ଯୋଗ୍ୟତାର ପୁରସ୍କାର ସ୍ୱରୂପ ତାଙ୍କୁ ସେହିଦିନ କାର୍ଯ୍ୟରୁ ଅନ୍ତର କରି ଅନ୍ୟ ଲୋକ ନିୟୁକ୍ତ କରିବା ସକାଶ ମନ୍ତ୍ରଣ୍ୟ ପୁସ୍ତକରେ ଲେଖିଗଲେ । ଯେତେବେଳେ ଅବଧାନେ ଜାଣିପାରିଲେ ଯେ, ସାହେବ ତାଙ୍କର ମୁଣ୍ଡଟି ତବଣ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି, ତେତେବେଳେ ଭକ୍ତଶିର ସୀମା ରହିଲା ନାହିଁ, ସେ କାନ୍ଦ ଗଡ଼ି ଅସ୍ଥିର ହେଲେ । ଜଣେ ଲୋକର ଦାନା ସିଂହାର ଦେଖି ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଦୟା ହେଲା । ସେ ଉପରସ୍ଥ କର୍ମଗୁଣଙ୍କୁ କୁହାବୋଲା କରି ଅବଧାନଙ୍କର ପୁଅକୁ ସେ କାର୍ଯ୍ୟରେ ରଖାଇଦେଲେ । ସେ ପ୍ରଥମତଃ ଦନ୍ତୁଣ୍ଡତ କଲବେଳେ “କରୁଣା ସିଂଧୁ ମାହାତ୍ମା” ବୋଲି ଲେଖିଲେ । ପଣ୍ଡିତେ ତାଙ୍କୁ ଶିଖାଇ ପଢ଼ାଇ ପଛକୁ ଡିଆଁ କରିନେଲେ । କରୁଣାସିଂହଙ୍କ ଯୋଗ୍ୟତାର ଅଧିକ ପରିଚୟ ଦେବା ଅବଶ୍ୟକ ନାହିଁ । ବିଶେଷତଃ ସ୍ଥାନ ମଧ୍ୟ ନାହିଁ । ମୋର ପଢ଼ିବା ସମୟରେ ତାଙ୍କର ପିତୃ ଆଧିପତ୍ୟ ଶେଷ ହୋଇ ତାଙ୍କର ଆଧିପତ୍ୟ ଚତୁର୍ଥାଏ । ସାହିତ୍ୟ ବ୍ୟାକରଣ ଛଡ଼ା ଆଉ ସବୁ ବିଷୟ ପଢ଼ା ସେ ନିଜେ ନେଲେ । ସେ ପୁସ୍ତକ ଧରନ୍ତି, ପିଲାମାନେ ଅଭ୍ୟାସ କରିଥିବା ପାଠ ଗଲଗଲ କହିଯାଆନ୍ତି । ନକହି ପାରିଲେ ଗୋରୁଗାଈ ପରି ପାଞ୍ଚଶ ଦେବତାର ପ୍ରସାଦ ଲଭ କରିନ୍ତି । ଅବଧାନେ ସ୍କୁଲରୁ ଫେରିଲା ବେଳେ ଖାଲି ହାତରେ କେବେ ଫେରିନ୍ତି ନାହିଁ । ବୋଇତାକୁ, ଯୋଇଶାଗ, କଳମଶାଗ, ମାଛ, କଣ୍ଟା ଶୁଖୁଆ ପ୍ରଭୃତି କିଛି ହେଲେ ହାତରେ ଥାଏ । ସେଗୁଡ଼ିକ ଗୁରୁଭକ୍ତର ନିଦର୍ଶନରୂପେ ହେଉ, ବା ପାଞ୍ଚଶଙ୍କର ନିଦର୍ଶନ ରୂପେ ହେଉ, ଶିଷ୍ୟବର୍ଗ ତାଙ୍କୁ ଗୁରୁଦକ୍ଷିଣା ଦେଉଥିଲେ । ହେଉପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟ ଏଡ଼େ ବଡ଼ ପଣ୍ଡିତ ହୋଇ କାଗଜ କଲମରେ ଲେଖିବାକୁ ବଡ଼ କୁରୁତ ହେଉଥିଲେ—ଏହା ତାଙ୍କର ଗୋଟାଏ ଦୁର୍ବଳତା । ସ୍କୁଲ ସିରସାର ସମସ୍ତ ଲେଖାଲେଖି କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଣାସିଂହଙ୍କ ଉପରେ ଥାଏ । ସେଥିର ଫଳ ଯାହା ହେବାର, ତାହା ମଧ୍ୟ ହେଉଥାଏ । ସର୍କାରୀ ଚିଠିପତ୍ର ଲେଖିବାବେଳେ ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟ ମୁହଁରେ ବଜାନ୍ତି, କରୁଣା ଚିଠା କରିନେଇ ପରେ ସାଫି କରିନ୍ତି । ଖଣିଏ ଚିଠିରେ ତାଙ୍କର ଦିନଟିଏ ଯାଏ । ସେ ଯେତେ ସାବଧାନ ହୋଇ ଲେଖିଲେ ବି ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ମନକୁ ଆସେ ନାହିଁ । କାହିଁରେ ବନାନ ଭୁଲ ଥାଏ, କାହିଁରେ କରଣୀ ଅକ୍ଷର ଥାଏ, କେଉଁ ଖଣ୍ଡର ଧାଡ଼ି ବଙ୍କା ହୋଇଥାଏ—ଏହିପରି ଗୋଟାଏ କିଛି ନା କିଛି ଗୁଣ ବାହାରେ । ଲେଖାଟି ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ହେବାଯାଏଁ ଦିନେ ଦିନେ ୨୦।୨୫ ଖଣ୍ଡ କାଗଜ ନଷ୍ଟ କରିବାକୁ ହୁଏ । ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟ ଜଣେ ଅତିରକ୍ତ ସାବଧାନ । ତାଙ୍କ ପୁଅ ବି ତାଙ୍କଠାରୁ ବଳନ୍ତି । ସେ ଗୋଟାଏ ଛୁଆଁରେ ଏଗାରବର୍ଷ କାର୍ଯ୍ୟଚଲାଇ ପେନ୍‌ସନ୍ ନେଇ ଆସିବାବେଳେ ସେହି ଛୁଆଁକୁ ଗୂର୍ମରେ ଦେଇ ଆସିଥିଲେ । ଯଥାସ୍ଥାନରେ ତାଙ୍କ ବିଷୟ କଥିତ ହେବ । ସେ ପିତାପୁତ୍ର ଉଭୟେ ମୋର ଗୁରୁ । ଦୁଃଖର ବିଷୟ, ଦୁଃଖ୍ୟ ଯାକ ଏବେ ସ୍ୱର୍ଗରେ ।

ପଣ୍ଡିତ ଗଣେଶ୍ୱର ବାଚସ୍ପତିଙ୍କର ଗାୂର୍ବ୍ୟ ଉପଦେଶଗୁଡ଼ିକ ଅତି ଅମୂଲ୍ୟ । ପ୍ରତି ଉପଦେଶରେ ଧର୍ମଭାବ ପୁର ରହିଥାଏ । ବାସ୍ତବରେ ସେ ସମୟରେ ପ୍ରତି ଗ୍ରାମରେ ଏବଂ ପ୍ରତି ପ୍ରାଣରେ ଗୋଟାଏ ଜୀବନ୍ତ ଧର୍ମଭାବ ଖେଳି ଚୁଲୁଥିଲା । ସେହି ଅଜାତଚିନ୍ତା ଏକାକରେ ଗୁଞ୍ଜିଲେ ସହସା ସ୍ୱପ୍ନାବଳ୍ୟ ଆସି ସମ୍ମୁଖରେ ବସ୍ତୁତ ହୋଇଗଲା ପରି ବୋଧହୁଏ । ଆମଗାଁରେ ଗୋଟିଏ ମଠ ଅଛି । ତାହା “ସେମ ସାଗର ମଠ” ନାମରେ ଅଭିହିତ, ମାତ୍ର ତାଙ୍କ ନାମ ଅସ୍ତଳମଠ । ମଠର ପୁରୀ ବିରୁଦ୍ଧ ନାହିଁ, କପୁର ଉଡ଼ିଯାଇ କନାଶକ୍ତିକ ଏବେ ମଠର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଚିହ୍ନିଅଛି । ମଠଟି ସାଲନ୍ଦା କୁଳରେ ଅବସ୍ଥିତ, ସେଠାରେ ସାଲନ୍ଦା

ଉତ୍ତରବାହନୀ । କଥିତ ହୁଏ—“କ୍ଷେମକ” ନାମରେ ଜଣେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଯୋଗୀପୁରୁଷ ଏହି ୧୦ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ଅସାଧାରଣ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅଛି, ତାହା ଶୁଣିଲେ ମନେହୁଏ—ମନୁଷ୍ୟ ନିଜକୁ ଯେତେ ଦୁର୍ବଳ ମଣୁ ପଛେ, ମାତ୍ର ତାହା ଦେହରେ ବିରାଟ ଶକ୍ତି ବ୍ୟାପନ । ମନୁଷ୍ୟ ଯନ୍ତ୍ରମହାଶକ୍ତିର ସନ୍ତାନ, ସେ କି କେବେ ଦୁର୍ବଳ ହୋଇପାରେ ? ମହାଶକ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ସେ ପୋତି ହୋଇ ରହିଥିବାରୁ ନିଜର ଶକ୍ତି ଯାଗୋର ଅଛି । ତାହା ମୁଣ୍ଡ ଉପରେ ଅନନ୍ତ ଶକ୍ତିଧର ମହାକାଶ, ଗୋଡ଼ତଳେ ବିମୁଳ ଶକ୍ତିଶାଳିନୀ ଧରଣୀ ଏବଂ ଗୁରୁମାତାରେ ଅତୁଳଶକ୍ତିମାନ ବାୟୁଚକ୍ର ତାକୁ ସ୍ପର୍ଶ କର ରହିଅଛି । ମହାଶକ୍ତି-ନିତ୍ୟ ଯାହାର ହାତ ପାଖରେ ଅଛି, ସେ ଶକ୍ତିମାନ ହେବ କାହିଁକି ? ସୁନ୍ଦରୀ ମନୁଷ୍ୟର ଶକ୍ତି ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ହୁଏ—ତାହାର ଯୌର୍ଦ୍ଧ୍ବ ଯୁକ୍ତ, ସାହସ ଯୁକ୍ତ । ଯୌର୍ଦ୍ଧ୍ବ ସହିତ ଲାଗିଲେ ମନୁଷ୍ୟ ବି ମହାକାଶୀ ସାଧନ କରିପାରେ । ସାହସ ଅଭାବରେ ଶକ୍ତି କ୍ଳାବ ହୋଇଯାଏ । ସାହସ ଯେ ଶକ୍ତିର ଶକ୍ତି—ଶକ୍ତିର ଜୀବନ, ଏହା ବୋଲିବା ବାହୁଲ୍ୟମାତ୍ର ।

ମହନ୍ତ କ୍ଷେମକ ଜଣେ ଯୋଗସିଦ୍ଧ ପୁରୁଷ । ସେ ଭୂମି ଛଡ଼ି ଶୂନ୍ୟରେ ବସି ଯୋଗସାଧନ କରୁଥିଲେ । ସେ ଅସ୍ଥଳମଠ ସ୍ଥାପନ କରି ଅଧିଷ୍ଠିତ ଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ନାମରେ ଯଥେଷ୍ଟ ଭୂସମ୍ପତ୍ତି ଖଣ୍ଡି ଦେଇଥିଲେ । ସେଥିରେ ବାର ସୁନେଇ ତେର ଯାହା ଚଳୁଥିଲା । ଦେବସେବା, ଅତିଥି ନାରାୟଣ-ସେବା ଏବଂ ଦରିଦ୍ର ନାରାୟଣ ସେବା ସୁରୁରୁପେ କରାହୁତ ହେଉଥିଲା । ଅନେକ ଧନୀ ଜମିଦାର ମହନ୍ତ ବାବାଜିଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରଦତ୍ତ ବାର୍ଷିକ ଯାହା ଆଦାୟ ହୁଏ, ତାହା ସବୁ ମଠର ସମ୍ପତ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ପରିଗଣିତ ହେଉଥିଲା । ସେ ସମୟରେ ଅନେକ ଜମାଉଁଟ ବାବାଜି ଆସୁଥିଲେ । ଗୋଟାଏ ଗୋଟାଏ ଦଳରେ ଶତାଧିକ ବାବାଜି ଆଆନ୍ତି । ସଙ୍ଗରେ ହାତୀ, ଘୋଡ଼ା, ଓଠ, ଗଧ, ମୋରୁ, ଛତା, ଡରାସ, ଆଡ଼େଣୀ, ଆଲଟ ପ୍ରଭୃତି ରାଜପ୍ରଗୁରୁର ଅଭିବ ଆଏ ନାହିଁ । ସେମାନେ ମଠ-ମାନଙ୍କରେ ଭାରି ଜୁଲୁସ୍ କରନ୍ତି । ଉପଯୁକ୍ତ ସହାର ଏବଂ ଦର୍ଶନା ନ ପାଇଲେ ମଠର ମହନ୍ତକୁ ବାନ୍ଧି ଖରାରେ ଗଡ଼ାଇଦେଇ ଯାଆନ୍ତି । ମହାପୁରୁଷ କ୍ଷେମକ (ତାଙ୍କ ନାମ ଯମାସାଗର ଗୋସାଇଁ) ଅତି ବୃଦ୍ଧାବସ୍ଥାରେ ତାଙ୍କର ଚେଲା ପ୍ରେମଜିଙ୍କୁ ଗାଦିରେ ବସାଇ ଜୀବନ୍ତ ସମାଧି ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେ ଯେଉଁ ଦିନ ସମାଧି ଗ୍ରହଣ କଲେ, ନିଜେ ଆରଦିନ ତାଙ୍କୁ ଲୋକେ ଜଗନ୍ନାଥ ସକ୍ରମରେ ଯାଉଥିବାର ଦେଖିଲେ । ତାଙ୍କର ଅନେକ ପ୍ରଜା ବଳଦରେ ଧ୍ୟାନ ରୁଉଳ ନେଇ ବାଲେଶ୍ବର ଯାଉଥିଲେ । ବିବସ୍ତ ଶେଷରେ ସେମାନେ ଫେରି ଆସିବାବେଳେ ବାବାଜିଙ୍କୁ ବାଟରେ ଦେଖି ଏକାକୀ ଗମନର କାରଣ ପଚାରନ୍ତେ, ସେ କହିଲେ—“ମୁଁ ବୃନ୍ଦାବନ ଯାଉଅଛି ।” ବାବାଜି ହାତରେ ଗୋଟିଏ ପାକଲ ଆମ୍ବ ଧରିଥିଲେ । ବଳଦଆମାନଙ୍କୁ ସେ ଆମ୍ବଟି ଦେଇ କହିଲେ—“ଏ ଆମ୍ବଟି ମଠରେ ଦେଇ କହିବ—ଏହାକୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ନିକଟରେ ଭୋଗ ଲଗାଇ ଟାକୁରାଣି ମନ୍ଦିର ପଛରେ ପୋତିଦେବେ ।” ବଳଦଆମାନେ ଆସି ଏକଥା ମଠରେ କହିବାରୁ ସମସ୍ତେ ଶୁଣି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ଭକ୍ତ-ଶିଷ୍ୟମାନେ ବୃନ୍ଦାବନ ଯାଉଥିବା ଧରିଲେ, ମାତ୍ର ମହାପୁରୁଷଙ୍କର ସାକ୍ଷାତ ନ ପାଇ ବହୁ ଅନୁସନ୍ଧାନ ପରେ ନିରାଶମନରେ ଫେରି ଆସିଲେ । ସେହି ଆମ୍ବ ଟାକୁରାଣି ମନ୍ଦିର ପଛରେ ଗୋଟାଏ ବୃଦ୍ଧ ଆମ୍ବଗଛ ହୋଇଥିଲା । ତାହାର ଦୀର୍ଘ ଶାଖା କେତୋଟି ଦେଉଳ ଉପରେ ଲଦି ପଡ଼ିଥିଲା । ଆଉ କେତେ ତାଳ ମନ୍ଦିରର ଚୂଡ଼ାକୁ ଚୁମ୍ବନ କରୁଥିଲା । ସେ ଗଛରେ ପ୍ରତିବର୍ଷ ପ୍ରଚୁର ଆମ୍ବ ଫଳେ । ସେ ଗଛକୁ ମୁଁ ଦେଖିଅଛି, ଗଛର ଆମ୍ବ ମଧ୍ୟ ଖାଇଅଛି । ମଠର ଅଧୋଗତି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଗଛଟି ଶୁଣି ମରିଗଲା । ଗଛଟି ମରିଯିବାର ପ୍ରାୟ ଦିବସ ବର୍ଷ ହେବ । ମଠ ପ୍ରତି ଲୋକଙ୍କର ପ୍ରଗାଢ଼ ଭକ୍ତି ଥିଲା । କାହାର ବାଡ଼ିରେ ଶାଗ କେରୁଏ ହେଲେ ସେ ତାହା ନେଇ ମଠରେ

ଦେଉଥିଲା । ବୋଇତାକୁ କଗାରୁ ଗଛର ପ୍ରଥମ ଫଳ ଶମ୍ପାସାଗରଙ୍କ ନାମରେ ଲେକେ
 ପାଣି ଛତାଇ କୁଟା ବାନ୍ଧି ଚିତ୍ରିତ କରି ରଖୁଥିଲେ । ପାଳକ ହେଲେ ତାହା ମଠରେ ଦେଇ
 ଆସୁଥିଲେ । ଲେକେ ବିପଦ ଏବଂ ପୀଡ଼ାରୁ ମୁକ୍ତ ହେବା ପାଇଁ ଶମ୍ପାସାଗରଙ୍କୁ ଦୋଳ, ମୁକୁଟ ଏବଂ
 କଠାଉ ମାନସିକ କରୁଥିଲେ । ଲେକଙ୍କର ଧର୍ମଭାବ ଏବଂ ବିଶ୍ୱାସ ଅତି ପ୍ରବଳ ଥିଲା ।
 ପ୍ରତି ଗ୍ରାମର ଗଗନ-ପବନରେ ଧର୍ମଭାବ ଖେଳି ବୁଲୁଥିଲା । ବିଶ୍ୱାସ ଅନୁସାରେ ଲେକେ ଫଳ
 ମଧ୍ୟ ପାଉଥିଲେ । ସେ ସମୟରେ ଯେଉଁ ଗୋରୁ-ଗଲ୍ଲଟା ହାକିମମାନେ ଆସୁଥିଲେ ସେମାନେ
 ଧର୍ମଭାବରୁ, ମହାଶୟ ଏବଂ ନିରପେକ୍ଷ ବିଚାରକ ଥିଲେ । ଗୋଟିଏ ଘଟଣାରୁ ସେମାନଙ୍କ
 ନିରପେକ୍ଷତା ଏବଂ ସୁବିଚାରର ପରିଚୟ ଯଥେଷ୍ଟ ମିଳିବ । ସବୁଦିନ ଅଧିବାରଙ୍କ କୋଠି
 ହତା ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ଆମ୍ବ ବଗିଚା ଥିଲା । ବଗିଚାଟି ଆମ୍ବର ଫୁଟାଣି-ସାହିଆଙ୍କର । ଆମ୍ବ
 ହେଲେ ସେମାନେ ଜଗାରଣା କରି ଆଣନ୍ତି । ଦିନେ ଗୁଡ଼ରେ ସବୁଦିନ ଅଧିବାରଙ୍କ
 ମାଲୀ ଏବଂ ଘୋଡ଼ା-ସରସ ଦୁହେଁ ଗଛରେ ଚଢ଼ି ଆମ୍ବ ତୋଳୁ ଥିବା ସମୟରେ ପୁଣ୍ୟାଶ୍ରମରେ
 ତାଙ୍କୁ ପରି ସାହେବଙ୍କ ପାଖକୁ ନେଇଗଲେ । ତେତେବେଳେ ଜଣେ ଜଣେ ମାଜିଷ୍ଟ୍ରେଟ
 ଭଦ୍ରାଂଶରେ ଥିଲେ । ଚୋର ଦୁହେଁ ଗୋଲିସରେ ସେ ଦେବାପାଇଁ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ଯଥାସ୍ଥିତି
 ମୋକଦ୍ଦମା ବିଚାର ହେଲା । ନିଜର ଗୁନିବ ବୋଲି ସାହେବ ଟିକିଏ ହେଲେ ଦୟା କଲେ
 ନାହିଁ । ଅଧିକାରୀ ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କୁ ୨୪ ବେତ ଲେଖାଏଁ ଦଣ୍ଡ ଦେଲେ ଏବଂ ଗୁରୁଗୁରୁ ବରଖାସ୍ତ
 କରି ଦେଲେ । ସେ କାଳର ସାହେବମାନଙ୍କର ବଡ଼ ବଡ଼ ଘୋଡ଼ା ଏବଂ କୁକୁର ପ୍ରଧାନ
 ସମ୍ପଦ ଥିଲା । ସେମାନେ ଖୁବ୍ କମ୍ ଗସ୍ତ କରୁଥିଲେ । ଶୀତକାଳ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ସମୟରେ
 ଗସ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେମାନେ ମାଲୀ ରଖି ବଗିଚାରେ ଗଲ୍ଲଟା ଶାକସବଜର ଫସଲ କରୁଥିଲେ ।
 ତାହା ସବୁ ଅମଳମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବଣ୍ଟିତ ହେଉଥିଲା । ସେ କାଳରେ ଗଲ୍ଲଟା ବାଉଁଶ
 ଏ ଦେଶରେ କେହି ଖାଜୁ ନ ଥିଲେ—ତାକୁ ଅପବିତ୍ର ବୋଲି ଘୃଣା କରୁଥିଲେ ।

ସେ କାଳରେ ଲେକେ କଷ୍ଟ-ସହିଷ୍ଟୁ ଥିଲେ । ଆଜି କାଲି ପରି ସାମାନ୍ୟ ଦୁଃଖରେ
 ଅଧୀର ହୋଇ ପଡ଼ୁନ ଥିଲେ । ସେମାନେ ଦୁଃଖକୁ ଯିଶୁଖି ରୂପେ ପ୍ରାଣ ମଧ୍ୟରେ ବରଣ
 କରି ନେଇ ଭୋଗ କରୁଥିଲେ । ସେହି ଦୁଃଖ ମଧ୍ୟରେ ସେମାନେ ସୁଖର ଆସ୍ବାଦନ ପାଉଥିଲେ ।
 ବାସ୍ତବରେ ଦୁଃଖ ହେୟ ହୁହେଁ । ଦୁଃଖ ହିଁ ମନୁଷ୍ୟର ଚରିତ୍ର ଗଠନ କରେ ଏବଂ ସେହି
 ଚରିତ୍ରକୁ ନିର୍ମଳ ରଖେ । ସେ କାଳର ଲେକେ ସ୍ବାବଳମ୍ବୀ ଏବଂ ଅଧ୍ୟବସାୟ ଶୀଳ ଥିଲେ ।
 ଦୁଃଖଗତ ପରି କଥା କଥାକେ ଆଶାକୁ ଜୀବନ୍ତ ସମାଧି ଦେଇ ବସୁ ନ ଥିଲେ । ଯିଶୁଖି,
 ସାହସ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ସମ୍ପଦ ଥିଲା । ତେତେବେଳେ ଦେଶରେ ଗୁଣୀଜନର ଅଭାବ
 ନ ଥିଲା । କଳାବିଦ୍ୟାର ଯଥେଷ୍ଟ ଆଦର ଥିଲା । ବଡ଼େଇମାନେ କାଠରେ ସୁସ୍ଥ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ
 ସୁନ୍ଦରରୂପେ ଫୁଟାଇ ପାରୁଥିଲେ । ତତ୍ତ୍ୱସୂକ୍ଷ୍ମ ଭଦ୍ରାଂଶରେ ଶିଳା-ଶିଳ୍ପୀ ମଧ୍ୟ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ
 ମିଳେ । ପାଳିଆ ଗ୍ରାମସ୍ଥ ବିରଞ୍ଚନାସୁପ୍ତଶଙ୍କର ମନ୍ଦିର ଦ୍ୱାରରେ ଯେଉଁ ଅତି ସୁସ୍ଥ ଶିଳ୍ପ-ଗୁରୁ-
 ପୁରୁଷ ପ୍ରସ୍ତର-ଦ୍ୱାରବଳି ଅଛି, ସେଥିର ସୂଚୀସୂକ୍ଷ୍ମ କାରଗଣ ଦେଖିଲେ କି ଗୋଟାଏ ତନ୍ତ୍ରଲ
 ପୁଲକରେ ହୃଦୟ ନାଶି ଉଠେ । ମୋର ପିଲା କାଳରେ ଭଦ୍ରାଂଶରେ ସାହିତ୍ୟ, ସଙ୍ଗୀତର
 ଆଦର ଖୁବ୍ ଅଧିକ ଥିଲା । ସାହିତ୍ୟ-ଦର୍ପଣରେ ଜାତିର ପ୍ରାଣ ଏବଂ ଆତ୍ମା ପ୍ରତିଫଳିତ ହୁଏ ।
 ସେ କାଳର ସାହିତ୍ୟ ସଙ୍ଗୀତ ଆଲୋଚନା କଲେ ସେ କାଳରେ ଭଦ୍ରାଂଶ କିପରି ଥିଲା ତାହା
 ସହଜରେ ଜାଣି ହେବ । ଉଞ୍ଜ, କବିସୂର୍ଯ୍ୟ, ଦାନକୃଷ୍ଣ ଓ ସାମନ୍ତ ସିଂହାରଙ୍କ କାବ୍ୟମାନ ଘରେ
 ଘରେ ପଢ଼ିତ ହେଉଥିଲା । ଅନେକ ସଙ୍ଗୀତଜ୍ଞ ବ୍ୟକ୍ତି ଭଦ୍ରାଂଶରେ ଥିଲେ । ବଡ଼ଲେକମାନେ
 “ଓସ୍ତାଦ୍” ରଖି ବାଦ୍ୟ ସଙ୍ଗୀତ ଶିକ୍ଷା କରୁଥିଲେ । ମୋଗଲ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଭଦ୍ରାଂଶରେ
 ବର୍ଣ୍ଣାବିଜ୍ଞାନ ନାମରେ ଜଣେ କବି ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିଥିଲେ । ସେ ହିନ୍ଦି ଓ ପାରସୀ

ଭାଷାରେ ଯୋଗୀ ତାମସା, ଫକୀର ତାମସା, ମୋଗଲ ତାମସା ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ତାମସା ଏବଂ ଅନେକ ଦୁହା ରଚନା କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ତୈନ୍ଦ୍ର ମାସ ଶେଷରେ ଉକ୍ତ ତାମସାମାନ ଭଦ୍ରଘର ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ଅଭିଜାତ ହୁଏ । ସାଧାରଣରେ ତାହା ତୈନ୍ଦ୍ର ତାମସା ନାମରେ ଅଭିହିତ । ତୈନ୍ଦ୍ର ସଙ୍ଗୀତର ତାଳ, ମାନ, ଗାଗ, ଗୁଣିଣୀ, ବାଦ୍ୟ, ସ୍ଵର ସବୁ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଧରଣର । ନୂତନତ୍ଵ ତାହାର ଗ୍ରାଣ ଏବଂ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ତାହାର ଆତ୍ମା । ଅଜିତପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭଦ୍ରଘରେ ସେହି ସଙ୍ଗୀତ ଚର୍ଚ୍ଚା ଜାରିତ ରହିଅଛି । କିନ୍ତୁ ପୁରୀରେ ସଙ୍ଗୀତଚର୍ଚ୍ଚା ଏବେ ଦେଖା ଯାଉନାହିଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯାହା ଅଛି, ତାହା ଦିବସର ବିଦ୍ୟୁତ୍‌ରେଖା ପରି ଶୀଘ୍ରପ୍ରଭ । ତଥାପି ଅଛି, ଏତିକି ମାତ୍ର ଭରସା । ନାହିଁ ମାମୁ ଠାରୁ କଣା ମାମୁ ଭଲ ।

ମୋର ପିଲାକାଳର କଥା ମୁଁ ଲେଖୁଅଛି । ସେ ସମୟରେ ଯେ, ସବୁ ଭଲଥିଲା— ମଫ୍ଟ ଆଦୌ ନ ଥିଲା, ଏପରି ନୁହେଁ । ଜାଲ୍ ଜୁଆରେଇ ପ୍ରଭୃତି ହେଉଥିଲା । ଦୁଷ୍ଟ ପରସ୍ପାପହାରମାନେ କାଗଜ ଏବଂ ତାଳ ପତ୍ରକୁ ଧାନ କଇଁଡ଼ିରେ କିଛିଦିନ ଘୋଡ଼ିରଖି ସେଥିରେ ଜାଲ୍ ଦଲିଲ ଲେଖୁଥିଲେ । କେହି କେହି କାଗଜ ବା ତାଳପତ୍ରକୁ ପଲମରେ ଅଳ୍ପ ଭାଙ୍ଗି ନେଇ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ସେପରି କଲେ ଦଲିଲ ଦସ୍ତାବିଜ ଅତି ପୁରୁଣାପରି ଜଣାଯାଏ । ଯେ ଯେତେ ଭଙ୍ଗିରେ—ଯେତେ ପ୍ରକାରରେ ଅକ୍ଷରଲେଖି ଗ୍ରାହୁଥିଲା, ସେ ନିଜକୁ ତେତେ ବାହାଦୁର ମନେ କରୁଥିଲା । ଶିବ ମିସ୍ତ୍ରୀ ନାମରେ ଜଣେ ଲୋକ କୌଣସି ଆର୍ତ୍ତସୁଲ୍ ବା ଚିକିତ୍ସାଳା ନ ମାଡ଼ି ଲୋକଙ୍କର ଅବକଳ ରୁପ ଚିକିତ୍ସା ଏବଂ ଆଜି ପାରୁଥିଲେ । ସେପରି ଅଭୁତ ଶିକ୍ଷାସ୍ଥାନ ପ୍ରଚ୍ଛଦା ଏବେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଥରେ ସେ ଜାଲ୍ ଦସ୍ତଖତ କରି ଧରି ପଡ଼ିଲେ । ତେତେବେଳେ ଜୟଶ୍ରୀମାଳିନ୍ଦ୍ର ପଦଧାରୀ ଜଣେ ଗୋରା ସବୁଡ଼ିରଜନ ଅଫିସର ଥିଲେ । ଶିବଙ୍କୁ ସେ ଜାଲ୍ କରିବା କଥା ପଚାରିବାରୁ ଶିବ ଆନନ୍ଦରେ ଛତିଫୁଲ୍ଲ “ହଁ—ମୁଁ କରୁଛି” ବୋଲି ଉତ୍ତର ଦେଲେ । ତତ୍ତ୍ଵ ସାହେବ ପଚାରିଲେ—“ତୁ କାହିଁକି କଲୁ ?” ମିସ୍ତ୍ରୀ—କହିଲେ—“ମୋର ବ୍ୟବସାୟ, ମୁଁ ଏହିପରି କରେଁ ।” ସାହେବ କହିଲେ—“ମୋର ଦସ୍ତଖତ ଜାଲ୍ କରି ପାରୁ ?” ମିସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୀ ପରି ସଦର୍ପରେ “ହଁ—କରିଦେବି” ବୋଲି କହିଲେ । ସାହେବ କାଗଜ ପେନ୍‌ସିଲ ଦେଇ ନିଜର ଦସ୍ତଖତ ଦେଖାଇ ଦେଲେ । ମିସ୍ତ୍ରୀ ହସି ହସି ସାହେବଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ—“କମିତି ଲେଖିବି ହଜୁର ? ଆଜୁଲି ସକ୍ଷିରେ କଲମ ଧରି ଲେଖିବି କି ବାହୁ ସକ୍ଷିରେ ଧରି ଲେଖିବି କିମ୍ବା ଦାନୁରେ କାମୁଡ଼ି ଲେଖିବି, ଅଥବା ଗୋଡ଼ିରେ ଲେଖିବି, ଯେପରି ଦୁକ୍କମ-ହେବ ଏ ବନ୍ଦୀ ସେହିପରି କରିବ ।” ସାହେବ ଟିକିଏ ହସି ଦେଇ ହାତର କଦୁଣି ସକ୍ଷି ଦେଖାଇ ଦେଲେ । ଶିବ ମିସ୍ତ୍ରୀ କଲମକୁ କଦୁଣି ସକ୍ଷିରେ ଯାକି ଦେଇ ଅବକଳ ସାହେବଙ୍କର ଦସ୍ତଖତ କରିଦେଲେ । ସାହେବ ଦେଖି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେଲେ, ତାଙ୍କର ଭାଷା ଶୁଦ୍ଧ ହୋଇଗଲା । ମିସ୍ତ୍ରୀ ମନେ ମନେ ଭାବିଲେ—ସାହେବ ଖୁସି ହୋଇ କିଛି ଗୋଟାଏ ଉକ୍ତ ପୁରସ୍କାର ଦେବେ । ଆଶା ଅସି ତାଙ୍କ କାନରେ କେତେ କଥା କହିଥିବ—କେତେ ପ୍ରଲୋଭନ ଦେଖାଇଥିବ, ମାତ୍ର ସାହେବ କଲେ କଅଣ ? ଆଶାହୀର ଅଗରେ ଗୋଟାଏ ପ୍ରକାଶ ପଥର ପାଚେରୀ ତୋଳି ଦେଲେ । ସେହି ଦିନଠାରୁ ଶିବ ମିସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ କଚେରୀ ମନା ହେଲା । ଆଶା କାହିଁ ନେଇ ତାଳଗଛରେ ଚଢ଼ାଇ ଦେଇଥିଲା, ପୁଣି ମୁହୂର୍ତ୍ତକେ ଆଣି ପାତାଳରେ ଓଢ଼ାଇ ଦେଇଗଲା ।

ସେ କାଳରେ କେତେ ପ୍ରକାର ଠାର ଚଳୁଥିଲା । ପାଠୁଆମାନେ ଶଶିଠାରରେ କଥା କହୁଥିଲେ ଏବଂ ଅଣପାଠୁଆ ବର୍ଗ ଫୁଲଠାର ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ଶଶିଠାରର ଗୋଟାଏ ବର୍ଣ୍ଣମାଳା ଥିଲା—ଯଥା, ଅ-କ, ଖ-ଗ, ଘ-ଙ୍ଗ, ଚ-ଟ ଇତ୍ୟାଦି । ଅର୍ଥାତ୍ ଅ ସ୍ଥାନରେ କ, ଖ ସ୍ଥାନରେ ଗ, ଘ ସ୍ଥାନରେ ଙ ଏବଂ ଚ ସ୍ଥାନରେ ଟ ହୁଏ । ଯେ ଶଶିଠାର ନ ଜାଣେ

ସେ ପାଠୁଆ ମଧ୍ୟରେ ଗଣ୍ୟ ନୁହେଁ । “ଖାଇବ ଆସ” ଏହାକୁ ଶଶିଠାରରେ କହିଲେ ହେବ—“ଖାକିଦକାର ।” ଶଶିଠାର ଏହିପରି ଗୋଟାଏ କମ୍ବୁତ କିମାକାର କଣ୍ଠ-କିଳକ ଭାଷା ସୃଷ୍ଟି କରେ । ସେହି କଥାକୁ ଫୁଲଠାରରେ କହିଲେ ହେବ—“ଫୁଲ ଖା ଫୁଲ ଲ ଫୁଲ ବ ଫୁଲ ଆ ଫୁଲ ସ ।” ପ୍ରତି ଅକ୍ଷର ପୁର୍ବରେ ଫୁଲ ଶବ୍ଦ ଯୋଡ଼ି କହିବାକୁ ହେବ । ଆଉ ଗୋଟାଏ ଠାର ଥିଲା କିନ୍ତୁ ତାହାର ନାମ ନାହିଁ । “ଖାଇବ ଆସ” ଏହି କଥାଟି ସେହି ଅନାମିକାଠାରରେ ଏହି ଆକାର ଧାରଣ କରିବ—ଖାପ୍ପାଇବ ଆସନାସ । ଏହି ଅଭିଭାବନାଠାର ଗୁଡ଼ାକ ସେ କାଳରେ ଗୁଡ଼ୁଷୀ ବୋଲାଉ ଥିଲା । କାଧୁଡ଼ିଆମାନେ ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ଲୁଗାର ଫୁଲକୁ ଠାରରେ କହନ୍ତି ।

ଅରେ ଗୁଆନାଥବାବୁ ଭଦ୍ରଣ ଶାସ୍ତ୍ରୀରେ ଆସି ବାଗୁରାଇସ୍କୁଲ ପରିଦର୍ଶନ କଲେ । ସେ ସ୍କୁଲରେ ପଦ୍ମହୁ ଓଡ଼ିଶା ଭୂଗୋଳ ପରୀକ୍ଷା କଲେ । ପ୍ରଶ୍ନ ହେଲା—“ସାଲଲହଡ଼ା” କ’ଣ ? କିଏ କହିଲା—‘ନଦୀ’, କିଏ କହିଲା “ଦ୍ଵୀପ” ମାତ୍ର ମୁଁ କହିଲି—“ଦେଶ” । ତଦ୍ୱୟ ଗୁଆନାଥବାବୁ ମୋର ଭ୍ରମ ରୁଦ୍ଧାଇ କହିଲେ—“ଭ୍ରମ କଥା ଠିକ୍ । କିନ୍ତୁ ଦେଶ ନୁହେଁ—ସାଲଲହଡ଼ା ଗଡ଼ଜାତର ଗୋଟାଏ ଗୁମ୍ୟ ।” ଓଡ଼ିଶା ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶା ଭୂଗୋଳର ଏ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ଦେଖି ବାବୁ ବଡ଼ ଦୁଃଖ ପ୍ରକାଶ କଲେ । ସେହି ଦିନ ଓଡ଼ିଶା ଭୂଗୋଳ ଗତିମତ ପଢ଼ା ହେଲା । ତହିଁ ପରେ ସାହିତ୍ୟ ପରୀକ୍ଷା ହେଲା । ପ୍ରଥମ ପ୍ରଶ୍ନ—“ସକଳ କେଉଁ ସମାସ ?” ଆମ୍ଭେମାନେ କେହି କିଛି କହି ପାରିଲୁଁ ନାହିଁ । ଗୁଆନାଥବାବୁଙ୍କର ପରୀକ୍ଷାର ପ୍ରଶ୍ନସମାସ ଧାରା ଏହି ଯେ, ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର କହି ନ ଦେଇ କୌଣସିକ୍ଷେତ୍ରରେ ସେ ପିଲାଙ୍କଠାରୁ ବାହାର କରନ୍ତି । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ଘରବ ଦେଖି ସେ କହିଲେ—“କଲା ଅର୍ଥ କ’ଣ ? ଯେପରି ଚନ୍ଦ୍ର ଶୋଳକଲା ।” ଏବେ ତ ଅନ୍ଧକୁ ସିଧା ଗୋହରୀ ବାଟ ଜଣାପଡ଼ିଗଲା । ତଦ୍ୱୟ ମୁଁ କହିଲି—“କଲାର ଅର୍ଥ ଅଂଶ, ଆଉ କଲା ସହତ ସକଳ ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସ ।” ଉତ୍ତର ଶୁଣି ବାବୁ ବଡ଼ ଖୁସି ହେଲେ । ପରେ ମୋ ବିଷୟ ଦେଖି ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ତାଙ୍କର ସଂସ୍କୃତରେ କଥାବାତ୍ତା ହେଲା । ପଣ୍ଡିତେ ମୋର ପରିଚୟ ଦେଲେ, ମାତ୍ର ଆମେ କେହି ତାହା ବୁଝି ପାରିଲୁଁ ନାହିଁ । ତହିଁ ଆରଦନ ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟ କହିଲେ—“ଜିଏସ୍ ଇନ୍ଦ୍ରସେକଟର ତୋର ସାହିତ୍ୟ ଜ୍ଞାନର ପ୍ରଶଂସା କରୁଥିଲେ ।” ଗୁଆନାଥ ବାବୁଙ୍କ ପରୀକ୍ଷା କୌଣସି ଦେଖାଇବାପାଇଁ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହିମେ ଏକଥା ଲେଖିଲି । ଏହାକୁ ମୋର ଆସୁ ପ୍ରୋଫି ବୋଲି କେହି ମନେ କରିବେ ନାହିଁ । ଏହା କିଛି ତେଜେ ଗୁରୁତର କଥା ନୁହେଁ, କି ସେଥିପାଇଁ ମୋତେ କେହି “ନୋବେଲ” ପ୍ରାଇଜ୍ ଦେବ ନାହିଁ, ତେବେ ତୁହା ପ୍ରୋଫି ବାଢ଼ିବାରେ ଫଳ କ’ଣ ?

ସେ ସମୟରେ କବିତାବଳୀ, ପ୍ରବନ୍ଧମାଳା, ସବ୍‌ସାର ବ୍ୟାକରଣ, ଭୂଗୋଳ, ଭାରତ-ଇତିହାସ, ବିଜ୍ଞାନ, ସ୍ଵାସ୍ଥ୍ୟରକ୍ଷା, ପ୍ରାକୃତିକ ଭୂଗୋଳ, ଖେତଚକ୍ର, ଉତ୍କଳରଚନା, ପାଟିଶିଳିତ, ସେନ୍ଦ୍ରପରିମାଣ ଏହି ପୁସ୍ତକମାନ ଭଣ୍ଡାରୀଙ୍କୁ ଗ୍ରାଂଥ୍ୟ । ସ୍କୁଲ କବିତାବଳୀ ପୁସ୍ତକକୁ କିମ୍ବଦନ୍ତ ବଢ଼ାଇ ଦେଇ ଦୁଇଭାଗ କରି ଦିଆଯାଇଥିଲା । ମୁଁ ଦ୍ଵିତୀୟ ଭାଗ ପଢ଼ି ପରୀକ୍ଷା ଦେଇଅଛି । ଓଡ଼ିଆରେ ଅଳ୍ପ ପୁସ୍ତକ ଥିଲା ନାହିଁ, ବଙ୍ଗଳା ଶିଳିତ ବିଜ୍ଞାନରୁ ଅଳ୍ପକିଛି ହେଉଥିଲା । କଟକ ସର୍ବେସ୍କୁଲ ହେଡ଼କମ୍ପାଣ୍ଡର ଉପେଶଚନ୍ଦ୍ର ବସୁ ଓଡ଼ିଆରେ “ପାଟିଶିଳିତ” ପ୍ରକାଶ କରିବାରୁ ସେ ଅଭାବ ଦୂର ହେଲା । କବିତାବଳୀ ଏବଂ ପ୍ରବନ୍ଧମାଳା ବହୁବର୍ଷ ବ୍ୟାପୀ ଭଣ୍ଡାରୀଙ୍କୁ ଗ୍ରାଂଥ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ବାପ, ଯୁଅ, ନାତି ଚିକିତ୍ସରୁପ ସେହି ପୁସ୍ତକ ପଢ଼ିଥିବାର ଦେଖାଯାଏ ।

ପଣ୍ଡିତ ଗଣେଶ୍ଵର ବାଚସ୍ପତି ବାଗୁରାଇ ସ୍କୁଲରେ ଏକାଦଶମେ ଡିଭିଜନ୍ ବର୍ଷ କାର୍ଯ୍ୟକରି ପୁଣି ଡିଭିଜନ୍ ବର୍ଷ କାଳ ପେନ୍‌ସନ୍ ଷ୍ଟେସନ କରିଥିଲେ । ଏତେ ଦୀର୍ଘ କାଳ ପେନ୍‌ସନ୍ ଷ୍ଟେସନ

କରିବା ସାଧାରଣରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ତାଙ୍କର ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ର ୬ମହେଶ୍ୱର ପାଣିଗ୍ରାସ କଟକ ନିର୍ମାଳ ସ୍କୁଲରୁ ପାସ କରି ଅସିଲ୍ଲ ମରେ ସେ ତାଙ୍କୁ ସ୍କୁଲରେ ରଖାଇ ଅବସର ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ମହେଶ୍ୱର ପାଣିଗ୍ରାସ ପିତାଙ୍କର ଉପଯୁକ୍ତ ପୁତ୍ର । ପିତାଙ୍କର ଭାରତୀ ଏବଂ ଅଭିରକ୍ତ ସାବଧାନତା ସୁଦ୍ଧା ତାଙ୍କ ଜୀବନରେ ଅବିକଳ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଥିଲା । ମହେଶ୍ୱର ବାବୁ ନୂଆ ତଟକା ପାସ କରି ଅସି ଆସନ୍ତି, ତାଙ୍କ ମୂଖ ମଣ୍ଡଳରେ ପ୍ରତିଭା ଭଲ ଭଲ ଦେଖାଯାଏ । ସେ ପିତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ସ୍କୁଲକୁ ଆସି ପଢ଼ାନ୍ତି । ସେ ଅଭ୍ୟାସର ବଡ଼ ବିରୋଧୀ, ସୁତରାଂ ପୁରୁଣା କାଳିଆ ଅଭ୍ୟାସ ପ୍ରଥା ଉଠାଇ ଦେଲେ । କାର୍ଯ୍ୟ ତ୍ୟାଗର ଛମାସ ପୁକ୍ତରୁ ଗଣେଶ୍ୱର ବାତସ୍ମିକ ପ୍ରତ୍ୟହ ପୁସ୍ତକ୍ ସଙ୍ଗରେ ଘେନି ଆସନ୍ତି । ପୁସ୍ତକ୍ ପଢ଼ାଇବାର ଧାରା ଏବଂ ସ୍କୁଲ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କାଗଜ ପତ୍ରର ଧାରା ଶିଖାଇବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେ ଏହିପରି କରୁଥିଲେ । କର୍ମତ୍ୟାଗ ପରେ ବି ସେ ଛମାସ ଯାଏଁ ପୁସ୍ତକ ସଙ୍ଗରେ ସ୍କୁଲକୁ ଆସୁଥିଲେ । ମହେଶ୍ୱର ପାଣିଗ୍ରାସ ପିତାଙ୍କ ପରି ଅସାଧାରଣ ପଣ୍ଡିତ । ସାହିତ୍ୟ ପଢ଼ାଇବା ବେଳେ ରଘୁ, କୁମାର, ଶକୁନ୍ତଳା, ବୈଦେହ୍ୟାଣ ବଳାସ, ରସକଲ୍ଲୋଳ, ଲବଣ୍ୟବତୀ, ବିଦଗ୍ଧଚିନ୍ତାମଣି ପ୍ରଭୃତି ବିବିଧ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଉଦାହରଣ ଦେଇ ବଡ଼ ସରଳ ଭାବରେ ସେ ବୁଝାଇ ପାରନ୍ତି । ପଢ଼ାଇବା ସମୟରେ ସେ ଖୁବ୍ ହସାଇ ଖେଳାଇ ମଧ୍ୟ ପାରନ୍ତି । ପିତା ପୁତ୍ର ଉଭୟେ ମୋ ପ୍ରତି ଚିର ସନ୍ନିତ । ବିଶେଷତଃ ମହେଶ୍ୱର ପଣ୍ଡିତେ ମୋତେ ପୁନଃପୁନଃ ସ୍ମେଦ କରୁଥିଲେ । କି ମାହେନ୍ଦ୍ର ସୁଶିଖରେ ମୋତେ ସେ ଦେଖିଥିଲେ କେଜାଣି ! ଅଥବା ମୋର ପ୍ରସନ୍ନ ଭାଗ୍ୟଦେବତା ଗୁରୁ ରୂପରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲେ । ସମସ୍ତଙ୍କ ପାଖରେ ସେ ମୋର ପ୍ରଶଂସା ଗାନ କରନ୍ତି ଏବଂ କହନ୍ତି— “ଚିନ୍ତାମଣି ପରି ଗୁରୁସେବାବସ୍ତ୍ର ଛନ୍ଦି ମୁଁ ଦେଖିନାହିଁ ।” କାହିଁକି ସେ ଏହା କହନ୍ତି, ମୁଁ ସେଥିର କାରଣ ନ ପାଇ ଲଜ୍ଜିତ ହୁଏ । ଗୁରୁସେବା ମଧ୍ୟରେ ମୋର କାର୍ଯ୍ୟ ଏତିକି ଯେ— ପଣ୍ଡିତେ ସ୍କୁଲରେ ମହୁଅଲ୍ଲ ସଖି ମୁଁ ତାଙ୍କ ଠାରୁ ଲଜ୍ଜବେଶ୍ୱର ଘରର ଗୃହକାଠି ନେଇ ଘର ଖୋଲିଦିଏଁ ଏବଂ ସର୍କାରୀ ଲେଟାଟି ନେଇ ଲେଟାଏ ପାଣି ଆଣି ଦିଏଁ, ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟ ଗୋଡ଼ହାତ ଧୁଅନ୍ତି । ତହିଁ ପରେ ଆଲମାଗରୁ ଦୈନିକ ବ୍ୟବହାରୀ ଖାତାପତ୍ର ଆଣି ତାଙ୍କ ଆଗରେ ଟେବୁଲ ଉପରେ ରଖିଦିଏଁ । କେବେ କେବେ ଅବରେ ସବରେ ବସ୍ତ୍ର ଅନୁସାରେ ବଜାରରୁ ସଉଦା କିଣି ନେଇ ଦିଏଁ । ଏହି କାମଟିକୁ ସେ ଖୁବ୍ ବଡ଼ ଆଖିରେ ଦେଖନ୍ତି । ସାହାର ହୃଦୟ ବଡ଼, ତାକୁ ସାନ ବି ବଡ଼ପରି ଦେଖାଯାଏ । ପୁଣି ମୁହେଁ ବା କଅଣ କର ନ ପାରେ ? ସେ ଅଳ୍ପ ବୟସରୁ କରୁଥିବା କରୁଥିବା । ସର୍କାରୀ ପୁସ୍ତକମାନ କାହାରକୁ ଦିଆଯାଏ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟ ମୋତେ ପୁସ୍ତକ କିଣିବାକୁ ଅକ୍ଷମ ଜାଣି କେତେ ଖଣ୍ଡ ସର୍କାରୀ ବହି ଦେଇଥିଲେ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସହପାଠୀଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ମୋର ଟଙ୍କାଏ ସାହିତ୍ୟରେ ଅଧିକ ପ୍ରବେଶ ଦେଖି ମୋ ପ୍ରତି ସେ ବିଶେଷ ଅନୁକୂଳ ଥିଲେ । ଘନେ ପିତା ପୁତ୍ର ଦୁହେଁ ପରୀକ୍ଷା କରି ମୋତେ ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀରେ ପଢ଼ିବା ସକାଶ ଆଦେଶ ଦେଲେ । କିନ୍ତୁ ନାମ ତୃତୀୟ ଶ୍ରେଣୀରେ ରହିଲା । ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀରେ ନାମ ରହିଲେ ମାତ୍ର ତିନିଅଣା ଦରମା ଦେବାକୁ ପଡ଼ିବ, କିନ୍ତୁ ମୁଁ ତହିଁକି ଅକ୍ଷମ । ଏହା ଜାଣି ମୋ ପ୍ରତି ଉପରୋକ୍ତ ଅନୁଗ୍ରହ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହେଲା । ପଢ଼ିବା ସମୟରେ ମୋର ପିତୃ ବିରୋଧୀ ଘଟଣାରୁ ଅବସ୍ଥା ବଡ଼ ଶୋଚନୀୟ ହୋଇଥିଲା । ତୃତୀୟ ଶ୍ରେଣୀର ଦରମା ଛମାଇବା ଦେବା ମୋ ପକ୍ଷରେ ଦୁରୂହ ହୋଇଥିଲା । ପୁରୋକ୍ତ ଆର୍ଥିକାବୃତ୍ତି ମାତ୍ରିକ ଛଅଟି ପଇସା ସାହାଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ, ମାତ୍ର ମୋର ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟକୁ ତାଙ୍କର ଅକର୍ମଣ୍ୟ ମୃତ୍ୟୁ ଘଟିଲା । ତହିଁ ମୂର୍ତ୍ତିତାଣ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟ ଏହି ସଙ୍କଟ ସମୟରେ ମୋତେ ଉପରୋକ୍ତ ସୁବିଧା ଦେଇ ନ ଥିଲେ ମୋର ପାଠ ସେହିଠାରୁ ଇତିଶୀ ଭକ୍ତିଆଶ୍ରୟ । ସେ କାଳରେ ଧନୀ ଲୋକେ ସୁଦ୍ଧା ନିଜ ପୁଅକୁ ପଢ଼ାଇବାକୁ ଚାକି ଦେଉ ନ ଥିଲେ । ଆଉ ପରି

ପୁଅ ପାଇଁ କିଏ କାହିଁକି ପଇସା ଖର୍ଚ୍ଚ କରିବାକୁ ଯିବ । ଶିଶୁର ଆଦର ଏଥିରୁ ଅନୁମେୟ । ଏହି ତୃତୀୟ ଶ୍ରେଣୀରୁ ଏକାବେଳେକେ ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀକୁ ଉଠିଯିବାଟା ସ୍କୁଲର ନିମ୍ନ ଶିକ୍ଷକ ସେହି କରୁଣାସିନ୍ଦ୍ବୁକୁ ବିଷବତ୍ ବୋଧ ହେଲା । ମୋର ଅପରାଧ—ମୁଁ ଗରିବ । ଗୋଟାଏ ଛର ଗରିବ ପିଲା, ଚିରକାଳ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ରହିବା ତାହାର ଲଲାଟ ଲିଖନ, ସେ ପୁଣି ମାହାଲିଆରେ ଏଡ଼େ ଗୋଟାଏ ସୁନ୍ଦରା ଯାଇବ—ଏହା କଅଣ ପ୍ରାଣରେ ସହି ନେବାର କଥା ? ସବୁ ଶ୍ରେଣୀର ଦରମା ଆଦାୟ ଭାର କରୁଣାସିନ୍ଦ୍ବୁକୁ ଉପରେ ଥାଏ । ଦିନେ ସେ ତାଙ୍କର ସେହି ଅଧିକାର ବା କ୍ଷମତାର ସଦ୍‌ବ୍ୟବହାର କରିବସିଲେ । ମୋ ପ୍ରତି ହୃଦ୍ବନ୍ଦ୍ବ ହେଲା—“ତୁ ଫାଷ୍ଟକ୍ଲାସରେ ପଢ଼ି ଆର୍ଡ଼ କ୍ଲାସର ଦରମା କାହିଁକି ଦେବୁ ? ଏହି ମାସ ଠାରୁ ତୋତେ ଛପଇସା ପରିବର୍ତ୍ତରେ ତିନିଅଣା ଦେବାକୁ ହେବ—ନଚେଇ ସ୍କୁଲରୁ ବାହାର କରିଦେବି ।” କ୍ଲାସରେ ସତ୍ତାର୍ଥମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବସି ଏ ଅପମାନଟିକ କାହିଁକି କେଜାଣି ମୁଁ ନୀରବରେ ହଜମ କରି ଯାଉଛି ନାହିଁ । ମୁଁ ମଧ୍ୟ ତଦୁପଯୋଗୀ ରାସ୍ତାରେ କହିଲି—“ସ୍କୁଲରୁ ବାହାର କରି ଦେବାର କ୍ଷମତା ତୁମ୍ଭର ଆଦୌ ନାହିଁ ।” ଆଉ ଯାଏଁ କୁଆଡ଼େ । କିରସିନ ତେଲରେ ନିଆଁ ଝୁଲି ପଡ଼ିଲା ମରି କର୍କି ଧଡ଼ କରି ଜଳି ଉଠି ବେତ ଧରି ମୋତେ ମାରବାକୁ ଆସିଲେ । ତାଙ୍କର ଉଗ୍ରପୂର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ବ୍ୟଗ୍ରଗତି ଦେଖି କ୍ଲାସରେ ଥିବା ସହାଧ୍ୟାୟୀମାନେ ସମସ୍ତେ ଠିଆ ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ । ଯଦୁନାମରେ ଗୋଟିଏ ପିଲା ଟିକିଏ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ କହିଲା—“ସାବଧାନ, କ୍ଲାସରୁପରକୁ ଆସି ଅତ୍ୟାଚାର କଲେ ଉଚିତ ପ୍ରତିଫଳ ମିଳିବ ।” ଏହି ସମୟରେ ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟ ଆସି ପହଞ୍ଚି ଗଲେ । ସେ ସବୁ କଥା ଶୁଣି କରୁଣାସିନ୍ଦ୍ବୁକୁ ଡାକି ପଚାରିଲେ—“ଚିନ୍ତାମଣି ଦରମା ବିଷୟ ତୁମ୍ଭକୁ କିଏ କହିଥିଲା ? ଆର୍ଡ଼କ୍ଲାସର ଦରମା ଛପଇସା ସର୍କାରରେ ଦାଖଲ ହେବ, ବାକୀ ଛପଇସା ତୁମ୍ଭର ହାତ ଖର୍ଚ୍ଚ ନା କଅଣ ? ଏହା ଶୁଣି କରୁଣା ସିନ୍ଦ୍ବୁ ମୁହଁ ଶୁଖିଯାଇ ବିଦ୍ରୁପର ହୋଇଗଲା, ସେ ମୁହଁ ତଳକୁ ଧୋଇ ନୀରବରେ “ସଃ ମଲାୟୁଡ଼ ସ ଡିଷ୍ଟି” ଗାଢ଼ ଅବଲମ୍ବନ କଲେ । ସ୍କୁଲ ଛୁଟି ପରେ ବାଟରେ ଆସିବା ବେଳେ କରୁଣାସିନ୍ଦ୍ବୁଙ୍କର କରୁଣା କାହିଁକି କେଜାଣି ଉଠିଲିଉଠିଲା । ସେ ମୋ ପିଠିରେ ହାତ ବୁଲାଇ ଲଜ୍ଜିତ ସ୍ବରରେ କହିଲେ—“ମୋର ଗୋଟାଏ ଗ୍ରହଦୋଷ ଆଜି ଥିଲା, ମିଛଟାରେ କେଡ଼େ କଥାଟେ ହୋଇଗଲା, ଭାଙ୍ଗି ପରା ମନ ଉଣା କରିବୁ ନାହିଁ । ତୋ ଦିହ ଛୁଇଁଛୁ, ସାନଭାଇ ବୋଲି ମୁଁ ତୋ ସାଙ୍ଗରେ ଟିକିଏ ଗଲେ ହେଉଥିଲି ସିନା ।” ବାସ୍ତବରେ ସେ ମୋର ଛାଡ଼ି ସମ୍ପର୍କୀୟ ଭାବ, ମାତ୍ର ତାଙ୍କର ଏଭଳି ଗେଲ ହେବାଟା ପାଠକମାନଙ୍କୁ କେତେ ରୁଚିବ ନାହିଁ—ଏହା ନିଶ୍ଚୟ । ମୁଁ ମଧ୍ୟ ସମୟୋପଯୋଗୀ ରାସ୍ତାରେ ଗୁଲି କହିଲି—“ମୁଁ କଅଣ ତାହା ଜାଣେ ନାହିଁ କି, ମୁଁ ବି ସେହିପରି ତୁମ ସାଙ୍ଗରେ ଗେଲ ହେଉଥିଲି ପରା ।” ଏହା ଶୁଣି ସିନ୍ଦ୍ବୁ ସମୁଦ୍ରେ ହେବ ହସି ପକାଇଲେ ।

ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀର ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ଦ୍ବିତୀୟ ଛେଦ ବା ସମୟରେ ମୁଁ ଉକ୍ତ ଶ୍ରେଣୀରେ ଯୋଗଦେଲି । ତେତେବେଳକୁ ପରୀକ୍ଷା ଚାଲିଯାଇ ଥିଲା । ପରୀକ୍ଷାର୍ଥୀମାନେ ସବୁ ବହି ଥରେ ଶେଷକରି ଦ୍ବିତୀୟ ଥର ଘୋଡ଼ା ପରି ଛୁଟି ଆସିଲେ ଆଉ ମୁଁ ସେମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଗୋଡ଼ାଉଥାଏଁ । ପୂର୍ଣ୍ଣ ଏକ ବର୍ଷ ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀରେ ନାମ ନ ଥିଲେ ପରୀକ୍ଷା ଦେଇ ହେବ ନାହିଁ, ସୁତରାଂ ସେ ବର୍ଷକର ଦରମା କିମ୍ବଦନ୍ତ ଦେବ ଦିନରହି ଏହି ଭାବୁଣି ଧରିଲା । ଏକା ବେଳେକେ ତିନିଅଣା ପଇସା ଦାନ କରି ଯାଉବା ଭଲ ମୁକ୍ତ ହସ୍ତବ୍ୟକ୍ତିର ଅନୁସନ୍ଧାନ ଲାଗିଲା । ସ୍କୁଲ ସବ୍‌ଇନ୍‌ସପେକ୍ଟର ୯ ଦ୍ବାରକାନାଥ ଘୋଷ ଜଣେ ଉଦାରଚେତା ବ୍ୟକ୍ତି । ସେ ମୋତେ ଶୁଭ୍ ଭଲ ପାଉଥିଲେ । ରାତିରେ ତାଙ୍କ ବସାରେ ମୋର ପଢ଼ିବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରି ଦେଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ସେଥିରେ ଟିକିଏ ସ୍ବାର୍ଥ ବି ଥିଲା । ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଭଣଜା ମୋ ସାଙ୍ଗରେ ପଢ଼ୁଥିଲା । ଦୁହେଁ ଏକ ସଙ୍ଗରେ

ମଢ଼ିଲେ ମୋଠାରୁ ସେ କିଛି ସାହାଯ୍ୟ ପାଇ ପାରନ୍ତୁ ଏହାହିଁ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା । ଦ୍ଵାର ବାଦୁ ଏବଂ ମନ୍ଦେଶ୍ଵର ପଣ୍ଡିତ ଦୁହେଁ ପରାମର୍ଶ କରି ମୋ ପାଇଁ ଫି ମଞ୍ଜୁର ସକାଶ ସର୍କାରଙ୍କୁ ଲେଖିଲେ । ମୋ ହାତରୁ ଖଣ୍ଡେ ଦରଖାସ୍ତ ଲେଖାଇ ନେଇ ସେଥିରେ ପଣ୍ଡିତେ ବୋଧେ ପ୍ରଶଂସା ଲେଖିଲେ, ସବ୍‌ଜକ୍ସପେକ୍ଟର ମଧ୍ୟ ମଧୁ ତାଳିଲେ, ମାତ୍ର “ସ୍ଥାନ କପାଳିଆ କରମ ଫଳେ—ଲଞ୍ଜ ଲଗାଇଲେ ଚଳଣା ଫଳେ” ଏହି ଫଳ ହେଲା । ସର୍କାରରୁ ଉତ୍ତର ଆସିଲା—ସ୍କୁଲ ସୃଷ୍ଟି ଦିନରୁ କେବେ ଫି ପାଇଁ ଦାବା କରନାହିଁ, ସୁତରାଂ ବହୁ କାଳରୁ ଫି ବନ୍ଦ ହୋଇ ଯାଇଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ମେ ଦିଅନ୍ତୁ ବିରୁଦ୍ଧ କରାଯାଇ ପାରନ୍ତୁ ନାହିଁ ।” ସବ୍‌ଜକ୍ସପେକ୍ଟର ଏହି ବିରାଗ ବାଣୀ ଶୁଣି ବ୍ୟଥିତ ନହୋଇ ଅନ୍ୟ ବାଟ ଧରିଲେ । କୋଠାର ଇଷ୍ଟେଟ ଜମିଦାର ରାୟ ନିମାଇ ବଛଇ ବୋଝ ବାହାଦୁର ବାଗୁରାଇ ଗଭର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟ ସ୍କୁଲର ସେକ୍ରେଟରୀ ଥିଲେ । ସ୍କୁଲ ସୁଦ୍ଧା ତାଙ୍କ ଜମିଦାରୀ ମଧ୍ୟରେ ଥିଲା । ସବ୍‌ଜକ୍ସପେକ୍ଟର ତାଙ୍କୁ ଲେଖିବାରୁ ସେ କୁଆଁସ କଚେରୀରୁ ଦିଅଯିବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଦେଲେ ।

ମୁଁ ଏବଂ ଯଦୁ ସବ୍‌ଜକ୍ସପେକ୍ଟରଙ୍କ ବସାରେ ଏକ ସଙ୍ଗରେ ପଡ଼ୁ । ଯଦୁଠାରୁ ମୁଁ ପୁସ୍ତକ ସାହାଯ୍ୟ ଗ୍ରାଏ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସହପାଠି ମାନଙ୍କଠାରୁ ସୁଦ୍ଧା ପୁସ୍ତକ ମାଗିଆଣି ଗଡ଼େ । ଯଦୁ ବଡ଼ ଚଗଲା, ଇଂରାଜୀ ପାଠ ସଙ୍ଗରେ ତାହାର ବନିଲା ନାହିଁ । ତଦ୍ଵାରା ସେ ତାକୁ ଛଡ଼ପସ ଦେଇ ଡିଡ଼ିଆ ଧରୁଥିଲା । ବୁଲିବା ଆଉ ଶୋଇବା ଏହି ଦୁଇଟି କାର୍ଯ୍ୟ ଜାହାର ସଙ୍ଗାତ-ମେନ୍ଦ୍ର ପରି ପ୍ରିୟ ଥିଲା । ସେ ରାତିରେ ପଡ଼େ ନାହିଁ, ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ହୋଇ ଶୁଏ । ମୁଁ ତାକୁ ପଢ଼ିବାକୁ କହିଲେ ସେ ଆଖି ଆଗରେ ହାତ ଦିଆଇ ଅପୂର୍ବ ଭାବରେ କହେ—“ତୁ ପଢ଼, ବୁଲିଲେ ପାଇବୁ, ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କର ନିଦ ଛଡ଼, ଯେ ପାଠ ପଢ଼େ ସେ ନିଦା ମୁର୍ଖ ।” ଏହା କହି ମୋ ଆଡ଼କୁ ପିଠି କରି ସେ ଶୋଇପଡ଼େ । ମୁଁ ଶାତାରେ ଅନୁଶୀଳନା ପ୍ରମାଣ କରି ଲେଖିସାରିଲେ କିମ୍ବା ରଚନା ଲେଖିସାରିଲେ ସେ ହନୁମନ୍ତ ପରି ଉଠି ପଡ଼ି ତାହା ସବୁ ନିଜ ଶାତାରେ ନକଲି କରେ । ଜଳ ସ୍ଥାନରେ ପାଣି, ହସ୍ତ ସ୍ଥାନରେ ହାତ ଏହି ପରି ଶବ୍ଦ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରି ଏପରି ନକଲି କରି ଯାରେ ଯେ, ତାହା ସମ୍ଭବ ଦୃଷ୍ଟିରେ ବାରିହୁଏ ନାହିଁ । ଏକାକର ସହାୟାୟାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟ ସେ କାଳର ସହପାଠୀମାନେ ଜିହ୍ଵାରେ ମଧୁ ଏବଂ ହୃଦୟରେ ଜହର ପୋଷୁ ନ ଥିଲେ । ମୋର ବାଲ୍ୟବୟସରେ ମୋତେ ଯଥେଷ୍ଟ ଭଲ ପାଉଥିଲେ, ମୁଁ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କୁ ଆନୁରୋଧ ଅଧିକ ଭଲ ପାଉଥିଲି । ଯଦୁ ସମସ୍ତଙ୍କଠାରୁ ବୟସରେ ବଡ଼, ସୁତରାଂ ସେ ସମସ୍ତଙ୍କର ଯଦୁ ଦାଦା ହୋଇଥିଲା । ତାହାର ନିଶ ବାଜି ଉଠିଥିବାରୁ ପଣ୍ଡିତେ ତାକୁ ଅଟା କରନ୍ତି । ସେହି ଲକ୍ଷ୍ମଣରେ ବିରୁଦ୍ଧ ପ୍ରତିଦିନ ଗୋର ଦୁଏ ।

ଆଜି କେତେ କଥା ମନରେ ଯାଉଛି—କେତେ ବାଲ୍ୟସ୍ମୃତି ମନ ମଧ୍ୟରେ ଠେସା ଠେସି ହୋଇ ପରସ୍ପରକୁ ବାଟ ଖୋଜୁ ଅଛନ୍ତି—କେତେ ଗନ୍ଧ ହୃଦୟରେ ରହି ଉଠୁଅଛି, ତାହା ସଂଖ୍ୟାର ଅଜ୍ଞାତ । ସବୁଯୁଗରେ ତ ପିଲାଗୁଡ଼ାଙ୍କର ନାଁ—କଢ଼ା ପ୍ରକୃତି, ସାମାନ୍ୟ କଥାରେ ମହାଭାରତ ସୃଷ୍ଟି କରିବସନ୍ତ । ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ଖେଳ କୌତୁକରୁ ସଦୃଶ ନଷ୍ଟ ହେଲା । ଏକାକରେ ବା କଞ୍ଚିପ୍ରକାଶ ନିପାଇବ କାହିଁକି ? ସ୍କୁଲ ଛୁଟି ପରେ କେତେଜଣ ପିଲା ଗୋଟିଏ ତନ୍ତ୍ରୀ ପିଣ୍ଡାରେ ବସି ଗୁଡ଼ାଖୁ ଖାଆନ୍ତି । ମୁଁ ମଧ୍ୟ ସେ ଦଳରୁ ବାହାରି ଯିବୁ । ତନ୍ତ୍ରୀଗୁଡ଼ାଟି ଲୁଗାବୁଣା ଛଡ଼ି ଚଳିମ ଏବଂ ନିଆଁ ଆଣିଦିଏ । ଆମ କାହାରି ପାଖରେ ଗୁଡ଼ାଖୁ ନ ଥିଲେ ଗୁଡ଼ାଖୁ ଟିକିଏ ବି ଦିନେ ଦିନେ ଦିଏ । ଆମର ଗୁଡ଼ାଖୁ ବଳିଲେ ଆମେ ମୁଦ୍ଧା ତାକୁ ଦେଇଆସୁଁ । ତାହା ଦ୍ଵାର ଆଗରେ ଗୋଟାଏ ବରକୋଳ ଗଛ ଥିଲା । ଦିନେ କେତେ ଜଣ ପିଲା ତାକୁ କୋଳି ମାଟିବାରୁ ସେ ସାମାନ୍ୟ କେତେଟା ମାତ୍ର ଦେଲା । ଏହାହିଁ ହେଲା ତାର ଅମରାଧ । ଏତିକରେ ମାଙ୍କଡ଼ ମେଲି ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ତାହା ପରଦିନ

କେତେ ଗୁଡ଼ାଏ ପିଲା ସ୍କୁଲଫେରନ୍ତା ବାଟରୁ ଟେକାସାଉଁସି ବସ୍ତାନି ଭିତରେ ରଖି ଭଦ୍ରଲୋକ ପରି ଆସିଲେ । ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଏହି ଯେ ଦୂରରୁ ଟେକାଫୋପାଡ଼ି କୋଳିତକ ଝାଡ଼ିଦେବେ । ମୁଁ, ଯଦୁ, ଆଉ କେତେଜଣ ପିଲା ସବୁକୁ ରହି ଯାଇଥିଲୁଁ । ଦୈବାତ୍ କଳିଯୁଗ ସଙ୍ଗରେ ଦେଖା ଦେବାରୁ ଟିକିଏ ଅଟକି ଯାଇଥିଲୁଁ । କଳର କାରଣ ଏହିଯେ—ସେ ଦିନ ମେଘୁଆ ପାଗ ହୋଇ ଟିକିଏ ଟିକିଏ ବନ୍ଦୁମାତ ହେଉଥିଲା । ବଙ୍ଗାଳୀ ତନ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ବଙ୍ଗାଳୀ ଓଡ଼ିଆ ମିଶ୍ରମଣି ଭାଷା । ଦୁଇ ଜଣ ତନ୍ତ୍ରୀଣୀ ବାଟରେ କଥାବାତ୍ ହେଉଥିଲେ । ଜଣେ କହିଲା—“ତୋର ବଳଦୁଟା ଯତଗୁଡ଼ାକ ଧାନ ଖାଇଗଲା, ଆଉ କହିଲେ କଣ ହବ ।” ଏହି ସମୟରେ ଜଣେ ଡାକିଲା—“ରେ ହରିଆ, ମେଘ ବର୍ଷିଲଣି ଗୁଣ୍ଡେ ଆଏ ।” ଆଉ ତଗଲା ଯଦୁକୁ ସମ୍ଭାଳେ କିଏ, ସେ ଗୋଟାଏ ହାଣ୍ଡିଆ ମାଟିମେଲାଇ କହିଲା, “ରେ ଚନ୍ଦ୍ରାମଳ, ମେଘ ବର୍ଷିଲଣି ଗୁଣ୍ଡେ ଗୁଲ୍ ।” ଆଉ ଯାଏ କୁଆଡ଼େ, ତନ୍ତ୍ରୀଣୀ ସାତସୁରୁଷର ଶ୍ରାବ ବାଡ଼ିବସିଲା । କେତେ ଅଶାନ୍ଦ୍ୟ ଅପେକ୍ଷାର ନାମ ଉଚ୍ଚାରଣ କଲା । ଏହି ସୁନ୍ଦରେ କଳହ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଆମେ କେତେ ଜଣ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ହୋଇ ତନ୍ତ୍ରୀଣୀକୁ ବୁଝାଇ ଶୁଣାଇ ଘରକୁ ବଦା କରିଦେଲେ ଯଦୁକୁ ଟାଣି ଟାଣି ଘେନି ଆସିଲୁଁ । ଏଣେ ଦେଖାଗଲା କୋଳିଗହର କୋଳି ପ୍ରାୟ ବାରପଣ ତଳେ ପଡ଼ିଅଛି । ଏକାନ୍ତ କରସାରି କାଞ୍ଚିତପ୍ରମାନେ ତନ୍ତ୍ରୀ ସଙ୍ଗରେ ସାତମତ ବାରମ୍ବର ଲଗାଇ ଅଛନ୍ତି । କୌଣସି ମତେ କଳି ମେଣ୍ଟାଇ ଦେବାକୁ ହେଲା । କିନ୍ତୁ ଏକକିରେ ଶେଷ ହେଲା ନାହିଁ । ସେ ସମୟରେ ଘନବନ୍ଧୁ ବାବୁ ନାମରେ ଜଣେ ପୂର୍ବବଙ୍ଗବାସୀ ଭଦ୍ରଖରେ ସର୍ବଭବପ୍ରସାର ଥିଲେ । ତାଙ୍କ ପୁଅ ଆମ ସ୍କୁଲରେ ପଢ଼େ । କେତେକ କୃତର୍ତ୍ତା ତାକୁ ଶିଖାଇ ତାଲିମ କରିଦେଲେ । ସେ ଯାଇ ତା ବାପ ପାଖରେ କହିଲା—“ସତକ ଧାରରେ ଗୋଟାଏ ସର୍କାରୀ କୋଳିଗଛରୁ ମୁଁ କୋଳି ଖାଇଲି, ଜଣେ ତନ୍ତ୍ରୀ ମୋତେ ଗାଳିଦେଇ ମାରବାକୁ ଆସିଲା ।” ତହିଁଆର ଦିନ ଦେଖାଗଲା, ଘନବନ୍ଧୁ ବାବୁ ସର୍କାରୀ ଗଛବୋଲି କୋଳିଗଛଟି କଟାଇ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଗରିବ ତନ୍ତ୍ରୀ ବିଗୁରୁ କଅଣ କରବ—କାନମୁଣ୍ଡ ଆଉଁସି ରହିଲା । ଦୁରନ୍ତ ପିଲାଙ୍କର ଏହି ଦୁଷ୍ଟାମି ପଣ୍ଡିତଙ୍କର କର୍ଣ୍ଣଗୋଚର ହେଲା । ପ୍ରସଙ୍ଗାନ୍ତରେ ସୁଦାମୁ ଖିଆ କଥା ବାହାରି ପଡ଼ିଲା । ତଦ୍ଦ୍ୱିବୈଦିକ ପରାଣ ଲାଗିଲା । ଯାହାଙ୍କ ହାତବଳରେ ଗୁଡ଼ାଖୁ ଚଠର ପିତୁଳିଆ ଚଢ଼ି ଥିଲା, ସେମାନେ ଆସାମୀ ସାବ୍ୟସ୍ତ ହେଲେ । ସେମାନଙ୍କ ହାତରେ ପାଞ୍ଚପାହାର ବେନ ଦଣ୍ଡର ବ୍ୟବସ୍ଥା ହେଲା । ଭାଗ୍ୟବଶତଃ ମୋ ହାତରେ ଚଢ଼ି ଥିଲା ନାହିଁ, ତଦ୍ଦ୍ୱି, ମୁଁ ନରପରାଧରେ ଖଲ୍ଲସ ପାଇଲି । ପଣ୍ଡିତେ ମୋତେ ମାରନ୍ତି ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଦିନେ ଗୋଟାଏ ପାହାରରେ ମୋର ବାମ ହସ୍ତର ବୁଡ଼ା ଆଙ୍ଗୁଳିଟି ଭାଙ୍ଗି ଦେଇଥିଲେ । ପୁସ୍ତକ ଛଡ଼ା ପଣ୍ଡିତେ ଯେଉଁ ଶିଖିବାପାଠ କହିଦିଅନ୍ତି, ଆମେ ତାହା ନୋଟ ଖାତାରେ ଟିପିରଖି ପରେ ଶିଖୁଁ । ଦିନେ ସେ କହିଦେଇଥିଲେ—ଯଶସ୍, ମନସ୍, ବଚସ୍ ଏହି ତିନିଶବ୍ଦ ଭଦ୍ରସ୍ ଲିଙ୍ଗ । ଅବସର ଅଭାବରୁ ତେତେବେଳେ ଆମ୍ଭେମାନେ କେହି ତାହା କରନଥିଲୁଁ । ଦିନେ ପୁଣି ସେହି ପ୍ରଶ୍ନ କରିବସିଲେ । ଉତ୍ତର ଅଭାବରେ ଉପରୋକ୍ତ ଦଣ୍ଡ ବିଧାନ ହୋଇଥିଲା ।

ପ୍ରତ୍ୟହ ସକାଳଓଢି ପଣ୍ଡିତଙ୍କଘର ପାଖକୁ ଯାଇ ସାହିତ୍ୟ, ଅଳ୍ପ ବୁଝିବା ସକାଶ ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀ ଛନ୍ଦମାନଙ୍କୁ ଆଦେଶ ଥାଏ । ତଦନ୍ତୁସାରେ କେହି ଯାଏ—କେହିବା ନ ଯାଇ ନାନାପ୍ରକାର ବାହାନା କରେ । ମୁଁ ଏବଂ ଆଉ କେତେଜଣ ଛନ୍ଦ ସାତମତ ଯାଉଁ । ଆମ ଘରଠାରୁ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଘର ଦୁଇମାଇଲ ଅନ୍ତର । ସକାଳୁ ଉଠି ସେଠାକୁ ଯାଇ ନଅଟାବେଳେ ଫେରିଆସୁଁ । ସ୍ଥାନାନ୍ତର ଶେଷରେ ପୁଣି ଦୁଇମାଇଲ ବାଟ ସ୍କୁଲକୁ ଯାଆବାକୁ ହୁଏ । ପଣ୍ଡିତେ ଘର ପାଖରେ ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ କଠିନ କଠିନ ଅଳ୍ପ ବୁଝାଇ ଦିଅନ୍ତି । ଦିନେ ଦିନେ

ଅବସରପ୍ରାପ୍ତ ବୁଢ଼ା ପଣ୍ଡିତ ପାଠ କହି ଦିଅନ୍ତି । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା କିଛି କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ କରା
ନିଅନ୍ତି । ଆମ୍ଭେମାନେ ତାଙ୍କ ବାଡ଼ରେ ଶାଗ କ'ଣ ଦେଇ ମଧ୍ୟା କରୁଦେଉଁ—ଶାଗରେ
ପାଣି ଦେଉଁ—କଦଳୀ ଗଛମୂଳ କୋଡ଼ ଦେଉଁ—ମହାଦେବ ପୋଖରୀରୁ ସଙ୍କ ନେଇ
କଦଳୀମୂଳରେ ଦେଉଁ ଏବଂ ତଡ଼ା ହୋଇଥିବା ଘସି ମସିରେ କଣାକରି ଦଉଡ଼ି ଗଲା
ନେନ୍ତି ନେନ୍ତି କରି ଘର ଓଳିରେ ଟାଙ୍ଗିରଖୁ । ଶାଗରକ ପରିଶ୍ରମ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମାନସିକ
ପରିଶ୍ରମ ଶିକ୍ଷା ବି ଗୁଲିଥାଏ । ବୁଢ଼ା ବସି ସାହିତ୍ୟ, ବ୍ୟାକରଣ ମୌଖିକ ଶିକ୍ଷାଦିଅନ୍ତି ।
ଆମ୍ଭେମାନେ କାମ କରୁଁ କରୁଁ ଯାହା ଶିକ୍ଷାକରୁ । ଆଜି କାଲିକାର ସାଇକଲ ଚଡ଼ା
ପିଲଏ ଏହା ଶୁଣିଲେ ଲଜ୍ଜାରେ ଜିଭ କାମୁଡ଼ି ପକାଇବେ । କିନ୍ତୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଗୁରୁଙ୍କର
କାର୍ଯ୍ୟକର ଗୌରବ ଅନୁଭବ କରୁଥିଲୁଁ । ବାସ୍ତବରେ ତାହା ଯେ କି ଅମୂଲ୍ୟ ଅନନ୍ୟ,
ତାହା ଭୁଲୁଥିବା ବନା ଆଉ କେହି ବୁଝି ପାରବ ନାହିଁ ! ଗୁରୁସେବାରେ ମନ ପ୍ରସନ୍ନ ହୁଏ
ଏବଂ ଗୁରୁ ଭୁଲିରେ ଶିଷ୍ୟର ବହୁ କଲ୍ୟାଣ ସାଧିତ ହୁଏ ।

ମହେଶ୍ଵର ପାଣିଗ୍ରାହ୍ୟଙ୍କର ଶିକ୍ଷାଦାନ ପ୍ରଣାଳୀ ଅତି ଉତ୍କୃଷ୍ଟ । ଯୋଗ୍ୟ
ସହକାରୀ ମଧ୍ୟ ସେ ପାଇଥିଲେ । ଏଥି ମଧ୍ୟରେ ନରପୁର ଅଃ ପ୍ରାଃ ସ୍କୁଲ
ବାଗୁରାଇ ସ୍କୁଲରେ ମିଶି ଯାଇଥିଲା । ନରପୁର ସ୍କୁଲର ଶିକ୍ଷକ ଜାନକୀରାମ ଦାସ ବାଗୁରାଇ
ସ୍କୁଲର ଦ୍ଵିତୀୟ ଶିକ୍ଷକ ହେଲେ ଏବଂ କରୁଣାସିନ୍ଧୁ ତୃତୀୟ ଶିକ୍ଷକ ହୋଇ ରହିଲେ । ଅଳ୍ପ ଦିନ
ପରେ ଜାନକୀରାମ ଦାସ ଇନ୍ସପେକ୍ଟର ପଣ୍ଡିତ ହୋଇ ମିବାଲୁ ତାଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ ବାଉଦପୁର
ନିବାସୀ ଶ୍ରୀ ସର୍ବାନନ୍ଦ ଦାସ ନିଯୁକ୍ତ ହେଲେ । ସେ ଅତି ସରଳ, ଶାନ୍ତ, ଧୀର ଏବଂ ବିଚକ୍ଷଣ
ଶିକ୍ଷକ । ବାସ୍ତବରେ ଶିକ୍ଷକର ଯେଉଁ ଗୁଣ ଥିବା ଉଚିତ, ତାଙ୍କର ସେ ସବୁ ପୂର୍ଣ୍ଣମାତ୍ରାରେ
ଥିଲା । ଛନ୍ଦ୍ରମାନେ ତାଙ୍କୁ ଆଦରକ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଭକ୍ତି କରନ୍ତି । ସେ ସୁଦ୍ଧା ଛନ୍ଦ୍ରମାନଙ୍କୁ ଠିକ୍ ସୁନ୍ଦ ପରି
ଜ୍ଞାନ କରନ୍ତି । ତାଙ୍କର ନାମ ସର୍ବାନନ୍ଦ, ବାସ୍ତବରେ ସେ ସଦାନନ୍ଦମୟ । ସେ ହସି ହସାଇ
ପିଲାମାନଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷା ଦିଅନ୍ତି । ସେହି ରଖିପ୍ରାଣ ଶିକ୍ଷକ ଅବଧି ଜୀବିତ ଅଛନ୍ତି । ସୁନାମଧନ୍ୟ
ଗଣପତି ବାବୁଙ୍କର ସେ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ସହୋଦର, ମାତ୍ର ଅନ୍ୟର ପୋଷ୍ୟପୁତ୍ର ହୋଇଥିଲେ ।
ପିଲାମାନଙ୍କ ପାଖରୁ କିଛି ନେବା ଦୂରେ ଆଉ ସେ ନିଜ ବାଡ଼ର ପାକଲ କମଳା ଏବଂ କରଥ
ପିଲାମାନଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ନେଇ ଦିଅନ୍ତି ।

ଯଥା ସମୟରେ ମୁଁ ଭଣ୍ଡାରୀଙ୍କର ପରୀକ୍ଷା ଦେଲି । ଗୁରୁଜଣ ପରୀକ୍ଷା ଦେଇଥିଲୁଁ
ସମସ୍ତେ ପାସ କଲୁଁ । ଥରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଚୋର ହେବାରୁ ପରୀକ୍ଷା ବନ୍ଦ ରହିଲା । ନୂଆ ପ୍ରଶ୍ନ ଦିଆ
ହୋଇ ମାସକ ପରେ ପରୀକ୍ଷା ହେଲା । ଏହି ଘଟଣାରେ ବାହୁକା ଓ ନବସମ୍ବାଦ ଘୋର
ଆନ୍ଦୋଳନ କଲେ । ଦୁହେଁଯାକ ଜଣେ ଇନ୍ସପେକ୍ଟର ରାଧାନାଥ ବାବୁଙ୍କ ଉପରେ ଦୋଷ
ତାଳିଲେ । ସେ ସମୟରେ କଟକରୁ ନବସମ୍ବାଦ ବାହାରୁଥିଲା । ବାଲେଶ୍ଵରରୁ ସମ୍ବାଦ ବାହୁକା
ଏବଂ ଉତ୍କଳଦର୍ପଣ ବାହାରୁଥିଲା । ଶେଷୋକ୍ତ ପକ୍ଷ ଶକ୍ତି ତାହାଲିକ ଶ୍ଵେତଲତକ ବିରୁଦ୍ଧରେ
କଅଣ ଲେଖିବାରୁ ତାହାର ପ୍ରଚାର ବନ୍ଦ ହୋଇଗଲା ଏବଂ ତାହା ପରିବର୍ତ୍ତିରେ “ଓଡ଼ିଆ”
ନାମରେ ଶକ୍ତିଏ ସାପ୍ତାହକ ପତ୍ରିକା ବାହାରିଲା । କିଛି ଦିନ ପରେ କଟକର ନବ ସମ୍ବାଦ ତାହା
ସଙ୍ଗରେ ମିଶିଯାଇ ଓଡ଼ିଆ ଓ ନବସମ୍ବାଦ ନାମ ଧାରଣ କଲା । ମହାରାଜା ବୈକୁଣ୍ଠନାଥଦେବ
ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ଓଡ଼ିଆ ଓ ନବସମ୍ବାଦ ବନ୍ଦ ହୋଇଗଲା । ସ୍ଵର୍ଗୀୟ ପ୍ରବୀଣ ରାମଚାରକ ସେନ ଉକ୍ତ
ପତ୍ରିକାର ସମ୍ପାଦକ ଥିଲେ । ବାଲେଶ୍ଵର ନର୍ମାଳ ସ୍କୁଲର ହେଡ଼ମାଷ୍ଟର ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ର ପଟ୍ଟନାୟକ
ସମ୍ବାଦବାହୁକାର ଶକ୍ତିଶାଳୀ ସମ୍ପାଦକ ଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଧରେ ସାମନ୍ତ ବଣିକ ଆଦୁକୁଲରେ
ସମ୍ବାଦବାହୁକା କିଛି କାଳ ଚଳି ବନ୍ଦ ହୋଇଗଲା । ବାଲେଶ୍ଵରର ଉକ୍ତ ଦୁଇଶକ୍ତି ପତ୍ରିକା

ମଧ୍ୟରେ ସଦା ଘୋଡ଼ା ମଝିପିର ବିବାଦ ଲାଗିଥାଏ । ମରହଟ୍ଟର ଛଦ୍ରାଦ୍ୟେଷଣରେ ଦୁହେଁ ଖୁବ୍ ନିପୁଣ ।

ମୁଁ ପାସ କଲି, ବିଦ୍ୟାର୍ଜନ ଏହିଠାରୁ ମୁଣ୍ଡିମଲ୍ । ଏବେ ଅର୍ଥାର୍ଜନର ଚେଷ୍ଟା କରିବାକୁ ହେବ ! ଉଦର ନାମକ ଦେବତାଟିର ଦୁର୍ଜୟ ଶମତା ଆଗରେ ଛବି ମନୁଷ୍ୟର ଗୁଣ ଅବା କଅଣ ଅଛି । ଖାଲି ପାଠ ଗିଲିଲେ କଅଣ ହେବ, ଯାହା ପାଇଁ ଆହା ବୋଲିବାକୁ କେହି ନାହିଁ, ତାହାର ଗୁଣିତା ଯାଇଁବା ତ ସହଜ ନୁହେଁ । ପୁଣି ମୋର ଆକୃତି ମୋର ଇଚ୍ଛା ପଥର ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ୍ୟ ପରିଣା ସ୍ବରୂପ ହେଲା, ମୋର ବୟସ ଖୋଲ ସତର ହେଲେ ହେଁ, କେହି ୧୩୧୪ ବର୍ଷରୁ ଅଧିକ ଅନୁମାନ କରୁ ନ ଥିଲେ । ଯାହାହେଉ ପୁରୋକ୍ତ ସ୍କୁଲ ସର୍ବଜନସମ୍ପେକ୍ଷକର ଆଶ୍ରୟ ନେଲି । ସେ ଦୟାକରି ଫ୍ରେଜର ବାଲିକା ସ୍କୁଲର ଶିକ୍ଷକ ପଦରେ ମୋତେ ଗୃହପାସ ଏକଟି ନିୟୁକ୍ତ କଲେ । ନିୟୁକ୍ତ ରିପୋର୍ଟ ଦସ୍ତଖତ୍ କରାଇ ଆଣିବା ପାଇଁ ମୋତେ ସର୍ବଜନଜନାଲ ଅଫିସରଙ୍କ ନିକଟକୁ ପଠାଇଲେ । ସ୍କୁଲର ସେ ପ୍ରେସିଡେଣ୍ଟ । ସର୍ବଜନଜନାଲ ଅଫିସର ଜଣେ ସାହେବ । ସେ ରିପୋର୍ଟ ପଢ଼ି ମୋତେ ବଙ୍ଗଳାରେ ପରୁର ଲେ—“ବାଲକ୍, ତୁମାର ନାମ କି ? କିଏ ପାସ କରେଇ, ତୁମାର ବୟସ କତ ?” ମୁଁ ଯଥାଯଥ ଉତ୍ତର ଦେଲି । ତତ୍ପରେ ରିପୋର୍ଟ ପିଠିରେ ଲେଖିଲେ—“ଯାହାକୁ ନିୟୁକ୍ତ କରା ଯାଇଅଛି ସେ ନିଜେ ଶାସନର ଅଧୀନ, ପିଲାଙ୍କୁ ଶାସନ କରିବା ଭଳି ବୟସ ତାହାର ହୋଇ ନାହିଁ ।” ହରିବୋଲ, ମୁଁ ନିଜେ ମୋର ଶହ୍ନୁ ହେଲି । ପ୍ରଥମ ଉଦ୍ୟମରେ ତ ବିରାଡ଼ି ଛୁଲିଲି, ଭବିଷ୍ୟତ ଗର୍ଭରେ ଆଉ କଅଣ ଅଛି ତାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରିବାକୁ ପଡ଼ିଲା । କିଛି ଦିନ ପରେ ଭୂପ୍ରିମହଲ ଅ: ପ୍ରା: ସ୍କୁଲରେ ଗୃହପାସ ସକାଶ ଏକଟି ହେଉପାରିବ ନିୟୁକ୍ତ ହେଲି । ସର୍ବଜନସମ୍ପେକ୍ଷକର ସ୍କୁଲ ପରୀକ୍ଷା କରି ମୋର କାର୍ଯ୍ୟରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହେଲେ । ସେଥିର ପୁରସ୍କାର ସ୍ବରୂପ ମୋତେ ପନ୍ଦର ଦିନ ସକାଶ “ଶାଆଁଲପୁର” ଅ: ପ୍ରା: ସ୍କୁଲକୁ ଏକଟି ପଠାଇଲେ । ଶାଆଁଲପୁର ପ୍ରଧାନ କରଣ ବନ୍ଧି । ଗ୍ରାମଟି ବୈତରଣୀ ଜଳରେ ଅବସ୍ଥିତ । ପଥ ଦୁଇପାର୍ଶ୍ବର କଥା କୁଞ୍ଜଗୁଡ଼ିକ ବଡ଼ ମନୋହର । ଅଧିବାସୀ କରଣମାନେ ଅବସ୍ଥାପଲ୍ । ସେ ଅଞ୍ଚଳରେ ବିର ଗୁପ୍ତ ଅଧିକ ହୁଏ । ସମସ୍ତଙ୍କ ଘରେ ରୋଜ ବିରତାଲି ହୁଏ । ପ୍ରଥମ ଦିନ ଭିତ ଖାଇବାବେଳେ ମୋ ପାଇଁ ବେଲ୍ ଏ ବିରତାଲି ଆସିଲା । ସେଥିରେ ସହୃଦିବ କି ତାକୁ ଖାଇବ—ଦେଖି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେଲି । ତେଣିକି ଅନୁରୋଧ କ୍ଷମେ ମାନ୍ୟା କମିଲା । ଶାନ୍ତ ଶିଷ୍ଟ ଅଧିବାସୀଙ୍କର ବ୍ୟବହାର ଅତି ଭଦ୍ର । ଏତିକିରେ ଏକଟି ଶେଷ ହେଲା ନାହିଁ । କେତେ ମାସ ପରେ ସପ୍ତାହକ ସକାଶ ରମିଲା ସ୍କୁଲକୁ ମିବାକୁ ହେଲା । ସେ ଗ୍ରାମରେ ଦୁଇଦଳ, ଦଳେ ସ୍କୁଲର ସପକ୍ଷ ଏବଂ ଅପର ଦଳ ଜଣେ ଅବଧାନ ରଖାଇ ସ୍କୁଲଟିକୁ ଭାଙ୍ଗିବା ଚେଷ୍ଟାରେ ଆସିଲା । ସ୍କୁଲ ମାଷ୍ଟର ଏବଂ ଅବଧାନଙ୍କର ଅହି ନକୂଳ ସମ୍ପର୍କ । କିନ୍ତୁ ମୁଁ ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲା ମାତ୍ରେ ଅବଧାନଟି ମୋର ଯଥେଷ୍ଟ ସୁବିଧା କରାଇ ଦେଲେ । ସର୍ବଜନସମ୍ପେକ୍ଷକର ତାହାର ବିପକ୍ଷ, ସେହି ହେତୁ ମୋର ଏ ପ୍ରଜ୍ଞା । ଅବଧାନେ ଅନେକ ଦୁଃଖ କାହାଣୀ କହିଲେ, ମୁଁ ମଧ୍ୟ ସହାନୁଭୂତି ଦେଖାଇଲି । ଗୁଡ଼ୁ ଗୁଡ଼ୁ ସାତଦିନ କଟିଗଲା—ମୋର ଏକଟି ଶେଷ ହେଲା ।

ଆମ ଗାଁରେ ଗୋଟାଏ ଲଲା ଯାହା ଦଳ ଥିଲା । ପୁରୋକ୍ତ ଆଞ୍ଚିବାକୁ ଏବଂ ହରମୋହନବାବୁଙ୍କ ପିଲାମାନେ ଦିନେ ସେହି ଯାହା ଦେଖିବାକୁ ଆଲକଲେ । ତତ୍ପରେ ଯାହା ଦଳକୁ ଡାକିଲା ହେଲା । ଡାକର ପିଲା ଶରବାରମାନେ ଏବଂ ଆମଗାଁ ଲୋକେ ଯାହା ଦେଖିଲେ । ପିଲାମାନଙ୍କ ଅନୁରୋଧରେ ରାତି ପାହାନ୍ତାବେଳେ ଦୁଇ ବାବୁ ଆସି ଯାହା ସ୍ଥାନରେ ବସି ଗୋଟାଏ ସାମୟିକ ଗୀତ ଗାଇବା ପାଇଁ ଧରମାସ କଲେ । ଯାହାବାଲାମାନେ ଭାବୁ

ଉତ୍ସାହରେ ମାତି ଉଠି ମଖାଉକ ଶବ୍ଦରେ କଣ୍ଠ ବଧୂର କରି ଦେଲେ । ଡହଁ ପରେ ଅଧୀର ପ୍ରାଣରେ ସାମୟିକ ଗୀତ ଗାଇ ବସିଲେ । ଗୀତଟାର ମୂଳ ପାଦ ଏହି—“କିଏ ଚୋର କରି ନେଇଗଲା ରେ ନବ ଯଉବନକୁ ମୋର ।” ଏହି ସାମୟିକ ଗୀତ ଚରଣକ ଶୁଣି ବାବୁ ଦୁହେଁ ମନେ ମନେ ବିରକ୍ତ ହୋଇ ଉଠିଗଲେ । ଲଲାବାଲାଙ୍କୁ କେହି କେହି ଅଟ୍ଟା ବିଦ୍ରୁପ କଲେ । ଉପସ୍ଥିତ ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ବଙ୍ଗାଳିମାନେ ଓଡ଼ିଆଗୀତ ଏବଂ ଓଡ଼ିଆଯାହାର ଭାରି ନିନ୍ଦା କଲେ । କାହିଁକି କେଜାଣି କବିତାରେ ମୁଁ ବେଶି ମୁଗ୍ଧ ଦୁଃଖୀ, ଗଦ୍ୟ ମୋତେ ଡେଇଁ ଆନନ୍ଦ ଦାନ କରି ପାରେ ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଆ ଗୀତର ନିନ୍ଦା ଶୁଣି ମନରେ ଦୁଃଖ ଜାତ ହେଲା । ଯାହାର ଦଳପତି ମୋର ଜଣେ ପ୍ରିୟତମ ବନ୍ଧୁ, ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ଯାହାର ସସ୍ପାର ସକାଶ ପରାମର୍ଶ ଦେଲି । ସେ ମୋର ପରାମର୍ଶ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ମୁଁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଦେବ ଦେବୀଙ୍କ ବନ୍ଦନା ଲେଖିଦେଲି । ନାଟୁଆ ପିଲୁଏ ତାହା ଶିଖି ଗାଇଲେ । ସେହି ଦିନଠାରୁ ଇନ୍ଦର ଅବନୟ ବନ୍ଦ ହୋଇ କବି ଜଗନ୍ନାଥ ପାଣିଙ୍କ ଯାହା ଅଭିନୀତ ହେଲା । ଜଗନ୍ନାଥ ପାଣିଙ୍କ ଭକ୍ତି ରସର ଯାହାକୁ ସେ କାଳର ଶିକ୍ଷିତ ଏବଂ ପରମର୍ଥମାନେ ଖୁବ୍ ସସନ୍ଦ କରୁଥିଲେ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଯାହାଦଳ ବାଦକେ ଦୁଇ ଭିଟିଟଙ୍କା ନେଇ ଯାହା କରନ୍ତି, ମାତ୍ର ଜଗନ୍ନାଥ ପାଣିଙ୍କ ଯାହା ଅତି କମରେ ଭିଟିଟଙ୍କା ଡ଼ାଣାରେ ଦୁଏ ନାହିଁ ।

ଜଗନ୍ନାଥ ପାଣିଙ୍କ ଘର ନଲାଙ୍ଗ ଗ୍ରାମରେ । ସେ ବାଲ୍ୟକାଳରେ ତାଲାଳିକ, ଗୁଠଶାଳୀ ଶିକ୍ଷା ପାଇଥିଲେ । ଅମରକୋଷ ଅଭିଧାନ ତାଙ୍କର କଣ୍ଠସ୍ଥ ଥିଲା । କବି ସଂସ୍କୃତ ନିଜାଣି ସରଳ ସଂସ୍କୃତରେ ଶ୍ଳୋକ ରଚନା କରି ପାରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କ ପ୍ରାକରଚିତ ଏବଂ ପ୍ରଜ୍ଞାଦରଚିତରେ ଶ୍ଳୋକ ଏବଂ ପଦ୍ୟର ବହୁତ ଦେଖାଯାଏ । ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକ ଯେଉଁ ପରି ସହଜ, ସେହିପରି ବିଶୁଦ୍ଧ । ଗୀତଗୁଡ଼ିକ ଯମକ ଅନୁପ୍ରାସ ବହୁଳ ହେଉ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶୁଦ୍ଧିମୟ । ଭବ ମଧ୍ୟ ବଡ଼ ଉପାଦେୟ । ତାଙ୍କର କୌଣସି କୌଣସି ଲେଖା ଠିକ୍ ଆଧୁନିକ ଲେଖାପରି ବୋଧହୁଏ । ପ୍ରଭୃତି ବନ୍ଦନା ଏବଂ ସନ୍ଧ୍ୟାବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଭୃତି ସରସ ସ୍ୱଭାବୋକ୍ତିରେ ଅଲଙ୍କୃତ । ନଲାଙ୍ଗ ଗ୍ରାମରେ “ନଳେଶ୍ୱର” ମହାଦେବ ଅଧିଷ୍ଠିତ । କବି ସେହି ନିର୍ଜନ ଶିବମନ୍ଦିରରେ ବସି କବିତା ଲେଖୁଥିଲେ । ମହାଦେବଙ୍କ ବରରେ ସେ କବି ହୋଇଥିବାର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅଛି । କବିଙ୍କୁ ପିଲୁଦିନେ ମୁଁ ଦେଖିଅଛି । ପୁଣି ଶାନ୍ତ, ଶୀତଳ ଏବଂ କବିଜନୋଚିତ ଗହ୍ୱର ଚିନ୍ତାଶୀଳ । ଗିରିଧାରୀ ଲାଲ୍ ନାମରେ ଭଦ୍ରାଘରେ ଆଉ ଜଣେ କବି ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଉଚ୍ଛ୍ୱାସ ଯାହାଦଳ ଥିଲା । ଓଡ଼ିଆ, ବଙ୍ଗଳା, ହିନ୍ଦୀ, ପାରଶୀ, ଉର୍ଦ୍ଦୁ ଏବଂ ଇଂରାଜି ଭାଷାରେ ସୁଦ୍ଧା ସେ କବିତା ଲେଖି ପାରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କର ହିନ୍ଦୀ ଦୁହାଗୁଡ଼ିକ ଅବଧି ଯାହାମାନଙ୍କରେ ଚଳୁଅଛି । ସେ କାଳର ଯାହା ଏବଂ ପାଲବାଲଙ୍କ ପ୍ରାଣରେ କିଛି କିଛି କବିତ୍ୱ ଥିଲା । ପୁଣି ଅନ୍ୟର ରଚନାକୁ ନିଜ ନାମରେ ଭଣିତ କରିବା ଭଳି କବି ମଧ୍ୟ ଥିଲେ । ଅନେକ ଯାହାଦଳର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ଏହିପରି ମାହାଲୀଆ କବି ତିୟାର ଫେଉଟିଥିଲେ । କେହି କେହି ପୁଣି ନିଜର କବିତାକୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କବିମାନଙ୍କ ନାମରେ ଚଳାଇ ଦେଉଥିଲେ । ମହାକବି ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜଙ୍କ ନାମରେ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି କାଲ୍ କବିତା ଅନେକ ଅଛି । ବଡ଼ ବଡ଼ କବିଙ୍କ ନାମରେ ଭଣିତ କଲେ କବିତାର ଆଦର ବଢ଼ିବ ବୋଲି ଏକଶ୍ରେଣୀୟ ଲୋକର ବିଶ୍ୱାସ ଥିଲା । ସେମାନେ ବାସ୍ତବ କବିର ବାସ୍ତବ ପ୍ରତିଭାକୁ କଳଙ୍କିତ କରନ୍ତି । କବିତାର ଗୁଣ ଥିଲେ ତାହା ଆସେ ଆସେ ସମାଦୃତ ହେବ, ମାତ୍ର ଅଲଗା କବିତାରେ ହଜାରେ ମହାକବିଙ୍କର ନାମ ଗୁଞ୍ଜିଲେ ସୁଦ୍ଧା ତାହା ଯେଉଁ ଅଲଗାକୁ ସେହି ଅଲଗା ହିଁ ରହିବ—ଅନେକ ହିମାଦ୍ରୀସ୍ଥ ଲକ୍ଷ୍ମଣୀ ଏହା ବୁଝନ୍ତି ନାହିଁ । ସୂତରା ଏଣୁ ଡେଇଁ ଗୁରୁଧାଡ଼ି ଲେଖି ସେଥିରେ ବିଖ୍ୟାତ କବିଙ୍କ ନାମ ତାଳି ପକାଇ ସିଙ୍ଗି ଦିଅନ୍ତି । ଆଉ କେହି ଚିହ୍ନିବା ନ ଚିହ୍ନି, ମାତ୍ର ସେ ଦରଜି ତାହା ଆଖିରେ ତାଳି ଛପି ରହିପାରେ ନାହିଁ । ପୁଣି କଥା କଥାକେ

ଦ୍ଵୀପାନେ ଛଟା ଭଗର ଅଶ୍ରୁୟ ନେଉଥିଲେ । ଅନେକ ମାଲିକା ଅଛ, ତାହା ବେଦବାକ୍ୟ ପରି ଅକ୍ଷରେ ଅକ୍ଷରେ ସତ୍ୟ । ତାହା ସବୁ ସଂଗ୍ରହ କରି ରଖିବା ଉଚିତ ।

(ପଣ୍ଡିତ ଗୋବିନ୍ଦରଥଙ୍କ “କବିତା କଳାସ” ବହୁ ବର୍ଷ ଯାଏଁ ଅପର ପ୍ରାଇମେରୀ ପାଠ୍ୟ ଥିଲା । ସେ ବର୍ଷ ତାହା ପଢ଼ିବାରେ ଲୁପ୍ତନାଥ ବସୁ ଏବଂ ଚକ୍ରମାର ଆରୁର୍ଯ୍ୟଙ୍କ “କବିତାହସ୍ୟ” ପାଠ୍ୟ ନିରୂପିତ ହେଲା । ତାହା ଅଧ୍ୟାୟକୃତ କଠିନ । ଶିକ୍ଷକମାନେ ତାହା ବୁଝାଇ ପାରୁ ନ ଥିଲେ) ମୁଁ ସେହି ପୁସ୍ତକର ଶ୍ରେଣୀ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଲେଖିଲି । କବିତାର ବାକ୍ୟାନୁସୂ, ସରଳ ଅର୍ଥ, ଭାବାର୍ଥ, ଶବ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି, ସମାସ ପ୍ରଭୃତି ଲିଖିତ ହେଲା । ସେ ସମୟରେ ଗୋବିନ୍ଦ ପ୍ରସାଦ ଦତ୍ତ ନାମରେ ଜଣେ ଇନ୍ଦ୍ରସପେକ୍ଟଂ ପଣ୍ଡିତ ସର୍ବଇନ୍ଦ୍ରସପେକ୍ଟରଙ୍କ କିରାଣୀ ସ୍ଵରୂପ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ସେ ମୋର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେଖି ବଡ଼ ମନୁଷ୍ଟ ହେଲେ ଏବଂ ତାହା ନେଇ ସର୍ବଇନ୍ଦ୍ରସପେକ୍ଟରଙ୍କୁ ଦେଖାଇଲେ । ଇ: ପଣ୍ଡିତମଣ୍ଡଳୀ ସହ ସ: ଇ: ତାହା ପାଠକର ଖୁବ୍ ଉଚ୍ଚ ମନ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କଲେ ଏବଂ ସେହି ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଉତ୍ତର ନେଇ ପିଲାମାନଙ୍କୁ ପଢ଼ାଇବା ସକାଶ ସମସ୍ତ ଅ: ପ୍ରା: ସ୍କୁଲର ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ତଦନୁସାରେ କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ହେଲା । ପ୍ରତିବେଶୀ ଗ୍ରାମ ସାହାଯ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ଅ: ପ୍ରା: ସ୍କୁଲ ଥିଲା, ଉକ୍ତ ସ୍କୁଲର ଶିକ୍ଷକ ମୋର ପ୍ରତିବେଶୀ । ସାହୃଦ୍ୟ ଏବଂ ଜ୍ୟାମିତିରେ ସେ ବଡ଼ ଦୁର୍ବଳ । ସମୟ ସମୟରେ ସେ ମୋତେ ଡାକିନେଇ ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀର ପିଲାମାନଙ୍କୁ ପଢ଼ାଇବା ପାଇଁ ଅନୁରୋଧ କରନ୍ତୁ । ମୁଁ ସାହୃଦ୍ୟ, ଇତିହାସ, ଭୂଗୋଳ, ଜ୍ୟାମିତି ଏବଂ ଶେଷ ପରମାଣୁ ପିଲାମାନଙ୍କୁ ପଢ଼ାଏଁ । ସେ ବର୍ଷ ଉକ୍ତ ସ୍କୁଲର ଫଳ ଖୁବ୍ ଭଲ ହେଲା । ଅଧିକନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ ପିଲା ବୃତ୍ତି ପାଇଲା । ସେଥିରେ ମୋର ସୁଖ୍ୟାତି ଟିକିଏ ବଢ଼ିଗଲା । ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ସ୍କୁଲର ଶିକ୍ଷକମାନେ ସମୟ ସମୟରେ ଆସି ମୋଠାରୁ ସାହୃଦ୍ୟ ବୃତ୍ତିପାଇ ଛନ୍ଦମାନଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷା ଦେଉଥିଲେ । ସେହି ସମୟରେ ମୁଁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଭକ୍ତରସର ଚୌପାଞ୍ଚ ଲେଖିଥିଲି । ଯାହାବାଲାମାନେ ତାହା ପିଲାଙ୍କୁ ଶିଖାଇ ଆଦର ପୂର୍ବକ ବ୍ୟବହାର କଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେ ଚୌପାଞ୍ଚଗୁଡ଼ିକ ବହୁ ଚେଷ୍ଟାରେ ମିଳି ପାରିଲା ନାହିଁ । ସେ ଗୁଡ଼ିକ ମୁଁ ଯାହାଦଲର ଅଧିକାରୀଙ୍କ ନାମରେ ଭଣ୍ଡାର କରିଥିଲି । ଏହିପରି ଆତ୍ମଗୋପନ ଭାବରେ ସାହୃଦ୍ୟଚର୍ଚ୍ଚା ଚାଲିଥାଏ, ତାହା ମୋର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ବନ୍ଧୁମାନେ ସୁଦ୍ଧା ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ ।

ଦୁଇ ବର୍ଷ କାଳ ଏକଟିରେ କଟିଲା ପରେ ହରିଶଙ୍କରପୁର ଖାସପାହାଲ ଅପର ପ୍ରାଇମେରୀ ସ୍କୁଲରେ ମୁଁ ସ୍ଥାୟୀ ଭାବରେ ନିଯୁକ୍ତ ହେଲି । ସ୍କୁଲ ବସିଲା ଦିନରୁ ସେଠାରୁ ପଶ୍ଚାତ୍ତ ଛନ୍ଦ ପ୍ରେରିତ ହୋଇ ନ ଥିଲେ । ମୁଁ ଚୁକ୍ତି ନେବା ବେଳକୁ ପଶ୍ଚାତ୍ତ ଆଉ ଚାରିପାସ ଥିଲା । ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀରେ ଦୁଇଟି ଛନ୍ଦ ଥିଲେ । ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ମଧ୍ୟରୁ କେତେ ଖଣ୍ଡ ଆରମ୍ଭ ସୁଦ୍ଧା ହୋଇ ନ ଥିଲା । ଯାହା ହେଉ ଦିନ ରାତି ଲାଗି ଉକ୍ତ ଦୁଇଜଣ ଛନ୍ଦଙ୍କୁ ପଶ୍ଚାତ୍ତ ପଠାଇଲା, ସୁଖର ବିଷୟ ଦୁହେଁଯାଇ ପାସ କଲେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ବର୍ଷ ଚାରିଜଣ ମଞ୍ଜୁଷା ଦେଇ ସମସ୍ତେ ପାସ କଲେ । ଅଧିକନ୍ତୁ ଜଣେ ଛନ୍ଦ ଜିଲ୍ଲାର ପ୍ରଥମସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରି ବୃତ୍ତି ପାଇଲା । ହରିଶଙ୍କରପୁର ଗୋଟିଏ ରମଣୀୟ ସ୍ଥାନ । ଗ୍ରାମ ବାହାରେ ରାମେଶ୍ଵର ମହାଦେବଙ୍କ ମନ୍ଦିର ଏବଂ ଗୋଟିଏ ମୁଷ୍ଟିରଣୀ ଅଛି । କଥିତ ଦ୍ଵୟ, ରାମଚନ୍ଦ୍ର ବନବାସ କାଳରେ ଏହି ଶିବ ଲିଙ୍ଗ ସ୍ଥାପନ କରି ପୂଜା କରୁଥିଲେ । ରାମେଶ୍ଵରଙ୍କର ଶୂର୍ ନାମ ଡାକ, ଲୋକେ ତାଙ୍କୁ ନଡ଼ିଆ ମାନସିକ କରନ୍ତି । ହରିଶଙ୍କରପୁର ବଡ଼ ଗ୍ରାମ ଦୁହେଁ, ତଥାପି ଗ୍ରାମବାସୀଏ ଦୁଇଦଳ । ଗ୍ରାମର ଦୁଇ ସରବସ୍ତ୍ରକାର ଦଳମଣ୍ଡ, ସେମାନେ ପୁଣି ଦୁଇଭାଗ । ଏକ ଅଲରେ ଥାଆନ୍ତି ତଥାପି ବିରୋଧ ଚାଲିଥାଏ । କଥା କଥାକେ ଏକଦଳ ଅନ୍ୟଦଳକୁ ଆକ୍ରମଣ କରେ । ପିଟାପିଟି ଲାଗେ, ମାଲିମୋକଦ୍ଦମା ଦ୍ଵୟ, ଜମିଦାରକୁ ତଣ୍ଡ ଦେବାକୁ ଦ୍ଵୟ—ଏହିପରି ଲାଗିଥାଏ । ପିଲିଠାରୁ ବୁଢ଼ାଯାଏଁ ହେମନ୍ତ ପର୍ବରେ ଅଦ୍ଵିତୀୟ । ଏହି ଗ୍ରାମର ଲୋକେ ଜମିଦାର ସଙ୍ଗରେ ଯୁଦ୍ଧ

କରିଥିଲେ ବୋଲି ସେମାନଙ୍କ ବଂଶଧରମାନେ ଅବଧି ବଢ଼େଇ କରନ୍ତି । ଏ ଗ୍ରାମର କାଶୀନାଥ ସେନାପତି ମୋର ପ୍ରଥମ ଛନ୍ଦ । ତାହା ପରି ଗୁରୁଭକ୍ତପରାୟଣ ଛନ୍ଦ କୋଟିକେ ଗୋଟିଏ ମିଳିବା ଦୁର୍ଲଭ । ପିତାଙ୍କର ଅନିଚ୍ଛାସତ୍ତ୍ୱେ ସେ ଜିଜ୍ଞାସାରେ ମାଟିଶୋଳି ସର୍ବେ ପାସ କରିଥିଲେ । ବାଲେଶ୍ୱରରେ କାନ୍ଥନଗୋ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଥିବା ସମୟରେ ତାହାର ଅକସ୍ମାତ୍ ମୃତ୍ୟୁ ଘଟିଲା । ସଙ୍କଳ୍ପ ସ୍ୱଲ୍ପାୟୁ, ଏହା ବିଧିଲ୍ପି । କାଶୀନାଥ ଚରଣରେ ଦେବତା, ବଡ଼ ଘରର ପୁଅ ବୋଲି ତାହାର ଢିଲେ ମାନ୍ୟ ଅଭିମାନ ଥିଲା ନାହିଁ, ବରଂ ସବୁବେଳେ ଗରିବ ବୋଲି ପରିନୟ ଦିଏ ଏବଂ ଗରିବଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ମିଶିବାକୁ ଭଲ ପାଏ ।

ହରିଶଙ୍କରପୁରର ଢିନ ପାଖରେ ସାଲନ୍ଦୀ ନଦୀର ଗୋଟିଏ ଶାଖା ଘେରି ରହିଅଛି । କେବଳ ଦକ୍ଷିଣ ପାଖଟା ମୁକୁଳା, ମାନ୍ୟ ସେ ପାଖରେ ଗାଁ ଖଣ୍ଡ ନାହିଁ । ଯେଉଁ ଢିନ ପାଖ ନଦୀରେ ଆବଦ୍ଧ ସେହି ପାଖମାନଙ୍କରେ ଅନେକ ଗ୍ରାମ ଅଛି । ଚତୁର୍ମୁଖ୍ୟ ସମୟରେ ନଈ ପାରି ହୋଇ ସେ ପାଖର ଲୋକମାନଙ୍କ ଧସରେ ହରିଶଙ୍କରପୁର ଆସିବା ବଡ଼ ଅସୁବିଧାଜନକ । ନୂଆ-ଶାସନ ଗ୍ରାମ ପାଖରେ ନଦୀ ଉପରେ ତାଳ ବା ଖଜୁରି ଗଛ ଶୋଇଦେଇ ସେହି ଗଛ ଉପରେ ଲୋକେ ଯିବା ଆସିବା କରନ୍ତି, ମାନ୍ୟ ପିଲାମାନଙ୍କ ଧସରେ ସେପରି ବାଉଁଶ ବା ତାଳଗଛ ଶଙ୍ଖ ନିରାପଦ ନୁହେଁ । ସେହି ଅସୁବିଧା ହେତୁ ସ୍କୁଲରେ ଅଧିକ ପିଲା ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ଛନ୍ଦାଭାବରୁ ଦୁଇ ବର୍ଷ ପରେ ହରିଶଙ୍କରପୁର ସ୍କୁଲ କୁମାରପୁରକୁ ଉଠିଗଲା । ପ୍ରଥମ ବର୍ଷ ସେଠାରୁ ଦୁଇଟି ପିଲା ମାସ କଲେ । ଗୋଟିକର ବୟସ ସୋଳବର୍ଷ ହେତୁ ସେ ଦାବା ସତ୍ତ୍ୱେ ବୁଝି ପାଇ ପାରନ୍ତା ନାହିଁ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ବର୍ଷ ଠାରୁ ପ୍ରତିବର୍ଷ ବୁଝି ଲାଗି ରହିଲା । ସ୍କୁଲର ସୁଖ୍ୟାତି କ୍ରମେ ବଢ଼ିଲା, ସେହି ସୁଖ୍ୟାତି ରକ୍ଷା କରିବା ସକାଶ ମୋତେ କଠିନ ପରିଶ୍ରମ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଲା । ଏ ସ୍କୁଲଟି ମୋର ଉଲ୍ଲସର ଦ୍ୱାର ସ୍ୱରୂପ, ସଙ୍ଗ ସୁବିଧା ମଧ୍ୟ ମିଳିଲା । ଏହିଠାରୁ ମୋର କବିତା ଲେଖା ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଗୋଟିଏ ଖାତାରେ କେତୋଟି ଖଣ୍ଡ କବିତା ଲେଖିଲି । ଖାତା ଖଣ୍ଡି ଖୁବ୍ ଗୋପନରେ ରଖିଥାଏ । ତେତେବେଳେ ବାଲେଶ୍ୱରବାସୀ ରମାନାଥ ବାବୁ ସ୍କୁଲ ସବ୍‌ଜକ୍ସପେକ୍ଟର ଥିଲେ । ଦିନେ ସେ ପରୀକ୍ଷା କରି ଯାରି ସ୍କୁଲର ଖାତାପତ୍ର ଦେଖୁଁ ଦେଖୁଁ ତାହାର ଭିତରେ ମୋର କବିତା ଖାତା ଖଣ୍ଡି ଦେଖିଲେ । ନିବିଷ୍ଟ ଚିତ୍ତରେ କବିତାଗୁଡ଼ିକ ପଢ଼ି ଯାରି ମୋତେ କହିଲେ—ତୁମ୍ଭେ କବିତା ଲେଖ ବୋଲି ମୁଁ ଜାଣି ନ ଥିଲି କିମ୍ବା ଶୁଣି ବି ନ ଥିଲି । ବୋଧହୁଏ ଏହା ତୁମ୍ଭର ଆତ୍ମଗୋପନ ଭାବ । ତହୁଁ କବିତା ରଚନା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ କଥା ପଡ଼ିଲା । କବିତା ଲେଖିବା ସକାଶ ମୋତେ ଆଶାଜାତ ଉତ୍ସାହ ଦେଲେ । ଖାଲି ଉତ୍ସାହ ଦେଇ ଯାନ୍ତି ହେଲେ ନାହିଁ,—ଯଥେଷ୍ଟ ଉତ୍ତେଜିତ ମଧ୍ୟ କଲେ । ସେହି ଜୀବନ୍ତ ଉତ୍ତେଜନା ମୋ ପ୍ରାଣ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟାଏ ଶକ୍ତି ପୁରାଇ ଦେଲା । ରମାନାଥ ବାବୁ ଯିବାବେଳେ କହିଗଲେ—ତୁମ୍ଭେ ଯେବେ ଘରକୁ ଯାଉଥିବ, ମୋ ସଙ୍ଗରେ ନିଶ୍ଚୟ ଦେଖାକରୁଥିବ । ଏହି ଉତ୍ସାହ—ସହାନ୍ତରୁ ଛାଡ଼ି ସନ୍ଧ୍ୟା କରି ମୁଁ ନିୟମିତରୂପେ ଲେଖିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲି । ଘରକୁ ଆସିଲେ ରମାନାଥ ବାବୁଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସାହିତ୍ୟ ଆଲୋଚନାରେ ସମୟ ଯାଏ । ଆମ ଘରଠାରୁ ତାଙ୍କ ବସା ପ୍ରାୟ ଦୁଇଶ ହାତ ଅନ୍ତର ହେବ । ସେହି ବସାରେ ତାଙ୍କର ଅଫିସ ହୁଏ । ଜନ୍ମ ଭୂମିରେ ସାଲନ୍ଦୀ ନଦୀର କୋମଳ ବାଲୁକା-ଶବ୍ଦରେ ବସି ଲେଖିବାକୁ ମୋତେ ବଡ଼ ସୁଖ ଲାଗେ । ନଈ ବାଲିରେ ନିର୍ଜନ ଚନ୍ଦ୍ରାଲୋକରେ ବସି ପୁସ୍ତକ ପାଠର ଅଭ୍ୟାସ ମୋର ବାଲ୍ୟକାଳରୁ ଥିଲା । ସେ ଯେ କି ସୁଖ—କି ଆନନ୍ଦ, ତାହା ଭୁଲିଯିବା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କେହି ବୁଝି ପାରିବ ନାହିଁ, କିମ୍ବା କଥାରେ ବୁଝାଇ କହି ହେବ ନାହିଁ । ସେ ସୁଖର ମୂଲ୍ୟ—ଅମୂଲ୍ୟ ।

ରମାନାଥ ବାବୁ ବ୍ରାହ୍ମ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ, ରାଷ୍ଟ୍ର ପ୍ରକୃତିକ ସଙ୍କଳନ ବ୍ୟକ୍ତି, କର୍ତ୍ତବ୍ୟ-
ନିଷ୍ଠାରେ ତାଙ୍କୁ କେହି ବଳିଯିବ ନାହିଁ । ଦୋଷ ଦେଖିଲେ ସେ ଛଡ଼ିବାର ପାତ୍ର
ହୁଏ । ସେ କହନ୍ତି—ଦୋଷ ଦେଖି ଛଡ଼ି ଦେଲେ ଛାତ୍ର ମୋତେ ଦଣ୍ଡଦେବ ।
ତାଙ୍କ ଅମଳରେ ଶିକ୍ଷକମାନେ ଖୁବ୍ ସାବଧାନ ଥିଲେ । ସେ ଯାହାକୁ ସତ୍ୟବାଦୀ
ବୋଲି ଜାଣନ୍ତି, ତାକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି । ସେ କାଳର ଶିକ୍ଷାବିଭାଗ ବଡ଼
ପବନ—ବଡ଼ ନିର୍ମଳ ଥିଲା । ରମାନାଥ ବାବୁ ଜଣେ ସାହିତ୍ୟିକ ଏବଂ ଗ୍ରନ୍ଥକାର ।
ତାଙ୍କର କେତେ ଖଣ୍ଡ ପୁସ୍ତକ ଶିକ୍ଷାବିଭାଗରେ ରକ୍ତୁଥାଏ । ସେ ତତ୍ତ୍ୱଗୀତା ନାମରେ
ବ୍ରାହ୍ମ-ଧର୍ମ ପୁସ୍ତକ ଲେଖିଥାଆନ୍ତି, ତାହା ସାତ ଖଣ୍ଡରେ ବିଭକ୍ତ । ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ, ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱ
ଲେଖା ପରେ ସେ ବୁଦ୍ଧତତ୍ତ୍ୱ ଖଣ୍ଡ ଲେଖିଥାଆନ୍ତି । ଦିନେ ମୋତେ ପାଣ୍ଡୁଲିପିଗୁଡ଼ିକ
ପଢ଼ିବାକୁ ଦେଇ କିର୍ତ୍ତୀମୂରେ ଲୁପ୍ତପ୍ରମାଦ ବ୍ୟକ୍ତି କରିବାକୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ମୁଁ ଦୁଇ
ରୁବିଟି ଦୋଷ ଦେଖାଇ ଦେଲି, ତାଙ୍କଠାରୁ ଆଦେଶ ଯାଇ ତାହା ସଂଶୋଧନ ମଧ୍ୟ
କରିଦେଲି । ସେ ଏକକରେ ବୁଦ୍ଧତାରେ ମୋତେ କିଛି ନେଲେ । ମେହ
ଦିନଠାରୁ ବଜ୍ରତା ଛମେ ଛମେ ବଢ଼ି ପ୍ରଗତି ହୋଇ ଉଠିଲା । ତାଙ୍କର “ଗୀତିମାଳା”
ନିମ୍ନ ପ୍ରାଇମେରୀର ପାଠ୍ୟ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତେ ତାହା ଉଠିଯାଇ ମଧୁଗୁଣ୍ଡଙ୍କ “ସ୍ଥଳମାଳା” ପାଠ୍ୟ
ହେଲା । କିନ୍ତୁ ରମାନାଥବାବୁ ଛଡ଼ିବାର ପାତ୍ର ହୁଏ । ସେ “ଗୀତିମାଳା” ସଂଶୋଧନ
କରି ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଦେଖିବା ପାଇଁ ରାଧାନାଥବାବୁଙ୍କ ପାଖକୁ ପଠାଇଲେ । ସେଥିରେ
ବସନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଗୋଟାଏ ଧାଡ଼ି ଥିଲା—“ନବ ପତ୍ର କିଶଳୟେ ଶୋଭିଲା ଦିଶେ ଅତି
ଶୋଭନ ।” ରାଧାନାଥବାବୁ ସେହି ଧାଡ଼ି ତଳେ ଗାର ଦେଇ ଲେଖିଲେ—“ଅତି
ଦୁର୍ବଳ ପଦ୍ଧତି, ପରବର୍ତ୍ତନ ଆବଶ୍ୟକ ।” ରମାନାଥବାବୁ ମୋତେ ତାହା ଦେଖାଇ
ସଂଶୋଧନ କରିଦେବାକୁ କହିଲେ । ମୁଁ ସାମାନ୍ୟ ପରବର୍ତ୍ତନ କରି ଏହି ପରି
କରିଦେଲି—“ସୁଗୁରୁ ନବୀନ ମୁକୁଳେ ଦିଶେ ଅତି ଶୋଭନ ।” ବାବୁଙ୍କ ମନକୁ ତାହା
ବେଶ୍ ଦେନିଲା । ତାଙ୍କ ଆନନ୍ଦର ସୀମା ରହିଲା ନାହିଁ । ପୁଣି ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇ
ରାଧାନାଥବାବୁଙ୍କ ନିକଟକୁ ଗଲା । ଏଥର ସେ ପୁନଃପରି ଧାଡ଼ିଟିକୁ ରେଖାରୁଡ଼ି କରି ଲେଖିଲେ—
“ଅତି ସୁନ୍ଦର ହୋଇଅଛି ।” ସାଧୁ ସତ୍ୟବାଦୀ ରମାନାଥବାବୁ ସେ ପ୍ରଶଂସା ନିଜ ଦେହକୁ
ନ ନେଇ ପରିଚୟ ସହ ମୋ ଦ୍ୱାରା ସଂଶୋଧିତ ହୋଇଅଛି ବୋଲି ରାଧାନାଥବାବୁଙ୍କୁ
ପତ୍ର ଦ୍ୱାରା ଜଣାଇ ଦେଲେ । କର୍ତ୍ତବ୍ୟନିଷ୍ଠା ଏବଂ ସତ୍ୟବାଦୀତା ହେତୁ ରାଧାନାଥବାବୁ
ତାଙ୍କୁ ଖୁବ୍ ଆଦର କରୁଥିଲେ । ସଂଶୋଧିତ ଗୀତିମାଳା ପରବର୍ତ୍ତୀ ବର୍ଷ ପୁଣି ବାଲେଶ୍ୱର
ଜିଲ୍ଲାରେ ପୁନଃପରି ପାଠ୍ୟ ହେଲା । ତତ୍ତ୍ୱଗୀତାର ଭୂମିକାରେ ସେ ମୋର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ
କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ କୃତ “ସରଳକ୍ଷେତ୍ର ପରିମାଣ”ରେ ମୁଁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ନୂତନ ଅଙ୍କ
ଅଧିକା ଯୋଗ କରିଥିଲି । ଏହି ସମୟରେ ମୋର ଶିକ୍ଷା ବହୁମୁଖୀ ଆକାର
ଧାରଣ କଲା । ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକର ବହୁ ବିଷୟ ଶିକ୍ଷାଦାନ ଛଳରେ ଅନୁଶୀଳନ
କରିବାକୁ ହେଲା । ପୁଣି ଉପଯୁକ୍ତ ସଙ୍ଗୀତ ପାଇଁ ସାହିତ୍ୟାଲୋଚନାର ସୁବିଧା ମିଳିଲା ।
ତେତେବେଳେ “ସମ୍ବଲପୁର ହିତୈଷିଣୀ” ବିଶେଷ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିଥିଲା ।
ଦେଶୋଲ୍ଲାସର ସକଳବିଭାଗର ଆଲୋଚନା ସେଥିରେ ହେଉଥିଲା । ବିଶେଷତଃ
ସାହିତ୍ୟରେ ନବଜାଗରଣ ଆଣିବା ତାହାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା । କବିବର ରାଧାନାଥ, ମଧୁସୂଦନ,
ବିଶ୍ୱନାଥ କର, ଲଲାଟମୋହନ ସାହୁ, ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେର, ବାମନୀର ରାଜା ସୁତଳଦେବ
ପ୍ରମୁଖ ସାହିତ୍ୟରଥାମାନଙ୍କର ଲେଖାବଳୀ ସେଥିରେ ବାହାରୁଥିଲା । ସୁଲତଃ ସାରସ୍ୱତୀ
ଜ୍ୟୋତିରେ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ହିତୈଷିଣୀର କଳେବର ଆଲୋକିତ ହେଲା । ରମାନାଥ ବାବୁଙ୍କ

ନାମରେ ହୃଦୈଷିଣୀ ଅସୁଥିଲା । ରମାନାଥ ବାବୁଙ୍କ ପ୍ରେରଣାରେ ମୁଁ ହୃଦୈଷିଣୀର ଗ୍ରାହକ ହେଲି । ପୁସ୍ତକ ପଢ଼ିବା ସକାଶ ମୋତେ ଅନେକ ଥର ପରର ଦ୍ଵାରସ୍ଥ ହେବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା । ତେତେବେଳେ ଏତେ ପୁସ୍ତକ ବା ପଢ଼ିବା ଥିଲା ନାହିଁ । କେହି କେହି ବଙ୍ଗଳା ପଢ଼ିବା “ବଙ୍ଗବାସୀ” ଅଣାଉଥିଲେ । ତେତେବେଳେ ପଣ୍ଡିତ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ବନ୍ଦୋପାଧ୍ୟାୟ ବଙ୍ଗବାସୀର ସମ୍ପାଦକ । ଲେଖକ ହିସାବରେ ସେ ସରସ୍ଵତୀଙ୍କର ବରପୁତ୍ର । ଓଡ଼ିଆ ପଢ଼ିବା ମଧ୍ୟରେ “ଉତ୍କଳଦୀପିକା”ର ପ୍ରଚାର ବଢ଼ୁଥାଏ । ଘାପିକାର ଲଳଣୀଗୁଡ଼ିକ କରେଇଆ ଧରଣର ଥିଲା । ଏହି ସମୟରେ ମୋ ଭାଗ୍ୟରେ ଦୁଇଜଣ ସୁବକ୍ତୃ ବିଧାତା ଘଟାଇଦେଲେ । ଜଣେ ଜଗବନ୍ଧୁ ମହାପାତ୍ର ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଜଣେ ପଣ୍ଡିତ ଅନରୁଦ୍ଧ ଷଡ଼ଙ୍ଗୀ । ଜଗବନ୍ଧୁ ବାବୁ ସ୍ଵନାମଧନ୍ୟ ମଧୁସୂଦନ ମହାପାତ୍ରଙ୍କର କନିଷ୍ଠପୁତ୍ର । ମଧୁସୂଦନ ମହାପାତ୍ର ଗୁଆମାଳ ଅଞ୍ଚଳକୁ ପ୍ରଥମେ ଶିକ୍ଷାଲୋକ ଆନୟନ କରିଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଗୁଆମାଳ ସେହି ଅଲୋକରେ ଆଲୋକିତ । ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ସଞ୍ଜିତ ଜୀବନା ମୋର “ବିବିଧଚିନ୍ତା” ପୁସ୍ତକରେ ସନ୍ଦିଗ୍ଧିହୀନ ହୋଇଅଛି । ଜଗବନ୍ଧୁ ବାବୁ ଆଇ, ଏ, ଏସ୍‌ସି ଦେଇ ଫେଲ୍ ହୋଇଥିଲେ ମାତ୍ର ପଛକୁ ନିଜ ଅଧ୍ୟାପକପଦବଳରେ ଜ୍ଞାନ ଗରମାରେ ଗ୍ରାଜୁଏଟକୁ ବଳିଯାଇଥିଲେ । ଇଂରାଜୀ ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ ମାତୃସାହିତ୍ୟରେ ତାଙ୍କର ଅସାଧାରଣ ଦକ୍ଷତା ଥିଲା । ସେ କିଛିକାଳ ଦୋଳସାହି ମାଇନର ସ୍କୁଲର ହେଡ଼ପାଷ୍ଟର ଥିଲେ । ପ୍ରତିଦିନ ସେ କୁମାରପୁର ସ୍କୁଲକୁ ଆସନ୍ତି । ସେକ୍ସପିଅର, ମିଲଟନ୍ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ଲେଖା ସେ ମୋତେ ବୁଝାଇ ଦିଅନ୍ତି । ଦୁହେଁ ଏକାସନରେ ବସି କବିତା ଲେଖୁଁ । ପରସ୍ପରର ଲେଖା ପରସ୍ପର ସଂଶୋଧନ କରୁଁ । ତାଙ୍କଠାରୁ ମୁଁ ସାମାନ୍ୟ ଇଂରାଜୀଶିକ୍ଷା ମଧ୍ୟ କରିଥିଲି । ମାତ୍ର ଏ ବୃତ୍ତାବସ୍ଥାରେ ତାହା ମୁଜ୍ଜୀ କିଣାରେ ଖର୍ଚ୍ଚ ହୋଇ ସାରିଲାଣି । ରମାନାଥ ବାବୁଙ୍କ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନାରେ ମୁଁ ହୃଦୈଷିଣୀରେ ଲେଖିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲି । ଜଗବନ୍ଧୁ ବାବୁ ମଧ୍ୟ ମୋହର ପତ୍ନୀ ଧରିଲେ । ଦୁହେଁ ନିୟମିତ ଭାବରେ ଗନ୍ୟ ମନ୍ୟ ଲେଖିବାକୁ ଲାଗିଲେ । (ଏହି ସୁନ୍ଦରେ ପଣ୍ଡିତ ଗାଳମଣି ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କ ସହିତ ପରଚୟ ହେଲା । ଦୁହେଁ ଲେଖା ସେ ପଢ଼ିବାକୁ କରି ଉତ୍ସାହିତ କଲେ । ଅଧିକତମ ପ୍ରଶଂସା ପ୍ରାଣରେ ଉଦ୍ଭେଜନାର ଅମୃତଧାରା ତାଳିଦେଲେ । ଗାଳମଣି ବାବୁ ତେତେବେଳେ ହୃଦୈଷିଣୀର ପ୍ରତିଷ୍ଠାଶାଳୀ ସମ୍ପାଦକ ଥିଲେ । ସେକାଳର ଭାସ୍କରଦାତା ଏକାକରେ ଏକାବେଳେକେ ଦୁର୍ଲଭ । ଏକଥା ଭାବିଲେ ମନରେ ଦାରୁଣ ବେଦନା ଜାତ ହୁଏ । ସେକାଳର ଲୋକଙ୍କର କି ଦେବହୃଦୟ ଥିଲା ।) ଜଗବନ୍ଧୁ ବାବୁ ଏବଂ ମୁଁ ଅଧେ ଅଧେ ଭାଗଦେଇ ନାନାପ୍ରକାର ପୁସ୍ତକ ଏବଂ ପଢ଼ିବା ଅଣାଇ ପଢ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲୁଁ ।

କୁମାରପୁରର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଗଣେଶ୍ଵରପୁର ଶାସନରେ ଗୋଟିଏ ସଂସ୍କୃତ ଚୌକ ଥିଲା । ପଣ୍ଡିତ ଅନରୁଦ୍ଧ ଷଡ଼ଙ୍ଗୀ ସେହି ଚୌକର ଅଧ୍ୟାପକ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଅସିଲେ । ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ପରଚୟ ହେଲା । ସେ ସଂସ୍କୃତରେ ଅଗାଧ ପଣ୍ଡିତ । ଭାଷା ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ତଦନ୍ତରୂପ । ପ୍ରାଚୀନ ଛନ୍ଦକାବ୍ୟମାନ ତାଙ୍କର କଣ୍ଠସ୍ଥ । ବୈଦେହ୍ୟଶିଳାସ, କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁଦର୍ଶ ପ୍ରଭୃତି କାବ୍ୟର ସେ ଖୁବ୍ ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ଅର୍ଥ କରିପାରନ୍ତି । ଖୁବ୍ ମଧୁର ମନୋହର ସ୍ଵରରେ ଛନ୍ଦମୀତି ମଧ୍ୟ ଗାଇ ପାରନ୍ତି । ସେ ପ୍ରତ୍ୟହ ସନ୍ଧ୍ୟାବେଳେ କୁମାରପୁର ସ୍କୁଲକୁ ଆସନ୍ତି । ଭାଷିଣୀ ପରେ ଉତ୍ତସାହିତ୍ୟ, କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ଚମ୍ପୂ, ଅରମ୍ଭନ୍ୟ, ଦାନକୃଷ୍ଣ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର କାବ୍ୟାବଳୀ ଆଲୋଚିତ ହୁଏ । ସେ ଧାର୍ଯ୍ୟାହିକରୂପେ ମୋତେ ତାହା ଅର୍ଥକରି ବୁଝାଇ ଦିଅନ୍ତି । ପ୍ରଭୁପ୍ରକାର ସ୍ଵରୂପ ମୋଠାରୁ ଇଂରାଜୀ ବର୍ଣ୍ଣମାଳା ଶିକ୍ଷା କରନ୍ତି । ଇଂରାଜୀ ବିଦ୍ୟାରେ ମୁଁ ଯେପରି ଧୂରନ୍ଧର ପଣ୍ଡିତ, ତାହା ପୂର୍ବରୁ କହିଅଛି । ସେ ମୋ ପରି ଭାଷାବୃତ୍ତି ଗୁରୁ ପାଇ ଇଂରାଜୀବର୍ଣ୍ଣମାଳାତକ ଶିଖିପାରିଲେ ନାହିଁ । ସେଥିରେ ତାଙ୍କର ଭୁଲ୍

ଲେଉଟିଲ ନାହିଁ, ସୁତରାଂ ଅଧା ଅଧରୁ ଯାଠ ଛଡ଼ିଦେଲେ । ଚୁଡ଼ାଖିଆ ଭଣ୍ଡରେ ହେଡ଼ାଖିଆ ଯାଠ ଅସିଲ ନାହିଁ ।

ପ୍ରତ୍ୟହ ପଣ୍ଡିତେ, ଜଗବନ୍ଧୁବାରୁ ଏବଂ ମୁଁ ବସି ହିତୈଷିଣୀ ପ୍ରଭୃତି ପଦ୍ଧିକାପାଠ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟଚର୍ଚ୍ଚାରେ ଲାଗୁଁ । ତେତେବେଳେ “ଲମ୍ବପଦ୍ମ” ଏବଂ “ବିକ୍ରମ” ଦୁହେଁ ପ୍ରଭା ବିସ୍ତାରକରି ଉଠିଲେ ।

କାଲି ଏହି ଧର୍ମନ୍ତ ଲେଖା ହୋଇଥିଲା, କିନ୍ତୁ ଆଜି ଲେଖାବନ୍ଦ । ଅଭିସମାପ୍ତ ଭଳି ଗୋଟାଏ ଦାରୁଣ ଦୁଃସମ୍ବାଦ ଆଜି ଶୁଣାଗଲା । ଜଗତର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ମାନବ ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧି ରାଜବନ୍ଦୀରୂପେ ଧୃତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଗାନ୍ଧି ଅତିମାନବ ହେଉଛନ୍ତି ବା ନ ହେଉଛନ୍ତି—ମହାତ୍ମା ହେଉଛନ୍ତି ବା ନ ହେଉଛନ୍ତି ମାତ୍ର ତେତିଶକୋଟି ଭାରତବାସୀଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧାଭକ୍ତିର ପାତ୍ର ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଏତେ ଲୋକଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧାଭକ୍ତିର ଯଦି କିଛି ମାହାତ୍ମ୍ୟ ଥାଏ, ତେବେ ସେହି ମାହାତ୍ମ୍ୟହିଁ ଗାନ୍ଧିଙ୍କୁ ମହାମାନବ ବା ମହାତ୍ମା କରୁଥିବାର ସାରିଅଛି । ଏ ରୂପ ଜଗତସ୍ତୃତ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ବିପଦରେ କିଏ ବା ଦୁଃଖିତ ନ ହେବ ? ମେହ ଦୁଃଖରେ ଆଜି ପଞ୍ଜିକାଲେଖା ବନ୍ଦ ରହିଲା । ଦୁର୍ବଳ ଉପରେ ବଳପ୍ରୟୋଗ ଗୌରୁଷ କ୍ରହେଁ—ଦୁର୍ବଳର ବଳପୁଷ୍ଟ କରବା ହିଁ ପୌରୁଷ । ଦୁଃଖ ଏବଂ ଶୋଭର ବିଷୟ ଶାସକବୃନ୍ଦ ତାହା ଭୁଲି ଯାଉଅଛନ୍ତି । କେବଳ ଏତିକି ଅଭିମାନ ପ୍ରକାଶ ଛଡ଼ା ଅର୍ଥାନ ଜାତିର ଆଉ କିଛି ଅଧିକାର ନାହିଁ । ଯେ ପରାଧୀନ, ତାହାର ପୁଣି ମାନ ଗୋଟାଏ କଅଣ—ଅପମାନ ତାହାର ଲଲାଟ ଲିଖନ ।

ଆଜି ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧି କାରାମୁକ୍ତି ହେଲେ । ଏହି ଶୁଭସମ୍ବାଦ ଶୁଣି ଆନନ୍ଦରେ ଅଧୀର ହୋଇ ପ୍ରଥମେ ଗୋଟିଏ ସଙ୍ଗୀତ ଲେଖି ପୁଣି ପଞ୍ଜିକା ଲେଖାରେ ଅଗ୍ରସର ହେଲି । ଅହିଂସାପ୍ରାଣୀ, ଜଗତସ୍ତୃତ୍ୟ ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧିଙ୍କୁ ବନ୍ଦୀକରି ରାଜପୁରୁଷଙ୍କର ପ୍ରଥମରେ ଭୁଲ ହୋଇଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଶେଷ ବିଚାର ପ୍ରଣୟନୀୟ । ମହାପୁରୁଷଙ୍କ ପୁଣ୍ୟସ୍ମୃତିରେ କାରାଗାରର ଭାଗ୍ୟ ପରିହୀନ ହେଲା । ସେ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଯଥାସ୍ଥାନରେ ଲିଖିତ ହେବ । ସେ ସ୍ଥାନ ବହୁ ଦୂରରେ ଅଛି ।

କାରାମୁକ୍ତି

ହେ ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧି ମହାଯୋଗୀ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ,
ତୁମ୍ଭ ଦରଶନେ ପୁତ୍ର ଦୃଶ୍ୟବାସୀ । ଦୋଷୀ ।
କି ମହାକଠୋର ଯୋଗ
ସାଧୁଛ ହେ ତେଜି ଭୋଗ,
ମାତୃମନ୍ଥ ସମୁଦ୍ଧାର ମନେ ମନାସି । ୧ ।
ଧନ୍ୟ କଲ ଏ ଭାରତେ,
ପରିହୀନ ଅହିଂସା ବ୍ରତେ,
ଧନ୍ୟ କଲ କାରା ପୁଣ୍ୟପାଦ ବିନ୍ୟାସି । ୨ ।
କାରା-ଗିରି ଗର୍ଭଭେଦ,
ବାହାରଲ ହେ ନିବେଦ,
ପ୍ରତ୍ୟେ ମାର୍ତ୍ତିଣ୍ଡ ପ୍ରାୟ ତେଜ ପ୍ରକାଶି । ୩ ।
ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ଦେଖି ହେ ଯତି,
ଜାତ୍ରାତ ଭାରତ ଶକ୍ତି,
କୋଟିଧାରେ ବହୁଯାଏ ପୁଲକରାଣୀ । ୪ ।

ଜୟ ହେ ମହାପ୍ରାବର,
ବରପୁତ୍ର ଭରତର,
ଜୟ ମା ଭରତଭୂମି ଭରତବାସୀ । ୫ ।

ନବ୍ୟସାହିତ୍ୟ ଭକ୍ତ ଲାଲ୍ ରାମନାଥପୁରୀ ରାୟ “ଉତ୍କଳପ୍ରଭା” ମାସିକ ପତ୍ରିକାରେ “ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ”ର ସମାଲୋଚନା ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଉତ୍କଳପ୍ରଭା ମୟୂରଭଞ୍ଜର ରାଜଧାନୀ ବାରିପଦାରୁ ବହାରୁଥିଲା । ସେଥିରେ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ କବିବର ରାଧାନାଥରାୟ, ଲାଲ୍‌ରାମନାଥପୁରୀ, ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ମହରଣା ପ୍ରଭୃତି ସେକାଲର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଲେଖକମାନେ ଲେଖୁଥିଲେ ଏବଂ ଗୁଣାନ୍ତ୍ରସାରେ ପୁରସ୍କାର ମଧ୍ୟ ପାଉଥିଲେ । ରାମନାଥପୁରୀ ବାବୁ ସମାଲୋଚନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଭଞ୍ଜକବିଙ୍କୁ ବିଦ୍ରୁପକରି କହିଲେ—“ମାକଡ଼ ହାତରେ ଘାଲଗ୍ରାମ, ନରୁଇ ନରୁଇ ନେଲା ପ୍ରାଣ ।” ଅର୍ଥାତ୍ ପବନ ରାମାୟଣ ଚନ୍ଦ୍ର କବି ବିଭୂସ ଭବରେ ଆଜି ଅଛନ୍ତି । ଉତ୍କଳର ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ମରଣୀୟ ମହାକବିଙ୍କର ଏ ଅବମାନନାରେ ସାହିତ୍ୟ ଜଗତ୍ ତାହା ଉଠିଲା । ସାହିତ୍ୟ ରାଜ୍ୟରେ ଶତମୁଖୀ ବିଜୁଳି ଖେଳିଗଲା । ଆକାଶ ନଡ଼ି କଡ଼ି ଡାକିଲା—ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟରେ ଗୋଟାଏ ନବଜୀବନର ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ମ୍ରୋତ ବହିଗଲା । ଭଞ୍ଜକବିଙ୍କ ଭକ୍ତମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେ ବାରବେଫରେ ବକ୍ତିନୀଦିରେ ପ୍ରତିବାଦ ସେକ୍ତରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ । ସେମାନେ “ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ” ନାମରେ ଖଣ୍ଡେ ପତ୍ରିକା ବାହାର କଲେ । ତେଣେ ବିପକ୍ଷଦଳ “ବିଜୁଳି” ନାମରେ ଖଣ୍ଡେ ପତ୍ରିକା ବାହାରକରି ମହାଲେଖନୀ ସମରରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଲେ । ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ ସାତରଙ୍ଗର କାଗଜରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । କିନ୍ତୁ ବିଜୁଳି ଏକରଙ୍ଗୀ । ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ କଟକରୁ ଏବଂ ବିଜୁଳି ବାମେଶ୍ୱରରୁ ବାହାରିଲା । ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁର ପୂର୍ବ ଦୁଇପକ୍ଷ ସାହି ବିଜୁଳି ଅ-ପୂର୍ବ । ଉତ୍କଳସାହିତ୍ୟର ସମ୍ପାଦକ ଗୋସ୍ୱାମୀଙ୍କର ରାୟ, ସୁଦାମଚରଣ ନାୟକ, ଗୋପାଳପ୍ରସାଦ ଦାସ, ବାଲେଶ୍ୱରର ଦୈତ୍ୟାଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କୁଆ (ପରେ ଦାସ) ପ୍ରଭୃତି ଅନେକ ବିଶିଷ୍ଟବ୍ୟକ୍ତି ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁର ଗୁଳକ, ଲେଖକ ଏବଂ ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ଥିଲେ । ବିଜୁଳିର ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ସାହିତ୍ୟବିତ୍ ବାମେଶ୍ୱରୀଜୀ ସୁଭଳଦେବ ଏବଂ ହିତୈଷିଣୀ ପତ୍ରିକା । ଆହୁରି ଅନେକ ବିଶିଷ୍ଟ ଏବଂ ଉଚ୍ଚ ଶିକ୍ଷିତ ଲେଖକ ଗୋପନରେ ବିଜୁଳିରେ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖୁଥିଲେ । ନବସାହିତ୍ୟମୋଦୀ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଅଧିକାଂଶ ଲେଖକ ଏବଂ ପାଠକ ବିଜୁଳିର ସପକ୍ଷରେ ଥିଲେ । ଗଞ୍ଜାମର ଉତ୍କଳରତ୍ନ ପାରଳାଖେମଣ୍ଡିର ରାଜଭାତା ପଦ୍ମନାଭ ଗଜପତି ନାରାୟଣ ଦେବ ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁକୁ ମୁକ୍ତହସ୍ତରେ ଅର୍ପଣହାୟ୍ୟ କରି ଏବଂ ବଡ଼ ବଡ଼ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନାନାକାବ୍ୟ ନାଟକ ଅଲଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତିରୁ ଭଞ୍ଜକବିଙ୍କ ସପକ୍ଷରେ ଯୁକ୍ତି ତର୍କ ଲେଖାଇ ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁକୁ ଶକ୍ତି ପ୍ରଦାନ କଲେ । ରାଜକୁମାର ଜିତେ ମଧ୍ୟ ଜଣେ ଅସାଧାରଣ ପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସୁଦ୍ଧା ଅତି ଧୂରନ୍ଦର ଥିଲେ । ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ ସକାଶ ସେ ସ୍ମୃତନ୍ତ ଅପିସ ରଖି ଉକ୍ତ ବେତନରେ ପ୍ରତିଭାଶାଳୀ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କୁ ନିଯୁକ୍ତ କରି ରଖିଲେ । କେତେ ଅପ୍ରକାଶିତ, ଅପରିଚିତ ପ୍ରାଚୀନଗ୍ରନ୍ଥର ଆଲୋଚନା ଉଭୟ ପକ୍ଷରୁ ଲାଗିଲା । କେତେ ଅଦେଶୀ, ଅଶୁଣା, ଅଜଣା ଅମୂଲ୍ୟ ମହାରତ୍ନର ଜ୍ୟୋତି ଝଟି ଝଟି ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ବ୍ୟଙ୍ଗ, ବିଦ୍ରୁପ, କୂଟ, ଶ୍ଳେଷ, ଛଳ, ଛଟା, ତର, ଚଟଣୀ, ଚଟକଣୀ, ମୁଥ ପ୍ରଭୃତି ଅନର୍ଗଳ ବର୍ଣ୍ଣିଲା । ବକକାବ୍ୟ, ଶାବୁଣୀ କାବ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ମର୍ମବୃଟ୍ତା ନୂତନ କାବ୍ୟ ନାଟକର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଗଲା । ସାହିତ୍ୟର ଅନୁଶୀଳନ, ସାହିତ୍ୟର ସମାଲୋଚନା ନିବନ୍ଧ ଭବରେ ଲାଗିଗଲା । ବହୁକାଳର ତୋରବନ୍ଧା କାଟକଟା ଅଭିଧାନ ଫିଟିଲା । ଉତ୍କଳସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନରେ କେତେ ମହାମୂଲ୍ୟ ମଣିରତ୍ନ ଅଛି, ତାହା ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ଜାଣିପାରିଲା । ଖାଲି ଉତ୍କଳସାହିତ୍ୟ ଦୁହେଁ—ସମ୍ବୃତ, ବଙ୍ଗଳା, ହିନ୍ଦି, ଡେଲଙ୍ଗି, ଇଂରାଜୀ, ଲାଟିନ୍ ପ୍ରଭୃତି ବିବିଧ ସାହିତ୍ୟର ଆଲୋଚନା ଲାଗିଲା । ପ୍ରସଙ୍ଗ କ୍ରମେ

ବିଜ୍ଞାନ, ଇତିହାସ, ପୁରାଣ, ଦର୍ଶନ, ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ, ମନସ୍ତତ୍ତ୍ୱ ଲୋକଚିନ୍ତା ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ବିଷୟର ଅବତାରଣ ହେଲା । ବ୍ୟାଗ୍ୟା, ବିଶ୍ଳେଷଣ, ଟିପା ଟିପ୍ପଣୀର ସ୍ରୋତ ଉତ୍କଳୀୟ ଗ୍ରାମ୍ୟ ବହିଗଲା । ଏହି ଆନ୍ଦୋଳନ କେବଳ ଉତ୍କଳସୀମାରେ ଆବଦ୍ଧ ଥିଲା ନାହିଁ । ବଙ୍ଗଦେଶରୁ ବଙ୍ଗାଳୀମାନେ ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁରେ ଲେଖିଲେ । ସେମାନେ ଭଞ୍ଜକବି ସମ୍ପର୍କରେ ଲେଖିଥିଲେ । ଭଞ୍ଜକବିଙ୍କୁ ସେମାନେ ଭଲରୂପେ ଚିହ୍ନିତ । ଭଞ୍ଜଙ୍କ କାବ୍ୟ ହେତୁ ଓଡ଼ିଆଭାଷା ବଙ୍ଗକବଳରୁ ରକ୍ଷା ପାଇଥିଲା । ନଚେତ୍ ଓଡ଼ିଶାରେ ବଙ୍ଗଭାଷା ଚଳୁଥାନ୍ତା । ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରବଳ ଭାଷା ନୁହେଁ—ଓଡ଼ିଆଭାଷାରେ ଉଚ୍ଚସାହିତ୍ୟ ନାହିଁ, ଏହିପରି ଛଳନା ଦେଖାଇ ବଙ୍ଗାଳୀମାନେ ଓଡ଼ିଶାରେ ବଙ୍ଗାଳୀଭାଷା ଚଳାଇବାକୁ ଚାକିରରେ ନିବେଦନ କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ଦେଶଭିନ୍ନ ଗୌରାଶଙ୍କର ସ୍ୱୟଂ, ଉତ୍କଳପ୍ରାଣ ନନ୍ଦକିଶୋର ଦାସ, ବ୍ୟାସକବି ଫକୀରମୋହନ ସେନାମନ୍ତ, ସୁଦାମଚନ୍ଦ୍ର ନାୟକ ପ୍ରଭୃତି ମହାତ୍ମାମାନେ ଭଞ୍ଜଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତା ଦେଖାଇ ବଙ୍ଗାଳୀଙ୍କ କୃତ୍ରିମ ଶୃଙ୍ଖଳା କର ସ୍ୱାୟତ୍ତ ମାତୃଭାଷାର ଜୀବନ ରକ୍ଷା କରିଥିଲେ । ସେହି ପ୍ରାଚୀନମଣ୍ଡଳ ଉତ୍କଳ-ସନ୍ତାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଓଡ଼ିଆଭାଷା ଚିରଭଣ୍ଡା, ପୁଣି ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ଚିରବୃତ୍ତ । ଯେତେ କାଳଯାଏ ଓଡ଼ିଆଭାଷା ଥିବ ତେତେ କାଳଯାଏ ଭଞ୍ଜକବିଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସେମାନଙ୍କ ପବିତ୍ର ନାମ ଜାତୀୟ-ଇତିହାସ ବକ୍ଷରେ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣବସ୍ତିରେ ବିରାଜୁଥିବ । ସେମାନେ ସ୍ୱର୍ଗରେ ଅମର ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁର ଚଟଣୀଗୁଡ଼ିକ ବଡ଼ ଉପାଦେୟ—ବଡ଼ ମଜାଦାର ହେଉଥିଲା । ସେଥିରେ ଗୁଳ୍ମ, ତେନ୍ତୁଳୀ, ଲଙ୍କାମରୀଚ ସମାନ ଭାବରେ ଥାଏ । ପୁଣି ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଗଭୀର ହାସ୍ୟରସରେ ପୁଟି ଦିଆହୋଇଥାଏ । ହାସ୍ୟ-କୌତୁକ, ରଙ୍ଗ-ରହସ୍ୟରେ ପତ୍ରିକା ଦୁଇଖଣ୍ଡି ଅସୁବୁ ଅଭିନୟର ସେହ ହୋଇଉଠିଲା । ଗାଳି, ଖୁଣ୍ଟା ଦିଆରେ କୈବର୍ତ୍ତ-କାମିନୀକୁ ବଳି ପଡ଼ିଲା । ବିକୃଳ ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁର ନାମ “ଆଦରସିଆ” ଦେଲା । ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ ବି ଛଡ଼ିବାର ପାତ୍ର ନୁହେଁ—ସେ ବିକୃଳ ଦଳକୁ “ଆନାଦରସିଆ” ଉପାଧି ପ୍ରଦାନ କଲା । ପତ୍ରିକା ଦୁଇଖଣ୍ଡି ସବୁ ରସରେ ଏପରି ଉପାଦେୟ ହେଲା ଯେ, ଶିକ୍ଷିତଠାରୁ ନିରକ୍ଷର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତଙ୍କ ଚିତ୍ତ ହରଣ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେଲା । କିନ୍ତୁ ବିକୃଳଦଳ ରାଧାନାଥଙ୍କୁ ଭଞ୍ଜଭକ୍ତ ଜାଣି ସୁଦ୍ଧା ଭଞ୍ଜଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ପ୍ରତିଯୋଗିତା କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାଙ୍କୁ ଠିଆ କରିବା ବଡ଼ ଭୁଲ୍ କଲେ । ଫଳରେ ରାଧାନାଥଙ୍କ ଉପରେ ଗାଳି ବୁଝି ହେଲା । ତାଙ୍କର ବିଦ୍ରୁପ ଛବି ବାହାରିଲା । ବିକୃଳ କହିଲା—ଭଞ୍ଜକାବ୍ୟ ଅଶ୍ଳୀଳ, ରାଧାନାଥଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ଅଶ୍ଳୀଳତା ନାହିଁ । ସେଥିରେ ବିପକ୍ଷ ଦଳ ରାଧାନାଥଙ୍କ କାବ୍ୟରୁ ଉଦ୍ଧାର କରି କେତେ ସ୍ଥାନ ଦେଖାଇ ଦେଇ ବିକୃଳର ମତ ଶଣ୍ଠନ କରିବାକୁ ପ୍ରୟାସ କଲେ । ଏହି ଯୁକ୍ତି ପ୍ରତିଯୁକ୍ତିରେ ହାସ୍ୟଜନକ ଖିଆଲିଆ କଥାର ମଧ୍ୟ ଅବତାରଣା ହେଲା । ରାଧାନାଥଙ୍କ କାବ୍ୟରୁ “ଗାଣ୍ଡିବ” ଶବ୍ଦ ଉଦ୍ଧାର କରି ବୁଝାଗଲା—ଏହାର ଫୁଲ ଦୁଇ ଅକ୍ଷର ଅଶ୍ଳୀଳ । ଏହିପରି ଭଣ୍ଡ ଯୁକ୍ତି—ପଣ୍ଡିତର ସୀମା ରହିଲା ନାହିଁ । ଅନ୍ତରାମର ମାତ୍ରା ମଧ୍ୟ ବଳି ଉଠିଲା ।

ଏହି ଆନ୍ଦୋଳନ ଉତ୍କଳ-ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରାଣରେ ଗୋଟାଏ ମହା ଅଭୂତ ସ୍ପନ୍ଦନ ଆନୟନ କଲା । ସେରୂପ ସ୍ପନ୍ଦନ ଭାଷ୍ୟରେ ଥିଲେ ଆସେ । ସବୁଦେଶରେ ସବୁକାଳରେ ରୁଚି ଅନୁସାରେ ସାହିତ୍ୟ ଗଠିତ ହୁଏ । ସବୁ କାଳର ରୁଚିକୁ ପାଇବ, ଏଭଳି ସାହିତ୍ୟ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ସମାଲୋଚନା ବେଳେ ଯେଉଁ କାଳର ସାହିତ୍ୟ, ସେହି କାଳର ରୁଚି ପ୍ରତି ସର୍ବାଦୌ ଲକ୍ଷ୍ୟ ରଖିବାକୁ ହେବ—ଏହା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟମାତ୍ର । ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟରେ ମହାକବି ଭଞ୍ଜ ଯେପରି ଅଦ୍ୱିତୀୟ ମହାରଥୀ, ନବୀନ ସାହିତ୍ୟରେ କବିବର ରାଧାନାଥ ସେହିପରି ଧୂରନ୍ଧର । ସେ ଯାହାହେଉ ଏହି ସାହିତ୍ୟ-ସାଗର ମନ୍ଥନଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ମହାମୁତ ବାହାରିଛି, ତାହା ଚିରକାଳ ତୃପ୍ତି ସାହିତ୍ୟସେବିମାନଙ୍କୁ ପବିତ୍ର କରିବ ।

ଏବଂ ସେହି ଅମୃତ ଏ ମହା ଆନ୍ଦୋଳନକୁ ଅମର କରି ରଖିବ । ଏହି ଆନ୍ଦୋଳନ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟକୁ ଉତ୍କଳାକ୍ଷ ଏବଂ ଉଚ୍ଚଆଦର୍ଶର ସୁବର୍ଣ୍ଣ ପଥ ଦେଖାଉଥିବ । ସ୍କୁଲରେ କହିବାକୁ ଗଲେ ଏହି ଆନ୍ଦୋଳନ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟର ଭାଗ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦର୍ଶାଇଅଛି ।

(ସ୍ଥାନାଥ ବିଜୁଳିଦଳର ପ୍ରବର୍ତ୍ତିକ ବୋଲି ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ ଦଳର କାହାର କାହାର ଧାରଣା ଥିଲା, କିନ୍ତୁ ତାହା ଭୁଲ୍ ମିଛ । ସାଧୁ ସତ୍ପୁରୁଷଙ୍କୁ ଏ ଭଳି ଅପବାଦ ଦେଇ କଳଙ୍କିତ କରିବା ମହାପାପ ।) ସ୍ଥାନାଥ ଭଞ୍ଜକବିଙ୍କୁ ଏତେ ଦୂର ଭଲପାଉଥିଲେ ଯେ, ତାଙ୍କର କବିତାମାନ କଣ୍ଠସ୍ଥ କରି ରଖିଥିଲେ । ସ୍ଥଳଗୀତକୁ ସ୍ବର ଧରି ସେ ଅତିସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ଗାଇପାରୁଥିଲେ । ଭଞ୍ଜଭକ୍ତ ସ୍ଥାନାଥ ଭଞ୍ଜଙ୍କ ବୈଦେହୀଶବଳାସ ଆବୃତ୍ତି କରି ଏବଂ ସରଳ ଅର୍ଥ ଶୁଣାଇ ତାଙ୍କାଳିକ ବଙ୍ଗ-ବିହାର-ଓଡ଼ିଶାର ଶିକ୍ଷାଧିକାରୀ ମହାମନା ମହାପ୍ରାଣି ଭୂଦେବଚନ୍ଦ୍ର ମୁଖୋପାଧ୍ୟାୟଙ୍କୁ ସ୍ବସ୍ଥ, ମୁଗ୍ଧ କରିଦେଇଥିଲେ । କନ୍ଦିତାର ସ୍ବର, ଗୃହସ୍ଥ, ଭାବ ଏବଂ ଅର୍ଥରେ ଭୂଦେବବାବୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ତୃପ୍ତିଲାଭ କରି ଭଞ୍ଜ କବିଙ୍କୁ ବିସ୍ମର ପ୍ରଶଂସା କରିଥିଲେ । ଏ ଅପବାଦରେ ସ୍ଥାନାଥ ବଡ଼ ବ୍ୟଥା ଅନୁଭବ କରି ନିଜର କଥା “ଓଡ଼ିଆ ଓ ନବସମ୍ବାଦ” ରେ ସାଧାରଣଙ୍କୁ ଜଣାଇ ଦେଇଥିଲେ । ତାହାର ଅଲଘନ ପରେ “ବିଜୁଳି” ମେଘରେ ମିଳେଇ ଯାଇ ଅଦୃଶ୍ୟ ହୋଇଗଲା । ମାତ୍ର “ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ” ଅନେକଦିନ ଯାଏଁ ବାହାରିଲା । ପୁଣି ଉଚ୍ଚ ସମର୍ଥ ଉଚ୍ଚତ ପ୍ରବଳ ବକ୍ଷରେ ଧରି କହିକାଳ ପୁସ୍ତକାଳରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ପରିଶେଷରେ ଜାତୀୟ ମହାକବିଙ୍କର ଟେକ ଅକ୍ଷତ ରଖି “ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ” ଆକାଶରେ ମିଶିଗଲା । ପ୍ରୌଢ଼ର ମନ୍ଦୁରୁଦ୍ଧିରେ ଯୁବକର ଉତ୍ସାହକୁ ମିଶିଲେ କାର୍ଯ୍ୟ ସଫାଳ-ସୁନ୍ଦର ହୁଏ, “ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ” ସେଥିର ଜୀବନ୍ତ ପ୍ରମାଣ ଉତ୍କଳକୁ ଦେଖାଇଗଲା ।)

ପଣ୍ଡିତ ଅନିରୁଦ୍ଧ ଶତ୍ତରୀ, ଜଗବନ୍ଧୁ ମହାପାତ୍ର ଏବଂ ମୁଁ ବିଜୁଳି ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁର ଗ୍ରାହକ ହୋଇ ପଶିକା ଅଣାଇଲୁଁ । ପ୍ରତ୍ୟହ ସନ୍ଧ୍ୟାଠାରୁ ଦୁଇଘଣ୍ଟାଯାଏଁ କୁମାରପୁର ସ୍କୁଲରେ ବସି ତାହା ପାଠ କରୁଁ । ଗ୍ରାମର ଅନେକ ଲୋକ ଆସି ବସନ୍ତି ଏବଂ କୌତୁକଅ କଥାଶୁଣି ଅପାର ଆମୋଦ ଉପଭୋଗ କରନ୍ତି । ମନ୍ଦୁ ମନ୍ଦୁ ମାତୁ-ଗୌରବରେ ହୃଦୟ ଗର୍ବରେ ଫୁଲି ଉଠୁଥାଏ । ଉତ୍କଳସାହିତ୍ୟର ଗୌରବିତ ପ୍ରତିଭାର ଜ୍ୟୋତି ରୁଚିଆଡ଼େ ଝରିପଡ଼ିଲା ପ୍ରାୟ ବୋଧ ହେଉଥାଏ । ଗର୍ବରେ, ଆନନ୍ଦରେ ମନ ସେହି ଆକର୍ଷଣ ପଛରେ ଗୋଡ଼ାଇଥାଏ । ଅମ୍ବେମାନେ କେଉଁ ପକ୍ଷରେ ଥିଲୁଁ ନାହିଁ । କେବଳ ଶିଳ୍ପାବୂରର ସାମାଲଘନ ଦେଖି ଉଭୟ ପକ୍ଷକୁ ଶାନ୍ତ, ସମତ ଭାବରେ ବାଦ ପ୍ରତିବାଦ କରିବା ସକାଶ ସବିନୟ ଅନୁରୋଧ କରି ସନ୍ତ ଲେଖିଥିଲୁଁ ।) ଜଣେ ଅଳ୍ପ ଏପରି ଅକୃଷ୍ଣ ହୋଇଥିଲା ଯେ, ବିଜୁଳି ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁର ଲେଖା ଶୁଣିବା ପାଇଁ ସେ ଦିନରୁ ଆସି କୁମାରପୁର ସ୍କୁଲରେ ଅପେକ୍ଷା କରି ବସିଥାଏ । ପାଠଶେଷରେ ଆନନ୍ଦରେ ବିଭୋର ହୋଇ ଦୁଇ ମାଇଲ ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ବରୁଦ୍ଧକୁ ଫେରିଯାଏ । ତାହା ମନ୍ତରେ ଦିନରାତି ସମାନ ।

ଅଳ୍ପର ନାମ ବିଷ୍ଣୁଚରଣ ଦାସିତ, ଘର ନୁଆଣାସନ ଗ୍ରାମରେ । ନୁଆଣାସନରେ କୁମାରେଶ୍ବର ମହାଦେବଙ୍କର ଦେଉଳ ଅଛି । କଥିତ ଅଛି—ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ବନବାସ କାଳରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଏହି ଶିବଲିଙ୍ଗ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । କୁମାରେଶ୍ବର ବଡ଼ ପ୍ରତାପୀ ଦେବତା । ରାମେଶ୍ବରଙ୍କ ମରି ତାଙ୍କୁ ସୁଦ୍ଧା ଲୋକେ ନକୃତ୍ୟ ମାନସିକ କରନ୍ତି । ଦାସିତ ବଂଶ ମହାଦେବଙ୍କର ପୁତ୍ରାସ୍ତ୍ର, ବିଷ୍ଣୁଚରଣ ସେହି ବଂଶୀୟ । ସେ ମହାଦେବଙ୍କର ସାଦୋଦକ ଘେନି ପ୍ରାୟ ପ୍ରତିଦିନ କୁମାରପୁରକୁ ଆସେ । ମୋ ପାଖରୁ ମଧ୍ୟ ସାମାନ୍ୟ କିଛି ପାଏ । ସେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଳ୍ପ କିନ୍ତୁ ତାହାର ସ୍ମରଣଶକ୍ତି ଅସାଧାରଣ । ସେ ଯାହା ଥରେ ଶୁଣେ, ଅଉ ତାହା ଭୁଲିଯାଏ ନାହିଁ । ଅମରକୋଷ ଅଭିଧାନ, ଚଣ୍ଡୀ, ମହମ୍ମଦ୍‌ସାହ,

ବିଷ୍ଣୁ-ସହସ୍ର-ନାମ ଏଗୁଡ଼ିକ ତାହାର କଣ୍ଠସ୍ଥ । ତାହାର ଆଉ ଗୋଟିଏ ଅତ୍ୟୁତଶକ୍ତି ଏହି ଯେ, ପିଲାମାନଙ୍କ ଲେଖିବା ଖଡ଼କୁ ଖୋଲି ସେ ଗଣେଶ, ସରସ୍ବତୀ, ଦୁର୍ଗା ପ୍ରଭୃତି ଦେବଦେବୀଙ୍କର ସୁନ୍ଦର ଆଲଙ୍କୃତ ପୂର୍ତ୍ତି ତିଆରି କରିପାରେ । ସେହିପରି ଶିକ୍ଷାଦାନ ପଟୁତା କୌଣସି ଚଣ୍ଡାଳରୁ ନିୟୁତଶହ ଶହରେ ସୁଦ୍ଧା ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ବିଧାତା ତାକୁ ଅନ୍ଧ କରି ତାର ଯେଉଁ କ୍ଷତି କରିଥିଲେ ପ୍ରତିଭାଦାନଦ୍ୱାରା ସେହି କ୍ଷତି ପୂର୍ଣ୍ଣ ମଧ୍ୟ କରିଥିଲେ । ଦୁର୍ଘ୍ଟିଜ୍ଞାନର ସୂକ୍ଷ୍ମ କାରୁକଳାରେ ଦକ୍ଷତା ସାମାନ୍ୟ ପ୍ରତିଭାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ । ଦୁଃଖର ବିଷୟ, ବିଷ୍ଣୁଚରଣ ଜାରିତ ନାହିଁ । ୨୨୨୩ ବର୍ଷ ବୟସରେ ସେ ପରଲୋକ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

(ଏହି ସମୟରେ ମୋର ପ୍ରଥମ ସୁସ୍ଥକ “ମୋହନ” ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ଦେବ-ହୃଦୟ ପଣ୍ଡିତ ଗାଳମଣି ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କ ସହାୟତାରେ ଏବଂ ଗୁଣଗ୍ରାନ୍ଥ ବାମଶ୍ରୀରାଜା ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ଦେବଙ୍କ ଅର୍ଥାନ୍ତକୂଳରେ ହିତୈଷିଣୀ ପ୍ରେସରେ “ମୋହନ” ଛପା ହୋଇ ଆସିଲା । ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ଦେବ ସେତେବେଳେ ଯୁବରାଜ ଥିଲେ । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ମୋତେ ଖାଲି ଉତ୍ସାହ ଦେଇ ସାନ୍ତ ହୋଇ ନଥିଲେ— ନାନାଭାବରେ ମୋର ଉଲ୍ଲସ ଏବଂ ଉପକାର କରି ମୋତେ ଚିରରଣୀ କରିପାରୁନାନ୍ତି ।) ଘଟଣାକ୍ରମେ ମୋର ଏ ଜୀବନ ପଞ୍ଜିକାର ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ତାଙ୍କ ପବନ ନାମ ଲିଖିତ ରହିବ । କାହାରଠାରୁ ମୋର ଟିକିଏ ପ୍ରଶଂସା ଶୁଣିଲେ ସେ କୁଣ୍ଠେ ମୋଟ ହୋଇ ମୋତେ ତାହା ପହଞ୍ଚାଇ ଜଣାଇ ଦେଉଥିଲେ । ସମ୍ବଲପୁର ହିତୈଷିଣୀରେ ମୋର ରଚନା ପଢ଼ି ବାମଶ୍ରୀର ପ୍ରାଚୀନପୁରଣୀୟ ମହାରାଜା ସୁତଳଦେବ ଅନେକ ଥର ଉକ୍ତ ମନ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ମୋତେ ଉତ୍ସାହିତ କରିବାପାଇଁ ତାହା ସବୁ ଯଥା ସମୟରେ ମୋତେ ପହଞ୍ଚାଇ ଜଣାଇ ଦେଉଥିଲେ । ସେ ମୋତେ ଠିକ୍ ଭାରି ପର ସ୍ନେହାଦର କରୁଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେ ସ୍ୱର୍ଗରେ, ତାଙ୍କ ଗୁଣ ଭାବିଲେ ଅସହ୍ୟ ଦୁଃଖରେ ନେନି ଲୋକକପୁର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଉଠେ ।

ଏଥିପୂର୍ବରୁ ଗୁପ୍ତାଧ୍ୟାୟ ବାବୁଙ୍କ ସହ ମୋର ପରଚୟ ହୋଇସାରିଥିଲା । ତାଙ୍କ “ଯଯାତି କେଶରୀ” ସମ୍ବଲପୁର ହିତୈଷିଣୀରେ ବ୍ରଜେଶ ଭାବରେ ବାହାରୁଥିଲା । ଠିକ୍ ତାହାର ତଳେ ମୋର “ସୁଲକ୍ଷଣା” ସେହିପରି ବ୍ରଜେଶ ବାହାରୁଥିଲା । ଗୁପ୍ତାଧ୍ୟାୟ ହିତୈଷିଣୀକୁ ଖୁବ୍ ସମ୍ମାନ କରୁଥିଲେ । ସେ ଉତ୍ତର ଗସ୍ତରେ ଆସି କେତେ ସପ୍ତାହର ହିତୈଷିଣୀ ପତିବାର ସୁବିଧା ଯାଇଥିଲେ । ତେଣୁ ଫେରି ଭଦ୍ରାଖରେ ପହଞ୍ଚି ହିତୈଷିଣୀ ଖୋଜିଲେ । ତେତେବେଳେ ଭଦ୍ରାଖର ସୁଲ୍ଲ ସବ୍‌ଇନସ୍ପେକ୍ଟର— ରମାନାଥ ବାବୁ । ତାଙ୍କର ହିତୈଷିଣୀ ଆସୁ ନଥାଏ । ଗୁପ୍ତାଧ୍ୟାୟ ବାବୁ ତାଙ୍କୁ ଯତ୍ନେ ବୁଝିଲେ ଯେ ମୋ ଛଡ଼ା ଭଦ୍ରାଖରେ ଆଉ କେହି ହିତୈଷିଣୀ ଆଣନ୍ତି ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ଆଦେଶାନୁସାରେ ରମାନାଥ ବାବୁ କୁମାରପୁରକୁ ଜଣେ ଇନସ୍ପେକ୍ଟର ପଣ୍ଡିତ ପଠାଇ ମୋଠାରୁ ହିତୈଷିଣୀ ସାତଖଣ୍ଡ ନେଇ ଗଲେ । ସାତଖଣ୍ଡ ଯାକରେ ଯଯାତିକେଶରୀ ଏବଂ ମୋର ସୁଲକ୍ଷଣା ଥାଏ । ସୁଲକ୍ଷଣା ଭଲ ନାମଧର ସୁସ୍ଥକାଳରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଅଛି । ମୋର କବିତା ତଳେ ମୋର ନାମ ଥାଏ ଏବଂ କୁମାରପୁର ବୋଲି ଠିକଣା ମଧ୍ୟ ଥାଏ । ଗୁପ୍ତାଧ୍ୟାୟ ବାବୁ ତାହା ପଢ଼ି ରମାନାଥବାବୁଙ୍କୁ ମୋର ସରଚୟ ପରୁଣିଲେ । ସେ ପରଚୟ ଦେବାରୁ ତାଙ୍କୁ ଆଦେଶଦେଲେ, “ମୋର ଆଗାମୀ ଭଦ୍ରାଖ ଗସ୍ତବେଳେ ତାଙ୍କୁ ସମ୍ପାଦ ଦେଇ ଆଣି ମୋତେ ଦେଖାଇବେ ।” ତେତେବେଳକୁ ରେଲ ହୋଇ ନଥାଏ—କେନାଲି ପଥରେ କଟକରୁ ଭଦ୍ରା ଯାଏଁ ବୋଟ ଯିବାଅସିବା କରୁଥାଏ । ଗୁପ୍ତାଧ୍ୟାୟ ବାବୁ ବୋଟରେ କଟକ ଯାଉଁ ଯାଉଁ ଜେନାପୁରଠାରୁ ମୋତେ

ଖଣ୍ଡିଏ ଚାଠି ଲେଖି ଦେଇଗଲେ । ସହରେ ମୋର ଲେଖାର ଚିତ୍ରର ପ୍ରଶଂସା ସହ ଆଗାମୀ ଗନ୍ତ୍ର ସମୟରେ ତାଙ୍କୁ ଭଦ୍ରାଂଶରେ ସାକ୍ଷାତ୍ କରବାର ଆଦେଶ ମଧ୍ୟ ଥାଏ । ଅଳ୍ପ ଦିନ ପରେ ଭଦ୍ରାଂଶ ଗନ୍ତ୍ରରେ ଆସି ତାଙ୍କବଙ୍ଗଳାରେ ରହିଲେ । ଜଣେ ଜନସଂପ୍ରେକ୍ଷି ପଣ୍ଡିତ ଯାଉଁଥିଲା ଯାଇ ମୋତେ ତାଙ୍କଆଖିଲା । ମୁଁ ଆସି ସାକ୍ଷାତ୍ କଲି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ପରେ ସାହୃଦ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ କଥାହେଲା । ସେହି କଥା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନରେ ପଶ୍ଚାତ୍ତାପ ଶୁଣିଥାଏ । ଶେଷରେ କହିଲେ—“ମୋର କାବ୍ୟ ତ ଆପଣ ସବୁ ପଢ଼ିଛନ୍ତି ? କେଉଁ ଖଣ୍ଡ ଆପଣଙ୍କୁ ଭଲଲାଗେ ?” ଏ ପ୍ରଶ୍ନ ଶୁଣି ମୁଁ ହସି ହସି ଉତ୍ତର ଦେଲି—“ରତ୍ନର ଭଲମନ୍ଦ ସିନା ଜହ୍ନର ବାଛପାରେ, ମାତ୍ର ସାଧାରଣ ଚକ୍ଷୁରେ ସବୁରତ୍ନ ସମାନ ଆଉ ମୁଲ୍ୟବାଦ । ମୁଁ ଜଣେ ସାଧାରଣ ଲୋକ, ଆପଣଙ୍କ ସବୁକାବ୍ୟ ମୋତେ ଜ୍ୟୋତିଷ୍ମାନ ଦଶେ ।” ମୋର ଏ ଉତ୍ତରରେ ସେ ଖୁବ୍ ଖୁସି ହେଲେ । ମୋର ସମସ୍ତ ଲେଖାର ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଦେଖିବାକୁ କହିଲେ । ମୁଁ ଯାହା ଯାହା ଲେଖିଥିଲି, ସେ ସମସ୍ତର ପାଣ୍ଡୁଲେଖା ଘରୁ ନେଇ ତାଙ୍କୁ ଦେଲି । ସେଗୁଡ଼ିକ ନିଜ ହାତ ବାକ୍ସରେ ରଖି ମୋତେ କହିଲେ—“ମୁଁ ଆଜି କଟକ ଯାଉଛି, ସେଠାରୁ ଆପଣଙ୍କ ପାଣ୍ଡୁଲିପି ସଂଶୋଧନ କରି ମୋର ମନ୍ତବ୍ୟ ସହ ପଠାଇଦେବି । ମୁଁ ଯେବେ ଭଦ୍ରାଂଶ ଆସୁଥିବି, ଆପଣ ମୋତେ ଦେଖାକରୁଥିବେ । ଆପଣ ବର-ପାଲିର ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେରଙ୍କୁ ଜାଣିଥିବେ, ସେ ବି ହତେଶିଖୀରେ ଲେଖନ୍ତି । ସେ ଠିକ୍ ଆପଣଙ୍କ ଶ୍ରେଣୀୟ, ବୋଧହୁଏ ଆପଣଙ୍କଠାରୁ ବୟସରେ କିଛି ବଡ଼ ହେବେ । ଦୁହେଁଙ୍କ ଲେଖା ପଢ଼ି ମୁଁ ଖୁବ୍ ତୃପ୍ତିଲାଭ କରେ । ଆପଣ ଖୁବ୍ ଅଳ୍ପ ବୟସରେ ଲେଖା ଆରମ୍ଭ କଲେ । ସାବଧାନ ଥିବେ, ସେ ବଡ଼ ଉତ୍ତମ ନିଶା, କୌଣସି କଠିନ ରୋଗରେ ଯେପରି ନ ପଡ଼ନ୍ତି । ମୋର ତ ସେହି ଦଶା ।” ଏହାପରେ ମୁଁ ବିଦାୟ ହୋଇ ଆସିଲି । କବିଙ୍କର ଭବିଷ୍ୟତବାଣୀ ମୋ ଜୀବନରେ ଘଟିଲା । ସେହି ଦିନଠାରୁ ପନ୍ଦ୍ର ଲେଖାଲେଖି ଗୁଲିଲା । ତାଙ୍କର ଯେତେବେଳେ ଯେଉଁ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ, ମୋତେ ତାହା ଉପହାର ପଠାନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟ ନାଟକର ଉପାଦେୟତା ଅନୁଭବ କରି କିଛି ସଂସ୍କୃତ ପଢ଼ିବାକୁ ମୋର ଇଚ୍ଛା ହେଲା । ରାଧାନାଥବାବୁଙ୍କ ଉପଦେଶମତେ ପ୍ରଥମେ “ଶିକ୍ଷା” ଏବଂ “ଉପକ୍ରମଣିକା” ଆରମ୍ଭ କଲି । “ଶିକ୍ଷା” ନୂଆ ବାହାରୁଥାଏ । ପ୍ରାପ୍ତିସ୍ଥାନର ଠିକଣା ରାଧାନାଥବାବୁ ଲେଖି ପଠାଇଥିଲେ । ସେ ଭଦ୍ରାଂଶ ଆସିଲେ ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ସାକ୍ଷାତ୍ କରେ । କେବେ କେବେ ତାଙ୍କ ତପସ୍ବି ସଦନକୁ ଆମ ଘରକୁ ପଠାଇ ମୋତେ ତକାଇ ନିଅନ୍ତି । ଏହିପରି ଭାବରେ ପରବର୍ତ୍ତୀ କ୍ରମେ ଦୁର୍ଦ୍ଦାଭୂତ ହେଲା । ଅଳ୍ପଦିନ ପରେ ମୋର ପାଣ୍ଡୁଲିପିମାନ ସ୍ଥାନ ବିଶେଷରେ ସଂଶୋଧନ କରି ନିଜର ମନ୍ତବ୍ୟ ଲେଖି ତାଙ୍କରେ ପଠାଇଦେଲେ । ସେହି ମନ୍ତବ୍ୟଟି ମୋର “ମୋହନା” ପୁସ୍ତକର ମୂଳରେ ଅଛି ।

ବଙ୍ଗଳା ରାମାୟଣ ଓ ମହାଭାରତ ମୁଁ ଅନେକ ଥର ପଢ଼ିଅଛି । ଓଡ଼ିଆ ପୁରାଣମାନ ପଢ଼ିବା ସକାଶ ମୋର ଭାରି ଆଗ୍ରହ ଜାତ ହେଲା । ତେତେବେଳକୁ ଓଡ଼ିଆରେ ରାମାୟଣ, ମହାଭାରତ ପ୍ରଭୃତି ଛପା ହୋଇ ନଥାଏ । ତାଳମନ୍ତ ପୋଥି ସଗ୍ରହ କରି ପଢ଼ିବାକୁ ସମୟଭାବ, ଅନ୍ୟ ଦ୍ବାରା ପଢ଼ାଇ ଶୁଣିବା ମଧ୍ୟ ସୁବିଧାଜନକ ନୁହେଁ, ତହିଁକି ବା ସମ୍ଭବ କାହିଁ ? ଅନେକ ଭାବଚିନ୍ତା କ୍ରମାବଳୀରେ ସ୍କୁଲରେ ଗୋଟିଏ ପୁରାଣ ସଭା ସ୍ଥାପନ କଲି । ଦୂର ଅଗସ୍ତି ନାମରେ ଜଣେ ସୁବାହିଣ ପାଠକ ନିୟୁକ୍ତ ହେଲେ । ପିଲାମାନେ ରାତି ପଢ଼ା ଶେଷକରି ଗଲା ପରେ ପ୍ରାୟ ଅଠଟା ସମୟରେ ପୁରାଣ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ, ପ୍ରାୟ ବାରଟାରେ ଶେଷ ହୁଏ ।

ଗ୍ରାମର ଅନେକ ଲୋକ ଆସି ଶୁଣନ୍ତି । ଯେଉଁଦିନ ଯେଉଁ ସୁରାଣ ବଢ଼େ, ସେଦିନ ଶ୍ରୋତାମାନେ କିଛି କିଛି ଦକ୍ଷିଣା ଦିଅନ୍ତି, ମୁଁ ବି କିଛି ଦିଏଁ । ଏହି ସୁନ୍ଦରେ ସୁରାଣପାଠକ ସାତ ଆଠ ଟଙ୍କା ପାଇଯାଆନ୍ତି । ଏହିପରି ରାମାୟଣ, ମହାଭାରତ, ହରିବଂଶ ପ୍ରଭୃତି ଅନେକ ସୁରାଣ ପାଠ ହେଲା । ଗଣେଶ୍ଚରପୁର ଶାସନ ନିବାରୀ ଦାନବକୁ ଯଶ୍ରାକର ସେ ସମୟରେ ସୁରାଣ ପଢ଼ାରେ ଭାରି ନାମ ଡାକ ଥିଲା । ଦିନେ ତାଙ୍କୁ ଡାକିଲା ହେଲା, ସେ ରାମାୟଣ ପଢ଼ିଲେ । ହନୁମାନର ଯୁଦ୍ଧ ପଢ଼ିଲାବେଳେ ପଣ୍ଡେ ଠିକ୍ ହନୁମାନ ହୋଇଯାନ୍ତି । ଆଖି ତରୁଟି ଦାନ୍ତ କଡ଼ମଡ଼ ରଗଡ଼ି ଗଭୀର ଗର୍ଜନରେ ଲମ୍ଫିଝମ୍ଫ ମାରି ଠିକ୍ ବାରମୂର୍ତ୍ତି ଧାରଣ କରନ୍ତି । ତେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ଅଭିନୟ ଦେଖି ଭରମାଡ଼େ, ପୁଣି ହସ ବି ମାଡ଼େ । ଓଡ଼ିଆ ସୁରାଣ ଶେଷରେ ସମ୍ବୁତ ଭାଗବତ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଟାଳପଣ୍ଡିତ ଅନିରୁଦ୍ଧ ଷଡ଼ଙ୍ଗୀ ଶ୍ଳୋକ ପାଠକର ଖୁବ୍ ସରଳଭାଷାରେ ଅର୍ଥ ବୁଝାଇ ଦିଅନ୍ତି । ମୋର ବାଲ୍ୟରୁ ଦାଶରଥ ପାଣିଗ୍ରାହୀ ତେତେବେଳେ ଦୋଳସାହି ସର୍କଲର ଇନ୍ଦ୍ରସପେକ୍ଟର୍‌ଙ୍କ ପଣ୍ଡିତ ଥାଆନ୍ତି । ସେ ଜଣେ ପରମାର୍ଥ ପରାୟଣ ବ୍ୟକ୍ତି । ଦୁଇ ମାଇଲ ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନରୁ ଆସି ସେ ପ୍ରତ୍ୟହ ସଭାରେ ଯୋଗ ଦିଅନ୍ତି । କୁମାରପୁରର ଏବଂ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଗ୍ରାମମାନଙ୍କର ବୁଦ୍ଧ, ଶିକ୍ଷିତ ଏବଂ ଧର୍ମପ୍ରାଣ ପ୍ରବାଣ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଆସି ମଧ୍ୟ ଯୋଗ ଦିଅନ୍ତି । ଧର୍ମ ବିଷୟରେ ନାନା ଆଲୋଚନା ହୁଏ । ପ୍ରତିବର୍ଷ ମୁଁ ସ୍କୁଲରେ ସରସ୍ୱତୀ ପୂଜା କରେଁ । ପ୍ରତିମା ମାଟିରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଏ, ବସନ ବୁଝଣ ସବୁ ସେହି ମାଟିରେ ହୁଏ । ବୈଦିକମନ୍ତରେ ପୂଜା ହୁଏ, ଜଣେ ସମ୍ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପ୍ରବାଣ ପୁଜକ ଠିକ୍ ବଧୂ ଅନୁସାରେ ପୂଜା କରନ୍ତି । ଅନେକ ବର୍ଷଯାଏଁ ମୁଁ ସରସ୍ୱତୀ ପୂଜା କରୁଥିଲି, ଶେଷରେ ଉପସ୍ଥଳ ପୂଜକ ଅଭାବରୁ ଛଡ଼ିଦେଲି । ଗୁଆମାଲରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ହୋତା ମୋର ସରସ୍ୱତୀ ପୂଜା କରୁଥିଲେ । ସେ ଜଣେ ନିଷ୍ଠାପର ବ୍ରାହ୍ମଣ ଏବଂ ସୁପୁଜକ । ତାଙ୍କପୂଜାରେ ମୋର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱାସ । ତାଙ୍କ ପୂଜାରେ ତାଙ୍କର ଅସାଧାରଣ କ୍ଷମତା ଦେଖି ମୁଁ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟାନ୍ୱିତ ହୋଇଅଛି । ମୋର ଗୋଟିଏ ଗରିବ ଛନ୍ଦ ଦିନରେ ୧୦।୧୨ ଥର ପୂଜାଯାଏ । ରୋଗ ନିରୁପଣ ସକାଶ ମୁଁ ଅନେକ ନିବିଡ଼ାକୁ ପଚାରିଲି, ମାତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟେକେ ବିଭିନ୍ନ ମତ ପ୍ରକାଶ କଲେ । ଶେଷରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ହୋତାଙ୍କର ଅଗ୍ରସ୍ଥ ନେଲି, ଦିନେ ଅକସ୍ମାତ୍ ତାଙ୍କୁ ଏକଥା ପଚାରିଲି । ସେ ମୋତେ ଗୋଟାଏ ନିର୍ଜନ ଘରେ ବସାଇ ରୋଗୀ ଛନ୍ଦଟିକୁ ଡାକିବାକୁ କହିଲେ, ଛନ୍ଦଟି ଆସିଲା । ହୋତା ତାକୁ ଏକ ନିଃଶ୍ୱାସରେ ଲେଟାଏ ମାଟି ଆଣିବାକୁ କହିଲେ । ପିଲୁଟି ପାଣି ଆଣିଲା । ଗୋଟାଏ ଘିଅ ଦାସ ଜଳାଗଲା; ଲେଖନ, ତାଳପତ୍ର ଏବଂ ଟିକିଏ ସିନ୍ଦୂର ଅଣାହେଲା । ହୋତା ପୂଜାରେ ବସି ମନ୍ତ୍ର ଜପକଲେ । ଜପ ଶେଷରେ ପିଲୁଟି ହାତରେ ଲେଖନ ତାଳପତ୍ରରେ କି ଗୋଟାଏ ଦୁର୍ବୋଧ ମନ୍ତ୍ର ଲେଖାଇ ସେଥିରେ ସିନ୍ଦୂର ବୋଳି ତାକୁ ଦାସରେ ଗୋଡ଼ି ପକାଇଲେ । ପାଉଁଶଗୁଡ଼ିକ ନିଜ ହାତ ତଳରେ ବୋଳି ହାତ ଦେଖାଇ ଉପରୋକ୍ତ ଲେଟାରୁ ପାଣି ଡାଳିବାକୁ କହିଲେ । ପିଲୁଟି ପାଣି ଡାଳିଲା ପରେ ଦେଖାଗଲା—ହାତରେ ଗୋଲ ଅକ୍ଷରରେ ସ୍ପଷ୍ଟରୂପେ ଲେଖା ହୋଇଅଛି—“ଏ ଦେବ ଉନ୍ମାଦ ବାତ” । ମୁଁ ଦେଖି ତାଟଙ୍କା ହୋଇଗଲା । ଛଗଳାଦିଦ୍ୱାରା ଉନ୍ମାଦରୋଗର ଔଷଧ । ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ବ୍ୟାସକବି ଫକୀରମୋହନ ସେନାପତିଙ୍କଠାରୁ ସେହି ଔଷଧ ଆଣି ପିଲୁଟିକୁ ଖୁଆଇଲି । ଦୁଇଅଣା ଓଜନର ଔଷଧ ଖାଇ ରୋଗୀ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୋଗମୁକ୍ତ ହେଲା । ଫକୀରମୋହନବାବୁଙ୍କର ଜାମାତା ରଘୁନାଥ ଚୌଧୁରୀ ଭଦ୍ରାଞ୍ଚଳରେ ନାଜର ଥିଲେ । ସେ ଆମ ଘରେ ବସା କରିଥିଲେ । ଫକୀରମୋହନବାବୁ ତେତେବେଳେ କେନ୍ଦୁଝରର ଦେଓପାଳ । ଭଦ୍ରାଞ୍ଚଳ ଆସିଲେ ସେ ଟିଆକୁ ଦେଖା କରିବାକୁ ଆସନ୍ତି । ଏହି ସୁନ୍ଦରେ ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ମୋର ଆଗରୁ ପରିଚୟ ହୋଇଥିଲା । ସେ ମୋତେ ନାତି ଲେଖାକର ବଡ଼ ସ୍ନେହ କରନ୍ତି । ମୋତେ ସେ କେନ୍ଦୁଝର ନେଇଯିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଥିଲେ । ସେହି ସମୟରେ କେନ୍ଦୁଝରରେ

ଭୟଙ୍କର ପ୍ରକାଶଦ୍ଵାରା ଦୃଷ୍ଟିବାକୁ ଏବଂ ଫକୀରମୋହନବାବୁ ସେଠାରୁ ଗୁଲି ଆସିବାରୁ ତାଙ୍କର ସେ ସଙ୍କଳ୍ପ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ ହୋଇପାରିଲା ନାହିଁ ।

ସେହି ସମୟରେ “ସମ୍ବଲପୁର ହିଡ଼େଓୁଟିଙ୍ଗି”ରେ ଫକୀରମୋହନ ବାବୁଙ୍କର ଖଣ୍ଡିଏ ଚିଠି ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ତାହା କବିଙ୍କର ଅସାଧାରଣ ପ୍ରଭୁପୁଲ୍ଲମତ, ଅସୁବ ପ୍ରତିଭା, ଅଭୁତକୌଶଳ ଏବଂ ବାକ୍ସବୃତ୍ତର ପରିବୃତ୍ତ । ସେହି ପ୍ରବଳ ମେଳ ସମୟରେ ରାଜା ଧନୁର୍ଜୟ ଭଞ୍ଜ ଏବଂ ଫକୀରମୋହନ ବାବୁ ବଅନ୍ତ ବାହାର ଆସିଲେ । ସଙ୍ଗରେ କେତେଟା ହାତୀ ଏବଂ ଅଳ୍ପ ସଂଖ୍ୟକ ପାଇକ ଆଣିଥିଲେ । ବଅନ୍ତରେ ଆସି ଶୁଣିଲେ—ମେଳଆମାନେ ଖଜଣାଖାନା ଲୁଟ୍‌କରି ଗଡ଼ ଆକ୍ରମଣ କରିବାକୁ ବାହାରିଛନ୍ତି । ଫକୀରମୋହନବାବୁ ଏ ବିସଦବାର୍ତ୍ତା ଶୁଣି ଅଧୀର ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ । ରାଜାଙ୍କୁ କହିଲେ—“ମୋର ପ୍ରାଣପକ୍ଷେ ଯାଉ, ମୁଁ ଯାଉଛି, ରାଣୀଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧାର କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିବି ।” ଏହା କହି ହାତୀରେ ଚଢ଼ି କେତେ ଜଣ ପାଇକ ନେଇ ବାହାରିଲେ । ଯାଉଁ ଯାଉଁ ବାଟରେ ମେଳଆମାନଙ୍କଦ୍ଵାରା ବନ୍ଦୀ ହେଲେ । ମେଳଆ ସର୍ଦ୍ଦାର ଧରଣୀଧର ଭୂୟାଁ ତାଙ୍କୁ ନେଇ ଗୋଟାଏ ନିର୍ଜନ ସବ୍‌ତ ଉପରେ ଲାଗୁ ରଖିଲା । ଏକଥା ଗଡ଼ରେ କେହି ଜାଣିପାରିଲେ ନାହିଁ, ରାଜା ବି ଜାଣିପାରିଲେ ନାହିଁ । ଫକୀରମୋହନବାବୁ ଉଦ୍ଧାର ଉପାୟ ଚିନ୍ତା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ସେ ଧରଣୀର ଦେବାନ ସଦା ପ୍ରହର କଲେ । ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ତାଙ୍କର ଜଣେ ବିଶ୍ଵାସୀ ଗୁରୁ ବନ୍ଦୀ ହୋଇ ଆସିଥିଲା । ସେ ତାକୁ କହିଲେ—ମୁଁ ଧରଣୀପାଖରେ ବସିଥିବାବେଳେ ତୁ ଯାଇ ତଳେ ଗଡ଼ ଛୁଟିପିଟି ହୋଇ ଖୁବ୍ କାନ୍ଦୁ, ମାତ୍ର କିଛି କହିବୁ ନାହିଁ, ଯାହା କହିବାର ମୁଁ ସବୁ କହିବି । ଗୁରୁଟି ଠିକ୍ ସେହିପରି କଲା । ଧରଣୀ କାରଣ ପରୁରବାରୁ ଫକୀରମୋହନ କହିଲେ—ଆଜ୍ଞା, ଏ ମୋର ଗୁରୁ, ଲୋକଟା ଭାରି ଦୁଃଖୀ ସୁଖୀ ହାଉଡ଼ା । ତାହାର ପେଟବିକଳାଗ୍ରେ, ତାହାର ଔଷଧ ମୋ ବସାରେ ଅଛି । ତାକୁ ଛଡ଼ି ନଦେଲେ ସେ ଏହିକ୍ଷଣି ମରିଯିବ । ସେ ଯାଉ ଔଷଧ ନେଇଆସିବ । ସେଟା ହାଉଡ଼ା, କଥା କହିମାରେ ନାହିଁ, ସୁତରାଂ ଭୟର କିଛି କାରଣ ନାହିଁ । ରଜା ତ କୁଆଡ଼େ ଯଲେଇଲଣି, ଛମୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ରାଜା । ରାଜ୍ୟ ତ ଛମୁଙ୍କର, ଗନ୍ତାଘର ଗନ୍ତାଘରଆ ତ ଛମୁଙ୍କର । ଛମୁ ତ ଭେର ପାନ ଖାଆନ୍ତି, ପାନ ଆସି ସରିଲାଣି । ମୁଁ ଗନ୍ତାଘରଆକୁ ଛମୁଙ୍କର ଦୁକୁମନାମା ଲେଖିଦେଉଛି, ଦୁଇଜଣ ପାଇକ ତାହା ଧରି ଯାଆନ୍ତୁ । ସେମାନେ ଗନ୍ତାଘରଆଠାରୁ ପାନ ଆଣିବେ, ଆଉ ଏ ରୋଗୀଟା ବି ସଙ୍ଗରେ ଯାଉ, ତାହାର ଔଷଧ ଦେଇ ଆସିବ । ଧରଣୀ ଏଥିରେ ସମ୍ମତ ହେବାରୁ ଦୁଇଜଣ ପାଇକ ଦୁକୁମନାମା ଧରିଗଲେ । ବାବୁଙ୍କ ଗୁରୁଟି ବି ସଙ୍ଗରେ ଗଲା । ଫକୀରମୋହନବାବୁଙ୍କ ବସାରେ ଭୋଳାନାଥ ବୋଲି ତାଙ୍କର ଜଣେ ଆତ୍ମୀୟ ଥିଲା । ଗୁରୁଙ୍କ ହାତରେ ତାହା ପାଖକୁ ବାବୁ ଖଣ୍ଡେ ଚିଠିଦେଲେ । ସେଥିରେ ଲେଖାଥିଲା,—

“ପ୍ରିୟ ଭୋଳାନାଥ,

ମୋର ଆଖିସେତ ଶୁଖିଯାଇଥିବ, ତେଣୁମାରି ମାଣି ବୁଝାଇବ । ଦକ୍ଷିଣରୁ ତେଣୁ ମାରିଲେ ମାଣି ଉଠିବା ବିଳମ୍ବ ହେବ, ତୁମ୍ଭେ ଉତ୍ତରରୁ ତେଣୁ ମାରିବ । ଗୁଡ଼ିଏ ସିତାର ତାର ଯଠାଇଲି, ମୋର ସିତାରରେ ଚଢ଼ାଇବ । ଖୁବ୍ ବସିକରି ତାର ଚଢ଼ାଇବ । ମୋ ପାଇଁ କିଛି ବାଲେଶ୍ଵରୀ ପାନ ଆଉ କଟକା ଗୁଆ ଯଠାଇବ ।”

ଏହାର ଅର୍ଥ—“କଟକ କମିସନର ଏବଂ ବାଲେଶ୍ଵର କଲେକ୍ଟରଙ୍କୁ ଟେଲିଗ୍ରାମ୍ କରି ଦକ୍ଷିଣ ଜଣାଇବ । ଦକ୍ଷିଣ ମାନ୍ୟାଜ ଅଞ୍ଚଳରୁ ସୈନ୍ୟ ଆସିବାକୁ ବିଳମ୍ବ ହେବ, ସୁତରାଂ ଉତ୍ତର ଅଞ୍ଚଳ କଲିକତାକୁ ଛେଟଲାଟଙ୍କ ଯାଖକୁ ତାର କରି ଶୀଘ୍ର ସୈନ୍ୟ ଆଣିବାକୁ

ଚେଷ୍ଟା କରିବ ।” ଏହା କବିକାଳୀନାର ଚୂଡ଼ାନ୍ତ ଏବଂ ସାମାନ୍ୟ ବୁଦ୍ଧିମତ୍ତର କଥା ନୁହେଁ । ଭୋଳାନାଥ ଏ ସହ ପାଇ ଏବଂ ଗୁଜରଠାରୁ ସବୁ ଅବଗତ ହୋଇ ଅତିଶୀଘ୍ର ଭଦ୍ରଣ ଆସି ସବୁ ସ୍ଥାନକୁ ଟେଲିଗ୍ରାଫ୍ କରିଦେଲେ । ଫଳରେ କମିଶନର, କଲେକ୍ଟର ଏବଂ ପୋଲିସ ସାହେବ ଦୂର୍ଗତ ଘୋଳ ଘେନି କେନ୍ଦୁଝରରେ ପହଞ୍ଚିଲେ ଏବଂ ଧରଣୀକୁ ଧରି ଭଦ୍ରଣ ଘେନି ଆସିଲେ । ବିଗୁରରେ ଧରଣୀକୁ କୋଡ଼ିଏ ବର୍ଷ ନିର୍ବାସନ ଦଣ୍ଡ ଦେଲା । ଏହି ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥ କୌଶଳରେ ଫକୀରମୋହନ ବାବୁ ବନ୍ଦୀରୁ ମୁକ୍ତ ହେଲେ ଏବଂ ମେଳି ମଧ୍ୟ ଭାଙ୍ଗିଗଲା । କଥା ଲହସରେ ଅନେକଦୂର ଗୁଲିଆସିଲି, ଏବେ ସୂଚନାମାନକୁ ଫେରିଯିବ ।

କୁମାରପୁର ସ୍କୁଲର ସମ୍ପାଦକ ପରଶୁରାମ ମାଣିଗ୍ରାମୀ ସେ ଅଞ୍ଚଳର ଜଣେ ବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତି । ତାଙ୍କୁ ସମସ୍ତେ ମହାଜନ ବୋଲି କହନ୍ତି । ଗୁଆମାଲ ଆଠ ଶାସନ ମଧ୍ୟରେ ତାଙ୍କର ଧାନ ଟଙ୍କା ମହାଜନ ଚଳୁଥାଏ । ସେଥିପାଇଁ ସେ ଦଣ୍ଡଟଙ୍କା ଇନକମ୍‌ଟାକ୍ସ ଦେଉଥିଲେ । ତେତେବେଳେ ଯାହାର ହଜାରେ ଟଙ୍କା ବାର୍ଷିକ ଆୟ, ସେ ଦଣ୍ଡଟଙ୍କା ଉକ୍ତ ଟାକ୍ସ ଦେଉଥିଲା । ଆଠଶାସନ ମିଶ୍ରି ଗୁଆମାଲ ଏହାମୁହଁରୁ କହୁଥିଲା । ଉତ୍କଳର ଶେଷ ସ୍ବାଧୀନ ସମ୍ରାଟ୍ ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ଘଟପାହା ସମୟରେ ଏହି ଆଠଟି ଶାସନ ବସାଇଥିବାର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅଦ୍ୟାପି ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ପରଶୁରାମ ମାଣିଗ୍ରାମୀ ସେହି ଆଠଶାସନରେ ବଡ଼ ମହାଜନ ଥିଲେ । ସେ ଜଣେ ଦୂରଦୃଷ୍ଟିଶୀଳ ଥିଲେ । ଅନେକ ଶିଳରେ ତାଙ୍କର ଶିକ୍ଷା ବିସ୍ମାନ ପଡ଼ିତା ଯଥେଷ୍ଟ ଥିଲା । କୁମାରପୁର ସ୍କୁଲ ଘରଟିକୁ ସେ ଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଦର୍ଶନ ମନ୍ଦିର ସଜାଇ ଥିଲେ । ପରଶ୍ରମ ତାଙ୍କ ଜୀବନର ସହଚର, ତାଙ୍କୁ ନିଷ୍ପୀଳ ହୋଇ ବସି ରହିବାର କେବେ କେହି ଦେଖିନାହିଁ । କୃଷିବିଦ୍ୟାରେ ତାଙ୍କର ଦକ୍ଷତା ଅନୁକରଣୀୟ । ଗୋଟାଏ ଗୋଟାଏ ମାରିସ ଗଛକୁ ଖତ ମାଟି ଦେଇ ଏପରି ବଢ଼ାଇଥାଆନ୍ତି ଯେ, ସେଥିରେ ବଳଦ ବାନ୍ଧିଲେ ଉପୁଡ଼େ ନାହିଁ । ସେହିପରି ଗୋଟାଏ ଗଛ ବର୍ତ୍ତମାନ ଗୁରୁଅଣାରୁ ଅଧିକ ହେବ । ତାଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ପରି ଦୟାବତୀ ନାରୀ ଖୁବ୍ ଅଳ୍ପ ଦେଖାଯାନ୍ତି । ଦୁଃଖିର କଷ୍ଟ ଦେଖିଲେ ବା ଶୁଣିଲେ ତାଙ୍କର ଚଷ୍ମ ଶୁଷ୍କ ରହେନାହିଁ । ବୋଧହୁଏ ବଧାତା ତାଙ୍କୁ ଲେବଲ ଅଣ୍ଟା ଉପାଦାନରେ ଢାଆଇ କରୁଥିଲେ । ଗୁପ୍ତଦାନ ତାଙ୍କର ଖୁବ୍ ପ୍ରିୟକାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ସମୟ ସମୟରେ ପରିବାରକଠାରୁ ଗଞ୍ଜଣା ମଧ୍ୟ ଭୋଗ କରୁଥିଲେ । ସେ ଯାହା ନକରନ୍ତି, ଏପରି ଉପାବ୍ରତ ନାହିଁ । ସ୍ବାମୀ ସ୍ତ୍ରୀ ଦୁହେଁ ମୋତେ ଧୂଆଁଧାନ ସ୍ନେହ କରନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ର ଜଗବନ୍ଧୁ ମୋର ଅବୃତ୍ତିମ ବନ୍ଧୁ । ତାଙ୍କର ସାଧୁ ସରଳ ସଦୟ ବ୍ୟବହାର ମୁଁ ଜୀବନରେ ଭୁଲି ପାରିବି ନାହିଁ ।

ବର୍ତ୍ତକ ପରେ ରାଧାନାଥ ବାବୁ ପୁଣି ଭଦ୍ରଣ ଗସ୍ତରେ ଆସିଲେ । ତାଙ୍କ ଆସିବା କେହି ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ । ରବିବାର ହୁଏତେ ମୁଁ ଘରକୁ ଆସିଥିଲି । ତାଙ୍କ ଚପରାସି ପଦନ ଆସି ମୋତେ ଜାକି ନେଇଗଲା । ମୁଁ ଯାଇ ତାଙ୍କବଙ୍ଗଳାରେ ତାଙ୍କୁ ସାମ୍ବାଦ କଲି । ସେ ବାରଦ୍ଦାରେ ଖଣ୍ଡିଏ ଶସ ଉପରେ ବସି କଅଣ ଲେଖୁଥିଲେ । ମୋତେ ସେହି ଶସରେ ବସିବାକୁ କହିଲେ । ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଷୟରେ ଅନେକ କଥାହେଲା । ମୋତେ ପଚାରିଲେ—ଆପଣ କେବେ ଅରଣ୍ୟ ବା ପବନ ଦେଖିଛନ୍ତି କି ? ମୁଁ କହିଲି—ଦେଖିବାକୁ ଇଚ୍ଛାହୁଏ କିନ୍ତୁ ଦେଖିବାର ସୁଯୋଗ ନାହିଁ । ତତ୍ପରେ କହିଲେ—ଆପଣଙ୍କର ତାହା ଦେଖିବା ଉଚିତ । ସେ ସବୁ ସ୍ଥାନରେ ମୁକ୍ତ ପ୍ରକୃତିର ଉଲଗ୍ନ ଶୋଭା ଖେଳି ବୁଲୁଥାଏ । ଥରେ ଆପଣ ଯାଇ ଆଗରପଡ଼ା ଅଞ୍ଚଳ ବୁଲି ଦେଖିଆସନ୍ତୁ । ସେ ଅଞ୍ଚଳରେ ପ୍ରାକୃତିକ ଓ ଐତିହାସିକ ଦୃଶ୍ୟ ଅନେକ ଅଛି । ଏହି ସମୟରେ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣକୁ ସେହି ଆଡ଼କୁ ଆସୁଥିବାର ଦେଖି ମୋତେ କହିଲେ ଏହି ବ୍ରାହ୍ମଣଟି ଜଣେ ପଣ୍ଡିତ, ଘର ଯାକପୁର । ସେ ଜଣେ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରୀ, ତାଙ୍କର ସମ୍ପୃକ୍ତ ଶୁଣିବେ ରହନ୍ତୁ, ସେ ସମ୍ପୃକ୍ତ ଜାଲାରେ

ଆପଣ ରହିଯାଉବେ ନାହିଁ । ଏହି କଥା କହୁଁ କହୁଁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆସି ମହାଶୂନ୍ୟରେ । ଯଥାବିଧି ପ୍ରଣାମ, ଅଣୀବାଦର ଅଦଳ ବଦଳ ପରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆସି ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ଆସନରେ ବସିଲେ । ତହୁଁ ରାଧାନାଥବାବୁ ତାଙ୍କୁ କହିଲେ—ଆପଣ ଗଙ୍ଗାରେ ସ୍ନାନ କରୁଥିବାବେଳେ କାଶୀରାଜା ଆପଣଙ୍କ ବାସସ୍ଥାନ କେଉଁଠି ବୋଲି ସ୍ବପ୍ନରେ ମରୁରବାରୁ ଆପଣ କ'ଣ କହିଲେ ? ତହୁଁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପାଟି ଢାସାର କରି ସ୍ବପ୍ନର ବାକ୍ୟ ଉଚ୍ଚାରଣ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ବାସ୍ତବରେ ତାଙ୍କର ଉଚ୍ଚସ୍ବରରେ କାନ୍ଥ ବାଡ଼ି ଥର ଉଠିଲା ପରି ବୋଧ ହେଲା । ତାଙ୍କ କଥା ମଧ୍ୟରେ “ନାଭଗୟା” ଶବ୍ଦ ଥିଲା । ସେ ତାକୁ “ଲଭଗୟା” ବୋଲି ଉଚ୍ଚାରଣ କଲେ । ରାଧାନାଥବାବୁ ତାହା ଶୁଣି “ବାସ୍ତବକ ଲଭଗୟା, ବାସ୍ତବକ ଲଭଗୟା—ଯାଜପୁର ବାସ୍ତବକ ଲଭଗୟା” ବୋଲି କହି ମୃଦୁ ମୃଦୁ ହସିବାକୁ ଲାଗିଲେ ଏବଂ ମୋ ଆଡ଼କୁ କଣେଇଁ କଣେଇଁ ଚାହିଁବାକୁ ଲାଗିଲେ । କିନ୍ତୁ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରୀ ନିକର ଭଲ ବୁଝିପାରିଲେ ନାହିଁ । ଏହି ବିଦ୍ୟୁତ୍ ନିକର ପ୍ରୋଡ଼ା ମଣି ଆନନ୍ଦରେ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା ପ୍ରାୟ ବୋଧ ହେଲେ । କିଛିକ୍ଷଣ ପରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆଠ ଅଣିଟିଏ ଦକ୍ଷିଣା ପାଇଁ ବିଦାୟ ହୋଇଗଲେ । ମୁଁ ମଧ୍ୟ ବିଦାୟ ହୋଇ ଆସିଲି । ଆସିବାବେଳେ ରାଧାନାଥବାବୁ ମୋତେ କହିଲେ—ଏହି ଗସ୍ତରେ ମୁଁ ଦୋଳସାହି ସ୍କୁଲ ଦେଖି ଗଣେଶ୍ବରପୁର ଟୋଲ ଦେଖିବାକୁ ଯିବି—ଆପଣଙ୍କ କୁମାରପୁର ସ୍କୁଲ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବି । ତାଙ୍କଠାରୁ ବିଦାୟ ହୋଇଆସି ମୁଁ ସେହି ଦିନ କୁମାରପୁର ଗଲି ।

କହିବାକୁ ଭୁଲିଯାଇଅଛି—ଏଥୁମଧ୍ୟରେ ମୋ ଭାଗ୍ୟକାଣ୍ଡରେ କେତେ ଜଣ ଗୁପ୍ତ ଶତ୍ରୁ ଧୂମକେତୁ ପରି ଆବିର୍ଭୁତ ହୋଇ ଖୁବ୍ ଆସ୍ଥାଳନରେ ସୁଦୃଢ଼ ସଂଗ୍ରାମନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ସେମାନେ ଶିକ୍ଷିତ ଶତ୍ରୁ । ତେତେବେଳେ ଭଣ୍ଡାରୀଲାର ସ୍କୁଲର ହେଡ଼ପଣ୍ଡିତ ଏବଂ ଇନ୍‌ସପେକ୍ଟିଂ ପଣ୍ଡିତମାନେ ବଡ଼ପାଠୁଆ ବୋଲାଉ ଥିଲେ । ସେହି ଶ୍ରେଣୀୟ ଦୁଇ ଭିନ୍ନ ଜଣ ମୋର ଶତ୍ରୁ ହୋଇଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ନାମ ପ୍ରକାଶ କରି ତାଙ୍କର ସ୍ବର୍ଗୀୟ ଆତ୍ମାକୁ ଅସମ୍ମାନ କରିବା ମୋର ସ୍ବଭାବ ବିରୁଦ୍ଧ । ବୈରତାର କାରଣ ଏହି ଯେ, ମୋଠାରୁ ସେମାନେ କିଛି ଅଭିଭାବ ସମ୍ମାନ ଆଦାୟ କରିବାକୁ ଝିଣା କରନ୍ତି, ମାତ୍ର ଶିଳ୍ପାଗୁରୁ ହସାବରେ ଯେତିକି ତାଙ୍କର ପ୍ରାପ୍ୟ ମୁଁ ତାହାଠାରୁ ରେଣୁଏ ଅଧିକ ଦେବାକୁ ଅସ୍ମିକୃତ । ମୋର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ବୁଦ୍ଧି ଏବଂ ଉପରିସ୍ଥ କର୍ମଗୁଣମାନଙ୍କର ଆନ୍ତଃକୂଳ ସେମାନଙ୍କ ଶତ୍ରୁତା ବ୍ୟାଧିର ଉପସର୍ଗ ହୋଇ ଉଠିଲା । ମୋ ନାମରେ ଅନେକ ବେନାମି ଦରଖାସ୍ତ ସଞ୍ଚିଲା । ସେ ସବୁ ତଦାରଖ ପାଇଁ ସବ୍-ଇନ୍‌ସପେକ୍ଟର ରମାନାଥ ବାବୁଙ୍କ ପାଖକୁ ଆସେ । ସେ ତଦାରଖ ନ କରି ଦରଖାସ୍ତ ଉପରେ “ମିଥ୍ୟା” ବୋଲି ମନ୍ତବ୍ୟ ଲେଖି ଫେରାଇ ଦିଅନ୍ତି । ମୁଁ ମାସରେ ପନ୍ଦର ଦିନ ଘରେ ଥାଏ, ପିଲାଙ୍କୁ ନ ପଢ଼ାଇ ସବୁବେଳେ ବସି କବିତା ଲେଖି । ଏହିପରି ମିଥ୍ୟା ଅପବାଦରେ ଦରଖାସ୍ତ ମୁଣ୍ଡି ହୋଇଥାଏ । ଏଣେ ପ୍ରତିବର୍ଷ ସ୍କୁଲ ବୃଦ୍ଧି ପାଉଥାଏ । ଏହି ଅସଙ୍କତ କଥାରେ ହାସିମାନେ କଣ୍ଠପାତ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ମୁଖର ଗୋଟାଏ ଗାତ ବୁଜି ଦେଲେ ସେ ଆଉ ଗୋଟାଏ ଫୁଟାଏ । ଶତ୍ରୁମାନଙ୍କର ସେ ମଥ ରୁଦ୍ଧ ହେବାରୁ ସେମାନେ ଅନ୍ୟପଥ ଧରିଲେ । ମୋ ନାମରେ ଅନେକ ବେରଂ ଚିଠି ଆସିଲା । ତେତେବେଳେ ଜଗବନ୍ଧୁବାବୁ ଦୋଳସାହି ସ୍କୁଲର ହେଡ଼ମାଷ୍ଟର ଏବଂ ଗୋଷ୍ଠମାଷ୍ଟର । ସେ ଚିଠି ଗୁଡ଼ାକ ଆଣି ମୋତେ ଦେଖାନ୍ତି । ଖୋଲି ଦେଖିଲା ବେଳକୁ ତାହା ଭିତରେ ଖାଲି ରେଖା ଗୁଡ଼ାଏ ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ଲେଖାଥାଏ ନାହିଁ । ଜଗବନ୍ଧୁବାବୁ ତାକୁ ସବୁ ଫେରାଇ ଦିଅନ୍ତି । ଶୁଭକ୍ଷଣରେ ଶତ୍ରୁମାନଙ୍କ ସହତ ମୋର ଶତ୍ରୁତା ହୋଇଥିଲା । ସେହି ଶତ୍ରୁତା ଫଳରେ ମୋର ଟଙ୍କାଟିଏ ଦରମା ବଢ଼ିଥିଲା । ମୋ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଯଥା ସ୍ଥାନରେ ଲିଖିତ ହେବ । କିନ୍ତୁ ଶତ୍ରୁମାନେ ମୋର ପରମ ବନ୍ଧୁ ହୋଇଥିଲେ । ନିଜର ଭ୍ରମ ବୁଝିପାରି ଅନ୍ତତାପ ମଧ୍ୟ କରିଥିଲେ ।

ଦୁଇ ଦିନ ଦିନ ପରେ ଗାଧାପାଦା ଦୋଳସାହି ସ୍କୁଲ ଏବଂ ଗଣେଶ୍ୱରପୁର ଟୋଲ ଦେଖିସାର କୁମାରପୁର ଆସିଲେ । ସଙ୍ଗରେ ଶ୍ରୀମତୀ ଇନ୍ଦ୍ରପେକ୍ଟର, ସବୁକନ୍ଦ୍ରପେକ୍ଟର, ସ୍କୁଲପଣ୍ଡିତ, ଇନ୍ଦ୍ରପେକ୍ଟର ଯନ୍ତ୍ରିତ ପ୍ରଭୃତି ଦଳେ ଯିବାବତ୍ତରୀୟ କର୍ମଗୁଣ ଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରଧାନ କବିଙ୍କୁ ଦେଖିବା ପାଇଁ ଗ୍ରାମର ସମସ୍ତ ଲୋକ ଆସି ରୁଣ୍ଡ ହେଲେ । ଏମନ୍ତ କି ଭୂଆସୁଣୀମାନେ ସୁଦ୍ଧା କାନ୍ଥ ବାଡ଼ି ଉଠିବାଦ୍ୱାରା ଠିଆ ହୋଇଥିଲେ । ପରସ୍ପର ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ସାହୁତ୍ୟ ଓ ମାନସାଙ୍କ ପ୍ରଶ୍ନମାନ କୌଶଳପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ପିଲାମାନେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଶ୍ନରେ ସୁଦ୍ଧା ଫେଲ ହେଲେ ନାହିଁ । ଗାଧାପାଦା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ମୋର ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରଶଂସା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ଡେପୁଟି ଇନ୍ଦ୍ରପେକ୍ଟର ରଘୁନାଥ ଘୋଷ କହିଲେ— ବଡ଼ ଦୁଃଖର ବସୟ ଏଭଳି ପୁଣିଷକ ନାମରେ ସୁଦ୍ଧା ବେନାମୀ ଦରଖାସ୍ତ ପଡ଼େ । ମୁଁ ଅଜି ଖଣ୍ଡେ ଦରଖାସ୍ତ ତଦାରଖ କରିବାକୁ ଆସିଛି । ଏହା କହି ପକେଟରୁ ଦରଖାସ୍ତ ବାହାର କରି ଗାଧାପାଦାକୁ ହାତକୁ ବଢ଼ାଇଦେଲେ । ଗାଧାପାଦା ପଢ଼ିବାର ତାହାଲ୍ଲ ପ୍ରକାଶ ପୂର୍ବକ ଦରଖାସ୍ତା ଧର୍ମ ଦେଇ ହସି ହସି କହିଲେ—“କହିତା ଲେଖିବାଟା କି ଗୋଟାଏ ଏତି ମହତ୍ତ୍ୱାପ, ନିଜର ଉଲଟି ରେଖା ବି ଦୋଷାବନ୍ତ । ପୁରୁଷ କାଗଜ କଲମ ଅଭବ ଥିଲା, ପୋଷ୍ଟାଫିସ ବି ଅଭବ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଗାଁ ଗାଁ କେ ଗୋଷ୍ଠୀଫିସ, ଆଉ ଘରେ ଘରେ କାଗଜ କଲମ । ଯେ ଇଚ୍ଛା କଲ ଖଣ୍ଡେ ଲେଖି ଡାକଘରେ ପକାଇଛନ୍ତି । ମୋ ନାଁରେ ବି ଏହିପରି ପ୍ରବନ୍ଧନ ଦଶଖଣ୍ଡ ଦରଖାସ୍ତ ଫଟପାରେ । ଅଲଭଦ୍ୟା ଭୁଲ୍‌କଣ୍ଠ ପର । ରଘୁନାଥ, ତୁମେ ପୁଣି ସେ ଦରଖାସ୍ତ ଦୋରଖ କରିବାକୁ ଆସି କାହିଁକି ? ସାଙ୍ଗରେ ତ ସ୍କୁଲର ଧଳ ଦେଖିଲ । ମୁଁ ଠିକ୍ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ଦୋଳସାହି ସ୍କୁଲରେ ପରୁଥିଲି, ଭଣ୍ଡାରୀଙ୍କର ଉପଶେଷର ଛବିମାନେ ବି ଉତ୍ତର ଦେଇ ପାରିଲେ ନାହିଁ । କୁମାରପୁର ସ୍କୁଲ ପ୍ରତିବର୍ଷ ତୁଟି ନିଏ, ଏଥର ଅବସ୍ଥାରେ ବେନାମୀ ଦରଖାସ୍ତ କଥା ଶୁଣିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ।” ତତ୍ତ୍ୱ ରଘୁନାଥ ଉତ୍ତର ଦେଇ କହିଲେ—“ମୁଁ କଅଣ କରିବି, ଏ ଖାସପାହାଳ ସ୍କୁଲ, ଏଥିରେ ବୋର୍ଡର ଅଧିକାର ନାହିଁ । ଦରଖାସ୍ତ ସବୁ କଲେକ୍ଟରଙ୍କ ଯାଖରେ ହୁଏ, ମୁଁ ସାହେବଙ୍କ ହୁକୁମ ଅନୁସାରେ ତଦାରଖ କରିବାକୁ ଆସିଛି । ମୋ ପାଖକୁ ଯେଉଁ ଦରଖାସ୍ତ ଯାଏ, ମୁଁ ତାକୁ ଫାଇଲ ସୁଦ୍ଧା କରେନାହିଁ—ରହିବଏ । ଯେଉଁମାନେ ଏହି ନୀତି କାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି, ସେମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ବି ଏହିଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ଅଛନ୍ତି—ସେମାନଙ୍କ ମୁହଁ ଘୁଞ୍ଚିବା ଯାଏ ।” ଏହା ଶୁଣି ଗାଧାପାଦା କହିଲେ—“ଏହିଥର ଏ ଦରଖାସ୍ତ ସଙ୍ଗରେ ସାହେବଙ୍କୁ ଲେଖିଦିଅ ଯେ, ଏ ଅଞ୍ଚଳରେ ଅନେକ ପରଶ୍ଚକାତର ଲୋକ ଅଛନ୍ତି, ବେନାମୀ ଦରଖାସ୍ତ ଲେଖିବା ସେମାନଙ୍କର ଗୋଟାଏ ଶୀଥଳ, ସେ ମିଥ୍ୟାବାସ୍ତା କଥା ଶୁଣିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ।” ପୁଣି କହିଲେ ଏ ଭଳି ଜଣେ ଯୋଗ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିର ଉଲଟି ନ ହେବା ବି ବଡ଼ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର କଥା । ମୁଁ ଦେଖିଛି—ଭଣ୍ଡାରୀଙ୍କର ସ୍କୁଲର ହେଡ଼ପଣ୍ଡିତ କାର୍ଯ୍ୟ ଏ ସ୍ତରର ରୂପେ ଚଳାଇ ଯାଉଛନ୍ତି ।” ତତ୍ତ୍ୱ ରଘୁନାଥ କହିଲେ—“ସେ କାର୍ଯ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ଅନେକ ଥର ଯତ୍ନ ହୋଇଛି, କିନ୍ତୁ ସେ ଯିବାକୁ ନ ଚାହୁଁ ।” ଗାଧାପାଦା କହିଲେ—“ବୋଧହୁଏ ଉପସ୍ଥିତ ସ୍ଥାନ ପାଇଲେ ସେ ଅସ୍ୱାକ୍ତ ହେବେ ନାହିଁ ।” ଏହାପରେ ଆହୁର ଅନେକ କଥା ହେଲା । ଜନତା ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକେ ମୋର ବହୁଳ ପ୍ରଶଂସା ଗାଇବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଉପସ୍ଥିତ ଶତ୍ରୁମାନେ ସୁଦ୍ଧା ସେ ସ୍ତରରେ ସ୍ତର ନିଲାଇଲେ । ତାହା ଶୁଣି ରଘୁନାଥ କହିଲେ—ଏହି ଯେଉଁମାନେ ପ୍ରଶଂସା କରୁଅଛନ୍ତି, ତାଙ୍କର ମଧ୍ୟରେ ଏହି ଦରଖାସ୍ତ କରିବା ଲୋକେ ଅଛନ୍ତି । ଗାଧାପାଦା ଶୁଣି ହସିଲେ, ମାତ୍ର କିଛି କହିଲେ ନାହିଁ । ସେ ଦର୍ଶକାଭିପ୍ରାୟରେ ମନ୍ତବ୍ୟ ଲେଖି ବସିଲେ । ତାଙ୍କର ମନ୍ତବ୍ୟ ନିମ୍ନରେ ଦିଆଗଲା ।

“ଅନ୍ୟ ଭ୍ରମାରସ୍ତର ଉକ ପ୍ରାକମେଷ ସୁଲ ଦେଖିଲି, ପରସାର ଫଳ ଅଶୀର୍ବାଦ
 ଘନୋଷକନକ । ଏଭଳି ଆଦର୍ଶ ଉକ ପ୍ରାକମେଷ ସୁଲ ମୁଁ ସମସ୍ତ ଉତ୍କଳରେ ଦେଖିନାହିଁ ।
 ବାଲେଶ୍ବର ଜିଲ୍ଲାର ଅନେକ ଭଣ୍ଡାବ୍ୟାପାରୀ ସୁଲ ସୁଦ୍ଧା ଏହାର ସମକକ୍ଷ ନୁହେଁ । ଶିକ୍ଷକ
 ଜଣେ ବିଦ୍ବାନ, ସକଳେ ଏବଂ ବହୁଦର୍ଶିବ୍ୟକ୍ତି । ଏ ଭଳି ଶ୍ରମପ୍ରାଣ ସୁଶିକ୍ଷକ ସର୍ବାଦୌ
 ଉତ୍ସାହର ଯୋଗ୍ୟ ।”

ରଘୁବାବୁ ଏହି ମନ୍ତବ୍ୟ ସହିତ ନିଜର ମନ୍ତବ୍ୟ ଖୁବ୍ ବନେଇ ରୁନେଇ ଲେଖି
 ବେନାମୀ ଦରଖାସ୍ତ ସଙ୍ଗରେ ସାହେବଙ୍କ ପ୍ରାଣକୁ ପଠାଇଦେଲେ । ଏହା ମୁଁ ବିଶ୍ବାସ
 ସୂତ୍ରରେ ପରେ ଜାଣିପାରିଥିଲି । ତେତେବେଳେ ମହାମତ, ଗୁଣଗ୍ରାସୀ, ଇଜାରଟନ ସାହେବ
 ବାଲେଶ୍ବର ଜିଲ୍ଲାର କଲେକ୍ଟର ଥିଲେ । ସେ ରଘୁବାବୁଙ୍କ ରିପୋର୍ଟ ପଢ଼ି ଅତ୍ୟନ୍ତ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ
 ମୋର ବେତନ ଟଙ୍କା ଏ ବଢ଼ାଇଦେଲେ । ବେନାମୀ ଦରଖାସ୍ତ ଫଳରେ ମୋର ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ
 ହେଲା । ସେଥିପାଇଁ ସୁଦୂର କହିଥିଲେ—“ଶୁଭକ୍ଷଣରେ ଶ୍ରୀମାନଙ୍କ ସହିତ ମୋର ଶହୁଡ଼ା
 ଦଣ୍ଡିଥିଲା ।” ବାସ୍ତବରେ ଏହି ଶହୁ ଗୁଡ଼ିକ ମୋର ଛଦ୍ମରୂପୀ ସୁବନ୍ଧୁ ।

ସ୍ବାଧୀନାଥବାବୁଙ୍କୁ ବାଟେଇ ଦେବାପାଇଁ ମୁଁ ଦୋଳସାହି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗଲି । ତେପୁଡ଼ା
 ଜନ୍ମସମ୍ପେକ୍ଷର ଓ ସର୍ବଜନସମ୍ପେକ୍ଷରଙ୍କ ସହ ସ୍ବାଧୀନାଥବାବୁଙ୍କର ବାଟଯାକ ମୋହର କଥା
 ଲାଗିଥାଏ । କଥାବାଣୀ ଅବଶ୍ୟ ଇଂରାଜୀରେ, କିନ୍ତୁ ଆଶ୍ଚ୍ୟ ଇଞ୍ଜିତରୁ ମୁଁ ବୁଝିପାରୁଥାଏ ।
 ମୁଁ ଦୋଳସାହିରୁ ବିଦାୟ ନେଇ ଆସିଲି । ସେଥର ଗସ୍ତରେ ସ୍ବାଧୀନାଥବାବୁ ଭଦ୍ରାଂଶର
 ଯେଉଁ ସୁଲକୁ ଗଲେ ସେଠାରେ ମୋର ପ୍ରଶଂସା ଏବଂ ସୁଲର ପ୍ରଶଂସା ବଖାଣି ଚାଲିଲେ ।
 ଭଦ୍ରାଂଶରେ ମୋର ପରିଚୟ ସେ ଚିହ୍ନି ଡେଇଁଗଲେ । ସେହିଠାରୁ ସେ ତାଙ୍କର ନୂତନ ପୁସ୍ତକ
 ପ୍ରକାଶ ହେଲାମାତ୍ରେ ମୋତେ ଖଣ୍ଡିଏ ଲେଖାଏଁ ସ୍ନେହୋପହାର ଦେବାକୁ ଲାଗିଲେ ।
 ପରିଚୟ ଏବଂ ସମ୍ପର୍କ ଦକ୍ଷିଣରୁ ଦକ୍ଷିଣତର ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ହାୟ, ସେ ପ୍ରାଚୀନସ୍ମରଣୀୟ
 ମହାତ୍ମା ବର୍ତ୍ତମାନ ସ୍ବର୍ଗର ଦେବତା । କାହିଁକି ଏ ଅକମ୍ପନ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଏତେ ସ୍ନେହ—
 ଏତେ ଅର୍ପଣୀୟତା, ସେହି ଏକା ଜାଣନ୍ତି । ମନେ ମନେ ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ଗୁରୁପଦରେ ବରଣ
 କରିନେଇଥିଲି, ପରେ ମୁଁ ତାଙ୍କଠାରୁ ଶିକ୍ଷା ଏବଂ ଉପଦେଶ ଯଥେଷ୍ଟ ପାଇଲି । ଏହି ହେତୁ
 ମୁଁ ତାଙ୍କୁ “ଗୁରୁଦେବ” ବୋଲି ସମ୍ବୋଧନ କରେ । (ଏବେ ସେ କାଳ ନାହିଁ—ସେ
 ଉତ୍ସାହଦାତା ନାହାନ୍ତି । କାହାରି ଲେଖାରେ ଟିକିଏ ବିଶେଷତ୍ବ ଦେଖିଲେ ସ୍ବାଧୀନାଥବାବୁ ତାଙ୍କୁ
 ପ୍ରଶଂସା ଲେଖି ଉତ୍ସାହିତ କରୁଥିଲେ ।) ଅଜିକାଲି କେତେ ଜଣ ସେପରି କରନ୍ତି ? କଞ୍ଚିବ୍ୟରେ
 ତାଙ୍କର ମୁଖଲକ୍ଷ୍ମୀ ଥିଲା ନାହିଁ । ଯେଉଁ ଭଦ୍ରାଂଶ ଫ୍ରେଜର ବାଳକା ସୁଲରେ ବସିଲେ ସୁଲର
 ଛନ୍ଦ ଛନ୍ଦା, ଶିକ୍ଷକ, ପରିଦର୍ଶକ କର୍ମରୂପମାନଙ୍କର ସମାବେଶ ହୋଇଥିଲା । ସ୍ବାଧୀନାଥବାବୁ
 ମାନସାଳ ପହଞ୍ଚିଲେ । ଯଦି ଦେହ କାହାଣୀ ପ୍ରତି ଦେହ କାହାଣୀରେ ଜମି କେତେ ହେବ
 ପ୍ରଶ୍ନ ହେଲା, ମାତ୍ର କୌଣସି ପିଲା ତାହା କହି ପାରିଲେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ସ୍ବାଧୀନାଥବାବୁ
 ପିଲାମାନଙ୍କୁ ବୁଝାଇଦେବା ସକାଶ କିଣେ ଜନ୍ମସମ୍ପେକ୍ଷ ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ସେ
 ବୁଝାଇଦେଲେ—“ଦେହରେ ଦେହ ଗୁଣିଦିଅ, ଜମି ହେଲା ତଳ ଗୁଣ୍ଠ ।” ସ୍ବାଧୀନାଥବାବୁ
 ଏ ବିଷୟ ନଲଭିଲା । ଶୁଣି ଗୁଣାରେ—ବିସ୍ମୟରେ ଅଭିଭୂତ ହୋଇ କହିଲେ—“ତୁମ୍ଭର ତ
 କାଣ୍ଡଜନ ନାହିଁ, ତୁମ୍ଭଙ୍କ ଜନ୍ମସମ୍ପେକ୍ଷ ପଣ୍ଡିତ ଯଦି କିଏ ଦେଲା ?”

ଦିନେ ମୁଁ ଏବଂ ମୋର କେତେ ଜଣ ଛନ୍ଦ ମିଶି ଯାଲିଆ ଗ୍ରାମର ବିରହନାଗୁଣଙ୍କ
 ମନ୍ଦିର ଦେଖିବାକୁ ଯାଇଥିଲୁ । ଦେଉଳଟି ଗ୍ରାମର ବାହାରେ ପ୍ରଶସ୍ତ ସ୍ଥାନରେ ଅବସ୍ଥିତ ।
 ଗୁରୁ ପାଖରେ ଉକ ପ୍ରସ୍ତର ପ୍ରାଚୀର । ବେଢ଼ା ଭିତରେ ଥିବା ସ୍ବେଚ୍ଛାଭୟ ଏବଂ ପାନ୍ଥନିବାସ
 ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତ ଗୁହ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତର ନିର୍ମିତ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେ ସବୁର ଉତ୍ସାବଶେଷ ମାତ୍ର ଅଛି । ବେଢ଼ା-

ମଧ୍ୟରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବଡ଼ ବଡ଼ ଆମ୍ବଗଛ ଏବଂ ନାନାପ୍ରକାର ଫୁଲଗଛ ଅଛି । ସ୍ଥାନଟି
 ନିଯୋବନ ଭୂମି ପବନ, ମନୋହର ଏବଂ ନିକାଞ୍ଚନ । ଦେଖିଲେ କି ଗୋଟାଏ ଅଜ୍ଞତ
 ଭଲ୍ଲୀସରେ ମନ ପୁରୁତୁଠେ—ପ୍ରାଣ ଉତ୍ସାହ ବୋଧହୁଏ । ଦେଉଳଟି ରଥ ଆକୃତିରେ
 ପ୍ରସ୍ତୁତ । ପ୍ରାକୃତିକ ଉପଦ୍ରବରୁ ବହୁଦିନରୁ ତାମ୍ରର ରୂପା ଖସି ପଡ଼ିଅଛି । ଦେଉଳ
 ଦେହରେ କୌଣସି ଶିଳା-ଗୁଡ଼ିଏ ନାହିଁ, ତାହା ଆଡ଼ମ୍ବରଶୂନ୍ୟ, ସରଳ, ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ
 ପ୍ରସ୍ତୁତ । କିନ୍ତୁ ଚୌକାଠ ବନ୍ଧର ହୁଣ୍ଡିଖୋଲା ଗୁରୁ ସୃଷ୍ଟି ଶିଳାକଳା ଦେଖିଲେ ବାସ୍ତବରେ
 ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟାନ୍ବିତ ହେବାକୁ ହୁଏ । ଦେଉଳର ଗୁରୁ ଆଡ଼କୁ ଗୁରୁଗୋଟି ଦ୍ଵାର । ପ୍ରତି ଦ୍ଵାରରେ
 ମୁଗୁନି ପଥର ନିର୍ମିତ ଦ୍ଵାରବନ୍ଧ ବସିଅଛି—ତାହା ଖଣ୍ଡିଏ ଖଣ୍ଡିଏ ପଥରରେ ତିଆରି । ଶିଳା
 ସେହି କଠିନ ପାଷାଣକୁ ନିଜର ଅସାଧାରଣ ପ୍ରଭାବ ଏବଂ କଳ୍ପନା ବଳରେ ଜୀବନଦାନ
 କରିଅଛି । ଅଙ୍କିତ ଲତା, ପୁଷ୍ପ, ପଶୁ-ପକ୍ଷୀଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ବେଦନ ଯେପରି କୃତ୍ରିମ ନୁହେଁ—ନୈସର୍ଗିକ ।
 ତାହା ଲେଖିବାର କଥା ନୁହେଁ—ଦେଖିବାର କଥା । ତାହା ପାଷାଣର ସ୍ପର୍ଶ ବା ସଙ୍ଗୀତ ।
 ଦେଉଳ ଭିତରେ ଖଣ୍ଡିଏ ସ୍ଥୂଳ ଚତୁଷ୍ଠୋଣ ପ୍ରସ୍ତରର ଗୁରୁପାଖକୁ ଲାଗି ଗୁରୁଗୋଟି ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର
 ମୁର୍ତ୍ତି । ତାହା ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତିବୋଲି ପରଚିତ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତରେ ତାହା ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ନୁହେଁ—
 ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ମୁର୍ତ୍ତି । ବରହ ନାଗସୂତ୍ର ଏକା ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ନାମ ନୁହେଁ—ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ନାମ ବି
 ଭିରୁନାଗସୂତ୍ର । ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଏକ ଶରୀରରେ ଗୁରୁ ମୁହିଁ, କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଗୁରୁଆଡ଼କୁ
 ଗୁରୁଗୋଟି ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଶରୀର । ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ତ୍ୟୋଜ ଗୁରୁଦଗଣରେ ପଡ଼େ ବୋଲି ବୋଧହୁଏ
 ଶିଳା ଗୁରୁଦଗଣ ଗୁରୁମୂର୍ତ୍ତି କଳ୍ପନା କରିଅଛି । ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି କଦାପି ପୂଜିତ ହେବାର
 ପ୍ରାୟ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ମୂର୍ତ୍ତିଟି ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଏବଂ ମନ୍ଦିରଟି ସୂର୍ଯ୍ୟମନ୍ଦିର । “ଯାଳିଆକୁ
 ସମୁଦ୍ର କେତେ ଦୁଃଖଲାଗି” ବୋଲି ଗୋଟାଏ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅଛି । ସେଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ,
 ପୁରୀ ସମୁଦ୍ର ବନ୍ଧୁତ ଯାଳିଆ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଥିଲା । ସେଠାରେ କମ୍ପ, ପୁଷ୍କରିଣୀ ଖୋଳିବା ସମୟରେ
 ଜାହାଜର ଭଗ୍ନାଞ୍ଚଳ, ଭଗ୍ନମାଣ୍ଡୁଳ ମଧ୍ୟ ମିଳିଥିବାର ଶୁଣାଯାଏ । ଅଦ୍ୟାପି ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ
 ଖୋଳିବାବେଳେ ଜାହାଜର ଭଙ୍ଗାତକ୍ତା ଏବଂ ପଥରକୋଇଲା ବାହାରବାର ଦେଖାଯାଏ ।
 କାଳକ୍ରମେ ପ୍ରକୃତର ଅଭୂତ ନିୟମରେ ଯାଳିଆ ପାଖରୁ ସମୁଦ୍ର ଦୁର୍ଗ୍ରସିବା ଅସମ୍ଭବ କଥା
 ନୁହେଁ । ବୋଧହୁଏ ଯେଉଁ ସମୟରେ ସମୁଦ୍ର କୂଳବର୍ତ୍ତୀ କୋଣାର୍କ ଏବଂ ରାଜମହେନ୍ଦ୍ରୀ ପ୍ରଭୃତି
 ସ୍ଥାନରେ ସୂର୍ଯ୍ୟମନ୍ଦିର ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଥିଲା, ଏ ମନ୍ଦିରଟି ସୁଦ୍ଧା ସେହି ସମୟରେ ତିଆରି
 ହୋଇଥିଲା । ପରେ ଅନେକ ଥର ସ୍ଵସ୍ତୁତ ଏବଂ ସୁନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବ, ଏହା ବୋଲିବା
 ବାହୁଲ୍ୟମାତ୍ର । ଏହି ଗୋଟିଏ ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଜାତୀୟ ଉତ୍ସବୁକୁ ସମ୍ବାର ଆକ୍ରମଣରେ ଏବଂ ଧ୍ଵଂସ
 ହେବାକୁ ବସିଅଛି, ସେ ଆଡ଼କୁ ବାହାର ଦୃଷ୍ଟିବାସରେ ବୋଧହେଉ ନାହିଁ—ଏହା ଅତି
 ପରିତାପର ବିଷୟ । ଗବର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟଙ୍କ “ପ୍ରାଚୀନ ଜାତୀୟତା ବିଭାଗ”ର କଣ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ
 କିଛି କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନାହିଁ ? ଦେଶର ପ୍ରତିନିଧି ସାଜି କାର୍ତ୍ତବ୍ୟତା ସତ୍ତ୍ଵେ ଯେଉଁମାନେ
 ଯାଆନ୍ତି, ସେମାନେ ବୋଧହୁଏ ବଡ଼ ବଡ଼ କଥା ଭାବନ୍ତି—ଏ ଆଡ଼କୁ ନିଜର ଦେବାକୁ
 ସେମାନେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବୋଲି ମଣନ୍ତି ନାହିଁ । ଏ ଭଳି ମହାଜାତୀ କେଉଁ ମହାସ୍ଵରୂପ
 କେଉଁ ସମୟରେ କରିଥିଲେ ସେ ତଥ୍ୟ ନିରୂପଣ କରିବା ଅତିଦୂରନ୍ଧ ବ୍ୟାପାର । ସେ
 ବିଷୟରେ ସ୍ଥାନୀୟ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ସୁଦ୍ଧା ନାହିଁ । ଏତେ ଅଧିକ କାଳର ଘଟଣା ଯେ,
 ସେଥିର ମୁଣ୍ଡ ମିଳାଇଯାଏ ଦୀର୍ଘଜୀବ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ବି ମରଗଲାଣି ।

ଅନନ୍ଦର ବିଷୟ, ଭଦ୍ରା ଗଗନ ଭାସୁର ଏଡ଼ିତାଳର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଜମିଦାର ସୁନାମଧନ୍ୟ
 ଭୂୟାଁ ଭାସୁରଚନ୍ଦ୍ର ମହାପାତ୍ର ଧେନ୍ଦ୍ର ଜାଣିଦେଉଳକୁ ଭାଙ୍ଗି ବହୁ ବ୍ୟୟରେ ଗୋଟିଏ
 ସୁନ୍ଦର ଦେଉଳ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଭଦ୍ରାଗର, ବିଶେଷତଃ ଭଦ୍ରାଗର

ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶୁଭକ୍ଷ୍ମାନରେ ତାଙ୍କର ଦାନ ବାସ୍ତବରେ ଆଦର୍ଶସ୍ଥାନମ୍ । ସେ ଜଣେ ମନସୀ, ଧର୍ମପ୍ରାଣ ଏବଂ ଉଚ୍ଚ ହୃଦୟୀ ବ୍ୟକ୍ତି । ଗବର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟ ତାଙ୍କ ଗୁଣରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ତାଙ୍କୁ ସମ୍ମାନିତ “ରାୟବାହାଦୁର” ଉପାଧିରେ ଅଳଙ୍କୃତ କରିଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ନିତ୍ୟପ୍ରବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ହୃଦୟ ଦେଖି ବୋଧହୁଏ, ସେ ଅଦୂର ଭବିଷ୍ୟତରେ ଆଦୂର ଉଚ୍ଚ ଉପାଧିରେ ଉଦ୍ଘାଟିତ ହେବେ । ଭସ୍ମରକାରୀ ଖାଲି ଅର୍ଥ ସଞ୍ଚୟରେ ପ୍ରବାଣ ଦୃଷ୍ଟି, ଅର୍ଥର ସଦ୍‌ବ୍ୟବହାରରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରବାଣ । ଅର୍ଥ ଏବଂ ଉପାଧି ତାଙ୍କୁ ଆଲିଙ୍ଗନ କରି ଧନ୍ୟ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ଯାଲିଆ ଗ୍ରାମଠାରୁ ଏକ କୋଶ ଦୂରରେ “ଗୁପ୍ତଗଙ୍ଗାଢ଼ର୍ଥ” । ବାରୁଣୀ ଯୋଗ ବେଳେ ସେଠାରେ ମଟିକଲରୁ ଅଳ୍ପଦୂର ପାଣି ବାହାରେ ବୋଲି ଶୁଣିଥିଲି । ଥରେ ବାରୁଣୀଦିନ ଦେଖିବାକୁ ଗଲି । କେନ୍ଦ୍ର କନ୍ଦେ—କଅଁଳା ବାହୁରୀ ଧାଇଁଲେ ପର ପାଣି ମାଡ଼ି ଆସେ । କେନ୍ଦ୍ର କନ୍ଦେ—ବଲ ମଟିରୁ ଭୃଷ୍ଟ ଫିଟି ଲହମାକେ ବଳବାଡ଼ି ନୁହାରିବ । ଏହିପରି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ କଥା ଶୁଣି କାହାରି ବା ଦେଖିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ନାହିଁ କି ? ଯାହା ଦେଖିଲି—ବୃକ୍ଷତୃଣ ଶୂନ୍ୟ ନିହତଶ୍ଚ ବଲ ମଧ୍ୟରେ ଖଣ୍ଡିତ ନାଲି । ଦାହା ସାଲଗିନସର ଗୋଟିଏ ଉପଶାଖା । ନାଲରେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଅଳ୍ପ ପାଣି ଥାଏ । ନାଲଗର୍ଭର ଅବଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ଶୁଖିଲା । ସେହି ନାଲଖଣ୍ଡି ଗୁପ୍ତଗଙ୍ଗା ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ । ଦୁଇ ତାରରେ କିଣାବିକା ଲାଗିଥାଏ । ଅନେକ ଯାହାକାଳୀ ବା ଯାହା କାଳୀକାଳୀଙ୍କର ସମାଗମରେ ଘୋ ଘୋ ଶବ୍ଦ ଉଠୁଥାଏ । ଏଣେ ଖରାରେ ମୁଣ୍ଡ ଫାଟି ଯାଉଥାଏ । ହରିବୋଲି, ଦୁଲି ଦୁଲି ଏବଂ ଶଙ୍ଖ ଶବ୍ଦରେ ଦଗ କମି ଉଠୁଥାଏ । “ଗଙ୍ଗାମାତାଙ୍କର ଆବର୍ତ୍ତବ ହେଲା, ଗଙ୍ଗାମାତାଙ୍କର ଆବର୍ତ୍ତବ ହେଲା” କହି ଜନତା ଇତସ୍ତତଃ ଧାଇଁ ବୁଲୁଥାଏ । ସମସ୍ତେ ନାଲ ଆଡ଼କୁ ଚାଲି ଦୃଷ୍ଟିରେ ଚାହିଁ ଥାଆନ୍ତି । ସମସ୍ତଙ୍କ ମନରେ ଅସମ୍ଭାଳ ଉଠୁଥାଏ ଏବଂ ନେତ୍ରରେ ବ୍ୟାକୁଳ ଚଞ୍ଚଳତା ମୂର ରହୁଥାଏ । କିନ୍ତୁ କାହିଁ, ରୁହିଁ ରୁହିଁ ଆଖିରୁ ପାଣିମୟ, କେବେ ବ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାକର ଶୁଭ୍ରମନର ସ୍ମରଣ ଦେଖାଗଲା ନାହିଁ । କାହିଁକି କେଜାଣି ଭାଗ୍ୟରଥୀ ମୋର ସାଥରେ ଅନ୍ତରାଳରେ ଲୁଚି ରହିଲେ । ଆଶାହତର ଯନ୍ତ୍ରଣାଠାରୁ ଆଉ ଯନ୍ତ୍ରଣା ନାହିଁ । ସେହି ଦୁଃଖ ଯନ୍ତ୍ରଣାର ବିଫଳ ଭାର ବହୁ ଶୁଷ୍କମୁଖରେ ଫେରି ଆସିବାକୁ ବାଧା ହେଲା । ଅନେକ ବୃଦ୍ଧ ଲୋକଙ୍କୁ ଜୋକ ଅଦର୍ଶନର କାରଣ ପଚାରିବାରୁ ସେମାନେ କହିଲେ—“ତାହା ସେ କାଳରେ ହେଉଥିଲା ନା ଏ କଳିଯୁଗରେ ହେବ ।” ଏହି ସହଜ ସରଳ ଉତ୍ତର ଶୁଣି ଭାବିଲି—ବୋଧହୁଏ ଏ ପ୍ରବାଦଟା ତେବେ ସତ୍ୟ ଯୁଗର, ମାତ୍ର ଏ ଯୁଗର ନୁହେଁ । ଏହିପରି ଅନେକ ପ୍ରବାଦ ଯୁଗରେ ଗୋଲି ଆସି ଫଳେ । ତହୁଁ ଖରାରେ ଶିଝି କାନମୁଣ୍ଡ ଅର୍ଜୁନ ଅଗତ୍ୟ ଫେରି ଆସିଲା । ତୀର୍ଥ ଦର୍ଶନର ସୁଖ ବ ହାତେ ହାତେ ମିଳିଗଲା ।

ବଣ ଘଟେ ଦେଖିବାର ଆଗ୍ରହ ମୋର ସ୍ବାଭାବିକ । ରାଧାନାଥବାରୁ ସେହି ଆଗ୍ରହକୁ ବହୁଗୁଣିତ କରି ଦେଇଗଲେ । ସେ ସମୟରେ ମୋର ଜଣେ ସ୍ନେହ ବନ୍ଧୁ ଅ: ପ୍ରା: ସ୍କୁଲର ହେଡ଼ମିଷ୍ଟ୍ର ଥିଲା । ତାହାଠାରୁ ଶୁଣିଲି—ବନ୍ଧୁଠାରୁ ଷାଞ୍ଚ କୋଶ ଦୂରରେ “ସୁନାଘାଟ” ନାମରେ ଗୋଟିଏ ପବ୍‌ତ ଅଛି । ତାହାକୁ “ଚକ୍ରଘାଟ ମାହାତ୍ମ” ବୋଲି ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି । ସେହି ପାହାଡ଼ରେ “ଶାନ୍ତାବତ୍ସ” ନାମରେ ଗୋଟିଏ କଳପ୍ରସାଦ ଅଛି । ସେହି ପ୍ରାନ୍ତକୁହୁକୁ ସ୍ଥାନୀୟ ଲୋକେ “ଚକ୍ରଘାଟ” ବୋଲି କହନ୍ତି । ରଜସଞ୍ଜଳି ଦିନ ସେଠାରେ ମେଲା ହୁଏ । ବହୁ ଯାହାର ସମାଗମ ହୁଏ । ସମସ୍ତେ ପ୍ରସାଦ ଲୁଣ୍ଠରେ

ସ୍ଥାନ କରି ତଥ୍ୟାନର ଅନଳ ଉପଭୋଗ କରନ୍ତି । ଶୁଦ୍ଧି ଏହିପରି କେତେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ମୋତେ ନିମନ୍ତଣ କରିଗଲା । ତଦନୁସାରେ ମୁଁ ଦୁଇଟି ଛନ୍ଦ ଫଙ୍ଗାରେ ଦେନ ରଜଃବାନ୍ଧ ଦିନ ଯାଇ ବନ୍ଧୁରେ ପହଞ୍ଚିଲି । ମୋର ପୁଅବାଳୁ ବାଲୁରୁ ଶ୍ରୀ ଦାଣରଥ ପାଣିଗ୍ରାସୀ ବନ୍ଧୁ ସଙ୍ଗରେ ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ ପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ । ତାଙ୍କୁ କହିବାରୁ ସେ ସୁନାଘାଇ ଯିବାକୁ ମହା ଆଗ୍ରହରେ ସଜ୍ଜ ହେଲେ । ବନ୍ଧୁରେ ଦୁଇଟି ବୁଦ୍ଧତ୍ୱ ପୁଷ୍କରିଣୀ ଅଛି । ଗୋଟିଏ ଶ୍ୱେତ ଶତଦଳରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ, ଅପରଟି ରକ୍ତ ଧନୁରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ । ପ୍ରଥମୋକ୍ତ ପୁଷ୍କରିଣୀଟି ଗ୍ରାମଠାରୁ ଟିକିଏ ଦୂରରେ ପ୍ରଣତ ବିଳ ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ । ତାହାର ଦକ୍ଷିଣ ଅଡ଼ିରେ ପ୍ରସ୍ତର ନିର୍ମିତ ଚଣ୍ଡୀମନ୍ଦିର ଏବଂ ଶିବମନ୍ଦିର ବିଦ୍ୟମାନ । ମନ୍ଦିର ଗୁରୁପାଖରେ ପ୍ରସ୍ତର ବେଢ଼ା ଏବଂ ବେଢ଼ା ଭିତରେ ଝେନ ହସ୍ତତ କରବାର ଏବଂ ବିଶ୍ରାମ କରବାର ଯଥର ଦର ଅଛି । ସ୍ଥାନଟି ମହାନାୟାଗୀ ମହାଯୋଗିନୀ ଶିବ ଦୂର୍ଗାଙ୍କର ଯୋଗ ସାଧନର ଉପଯୁକ୍ତ ନିକାଞ୍ଚନ ସ୍ଥଳ । ସେଠାରେ ବସିଲେ ମନ ଦେହରୁ ବାହାରଯାଇ କେଉଁ ଅଜଣା ଅନନ୍ତ ସ୍ୱର୍ଗରେ ବିଚରଣ କରେ । ଯଦ୍ୱନ୍ଦନର ଗୁରୁତ୍ୱ, ମଧୁର ଆମୋଦରେ ଅଦ୍ୱୟସ୍ଥା ସ୍ଥଳକିତ ହୋଇ ଉଠେ । ସେହି ସାରସ୍ୱତ ରାଜ୍ୟର ମୋହନ ମାୟା ଚିତ୍ତକୁ ଏପରି ଆକର୍ଷଣ କରି ରଖେ ଯେ, ଦର୍ଶକର ମନ ଏବଂ ନେତ୍ରକୁ ଫେରାଇ ଦିଏ ନାହିଁ । ମୃଦୁ ପବନରେ ଫୁଲଗୁଡ଼ିକ ଛନ୍ଦାଛନ୍ଦ ହୋଇ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ପୁଷ୍କରିଣୀ ସୃଷ୍ଟିକରେ । ଦୂରରୁ ଦେଖିଲେ ପୁଷ୍କରିଣୀଟି ଜୀବାତପଳ ହଂସ ଯୁଥରେ ପୂର୍ଣ୍ଣହେଲା ପ୍ରାୟ ଦିଶେ । ସେଠାରେ ଦୃଢ଼ ଏବଂ ସଫି ମୁଁ ଯେଉଁ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ସୁଖଶାନ୍ତ ଉପଭୋଗ କରିଥିଲି, ତାହା ଅନ୍ତ ଜୀବନରେ ପାଇବି ନାହିଁ । ସେ ସ୍ଥଳ ହୃଦୟରେ ଗଭୀର ରେଖା ଟାଣି ଦେଇଅଛି ।

ରାତି ଦୁଇଦଡ଼ି ଥାଏ, ଆନ୍ତେମାନେ ସୁନାଘାଇ ଅଭିମୁଖରେ ଯାହା କଲ୍ଲ । ମୁଁ, ମୋର ଦୁଇଜଣ ଶୁଦ୍ଧ, ବନ୍ଧୁ ସୁଲମ୍ବୀର, ଦାଣରଥ ପାଣିଗ୍ରାସୀ, ଜଣେ ଅକ୍ଷୟ ସର୍ବା ଏବଂ ଜଣେ ଭରଥ ଏହି ସାତ ଜଣରେ ଆମ ଦଳଟି ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା । ଭିତର ଗୋଟାଏ ପାଖରେ ଗରୁଡ଼ ପାଣି ଏବଂ ଆଉପାଖରେ ପଶ୍ଚିତକର କୋଥଳ ଲମ୍ବା ହୋଇଥିଲା । ପଶ୍ଚିତକ କୋଥଳ ସରଞ୍ଜାମଗୁଡ଼ିକ ଭରକରୁ ବେଶି ହେବ । କିନ୍ତୁ ସେଦିନ ଯଥାସମ୍ଭବ ସଜ୍ଜେ କରି ନେଇଥିଲେ । ବାଟରେ “ଗୁଡ଼ା, ଗମ୍ଭୀର” ପ୍ରଭୃତି ଅନେକ ଗ୍ରାମ ପଡ଼ିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗ୍ରାମରେ ଏକାଧିକ ପୁଷ୍କରିଣୀ ଏବଂ ପ୍ରାୟ ପୁଷ୍କରିଣୀ ପଦ୍ମରେ ପରିପୁର୍ଣ୍ଣ । ଏବେ ପୁଷ୍କରିଣୀ ଅନ୍ୟତ୍ର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଅକ୍ଷୟ—ସର୍ବାଟି ବଡ଼ ଖିଆଲିଆ । ହାସ୍ୟ କୌତୁକରେ ସେ ସମସ୍ତଙ୍କର ପଥକୁଣ୍ଠ ହର ନେଉଥାଏ । ବାଟ ଗୁଲ୍‌ବାବେଲେ ଏହିପରି ଜଣେ ଲୋକ ଥିବା ଦରକାର । ଗମ୍ଭୀରଠାରୁ ଜଙ୍ଗଲ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଆମ୍ଭ, ଶାଳ, ତେନ୍ତୁଳି, ପଳାଶ, ବଣଅଭି, ଲେମ୍ବୁ, ପିତୁଡ଼ ପ୍ରଭୃତି ବିବିଧ ତରୁ ଗୁଳ୍ମରେ ଅରଣ୍ୟ ପୁରରହିଅଛି । ଯାଉଁ ଯାଉଁ ଦୁଇଟି ବନ୍ୟବାଳିକା ଦୋଳ ଖେଳୁଥିବାର ଦେଖିଲୁଁ । ସେମାନେ ଗୀତ ଗାଇ ଗାଇ ଝୁଲୁଥାଆନ୍ତି । ସେ ଗୀତ ମଧ୍ୟରୁ ଦୁଇପାଦ ମୋ ମନରେ ଅଛି, ତାହା ଏହି,—“କାଲିଆ ବୁକୁର ପାରୁଥିଲି ହାଇ ମୋ ଦୁଇ ଲେ, ଭରକ କାଳରେ ନାରି ଗାମୁଛ ହାଇ ମୋ ଦୁଇ ଲେ ।” ଜଙ୍ଗଲ ଭିତରେ କୋଣେ ବାଟ ଯାଇ ପ୍ରବତ ସ୍ଥଳରେ ପହଞ୍ଚିଲୁଁ । ତେତେବେଳେ ସମୟ ୦୨ ଆଠଟା । ପ୍ରବତ ଦୁରାସ୍ତେୟ, ପଥ ନାହିଁ, ଯେଉଁ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ପଥରେ ଗଲୁଁ, ନାହା କର୍କର ପିଛଳ । ଦଳ ଦଳ ହୋଇ ଯାହାମାନେ ତୋଳ, ମନ୍ତୁରା, ଝାଞ୍ଜ, କରତାଳ, ମୁଦଙ୍ଗ ବଜାଇ ଗୀତଗାଇ ଗୁଲୁଥାଆନ୍ତି । ଶୁଣିଲୁଁ—ହଂସଜନ୍ତୁକ ମନରେ ଭୟଜାତ କରବାପାଇଁ ଏହିପରି ବାଦ୍ୟ ବଜାଇ ଯାଆନ୍ତି । ସ୍ଥାନ ଯେପରି ନିବଡ଼ ଜନାକାର୍ଯ୍ୟ, ସେଥିରେ ହଂସଜନ୍ତୁ ଥିବା ଗୁରୁତ୍ୱ

କୃତେ । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ହାତୀ ବନ ମନ୍ଥୁଥିବାର ଚିହ୍ନ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଗଲା । ଉଠାଣିଆ ବାଟରେ ଭାର ଚାଲିଲା ନାହିଁ । ସମସ୍ତେ ଅଳ୍ପ ଅଳ୍ପ ବାନ୍ଧି ନେଇ ଚାଲିଲେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ବାଟରେ ଯାଣିସବୁ ଶେଷ ହୋଇଗଲା । ଯାହାହେଉ ତୃତୀୟରେ ଆହୁର ନ ହେଉଣୁ ଗତିଥରେ ଗୋଟାଏ ଝରଣା ମିଳିଗଲା । ଏକ ସ୍ଥାନରେ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ପ୍ରସ୍ତର ପ୍ରତିମା ସଦୃଶ ଦେହକୁ ଡେଇଁ ଘୋଇଅଛି, ଉପରୁ ଯାଣି ବହୁ ଆସି ପ୍ରାୟ ଶହର ପଡ଼ି ତଳକୁ ବହି ଯାଉଅଛି । ପ୍ରତିମା ଦେହର କୃତ୍ତିକାମ କାରିଗର ବାସ୍ତବରେ ଲେଖନୀୟ । ଝରଣାର ଜଳ କାର୍ଯ୍ୟର ପରି ସ୍ପଷ୍ଟ ଏବଂ କରକାରୀ ଶୀତଳ । ସେଠାରୁ କିଛି ଦୂର ଯାଇ ଗୋଟାଏ ପ୍ରାୟ ପୃଷ୍ଠାପ୍ରାଣୀ ଦେଖିଲେ । ପ୍ରାୟ ପରୁଷ ହାତ ଓଷାରରେ ଜଳସ୍ରୋତ ଚାଲିଅଛି । ପଦ୍ମତରୁଣ ଉପରେ ନଈ ବହିଯାଇ ମୃଦୁକିଞ୍ଜିତ୍ବର ଅନନ୍ତ ଅସମ୍ଭବ ମହିମାର ପରିଚୟ ଦେଉଅଛି । ନଈ ଭିତରେ କମ୍ବଳ ଚାଲିଲା ପରି ବଡ଼ ବଡ଼ ପ୍ରସ୍ତର ଖଣ୍ଡ ବିସ୍ତୃତ ରହିଅଛି । ସମସ୍ତେ ସେଥିରୁ ଶ୍ରେୟ ଶ୍ରେୟ ଅଧିକାର କରି ବସିଲେ । ପଣ୍ଡିତେ ନଈରେ ଗାଧୋଇ ପଥର ଆସନ ଉପରେ କୋଥଳ ମେଲାଇ ପୂଜା କରିବାକୁ ବସିଲେ । ଆମ୍ବେମାନେ ଗାଧୋଇ ସାରି ଉଦର ସେବାରେ ଲାଗିଗଲେ । ସଙ୍ଗରେ ଜଳଖିଆ ଥିଲା, ସେରୁଡ଼ିକର ସଦ୍‌ବ୍ୟବହାର ହେଲା । ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୟାକ ପରେ ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ସଞ୍ଜିମ୍ବ ପୂଜା ଶେଷ ହେଲା । ସେ କୃଷ୍ଣସେବା (ଅର୍ଘ୍ୟ ସେବା) ପରେ ଉଦର ସେବାରେ ଲାଗିଲେ । ତେତେବେଳକୁ ବେଳ ଦୁଇ ପ୍ରହର ।

ସେଠାରୁ ଖଣ୍ଡେ ଦୂର ଯାଇଁ । ଅନ୍ୟ ପଥ ନାହିଁ, ନଈ ଭିତରେ ଯାଣିରେ ପଣି ଚାଲିବାକୁ ହେଲା । ସେହିଠାରୁ ପଦ୍ମତରୁଣ କାଟି ଦେଲେପରି ତଳକୁ ଖସି ଯାଇଅଛି । ପାଣିଚୁଡ଼ାକ କୁଣ୍ଡେମୋଟରେ ପ୍ରାୟ ୩୦୦୦ ହାତ ତଳକୁ ଡେଇଁ ପଡ଼ୁଅଛି ଏବଂ ଗୋଟାଏ ଧନୁ କୁଣ୍ଡରେ ପଡ଼ି ନିଆଁଜୀବରେ ତଳକୁ ବହିଯାଉଅଛି । ସେହି କୁଣ୍ଡର ନାମ—“ସୀତାକୁଣ୍ଡ” । ଜଳ-ପ୍ରପାତର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶକ୍ତି କୁଣ୍ଡ ଚାରିପାଖରେ ବଢ଼ୁଛି ପଡ଼ୁଅଛି । କିନ୍ତୁ ସେ ଶକ୍ତି ସେଠାରେ ବ୍ୟର୍ଥ ହେଉଅଛି । କୌଣସି ଉଚ୍ଚତ ଦେଶରେ ଏପରି ଗୋଟାଏ ଶକ୍ତି ଜାତ ହେଉଥିଲେ ଲାହାର ସାହାଯ୍ୟରେ କେତେ କାଳ କାରଖାନା ଚାଲିତ ହୋଇ ଦେଶର ଯଥେଷ୍ଟ ମଙ୍ଗଳ ସାଧିତ ହେଉଥାଆନ୍ତା । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଶୁଖିଲା ଭୂମିର ସମସ୍ତ ଚକ୍ର ଯନ୍ତ୍ର ବାଧ୍ୟତା ସାଧନ, ଜଳସ୍ତମ୍ଭର ପତନ ବେଗରେ ଚର ଚୁମ୍ବକୀୟ ପ୍ରାୟ ଅଶେଷ ପ୍ରକୃତି ସଦୃଶ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ଥାଏ । କୁଣ୍ଡର ଗଭୀରତା ଅସିଦ୍ଧାତରୁ ଅଧିକ । ଶଙ୍ଖ, ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ, ହରିବୋଲ, ଝାଞ୍ଜ, କଞ୍ଚାଳ, ମୃଦଙ୍ଗ, ତୋଳ, ମହୁର ପୃଥୁଲଶବ୍ଦରେ ପ୍ରାୟତଃ ଗର୍ଜନ ମିଶି ସେଠାରେ ଗୋଟାଏ ଭଲ ଶବ୍ଦ-ତାଣ୍ଡବ ସୃଷ୍ଟି କରୁଅଛି । ଚୁଡ଼ାର ଦକ୍ଷିଣ ପାଖ ନଦୀରୁଣୀ ମୁହଁ ପରି ଗର୍ଭକୁ ଭାବରେ ପ୍ରାୟ ପରୁଷ ହାତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତଳକୁ ଓହ୍ଲାଇଯାଇଅଛି । ସେହି ଗର୍ଭକୁ ଭୂମିରେ ଛେଦ ବଡ଼ ଅନେକ ଗଛ ଅଛି । ଶୁଣିଲେ—ହାତୀମାନେ ସେହି ଗଛ ଧରି ଧରି ତଳକୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସି କୁଣ୍ଡରୁ ପାଣି ପିଇସାର ପୁଣି ସେହିପରି ଗଛ ସାହାଯ୍ୟରେ ଉପରକୁ ଉଠିଯାଆନ୍ତି । ଆମ୍ବେମାନେ ବି ସେହି ଧାର ଧରି ତଳକୁ ଓହ୍ଲାଇଲେ । ତଳେ ଶ୍ରେୟ ବିଶାଳ ସମତଳ ପ୍ରସ୍ତର ବହୁ ଦୂର ଯାଏଁ ବିସ୍ତୃତ ରହିଅଛି । ତାହାର ଉପରେ ଦୋକାନ ବସି ମେଲା ଲାଗିଅଛି । ସେହି ମଥରର ଖଣ୍ଡେ ଦୂର ତଳେ ସୀତାକୁଣ୍ଡ । ଉପରକୁ ଗର୍ଭକୁ ଚୁମ୍ବିତଳେ ଗୋଟାଏ ଗୁମ୍ଫା ଅଛି । ଆକାଶ ଗୋଟିଏ ସାନ କୋଠରୀ ପରି । ସେଠାରେ ବିବାଲୋକ ପଶିଗଲେ ନାହିଁ, ସଦୃଶ ଅନ୍ଧାରମୟ । ତାହାକୁ ସୀତାକ ଅନୁଜ୍ଞାଳ ବୋଲି କହନ୍ତି । ଅଗର୍ଭସମ୍ଭବା ସୀତାକର ଅନୁଜ୍ଞାଳ ବଥା ଆଗେ ଅସିବ । ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ଏହିପରି ସୀତାକ ଅନୁଜ୍ଞାଳ ମୁଁ

ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ଦେଖିଅଛୁ । ଯାହାହେଉ ଯେବେ ତାହା ଅନୁଡ଼ିଶାଳ ହୋଇଥାଏ, ତେବେ ସେ ପ୍ରକୃତରେ ଅକ୍ଷରର ଅନୁଡ଼ିଶାଳ । ନୋତେଇ ଲୁଣ୍ଠିକ ସୁଦସର ଅନୁଡ଼ିଶାଳ । ଗୁମ୍ଫାରେ ଭସ୍କିକ ପରିବାର ବାସ କରୁଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଗଲା । ଗୁମ୍ଫା ଦେହରେ ଭଲର ବଡ଼ ବଡ଼ ଲେମ ଲାଗି ରହିଥାଏ । ସେଠାରୁ ଏପରି ଉଲ୍ଲଟ ଦୂର୍ବଳ ବାହାରେ ଯେ ଯେଥିରେ ଅଳପ୍ରାଣନର ଅଳ ସୁଦ୍ଧା ଉଦ୍‌ଗୀରତ ହୋଇଯାଉ । ପବ୍‌ତର ଶୋଭା ଅତୁଳନୀୟ । ସ୍କୁଲରେ ତାହା ଶୋଭାଲୁଖିକର ରତ୍ନଗନ୍ଧାଦର । ବାସ୍ତବରେ ଗିରିକାନନ ପ୍ରକୃତର ଦୃଶ୍ୟ ଅତି ମହାୟାନ—ଅଳ ଲେଉଟାୟ । ଶୁଷ୍କ ହେଉପକ୍ରେ, ଦେଖିଲେ ଆଉ ଛଡ଼ି ଆସିବାକୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଦୁଏ ନାହିଁ । ସେ ମହାଶୋଭା ନିକଟରେ ନୃତ୍ୟଭୟ ସବ୍‌ଆ ପରଲୟ ସ୍ୱୀକାର କରେ ।

ପ୍ରାୟ ଦୁଇଟାବେଳେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଫେରିଆସିଲୁ । ପବ୍‌ତର ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ବିଶ୍ରାମ କରିବାକୁ ହେଲା । ଗୋଟାଏ ଜାଗାରେ ଖଣ୍ଡେ ବହଳ ଅରଣ୍ୟ ପଡ଼ିଲା । ସେଠାରେ ନିସ୍ତବ୍ଧତାର ସାଇଁ ସାଇଁ ଶବ୍ଦ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଶବ୍ଦ ନାହିଁ । ତାହା ମୌନବାନ୍ ଯୋଗୀର ଯୋଗବେଦି ପରି ଲାଗେ, ନିସ୍ତବ୍ଧ । ମହାଯୋଗିବର ଯବ୍‌ତ ମଧ୍ୟାହ୍ନ ଉପାସନାର ମହାଯୋଗରେ ନିମଗ୍ନ । ଆମ୍ଭେମାନେ ତାହାର ଗଭୀର ଯୋଗ ଭଗ୍ନ କରିବାକୁ ସାହସୀ ହେଲୁ ନାହିଁ । ଭୟରେ ଲାଗିବେ ସେ ସ୍ଥାନରୁ ଚାଲିଆସିଲୁ । ଖଣ୍ଡେ ବିରଳ ବନର ଉପତ୍ୟକା ବାଟରେ ପଡ଼ିଲା । ସେଠାରେ ସମସ୍ତେ ଟିକିଏ ଗିରି ବିହାର କଲୁ । ବାଡ଼ି କଟାର ଧୂସ ଲାଗିଗଲା । କେହି ବାଉଁଶ ବାଡ଼ି କାଟିଲା—କେହି ଅନ୍ୟ ଗଛର ଡାଳ କାଟିଲା, ମନ ଆଖିଗାଡ଼ିରେ ପଶିଲା ପରି ହେଲା । କାହାକୁ ଛଡ଼ି କାହାକୁ ନେବାକୁ ହେବ, ଯାହାକୁ ଦେଖିଲେ ସେ ସୁନ୍ଦର, ସେ ଲେଉଟାୟ । ପବ୍‌ତଟାପାକ ନେଇଯିବାକୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ହେଲା. କିନ୍ତୁ ଦେହରେ ତ ସେ ହଳୁମାଳାଶକ୍ତ ନାହିଁ, ସୁତରାଂ କଷ୍ଟରେ ସେ ଦିଫଳ ଦୁର୍ବଳା ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ହେଲା । ଜଣେ ବନ୍ୟ ଯୁବକକୁ ସେହି ବାଟେ ଯିବାର ଦେଖିଲୁ । ଲେକଟି ହୁଣ୍ଡପୁଣ୍ଡ ଏବଂ କଳ୍ପଲକ୍ଷ୍ମୀ । ଗୁରୁ ଆଜ୍ଞୁଳ ଓସାରର ଖଣ୍ଡିଏ ଲେକ୍‌ଟି ଛଡ଼ା ଦେହରେ ଅନ୍ୟ ଆବରଣ ନାହିଁ । ହାତରେ ଖଣ୍ଡିଏ ଟାଙ୍ଗିଆ ଏବଂ କାନ୍ଧରେ ଖଣ୍ଡେ ସଦ୍ୟକର୍ତ୍ତିତ ଶାଳଗଜା, ସେଥିରେ ପହବକା ମାଉଁସ ଘୋଟଲାଏ ଚାଲୁଅଛି । ତାକୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଟାଙ୍ଗିଆ ମାରିଲୁ, ମାତ୍ର ସେ ଆମ କଥା ରୁହେ ପାରିଲା ନାହିଁ, ଲାଗିବେ ଚାଲିଗଲା । ପଛରେ ଆଉ ଜଣେ ଆସିଲା । କେଉଁ ଗଛ ବାଡ଼ି ଦୁଏ ବୋଲି ପଚାରିବାରୁ ସେ ଗୋଟାଏ ଗଛର ଡାଳ କାଟି ଆଣି ସେଥିରେ ଗୋଟାଏ ପହ ରଖି ଆଣିଦେଲା ଏବଂ କହିଲା—“ଏହିପରି ପହ ଯେଉଁ ଗଛରେ ଦେଖିବ, ତାକୁ କାଟିନେବ । ଏହାର ନାମ “ଟାଙ୍ଗିଶାଫି”, ଏ ଗୁରୁ ଭଲ ବାଡ଼ି ଦୁଏ ।” ଯାହାହେଉ ଲେକଟି ଅଳକୁ ଗୋହୁସ ବାଟ ଦେଖାଇଦେଲା । ଆମ୍ଭେମାନେ ଆସୁ ଆସୁ ହେପରି ଗଛ ଏବଂ ଆଉ କେତେକ ଗଛ କାଟିଲୁ । ବାଡ଼ିଗୁଡ଼ିକ ଏତେ ହେଲା ଯେ, ବହୁ ଆଣିବା ଦୁଷ୍ଟର । ତହୁଁ ବାଛି ବାଛି କେତେ ଖଣ୍ଡ ଆଣିଲୁ ଅବଶିଷ୍ଟ ପବ୍‌ତର ମାଲ ପବ୍‌ତରେ ପଡ଼ିରହିଲା । ଜର୍ଫମୋଟର ଗୋଟାଏ ଟୁଙ୍ଗାଆଳୁ ଉପରକୁ ହାତେ ବାହାରିଥିବାର ଦେଖି ତାକୁ ଖୋଲି ଆଣିବାକୁ ପାରୁଥିବାରୁ ତେଣୁକରି ଦିଫଳକାମ ହେଲା । ପଥରରେ ଖୋଲି ହେଲା ନାହିଁ । ନିରୁପାୟ ହୋଇ ଶେଷରେ ତାହାକୁ ମୁଣ୍ଡକଟା ଖଣ୍ଡିଦେଇ ଯେତକ ଉପରକୁ ଥିଲା, ତେତେକ କାଟି ଆଣିଲୁ । ଟୁଙ୍ଗାଆଳୁର ସେହି କଟା ମୁଣ୍ଡ ଧରି ବିଜୟାବାର ପରି ଅଗ୍ରସର ହେଲା । ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟ କେନ୍ଦୁଗଛ ଲାଗୁ ଲତା—ଦୋଳରେ ବସି ଝୁଲିବାବେଳେ ପାଳଲ କେନ୍ଦୁ ଝର ଝର ହୋଇ ଝଡ଼ି ପଡ଼ିଲା । ମାନବ ବଣର ଆଦି ପୁରୁଷ ପରି ସେ ଗୁଡ଼ିକ ଉଦରସାକୁ କରାଗଲା । କେତେ ଅପରିଚିତ ପାଳଲ କୋଳି ଡୋଳି ମଧ୍ୟ ସଦ୍ୟବହାର କରାଗଲା । ପଥର ଧଳି ଗଛରୁ ବଣାଉ ଝଡ଼ାଇ ଖାଲୁ । ଅଭିଭୁକ୍ତ

ଠିକ୍ ଅମୂଳା କୋଳ ପର । ତାହା ଅଉ ପର ପାଞ୍ଚପଡ଼ା, ସ୍ବାଦୁ ଅମ୍ଳମୁରୁ ମିଶାମିଶି । ସକ୍ୟାସୁବରୁ ପବତର ତଳେ ଆସି ପଡ଼ୁଥିଲୁ । ସେଠାରେ ଗୋଟାଏ ଶୁଦ୍ଧନୟା ବହୁଯାଉ ଅଛି । ନଈ ଭିତରେ ଆହୁଣ୍ୟ ଗେରୁମୁଣ୍ଡା ଗଡ଼ୁଥିବାର ଦେଖି ସେଥିରୁ କିଛି ସଂଗ୍ରହକଲୁ । ଏହି ସମୟରେ ହଠାତ୍ ମେଘ ଉଠାଇ ସୂତଳ ଧାରରେ ବୁଝିଦେଲା । ଏତେ ବର୍ଷା ହେଲା ଯେ, ଆମ୍ବେମାନେ ଯେଉଁ ଶୁଖିଲା ବାଟରେ ଯାଇଥିଲୁ, ସେହି ବାଟରେ ଜଣେ ପାଣି ହେଲା । ଯାହାହେଉ ଚିନ୍ତିବୁଡ଼ି ଅଧିକ ଅକାର ନ ହେଉଣୁ ଆସି ଜମ୍ବୀରଗଣ୍ଡୀମଣ୍ଡପରେ ପଡ଼ୁଥିଲୁ । ସେଠାରେ ଜଣେ ସାଧୁ ଥାଆନ୍ତି । ସେ ଆମ୍ବମାନଙ୍କର ଯଥେଷ୍ଟ ସୁଧାଧା କରଦେଲେ । ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଦୂରରୁ ପିଇବା ପାଣି ଏବଂ ଦୁଇ ବାହାଣୀ ଗୁଡ଼ିକ ଅଣାଇ ଦେଲେ । ଗ୍ରାମରେ କାହାର ଅଧିକା ଘର ନାହିଁ, ଜଣକର ଗୋଟାଏ ବାହାର ବଙ୍ଗାଳା ଥିଲା । ସେଥିରେ ଖୁବ୍ ମୋଟ ବେଢ଼ିଆ ଖୁଣ୍ଟା ପଡ଼ିଅଛି । ବଣ ଭିତରେ ବା କାଠର ଅଭାବ କଅଣ । କିନ୍ତୁ ବଙ୍ଗାଳା ଭିତରେ ଗୋଟାଏ ପ୍ରକାଶ୍ଟ ମୋବର ଖାତ, ଦୁର୍ଗେଇରେ ନାକ ପାଟି ଯାଉଥାଏ । କଅଣ କବିରୁ, ଗୁହୁର ରୁଚିକୁ ଧନ୍ୟବାଦ କି ଅଭିସମାତ କଅଣ ଗୋଟାଏ ଦେଇ ଲାଗିରେ ଦେଇ ଗୋଟାଏ ପାଖରେ ରହିଲୁ । ଗ୍ରାମଟି କେନ୍ଦୁଝରର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଅମ୍ବମାନଙ୍କୁ ଦେଖିବା ପାଇଁ ଅନେକ ଘେନି ଆସିଲେ—ମୋଗଲବଢ଼ର ହାଲ ଗୁଲି ପରୁରଲେ । ଆମ୍ବ ବାଡ଼ିଗୁଡ଼ିକ ଦେଖି ସେଥିରୁ ଖଣ୍ଡିଏ ଫୋପାଡ଼ିଦେଇ କହିଲେ—ଏ ଖଣ୍ଡ “ଧ” କାଠ । ପ୍ରବାଦ ଅଛି—“ଧ, ଧମଣା, ଭୃରୁକୁଣ୍ଡୀ, ଘରେ ନରବେଶ ଖୁଦରୁଣ୍ଡୀ ।” ଏ କାଠ ବଡ଼ ଅମଙ୍ଗଳ, ଏହାକୁ ହୁଇଁବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ଆଉ ଖଣ୍ଡିଏ ବାଡ଼ି ଚିହି କହିଲେ—“ଏ ଖଣ୍ଡ ଯଷ୍ଟିମଧୁ, କିନ୍ତୁ ମିଠାକାଠ ହେତୁ ଅଲ୍ପଦିନରେ ଘୁଣ ଖାଇ ଝାଡ଼ି ଦେବେ ।” ଆମ୍ବେ ତ ତାକୁ ଚିହିକର ଅଣି ନଥିଲୁ—ମୋକ କାଟୁ କାଟୁ ଅକ୍ଷର ହୋଇଯାଇ ଥିବାରୁ ମନ ବଡ଼ ଖୁସିହେଲା । କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବରେ ଦୁଇ ମାସ ପରେ ଦେଖିଲା ବେଳକୁ ବାଡ଼ିଟିଯାକ ଘୁଣ ଖାଇ ନଷ୍ଟ କରିଦେଇ ଅଛନ୍ତି ।

ରାତିରେ ସେହି ବଙ୍ଗାଳାରେ ରୋଷାଇ ହେଲା । ତାଲି ଛଡ଼ା କିଛି ପରିବା ଆମ ପାଖରେ ଥିଲା ନାହିଁ । ପଣ୍ଡିତଙ୍କ କୋଥଲିପେଡ଼ରେ ମାନଧାତାଙ୍କ ଅମଳରୁ କେତେଟା ଶୁକୁଟା ପଣସ ମଞ୍ଜି ପଡ଼ିଥିଲା । ତାକୁ ଭିତରେ ଦେଇ ଚିଟିଟି କରାଗଲା । ତେଲ ଅଭାବରୁ ପାଣି ଆଉ ଲଙ୍କାମରତରେ ତାଲି ବଢ଼ାଇ ହେଲା । ଏହି ଅଭ୍ୟୁତ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ପାଇ ସୁଦ୍ଧା କାହାରଗୁଣ୍ଡା ଅଟକିଲା ନାହିଁ । ସେଦିନ ଆମ୍ବେମାନେ କିଛି ଖାଇନାହୁଁ—ଆମ୍ବମାନଙ୍କର ପରିଶ୍ରମ ଭୃତ୍ତିପୁରକ ସବୁ ଖାଇଦେଲା । ପରିଶ୍ରମ କମ୍ପା ଦରସିବା ଅଲଣା ଭୁଣକୁ ବି ଅମୃତପରି ସ୍ବାଦୁ କରିଦିଏ—ତାହାର ପ୍ରଭାବ ଉଣା ନୁହେଁ । ସକାଳୁ ଉଠି ବନ୍ଦୁ ଅବସ୍ଥାରେ ଅଭାସର ହେଲୁ, କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବ ରାତିରେ ବର୍ଷା ହୋଇ ବାଟ ଖସିବ ହୋଇଥିବାରୁ ଭାରିଆଟି ଭାରି ନେବାକୁ ଆମଙ୍ଗ ହେଲା । ମାତ୍ର ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ ସେ ରୋଗର ଔଷଧ ଜଣା । ଦୁଷ୍ଟିଦୋଷା ଅଡ଼ିଲେ, ଚାଲୁକ ତାକୁ ସିଧା କରିଦିଏ, ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ଗୁପ୍ତଜା ଦୁଇଟା ଦାୟିଶାମାଇଲା ମାତ୍ରେ ଭୃତ୍ତିଅପୁର ଧନା ଆଡ଼ିରେ ଗାଲ ଆର୍ଦ୍ଧସି ଆର୍ଦ୍ଧସି ସୁନାପୁଅ ପର ଭାରି କାଲେଇ ଆଗରେ ଚାଲିଲା । “ସନ୍ଥକୁ ସନ୍ଥ ବୁଝାଏ, ପୁରୋ ବୁଝାଏ ଠେଙ୍ଗା ।” ଏ ପ୍ରବାଚନ ଯଥାର୍ଥ । ପ୍ରାୟ ଦୁଇଟାବେଳେ ବନ୍ଦୁରେ ପଡ଼ୁଥିବା ସେଦିନ ରହିଲୁ । ମୁଁ ଘେନି ପଠାଇ ଚଣ୍ଡୀ ଧର୍ମରୁ କିଛି ଶତଦଳ ସଂଗ୍ରହ କଲି । କେତେଟା ଫୁଲର ପାଣ୍ଡୁଡ଼ା ଗଣି ଦେଖିଲି ଶହେ ଚିନିଠାରୁ ଶହେ ପନ୍ଦର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଥିଲା । ସକାଳୁ ଆସିବାବେଳେ ସ୍ଥାନୀୟ ଭଦ୍ରବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ସେ ଧନକ ରହିବା ସକାଶେ ମୋତେ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ମାତ୍ର ସମୟାଭାବରୁ ମୁଁ ବନୟର ସହୃଦ ସେ ଅନୁରୋଧ ପ୍ରତ୍ୟାଖାନ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଲି । ସେହିଦିନ ସନ୍ଧ୍ୟାସମୟରେ ମୁଁ ଏବଂ ମୋର ସହଯାତ୍ରୀ ଦୁଇଜଣ ଛାତ୍ର କୁମାରପୁରରେ ଆସି ପଡ଼ୁଥିଲୁ ।

ପିଲାମାନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତର ଲେଖାସମ୍ବନ୍ଧରେ ମୋର ଧାରା ଭଲ ପ୍ରକାର ଥିଲା । ଖାଲି ବହୁତ ନ ଉତ୍ତର ନିତ୍ୟଦର୍ଶନୀୟ ଘଟଣା ଲେଖିବା ସକାଶ ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଆଦେଶ ଥିଲା । ସେଥିରେ ରଚନାଶକ୍ତିର ବିକାଶ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସ୍ୱାଧୀନ-ଚିନ୍ତା ଶକ୍ତିର ବିକାଶ ଘଟେ ବୋଲି ମୋର ବିଶ୍ୱାସ । ଏହି ବିଶ୍ୱାସର ଅଶାନ୍ତ ଫଳ ମଧ୍ୟ ଦେଖିଅଛୁ । ସେହି ରଚନାଗୁଡ଼ିକ ଗୋଟାଏ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟରେ ଦେଖି ସଂଗୋଧନ କରିଦିଏ ।

ମୋର ଟିକିଏ ଇଂରାଜୀ ପଢ଼ିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ହେଲା । ସେ ଇଚ୍ଛାକୁ ସାଥୀକ କରବା ସକାଶ ଗୋଟାଏ ପଦ୍ଧତି ଖୋଜିଲି । ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଅ: ପ୍ରା: ସ୍କୁଲର ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କୁ ମତାଇ ଗୋଟାଏ ଶିକ୍ଷକ ସମିତି ସ୍ଥାପନ କଲି । ପ୍ରତିଦିନ ରାତ୍ରିରେ ସେମାନେ ମୋ ସ୍କୁଲକୁ ଆସନ୍ତି । ଶିକ୍ଷା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା ହୁଏ । ଏହି କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରା ମୁଁ ଉପରସ୍ଥ କର୍ମଗୁଣମାନଙ୍କର ଅନୁରାଗ ଭଜନ ହୋଇଥିଲି । ଯଥେଷ୍ଟ ସହାୟତା ମଧ୍ୟ ପାଇଥିଲି । ଦିନେ ସେହି ସମିତିରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ, ଇଂରାଜୀ ପଢ଼ିବା ସକାଶ ପ୍ରସ୍ତାବ କଲି, ସମସ୍ତେ ମଞ୍ଜିଗଲେ । ଇଂରାଜୀଶିକ୍ଷକର ସୁବିଧା ମଧ୍ୟ ଘଟିଗଲା । ମୋର ଜଣେ ବନ୍ଧୁ ପ୍ରାଣବନ୍ଧୁ ହିପାଠୀ ଏଣ୍ଟେନ୍ସ ସେକେଣ୍ଡାରୀ ସାଏଣ୍ଟି ପଡ଼ି ନିଷ୍ପତ୍ତି ହୋଇ ଘରେ ବସିଥାଆନ୍ତି । ସମସ୍ତେ ମାସିକ ଟଙ୍କାଏ ଲେଖାଏଁ ଦେଇ ତାଙ୍କର ପାଖରେ ପଡ଼ିଲି । ମାତ୍ର ସମୟାଭାବରୁ ମୋର ବଡ଼ ଅସୁବିଧା ହେଲା । ମୁଁ ଫାଷ୍ଟରୁକ୍ ଖଣ୍ଡି ପଡ଼ିସାରି ପଡ଼ା-ଛାଡ଼ିଦେଲି । ଏକଆଡ଼େ ସ୍କୁଲର ପ୍ରତିଷ୍ଠାରକ୍ଷା ଏବଂ ଅନ୍ୟଆଡ଼େ ଆପ୍ତୋଲ୍ଲଭ ପିପାସା ଏ ଉଭୟ ମଧ୍ୟରେ ଅବକାଶର ସ୍ଥାନ ରହିଲା ନାହିଁ । ନାନାସ୍ଥାନରୁ ସୂଚକ, ପତ୍ରିକା ଏବଂ ତାଲପତ୍ର ପୋଥି ମାଗିଆଣି ପଡ଼େ । ଏଣେ ରାତ୍ରିର ଅଧିକାଂଶ ସମୟ ପାଠ ପଢ଼ାଇବାରେ ଯାଏ । ଆପ୍ତୋଲ୍ଲଭର ଅଦମ୍ୟ ପିପାସା ତ୍ୟାଗ କରି ନ ପାରି ରାତ୍ରି ଉପବାସବ୍ରତ ଧାରଣ କଲି । ପ୍ରାୟ ତିନିବର୍ଷକାଳ ରାତ୍ରିରେ ଖାଇବା ଏବଂ ଶୋଇବା ପ୍ରାୟ ଛାଡ଼ିଦେଲି । ଶିଶୁର ପ୍ରତି ଏହି ଅତିରକ୍ତ ଅତ୍ୟାଚାର ଉତ୍ତର କାଳରେ ବାତରକ୍ତ ରୋଗରୂପରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା । କବିଗୁରୁ ରାଧାନାଥଙ୍କର ଭବିଷ୍ୟତବାଣୀ ଅକ୍ଷରେ ଅକ୍ଷରେ ସତ୍ୟ ହେଲା । ସେ ପ୍ରସଙ୍ଗ ପୁସ୍ତକ ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି । ମୁଁ ଜାଣିଶୁଣି ଜଣାଇଲୁ ତାଙ୍କ ଆଶି ବେକରେ ବାଜିଥିଲା, ତାହା ମୋର ସମୟାଭାବର ଅନ୍ୟତମ କାରଣ । ସ୍କୁଲରୁ ପାସକରି ଯାଇଥିବା ଛାତ୍ରମାନେ ମୋ ପାଖରୁ ଭଣ୍ଡାରୀଙ୍କର ପାଠ୍ୟ ଅଧ୍ୟୟନ କରନ୍ତି । ପୁରୋକ୍ତ ବନ୍ଧୁ ସ୍କୁଲର ମାଷ୍ଟର ନାରାୟଣ ସାହୁ ମୋହର ପାଖରୁ ବଣ୍ଟାଣିଆ ଆରମ୍ଭକରି ଭଣ୍ଡାରୀଙ୍କର ଯାଏଁ ପଡ଼ି ପାସ କରୁଥିଲା । ପ୍ରାୟ କୋଡ଼ିଏ ବର୍ଷ ବୟସ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ସେ କିଛି ପଢ଼ି ନ ଥିଲା । ନିଜଆସତେଇ ବଜାଇ ସଙ୍ଗୀତ ଶିଖୁଥିଲା । ସେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ତ ଆସି ସ୍କୁଲରେ ବସେ, ପିଲାମାନଙ୍କର ପଢ଼ାପଢ଼ି ଶୁଣେ । ଦିନେ ମୋତେ ପଡ଼ିବାସକାଶ କହିବାରୁ ମୁଁ ବିନାପ୍ରାରଣମିତରେ ତାକୁ ପଢ଼ାଇବାକୁ ସ୍ୱୀକୃତି ଦେଲି । ସେହିଦିନଠାରୁ ସେ ଏପରି ପରଶ୍ଚମ କରି ପଡ଼ିଲା ଯେ ତିନିବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଅପରିପ୍ରାୟମେଷ ପାସକରି ଭଣ୍ଡାରୀଙ୍କର ପାସକଲା । ନିଷ୍ଠା ଏବଂ ଅଧ୍ୟବସାୟର ଅସାଧ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ । ତାହାର ମା ବିଧବା ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ମୋତେ ଅଭିଶାପ ଦେଇ ପାଣି ଟେକିଥାଏ । ତାହା ସୁଅକୁ ମୁଁ ଚାହିଁଥାଏଦେଇ ପାଠ ପଢ଼ାଇଲି, ସେ କିଲ ବାଡ଼ିକୁ ଯାଇ କାମଦାମ କଲାନାହିଁ—ଏହା ହିଁ ମୋର ଗୁରୁତର ଅପରାଧ । ସେକାଳରେ ମୋଫସଲରେ ବିଦ୍ୟାପ୍ରସ୍ଥ କିପରି ହତାଶ ହୁଏ, ଏହି ଘଟଣା ସେଥିର ଶବ୍ଦ ପ୍ରମାଣ । ପରେ ସର୍ବଜନସମ୍ମେଳନକୁ କହି ନାରଣକୁ ବନ୍ଧୁ ସ୍କୁଲରେ ଚାକିରି କରାଇଦେଲି । ତେତେବେଳେ ତାହାର ମାଆର ଆନନ୍ଦ କହିଲେ ନ ସରେ । ଯେଉଁ ମୁହଁରୁ ଅଭିଶାପ ବାହାରୁଥିଲା, ସେହି ମୁହଁରୁ କେତେ ଆଶୀର୍ବାଦ ବାହାରିଲା । ପ୍ରଥମରେ ମୁଁ ବିଷ ଭକ୍ଷଣ କରି ଶେଷରେ ଅମୃତ ଭକ୍ଷଣ କଲି । ବ୍ରତାଗୁରଣୀ, ନିଷ୍ଠାବତୀ ବିଧବା ବ୍ରାହ୍ମଣୀର ସେହି ପ୍ରାଣର ଆଶୀର୍ବାଦ ଫଳରେ ସେହିବର୍ଷ ମୋର ପୁତ୍ର ଶ୍ରୀମାନ୍ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କଲା । ମୋର ପୌତ୍ତି ପ୍ରକାଶ

ଉଦେଶ୍ୟରେ ଏହା ମୁଁ ଲେଖୁନାହିଁ । ପ୍ରସଙ୍ଗକ୍ରମେ ଲେଖିବାକୁ ହେଲା । ଶିଶୁର ସବୁ କଳ୍ପ ମନୁଷ୍ୟ ନିମିତ୍ତ ମାତ୍ର—ଏ ବିଶ୍ୱାସ ମୋର ଅଛି । କେହି ଯେବେ ଭଲପ୍ରକାର ବୁଝେ, ତେବେ ସେଥିକି ମୁଁ ନାଗୁର । ପରେ ଗୋଟିଏ ବାଳିକା ବୁମାରପୁର ସ୍କୁଲରୁ ଅପର ପ୍ରାଙ୍ଗମେ ଗୁଡ଼ି ପାଇ ସେହି ସ୍କୁଲରେ ଭଣ୍ଡାବ୍ୟବସ୍ଥାର ପଢ଼ିବାକୁ ଲଜ୍ଜାକଲ । ମୁଁ ଶିକ୍ଷାବିଭାଗରୁ ମଞ୍ଜୁର ଅଣାଇ ତାକୁ ପଢ଼ାଇଥିଲି ।

ରମାନାଥବାବୁ ବାଲେଶ୍ୱରକୁ ବଦଳି ହେଲେ, ତାଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ ମଥୁରାନାଥ ଫେନ ସର୍ବଭବପେକ୍ଟର ହୋଇ ଆସିଲେ । ମଥୁର ବାବୁ ଜଣେ ବିଦ୍ୱାନ ବ୍ୟକ୍ତି, ମାତ୍ର ପଛବୁଦ୍ଧିଆ । ସେ ହଠାତ୍ କିଛି ବୁଝିପାରନ୍ତି ନାହିଁ, ମାତ୍ର ପଛକୁ ନିଜର ଭ୍ରମ ବା ହୁଟି ବୁଝିପାରନ୍ତି ଅନୁତପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ନିଜର ଦୋଷ ବୋଲି ତାଙ୍କିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଏହା ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଭଲଗୁଣ । ମଥୁର ବାବୁଙ୍କର ଖାଦ୍ୟଲକ୍ଷ୍ୟା ଟିକିଏ ଅଧିକ ଥିଲା । ପଛକୁ ଅର୍ଥଲକ୍ଷ୍ୟା ଯେ ତେରୁ ଉଠିଲା । ପ୍ରଥମେ ଏ ଦୁର୍ଗୁଣ ତାଙ୍କର ଥିଲାନାହିଁ, ତାଙ୍କ ଅଧୀନସ୍ଥ କେତେ ଜଣ ଇନ୍ଦ୍ରପେକ୍ଟି ପଣ୍ଡିତଙ୍କଠାରୁ ଘାମ୍ପାପାଇ ସେ ଗୁରୁବ୍ରତ ଧାରଣ କରିଥିଲେ । ରୂପଚକ୍ତି ଟଙ୍କା ନାଲର ସୁନ୍ଦର ମୁହଁ କାହାର ବା ଲେଖନୀୟ କୁହେଁ ? ଯେ ଯେତେ ନିର୍ଲୋଭ ହେଉପଡ଼େ, ନାନାକ ଦେଖିଲେ ତାହାର ଜ୍ଞାନ ହଜିଯାଏ । ଅନେକ ଧର୍ମ—ଧୂକାଧାସ୍ତ ଯେଉଁ ଦ୍ୱାଦରେ ଭୁଲସୀମାଳ ଜପନ୍ତି, ସେହି ଦ୍ୱାଦରେ ନାନାକ ବି ସୁଅଗ କରନ୍ତି—ମହାପ୍ରସାଦ ପାତ୍ରରେ ଆମିଷ ରାନ୍ଧନ୍ତି । ଦିନେ ଜଣେ ଇନ୍ଦ୍ରପେକ୍ଟି ପଣ୍ଡିତ ନିଜର ବାହାଦୁର ଦେଖାଇ କହିଥିଲେ— ମୁଁ ଏକାଦିନକେ ଶତେପରଶ ଟଙ୍କା ଉପାର୍ଜନ କରିଛି । ତେତେବେଳେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ଛନ୍ଦର ସଂଖ୍ୟା ଅନୁସାରେ ଅବଧାନମାନେ ପୁରସ୍କାର ପାଉଥିଲେ । ଇନ୍ଦ୍ରପେକ୍ଟି ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର କିମ୍ପା ସେଥିରୁ ଗୃହପଣ । ସାଧାରଣତଃ ଇ:ପଣ୍ଡିତମାନେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ, ମୈତ୍ରୀ ବୋଲି ପରିଚିତ ଥିଲେ । ବାଲେଶ୍ୱରର ଜଣେ ଇ:ପଣ୍ଡିତ ବରଖାସ୍ତ ହେବା ପରେ ଜଗନ୍ନାଥ ସଡ଼କରେ ଠିଆ ହୋଇ ନିୟମ କରି କହିଥିଲେ—“ମୁଁ ଯେତେ ଭାଇଗା ଲେଖିଛି, ସେଥିରୁ ପନ୍ଦର ପଣ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟଶ୍ରେୟା ତିନିକଡ଼ା ତୁଳା ମିଳି ।” ଏତେଦିନଯାଏଁ ଭଦ୍ରକର ଶିକ୍ଷାବିଭାଗ ପରିହ, ନିର୍ମଳ ଥିଲା, ଏହିଠାରୁ ତାକୁ ପାପ ସ୍ପର୍ଶ ଲାଗିଲା । ପରେ କ୍ରମେ କଳକିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ପୁଣିତନ୍ତ୍ରକୁ ଗ୍ରହଣ କଲା କରି ପକାଇଲା ।

ବାବୁଙ୍କର ପୁତ୍ରାଶ୍ରା, ଗୁରୁର, ଘୋଡ଼ାସରସ, ଗାଡ଼ିଆଳ ଏମାନଙ୍କୁ ପୂଜା ନ କଲେ ରଖି ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ପ୍ରତାପ ଅଧିକ । “ଅଟନ୍ତି ସେ ଯେଣୁ ଶିବଙ୍କର ସାପ, ଗରୁଡ଼ ଉପରେ ଦେଖାନ୍ତି ପ୍ରତାପ” । ବାବୁ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ଜାଗାରେ କହିଲେ—“ଆମେ ଦୁଇମାସେ ଗୁରୁମାସେ ଥରେ ଆସିବୁଁ, କାହିଁକି ଭୁଞ୍ଜେ ଅମ୍ଭ ଗୁରୁମାନଙ୍କୁ ଦୁଇଅଣା ଗୁରୁଅଣା ଲେଖାଏଁ ନ ଦେବ ?” ଥରେ ଗୁଜି ଦଉଡ଼ା ଗଉଣ୍ଡିମେଣ୍ଡା ଭଣ୍ଡାବ୍ୟବସ୍ଥାର ସ୍କୁଲରେ ମାଛର ଅକ୍ଷବ ଦେଖି ହେତୁପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ କାରଣ ପଚାରିବାରୁ ସେ କ୍ଳେଷପୂର୍ଣ୍ଣ ଦେଲେ—“ଆଜି ଦ୍ୱାଟ କୁହେଁ, ଦ୍ୱାଟ ବାରି ଛଡ଼ା ଏଠାରେ ମାଛ ମିଳେ ନାହିଁ ।” ବାବୁ ରାଜିପାଇ କହିଲେ—“କାଲି ତ ଦ୍ୱାଟ ଥିଲା, କଣିଆଣି ଭାଜି ରଖିଦେଲ ନାହିଁ ।” ଏହିପରି ରୁଷିଆର କାରପ୍ରତାପରେ ଶିକ୍ଷକମାନେ ଜଳ ଜଳ ଥାଆନ୍ତି, ମାତ୍ର କଅଣ କରିବେ, ଗୁରୁଗୁଣ୍ଡି ସମ୍ମାନ । ତେତେବେଳେ ଆଜିକାଲି ପରି ନାନା ବିଭାଗ ଥିଲା ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ଗୁରୁଗୁଣ ଶକ୍ତି ଗଲେ ଭେଦାଳ ବୁଝିଯିବ । ଏହିପରି ଗୋଟିଏ ତୁଳା କାରଣରେ କଥାବାଦ୍ଧି ହେଉଁ ହେଉଁ ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ମୋର କଳହ ହେଲା । ମୋର ଶତ୍ରୁମାନେ ହିତୁପାଇ ତାଙ୍କୁ ଉତ୍ସାହିଲେ । ମୋତେ ଭଦ୍ରକ ସର୍ବଜିତକଳରେ ନରଖି ବାଲେଶ୍ୱର ବଦଳି କରିବାପାଇଁ ମଥୁର ବାବୁ ରପୋଷ୍ଟ କଲେ । ମାତ୍ର ସେ ପାଣିପାଟି ଗଲା ।

ଏସବୁ ବିଷୟ ମୁଁ ଘରୋର ପନ୍ଥରେ ଗୁପ୍ତାନ୍ତ ବାବୁକୁ ଲେଖିଲି । ସେ ଭଦ୍ରକ ଗସ୍ତରେ ଅସି ମଥୁର ବାବୁଙ୍କର ଏ ଦୃ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଜାଣି ଭବରେ ଘୃଣା ପ୍ରଦର୍ଶନ କଲେ । ମୌଖିକ କହିଲେ— “ଅତି ସାମାନ୍ୟ ବେତନଭୋଗୀ ଗରବ ଶିକ୍ଷକଙ୍କଠାରୁ ଖାଇବା ଖାଲି ଅନ୍ୟାୟ ନୁହେଁ— ଘୋର ନିର୍ଲକ୍ଷ୍ମତାର କଥା । ସେପରି ଯେଉଁମାନେ କରନ୍ତି ସେମାନଙ୍କର ମନୁଷ୍ୟ ହୁଏନୁ ନାହିଁ । ” ଏହି ରସଗୋଲ ଖାଇ ବାବୁଙ୍କର ମୁହଁ ଶୁଖିଗଲା । ତାଙ୍କର ଅମ୍ଳରୋଗ, ସେଥିରେ ପୁଣି ଖାଦ୍ୟଲଳସା । “ରୋଗେ ଅତ୍ୟାହାର, ପୁଣି ଅତ୍ୟାହାରେ ରୋଗୀ” । ମଥୁରବାବୁ ତାଙ୍କର ଏହି ଭ୍ରମ ପରେ ବୁଝିପାରୁଥିଲେ । ଯେଉଁମାନେ ମୋ ନାମରେ ଶୁଣା ପେଲି ତାଙ୍କର ପରମବନ୍ଧୁ ହୋଇଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ କୌଣସି ସ୍ୱାର୍ଥନେଇ ତାଙ୍କର ମନୋମାଳିନ୍ୟ ଘଟିଲା । ସେହି ସୁବନ୍ଧୁଗୁଡ଼ିକ ବାବୁଙ୍କର ପୁଣି ଗରମା ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଡକ୍ଟ୍ରିକଟ ବୋର୍ଡର ଭଲପ୍ରେସ୍‌ରମେନଙ୍କଠାରୁ ବେନମୀ ଦରଖାସ୍ତ ପଠାଇଲେ । ଦରଖାସ୍ତ ଉପରେ ଦରଖାସ୍ତ ପଡ଼ିଲା । ମଥୁରବାବୁ ବିବ୍ରତ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ରାଜା ବିବିଶ୍ୱନାଥ ଦେ ତେତେବେଳେ ଭଲପ୍ରେସ୍‌ରମେନ ଦିନେ ମଥୁରବାବୁ ଆସି ମୋର ହାତ ଧରି ପକାଇ କହିଲେ— “ଭାଇ, ମୁଁ ତୁମ୍ଭକୁ ଭୁଲି ରହିଥିଲି, ମୋତେ କ୍ଷମାକର । ତୁମ୍ଭର ଶତ୍ରୁମାନେ ମୋର ଏଭଳି ଧାରଣା ଜନ୍ମାଇଥିଲେ, ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ଏବେ ଭଲରୂପେ ଚିହ୍ନି ସାରିଲି । ସେ ଦୁଷ୍ଟଙ୍କ ଦାଉରୁ ଉଦ୍ଧାର ପାଇବାର ଉପାୟ ତୁମ୍ଭେ ଏକା କରିପାରବ । ସେଥିପାଇଁ ମୁଁ ଅସମୟରେ ଆସିଅଛି । ତୁମ୍ଭେ “ଓଡ଼ିଆ ନବସମ୍ବାଦ”ରେ ମୋ ବିଷୟରେ କିଛି ଲେଖ, ସେ ରାଜାଙ୍କ କାଗଜ, ସେ ଶିକ୍ଷୟ ତାହା ପଢ଼ିବେ, ଆଉ ଦୁଷ୍ଟଙ୍କ ଚକାନ୍ତ ବୁଝିପାରବେ ।” ତେତେବେଳେ ମୁଁ ଲେଖକ ଭବରେ ଓଡ଼ିଆ ନବସମ୍ବାଦ ପାଉଥାଏ । ବାବୁଙ୍କର ବ୍ୟସ୍ତତା ଦେଖି ମୁଁ ନାହିଁ କରି ପାରିଲି ନାହିଁ, ଲେଖିବାକୁ ସମ୍ମତ ହେଲି । ସେହିଦିନ ତାଙ୍କ ବିଷୟରେ ଲେଖି ଉକ୍ତ ପତ୍ରିକାକୁ ପଠାଇଦେଲି ଏବଂ ପ୍ରବନ୍ଧ ଯେଉଁ ସଂଖ୍ୟାରେ ବାହାରିବ, ସେହି କାଗଜ ରାଜାଙ୍କୁ ଦେଖାଇବା ସକାଶ ସମ୍ପାଦକଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କରି ପନ୍ଥ ଲେଖିଲି । ସମ୍ପାଦକ ଶ୍ରୀ ରାମଚାରଣସେନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ମୋର ଭଲ ସୁହୃଦ୍‌ତା ଥିଲା । ସେ ମୋର ଅନୁରୋଧ ରକ୍ଷାକଲେ । ରାଜା ପ୍ରବନ୍ଧ ପଢ଼ି ମଥୁରବାବୁଙ୍କ ନାମର ବେନମୀ ଦରଖାସ୍ତମାନ ତଦାରଖ କରିବାକୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ ନାହିଁ । ଅଧିକନ୍ତୁ ଦରଖାସ୍ତ ଉପରେ “ମିଥ୍ୟା” ବୋଲି ଲେଖି ଫାଇଲ କରିବାକୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ଶତ୍ରୁମାନଙ୍କ ଚକାନ୍ତ ଲାଗିବୁ ଲାଗି କଲା । ସେହିଦିନଠାରୁ ମଥୁରବାବୁ ମୋତେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆଦର ସ୍ନେହ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ମୋର ଉଲଟ ବିଷୟରେ ସବଦା ସଚେଷ୍ଟ ରହିଲେ । ଏଥିପ୍ରାୟ ମୁଁ ଥରେ ଇନ୍‌ସପେକ୍ଟର କାର୍ଯ୍ୟ ଏକଟିରେ କରିଥିଲି । ମଥୁରବାବୁ ଉକ୍ତ ଷ୍ଟେସର ରା:ପଣ୍ଡିତ କାର୍ଯ୍ୟ ମୋତେ ଯାଚିଲେ, ମାତ୍ର ମୁଁ ବିନୟର ସହିତ ତାହା ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କଲି । ପରେ ଭଣ୍ଡାରୀଙ୍କର ସ୍ଥାନର ହେତୁପଣ୍ଡିତ କାର୍ଯ୍ୟ ବାରମ୍ବାର ଯାଚିଲେ ମାତ୍ର ମନୋମତ ସ୍ଥାନ ନ ହେବାରୁ ତାହା ବି ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲି । ମଥୁରବାବୁଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ମିଳନ ହେବାର ଦେଖି ଶତ୍ରୁମାନେ ବଡ଼ ବ୍ୟଥିତ ହୋଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ସବୁ ଚକାନ୍ତ ଫସରଯାଉଥିଲା । ମୋ ସଙ୍ଗରେ ମଥୁରବାବୁଙ୍କ ମିଳାମିଶାରେ ଶତ୍ରୁମାନଙ୍କର ଗାଦିଘାଳା ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା । ସେମାନେ ଯାଇ ତେଫ୍ଟିକନ୍‌ସପେକ୍ଟରଙ୍କ କାନରେ ମନ୍ଦ ଦେଲେ । ସେ ଏକସେଟ୍, ଗୋଟିଏ ଖାସି ତାଙ୍କ ଶ୍ରେଣୀ ନିଅନ୍ତୁ । କେହି କେହି ଶିକ୍ଷାପଣ୍ଡିତ ତାଙ୍କ ନାମରେ ବୁଦ୍ଧା ମାନସିକ କରି ପୋଷି ଥାଆନ୍ତୁ । ସେ ଦୁଇମାସ ହୁଅ ନେବାରୁ ରମାନାଥବାବୁ ତାଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ ଏକଟି କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଉଲଟରେ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରକାଶ କରି “ହୁଡ଼ିଫିଣୀ”ରେ ମୁଁ ଲେଖିଥିଲି । ଶତ୍ରୁମାନେ ସେହି ସୁଦ୍ଧପର କେପୁଟି ଇନ୍‌ସପେକ୍ଟର ରଘୁବାବୁଙ୍କୁ କହିଲେ— “ଆପଣ କଅଣ ଭଲ କାମ

କରନ୍ତି ନାହିଁ, ରମାନାଥ ବାବୁ ଦୁଇମାସ ରହିଲେ ତାଙ୍କର ଏତେ ପ୍ରଶଂସା ବାହାରକୁ, କାହିଁ ଅପଣଙ୍କ ବେଳକୁ ତ ହୁଏ ନାହିଁ ।” ପରମାୟୁ, ପ୍ରାଧାନ୍ୟ, ପ୍ରଶଂସା କାହାକୁ ବା ମିଠା ନିଲାଗେ । ରଘୁବାବୁ ଶୁଣି ମୁହଁଟା ହାଣ୍ଡିପରି କରି ରହିଲେ । ଅଳ୍ପ ଦିନ ପରେ ସ୍କୁଲ ପରିଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ଅସିଲେ, ସଙ୍ଗରେ ସେହି ମନ୍ତ୍ରଗୁରୁମାନେ ଥିଲେ । ବାବୁ ମୋତେ ଦୂରରୁ ଦେଖି କହିଲେ—“କି ଚନ୍ଦ୍ରାମଣିବାବୁ, ଭଲ ତ ? ଆହୁ, ମୁଁ କଅଣ କାମ କରେ ନାହିଁ ? ରମାନାଥ ବାବୁଙ୍କୁ ତ ଭାରି ପ୍ରଶଂସା ।” ମୁଁ କହିଲି—“ମୁଁ ରମାନାଥବାବୁଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରଶଂସା କରିନାହିଁ, ସେ ଅଧିକାର ମୋର ନାହିଁ—ତାଙ୍କ ଉପରେ କର୍ମଗୁରୁମାନେ ତାହା କରିପାରନ୍ତି । ମୁଁ ତାଙ୍କ ଉଲ୍ଲକ୍ଷରେ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରକାଶ କରିଛି ମାତ୍ର । ସେଥିରେ ଅପଣଙ୍କ କଥା ତ କିଛି ନାହିଁ, ତେବେ କଅଣ ଅପଣଙ୍କ ପ୍ରଶଂସା ଲେଖିବ ?” ରଘୁବାବୁ ମୋ କଥା ଶୁଣି ହସିଲେ । ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ନମସ୍କାର କଲି, ସେ ପ୍ରତି ନମସ୍କାର କଲେ । ଶତ୍ରୁମାନେ ଆଉ ସହ ପାରିଲେ ନାହିଁ, ଜଣେ କହିଲେ—“ଚନ୍ଦ୍ରାମଣିବାବୁ, ଆମେ ଗୋଟାଏ ଦଣ୍ଡବତରୁ ବିକଳିତ ହେଲୁ ।” ମୁଁ କହିଲି—“ବ୍ରାହ୍ମଣମାତ୍ରେ ମୋର ନମସ୍କାରଣୀୟ, କିନ୍ତୁ ଶତ୍ରୁକୁ ଦଣ୍ଡବତ କଲେ ସେ ଅକଲ୍ୟାଣ କରିବ ନା କଲ୍ୟାଣ କରିବ ।” ରଘୁବାବୁ ଶୁଣି ଠୋ ଠୋ ହୋଇ ହସିଉଠିଲେ, ଆଉ କେହି କିଛି କହିଲେ ନାହିଁ । ରଘୁବାବୁ ସ୍କୁଲ ପରିଦର୍ଶନ କରି ଖୁବ୍ ଉଚ୍ଚ ମନ୍ତ୍ରବ୍ୟ ଲେଖିଲେ, ତାଙ୍କ ସହଚରମାନେ ବି ତାଙ୍କ ତଳେ ଦଣ୍ଡଗତ କଲେ । ବାଟରେ ଯାଉଁ ଯାଉଁ ରଘୁବାବୁ ହସି ହସି କହିଲେ—“ରମାନାଥବାବୁ ଅପଣଙ୍କର ବନ୍ଧୁ, ତାଙ୍କ ଉଲ୍ଲକ୍ଷରେ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରକାଶ କରିବା ଉଚିତ, କିନ୍ତୁ ମୁଁ କଅଣ ଅପଣଙ୍କର ବନ୍ଧୁ ହୁଏଁ ?” ମୁଁ ଉତ୍ତର ଦେଲି—“ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଭାବରେ ଅପଣ ମୋର ପରମବନ୍ଧୁ, କିନ୍ତୁ ହାକିମ ହସାବରେ ଅପଣଙ୍କୁ ବନ୍ଧୁ ସମ୍ବୋଧନ କରିବାର ଦୃଷ୍ୟାହସ ମୋର ନାହିଁ । ରଘୁବାବୁ ଶୁଣି ବଡ଼ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହେଲେ ।

ହୃଦୈଷିଣୀରେ ଲେଖୁଁ ଲେଖୁଁ ଅରେ ବିପଦରେ ପଡ଼ିଥିଲା । ଜଣେ ବାଲେଶ୍ଵରବାସୀ ଓଡ଼ିଆ ଉଦ୍ଗ୍ରସରେ ଡାକ୍ତର ଥିଲେ । ସେ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଆ ଡାକ୍ତର ଅଧିକ ବାହାର ନଥିଲେ । ଯେ କେତେ ଜଣ ଥିଲେ, ସେଥିମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ ନିଜକୁ ଧନୁଗୁଣ୍ଡକର ବଂଶଧର ଈନ କରୁଥିଲେ । ରୋଗୀ ଆଉର ସେ ଟିକିଏ ଆଶ୍ଵାସନା ଖୋଜେ । ମାତ୍ର ଉଦ୍ଗ୍ରସ ଡାକ୍ତରଟି ଦୁର୍ବାସାଙ୍କ ଅବତାର । ଏ ବିଷୟରେ ମୁଁ ହୃଦୈଷିଣୀରେ ଲେଖିଥିଲି । ଡାକ୍ତରବାବୁ ପଡ଼ି ଅଗ୍ନିଶ୍ରମୀ ହୋଇଉଠିଲେ । ସମ୍ପାଦକଙ୍କୁ ସେ ଲେଖିଲେ—“ଅପଣଙ୍କ ପତ୍ନିକାରେ ମୋର ମାନହାନିକର ପ୍ରବନ୍ଧ ବାହାରିଛି, ଅପଣ ଲେଖକଙ୍କର ନାମ ଲେଖି ପଠାନ୍ତୁ, ନଚେତ୍ ମୁଁ ନାଲିସି କରିବି ।” ଗଳମଣିବାବୁ ମୋତେ ପତ୍ରରେ ପଠାଇଲେ—“ହୁମ୍ମେ ଯାହା ଲେଖିଛ, ତାହା ଅଦାଲତରେ ପ୍ରମାଣ କରି ପାରିବ କି ? ଡାକ୍ତର ହୁମ୍ମର ନାମ ମାଗିଛନ୍ତି, ତାଙ୍କୁ କଅଣ ଉତ୍ତର ଦିଅଯିବ ?” ଆହୁ କଥା ହେଲା, ଆଜି ଖୋଡ଼ ଖୋଡ଼ ମହାଦେବ ବାହାରିଲେ—ତାହା ତ ଦେଶ ହୃତର ପୁରସ୍କାର । ମୁଁ ଲେଖିଲି—“ଅପଣ ଏହିପରି ଉତ୍ତର ଦେବେ—କେଉଁ ସଂଖ୍ୟା କାଗଜର କେଉଁ ପୃଷ୍ଠା, କେଉଁ ପ୍ରମ, କେଉଁ ପାଞ୍ଚ, କେଉଁ ଧାଡ଼ି ବା କେଉଁ ଶବ୍ଦରେ ଅପଣଙ୍କର ମାନହାନି ହୋଇଅଛି, ଉତ୍ତର ଦାନର ସୁବିଧା ସକାଶ ଲେଖି ପଠାଇଲେ ଉତ୍ତର ଦେବା ବିଷୟରେ ବିଚାର କରାଯିବ । ଅପଣଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଆହୁରି କେତେଜଣ ପତ୍ର ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହୋଇଅଛି, ଆବଶ୍ୟକ ହେଲେ ତାହା ପ୍ରକାଶ କରାଯିବ ।” ଗଳମଣିବାବୁ ଠିକ୍ ଏହିପରି ଉତ୍ତର ଦେଲେ, ମାତ୍ର ଡାକ୍ତରବାବୁ ଉତ୍ତର ପାଇ ନିରୁତ୍ତର । ଏହିପରି ଔଚିତ୍ୟ ହେବୁ କିଛିଦିନ ପରେ ଡାକ୍ତରବାବୁ ଜେଲଖାନାର ଡ୍ରାଉରମାନଙ୍କ ଠାରୁ ଚୁକ୍ ତାନେ ଛେରୁ ଖାଲ ଉଦ୍ଗ୍ରସର ସୀମା ପାର ହୋଇ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବଦଳି ହେଲେ ।

ଅଉଁ ଅରେ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ଆସନ୍ନ ବିପଦରେ ପଡ଼ିଥିଲି । ଜଣେ ଇନ୍ଦ୍ରସପେକ୍ଟିଂ ପଣ୍ଡିତ ଗୋଟିଏ ଅପର ପ୍ରାଇମେସି ସ୍କୁଲ ପରିଦର୍ଶନ କଲାବେଳେ ପିଲାମାନଙ୍କୁ ଖଣ୍ଡେ ପଦ୍ୟ ଦେଇ ଗଦ୍ୟକରି ଆଣିବାକୁ କହିଲେ । ପିଲାଏ କରି ଆଣିଲେ । ତହୁଁ ଖଣ୍ଡେ ଗଦ୍ୟ ଦେଇ ତାକୁ ପଦ୍ୟ କରି ଆଣିବାକୁ କହିଲେ । ଏ ଗୋଟାଏ ଖିଆଲ, ପଦ୍ୟ ରଚନା ଏତେ ସହଜ ଯେ ତାହା ପୁଣି ଅଃ ପ୍ରାଃ ପିଲାଏ କରିବେ । କେହି କରି ପାରିଲେ ନାହିଁ । ପୁଣି ପ୍ରଶ୍ନହେଲା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ନାମ କିଏ ? ପିଲାଏ କହିଲେ—“ଅନ୍ତରୁକ୍” । ସେହିଠୁଁ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଜ୍ଞାନଗରମା ବାହାର ପଡ଼ିଲା । ସେ କହିଲେ—ନା, ନା, ଅନ୍ତରୁକ୍, “ଅନ୍ତରୁକ୍” ତ ସଜ୍ଜ ହୋଇଯାଇଛି, ଅଉଁ ଅନ୍ତରୁକ୍ କଅଣ ? ଶିକ୍ଷକଟି ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଭୁଲ ଦେଖାଇବାକୁ ସାହସୀ ହେଲା ନାହିଁ । କଥାଟା ମୋର କଣ୍ଠଗୋତର ହେଲା । ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ଏହି ଅଜ୍ଞତାଟିକ ମୁଁ ହଜମ କରି ପାରିଲି ନାହିଁ । ଯୋବନ ସମୟ, ତତଲାବଳ୍ଲ, ମନ କୌତୁକ ଖୋଜି ବୁଲିବାର ବେଳ, ତେତେବେଳେ କି ସମ୍ଭାଳ ଦୁଏ । ପାହାଙ୍କର ଶିକ୍ଷା ଯାଏ । ଏଭଳି, ସେ ପୁଣି ଶିକ୍ଷାର ପରିଦର୍ଶକ । ମୁଁ ଏକଥା ହୃଦୈର୍ଘିଣୀରେ ଲେଖିଲି । ଟିକିଏ ବ୍ୟଙ୍ଗ ବିଦ୍ରୁପ କରି ଲେଖିଥିଲି । ପଣ୍ଡିତେ ପଡ଼ି ପାଞ୍ଚ ହାତ ଡୁମ୍ପା ମାଇଲେ । କିଏ ଲେଖିଲା, କିଏ ଲେଖିଲା, ଗୋଟାଏ ଆନ୍ଦୋଳନର ତେଜ ଖେଳିଗଲା । କେତେ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷୀ ଦୋଷୀ ଡ୍ରିର ହେଲେ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତ ଦୋଷୀ ମୁଁ ଉଦ୍‌ଘାଟରେ ଆଇ ଦୁସ୍‌ଥାଏ । ଗୋଟାଏ ପଣ୍ଡିତ ସତ୍ତା ବସିଲା । ସମ୍ପାଦକଙ୍କୁ ପତ୍ନୀ ଲେଖି ଲେଖକଙ୍କର ନାମ ମାଗିବା ପ୍ରସ୍ତାବ ଧାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଗଲା । ସତ୍ତାରେ ପ୍ରକୃତ ପଣ୍ଡିତ ଜଣେ ଦୁଇଜଣ ବି ଥିଲେ । ଜଣେ କହିଲେ—ସେ ଲେଖାରେ ତ କାହାର ନାମ ନାହିଁ । ଯେ ବାହାରିବ ସେ ନିଜକୁ ଅଜ୍ଞ ବୋଲି ଚିତ୍କାରକ, ପୁଣି ଏହାର ଫଳ ବିକ୍ରମ ହେବ । ଯାହା ଦେଖାଇ ଦିଆଯାଇଛି ସେ ସବୁ ତ ପ୍ରକୃତରେ ଭୁଲ, ପ୍ରତିବାଦ କରିବାର ବି ବାଟ ନାହିଁ । କଲେ ନିଜର ବିଦ୍ୟା ପଦାକୁ ବାହାରି ପଡ଼ିବ । ଏଥିରେ ନ ବାହାରି ତୁନି ରହିବା ଭଲ । ନହେଲେ—“ଅ, ବଳଦ ମୋତେ ବିକ୍” ପରି କଥାହେବ । ସାଇଭାଇଙ୍କର ଏକଥା ଶୁଣି ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ପିଲେହି ପାଣି ହୋଇଗଲା । ତାଙ୍କର ସବୁ ଅସ୍ଥାଳନ—ସବୁ ଲିଖିବି ଘରର ପାଟିଗଲା ।

ଦୋଳସାହି ସ୍କୁଲ ମାଲିକର ସ୍କୁଲରେ ପରିଣତ ହେଲା । ଜଗବନ୍ଧୁ ମହାପାତ୍ର ହେଡ଼ମାଷ୍ଟର ହେଲେ । “ମତ୍ତମତଙ୍ଗକ ଯଥା ନିଲବନେ ଖେଳେ” କବିତାବଳୀର ଏହି ଧାଡ଼ି ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ମତଙ୍ଗଜର ଅର୍ଥ ହାତୀହୁଅ ବୋଲି ହେଡ଼ପଣ୍ଡିତ ପିଲାଙ୍କୁ ବୁଝାଇ ଦେଲେ । ଜଗବନ୍ଧୁବାବୁ ଅପଞ୍ଜି କରି କହିଲେ ହାତୀହୁଅ ନୁହେଁ—ହାତୀ । ମାତ୍ର ପଣ୍ଡିତେ ଠୁଲେ ମାନିଲେ ନାହିଁ । ଜଗବନ୍ଧୁବାବୁ ବି ଛଡ଼ିବାର ପାତ୍ର ନୁହନ୍ତି । ସେ ଆସି ମୋତେ ପଚାରିଲେ, ମୁଁ ବି ହାତୀ ବୋଲି କହିଲି । ମାନିଗଲେ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଇଚ୍ଛା ଯିବ, ସୁତରାଂ ସେ ନାଛେଡ଼ିବକା । ଜଗବନ୍ଧୁବାବୁ ଏ ବିଷୟ ମଧୁସୂଦନ ଶୁଠୁଙ୍କୁ ଲେଖିଲେ । ମଧୁବାବୁ ଲେଖିଲେ—“ମତଙ୍ଗଜର ଅର୍ଥ କରକରକ କାହିଁକି ହେବ ମୁଁ ବୁଝିପାରୁ ନାହିଁ ।” ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ମହତ୍ତ୍ୱ ପଦାରେ ପଡ଼ିଲା ବୋଲି ସେ ମୋ ଉପରେ ଗୁଳି ଉଠିଲେ । ତାଙ୍କର ଧାରଣା ଯେ—ମୁଁ ଜଗବନ୍ଧୁବାବୁଙ୍କୁ ମତାର ମଧୁବାବୁଙ୍କ ନିକଟରୁ ପତ୍ର ଲେଖାଇଥାନ୍ତି । ସେ ମୋର ଶିକ୍ଷକଙ୍କର ସମବୟସୀ ଏବଂ ସମବୟସୀ ସହପାଠୀ, ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ଗୁରୁ ପରି ଭକ୍ତି କରେ—ଅଥବା ମୋ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଏ ସନ୍ଦେହ । ସେ ସମୟଟା ମୋ ଲାବନର ଶହସୁଦ ଥିଲା । ଏହିପରି ଅକାରଣ ଶହ ମୋର ଉଣା ଥିଲେ ନାହିଁ । ସୁଖର ବିଷୟ ପଣ୍ଡିତ ଶହୁ ଭଲ ମୁଖ ଶହୁ ମୋ ଭାଷ୍ୟରେ ବିଧାତା ଘଟାଇ ନ ଥିଲେ । ପଣ୍ଡିତ ଶହୁତା ବଡ଼ ମଧୁର, ମାତ୍ର ମୁଖ ଶହୁତା କୋଚିଲାଠାରୁ ପିତା । ଏଭଳି ପଣ୍ଡିତ ଶହୁତା ଅବନତିର ଲକ୍ଷଣ ନୁହେଁ—ଉଲଟର ଲକ୍ଷଣ । ଶେଷମାଷ୍ଟର କାର୍ଯ୍ୟ ଏହି ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ହାତରେ ଥିଲା, ତାଙ୍କ ଅଧୀନସ୍ଥ ଜଣେ ପିଅନିକ ସଙ୍ଗରେ ଗୁଳି ସେ ତାହା ହରାଇଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଅଧୀନସ୍ଥ

ଜଣେ ପିଅନକ ସଙ୍ଗରେ ତାଙ୍କର ପଡ଼େ ନାହିଁ । ପଣ୍ଡିତେ ପୋଷ୍ଟଅଫିସରୁ ଟଙ୍କା କରକ ଦିଅନ୍ତି । ଦିନେ ସେହି ପିଅନକୁ କରକା ଟଙ୍କା ଆଦାୟ କରି ଆଣିବାକୁ ପଠାଇ ଥିଲେ । ପିଅନ ଟଙ୍କା ଆଳ ଧରି ଆସୁଥିବା ବେଳେ ଦୈବାତ୍ ବାଟରେ ଭଦ୍ରାଖର ସବୁଝରଜନ ଅଫିସର ଶ୍ରୀ ନରେନ୍ଦ୍ରନାଥ ସେନ ତାକୁ ଦେଖି ଟଙ୍କା କଥା ପଚାରିଲେ । ପିଅନ ସବୁ ପ୍ରକାଶ କରିଦେଲା । ତେପୁଟିବାକୁ ଏ ବିଷୟ ପୋଷ୍ଟ ବିଭାଗକୁ ଜଣାଇଦେଲେ । ଫଳରେ ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ଗୁକାସ ଖଣ୍ଡି ଗଲା ।

ଜଗବନ୍ଧୁବାବୁଙ୍କ ପରେ ଭବଗ୍ରାସ୍ତ୍ରୀ ନାୟକ ଦୋଳସାହି ସ୍କୁଲର ହେଡ଼ମାଷ୍ଟର ହେଲେ । ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ପୁରୁ ମୋର ପରଚୟ ଥିଲା । ସାଧୁ, ସରଳ, ଅକପଟ ବନ୍ଧୁ ବ୍ୟବହାରରେ ମୋତେ ସେ ପ୍ରବ୍ୟ ମୁର୍ୟ କରି ଦେଲେ । ବନ୍ଧୁତା ଏତେଦୂର ପ୍ରଗାଢ଼ ହେଲା ଯେ, ଦିନ ମଧ୍ୟରେ ଥରେ କେହି କାହାକୁ ନ ଦେଖିଲେ କ୍ଳେଶ ବୋଧ ହେଉଥିଲା । ମୁଁ ପ୍ରତ୍ୟହ ଦୋଳସାହି ଯାଏଁ, ଯେଉଁଦିନ ଯାଇ ନ ପାରୁଁ ସେଦିନ ସେ କୁମାରପୁର ଆସନ୍ତି । ତାଙ୍କ ପରି ସୁବନ୍ଧୁ ପ୍ରାୟ ମିଳନ୍ତି ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ପଡ଼ିଲା ନାହିଁ । ପଣ୍ଡିତେ ବାରଟା ଗୋଟାକରେ ସ୍କୁଲକୁ ଆସନ୍ତି । ଭବଗ୍ରାସ୍ତ୍ରୀବାବୁ ତାଙ୍କର ଛଦି ଥିଲେ ବୋଲି ସେ କୌଣସି ଅଶଙ୍କା କରୁ ନ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଭବଗ୍ରାସ୍ତ୍ରୀବାବୁ ସତ୍ୟପରାୟଣ, କର୍ତ୍ତବ୍ୟନିଷ୍ଠ । ସେ ଶିକ୍ଷକ ଉପସ୍ଥାନ ବନ୍ଦରେ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଉପସ୍ଥିତ ସମୟ ଠିକ୍ ବାରଟା ବା ଗୋଟାଏ ବୋଲି ଲେଖି ଦିଅନ୍ତି । ପଣ୍ଡିତେ ଦମ୍ଭସତ କଲାବେଳେ ତାକୁ କାଟି ଦଶଟା କରି ଦିଅନ୍ତି । ଏକଥା ସେକେଟରୀକ କାନକୁ ଗଲା । ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଦୋଷ ଯୁକ୍ତି ଲିଖିତ ଭାବରେ ଦର୍ଶାଇବା ସକାଶ ସେକେଟରୀ ଅଦେଶ କଲେ । ସେଥିରେ ଭବଗ୍ରାସ୍ତ୍ରୀବାବୁ ମୋର ସହାୟତା ଲେଖିଲେ । ସେ ଏବଂ ମୁଁ ଦୁହେଁ ବସି କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଦଫା ଦେଇ ରିପୋର୍ଟ ଲେଖିଲୁଁ । ତାହା ବାଲିକାଗଜରେ ବାରପୁଷ୍ପା ହେଲା । ସେକେଟରୀ ତାହା ପାଇ ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ ଭବିଷ୍ୟତର ସାବଧାନ କରାଇ ଦେଲେ । ଭବଗ୍ରାସ୍ତ୍ରୀବାବୁ ନିଜ ଦକ୍ଷତାରେ ସର୍ବନିସପେକ୍ଷର ହୋଇଥିଲେ । ସେ ମୋର ଅନେକ ଉପକାର କରିଅଛନ୍ତି ।

ଗୁଆମାଲର ଜମି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଉଦ୍‌ବର । ସାଲ୍ୟା ନଦୀର ଉପଶାଖା, ଅନ୍ତଶାଖା ସେ ଅଞ୍ଚଳକୁ ଛଇ ରଖିଅଛି ଏବଂ ବର୍ଷାକାଳରେ ବିବିଧ ସାର ନେଇ ଭୂମିରେ ତାଳ ଦେଉଅଛି । ବଲ୍ଲରେ ଏକାଧିକ ଫସଲ ହୁଏ । ଧୋର ମରୁଡ଼ି ବାଧେ ନାହିଁ । “ସେନାଓତରେ ସୁନା ଫଳେ” ବୋଲି ପ୍ରବାଦ ଅଛି । ସେନାଓତ ପ୍ରଗଳ୍ଭ ଗର୍ଭଣ୍ଡମେଣ୍ଟ ଏକ ଟଙ୍କାକୁ ନିରାମ ଧରିଥିଲେ, ତାହା ଖାସମାହାଲ ଲଲାକା । ସେଥିର ଅୟ ପ୍ରାୟ ଲକ୍ଷାଧିକ ଟଙ୍କା । ସେନାଓତ ମଧ୍ୟରେ ଗୁଆମାଲ । ଗୁଆମାଲ ମଧ୍ୟରେ କୁମାରପୁର । କୁମାରପୁରର ରାମଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାସ୍ତ୍ରୀ ଜଣେ ଅଦର୍ଶ ଗୃହସ୍ଥ । ତାଙ୍କ ଘରେ ପ୍ରତିଦିନ ପ୍ରାୟ ଦଶ ବାରଜଣ ଅତିଥି ଅଭ୍ୟାଗତଙ୍କର ପଡ଼ି ପଡ଼େ । ଭାଟ ଭକାରିମାନେ ଭିକ ମାଗି ସାର ରାତିରେ ଆସି ତାଙ୍କ ବଙ୍ଗଳାରେ ଆଶ୍ରୟ ନିଅନ୍ତି । ପାଣିଗ୍ରାସ୍ତ୍ରୀ ସେମାନଙ୍କୁ ଉଠାଇ ଭାଟ ଖୁଆଇ ସାର ନିକେ ଖାଇବାକୁ ଯାଆନ୍ତି । ବାଟରୁ ଅତିଥିକୁ ତାଙ୍କ ନେଇ ସହାର ମଧ୍ୟ କରନ୍ତି । ଏହା ହିଁ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ମହତ୍ତ୍ୱ । ଧର୍ମର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ମୋଫସଲରେ ଅଧିକ, ମହରରେ ବିରଳ । ସହର କେବଳ ଅର୍ଥନୀତି ଶିକ୍ଷାମାନଙ୍କର ଆଡ଼ା । ଘରେ ପ୍ରତ୍ୟହ ଯାହା ରଜାରଜି ହେବ ଗୃହର ବଡ଼ ସାନ ସମସ୍ତ ପରିବାର ଅତିଥି ଅଭ୍ୟାଗତ ତାହା ସମାନ ଭାବରେ ପାଇବେ—ଏ ବ୍ୟବସ୍ଥା ପାଣିଗ୍ରାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ଘରେ ଥିଲା । ଏପରି ସାମ୍ୟଭାବ ଯାହାର ଆଦି, ସେହି ସିନା ଗୃହସ୍ଥର ଉପଯୁକ୍ତ । ଭେଦ ଗତିରେ ଘରେ ଘୃଣା ଲାଗିଯାଏ । ଗୃହ-କର୍ତ୍ତାର ଉଦାରତା ସହୃଦ୍ୱତା ଦରକାର । ଯେ ନିଜେ କଷ୍ଟ ସହ—ଲୁଣ୍ଠନା ଅପମାନ ସହ

ପରିବାରକୁ ସୁଖ ଦିଏ ସେହି ଏକା କର୍ତ୍ତାମଦବାଚ୍ୟ । ଦୁଃଖର ବିଷୟ, ଏ ଭଲ ଘର ମୁରବି ଏ କାଳରେ କୋଟିକେ ଗୋଟିଏ ଦୁର୍ଲଭ ।

କୁମାରସୁରରେ ଥିବାବେଳେ ମୁଁ ଥରେ ସେନ୍ଦ୍ରସ୍ୱ ସୁପରଭାଇଜର ହୋଇଥିଲି । ମୋ ଅଧିକରେ ଛ ଜଣ ଗଣନାକାରୀ ଥିଲେ । ସେ ସମୟରେ କେତେ ରହସ୍ୟ ଘଟିଥିଲା । ଜଣକୁ ଭାର ସ୍ତ୍ରୀ ନାମ ପରୁରବାରୁ ସେ କହୁଲା—“ସେଉଁଥିରେ ଲେଖିଛ, ସେଇଥା ।” ଅର୍ଥାତ୍ କାଳୀ । ସେହିପରି ଆଉ ଜଣେ ଭାଷାର ନାମ ନ କହି କହୁଲା—“ଯାହା ଦେହରେ ଗୁଣଶ୍ରେ ଲେଖାଏଁ ବାଲ, ଖୁବ୍ ବଡ଼ ବଡ଼ ନଖ, ଯେ ଉଇଁହୁକା ତାହା ଉଇଁ ଗାଏ, ସେହି ।” ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ତ୍ରୀର ନାମ ଭଲ । ଦୁଇମାସ କାଳ ଏହି କାମରେ ମୁଁ ଖୁବ୍ ଘାଣ୍ଟି ହୋଇଥିଲି । ସୁଦ୍ଧା ଭଦ୍ରାଣ ସର୍କଲରେ ମୋର କାର୍ଯ୍ୟ ସବୁଠାରୁ ଭଲ ହୋଇଥିଲା । ଉପରସ୍ଥ କର୍ମଗୁରୁମାନେ ମୋର ଖୁବ୍ ପ୍ରଶଂସା ଲେଖିଥିଲେ, ମୁଁ ଗୋଟାଏ ପୁରସ୍କାର ପାଇବ ବୋଲି ଅନେକେ ଆଶା କରିଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ହିମାଳୟ ମୁଣ୍ଡିକ ପ୍ରସବ କଲା । ଶେଷରେ କଲେକଟର ଅଫିସରୁ ଖଣ୍ଡେ ଚିଠି ଆସିଲା—“ତୁମେ ସେନ୍ଦ୍ରସ୍ୱ କାର୍ଯ୍ୟ ଖୁବ୍ ପରିଶ୍ରମ ସହିତ ଦସତା ସହକାରେ ସମ୍ପାଦନ କରିଅଛ ।” ଏହି ଅମୂଲ୍ୟ ସମ୍ପତ୍ତି ଭାଗ୍ୟରେ ଘଟିଲା । କଥାରେ ଅଛି—“କପାଳ ଉଣାକୁ ନାଗର କଣା ।” ବଡ଼ ବଡ଼ଙ୍କ କପାଳରେ ବାଲିଆ ଶେଉଁଲ, ଆଉ ଅଗଣା ଅସୁସ୍ଥଙ୍କ ବେଳକୁ ଗୋଲିଆକୁ । “ଭାଗ୍ୟ ଫଳନ୍ତି ସଦା ନ ବିଦ୍ୟା ନଚେତ୍ ପରୋଷାଂ ।” ଏତେ ଲେକକର ସୁପାରିସ୍ ବୁଝାନ୍ତେ ଉଡ଼ିଗଲା, ଶେଷରେ ମିଳିଲା ଅସରସୁଖୀ । ଆଶାୟି, ସେଥିରେ ଗୁଡ଼ି ଲଗାଇ ଗୁଡ଼ିଣା, ସେନ୍ଦ୍ରସ୍ୱ ଯାଏଁ ବଞ୍ଚିଥା । ଆଉ କୌତୁକର କଥା ଏହି ଯେ, ମୁଁ ପୁରସ୍କାର ପାଇଥିଲେ କେହି କେହି ପାଇବା ସକାଶ ଦାବି କରିବାକୁ ଘୁର କରିଥିଲେ, ତାଙ୍କ ଅଦୃଷ୍ଟି ବ ମୋହର ଅଦୃଷ୍ଟିଠାରୁ ପଟା ।

ଇତି ମଧ୍ୟରେ ମଧୁଦନ ଗୁପ୍ତ ଜେପୁଟୀ ଇନ୍ସପେକ୍ଟର ହୋଇ ଆସିଥିଲେ । ଶ୍ଯାନାଥବାବୁଙ୍କଠାରୁ ସେ ମୋ କଥା ଶୁଣିଥିଲେ । ପୁଣି ରମାନାଥବାବୁ ତାଙ୍କ “ଭଦ୍ରଗୀତା” ର ସଂଶୋଧକରୂପେ ମୋତେ ଚିହ୍ନାଇ ଦେଲେ । ମୋତେ ଟିକିଏ ପରୀକ୍ଷା କରିବାକୁ ମଧୁବାବୁଙ୍କର ଇଚ୍ଛା ହେଲାପରି ଜଣାଗଲା । ସୁରକ୍ଷର ବିଦ୍ବାନ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ କେବେ ପଦାରେ ପଡ଼ିଯାଆନ୍ତି ନାହିଁ । କୌଶଳରେ କାର୍ଯ୍ୟ ସାଧନ କରନ୍ତି । ସେ ମୋତେ ସଙ୍ଗରେ କୁବେରୀ ଅଃ ପ୍ରାଃ ସ୍କୁଲକୁ ଡାକି ନେଇ ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀ ପିଲାଙ୍କର ପରୀକ୍ଷା ନେବାକୁ କହିଲେ । ସାହୁତ୍ୟ, ମାନସାଙ୍କରେ ମୁଁ ପରୀକ୍ଷା କଲି, ସୁଖର ବିଷୟ ବାବୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହେଲେ । ଦର୍ଶକ ପୁସ୍ତକରେ ମୋ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଉଚ୍ଚ ମନ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ ମଧ୍ୟ କରିଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ ତାଙ୍କ ପରେ ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ମହାରଣା ଜେପୁଟୀ ଇନ୍ସପେକ୍ଟର ହୋଇ ଆସିଥିଲେ । ସେ ବଡ଼ କଡ଼ା ହାକିମ ବୋଲି ଶୁଣି ଶିଶୁବିଭାଗ ଥର ଉଠିଲା । କିନ୍ତୁ ଫଳରେ ବିପତ୍ତି ଦେଖାଗଲା । କି ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ, କି ଉଦାରତା, କି ଭବପ୍ରାଣ ଭାଗ୍ୟ । ମୁଖମଣ୍ଡଳରୁ ପ୍ରତିଭା ନିଗିଡ଼ି ପଡ଼ୁଥାଏ । ତାଙ୍କୁ ଦେଖିଲେ ଜଣେ ଅଗାଧ ବିଦ୍ବାନ ବୋଲି ଜାଣି ହୁଏ, ମାତ୍ର ଟିକିଏ ବ୍ୟଙ୍ଗ ରହସ୍ୟପ୍ରିୟ । ବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଦେଇ ନ ପାରିଲେ ପିଲାଙ୍କୁ ବହୁଳ—“ତୁମ୍ଭେ ଯାଣିନାଙ୍କ ବଶଧର ପରା ।” ଅଳ୍ପ କହି ନ ପାରିଲେ ସେହିପରି “ଶୁଭକରଙ୍କର କେହି ହୁଅ କି ?” ବୋଲି କହନ୍ତି । ସେ ସ୍ପଷ୍ଟବାଦୀ ଏବଂ ନିର୍ଭୀକତାରେ ଅଭିଗମ୍ୟ । ମୋ ସଙ୍ଗରେ ଠିକ୍ ପୁରୁଣା ବନ୍ଧୁ ପରି ବ୍ୟବହାର କଲେ । ପୁସ୍ତକ ଛାପାକଥା, ଲେଖାଲେଖି କଥା ଏହିପରି ଅନେକ କଥାବାର୍ତ୍ତା ହେଲା । ସେ ପିଲାଙ୍କୁ ଖୁବ୍ ସୁସ୍ଥ ଭାବରେ ପରୀକ୍ଷା କରନ୍ତି, କହି ନ ପାରିଲେ ବୁଝାଇ ଦିଅନ୍ତି । ପିଲାଟି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବୁଝିଲା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନାନା ଉଦାହରଣ ଦେଇ ବୁଝାଇଥାନ୍ତି । ମୋର ଗୋଟିଏ ଛଦ୍ର ନିଷ୍ପତ୍ତି ହୋଇ ବସିଥିବାରୁ ମୁଁ

ତେଣୁକରି କୁମାରପୁରରେ ଗୋଟାଏ ନିମ୍ନକାନ୍ଥର ପାଠଶାଳା ସ୍ଥାପନ କରି ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷକପଦରେ ରଖାଇ ଦେଇଥିଲେ । ପାଠଶାଳାରେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଅଧିକ ପଢ଼ୁଥିଲେ । ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନବାବୁଙ୍କୁ ନେଇ ସେହି ପାଠଶାଳା ଦେଖାଇଲେ । ସେ ଶୁଣି ହୋଇ କହିଲେ—“ଏହିପରି ନିମ୍ନକାନ୍ଥର ପାଠଶାଳା ଏ ଜିଲ୍ଲାରେ ମୁଁ ଅଧିକ ବସାଇବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଅଛି ।” ସେହି ଦିନଠାରୁ ପାଠଶାଳାର ଗ୍ରାଣ୍ଟ ପାଠ ଟଙ୍କା ମଞ୍ଜୁର କରାଗଲା । ସେହି ସମୟରେ ମୋର “ଶତଦଳ” ବାହାରିଥାଏ । ପୁରୀରୁ ତାହା ସେ ଉପହାର ପାଇଥିଲେ । ପୁସ୍ତକ ଶ୍ରୀ ପ୍ରାଇଜ୍ ଲାଇବ୍ରେରୀ ମାର୍ଚ୍ଚ ମଞ୍ଜୁର ହୋଇଛି ବୋଲି କହିଗଲେ । କାଉପୁରର ସ୍ୱନାମଧନ୍ୟ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଜମିଦାର ମହାଶୟ ଲକ୍ଷ୍ମୀକାନ୍ତ ରାୟଙ୍କ ଦ୍ୱିତୀୟ ପୁତ୍ର ଶ୍ରୀ ଯଦୁନାଥ ରାୟ ଶତଦଳର ଛପାଖର୍ଚ୍ଚ ବହନ କରୁଥିଲେ । ମୁଁ ଯଦୁବାବୁଙ୍କର ବାଲ୍ୟସଙ୍ଗୀ । ସେ ମୋତେ ଅନ୍ତରାଳ ଭଲ ପାଆନ୍ତି । ଯଦୁବାବୁଙ୍କ ବଣ ସଜ୍ଜା ସଜ୍ଜା ବିଶେଷତା, ସେହି ବଣର ସେ ଯୋଗ୍ୟ ବଣିଧର । ବଡ଼ଲୋକ ବୋଲି ଅଭିମାନ ନାହିଁ କି ଅତ୍ୟଧିକ ନାହିଁ । ଭଦ୍ରାଞ୍ଚଳରେ ସେ ମୋର ସାହିତ୍ୟ ସେବାର ପ୍ରଧାନ ଉପାଦେୟତା । ଶତଦଳ ତାଙ୍କ ନାମରେ ଉତ୍ସର୍ଗ କରି ପଠାଇଲେ । ସେ ଆନନ୍ଦରେ ଛପାବ୍ୟସ୍ତ ବହନ କରବାକୁ ସ୍ୱୀକୃତି ଦେଲେ । ପୁସ୍ତକ କଟକ ରାୟ ପ୍ରେସରେ ଛପାହେଲା । ସଂଶୋଧନର ଭାର ଶ୍ରୀ ଶଶିଭୂଷଣ ରାୟ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ସେତେବେଳେ ଗଦ୍ୟ କବି ଶଶିବାବୁ ରାୟ ପ୍ରେସର ପ୍ରୋପ୍ରାଇଜର ଥିଲେ । ଉକ୍ତ ପ୍ରେସରେ ଅନେକ ଭଲ ଭଲ ପୁସ୍ତକ ଛପା ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନସମ୍ପଦ ବିଦ୍ୟାଗୁଳ୍ମର ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ବୃହତ୍ ଭଗବଦ୍‌ଗୀତା ସେହି ରାୟ ପ୍ରେସରେ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇ ବିତରିତ ହୋଇଥିଲା । ସେପରି ଗୀତା ଉଲ୍ଲସରେ ଅଦ୍ୱିତୀୟ । ପଣ୍ଡିତଜିଙ୍କର ଏହି ଅମର କୀର୍ତ୍ତିତାଙ୍କୁ ଅମର କରି ରଖିଅଛି । ଭଗବତ, ମନ୍ତ୍ର, ପରାଶର, ପଣ୍ଡିତସବୁ ବିତରଣକାରୀ ରାଜ୍ୟବାହୁଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ପଣ୍ଡିତଜି ଶିଷ୍ୟ ଏକାଧିକରେ ବସିଥିବେ । ଏହିପରି ମହାଦାନ ଯେ କରପାଆନ୍ତି, ତାଙ୍କର ଅର୍ଥ ସାର୍ଥକ—ଜୀବନ ଧନ୍ୟ ହୁଏ ।

କୁମାରପୁର ସ୍କୁଲର ଉଚ୍ଚଶ୍ରେଣୀର ଛାତ୍ରମାନେ ସନ୍ଧ୍ୟା ସମୟରେ ଅମୋଦ ପ୍ରମୋଦ ସକାଶ ପୌରାଣିକ ନାଟକ ଅଭିନୟ କରୁଥିଲେ । ରଚନା ମୁଁ ଲେଖିଦେବି, ବନା ବେଶରେ ଅଭିନୟ ହୁଏ । ଗ୍ରାମବାସୀମାନେ ଦେଖି ଆନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ କରନ୍ତି । ପିଲାମାନଙ୍କର ବି ଚିତ୍ତ ସୁଲଭିତ ହୁଏ । କେତେ ପିଲା କସରତ୍ ଅଭ୍ୟାସ କରୁଥିଲେ । ସେଥିରେ ପିଲାମାନଙ୍କର ମନ ଶୁଭ ଲାଗେ । ମୁଁ ପ୍ରଥମେ କଠିନ ଶାସନବ୍ରତ ଧରିଥିଲି ମାତ୍ର ନିଜର ଭ୍ରମ ବୁଝିପାର ଶାସନଗତ ବଦଳାଇଥିଲି । ଗାଳି ମାଡ଼ରେ ପିଲାଙ୍କୁ ଯେଉଁ ଶିକ୍ଷା ଦିଆଯାଏ ତାହା ବହୁଦିନ ସ୍ଥାୟୀ ହୁଏ ନାହିଁ । ହସାର ଖେଳାଇ ଶିକ୍ଷା ଦେଲେ ତାହା ପିଲାଙ୍କ କୋମଳ ହୃଦୟରେ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇ ରହେ ।

କାହିଁକି କେଜାଣି ଟିକିଏ କବିରାଜ ପଢ଼ିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ହେଲା । ସାତମତ ପଢ଼ିବା କୁହେଁ—ଟିକିଏ ସୁଲକ୍ଷ୍ମନ ଉପାର୍ଜନ ମୋର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଓଡ଼ିଆରେ “ଠୁଠୁଠୁଠୁଠୁ” ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି କବିରାଜ ବହୁ ପ୍ରାୟ ଛପା ହୋଇ ନ ଥିଲା । ବଙ୍ଗଳା ଚନ୍ଦ୍ରଦାସ, ମାଧବକର ଅଶାର ଅବସରମତେ ପଢ଼ିଲେ । କେତେଟା ମୂଳମୂଳକାୟୁର୍ବି ଆଲମାକା ହାଣ୍ଡି ରୂଲରେ ଟଙ୍କାହେଲା । ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର କାହାର କିଛି ହେଲେ ଉପଧି ଦେବି । ଏହି ସ୍ତରରେ କେତେ ଛାତ୍ରର ପେଟନା ରୋଗ ମଧ୍ୟ ଭଲ ହେଲା । ପେଟଟଣା, ମୁଣ୍ଡବ୍ୟଥା ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଭୃତି ରୋଗ ମଧ୍ୟ ଭଲ ହେଲା । ଭଦ୍ରାଞ୍ଚଳ ପ୍ରେସର ବାଲିକା ସ୍କୁଲର ଶିକ୍ଷକ ଶ୍ରୀ ସେନ୍ଦ୍ରମୋହନ ବାବୁଜୀ ଜଣେ ଅମୃତହସ୍ତା ଚିକିତ୍ସକ ଥିଲେ । ସେ ମୋର ପରମବନ୍ଧୁ । ଯେଉଁ ରୋଗକୁ

ବଡ଼ ବଡ଼ ଔଷଧ ଭଲ କରିପାରେ ନାହିଁ, ସେ ରୋଗକୁ ସେ ସାମାନ୍ୟ ଭୂତକାରେ ଅଭୋଗ୍ୟ କରି ଦିଅନ୍ତି । ମୁଁ ତାଙ୍କଠାରୁ ଅନେକ ଭୂତକା ଲେଖିନେଇ ଶିଖିଲି । ରବିବାର କିମ୍ବା ହିଟି ଦିନରେ ଘରକୁ ଆସିବାବେଳେ ତାଙ୍କର ଔଷଧାଳୟରେ ମୁଁ ବିଶ୍ରାମ କରେ । ତୈଳ, ମୋଦକ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା ପ୍ରତିଯୁ ଦେଖେ । ରାତି ପାହୁବାବେଳକୁ କେତେ ବାହାରର ରୋଗୀ ଆସି କୁମାରପୁର ସ୍କୁଲରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ରୋଗୀ ସଂଖ୍ୟା କ୍ରମେ ବଢ଼ିଲା, ସେଥିରେ ମୋର ଘୋର ଅସୁବିଧା ହେଲା । ସମୟର ଅଭାବ ଏପରି ଘଟିଲା ଯେ, ବାଧ୍ୟହୋଇ ସେଥିରୁ ବିରତ ହେଲି । ନାମ ଟିକିଏ ତାଙ୍କ ଆସୁଥିଲା, ତାହା ବନ୍ଦ ହୋଇଗଲା । ଶତାବ୍ଦୀ, ଗୁଳୁଅ, ଅନନ୍ତମୂଳ, ବଣପିପ୍ପଳୀ, ଶଙ୍ଖପୁଷ୍ପୀ, ନବାବୁଡ଼ି ପ୍ରଭୃତି ସେ ଅଞ୍ଚଳରୁ ସଂଗ୍ରହ କରି ମୁଁ କ୍ଷେତ୍ରମୋହନ ବାବୁଙ୍କଠାକୁ ପଠାଏ । “ଶକ୍ତି” ନାମ ଦେଇ ସେ ଗୋଟାଏ ରସାୟନ ଔଷଧ ବାହାର କଲେ । ଧୂରଣଶକ୍ତି ବୁଦ୍ଧି କରିବା ବିଷୟରେ ତାହା ଅଦ୍ୱିତୀୟ । ସେ ଔଷଧ ଅନେକ ବର୍ଷ ହେଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ମେଦିନୀପୁର, ଗଞ୍ଜାମ ପ୍ରଭୃତି ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ଅଞ୍ଚଳରେ ତାହାର ଖ୍ୟାତି ବିଶେଷ ବ୍ୟାପିଥିଲା । ଔଷଧଟି ଏହି—

ଗୁଳୁଆପାର୍ଶ ବଡ଼ଙ୍ଗ ଶଙ୍ଖିନୀ,
ବଗୁଡ଼ୟାକୁଡ଼ ଶତାବ୍ଦୀ ସମା,
ଘୃତେନିର୍ମଳା ପ୍ରକରେଇ ମାନବ,
ହିରାକିରୀଟ ଶ୍ଳୋକ ସହସ୍ର ଧାରଣମ୍ ।

କ୍ଷେତ୍ରମୋହନବାବୁ ଜଣେ ଯୋଗୀ । ପୁରୀ ପ୍ରାଣାୟାମରେ ତାଙ୍କର ବହୁତ ସମୟ ଅନାତ ହୁଏ । ସେ ଶ୍ରୀମତ୍ କେଶବାନନ୍ଦ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ଜଣେ ପ୍ରିୟ ଶିଷ୍ୟ । ଦୟା, ଧର୍ମ, ସତ୍ୟ, ତର୍କ-ନିଷ୍ଠାରେ ସେ ଗୋଟିଏ ଦେବତା, ଧର୍ମ ବିଷୟ ଛଡ଼ା ମୁହଁରେ ଅନ୍ୟ କଥା ନାହିଁ । ସେ ଗଲା ଛଲରେ ସୁନ୍ଦର ରୂପେ ଧର୍ମୋପଦେଶ ପ୍ରଦାନ କରନ୍ତି । ସେ ମୋତେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ନେହ କରନ୍ତି । ମୁଁ ଘରକୁ ଆସିଲେ ଘରେ ମୋର ମନ ଲାଗେ ନାହିଁ । ତାଙ୍କର ପାଖକୁ ଯାଇ ମୁଁ ଧର୍ମୋପଦେଶ ଶୁଣେ । ଥରେ ଶୂନ୍ୟ ହସ୍ତରେ ସେ ଗୋଟିଏ ପଙ୍କ ଅରମ୍ଭ କଲେ । ଏହା ଦୁଇମାସ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହେଲା, ମାତ୍ର ଉପାଦାନର ଅଭାବ ହେଲା ନାହିଁ । ସମସ୍ତେ ସ୍ୱଚ୍ଛପ୍ରକୃତ ହୋଇ ରିଅ, ଗୁରୁଲ, ସମ୍ପିଧ ପ୍ରଭୃତି ଅଣି ଯୋଗାଇଲେ । ବାହୁଗ ଦମ୍ଭାଳିଲେ ସେ ଯାଇ ପିଟାଇ ଦିଅନ୍ତି—ବାହୁଗ ଗାଈଠାରୁ ଦୁଧ ପିଇଯାଏ । ଏଥିରେ ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ କେହି କ୍ଷୁବ୍ଧ ହେଲେ କହନ୍ତି—ତାର ମାର ଦୁଧ ସେ ପିଇଲା, ସେଥିରେ କୁମ୍ଭର କଅଣ ଗଲା ? ସେ ନିଜେ ଉପବାସ ରହି ଏବଂ ଅଭାବ ସମୟରେ ଜନିଷ ବନ୍ଧାପକାଇ ଅତିଥିସଜ୍ଜାର କରନ୍ତି । ଭଦ୍ରକର ବିଶିଷ୍ଟ ଲୋକଙ୍କଠାରୁ ସାଧାରଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତଙ୍କର ତାଙ୍କ ଔଷଧ ପ୍ରତି ବିଶ୍ୱାସ । ରୋଗୀକୁ ଔଷଧ ଦେଲେ ସେ ଖର୍ଚ୍ଚ ମାଗନ୍ତି ନାହିଁ । କେହି ଦେଲେ ଦେଲା, ନ ଦେଲେ ନାହିଁ । ସେଥିପ୍ରତି ଭୂସେସ ଥାଏ ନାହିଁ । ରୋଗୀକୁ ଭଲ ହେବାର ଦେଖିଲେ କହନ୍ତି—ମୋର ଔଷଧର ବହୁଗୁଣ ମୁଁ ଆଦାୟ ହୋଇଗଲା । କି ନିର୍ମାୟ-ନିର୍ବିକାର ପୁରୁଷ, ଘୃଣା ତାଙ୍କୁ ହରି ନଥିଲା । ଶିବଙ୍କ ପରି ଭୋଲା ମହେଶ୍ୱର, ମର ମଧ୍ୟ ଶିବଭୂପାତ୍ର ହୋଇ ଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ସମାଧି ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ସକାଶ ଶୋଳିବା ବେଳେ ମୁଠିକା ଗର୍ଭରୁ ଗୋଟିଏ ଶିବଲିଙ୍ଗ ବାହାରିଲା । ଜାଗର ଦିନ ସେଠାରେ ମୋଲା ହୁଏ । ତାଙ୍କର ମୁଖ ମଧ୍ୟ ଅଭୂତ । ଗାଧୋଇବାକୁ ବସି ଲେଟାଏ ପାଣି ମୁଣ୍ଡରେ ଢାଳିଦେଇ “ନାରାୟଣ ହରି” ଉତ୍ତରଣସୁବକ ପାଣିରେ ପୁଣି ଲେଟା ହୁଡ଼ାଇ ହୁଡ଼ାଇ ମହାପୁରୁଷ ମହାପ୍ରସାଦ କଲେ । ସାମାନ୍ୟ ଭାବରେ ମୋତେ ବାତ ରକ୍ତ ପୀଡ଼ା ଅବିମଳ କଲା,

ତାହା ପ୍ରତି ମୋର ଦୃଷ୍ଟି ରହୁଛି ନାହିଁ—ମୁଁ ତାକୁ ହେୟାନରେ ଉପେକ୍ଷା କଲି । ମାତ୍ର ସେହିମୋହନବାବୁ ମୋତେ ବାଧ୍ୟ କରି ଚିକିତ୍ସା କଲେ । ବୁଝାଇ ଗୁଳିଆଦି ଡେଲି ବସିଲା— ଶତାଧିକ ମୂର୍ଚ୍ଛନା ଦିଅଗଲା । ସେଥିରେ ଆଶାବାତ ଫଳ ମଧ୍ୟ ଫଳିଲା । ପରେ ଗଞ୍ଜାମରେ ଥିବା ସମୟରେ ମୋର ପରମାର୍ଥୀୟ ବନ୍ଧୁ କବିପୁତ୍ର ଗନ୍ଧ୍ୟ କବି ସୁନାମଧନ୍ୟ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ରାୟ ମୋତେ ପ୍ରାୟ ଏକସେର “ଅମୃତ ଭିକ୍ଷାତକ” ଦେଇଥିଲେ । ତାହା ଠିକ୍ ଅମୃତଭିକ୍ଷା କାର୍ଯ୍ୟ କରିଅଛି । ପିତା ପୁତ୍ର ଉଭୟେ ମୋର ରୋଗ ଦମନ ସକାଶ ଅନେକ ଚେଷ୍ଟା କରିଅଛନ୍ତି । କୌଣସି ପୁସ୍ତକ ପଢ଼ିବାରେ ବାତରକ୍ତ ରୋଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଲେଖାଥିବାର ଦେଖିଲେ ହୃଦୟୀ ରାଧାନାଥବାବୁ ତାହା ଲେଖି ପଠାନ୍ତି, ନଚେତ୍ ଉକ୍ତ ପୁସ୍ତକ ପଢ଼ିବା ମୋ ପାଖକୁ ପଠାଇ ଦିଅନ୍ତି । ପିତା ପୁତ୍ର ଉଭୟଙ୍କ ନିକଟରେ ମୁଁ ନାନାଭାବରେ କୃତଜ୍ଞ ଏବଂ ରଣୀ । ହୃଦୟର ବ୍ୟଥା ହୃଦୟୀ ଛଡ଼ା ଅଉ କିଏ ବୁଝିବ ? ଏହି ସବୁ କାରଣରୁ ରାଧାନାଥଙ୍କ ପ୍ରତି ମୋର ଭକ୍ତି ଅତଳା ହୋଇ ରହିଅଛି ଏବଂ ଆଜିବନ ରହିଥିବ । ତାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ସରସ୍ବତୀ ପ୍ରକାଶନ ମୁଁ ତାଙ୍କ ନାମରେ ଦଶଟି ଆହୁତି ଦେଉଥିଲି । ଆଉ ସେ ସମୟ ନାହିଁ, ସେ ହୃତ୍ପ୍ରେମୀ ଉତ୍ସାହ ଦାତା ନାହାନ୍ତି, କି ସେ ଉତ୍ସାହ ବି ନାହିଁ—ରାମ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅଯୋଧ୍ୟାର ଶିଖା ବି ଭୁଟିଯାଇଛି । ହାୟ, ରାଧାନାଥ, ତୁମ୍ଭେ ସ୍ବର୍ଗରେ ଦେବତା, ସ୍ବର୍ଗରେ ଅଛ, ମୁଁ ଏ ପାପ କୁମ୍ଭରେ ଦୁର୍ଗନ୍ଧ ବାଦୁଅରେ ଘାଣ୍ଟି ହେଉଛି—ତୁମ୍ଭର ଅଧୀନ ପୁଣ୍ୟମୟ ଗୁଣ ପାପ—କୁଣ୍ଡରେ କଅଣ ଗାଇବ । ସେ ପ୍ରତିଭା, ସେ ସହୃଦୟତା, ସେ କବିତ୍ବଗରମା ଉଲ୍ଲସକୁ ଆଉ ଫେରି ଆସିବ କି ଦେବ । ସେ ସ୍ବପ୍ନ ପରି ଲାଗୁଛି ।

ସାଲନ୍ଦୀ ନଦୀର ଶାଖା ପ୍ରଶାଖା କୁମାରପୁରକୁ ଗୁରୁପାଖରୁ ଘେରି ରଖିଅଛି । ବର୍ଣ୍ଣାଦିନେ ସେହି ସବୁ ନାଳରେ ଆଶୁପଠାରୁ ବେକେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପାଣି ଦୁଏ । ସେହି ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ହେତୁ ଗଣେଶ୍ବରପୁର, ଦୋଳସାହୁ, ବିଶ୍ବନାଥପୁର, ଝାଡ଼ପଟା ପ୍ରଭୃତି କେତେ ଖଣ୍ଡ ଗ୍ରାମର ପିଲମାନେ ସ୍କୁଲକୁ ଆସିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ବିଶେଷତଃ ସାନ ସାନ ପିଲମାନଙ୍କର ଆସିବା ବିସ୍ମୟଦ ଦୃଷ୍ଟି । ମୁଁ ଏ ବିଷୟ ଉଲ୍ଲେଖ କରି କୌଣସି ସୁବିଧାଜନକ ସ୍ଥାନରେ ନାଲ ଉପରେ ପୋଲ ବାନ୍ଧିଦେବା ସକାଶ ଉଦ୍ରକ ସବ୍‌ଡିଭିଜନାଲ ଅଫିସରଙ୍କ ନିକଟକୁ ରିପୋର୍ଟ କଲି । ଶ୍ରୀ ନୟନାଞ୍ଜନ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ସେତେବେଳେ ସବ୍‌ଡିଭିଜନାଲ ଅଫିସର । ସେ ଜଣେ ଜବାଲ ଏମ୍, ଏ । କିଛିଦିନ ପରେ ଦିନେ ଅକସ୍ମାତ୍ ପୋଲର ସ୍ଥାନ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ ଅସି ପହଞ୍ଚିଲେ । ସ୍ଥାନ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ହୋଇଗଲା । ଯାହାଙ୍କ ଜମିରେ ବାଟ ପଡ଼ିବ ସେ ଆପଡ଼ି କଲେ । ମାତ୍ର ନୟନାଞ୍ଜନବାବୁ ମାନିଲେ ନାହିଁ । ସାଧାରଣ ସୁବିଧା ଦୃଷ୍ଟିରେ ଜଣକର ଆପଡ଼ିର କିଛି ମୂଲ୍ୟ ନାହିଁ । ଯେତକ ଜମିରେ ବାଟ ହେବ, ତାହାର ଖଜଣା କାଟି ଦିଆଯିବ । ପୋଲ ହେବାର ସବୁ ଠିକ୍ ହୋଇଗଲା । କିନ୍ତୁ ସେହି ବର୍ଷ ମୁଁ କାଉପୁର ଭଣ୍ଡାରୀଙ୍କର ସ୍କୁଲର ହେଡ଼ପଣ୍ଡିତ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଗୁଲିପିବାକୁ ଆଉ ତାହା ହୋଇ ପାରିଲ ନାହିଁ । ପରେ ମଧ୍ୟ କେହି ଚେଷ୍ଟା କରି ନାହାନ୍ତି ।

ସବ୍‌ଡିଭିଜନ ଅଫିସର ସ୍କୁଲ ପରୀକ୍ଷା କଲେ । ତେତେବେଳକୁ ସନ୍ଧ୍ୟା ହୋଇ-ଯାଇଥିଲା । ଗୋଟିଏ ଛାତ୍ର ଶ୍ରେଣୀର ପିଲାକୁ ପଚାରିଲେ—“ଆଜାର ରାତିରେ କିପରି ଦିଗ ନିରୁପଣ କରିବ ?” ପିଲାଟି କହିଲା—ତାକୁ ଚିହ୍ନି ଦିଗ ବାରିହେବ, ଉତ୍ତର ଦିଗରୁ ସପ୍ତର୍ଷି ଉଦୟ ହୁଅନ୍ତି, ସେହି ଦିଗକୁ ମୁହଁକରି ଠିଆହେଲେ ତାହାଣ ପାଖ ପୁବ, ବାମପାଖ ପଶ୍ଚିମ ଏବଂ ପିଠିପାଖ ଦକ୍ଷିଣକୁ ରହେବ ।” ବାବୁ ସପ୍ତର୍ଷି ଦେଖାଇ ଦେବାକୁ କହିବାରୁ ପିଲାଟି ଅଙ୍ଗୁଳ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ଚିହ୍ନାଇଦେଇ ସପ୍ତର୍ଷିଙ୍କର ନାମ କହିଗଲା । ବାବୁ ଶୁଣି ଭାରି

ଶୁଣିଦେଲେ । ଦର୍ଶକ ବହୁରେ ଉକ ମନ୍ତ୍ରବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରଗଲେ । ସେ ବର୍ଷ ସାଲତମାମୀ ରିପୋର୍ଟରେ ମୋ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଖୁବ୍ ଉକ ପ୍ରଶଂସା କରି ଲେଖିଥିଲେ ।

ହୃଦୈଷିଣୀରେ ଅମିଷଭକ୍ଷଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତୁମ୍ଭେ ଅନ୍ଦୋଳନର ପୃଷ୍ଠି ଦେଲୁ । ଅନ୍ଦୋଳନର ପ୍ରଧାନ ପଣ୍ଡା ଦେଲେ—ନିଳମଣି ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ । ଅମିଷର ଅପକାରତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ଗଦ୍ୟ ପଦ୍ୟ ପ୍ରବନ୍ଧ ବାହାରଲୁ । ପୁତ୍ର, ଡକ୍ଟର, ଶାସ୍ତ୍ରୀପୁତ୍ରମାଣ, ବୈଜ୍ଞାନିକପ୍ରମାଣ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ଦେଲୁ । କେତେକଣ୍ଠ ସାନ ସାନ ସୁସ୍ତକ ବାହାରକଲୁ । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଅମିଷ ନିବାରଣୀ ସବୁ ସମ୍ପଦ ସ୍ଥାପିତ ଦେଲୁ । ଅମିଷତ୍ୟାଗୀ ମେମ୍ବରମାନଙ୍କର ନାମ ହୃଦୈଷିଣୀରେ ନିୟମିତରୂପେ ପ୍ରକାଶିତ ଦେଲୁ । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କ ବରତ ଅନୁସାରେ ମୁଁ ଏବଂ ଜଗବନ୍ଧୁବାବୁ ଗଦ୍ୟ ପଦ୍ୟରେ ଅମିଷ ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖି ପଠାଇଲୁ । କୁମାରପୁରରେ ଅମିଷ ନିବାରଣୀ ସବୁ ସ୍ଥାପିତ ଦେଲୁ । କେତେକଣ୍ଠ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ସଭାରେ ମେମ୍ବର ଦେଲେ । ସେଥିମଧ୍ୟରେ ମୁଁ ସୁଦ୍ଧା ଜଣେ । ଜଗବନ୍ଧୁବାବୁ ଅମିଷ ଛାଡ଼ିଲେ ନାହିଁ, କହିଲେ—“ତାତ୍ତ୍ୱମାତ୍ତର ଝୋଲ ଦେଖିଲେ ମୁଁ ସମ୍ଭାଳ ପାରିବି ନାହିଁ, ପାଟିରୁ ଲାଳ ପଡ଼ିବ । ସେହି ଲାଳର ସୁଖରେ ମୋର ପ୍ରଜ୍ଞା ବୁଦ୍ଧି ଉଡ଼ିଯିବ ।” କିମ୍ବେ ଅମିଷତ୍ୟାଗୀର ସଂଖ୍ୟା ବଢ଼ିଲା । ମୋର ଅଧିକାଂଶ ଛନ୍ଦ ସେଥିରେ ମିଶିଲେ, କିନ୍ତୁ ହୃଦରେ ବିପକ୍ଷିତ ଦେଲା । ପିଲାଙ୍କର ଏହି ଅକରଣୀୟକାଶ ସେମାନଙ୍କ ଅଭିଭାବକମାନେ ଅସ୍ତି ଫେରାଦ କଲେ । କେହି କହିଲୁ—“ମୋ ବୁଝିବ ତ ଆଧାର ସେତିକି, ଦୁଇଟା ମାଛ ଦେଲେ ଗୁଣ୍ଡାଏ ଖାଏ । ମାଛ ଛାଡ଼ି ସେ କହୁବ କିମିତି ?” କିଏ କହିଲା—“ହୁଅଶକ୍ତ ମାଛଶୁଣୁଆ ଖାଇବନାହିଁ, ବାପ ମାଆଙ୍କ ପେଟକୁ ଭଲ କିମିତି ଯିବ ?” ରକ୍ଷଣଶୀଳ ଦଳ ମାତ୍ର ଉଠିଲେ । କହିଲେ—ଆଜି ଖାଇଲେ ଦୋଷ କଅଣ ହୋ । “ଉଚ୍ଛଳେ ମସ୍ତୁରାକଳ” ବୋଲି ନିଜେ ମନ୍ତ୍ର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଦେଇଛନ୍ତି । ଏ ମାଷ୍ଟରଟା ଜାଣେ କଅଣ, ଏ ତ ଆଉ ସୁଲ ପାଠ ନୁହେଁ, ତୁଚ୍ଛରେ ପିଲାପୁତ୍ରାକୁ ବାବାଜି କରିଦେବ ନା କଅଣ । ପିଲାଏ ଏହିକାଳରୁ ଏହିପରି ନିଷ୍ଠୁରୁଣି ଶିଖିଲେ ବନ୍ଦହୋଇ ସେ ଘରକରଣୀ କରିବେ, ନା ସନ୍ଧ୍ୟାର୍ଷୀ ହୋଇ କଉସୁନିମାର ବଣକୁ ଯିବେ ।” ମୋତେ କେହି ପଚାରିଲେ ମୁଁ କହେ—“ମାଛ ଖାଇବାକୁ ମୁଁ କାହାକୁ ମନା କରିନାହିଁ, ପିଲାଏ ମାଛ ଖାଇଲେ ମୋର କିଛିପାତ୍ର ଆପଡ଼ି ନାହିଁ ।” ଏହି ଶ୍ରେଣୀୟ ଗୁଣ୍ଡଶୂନ୍ୟ କ୍ଷତ୍ରିୟ ବଂଶଧରଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଯୁକ୍ତିତର୍କ କରିବା ବିଷୟ ଜାଣି ମୁଁ ପିଲାମାନଙ୍କୁ କହିଲି—“ତୁମ୍ଭମାନଙ୍କ ମଙ୍ଗଳ କରିବାକୁ ଯାଇ ମୁଁ ତୁମ୍ଭା ଦୁର୍ନାମ ଅର୍ଜୁଛି । ତୁମ୍ଭେମାନେ ବଡ଼ ହୋଇ ସ୍ୱାଧୀନ ହେଲେ ସମାଜର ଅନେକ ସମ୍ଭାର କରିପାରିବ । ମୁରବିଙ୍କର ଅବାଧ ନହୋଇ ମୋତେ ଏ କଳଙ୍କରୁ ଉଦ୍ଧାର କର ।” ଛନ୍ଦମାନେହିଁ ମୋ କଥା ବୁଝିଲେ, ଅମିଷ ଭୋଗ ଲଗାଇବାକୁ ଆଉ ଅସମ୍ମତ ହେଲେ ନାହିଁ । ମୋର ମଧ୍ୟ ଉପଯୁକ୍ତ ଶିକ୍ଷାଦେଲା । ଅପାତ୍ରରେ ଉପଦେଶ ଦେଲେ ଉପଦେଶର ଖାଲ ଅପବ୍ୟବହାର ହୁଏ ନାହିଁ—ଅସମାନ ମଧ୍ୟ ହୁଏ, ଏହା ମୁଁ ବୁଝିପାରିଲି ।

ମୋର ଛନ୍ଦମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନେକ ସୁଛନ୍ଦ ଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ପରି ଗୁରୁଭକ୍ତ ଛନ୍ଦ ସାଧାରଣତଃ ବରଳ । ଗୁରୁତର ପରଶ୍ରମ ଯେ ସେମାନଙ୍କ ସେବା ଶୁଣୁଥା ମୋତେ ଅମୃତ ପରି ଲାଗୁଥିଲା । ସେମାନେ ଖାଲ ଛନ୍ଦ ନୁହନ୍ତି—ପରମବକ୍ତ । ଛାୟାପର ମୋ ସଙ୍ଗେ ଆଆନ୍ତି, ମୁଁ ଘରକୁ ଆସିଲେ ମୋ ସଙ୍ଗରେ ଆସନ୍ତି ପୁଣି ସଙ୍ଗରେ ଯାଆନ୍ତି । ସ୍କୁଲରେ ଏତିକି କହିଲେ ଯଥେଷ୍ଟ ହେବ ଯେ, ମୋ ପ୍ରାଣରେ ସେମାନେ ନିଜ ପ୍ରାଣକୁ ମିଶାଇ ଦେଇଥିଲେ । ମୋର ଶରୀର ଟିକିଏ ଅସୁସ୍ଥ ହେଲେ ସେମାନଙ୍କର ଭଲେଖିର ସୀମା ରହେନାହିଁ, ସ୍ୱାଦି ଉକାଗର ରହି ମୋତେ ଜଣି ବସି ଆଆନ୍ତି । ସେହି ସେବା ପରାୟଣ ସରଳ ସ୍ୱଭାବ ଛନ୍ଦଗୁଡ଼ିକୁ ଦେଖିଲେ

ମୋର ଅଧେ ଭୋଗ ଯନ୍ତ୍ରଣା ହରଯାଏ । ଦୁଃଖର ଶିଖରୀ, ସେହି ସୁଖହମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେ ଜଣ ଅଛନ୍ତି ଯେ ଲୋକରେ ନାହାନ୍ତି । ନାଗାର୍ଜୁନ ସାହୁ ଏବଂ ଉପାକାନ୍ତ ମହାନ୍ତି ନାମକ ଦୁଇଜଣ ଛାତ୍ର ମୋ ମନରେ ଘୋର ଦୁଃଖ ଦେଇ ଯାଇଅଛନ୍ତି । ସେ ଦୁହେଁଙ୍କ ବିଶୁଦ୍ଧ ଚରଣ, ଅଦ୍ଭୁତ ପ୍ରତିଭା ଦେଖି ମୁଁ ଏକାନ୍ତ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇଥିଲି । ସେମାନେ ଠିକ୍ ଦୁଇଟି ଦେବ ଶିଶୁପ୍ରଭୃତି ଥିଲେ । ବହୁଥିଲେ ସେ ଦୁହେଁ ବହୁତ ଭଲତା ନରଥାଆନ୍ତେ । କୁମାରପୁର ସ୍କୁଲରୁ ଅନେକ ଛାତ୍ର ବୁଝି ଯାଇଅଛନ୍ତି, ମାତ୍ର ସମ୍ପାଦକଙ୍କ ଘରର ପିଲାଙ୍କ ଭାଷ୍ୟରେ ତାହା ଘଟିନାହିଁ । ଏଥିଲାଗି ସମ୍ପାଦକଙ୍କ ବଡ଼ପୁଅଙ୍କର ମନଉଣାର ସୀମା ଥାଏ ନାହିଁ । ସେ ଶୋଖିଣ ଖୋଲିଲେ, ଅନ୍ୟ ଲୋକେ ମାଛଖାଇଲେ—ଏହା କେତେକେ ସହ୍ୟ ହୁଏ । ମନୁଷ୍ୟର ତ ପୁଣି ରକ୍ତମାଂସର ଶରୀର । ବଡ଼ ଘରର ପିଲାମାନେ ଯେଉଁପରି ହୁଅନ୍ତି, ତାଙ୍କର ପିଲାମାନେ ଠିକ୍ ସେହିପରି, କରଂ ପଶେ ଦୁଇପଶ ସରସ ।

ବ୍ୟାକାଥକ “ମହାଯାତ୍ରା” କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଗୋଟାଏ ସୌରବର ଉଜ୍ଜ୍ଵାଳ ଖେଳଗଲା । ଓଡ଼ିଆଭାଷା ଅମିତାକ୍ଷର ଛନ୍ଦର ଉପଯୋଗୀ ଦୁହେଁ ବୋଲି ଯେଉଁମାନେ କହୁଥିଲେ ସେମାନଙ୍କର ଭ୍ରମ ଭାଙ୍ଗିଗଲା । ଏହିପରି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ନାଟକ ଲେଖି ହେବ ନାହିଁ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କେହି କେହି କହୁଥିଲେ । ସେମାନେ ଭାଷାର ପ୍ରକୃତି କଅଣ ମୁଣ୍ଡ ଗଣ୍ଡି ରୁଷି କେଜାଣି, ମାତ୍ର ଅଖାଡ଼ୁଆ ଭାବରେ ଗୋଟାଏ କିଛି କହିଦେଲେ ନିଜକୁ ପଣ୍ଡିତ ମନେକରନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ବରୁର ବୁଦ୍ଧିକୁ ଆଶୀର୍ବାଦ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ହୁଏ । ମହାଯାତ୍ରା ପରି ମହାକାବ୍ୟ ଲେଖି କବିଙ୍କୁ ରାଜଦ୍ରୋହରେ ପଡ଼ିବାକୁ ହୋଇଥିଲା । ଏଥିରେ କେତେ ଜଣ ବୃତ୍ତୀକ ପଡ଼ିଯିବ ଥିଲା । “ମହାଗୁଣୀ ରାଜହୋଷ” କବିତା ଲେଖି ତାକୁ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକରେ ଯୋଗକରି ଯେ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ଛାତ୍ରଙ୍କ ହୃଦୟରେ ରାଜଭକ୍ତିର ବାଜୁଣୀ ଦେଇଥିଲେ, ତାଙ୍କ ଲେଖନୀରୁ ପୁଣି ରାଜଦ୍ରୋହ ବାହାରେ, ଏହା ହସିବାର କଥା ନୁହେଁ କି ? କବିଙ୍କର ଧର୍ମ କବିଙ୍କୁ ରଖା କଲା, ସେ ସପକ୍ଷାନରେ କଳକମ୍ବୁଜ ହେଲେ । ଅଧିକନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ଭଲତା ହେଲା । ଶତ୍ରୁଯନ୍ତ୍ରାକାରମାନେ ଆଉ ଯାହା ହେଉନୁ, ମାତ୍ର ଦେଶଦ୍ରୋହୀ । ସେମାନେ ଦେଶର ଭଲତାକୁ ପଛକୁ ଟାଣି ଘୁଆଇଦେଲେ । ସେମାନେ କବିଙ୍କୁ ଏହି ଅଭାତ ନ ଦେଇଥିଲେ ସେ ଆହୁରି କେତେ ଅମୂଲ୍ୟରୁ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ଭଣ୍ଡାରକୁ ଦାନ କରିପାରିଥାଆନ୍ତେ । ଏହି ଦେଶ ଦ୍ରୋହୀଙ୍କ ଗାପ ନାମ ସାହିତ୍ୟ ଇତିହାସରେ ଶୁଣାନ ଅଙ୍ଗାରରେ ଲିଖିତ ହେବା ଉଚିତ ! ନିଜର ପରବର୍ତ୍ତୀ ବଂଶଧରଙ୍କଠାରୁ ଅଭିଶାପ ଛଡ଼ା ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରାପ୍ୟ ଆଉ କିଛି ନାହିଁ । ଅଭିଶାପରେ ସେମାନଙ୍କର ଶ୍ରାବର ପିଣ୍ଡ ବଡ଼ା ହେବ । ସେମାନଙ୍କର ପାପର ଯେ ପ୍ରାଣଶୁଦ୍ଧି ନାହିଁ, ପରଲୋକରେ ସେମାନେ ତାହା ବୁଝିପାରବେ । ଶଶିବାବୁଙ୍କ ଦାସିଣୀତ୍ୟ ଭ୍ରମଣ ମଧ୍ୟ କମ୍ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଭ କରି ନାହିଁ । ତତ୍ପୁରୁଷରୁ ଓଡ଼ିଆରେ ଭ୍ରମଣପୁସ୍ତକ ବାହାର ନ ଥିଲା । ଶଶିବାବୁ ସେ ଆଦର୍ଶ ଦେଖାଇଲେ । ଅନେକ ଦିନରୁ ଫକୀରମୋହନଙ୍କର “ଉତ୍କଳ ଭ୍ରମଣ” ପଦ୍ୟରେ ବାହାରିଥିଲା । ତେତେବେଳେ ଦେଶରେ ଗୋଟାଏ ଉଦ୍ବେଜନା ତେଜ ରହୁଛି ଗଲା । କବି ଯୋଗ୍ୟମସ୍ତକରେ ରାଜମୁରୁଚି ଏବଂ ଅଯୋଗ୍ୟ ମଥାରେ ଗଧଧୋଷି ପିନ୍ଧାଇ ଦେଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ପ୍ରହର ମଧୁର ବ୍ୟଙ୍ଗବିଦ୍ରୁପରେ ବହୁତ ଉପକାର ହୋଇଥିଲା । ତାଙ୍କର “ପୁଷ୍ପମାଳା” ଶଶି ଏ ବିୟୋଗାନ୍ତକ କାବ୍ୟ । ସେ ଖଣ୍ଡ ଶୂର୍ ଆଦର ସହିତ ଘରେ ଘରେ ପଠିତ ହେଉଥାଏ । ଫକୀରମୋହନ ପ୍ରକୃତରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଶାବନଦାତା । ଓଡ଼ିଆଭାଷାର ପ୍ରକୃତି ଅନୁସାରେ ଅତି ସରଳ ଭାଷାରେ ଲେଖିବାର ଅଦ୍ଭୁତ ଶକ୍ତି ତାଙ୍କଠାରେ ଥିଲା । ସେ ଲେଖାରୁ ଆନନ୍ଦ ଏବଂ ଅମୃତସ୍ବର ପଡ଼େ ।

ତାଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟର ପୂର୍ଣ୍ଣ ପୁରସ୍କାର ଦେଶ ତାଙ୍କୁ ଦେଇପାରି ନାହିଁ । ସେପୁରସ୍କାର ସେମାଙ୍କରେ ସେ ନିଶ୍ଚୟ ପାଇଥିବେ । ତାଙ୍କ ପରି ସାହିତ୍ୟପ୍ରାଣ ଅଳଙ୍କର କର୍ମୀମୁରୁଷ କୋଟିକେ ଗୋଟିଏ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ । ଅକ୍ଳାନ୍ତ ସାଧନା ବଳରେ ସେ ଶତାଧିକ ସାହିତ୍ୟପୁସ୍ତକ ଲେଖିଯାଇଅଛନ୍ତି । ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ଵାରା ସେ ମର ଅମର ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଆବୃତ ପ୍ରକୃତିରେ ଫକୀରମୋହନ ବାବୁ ଠିକ୍ ଗଣିପରି । ତାଙ୍କୁ ଦେଖିଲେ ଭକ୍ତିରେ ତାଙ୍କର ଚରଣ ତଳେ ଲୁଣିତ ହେବାକୁ ଇଚ୍ଛା ହୁଏ ।

ଦେଶରେ ସୁଲେଖକ ଗଡ଼ିବା ବିଷୟରେ ବାମଣ୍ଡାର ଆଦର୍ଶ ରାଜା ବାସୁଦେବ ସୁତଳ ଦେବଙ୍କ ପବିତ୍ର ନାମ ପ୍ରଥମେ ଲୁଣିତ ହେବା ଭରତ । “ହୃତେପିଣୀ” ପଦିକା ଦ୍ଵାରା ସେ ନାନା ଭାବରେ ଲେଖକମାନଙ୍କୁ ଉତ୍ସାହିତ କରୁଥିଲେ । ମାତୃସାହିତ୍ୟର ସକଳ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ସମାନ ଦୃଷ୍ଟି ଥିଲା । (ଏବେ ହୃତେପିଣୀରେ କବିତାର ପାଦ ପୁରଣର ଧର୍ମ ଲାଗିଲା । ସେଥିପାଇଁ ପୁରସ୍କାର ମଧ୍ୟ ଘୋଷିତ ହେଲା । ଅନ୍ୟ ପୁରସ୍କାର ନୁହେଁ— ପୁସ୍ତକ ପୁରସ୍କାର । “ଚନ୍ଦ୍ରର ଶରୀରେ ଏହା ନୁହେଁ କଲଙ୍କ”—ଗୌଣୀଗଗନେ ଏହାର ପାଦ ପୁରଣ କରିବାକୁ ଏବେ ଘୋଷଣା କରାଗଲା । ଅନେକେ ପାଦ ପୁରଣ କରି ପଠାଇଲେ । ତାହାସବୁ ହୃତେପିଣୀରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା ।) ମୁଁ ଏବଂ ଜଗବନ୍ଧୁବାବୁ ପାଦ ପୁରଣ କରି ପଠାଇଲୁଁ । ଅମ ଦୁହେଁଙ୍କୁ ସାଧନାତ୍ମକ ପାବଣୀ ଦାବ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି କେତେ ଶକ୍ତି ପୁସ୍ତକ ପୁରସ୍କାର ମିଳିଥିଲା । ଏକାଳରେ ସେରୂପ ଉତ୍ସାହ ଏକାନ୍ତ ବରଲା ।

ରୂମାରପୁରରେ ଥିବା ସମୟରେ କେତେ ବିପଦ ଅପଦ ଘଟିଯାଇଅଛି । ଦ୍ଵିତୀୟ ଶିକ୍ଷକ ଗୋଟିଏ ପିଲାକୁ ଦିନେ ଦୁଇ ପାହାର ପିଟିଥିଲେ । ପିଲାଟିର ଅରିମାଳା ପିତା ସେଥିରେ ଅଗ୍ନିଶମୀ ହୋଇ ଉଠିଲା । ଦୁଇଟା ମିଠା କଥା କହି ମୁଁ ତାହା ମୀମାଂସା କରିଦେବାକୁ କହିଲି । ମୋଠାରୁ କଅଁଳ କଥା ଶୁଣି ସେ ଆଦୃଷ୍ଟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ଵିତ ହୋଇ ଉଠିଲା ଏବଂ ନାଲିସ କରବାର ଭୟ ଦେଖାଇଲା । ଟାଣ ଲୁହାକୁ ଟାଣ ପାଣି ନ ଦେଲେ ସେ କରେ ନାହିଁ, ଏହା ଭାବି ମୁଁ ମଧ୍ୟ କୋମଳତା ସ୍ପର୍ଶ କଠୋରତା ଧରି କହିଲି,—“କଚେରୀରେ ଦରଖାସ୍ତ ଲେଖାଇଲେ ଦୁଇଅଣା ଲେଖାଇ ଖର୍ଚ୍ଚ ଲାଗିବ, ମୁଁ ବିନା ପରସାରେ ଲେଖିଦେଉଛି, ତୁମେ ଯାଇ ମକଦ୍ଦମା କର । ଏ କଥାପଦକ ଅଗ୍ନିରେ ଅଦୃଷ୍ଟି ପରି ହେଲା । ତାଙ୍କୁ ସେ ଦ୍ଵିତୀୟ ଶିକ୍ଷକକୁ ସ୍ପର୍ଶ ମୋ ନାମରେ ମକଦ୍ଦମା କରିବାକୁ ଗଲା । ଷଷ୍ଠ ଧାନ ଖାଇଲା, କିନ୍ତୁ ତନ୍ତ୍ରୀ ବକ୍ତାରେ ପଡ଼ିଲା । ଲେକଟି ଭଦ୍ରାଣ ଯାଇ ମୁକ୍ତାରମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ପରାମର୍ଶ କଲା । ତେତେବେଳେ ଭଦ୍ରାଣରେ ଓକିଲ ନ ଥିଲେ । ମୁକ୍ତାରମାନେ କହିଲେ,—“ପାଠ ନ ଆସିଲା ବୋଲି ଅବଧାନ ପାହାରେ ପିଟିଦେଲା, ତାହା ତ ତୁମ୍ଭ ଭଲ ସକାଶେ । ପିଲାଟା ତ ଖୁଣ୍ଟ ହୋଇ ନାହିଁ, କିମ୍ବା ଛୋଟା କଣ ହୋଇଯାଇ ନାହିଁ—ଏଥିରେ ମକଦ୍ଦମା କରିବ କଣ ? ଏପରି ମକଦ୍ଦମା ହୁଏ ନାହିଁ ।” ବିଚାର କଣ କରିବ, କାନମୁଣ୍ଡ ଅଭିଷି ଘରକୁ ଫେରି ଆସିଲା । ପିଲାଟାର ନାମ ଅନୁପସ୍ଥିତ ହେଉ କଟିଗଲା । ଦୁଇମାସ ପରେ ପିଛଲା ଦରମା ଓ କୋରମାନା ଦେଇ ନାମ ଲେଖାଇଲା ।

ଆଉ ଗୋଟାଏ ଘଟଣା ଏହି ଯେ—ଜଗନ୍ନାଥ, ଶ୍ରୀକାନ୍ତ ବୋଲି ଦୁଇଜଣ ଭଲ ଶ୍ରେଣୀର ଗୃହକୁ ଅଳ୍ପ କଟି ଅଣିବାକୁ ଦିଆଯାଇଥିଲା । ସେମାନେ ତହିଁ ପରଦନ ସୁଲୁକୁ ନ ଆସି ଲୁଚିଲେ । ଜଗନ୍ନାଥ ଶ୍ରୀକାନ୍ତରୁ ଶିଖାଇ ଏବଂ ଗୁଳିରର ଲେଉ ଦେଖାଇ ବାଲେଶ୍ଵର ନେଇଗଲା । ଶ୍ରୀକାନ୍ତ ଦେହରେ ପ୍ରାୟ କୋଡ଼ିଏ ଟଙ୍କାର ଅଳଙ୍କାର ଥିଲା । ସେତକ

ପାଞ୍ଚଟିକାକୁ ବଳ ଦୁଇଦିନ ଦିନ ମଧ୍ୟରେ ଶେଷ କରିଦେଲେ । ଅର୍ଥାତ୍ତ ବହୁ ଦୁହିକ ମଧ୍ୟରେ କଲି ହେଲା । ତେତେବେଳେ ଶ୍ଯବାହାତୁର ସୁଦାମ ଚରଣ ନାୟକଙ୍କ ଭ୍ରାତା ଦାମବାବୁ ବାଲେଶ୍ବରର ପୋଲିସ ଇନ୍ସପେକ୍ଟର । ସେ ବଜାରରେ ପିଲା ଦୁଇଜଣଙ୍କର କଲି ଶୁଣି ସେମାନଙ୍କୁ କାରଣ ପଚାରିଲେ । ଶ୍ରୀକାନ୍ତ କାନ୍ଦି ପକାଇ ସବୁ ଘଟଣା କହିଲା । ଦେବାତ୍ ଦାମବାବୁଙ୍କର ସେଦିନ ଘରକୁ ଆସିବାର ଥିଲା । ଜଣେ ବଣିଆ ଶ୍ରୀକାନ୍ତର ଅଳଙ୍କାର କିଣିଥିଲା । ଦାମବାବୁ ପୋଲିସ୍‌ସୁଲଭ ଭୟ ଦେଖାଇ ତାହାଠାରୁ ଅଳଙ୍କାର ଆଦାୟ କଲେ ଏବଂ ପିଲାଦୁହେଁଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ଭଦ୍ରଣ ଦେଇ ଆସିଲେ । ମୋର ଶୌଭାଗ୍ୟ ଯେ କାହିଁକିମନ୍ତ ଦୁହେଁ ସ୍କୁଲରୁ ନ ପଳାଇ ଘରୁ ପଳାଇଥିଲେ । ନଗେତ୍ ଏକଲଙ୍କ ମୋହର ଦେହରେ ଲଗିଥାନ୍ତା । ତାହା ମୁଁ ଗୁରୁଦକ୍ଷିଣାରୁମେ ପାଇଥାନ୍ତି । ପରମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ପ୍ରଣାସା, ପୁଣି ପରିଣ ପ୍ରକୃତିର ଲେକକ ମନରଥା, ତହିଁପରେ ହାକିମଙ୍କ ପୂଜା, ଏହ ସବୁ କାରଣରୁ ଶିକ୍ଷାବିଭାଗରୁ ମୋର ମନ ଛଡ଼ିଯାଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ କଣ କରିବି, ନାହିଁ । ହାକିମ ଦେବତାଳାଠାରୁ ବଳି ଭଦର ନାମକ ଯେଉଁ ପ୍ରବଳ ପ୍ରତାପୀ-ଦେବତା ମୁର୍ତ୍ତିଟି ଅଛନ୍ତି, ତାଙ୍କୁ ତ ସମ୍ମାନବା ଦରକାର । ଶିକ୍ଷାଦାନ କାର୍ଯ୍ୟ ବଡ଼ ଗୁରୁତର କାର୍ଯ୍ୟ । ସେଥିର ଦାୟିତ୍ବ ମଧ୍ୟ ଅର୍ପାମ । ଖାଲି ପୁସ୍ତକ କେତେ ଖଣ୍ଡ ଘୋଷାଇ ଛାତ୍ରକୁ ଗିଳାଇବା ଶିକ୍ଷକର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନୁହେଁ,—ଛାତ୍ରର ସର୍ବାଙ୍ଗୀନ ଜୀବନଗଠନର ଦୁର୍ବଳ ଗୁରୁତ୍ବର ଶିକ୍ଷକ ସ୍ତରରେ ନ୍ୟସ୍ତ । ତାକୁ ମାଟି ପେଣ୍ଡୁଳାରେ ମନୁଷ୍ୟ ଗଢ଼ିବାକୁ ହୁଏ । ପିତୃଲୀର ଅଜ୍ଞାନତା ହେଲେ ସେ ଦୋଷ—ସେ ପାପ ଶିକ୍ଷକର । ଖାଲି ସାହିତ୍ୟ, ଅଙ୍କ, ଇତିହାସ, ଭୂଗୋଳ ପ୍ରଭୃତି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସ୍କୁଲ ପାଠ୍ୟରେ ଶିକ୍ଷା ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ନୁହେଁ । ଅଦର୍ଶ ଜୀବନଗଠନ ବିଷୟରେ ଛାତ୍ର ଯେଉଁ ସମସ୍ତ ଶିକ୍ଷା ଦରକାର ଶିକ୍ଷକ ସେ ସବୁ ଶିକ୍ଷା ଦେବାକୁ ଧର୍ମତଃ ବାଧ୍ୟ—ଏହା ସ୍ବତଃସ୍ପିକ୍ଷ ସତ୍ୟ । କାରଣର କଥା ହେଲେ ସର୍ବାଙ୍ଗସୁନ୍ଦର କଣ୍ଢେଇ ତୟାର କରିବ କିପରି ? କଣ୍ଢେଇର ଯେବେ ଦୋଷ ରହିଯିବ, ତେବେ ସେ ଦୋଷ କାରଣରର । ଶିକ୍ଷକ ନିଜେ ଅଧିକ ଧଡ଼ିବ ଏବଂ ଅଳ୍ପ ପଡ଼ାଇବ । ଶିକ୍ଷକକୁ ଚରକାଳ ଛାଡ଼ି ଦେବାକୁ ହେବ ।

“ସେହପରିମାଣ” ଶକ୍ତିଏ କଠିନ ଅଳ୍ପପୁସ୍ତକ । ପୁଣି ଦେଖିଯୁ ଧାରାରେ ନଳ ଭାଙ୍ଗିବା ଅଦ୍ଭୁତ କଠିନ । ପିଲା ଏ ତାହା ସହଜରେ ବୁଝିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ମୁଁ ପିଲାମାନଙ୍କୁ ବଳକୁ ନେଇଯାଇ ପଡ଼ିବାରେ ମାପି ବୁଝାଇ ଦିଏ । ବଲ୍‌ରେ ପଦକା ବୁଲିବାରୁ ଲୋକେ ଗୋଟାଏ ବ୍ୟର୍ଥ ଅଶଙ୍କା କଲେ । ଅଗରେ କିଛି କହିଲେ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ପଛରେ ଭୁଲ୍‌ଭୁଟ ହେଲେ । ଅନେକ କହିଲେ, ବଲ୍‌ରେ ପଦକା ବୁଲିଲେ ସେବର୍ଷ ଧାନ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେଟା ଅମଙ୍ଗଳ କଥା । ଅନ୍ତରପ୍ରଶ୍ନୀଲ ବୁଢ଼ା ଓଲ୍‌ମାନେ କହୁ ବୁଲିଲେ, “ଆମେ କଣ ପାଠ ପଢ଼ି ନଥିଲୁ”, ଇମିତିବଲ୍‌ରେ ବୁଲି ନଳ ଭାଙ୍ଗୁଥିଲୁ ନା ? ମାଷ୍ଟରଟା ପିଲାଗୁଡ଼ାକୁ ନେଇ ବଲ୍‌ରେ ବୁଲାଇ ବୁଲାଇ ମାରୁଛୁ, କଣ ନା, ନଳ ଶିଖାଉଛ । ଆମ ସାତପୁରୁଷରେ କେହି ଇମିତି ପାଠ ପଢ଼ି ନଥିଲୁ ।” ଏହିପରି ନିଜର ସପ୍ତପୁରୁଷର ଗ୍ରାକ ବାଢ଼ିଲେ । ସେ କଥା ମୋ କାନରେ ପଡ଼ିଲା । ମୁଁ ସେ କାର୍ଯ୍ୟ ବନ୍ଦ କରିଦେଲି । ଏହିପରି ନାନା ବୁଝସ୍ବାର ଭୁଲ୍‌ଲ କୋଣ୍ଡାରେ ଦୁଷ୍ପ୍ରସକ୍ତ ପରି ହୋଇ ରହିଛି । ସବୁ ଦେଶରେ ବୁଝସ୍ବାର ଅଛି, ବୈଜ୍ଞାନିକ ସତ୍ୟଦେଶରେ ବି ଅଛି । ମାତ୍ର ଆମ ଦେଶପରି କେଉଁ ଦେଶରେ ଏତେ ବୁଝସ୍ବାର ନାହିଁ । ମାତ୍ର ତାର ପରମାଧୁ ଅଧିକ ଦିନ ନୁହେଁ । ଶିକ୍ଷିତ ଅଶିକ୍ଷିତ ସମସ୍ତଙ୍କର ଆଖି ପିଟିଲଣି । ଏଣିକି ବୁଝସ୍ବାରକୁ ଆଉ ମାରିବାକୁ ହେବ ନାହିଁ, ସେ ନିଜେ ଅସୁହୃତ୍ୟ କରି ମଉବ । ବର୍ତ୍ତମାନ ବିଧବାବିବାହ ଅବ୍ୟାଧରେ ତଳଗଲଣି, ସେକାଳରେ କେହି ଏପରି ସତ୍ସାହସ ଦେଖାଇଥିଲେ, ସେ ସମାଜର କଠୋର ଦଣ୍ଡସହବାକୁ ବାଧ୍ୟ

ହୋଇଥାନ୍ତା । ତା'ର ମାଂସ ଯୋଡ଼ାବଳ ହୋଇଥାନ୍ତା, ନଚେତ୍ ସେ ତପ୍ତତେଲରେ ଭଜା ହୋଇଥାନ୍ତା । ଗୋଟାଏ ବାହୁଗୁଡ଼ି କୁମ୍ଭୀର ନେଇଗଲା; ଏହା ଜଣେ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦେଖିଥିଲା । ସକାଳୁ ଉଠି ସେ ଅସମ୍ଭାଳ ହୋଇପଡ଼ିଲା । କହିଲା—“ସ୍ୱପ୍ନରେ ହେଉ ପଛେ, ମୁଁ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଗୋ-ହତ୍ୟା ଦେଖିଲି, ମୋତେ ମହାପାପ ଆସି ସ୍ମରଣ କଲା, ମୁଁ ଏବେ କଅଣ କରବେ ?” ଏହିପରି ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇ ତଥାକଥିତ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତର ବ୍ୟବସ୍ଥା ପଚାରିଲା । ସେମାନଙ୍କ ପରାମର୍ଶରେ ମସ୍ତକମୁଣ୍ଡନ କରି, ପଞ୍ଚଗବ୍ୟ ପିଇ, ତିଳମୁକୃତ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ କରି ସ୍ୱପ୍ନରେ ଗୋ-ହତ୍ୟା ପାପରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ କଲା । ଏ କାଳର ଲୋକେ ଏହା ଶୁଣିଲେ ହସିବେ, ନିଜର ପୁରୁଷରୂପକର ଏ ଅପୁର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କଥା ଶୁଣି ତାଙ୍କୁ ନିରାଶ ଗଜପୂର୍ଣ୍ଣ ବୋଲି ଦୃଶ୍ୟ କରବେ । ଯେଉଁ ସମାଜନେତା ଏହାପଣ୍ଡିତମାନେ ଏ ଭଲ ଅମୂଲ୍ୟ କଲିତ ପାପର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଦିଅନ୍ତି, ବାସ୍ତବରେ ସେହିମାନେ ହିଁ ପ୍ରକୃତ ମହାପାପୀ । ପୁଣି ଯେଉଁ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏ ରୂପ ହାସ୍ୟକର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅଛି, ସେ ମହାଶାସ୍ତ୍ର ଶାସ୍ତ୍ର ଅଙ୍ଗିରେ ସାଧଦେବା ଉଚିତ । ଏ ତ ଗଲା ପାପ ଓ ପାପର ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତର କଥା, ଜାତିର କଥା ଅଦୂର ଅସ୍ପର୍ଶ । ସେ କାଳରେ କଥା କଥାକେ ଜାତି ଯାଉଥିଲା । ଜାତିଟା ଥିଲା ଭିତରେ । ଜାତି ଗଲା ପରେ ଲାଜ, ବିରାଦର, ଭାଇ, ବନ୍ଧୁ, ସାହୁ, ପଡ଼ିଶା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ବେଳେ ଭିତ ଦେଲେ ଜାତିଟା ପୁଣି ହାତପରି ଫେରିଆସେ । ଜାତିର ଯିବା ଆସିବାଟା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ତାହା ଅଦୃଶ୍ୟରେ ହୁଏ । ଜଣେ ପାଗଳ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଠାଣ ହାତରୁ ଖଣ୍ଡେ ଶେଷ ଛଡ଼ାଇ ନେଇଥିଲା, ମାତ୍ର ଖାଇନାହିଁ । ଏତିକରେ ତା'ର ବୁଦ୍ଧିକୁ ଓ ଜାତି ଦୁହେଁ ମିଶି ବାହାର ଚାଲିଗଲେ । ପାଗଳାମି ଭଲ ହୋଇଗଲା ପରେ ଲୋକଟି ଭିନ୍ନଭିନ୍ନକାଳ ନିର୍ଜଳ ଉପବାସ କରି ଗୋବରପାଣି ପିଇଲା—ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ କଲା—ବ୍ରାହ୍ମଣ ଭୋଜନ କରାଇଲା—ଜାତି, ଭାଇ, ପଡ଼ିଶାମାନଙ୍କୁ ବେଳେ ମାନ୍ୟଭାବ ଦେଲା, ତେବେ ଯାଇ ଜାତିମହାପ୍ରଭୁ ସମ୍ମୁଖ ହୋଇ ଫେରି ଆସିଲେ । ପାଠିଏ ମହଣ ଭିଅ ହେଲା, ତେବେ ଯାଇ ରାଧାସୁନ୍ଦରୀ ନାଶିଲେ । ଜାତିର ବ୍ୟବହାର ଠିକ୍ ପିଲା ରୁଷିବା ପରି । ପିଲା ରୁଷି ଯାଇଥିଲେ, ତାକୁ ଖାଇବା ପଦାର୍ଥ ଯାଚିଲେ ସେ ଖୁସି ହୋଇ ଧାଇଁଆସେ । ସେହିପରି ଭିତମୁଠେ ପାଇଲେ, ଯେଉଁଠି ଯାଇ ଜାତି ଲାଗିଥାଉ ପଛେ, ଭୁରନ୍ତ ବାହାର ଆସେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏ କୁସଂସ୍କାର ତେତେ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ଏକାବେଳକେ ପ୍ରାଣରେ ମରିଯାଇନାହିଁ, ଧୁରୁ ଧୁରୁ ହୋଇ ବଞ୍ଚିରହିଛି । କିନ୍ତୁ ତାହାର ଆଶ୍ରୟ ନାହିଁ ବାହ୍ୟମୟ ।

କାଉସୁର ଭଣ୍ଡାବ୍ୟାସର ସୁଲର ହେତୁ ପଣ୍ଡିତ ବର୍ଣ୍ଣେ ହୁଅ ନେଇ ସ୍ଥାନୀୟ ଜମିଦାର ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଗୋବିନ୍ଦବନ୍ଧୁ ରାୟଙ୍କ ଇଷ୍ଟେଟର ମେନେଜର କାର୍ଯ୍ୟରେ ଯିବାରୁ ଏବଂ ଆଉ ଫେରିବାର ସମ୍ଭାବନା ନ ଥିବାରୁ କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷ ମୋତେ ସେହି କାର୍ଯ୍ୟରେ ଏକ୍ଟିଂ ନିଯୁକ୍ତ କଲେ । ମୁଁ ଅସ୍ପୀକୃତ ହେବାରୁ ଉତ୍ତର ମିଳିଲା ଯେ ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ଅନେକଥର ଭଲ ଭାବରେ ଯତ୍ନଗଲା, କିନ୍ତୁ ତୁମ୍ଭେ ଗ୍ରହଣ କଲ ନାହିଁ । ଏଥର ଅସ୍ପୀକୃତ ହେଲେ ଭଲ ଭାବେ କରାଯିବ । ଏହି ଉତ୍ତରରେ ଆଉ ଅପିଲ କଣ ଅଛି ? ପୁଣି “କୁଞ୍ଜ ଏ ମୋ ପୋଷେ କୁଟୁମ୍ବ ।” ଅଧିକ ଦିନ ଗୋଟାଏ ସ୍ଥାନରେ ରହିଲେ, ସେ ସ୍ଥାନ ପ୍ରତି ଗୋଟାଏ ମମତା ଜନ୍ମିଯାଏ । ପୁରୁଣା ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ସଦ୍‌ଜ୍ଞରେ ଛାଡ଼ି ଦେବା ନାହିଁ । ଯାହାହେଉ, କାଉସୁର ଯିବାକୁ ପଡ଼ିଲା । ସୁଲର ସେକ୍ରେଟରୀ ଯଦୁବାବୁ ମୋର ଜଣେ ପୁରୁଣା ବନ୍ଧୁ । ସେ ମୋର ନିଯୁକ୍ତିରେ ଅତ୍ୟାଦି ପ୍ରକାଶ କରି ଶାସ୍ତ୍ର ଆସିବାକୁ ଲେଖିଲେ । ବେଉଁଦିନ କେତେବେଳେ କାଉସୁରରେ ପହଞ୍ଚିବ ଏ ବିଷୟ ବାରମ୍ବାର ପଚାରି ପଚାରି ଲେଖିଲେ । ଏଣେ କୁମାରପୁର ଆସିବାକୁ କେହି

ଶିକ୍ଷକ ଶୁଦ୍ଧ ହେଲେ ନାହିଁ । ସ୍କୁଲର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଦାନ ହେଲେ ଯେଉଁ ଶିକ୍ଷକ ରହିବେ ତାଙ୍କୁ ହିଁ ଦାୟୀ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଶେଷରେ ଜଣେ ଅଲବସ୍ତୁ ଶିକ୍ଷକ ନିୟୁତ ହୋଇ ଆସିଲେ । ସେ ମଥୁରାବାବୁଙ୍କ ଧର୍ମପୁଅ । ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ଚାହିଁ ଦେଇ କାଉଁପୁର ବାହାରିଲି । ଆସିବା ଦିନର କରୁଣ ଦୃଶ୍ୟ ଲେଖିଲା ବେଳକୁ ତଥୁ ଲେଖକସିନ୍ଧୁ ହୋଇ ଆସୁଅଛି । ସ୍କୁଲର ସମସ୍ତ ଛାତ୍ର ଏବଂ ଗ୍ରାମବାସୀ ବାଟେଇ ଦେବାକୁ ଆସିଲେ । ଦୋଳସାଗ୍ରଠାରୁ ଗ୍ରାମବାସୀମାନଙ୍କୁ ଉଦାୟ ମାଗିଲେ । ବର୍ଷକ ପରେ ସେମାନେ ମୋତେ ସେହଠାରୁ ଯେପରି ପାହେଟି ନେବେ ସେ ବସ୍ତ୍ରସ୍ବରେ ଅନୁରୋଧ କରି ଫେରିଲେ । ତାହା ଅନୁରୋଧ ନୁହେଁ— ସେହୁବୋଲା ତାଙ୍କିଦ୍ । ଛାତ୍ରମାନେ ଫେରିଲେ ନାହିଁ । ବର୍ଷକ ପରେ ନିଶ୍ଚୟ ଫେରିବ କି ନା ବୋଲି ବାରମ୍ବାର ପଚାରିଲେ । କେତେ ଜଣ ସେହଠାରୁ କାନିଶା ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଯେତେ ପ୍ରବୋଧ ଦେଲେ ସୁଦ୍ଧା ବିଦ୍ୟାଳୟ ବେଗ ବମଣ ବଢ଼ିଲା । ମୁଁ ଆଉ ଯେଉଁ ସମ୍ଭାଳି ପାରିଲି ନାହିଁ । ବନ୍ୟା ଘୋଡ଼ାକୁ ଯେତେ ରୋଧୁଲେ କି ରୁଦ୍ଧ ହୁଏ ? ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ବିଦ୍ୟାଳୟ ମିଶିଲା—ଦୁଃଖାଗ୍ରରେ ଦୁଃଖାଗ୍ର ମିଶିଲା, ତେବେ ଯାଇ ଯେଉଁ ଫେରିଲା । ଅଶ୍ରୁର ଅଭିଷେକ ଦାହିଗଲା । ଦେବଶିଶୁ ପର ସରଳ କୋମଳ ହୃଦୟ ପିଲାଗୁଡ଼ିକର ମେହ ଅଶ୍ରୁ ଅତି ପବିତ୍ର ଏବଂ ଅମୃତ । ହୃଦୟର ଶୁଦ୍ଧ ଏବଂ ଆତ୍ମୀୟତା ଅଦମ୍ୟ ଶୋକ ତାପରେ ତରଳି ଯାଇ ଅଶ୍ରୁହୋଇ ବାହାର ପଡ଼ୁଥିଲା । ଏ ବୃଦ୍ଧ ବୟସରେ ସୁଦ୍ଧା ସେମାନଙ୍କର ସେବା, ଯତ୍ନ ସ୍ମରଣ କଲେ ତତ୍ତ୍ୱ ହୃଦୟ ଶୀତଳ ହୁଏ । ସୁଦୂର ଅଗାଧର ସେହୁ ଅକର୍ଷଣ ଅବଧି ଲାଗି ରହିଥିଲା ପରି ବୋଧହୁଏ । ଶିଶୁଗୁଡ଼ିକର ମଧୁର ଭାବ ଚିତ୍ରକୁ ମଧୁର କରିଦିଏ । ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେମାନେ ତିନି ମାଇଲ ଯାଏଁ ଆସିଲେ, ସେହଠାରୁ ସେମାନଙ୍କୁ ଅଶୀର୍ବାଦ କରି ବିଦାୟ ଦେଲି । ଦୁଇ ଭିକିଜଣ ସଙ୍ଗରେ ଆମ ଘର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆସିଲେ । କୁମାରପୁରରୁ ମୋର କେତେ ଜଣ ପୁରୁଣା ଛାତ୍ର ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱାବସ୍ଥାରେ ପଡ଼ିବା ସକାଶ ସଙ୍ଗରେ କାଉଁପୁର ଯାଉଥିଲେ ।

କାଉଁପୁର ଗୋଟିଏ ରମଣୀୟ ସ୍ଥାନ । ସାଲନ୍ଦୀ ନଦୀ ତା କଣ୍ଠରେ ସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟର ପିଲାଲ ଦେଇ ତାକୁ ଅଧିକ ମନୋରମ କରିଅଛି । ସେଠାରେ ସାଲନ୍ଦୀ ଗର୍ଭ ପ୍ରସ୍ତରମୟ, କିନ୍ତୁ ପଠା ବାଲୁକାମୟ । ନଦୀ ଗର୍ଭରେ ସୀତାବୁଣ୍ଡ ନାମକ ପ୍ରସ୍ତରବୁଣ୍ଡ ଅଛି । ଉପରୁ ପ୍ରୋତ ଆସି ବୁଣ୍ଡରେ ପଡ଼ିବାର ଦୃଶ୍ୟ ଅତି ଲେଖନୀୟ । କିନ୍ତୁ ସେଠାରେ ଯୁଦ୍ଧ ପ୍ରସାଦ ସୃଷ୍ଟି କରେ । ଝରଣାର ଝର୍ଜର ଶବ୍ଦ ଆକାଶକୁ ବାଦିତ ଶବ୍ଦ ପରି ମଧୁର ବୋଧ ହୁଏ । ବୁଣ୍ଡ ମଧ୍ୟରେ ସୀତାଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ଅତି ଗ୍ରୀଷ୍ମରେ ବୁଣ୍ଡର କିଛି ଶୁଖିଗଲେ ସୀତାଙ୍କର ମୁକୁଟ ଦେଖାଯାଏ । ମକର ଶୁକ୍ଳ ଏକାଦଶୀ ଦିନ ସେଠାରେ ଗର୍ଭଯୋଗ ପଡ଼େ । ଯାହାମାନେ ଅନେକ ଦୂରରୁ ଆସି ବୁଣ୍ଡରେ ସ୍ନାନ କରନ୍ତି । ସେହୁ ଉପଲକ୍ଷରେ ମେଳା ବସେ । ଅନେକ ବଳଜାତ ପଦାର୍ଥ ବିକ୍ରୟ ହୁଏ । ଲେଙ୍କେ ତାହାକୁ “ଦିଅର ବୁଣ୍ଡ ଯାହା” କହନ୍ତି । ତାହାର ଅଳ୍ପ ଦୂରରେ ନଦୀକୂଳରେ ଭିକିଜଣ ପ୍ରକାଶ ପ୍ରସ୍ତର ଶିଳ୍ପକାରୀଙ୍କର ରହିଅଛି । କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ତାକୁ “ଭ୍ରମତୁଳି” ଅଖ୍ୟାରେ ଅଭିହତ କରେ । ଶୁକ୍ଳପଦା ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ବାଣ୍ଡ ଆକାରରେ ଖଣ୍ଡେ ମୋଟ ଲମ୍ବା ପଥର ପଡ଼ିଅଛି । ସ୍ଥାନୀୟ ଲେଙ୍କେ ତାକୁ “ଭ୍ରମକାଣ୍ଡ” ବୋଲି କହନ୍ତି । ନଦୀ-କୂଳରେ କୁମାରେଶ୍ୱର ମହାଦେବ, ବୁଦ୍ଧା ଏବଂ ନାରାୟଣ ଏକ ମନ୍ଦିରରେ ଅଛନ୍ତି । ତାହା ଉପରକୁ ବଢ଼ି ଦୂରରେ “ବାଲେଶ୍ୱର” ଶିବ ଅଛନ୍ତି । ମୂର୍ତ୍ତିଟି ବନ୍ଧୁ ଭାବରେ ଥିବାରୁ ଏ ରୂପ ନାମପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ । ସ୍ଥାନୀୟ ଲେଙ୍କେ କହନ୍ତି—ମେଘର ଆଗମ ହେଲେ, ଶିବଙ୍କର ଶକ୍ତି ଜଳରେ ପୁଣି ହୋଇଯାଏ । ନଦୀର ଦୁଇ ଡାର ଖୁବ୍ ଖୋଲିଯା ଜାଣା । ଅତଗତ ବହୁଳ ପରିମାଣରେ ଦେଖାଯାଏ । ସାଲନ୍ଦୀ ନଦୀ ମହାଶୟଙ୍କ ଉପସର ଭଳି

ପାଖକୁ ଘେରୁଅଛି । ଯଦୁବାବୁଙ୍କ ବଗିଚାଟି ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର । ସେଥିରେ ଲତାଅମ୍ବୁ, ଲତାଓଢ଼
ଗଛଗୁଡ଼ିକ ଦର୍ଶନୀୟ । ପୁଅ ଗରରେ ବସୁତ ବଳ । ପ୍ରାୟ ପ୍ରତି ହୃଦରେ ଧାଡ଼ି ଧାଡ଼ି
ହୋଇ ପଳାଶ ଗଛ ଅଛି । ବସନ୍ତ କାଳରେ ସେଗୁଡ଼ିକ ଆପାଦମସ୍ତକ ରକ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ସୁସ୍ପରେ
ମଣ୍ଡିତ ହୋଇ ସାଲନ୍ଦୀସୁନ୍ଦର ପାଟଣାଦୀ ଟଙ୍ଗାହେଲା ପରି ସୁନ୍ଦର ଦିଶେ । ଯଦୁବାବୁ
ଜଣେ ଅଦର୍ଶ ବୃକ୍ଷକ । ଅଦା, ହଲଦୀ, କୋବି ପ୍ରଭୃତି ନାନା ପ୍ରକାର ବୃକ୍ଷ ସେ କରନ୍ତି ।
ତାଙ୍କ ବଗିଚାରେ ନାନା ପ୍ରକାର ବିଦେଶୀୟ ଫଳବୃକ୍ଷ ଅଛି । ସାଲନ୍ଦୀ ଲୁଲରେ ମୁଲା
ପ୍ରଭୃତି ହୁଏ । ଗୋଟାଏ ଗୋଟାଏ ମୁଲା ଲମ୍ବରେ ଦୁଇହାତ ଓ ତଦୁପଯୋଗୀ ମୋଟା
ହୁଏ । ଗୋଟାଏ ଗୋଟାଏ ବୋଇତାଡ଼ି (ବୋଇତକଖାରୁ) ଅଧମହଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହୁଏ ।

କାଉପୁର ସ୍କୁଲ ଶାସ୍ତ୍ରବାଦୀଦ୍ୱାରା ଗୋବିନ୍ଦବନ୍ଧୁ ଶାସ୍ତ୍ରବାଦୀ ସ୍ଥାପିତ । ସେତେବେଳେ
ସ୍କୁଲଟି ମାଇନର ଥିଲା । ଅନୁଲତ ସ୍ଥାନ । ଶିକ୍ଷାପ୍ରତି କାହାର ଆଗ୍ରହ ଥିଲା ନାହିଁ ।
ଗୋବିନ୍ଦବାବୁ ବିଦେଶୀ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଆଣି, କାହାକୁ ମାସିକ ବୁଝି, କାହାକୁ ଖୋଲାକା ପୋଷାକ ଓ
ପୁସ୍ତକ ଖର୍ଚ୍ଚ ଦେଇ ସ୍କୁଲରେ ପଢ଼ାଇଲେ । ଏହିପରି ଶିକ୍ଷାର ଅଦର୍ଶ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ଆଗରେ
ଦେଖାଇଲେ । କିନ୍ତୁ ସେ କାଳର କାଉପୁର ସେ ଅଦର୍ଶ ଧରିଲା ନାହିଁ । ଦୟା ଧର୍ମରେ
ଗୋବିନ୍ଦବାବୁଙ୍କର ଖ୍ୟାତି ବସୁତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା । ପ୍ରଜାପାଳନରେ ସେ ଅଦର୍ଶ ହୋଇ
ଉଠିଥିଲେ । ଗୁଣବାଳି ତାଙ୍କୁ ରଖିନା ତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଗାଁ । ସେଥିପାଇଁ ସେ କେତେ
ସହସ୍ର ଟଙ୍କାର ବୁଦ୍ଧିଦାନ ଦାନ କରିଥିଲେ । ସରକାର ତାଙ୍କ ଗୁଣରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ତାଙ୍କୁ
ଶାସ୍ତ୍ରବାଦୀଦ୍ୱାରା ଉପାଧିରେ ଅଲଗାକରି ଦେଇଥିଲେ । ତାଙ୍କ ପରେ ସ୍କୁଲଟି ଭଣ୍ଡାବ୍ୟୟରେ
ହୋଇଗଲା । ସ୍କୁଲର ଭାର ମହାଶୟ ଶାସ୍ତ୍ରବାଦୀ ଶାସ୍ତ୍ର ଗ୍ରହଣ କଲେ । ସେ ସ୍କୁଲର ପ୍ରେସିଡେଣ୍ଟ
ଏବଂ ତାଙ୍କ ଭାର ଯଦୁବାବୁ ସେତେବେଳେ ହେଲେ । ମୁଁ ଯାଇ ଗୁପ୍ତ ନେଲି । ହାତୀଶାଳ
ପରି ପ୍ରକାଶ ସ୍କୁଲରେ, ବସୁତ ଘେରବନ୍ଦ ହେଲା । ବେଶ୍ ତୋକି ପ୍ରଭୃତି ଉପକରଣର
ଅଭାବ ନାହିଁ । ଅଭାବ କେବଳ ଶହର । ହାତୀଶାଳ ବହୁରେ ମାଲେ ଶହକର ନାମ
ଲେଖା ହୋଇଥାଏ, କିନ୍ତୁ ଦୈନିକ ଉପସ୍ଥାନ ପାଞ୍ଚ ସାତରୁ ଅଧିକ ନୁହେଁ । ଦ୍ୱିତୀୟ
ଶିକ୍ଷକ ଜଣେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ, ତାଙ୍କର ନଳଭାଷଣ ଶିକ୍ଷା, ଅର୍ଥାତ୍ ମଦତ୍ତ ଅମଳ । ବାଟ ଗୁଲ୍
ଗୁଲ୍ ଚଳାଇ ପଡ଼ନ୍ତି । ପଡ଼ାଉଁ ପଡ଼ାଉଁ ତୋକିରୁ ଗଡ଼ପଡ଼ନ୍ତି, ତୋକିଟା ତାଙ୍କ ଉପରେ
ବସି ଶିକ୍ଷକ ହୁଏ । ଶିଶୁସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ଅଧରରେ ବର୍ଣ୍ଣାପରି ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଅଧରରେ ପିକା ଲାଗି
ରହିଥାଏ । ଏପରି ଗତି ଦେଖି ମୋର ଅକଲ ଗୁଡ଼ୁମ୍ । ଗୋଟାଏ ଭଣ୍ଡାବ୍ୟୟରେ
ସ୍କୁଲର ଅବସ୍ଥା ଗୋଟିଏ ନିମ୍ନ ପ୍ରାୟମେଷ ପାଠଶାଳାଠାରୁ ଘାତ । ପ୍ରଥମତଃ ମୋତେ
ଛନ୍ଦ ସନ୍ତୁଷ୍ଟର ଚେଷ୍ଟା କରିବାକୁ ହେଲା । ନିକଟରେ ଗୋଟାଏ ପାଠଶାଳା ଥିଲା ।
ତାକୁ ଆଣି ସ୍କୁଲ ସଙ୍ଗରେ ଯୋଗକଲି । ସେ ପାଠଶାଳାର ଅବଧାନଟି ସ୍କୁଲର ଭଣ୍ଡାବ୍ୟୟ
ଶିକ୍ଷକ ହୋଇ ରହିଲେ । ମହାଶୟ ପୁଅରୁ ସମସ୍ତ ଶହକର ବନା ବେତନରେ ପଡ଼ିବାର
ସୁବିଧା କର ଦେଇଥିଲେ । ତଥାପି ସେ ମାଟିରେ ପାଠ ଗଢ଼ା ହେଲା ନାହିଁ । ଶେଷରେ
ବାଧ୍ୟାତ୍ମାତ୍ମକ ଧାରା ଧରିବାକୁ ହେଲା । ଜମିଦାର ପିଅଦା ଯାଇ ଗାଁ ଗାଁ ବୁଲି, ଗୋରୁ
ଛେଳିପରି ଦଳେ ପିଲା ଗୋଡ଼ାଇ ଆଣି ସ୍କୁଲରେ ଛଡ଼ି ଦିଏ । ଯେଉଁ ଦିନ ପିଅଦା
ନ ଯାଏ ସେଦିନ କେହି ଆସନ୍ତି ନାହିଁ । କେହି ବା ପିଅଦାକୁ ପରସା ଦେଇ ବଦା-
କରିଦିଏ । ଏହିପରି “ମାଟି ଦଣ୍ଡବତ୍, ଯାତି କଲାଣ”ର ଫଳ ସବୁ ପଡ଼ି ହୁଏ । ଉଚ୍ଚ
ଶ୍ରେଣୀରେ କେତେ ଜଣ ଶହକର ନାମ ଥାଏ । ସେମାନେ ଦୟା କର ମାସକୁ, ପନ୍ଦର
ଦିନକୁ ଥରେ ଆସି ପରଦର୍ଶକ କର୍ମଶୃଙ୍ଖଳା ପରି ସ୍କୁଲରେ ପାଦଧୁଳି ଦିଅନ୍ତି । ଉଚ୍ଚ
ଶ୍ରେଣୀର ଶହ, କିନ୍ତୁ ସହକ, — ଅତି ସହଜ ଶବ୍ଦ ସୁଦ୍ଧା ଶୁଦ୍ଧ କର ଲେଖିପାଠକ

ନାହିଁ । ଏହି ସବୁ ଦେଖି ମୁଁ ଅନେକ ସମୟରେ ମନେ କରୁଁ—ବିଧାତା ମୋ ଜୀବନ ଲକ୍ଷଦ୍ୱାସରେ ଗୋଟାଏ ସକଟ-ଅଧ୍ୟାୟ ଆଣି ଯୋଗକଲେ ।

ସାଲନ୍ଦୀର ପଥରଝରା ପାଣିରେ ଗାଧୋଇ ମୋତେ ଥରେ କାନ୍ଦୁ ଦେଲା । ତାଙ୍କର ନାରୀମୁଖ ପ୍ରସାଦ ଦେ କାଉଁରୁ ମହାଶୟକର ଗୁହ୍ୟବିଧି ଥିଲେ । ସେ ଦଶନ୍ଧିକା ନେଇ ଗୋଟିଏ ସାଲମା ତିଆରି କରିଦେଲେ । ତାକୁ ବ୍ୟବହାର କରି ମୁଁ ଦୁଇଟି ଦିନରେ ଦାରୁଣ କାନ୍ଦୁ ରୋଗରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରି । ନାରୀ ବାବୁ ମୋର ପ୍ରତିବେଶୀ । ତାଙ୍କ ଘର ବାଉଁଶପୁରରେ । ଅମୃତଦ୍ରବ୍ୟ ତାଙ୍କର ବୋଲି ଭଦ୍ରରେ ଅବଧି ତାଙ୍କର ଖ୍ୟାତି ଅଶ୍ରୁଣୁ ଅଛି । ବାସ୍ତବରେ ଚିକିତ୍ସା ଶାସ୍ତ୍ରରେ ତାଙ୍କର ଅସାଧାରଣ ପଟ୍ଟଭା ଥିଲା ।

କାଉଁରୁରେ ଯଦୁବାବୁ ମୋର ଅନେକ ସୁବିଧା କରିଦେଇଥିଲେ । କେବଳ ତାଙ୍କଠାରୁ ଟଙ୍କା ପାଇବାକୁ ଟିକିଏ ଅସୁବିଧା ହୁଏ । ସମୟ ସମୟରେ ବଗିଚାର ଫଳମୂଳ ଶାକସବୁକି ମୋ ଘରକୁ ପଠାଇ ଦିଅନ୍ତି । ପଟ୍ଟପଟାଣିରେ ପିଠା, ମିଷ୍ଟାନ୍ନ ପ୍ରଭୃତି ମଧ୍ୟ ପଠାନ୍ତି । ଅନେକ ସମୟରେ ମହାଶୟକର ନିମନ୍ତ୍ରଣ ହୁଏ । ଅଠ ଘଣ୍ଟାକୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ ଥିଲେ ଖାଇବା ବେଳକୁ ଦୁଇଟା ଢିକିଟା ହୋଇଯାଏ । ମହାଶୟକର ନିମନ୍ତ୍ରଣ ଥରେ ଖାଇଲେ ଭୁଲିବାର ନୁହେଁ । ଆଗରୁ ପ୍ରାୟ କୋଡ଼ିଏ ପ୍ରକାର ଦିଆଯାଏ । ଅତିଥି ସଭାରରେ ମହାଶୟକର ନାମ ତାଙ୍କୁ । ମହାଶୟ ବ୍ୟାଧିକୁ ସ୍ୱୟଂ ଅଭିବ୍ୟୟରେ ଉଦ୍‌ଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ଜଣେ ଉତ୍ତମନା ଉଦାର ପ୍ରକୃତିର ଜମିଦାର । ବୁଦ୍ଧିରେ ବାରିଷ୍ଟରଙ୍କୁ ବଳନ୍ତି । ଦାନରେ ତାଙ୍କର ମହତ୍ତ୍ୱ । ଯୌବନସ୍ମରଣ ପାନଦୋଷ ଥିଲା, ମାତ୍ର ପଛକୁ ତାହା ଛାଡ଼ିଗଲା ।

ମହାଶୟ ବ୍ୟାଧିକୁ ସ୍ୱୟଂକର ବଳାସମ୍ପ୍ରୟୁତା ଉଣା ନ ଥିଲା । ସେ ଯେଉଁ ବର୍ଷ ଗାଦିରେ ବସିଲେ ସେହିଠାରୁ କେତେ ବର୍ଷ ଯାଏଁ ଭଦ୍ରକଟାଉନ ତାଙ୍କ ପ୍ରଭୁବରେ କମିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଭଦ୍ରକରେ ଗୋଟିଏ ବଙ୍ଗଳା ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଲା । ତାହା ରାଜୋଚିତ ଭାବେ ସଜ୍ଜିତ ହେଲା । ସେଥିରେ ଯେଉଁ ବୈଠକ୍‌ଖାନା ଥିଲା, ତାହାର ମୂଲ୍ୟ ଲକ୍ଷେ ଟଙ୍କାରୁ ଅଧିକ ହେବ । ଗୋଟାଏ ବଡ଼ ଅସ୍ତ୍ରାବଳ ତିଆରି ହେଲା । ଅଠରଟି ଘୋଡ଼ା ଓ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରର ଗାଡ଼ି କଣା ହୋଇ ଅସିଲା । ସାନବଡ଼ ବୁକୁର ପ୍ରାୟ ଦଶଗଣ୍ଡା ଯାଏଁ ପୋଷା ହେଲେ । କୋରମେନ୍, ଘୋଡ଼ାସଲସ, ବୁକୁରଥ ପ୍ରଭୃତି କଟକରୁ ଅଣାଇ ରଖାଗଲା । ଗୋଟାଏ ତାଳୁରଖାନା ହେଲା । ନାରୀ ବାବୁ ତାଙ୍କର ଦୟାଳୁ ହେଲେ । ବିନାମୂଲ୍ୟରେ ଔଷଧ ବିତରଣ କରାଗଲା । ରୋଗୀମାନେ ସରକାରୀ ଡାକ୍ତରଖାନାକୁ ନ ଯାଇ ପ୍ରତ୍ୟହ ଆସି ରୁଣ୍ଡ ହେଲେ । ମୋ—ସାହେବ ଅନେକ ଜୁଟିଲେ । ଯୌବନ ସୁଲଭ ଉଚ୍ଛ୍ୱାସାଳତା ବି ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଦିନରାତି ଅସ୍ୱସ୍ଥ ନୃତ୍ୟ ଲାଗି ରହିଲା । ମହାଶୟକର ଗାଡ଼ି ଘୋଡ଼ାର ଘର୍ତ୍ତର ଟପାଟପ ନିନାଦରେ ଟାଉନ୍ ସର୍ବଦା କମିବାକୁ ଲାଗିଲା । “ବାଉନାତ, ବାୟାନାତ” ଶୀର୍ଷକ ଚିତ୍ରପ୍ରସ୍ତୁତ ପ୍ରବନ୍ଧ ତାଙ୍କ ଚରୁକରେ ବାଲେଶ୍ୱରର ସମ୍ବାଦ ବାହିକାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ସେଥିପାଇଁ ଭାର ଆନ୍ଦୋଳନ ଲାଗିଲା । ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଆଦୂର ଅନେକ ଲୋକଙ୍କୁ ଆକ୍ରମଣ କରାଯାଇ ଥିଲା । ମାତ୍ର କାହାର ନାମ ନ ଥିଲା । କାହାକୁ “ଭୈରବ ବୁଲଚନ୍ଦ୍ର”—କାହାକୁ “ପାତି ମୁକ୍ତିଆର”—କାହାକୁ “ଚନ୍ଦ୍ରପତି ଶ୍ରୀ”—କାହାକୁ “ମାତାଲ ଠାକୁର” ଏହିପରି ବ୍ୟଙ୍ଗ ନାମ ଦିଆଯାଇଥିଲା । ମହାଶୟକର ନାମ ହୋଇଥିଲା “ବାୟାଧୀଶ୍ୱର ରାଜା ଦଣ୍ଡାମାର” । ଲେଖକର ନାମ ଖୋଜା ପଡ଼ିଲା, ମାତ୍ର ବଡ଼ ବଡ଼ ଲୋକଙ୍କର ଯୋଗ ଥିବାରୁ ସେମାନଙ୍କ କୌଶଳରେ ଲେଖକର ପତ୍ର ବି ମିଳିଲା ନାହିଁ । ସ୍କୁଲ ସବୁଜନସମ୍ବେଷ୍ଟର ବାବୁ, ସବ୍‌ଡେପୁଟି କାର୍ଯ୍ୟକ ବାବୁ, ପୋଷ୍ଟ ମାଷ୍ଟର ଏବଂ ସ୍ଥାନୀୟ କେତେ ଜଣ ବଣିଷ୍ଠ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ପରାମର୍ଶରେ

ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖାଯାଇ ଥିଲା । ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ପ୍ରତି ଅବମାନନା ଦେଖି ସେମାନେ ସହ ନ ପାରି ଅତି ଗୋପନରେ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖାଇ ଥିଲେ । ଲେଖକର ନାମ “କୁଲ୍ଲ ମଙ୍ଗର” ବୋଲି ଥିଲା । ସେହି ପ୍ରବନ୍ଧ ବାହାରବା ପରେ ଅନେକ ଉଦ୍‌ଘୋଷ ପ୍ରତାପ କମିଯାଇଥିଲା । ବ୍ୟବସ୍ଥାର ବି ମନନ ପଡ଼ିନି । ଯେଉଁ ସ୍ଵାର୍ଥପ୍ରିୟ ଚରିତ୍ରଭ୍ୟାନ୍ତର କୁସଙ୍ଗୀମାନେ ଜଣେ ଏତେବଡ଼ ଲେଖକକୁ କୁସଧକୁ ଟାଣି ଆଣିଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଉପଯୁକ୍ତ ଶିକ୍ଷା ଲାଭ ହେଲା । ଗୋଟାଏ ହୁସିଦ ଘଟଣାରେ ସେ ଦଳଟା ଛଡ଼ିଦେଇ ହୋଇଗଲା । ଘଟଣାଟା ସମାଜ ପକ୍ଷରେ କଲଙ୍କର ବିଦର୍ଶନ, ସୁତରାଂ ତାହା ଦୃଶ୍ୟର ସହଜ ଉପେକ୍ଷିତ ହେଲା ।

ତହିଁପରେ କାଉସୁରରେ ଗୋଟାଏ ପଣ୍ଡୁପକ୍ଷୀଶାଳା ସ୍ଥାପନ କରାଗଲା । ସେଥିରେ ବାଘ, ଭୁଲ୍ଲ ଏବଂ ବିଭିନ୍ନ ଜାତିର ଶତାଧିକ ପକ୍ଷୀ ପୋଷା ହେଲେ । ଲୋକେ ବାରୁଣୀ ଯାତ୍ରୀପରି ରୁଡ଼ା ଗୁଞ୍ଜଳ ବାନ୍ଧି ଦେଖିବାକୁ ଧାଇଁଲେ । ଏହିପରି ନାନା ପ୍ରକାର ଅପବ୍ୟୟ ହେଉ ଜମିଦାରୀ ରଖି ଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇ ପଡ଼ିଲା । ପ୍ରଜାମାନେ ଗୁଞ୍ଜଳର ସେ ରଖି ପରିଶୋଧ କରିବାକୁ କହିଲେ, ମାତ୍ର ମହାଶୟ ମଞ୍ଜିଲେ ନାହିଁ । ଅଧିକନ୍ତୁ କହିଲେ “ମୁଁ ମୋର ପ୍ରଜାଙ୍କୁ ପୀଡ଼ା ଦେଇ ରଖିମୁକ୍ତ ହେବାକୁ ଚାହେଁ ନାହିଁ ।” ଏଥିରୁ ତାଙ୍କର ଆତ୍ମସମ୍ମାନ ଜ୍ଞାନ, ପ୍ରଜାପ୍ରୀତି ଏବଂ ନୈତିକ ଉଚ୍ଚତା ହୃଦୟ ସହଜରେ ଅନୁମେୟ । ତାଙ୍କ ଲକ୍ଷ୍ୟକାରେ ଆମ୍ଭ ପଣସ ବଗିଚା ଅନେକ ଅଛି । ସେଥିରୁ ଫଳସବୁ ବିତରିତ ହୁଏ । ଅରେ ଜଣେ କର୍ମଗୁରୁ କହିଲା—“ହଜୁରଙ୍କ ଲକ୍ଷ୍ୟକାରେ ଏବର୍ଷ ଯେତେ ଆମ୍ଭ ଅଛି ଗୋଟାଏ ବଗିଚା ଗୁଡ଼ା ଦେଲେ ହଜାରେ ଟଙ୍କାରୁ ଉଣା ହେବ ନାହିଁ ।” ତହିଁ ମହାଶୟ କହିଲେ—“ମହାଶୟ ଘର ଏପରି ଗରିବ ନୁହେଁ ଯେ, ଆମ୍ଭ ପଣସ ବିକି ଖାଇବେ । ଗରିବଙ୍କ ଦାନାରେ ଧୂଳି ଦେବା ମୋତେ ସୁଖ ଲାଗେ ନାହିଁ । ଯେଉଁ ବର୍ଷ ଆମ୍ଭ ନ ଆଏ ସେ ବର୍ଷ ତ ସେମାନଙ୍କୁ କିଣିକରି ଦିଆଯାଏ ନାହିଁ; ଏବର୍ଷ ହୋଇଛି, ଦୁଃଖୀରିଙ୍କି ଖାଇ ବଞ୍ଚନ୍ତୁ ।” ଏହାଠାରୁ ବଳି ହୃଦୟର ଉଚ୍ଚ ଅଦର୍ଶ ଅଛି କଣ ହୋଇପାରେ ? ତାଙ୍କ ଅମଳରେ ପ୍ରଜାମାନେ ମାଗଣ ବା ବେଠିର ନାମ ଶୁଣି ନାହାନ୍ତି । ଅନେକ ବଡ଼ ବଡ଼ କମିଦାର ସୁଦ୍ଧା ମାଗଣ ନିଅନ୍ତି ।

ମହାଶୟ ବଣ ଭଦ୍ରକର ପୁରୁଣା ଜମିଦାର । ଶୁଦ୍ଧଦରବାରରେ ଏମାନଙ୍କ ପାଇଁ ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ନିରୂପିତ ଅଛି । ସମ୍ରାଟ ବାବରଙ୍କର ଏମାନେ ସଦର କାନୁନ୍ ଗୋ ଥିଲେ । ସଦର କାନୁନ୍ ଗୋ ଗୋଟିଏ ସମ୍ମାନଜନକ ଉଚ୍ଚପଦ—ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳର ଲକ୍ଷ୍ୟ କଲେକ୍ଟର ପରି । କେତେକ ବଦଳରେ ସେମାନେ ରାଜସରକାରରୁ ବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ଜମିଦାରୀ ପାଇଥିଲେ । ସମୁଦାୟ ସେନାଓତ୍ ପ୍ରଗଣା ମହାଶୟଙ୍କର ଜମିଦାରୀଭୁକ୍ତ ଥିଲା । ମେଳିଆ ପ୍ରଜା ଖଜଣା ଦେଲେ ନାହିଁ । ସେ ସମୟର ମହାଶୟ ବିରକ୍ତ ହୋଇ ସେନାଓତ୍ ପ୍ରଗଣା ଛାଡ଼ି ଦେଲେ । ପେସ୍‌ବସ ଆଦାୟ ନ କରିବାରୁ ଜମିଦାରୀ ନିକ୍ଷେପରେ ଉଠିଲା । ମେଳିଆ ପ୍ରଜାଙ୍କ ଭୟରେ କେହି ନିକ୍ଷେପ ଧରିଲେ ନାହିଁ । ତହିଁ ସର୍କାର ଗୋଟିଏ ଟଙ୍କାକୁ ନିକ୍ଷେପ ଧରିଲେ । ଏହା ପୂର୍ବରୁ ଲେଖାଯାଇଅଛି ।

ସମୟ ପାଣିପରି ବୋହୁଯାଏ, ତାକୁ କେହି ବନ୍ଧି ବାନ୍ଧି ରଖିପାରେ ନାହିଁ । କାଉସୁରରେ ବର୍ଷେ କାଳ କଟିଗଲା । ପୂର୍ବ ପଣ୍ଡିତେ ମେନେଜର ହୋଇ ସୁଦ୍ଧା ସୁଲକାର୍ଯ୍ୟ ଛାଡ଼ିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କଲେ ନାହିଁ । ପାଣି ପିଇଲେ ନାହିଁ କି, ଘାଟ ଛାଡ଼ିଲେ ନାହିଁ— ଅନ୍ଧ ବର୍ଷେ କୃଷି ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ । ଆଉ ଏକ୍ଟିଂ ଗୁକରି କରିବାକୁ ମୋର ଇଚ୍ଛା ହେଲା ନାହିଁ । ମହାଶୟ ଗୋଟିଏ ସବୁ ତାଙ୍କ ମେନେଜର ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ ସୁଲକାର୍ଯ୍ୟକୁ ଫେରି ଯିବାକୁ ନତେଇ ରସ୍ତା ଦେବାକୁ କହିଲେ । ସେଥିରେ ସେ ଘୋର ଆପତ୍ତି କରି ଆଉ ବର୍ଷେ ଦୟା ଭିକ୍ଷା କଲେ । ତେତେବେଳକୁ ଶିକ୍ଷାବିଭାଗରୁ ମୋର ମନ ଫାଟି ଗଲାଣି । ଏହା ମୁଁ ପୂର୍ବରୁ ମଧ୍ୟ

ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛି । ମୁଁ କହୁଛି—ସେ ଇସ୍ତଫା ଦେଲେ ସୁଦ୍ଧା ମୁଁ ରହିବି ନାହିଁ । ଏଥି ମଧ୍ୟରେ ଗାଳମଣି ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ବାମଣୀରୁ ଆସି ଶକ୍ତିକୋଟି ରାଜାଙ୍କ ଆନୁରୋଧରେ ରମ୍ଭାରୁ ‘ପ୍ରଜାବନ୍ଧୁ’ ନାମକ ସାପ୍ତାହକ ପତ୍ର ବାହାର କରୁଥିଲେ । ମୁଁ ପ୍ରଜାବନ୍ଧୁରେ ଲେଖୁଥିଲି । ଗଞ୍ଜାମ ଅଞ୍ଚଳରେ ଉପସ୍ଥିତ କାର୍ଯ୍ୟ ପାଇଲେ ମୁଁ ଯିବି କି ନାହିଁ ବୋଲି ସେ ମୋତେ ଅନେକ ଥର ପଚାରୁଥିଲେ । ମୁଁ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଥିଲି । ଏହି ସମୟରେ ତାଙ୍କର ଖଣ୍ଡେ ପତ୍ର ପାଇଲି । ମାସକ ମଧ୍ୟରେ ଯିବାପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇ ରହିବାକୁ ସେ ମୋତେ ଲେଖିଥିଲେ । ମୁଁ ସେ ପତ୍ର ପାଇ କାଉସୁର ସ୍କୁଲରେ ଆଉ ରହିବାକୁ ରାଜି ହେଲି ନାହିଁ । ଅନ୍ୟ ଶିକ୍ଷକ ନିୟୁତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା କରି ପାରିଲି ନାହିଁ । ମେନେଜର—ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ ସ୍କୁଲର ଗୃହ ବୁଝାଇ ଦେଇ ବୁମାରପୁର ଫେରି ଆସି ଛ ମାସର କୃତି ପାଇଁ ଦରଖାସ୍ତ କରି ଦେଲି । ସେହିପରି କରିବାକୁ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ମୋତେ ପତ୍ରରେ ଲେଖିଥିଲେ ।

ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲାର ପ୍ରଧାନ ସହର ବ୍ରହ୍ମପୁରରୁ “ଗଞ୍ଜାମ ଓଡ଼ିଆ ହିତବାଦୀ” ନାମରେ ଖଣ୍ଡେ ପାସିକ ଓଡ଼ିଆ ପତ୍ରିକା ବାହାରୁ ଥିଲା । ତାହାର ସ୍ୱତ୍ୱାଧିକାରୀ—ରଞ୍ଜାଭଟ୍ଟଲ ଗୁରୁ ଶାସ୍ତ୍ରୀ । ସେ ତୈଳଙ୍ଗୀୟ କିମ୍ବା ବ୍ରାହ୍ମଣ । ପତ୍ରିକାର ଭାଷା ଭଲ ନୁହେଁ, ସେ ସମୟର ଅର୍ଦ୍ଧ ଓଡ଼ିଆ ଅର୍ଦ୍ଧ ତୈଳଙ୍ଗୀୟ ମିଶ୍ରିତ ଗଞ୍ଜାମ ଭାଷାରେ ପତ୍ରିକା ଚଳୁଥିଲା । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ସେହି ପତ୍ରିକାରୁ ଖଣ୍ଡେ ଖଣ୍ଡେ ଉତ୍ତର ପ୍ରଜାବନ୍ଧୁରେ ଅନେକ ଥର ଥିବା ବିଦ୍ରୁଷ କଲେ । ସେଥିରେ ଅନେକ ବାଦାନ୍ତବାଦ ଲାଗିଲା । ଶେଷରେ ଗୁରୁ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ରମ୍ଭା ଯାଇ ଓଡ଼ିଶାରୁ ଜଣେ ସମ୍ପାଦକ ଆଣେଇ ଦେବାପାଇଁ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ଗାଳମଣି ବାବୁ ସେ ବିଷୟ ମୋତେ ଲେଖି ମୋର ମତ ପଚାରୁଲେ, ମୁଁ ସ୍ୱୀକୃତ ହେଲି । ଗୁରୁ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ବି ମୋର ପତ୍ର ଆଦାନ ପ୍ରଦାନ ଚଳିଲା । ସେ ମୋତେ ପତ୍ରିକା ଟଙ୍କା ବେତନରେ ତାଙ୍କ ‘ସରସ୍ୱତୀ ପ୍ରେସ’ର ମେନେଜର ଏବଂ ଗଞ୍ଜାମ “ଓଡ଼ିଆ ହିତବାଦୀ” ପତ୍ରିକାର ସମ୍ପାଦକ ନିୟୁତ କରି ନିୟୁତ ପତ୍ର ପଠାଇଲେ । ମୋର ନିୟୁତ ବିଷୟ ପ୍ରଜାବନ୍ଧୁରେ ବାହାରିଲା । ସେ ସମୟର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସମ୍ପାଦକ ପତ୍ରରେ ବି ବାହାରିଲା । ବାଲେଶ୍ୱରର “ଓଡ଼ିଆ ନବ ସମ୍ପାଦ” ଖୁବ୍ ଅନନ୍ଦ ଏବଂ ଗର୍ବ ପ୍ରକାଶ କରି ଲେଖିଲେ । ତାଙ୍କର ଗର୍ବର କାରଣ ଏହି ଯେ—ମୁଁ ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲାବାସୀ । ଗୁରୁ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ଓଡ଼ିଆ ଅଭିମାନ ଖୁବ୍ ଥିଲା । ସେଥିରେ ତାଙ୍କର ଯଥେଷ୍ଟ ଆୟ ହେଉଥିଲା । ପ୍ରଥମ “ଗଞ୍ଜାମ ଓଡ଼ିଆ” ସମ୍ପାଦକରେ ସେ ‘ଉତ୍କଳ ବିନୋଦ’ ଉପାଧି ପାଇଥିଲେ । ପରେ ସେହି ସମ୍ପାଦକ ଉତ୍କଳ ସମ୍ପାଦକରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । ସେହିଠାରୁ ଉତ୍କଳର ଜାଗରଣ ଆରମ୍ଭ ହେଲା ।

ମୋର କୃତି ଦରଖାସ୍ତ ଡିପୋଜିଟ ଇନ୍‌ସପେକ୍ଟରଙ୍କ ଅଫିସରେ ପଡ଼ୁଥିଲା । ରମାମାଥ ବାବୁ ସେହି ସମୟରେ ଭଦ୍ରକ ଗସ୍ତରେ ଆସିଲେ । ସେ କୋଲକାତାରେ ରହି ମୋତେ ଡକାଇ ପଠାଇଲେ । ମୁଁ ଯାଇ ସାକ୍ଷାତ୍ କଲି । ରମାମାଥ ବାବୁ କହିଲେ—“ବିଭିନ୍ନ ମୋର ଭଦ୍ରକ ଆସିବାର ନଥିଲା, ତୁମ୍ଭର କୃତି ଦରଖାସ୍ତ ପାଇ ଗୁଲି ଆସିଲା । ଯେତେବେଳେ ଆସିବ ଏ ଅଞ୍ଚଳର କେତୋଟି ସ୍କୁଲ ଦେଖିଯାଏ । ତୁମ୍ଭେ ମୋ ସାଙ୍ଗରେ ନନ୍ଦପୁର ଆସି ପୁଲୁକୁ ଗୁଲି, ଆଜି ସେଠାରେ ରହିବ, ରାତିରେ କଥାବାର୍ତ୍ତା ହେବା ।” ମୁଁ ତଥାସ୍ତ କହି ସଙ୍ଗରେ ବାହାରିଲି । ସେ ଗାଡ଼ରେ ଆସିଥିଲେ । ଉଭୟେ ସେହି ବଳଦ ଗାଡ଼ରେ ଯାଇ ସନ୍ଧ୍ୟା ସମୟରେ ନନ୍ଦପୁର ସ୍କୁଲରେ ପହଞ୍ଚିଲୁ ।

ରାତିରେ ଅନେକ କଥାବାର୍ତ୍ତା ହେଲା । ମୋର ଗଞ୍ଜାମ ଯିବା କଥା ପଡ଼ିଲା । ରମାମାଥ ବାବୁ ଶୁଣି ଖୁସି ହେଲେ, ଦୁଃଖିତ ମଧ୍ୟ ହେଲେ । କହିଲେ—“ତୁମ୍ଭେ ଗୋଟାଏ ଦେଶବାସୀରେ

ଯାଉଛି, ସେଥିରେ ବାଧା ଜନ୍ମାଇବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ତେବେ ଏଠାରେ ବି କୁମ୍ଭର ଉଲ୍ଲେଖ ହେଉ ପାରନ୍ତା । ଜିଜ୍ଞାସାରେ କେତେକ ଏସିଷ୍ଟେଣ୍ଟ ସର୍ବିସମେନ୍‌ଙ୍କର ରହିବେ । ବେତନ ଭରଣ ଟଙ୍କା ହେବ । ମୁଁ ସେହି କାମ କୁମ୍ଭଙ୍କୁ ଦେବ ।” ମୁଁ କହିଲି—ମୁଁ ନିୟୁତ ପଞ୍ଚ ପାଇ ସାରିବି, ନ ଯିବାର ଉପାୟ ନାହିଁ । ମୁଁ ଛ ମାସ ବୁଟିରେ ଯାଉଛି, ଅସୁବିଧା ହେଲେ ଫେରି ଆସି ପାରେ । ଅପଣଙ୍କର ଅନୁଗ୍ରହ ଥିଲେ କେତେବେଳେ ବା ମୋର ଉଲ୍ଲେଖ କରି ନ ପାରିବେ ? ଏହିପରି ଦି ପଦ ମିଳିଲା କହି ମୁଁ ସକାଳୁ ବିଦା ହୋଇ ଆସିଲି । କୁମ୍ଭର ପୁରର କେତେ ଜଣ ବଣିଷ୍ଠ ଲୋକ ବି ସେହିପରି କହିଲେ—“ଅମ୍ଭେମାନେ ଗୁନାକରି କୁମ୍ଭଙ୍କୁ ମାସରେ ଭରଣ ଟଙ୍କା ଦେବୁ, କୁମ୍ଭେ ଆଉ ଯାଆ ନାହିଁ ।” ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ଛଅମାସ ପରେ ଫେରି ଆସିବାକୁ ଅଣାଦେଇ ଆସିଲି । ମୋର ଗଞ୍ଜାମ ଯିବା ଗୁରୁଆଡ଼େ ଶୁଣି ହୋଇଗଲା । କେତେ ଲୋକ ଭୟ ଦେଖାଇ କହିଲେ—“ଗଞ୍ଜାମ ବରହମ୍ ପୁର ତେଲେଇ ମୂଲ୍ୟ, ତାହା ସମୁଦ୍ର ଦାଡ଼ରେ । ପ୍ରତିବର୍ଷ ସମୁଦ୍ର ମାଡ଼ ଆସି ଗାଁ-ଗଣ୍ଡା ବାଲି ଧର୍ମସାରେ ପୋତି ପକାଏ । ଲୋକେ ଏ ଅଞ୍ଚଳକୁ ପଳାଇ ଆସନ୍ତି । ସେ ସ୍ଥାନ ନିରାପଦ ନୁହେଁ ।” କେତେ କହିଲେ—“ବ୍ରହ୍ମପୁର ଯାଇ ଗୋଦାବରୀ ଆଡ଼େ; ସେହିଠାରେ ଦଣ୍ଡକାରଣୀ, ଭୃଗୁ ଜଙ୍ଗଲ, ବାଘ, ଭୃଲି ବିଷ୍ଣୁ—ସେଟା ବଡ଼ ଭୟର ଜାଗା ।” ଏହାଶୁଣି ମୁଁ ସେମାନଙ୍କର ଭୌଗୋଳିକ ଜ୍ଞାନକୁ ପ୍ରଶଂସା ନକରି ରହି ପାରିଲି ନାହିଁ । ମାତ୍ର ସେମାନଙ୍କ କଥାରେ ମୋର ସକଳର ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇ ପାରିଲା ନାହିଁ । ମୋର ବୁଟି ମଞ୍ଜୁର ହୋଇ ଆସିଲା । ଏଣେ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଯିବାପାଇଁ ଘନଘନ ଚିଠି ଲେଖିଲେ । ମୁଁ ଅନ୍ୟ ଶିକ୍ଷକ ନିୟୁତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅପେକ୍ଷା ନ କରି ଦ୍ଵିତୀୟ ଶିକ୍ଷକ ଜିମାରେ ଗୂର୍ପ ଦେଇ ବାହାର ଆସିଲି । ହରେକୃଷ୍ଣ ପାଣିଗ୍ରାହୀ ନାମରେ ଜଣେ ପୁରୁଣା ଛନ୍ଦ ଗୁଣିଆ ଅଣାରେ ମୋ ସଙ୍ଗରେ ଯିବାକୁ ବାହାରିଲା । ସେ ଓ ମୁଁ ଦୁହେଁ କୁମ୍ଭର ପୁରରୁ ଆସିଲୁ । ମୁଁ ଭିକରୁ ଦିନ ଘର ପାଖରେ ରହି ମୋର ଅନୁଜ (ପତ୍ନୀ ସହୋଦର) ସୋମନାଥକୁ ଗେଲପୁର ଅଃ ପ୍ରାଃ ସ୍କୁଲରେ ଛାତ୍ର ଗଞ୍ଜାମ ବାହାରିଲା । ସୋମନାଥ କୁମ୍ଭର ପୁରରୁ ଉଠି ଶ୍ରେଣୀରେ ପଡ଼ିଥିଲା । ସେ ବର୍ଷ ସେ ପରୀକ୍ଷା ଦେବ, ପରୀକ୍ଷା ଆଉ ଛ ମାସ ଥାଏ । ପରୀକ୍ଷାର ସ୍କୁଲ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିବାର ଅବଶ୍ୟକ ହେଲେ ଛ ମାସ ପୁର୍ବରୁ ଡଃ: ର: କର ମଞ୍ଜୁର ନେବାକୁ ହେବ, ନଚେତ୍ ବୁଝି ପାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଶିକ୍ଷାବିଭାଗର ଏହିପରି ନିୟମ ଥିଲା । ତଦନୁଯାୟୀ ମୁଁ ଅଗରୁ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଗଣ୍ଡିଥିଲି । କାରଣ, ସୋମନାଥର ବୁଝିପାଇବାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମ୍ଭାବନା ଥିଲା ।

ରମ୍ଭା ଷ୍ଟେସନରେ ଓଢ଼ାଇ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କୁ ସାକ୍ଷାତ୍ କରି ବ୍ରହ୍ମପୁର ଯିବା ସକାଶେ ସେ ମୋତେ ପଞ୍ଚ ଲେଖିଥିଲେ । ମୁଁ ତଦନୁସାରେ ରମ୍ଭାକୁ ଟିକଟ କାଟି ପୁରୀ ପାସେଞ୍ଜର ଟ୍ରେନ୍‌ରେ ବାହାରିଲି । ଠିକ୍ ତାହାଣ ମନେ ନାହିଁ । ମାତ୍ର ତେତେବେଳେ ବୈଶାଖମାସ । ହରେକୃଷ୍ଣ ମୋ ସଙ୍ଗରେ ଥାଏ । ଜଟଣି ଷ୍ଟେସନରେ ଓଢ଼ାଇ ମାତ୍ରାସ ମେଲରେ ଯିବାକୁ ହେବ । ତେତେବେଳେ ଶୋର୍ଟାଗ୍ରେଡ଼ ନାମ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ରାତି ପାହାନ୍ତା ବେଳକୁ ଜଟଣିରେ ଓଢ଼ାଇବାକୁ ହେଲା । ମାତ୍ରାଜ ମେଲ ବଲ୍‌କିତା ଅଳ୍ପ ଦିନ ଦଣ୍ଡା ବେଳେ ଆସି ଜଟଣି ଷ୍ଟେସନରେ ପହଞ୍ଚିଥାଏ । ନିତ୍ୟକ୍ରିୟା ଶେଷକରି ଜଳଖିଆ କରିସାରି ମେଲ ପ୍ରତ୍ୟାସାରେ ବସିରହିବାକୁ ହେଲା । ସେ ସମୟର ଜଟଣି ଷ୍ଟେସନ ବର୍ତ୍ତମାନ ପରି ନ ଥିଲା । ଗୋଟାଏ ଛତ୍ର ଷ୍ଟେସନ ପରି ଥିଲା । ଜଣେ କୋନ୍‌ସ୍ଟେବଲ ଆସି ଯାତ୍ରୀମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଦେଖି ପରସା ମାଗିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଲୋକଙ୍କର ପରିଧାନ ଖଣ୍ଡେ ସାତପିଆଁ ଚାପାହୁ, ଦେହଯାକ ଜାମୁକୋଳିଆ କାନ୍ଥରେ ଅଳଂକୃତ । ଏକ ବସ୍ତ୍ର ଛଡ଼ା ଦ୍ଵିତୀୟ ନାହିଁ । ଦେହଟ

ପାଣ୍ଡୁର, ମୁଖର ଦନ୍ତଗୁଡ଼ିକ ଅସ୍ଥଳିମୟ । ଲେକଟି ଦେଖିବାକୁ ଠିକ୍ ବରାହର ଗୋଟିଏ ସ୍ତମ୍ଭର ଯାଏ । ଦେହରେ ମଳବସି ଜାଦୁ ମାଡ଼ିଲା ପରି ଦେଖାଯାଉଥାଏ । ବୋଧହୁଏ, ଗତ ଦଶବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ସେ ଫୁଲ କରିନାହିଁ । ହାତ ଦେଖି ଶୁଭ୍ର ଅଙ୍ଗୁଳରେ ଫଳ କହୁ ଯାଉଥାଏ । ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟରେ ନିଜର ଜ୍ଞାନ ଗମ୍ଭୀର ଗ୍ରୋତି ବାଢ଼ୁଥାଏ । ବିଧାତା ପୁରୁଷ ପରି କାହାକୁ ଭବିଷ୍ୟତ ରାଜା, କାହାକୁ ବାଦସା ହେବାର ଦ୍ରୁତ ସଙ୍କେତ ଦେଇଯାଉ ଥାଏ । କଥା କହିଲା ବେଳେ ଜିଭରେ ବାଟୁଳି ବାଜେ ନାହିଁ । ଏତେ ରାଜା ବାଦସା କରିଦେଇ ସୁଜା ଭଜ ପୁରସ୍କାର ନାହିଁ । ଭବିଷ୍ୟତ ରାଜା ରାଜୋତ୍ତମାନେ କେହି ପରିସେ ଅଧିକେ ଦକ୍ଷିଣା ଦେଇଥାନ୍ତି । ଜ୍ୟୋତିଷପଣୁ ଆସି ମୋତେ ଶିକାର ଧରିବାକୁ ବସିଲେ । ମୁଁ କହିଲି—ତୁମ୍ଭେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରେ ବରାହମିଥୁର ରାଶିପରି ଦିଶୁଛ, ତୁମ୍ଭର ରୂପ ଭେଦ ବି ତୁମ୍ଭର ଅଗାଧ ବିଦ୍ୟାର ପରିଚୟ ଦେଉଛି । ମୋର ରଜା ମହାରାଜା ହେବାର ଇଚ୍ଛା ନାହିଁ । ଚିରକାଳ ଗରିବ ରହିବାକୁ ମୁଁ ସୁଖ ମଣେ । ଆଉ ମୋ ହାତ ଝିଙ୍କା ଝିଙ୍କି କର ନାହିଁ—ପଇସାଟିଏ ତଣ୍ଡ ନେଇ ମୋତେ ଦୟାକରି ଛାଡ଼ି ଦେଇ ଅନ୍ୟ ଶିକାର ଦେଖ । ମୋ କଥା ଶୁଣି ଉପସ୍ଥିତ ଯାତ୍ରୀମାନେ ଠୋ ଠୋ ହୋଇ ହସିଉଠିଲେ । ମୁଁ ପଇସାଟିଏ ଦେଇ ଦୁଷ୍ଟପ୍ରହ କବଳରୁ ରକ୍ଷାପାଇଲି । ସ୍ଥାନୀୟ ଲୋକଙ୍କ ଠାରୁ ଶୁଣିଲି, ଲେକଟି ବିଦ୍ୟାଶୂନ୍ୟ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଜିଭଟି ଶାଣଦିଆ । ହାତ ଦେଖି ଶବ୍ଦେ ପରୁଷ କଥା କହିଦେ, ଦୈବାତ ଗୋଟିଏ ଦୁଇଟା କଥା ପିଲଗଲେ ଯାତ୍ରୀମାନେ ତେତିକରେ କୃତାର୍ଥ ହୋଇ ପଇସେ ଅଧିକେ ଦେଇପକାନ୍ତି, ପ୍ରତ୍ୟହ ତାର ଏହି ବେଉସା ।

ରମ୍ଭା ଷ୍ଟେସନରେ ମେଲ ରହେ କି ନାହିଁ, କେହି ଠିକ୍‌ରୂପେ କହିପାରିଲେ ନାହିଁ । ମୁଁ ଯାଇ ଷ୍ଟେସନ ମାଷ୍ଟରଙ୍କୁ ପଚାରି ରୁଟି ଆସିଲି । ଯଥା ସମୟରେ ରେଲ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲା । ମୁଁ ଯାଇ ରେଲରେ ବସିଲି । ହରେକୃଷ୍ଣ ମୋ ପାଖରେ ବସିଲା । ତେଲେଜା ଯାତ୍ରୀ ଆସି ଭରତ ହୋଇଗଲେ । ସେମାନଙ୍କ କଥା ଅମ କାନକୁ ଗୁଡ଼ି ଶୁଣିବାକୁ ପସନ୍ଦ ଶୁଭୁଥାଏ । ତାଙ୍କ ହରରଜା ବେଶକୁଣ୍ଠା କିମ୍ଭୂତ କିମ୍ଭାବାର ଲାଗୁଥାଏ । ଗୋଟାଏ ନୂତନ ସଂସାରରେ ପ୍ରବେଶ କଲପରି ଜଣାଯାଉ ଥାଏ । ମୁଁ ନୀରବରେ ବସି ଦୁଇପାଖର ପ୍ରାକୃତିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଦେଖୁଥାଏ । ଦୂର ପବନଗୁଡ଼ିକ ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ଦେଖାଯାଉଥାଏ । କିଛି ସମୟ ପରେ ଦୂରରେ ଚିଲିକା ହ୍ରଦ ଦେଖାଗଲା । ତେଲେଜା ଯାତ୍ରୀମାନେ “ସିଲିକା ସମୁଦ୍ର—ସିଲିକା ସମୁଦ୍ର” ବୋଲି କୋଳାହଳ କରି ଉଠିଲେ । ଚିଲିକା ବାଜିକର ପରି କେତେବେଳେ ଲୁଚି ଯାଉଥାଏ, ପୁଣି ଦୂରରେ ଦେଖାଯାଏ ଥାଏ । କେତେବେଳେ ବା ପାଖକୁ ଦୃଷ୍ଟି ଆସୁଥାଏ । ଫେନ ହାସ୍ୟମୟୀ ତରଙ୍ଗ ତଟିକା ଚିଲିକା ସୁନ୍ଦର ରେଲ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଲୁଚିକାଳି ଖେଳି ଖେଳି ଗୁଲୁଥାଏ । ହ୍ରଦ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ପବନଗୁଡ଼ିକ ମୁନିରାଶିପରି ଜଳରେ ଠିଆହୋଇ ଧ୍ୟାନମଗ୍ନ ଥିଲାପରି ଦିଶୁଥାନ୍ତି । ଅସଂଖ୍ୟ ପକ୍ଷୀର କଲରବ ଠିକ୍ ତେଲେଜା ଯାତ୍ରୀ କଥାବାଣୀର ପ୍ରତିଧ୍ବନି ପରି ବୋଧହେଉ ଥାଏ ।

ପ୍ରାୟ ବାରଟା ସମୟରେ ମେଲ ରମ୍ଭା ଷ୍ଟେସନରେ ପହଞ୍ଚିଲା । ପାଲୁ (ଦୁଧ), ପେରୁଗୁ (ଦହି) ଶିକରେ କାନିଫାଟି ପଡ଼ିଲା । ରମ୍ଭାରେ ଦୁଧ, ଦହି, ଛେନା ଭଲ ମିଳେ । ଶ୍ରଦ୍ଧାର ମାନେ ଆସି ବାଡ଼ି ବିକିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ସେଠାରେ ଯିବିକୋଳି କାଠର ଅତି ସୁନ୍ଦର ବାଡ଼ି ମିଳେ । ମୁଲା ମଧ୍ୟ ସୁଲଭ, ପ୍ରତିଶଷ୍ଠ ଦୁଇଅଣାରୁ ବେଶୀ ନୁହେଁ । ଦେଖି ମୋର ଲେଉ ହେଲା, ଖଣ୍ଡେ କଣିଲି । ଏଣିକି ଆଉ ବାବୁ ସଜ୍ଜା ନାହିଁ, କେବଳ ଆୟା । ପ୍ରତି ଷ୍ଟେସନରେ ସଞ୍ଚିତାବାଲା-ମାନଙ୍କର ଆୟା ଶିକରେ ବାୟା ହୋଇ ଯିବାକୁ ହୁଏ । ମୁଁ ଏବଂ ହରେକୃଷ୍ଣ ଧାଟପର୍ମରେ ଠିଆ-ହୋଇ ଅଛୁଁ । ଏହି ସମୟରେ ଜୟକୃଷ୍ଣ ବାବୁ ଆସି ପଚାରିଲେ—ଅପଣମାନେ କେଉଁଠାରୁ ଆସିଲେ ? ହରେକୃଷ୍ଣ “ଭଦ୍ରକରୁ” ବୋଲି କହିବାରୁ ଜୟକୃଷ୍ଣ ବାବୁ ଆଉ କିଛି କହିବାକୁ

ଅବସର ନ ଦେଇ ମୋତେ ନମସ୍କାର କରି କହିଲେ—ମୋର ନାମ ଜୟକୃଷ୍ଣ ପଟ୍ଟନାୟକ, ଅପଣଙ୍କୁ ନେବାପାଇଁ ମୁଁ ଜିନିଦ୍ଦନ ହେଲା ଷ୍ଟେସନକୁ ଆସୁଛି । ଗୁନେୟା ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଦୁଇ ଦିନ ହେଲା ଆସି ରମ୍ଭାରେ ଥିଲେ । ସେ ଅପଣଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ବ୍ରହ୍ମପୁର ନେଇ ଯାଇ ଆସନ୍ତେ । ଅପଣ ଏ ଅଞ୍ଚଳକୁ କେବେ ଆସି ନାହାନ୍ତି । କାଳେ କୌଣସି ଅସୁବିଧା ଘଟିବ, ସେଥିପାଇଁ ସେ ସଙ୍ଗରେ ନେଇ ଯିବାକୁ ଆସିଥିଲେ । ଦୁଇଦିନ ଅପେକ୍ଷା କରି ସେ ଆଜି ସକାଳେ ଫେରିଗଲେ । ଅପଣ ପହଞ୍ଚିଲା ପରି ତାଙ୍କୁ ଟେଲିଗ୍ରାମ କରିବାପାଇଁ ଲାଲମଣି ବାବୁଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କରି ଯାଇଛନ୍ତି ।”

ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରତିନମସ୍କାର କରି ଧନ୍ୟବାଦ ଦେଲି ଏବଂ ଶିଞ୍ଜାଗୁରୁ—ଭ୍ରାତାରେ କହିଲି ମୋପାଇଁ ଅପଣ କେତେ କଷ୍ଟ ପାଇଛନ୍ତି; ଏହି ଉପକାର ପାଇଁ ମୁଁ କୃତଜ୍ଞ । ସେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ଶଲିକୋଟ ଗ୍ରାମୀଣ ବଙ୍ଗଳାକୁ ନେଇଗଲେ । ବଙ୍ଗଳାଟି ଷ୍ଟେସନର ଅତି ନିକଟରେ । ଗ୍ରାମୀଣ ଅତିଥିମାନେ ରେଲରୁ ଓହ୍ଲାଇ ସେଠାରେ ବିଶ୍ରାମ କରନ୍ତି । ବଙ୍ଗଳାଟି ଦେଖିବାକୁ ଅତିସୁନ୍ଦର । ପୁଣି ଗ୍ରାମୀଣତା ଭାବରେ ସୁସଜ୍ଜିତ । ଜୟକୃଷ୍ଣ ବାବୁ ପୁରୁ ସେଠାରେ ଖାଦ୍ୟର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରି ରଖି ଥିଲେ । ସମସ୍ତେ ଆହାର କରି ଟିକିଏ ବିଶ୍ରାମ କଲୁ । ଜୟକୃଷ୍ଣ ବାବୁ ସୁପ୍ରିମ ‘ପ୍ରକାବରୁ’ ପତର ମେନେଜର ଏବଂ ଗ୍ରାମୀଣର ଜଣେ ସମ୍ମାନିତ କର୍ମଚାରୀ । ପ୍ରସଙ୍ଗ ଫମେ ତାଙ୍କ ନାମ ଅନେକ ଥର ପଡ଼ିବ, ସେଥିପାଇଁ ଏଠାରେ ତାଙ୍କର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିଚୟ ଦିଅଗଲା ନାହିଁ । କେବଳ ଏତିକି କହୁଛି ଯେ ଅତି ଶୁଭକ୍ଷଣରେ ତାଙ୍କ ସହିତ ମୋର ସାକ୍ଷାତ୍ ହୋଇଥିଲା । ସୋଦରୋପମ ଶ୍ରଦ୍ଧା, ପ୍ରୀତି ଏବଂ ସହାନୁଭୂତିରେ ସେ ମୋତେ କିଛି ନେଇଥିଲେ । ଜୟକୃଷ୍ଣ ବାବୁ ଖଣ୍ଡେ ଟାଙ୍ଗାଗାଡ଼ି ଆଣିଥିଲେ । ସମସ୍ତେ ସେଥିରେ ବସି ରମ୍ଭା ଅଭିମୁଖରୁ ଯାତ୍ରାକଲୁ । ରମ୍ଭା ନଗରର ପ୍ରାକୃତିକ ଶୋଭା ମନୋମୁଗ୍ଧକର । ସତେ ଯେପରି ସ୍ୱର୍ଗର ରମ୍ଭା ଅପସରା ପରି ଗଳିବ ଉପରେ ପୁଷ୍ପର ରଖି ଚାଲିବା—ରୂପ ବିଶାଳ ସ୍ଥରକ ଦର୍ପଣରେ ନିଜର ଶୋଭା ଦେଖି ନିଜେ ମୁଗ୍ଧ ହେଉଅଛି । ପଥ, ଘାଟ ନିର୍ମଳ; ବିପ୍ଳବୀ ସୁସଜ୍ଜିତ ଏବଂ ସୁନ୍ଦର ।

ପଥର ବାମ ପାଖରେ ଚାଲିବାର ବିରାଟ ବିସ୍ତୃତ ସୁନ୍ଦର ଚଟବାଲରେ ମିଶି ଯାଇଅଛି । ମାନବର ଦୃଷ୍ଟିରେଖା ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପାଏନାହିଁ । ଅସଂଖ୍ୟ ରାଜହଂସପକ୍ଷୀ ସତଳ ତରଙ୍ଗ ଦୋଳରେ କ୍ରୀଡ଼ାମଗ୍ନ । ମହା ସୋଗିନା ଚାଲିବା ମଧୁର ଭୈରବ ସ୍ୱରରେ ଓଁ କାର ଶବ୍ଦ ଆବୃତ୍ତି କରୁଅଛି । ହଂସପକ୍ଷୀକ ତାଳେ ତାଳେ ନାଚି ଓହ୍ଲନ୍ତି । ଦୁର୍ଗତ ନୌକାମାନ ପାଲ-ପକ୍ଷ ବିସ୍ତାର କରି ହୃଦୟକୁ ଲଗି ଚାଲିଗୁଡ଼ିକ ଉଡ଼ି ଆସିଲା ପରି ଦେଖାଯାଉଥାନ୍ତି । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ସୁଦ୍ର ବୃହତ୍ ମସ୍ତକ ସମୁଦ୍ର ଭୟରେ ଡେଇଁ ଉଠୁଛନ୍ତି । ସେ ଦୃଶ୍ୟ, ଚାଲିବା ସୁନ୍ଦର ରୌପ୍ୟ ରସନା ବିସ୍ତାର-କରି ସୂର୍ଯ୍ୟକିରଣ ପାନ କଲାପରି ଦିଶୁଅଛି । ଆକାଶରେ ବିବିଧ ବର୍ଣ୍ଣର ପକ୍ଷୀ ଉଡ଼ି ଉଡ଼ି କୋଳାହଳ ସର୍ଜନା କରୁଛନ୍ତି । ସ୍ୱଭାବ ମୁଖର ଚାଲିବା ସେହି ଶବ୍ଦରେ ଅଧିକ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇଉଠୁଛି । ତଳୁଆ ତକୋଇ ଚଳିମାର ଉଡ଼ି ବୁଲୁଛନ୍ତି । ମସ୍ତକୀଣୀ ପକ୍ଷୀକୁଳ କାଳପରି ହାମ ମାର ମସ୍ତକ ସମୁଦ୍ରର କାଳ ଶେଷ କରି ଦେଉଅଛନ୍ତି । ଏତେଦିନ ଯାଏ ମହୋଦଧି ରାଜକେମା ଚାଲିବାର କାଲ୍ପନିକ ଛବି ମାନବପରି ଦେଖି ଆସୁଥିଲି । ଆଜି ପ୍ରକୃତ ସୃଷ୍ଟି ଦେଖିଲି, ନେତ୍ର ସାର୍ଥକ ହେଲା—ଆକାଶର ସମ୍ପର୍କ ହେଲା—ଭ୍ରାତାଦେବତାଙ୍କୁ ଧନ୍ୟବାଦ ଦେଲି । ଚାଲିବା ଦେହରେ ନେତ୍ର ଲାଗିରହିଲା, ଆଉ ଫେରି ଆସିଲା ନାହିଁ । ଗାଡ଼ିରେ ବସି ବସି କେତେ କଥା ଭାବିଲି । ହୃଦୟରେ କେତେ ଭାବ ଜାତ ହେଲା । ଅହୋ, କି ଅଭୂତ ମହାଦୃଶ୍ୟ ! ଗୁରୁଆଡ଼େ ପବିତ୍ର, ପବିତ୍ର ପଥରେ ପବିତ୍ର, ମଝିରେ ଚାଲିବା, ସତେ ଯେପରି ଚାଲିବାର ସ୍ୱପ୍ନମୟ ଲାଗିଛି । ଗିରିସର ମଧ୍ୟରେ ଚାଲିବା ଗୁରୁଦିଗକୁ ଚାହିଁ ନିଜର ମନୋମତ ବର ଖୋଜି ଦେଖୁଛି । ଭାବିଲି—ବରୁଣ ରାଜା ଏଡ଼େବଡ଼ କନ୍ୟା ବଢ଼ାଇ ଘରେ ରଖିଛି, ଏହା କଣ ଭାର ମନେ ନଥିଲା ! ଅଶ୍ରୁକ୍ତି କଥା ବା କଥା ? ବିଳାସ ବିଭୋର ରାଜା ତ, ସ୍ୱଭାବରେ

ଭୋଲା ମହେଶ୍ୱର । ପୁଣି ବଡ଼ଘରର କଥା ବଡ଼ଘରରୁ ଏକା ସୁନ୍ଦର । କଥାରେ କହନ୍ତି
 “ବଡ଼ କଥା ବଡ଼ରୁ ସାଜେ, ଯାନ ନା ରେ ବାଇଦ ବାଜେ । ଯାହାହେଉ ଜଳଗାଢ଼ର ଏ ସୁବୁଦ୍ଧି
 କେବେ ଆସିଲା—କେଉଁ କାଳରୁ ଏ ସ୍ୱପ୍ନର ସଭା ବସିଲାଣି—ପୁଣି ଏ ସ୍ୱପ୍ନର ଶେଷ ବା
 କେବେ ହେବ—ଏହାକୁ ବିଚାର କରି ପ୍ରବନ୍ଧ ହୋଇଗଲା । ଏ ମହା ସ୍ୱପ୍ନର ସଭା ମଉଳିବାକୁ ଆଦର
 କେତେ ଯୁଗ ମହାଯୁଗ ବହୁସିବ ତାହା କିଏ ଗଣି କହିପାରିବ ନାହିଁ । ବର ବିଷୟ, ଜନ୍ୟ ବିଷୟ,
 ଏହି ବିଧିବିଧିର ରାଜଯୋଗକ ପାଇଁ ବିଷୟ ସମୟର ଆବଶ୍ୟକତା ବିଚିତ୍ର କଥା । ବିଷୟକୁ
 ଅବିଷୟ ସୁନ୍ଦର ଦେଖି ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ସୁନା ଧରଣୀ ସୁନ୍ଦର ମହାକାଶକୁ ପତି ରୂପରେ ବରଣ
 କରିଅଛି । ଏତେ ଶୈଳଗୁଳ ବର ତ ଦେଇ ବସିଛନ୍ତି, ମାତ୍ର ଯେ ରାଜନୟନର ମନୋନୀତ
 ହେବ, ସେହି ଏକା ଭାଗ୍ୟଧର । ଜେମାମଣି ଶଲ୍ୟା ତାହାର ଗଳାରେ ଲଢ଼ା—ବରଣମାଳା
 ଲମ୍ବାଇ ଦେବ । ସେଦିନ ଆକାଶ ଗାତାଳ ହସିଉଠିବ—ହସନସହ ହସି ଉଠିବେ—ସୁଧୁବା
 ହସି ହସି ମଙ୍ଗଳ ଶଙ୍ଖ ବଜାଇବ—ଶର ସଧବା ଦର୍ଶବଧୂ ଚଳ ହଳହଳୀ ଦେଇ ତନ୍ତ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ
 ରୂପ ଅର୍ଚ୍ଚ୍ୟ ଥାଳୀରେ ବରକନ୍ୟାଙ୍କୁ ବଦାପନା କରିବେ ।

ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କ ବସାରେ ପହଞ୍ଚିଲା ବେଳକୁ ସେ ଖାଇସାରି ବିଶ୍ରାମ କରୁଥିଲେ ।
 ତାଙ୍କ ଲେଖା ଲେଖିର ଭବଭଙ୍ଗୀରୁ ମୁଁ ମନେକରିଥିଲି ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ହାତୀପରି ଗୋଟାଏ ପ୍ରକାଶ
 ହୋଇଥିବେ । କିନ୍ତୁ ମୋର ସେ କଲ୍ୟାଣ ଏକାବେଳେକେ ବିପରୀତ । ଦେଖିଲି ଦେହର
 ହାତ କେତେ ଖଣ୍ଡ ଗଣି ହେଉଛି, ଦେହର ଉଚ୍ଚତା ପ୍ରାୟ ଦିନିଦ୍ୱାଦ ହେବ । ମନେମନେ
 କହିଲି, ଏ ଖବ ଦେହ ଖଣ୍ଡକରେ ଏତେ ବିଦ୍ୟା ରହିଛି କିପରି । ପୁଣି ଭାବିଲି—ଅସମ୍ଭବ ବା
 କଥା ? ଯଦୁ ବୃତ୍ତିଆଣି ପେଟରେ କେତେ ସୁତା ଆଏ ବିଏ କଲିପାରିବ । ଆବୃତ ତ ଗୁଣର
 ମରମାସକ ହୃଦୟ । ଶିଷ୍ଟାଗୁରର ଆଦାନ ପ୍ରଦାନ ହୋଇଗଲା । କି ସୁନ୍ଦର ମନଶୋଭା ସରଳ
 ବ୍ୟବହାର । ଯେପରି ଏଥିପୁରୁଷ ବହୁବାର ଦେଖାଯାନ୍ତା, କଥାବାଞ୍ଛି, ମିଳାମିଶା ହୋଇ-
 ଯାଇଛି । ଖାଦ୍ୟପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇ ଖାଦକର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରେ ଥିଲା । ସାମାନ୍ୟ କଥାବାଞ୍ଛି ପରେ
 ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ମୋତେ ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଘରକୁ ନେଇଗଲେ । ଦେଖିଲି—ସରୁଗୁରୁର ଭ୍ରତ, ଗୋଟା
 ଦଶବଜ୍ରା, ତରକାର ଦୁଇଜଣଙ୍କ ପାଇଁ ବଡ଼ା ହୋଇ ରହିଅଛି । ଆଗରୁ ତ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କ ଅମାୟିକ
 ଅମୂଲ୍ୟ ବ୍ୟବହାରରେ ପେଟ ପୂରୁଯାଇଥିଲା । ତଥାପି ସେ ଖାଦ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ଉପଯୁକ୍ତ ସଦବ୍ୟବହାର
 କରିବାକୁ ମୁଁ ବୁଝିତ ହେଲି ନାହିଁ । ଗୋଟାଏ ରାତି ଓ ଗୋଟାଏ ଦିନର ଉପବାସରେ ଉଦର
 ଦେବତା ହତାଶ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲେ, ତାଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିସାରି ମୁଁ ଅଶ୍ୱସ୍ତ ହେଲି । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ
 ମୋତେ ପ୍ରଜାବନ୍ଧୁ କାର୍ଯ୍ୟାଳୟକୁ ନେଇଯାଇ ପ୍ରିଣ୍ଟିଂପ୍ରେସ, ଅକ୍ସର ରହିବାର କେସ୍ ଏବଂ ଅଉ
 କେତେ ଯନ୍ତ୍ରପାତି ଦେଖାଇ ଅଧିକାର ଦେଖିଗଲେ । ସେଠାରେ ପୂର୍ବ କାଟିବାର ଯାଗ ଓ ଯେଉଁ
 ସଙ୍କେତ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ, ତାହା ସବୁ ବୁଝାଇ ଦେଲେ । ଏଥିପୁରୁଷ ମୁଁ ପ୍ରେସ ଦେଖି ନ ଥିଲି,
 ଏହାରେ ମୋର ପ୍ରେସ ସାଙ୍ଗରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ପରିଚୟ ହେଲା । ଅଧିକ କାର୍ଯ୍ୟ
 ଶେଷ ହେଲା ପରେ କର୍ମଗୁଣମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ବସାକୁ ଫେରି ଆସିଲି । ଅଧିକାଂଶ କର୍ମଗୁଣ
 ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କ ବସାରେ ଆସନ୍ତି । କଟକ ଏବଂ ଭୁବନେଶ୍ୱରବାସୀ କେତେ ଜଣ କମ୍ପୋଜିଟର
 ପ୍ରଜାବନ୍ଧୁ ପ୍ରେସରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ କହିଲେ—“ହୁମୁକୁ ଏହି ଭାବରେ ଗୁରୁପୁର
 ସିବାକୁ ହେବ । ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ପଦ୍ଧତି ନ ବାହାରିବାରୁ ସେ ଅଧିକାରୀ ହୋଇ ପଡ଼ିଲେଣି । ଶୀଘ୍ର
 ପଦ୍ଧତି ବାହାରିବା ଦରକାର । ତାହା କିମ୍ବଦନ୍ତରୂପେ ବାହାରେ ନାହିଁ ବୋଲି ଗ୍ରାହକମାନେ
 ଅନେକ ଥର ପ୍ରଜାବନ୍ଧୁରେ ଅଭିଯୋଗ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ, ତାହା ହୁମୁ କାଣିଥିବ ।
 ପଦ୍ଧତି ଖଣ୍ଡ ଯେମିତି ଏଣିକି କିମ୍ବଦନ୍ତ ସମୟରେ ବାହାରେ, ସେଥିର ତେଜ୍ଜା କରିବ । ଗୁନେୟା
 ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଭାବ ତତ୍ତ୍ୱମତି, ହୁମୁ ବୁଝି ଶୁଣି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବ । ଖାଇ ସାରିଲା ପରେ ଜୟହୃଦ୍ ବାଦୁ

ହୁମୁକ୍ତ ନେଇ ରେଳରେ ବସାଇ ଦେଇ ଆସିବେ । ବ୍ରହ୍ମପୁର ଷ୍ଟେସନରେ ଅନେକ ଝଟକା ଗାଡ଼ ମିଳେ । ଭଡ଼ା ଖୁବ୍ ଓଶା, ହ ପଇସା ଦେଇ ଝଟକାବାଲାକୁ କହିଲେ ସେ ହୁମୁକ୍ତ ନେଇ ଖଲିକୋଟ ଗୁଜାରାଟ୍ ବଙ୍ଗଳାରେ ପହଞ୍ଚାଇ ଦେବ । ସେଠାରେ ଫକୀର-ମୋହନ ସେନାପତି ଅଛନ୍ତି । ହୁମୁକ୍ତ ଯାଇ ପ୍ରଥମେ ତାଙ୍କ ବସାରେ ଓଞ୍ଚାଇବ ବୋଲି ସେ କହିଛନ୍ତି । ସେଠାରେ ଶୁଣି କଟାଇ ସକାଳେ ଗୁନେୟା ପ୍ରେସକୁ ଯିବ । ଫକୀରମୋହନ ବାବୁ ସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ରମ୍ଭା ଆସିଥିଲେ । କେତେ ଦିନ ହେଲା ଯାଇ ବ୍ରହ୍ମପୁରରେ ଅଛନ୍ତି । ସେଠାରେ ଆହୁର ଅଠ ଦଶଦିନ ଯାଏ ରହିବେ ।” ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କ କଥାମୁତାବକ କାର୍ଯ୍ୟ ହେଲା । ଜୟବୃଷ୍ଟ ବାବୁ ଟିକଟ କାଟି ଆଣି ଆମ୍ଭ ଦୁହିଁକୁ ରେଳରେ ବସାଇ ଦେଇ ଗଲେ । ତେତେବେଳେ ଭଦ୍ରକରୁ ବ୍ରହ୍ମପୁର ଯାଏଁ ତତ୍ତତ୍ତ ଶ୍ରେଣୀର ଟିକଟଭଡ଼ା ଦୁଇଟକା ଅଠଅଶା ଥିଲା । ମେଲ ପାସେଝେର ଭଡ଼ା ସମାନ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ବଢ଼ି ବଢ଼ି ଦୁଇଗୁଣର ପାଖକୁ ଆସିଲାଣି । ସେ ସମୟୁ ଅପେକ୍ଷା ରେଳ ଷ୍ଟେସନର ସୁଖ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଅଧିକ ହେଲାଣି । ସବୁ ଷ୍ଟେସନରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭାଷା ସଙ୍ଗେ ଓଡ଼ିଆରେ ଷ୍ଟେସନର ନାମ ଲେଖା ଯାଇଥାଏ । ମାତ୍ର ଓଡ଼ିଆ ଅକ୍ଷରର ବିଚିତ୍ର ଭଙ୍ଗୀ ଦେଖି ତାହା ଅକ୍ଷର କି ମେଲେଇଆ ଶ୍ରେଣୀ, ଚିତ୍ରିବା କଠିନ । ହୁମା ଷ୍ଟେସନର ନାମ ବହୁ ବକ୍ଷରେ ‘ଦୁଶା’ ବୋଲି ପଡ଼ିଲା । ସମ୍ପାଦକ ହୋଇ ଏ ବିଷୟ ମୁଁ ‘ହିତବାଦୀ’ରେ ଲେଖି ପ୍ରତିକାର ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଥିଲି । ରମ୍ଭା ନାମର ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ଦେଖି ହସ ମାଡ଼ିଲା, ଓଡ଼ିଆ ଅକ୍ଷରର ବିକୃତିରେ ଦୁଃଖ ବି ହେଲା । ‘ମୁ’ ଅକ୍ଷରଟିକୁ କେହି ଯେପରି ଶୂଳରେ ଚୁଟି ଚିତ୍ତପଥା କର ସକାର ଦେଇଛି ।

ଯଥା ସମୟରେ ବ୍ରହ୍ମପୁର ଷ୍ଟେସନରେ ରେଳଗାଡ଼ି ରହିଲା । ମୁଁ ଏବଂ ହରେକୃଷ୍ଣ ଓଞ୍ଚାଇ ପ୍ଲାଟଫର୍ମ ପାର ନହେଉଣୁ ଜଣେ ଡାକ୍ତର ଆସି ପ୍ରେମ୍ ପରୀକ୍ଷା କଲେ । ତେତେବେଳେ ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ ଷ୍ଟେସନରେ ପ୍ରେମ୍ ପରୀକ୍ଷା ଲାଗିଥାଏ । କଲିକତାରେ ପ୍ରେମ୍‌ସ୍ତେସ ପ୍ରକଳଭବରେ ଲାଗିଥାଏ । ତେଣୁ ଯେଉଁ ଯାତ୍ରୀମାନେ ଆସନ୍ତି ତାଙ୍କର ପରୀକ୍ଷା ନ ଦେଇ ନିସ୍ତାର ନାହିଁ । ଡାକ୍ତରଟି ଯାହାକୁ ମନମୁଣ୍ଡିଆ ଦେଖେ ତାକୁ ଦଶଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମପୁରରେ ରହି ଡାକ୍ତରଖାନା ଯିବାପାଇଁ କହେ । ସେମାନେ ନାଲିସ୍ତଳ ହୋଇ ଦୁଇ ପଇସା ବା ଅଣାଏ ଦେଲେ ଛାଡ଼ିଦେବ । ଆମେ ଦୁହେଁ ପଇସା ଦେଲୁନାହିଁ, ଡାକ୍ତର ଦୁଇଗଣ୍ଡି ଫାରମ କାଟି ଆମ ଦୁହିଁଙ୍କ ହାତରେ ଦେଇ କହିଲା—“ପ୍ରତି ରୋଗକ ତରେ ଆସ ପଡ଼ିବି ଯିବି ହେ ।” ଏ ବିଚିତ୍ର ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ମୁଣ୍ଡଗଣ୍ଡି ଆମେ କିଛି ବୁଝି ପାରିଲୁ ନାହିଁ । ଫାରମ ଦୁଇଗଣ୍ଡି ପକେଟରେ ପକାଇ ଗୁଲି ଆସିଲା । ବାହାରେ ଝଟକାବାଲାମାନେ ଆସି ଗର୍ଭପଣ୍ଡାମାନଙ୍କ ପରି ଘୋର ଗଲେ । “ଆୟା ବାଣ୍ଟି ଆକା—ଆୟା ବାଣ୍ଟି ଆକା” (ବାବୁ, ଗାଡ଼ି ଲୋଡ଼ା,) କହି ପଛରେ ଗୋଡ଼ାଇଲେ । ରେଳଗାଡ଼ି ପହଞ୍ଚିବା ପୂର୍ବରୁ ଦୁଇଟା ଝଟକା ଆସି ଷ୍ଟେସନ ପଛ ପାଖରେ ଭଡ଼ାଭଡ଼ି ହୋଇ ରହିଥାଏ । ଝଟକା ଏକ ପ୍ରକାର ଏକବାଦନଯୁକ୍ତ ହାଲୁକା ଶଗଡ଼ । କାହିଁରେ ଗୋଟାଏ ଘୋଡ଼ା, କାହିଁରେ ବା ଗୋଟାଏ ବଳଦ ଯୋଗା ହୋଇଥାଏ । ତାହା କଲି ଯୁଗର ପୁଷ୍ପକ ରଥ । ପର୍ଯ୍ୟାୟକ ଘୋଡ଼ା ଏକାଳରେ ନାହାନ୍ତି । ଝଟକା ରଥରେ ଯେଉଁ ଅଶ୍ୱିନୀ କୁମାରଟି ଯୋଗା ହୋଇଥାଏ ତାହା ଏକ ଦର୍ଶନୀୟ ପଦାର୍ଥ । ସେଗୁଡ଼ିକ ବରଡ଼ା ପତ୍ର ପରି ଥିବି ଥିବି ସ୍ପନ୍ଦିତ ପାଦରେ ଗୁଲନ୍ତି । ଝଟକାରେ ବସିବା ଆଉ ମୁଦ୍‌ଗରରେ ଛେଗୁ ଖାଇବା ଏକା କଥା । ଶସ୍ତରର ଅବସ୍ଥା ଚୁଟାଠାରୁ ଟିକିଏ ମୋଟ, ତହିଁ ଉପରେ ସାରଥୀର କପାଘାତ, ଘୋଡ଼ାଗୁଡ଼ିକ ଯମଦେବତାକୁ ନାକ ଫରୁଡ଼ି ଛଳରେ

କଠୋର ଅଭିଶାପ ଦେଇ ଅଗ୍ରସର ହୁଅନ୍ତି । ସୁରଭିନନ୍ଦନସ୍ନାନ ରଥଗୁଡ଼ିକ ଆହୁରି ତମଜାର । ସେ ବାଟଯାକ କରୁଣ ସ୍ଵରରେ ସଙ୍ଗୀତ ଆଳାପ କରି କରି ଗୁଲେ । ସେହି ଅସୁବ ଶୁଣି ଶୁଣି ଅଶ୍ରେଷ୍ଠର ବ୍ୟଥା, ବେଦନା ସବୁ ହରିଯାଏ । ପୁଅଲ ପରିଧବଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତି ପକ୍ଷରେ ଝଟକା ଅଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଭିସମ୍ପାଦ ଭୁଲ ।

ଖଣ୍ଡେ ଝଟକାରେ ଯାଇ ଖଲ୍ଲିକୋଟ ବଙ୍ଗଳାରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ତେତେବେଳକୁ ପ୍ରାୟ ଶୁଦ୍ଧ ଦୁଇଟା । ଫକୀରମୋହନ ବାବୁ ଶୋଇଥିଲେ । ତାଙ୍କୁ ଉଠାଇବା ଉଚିତ ମନେ କଲି ନାହିଁ । ଝଟକାବାଲକୁ ବିଦାକରି ଦେଇ ସାମାଜିକତା ବାରଣ୍ଡାରେ ରଖି ଟିକିଏ ବିଶ୍ରାମ କଲି । ବସୁଁ ବସୁଁ ଭିଜିଟା ବାଜିଗଲା । ହରେକୃଷ୍ଣ ସେଠାରେ ଜଗାଇ ବଙ୍ଗଳା ଜଗିବା ଲେକଟିକୁ ସଙ୍ଗରେ ଘେନି ମୁଁ ନିତ୍ୟକର୍ମ କରିବାକୁ ବାହାରିଲି । ପ୍ରତ୍ୟହ ଗୁରୁଟା ବେଳେ ସ୍ନାନ କରିବାର ଅଭ୍ୟାସ ମୋର ବହୁଦିନରୁ ଥିଲା । ଖଲ୍ଲିକୋଟ ବଙ୍ଗଳା ଯେଉଁଠି ସେ ସ୍ନାନର ନାମ ବିଜୟର । ନିକଟରେ ସୁପ୍ରଶସ୍ତ “ବିଜୟର ବନ୍ଧ”, ଜଳ କାତ୍ୟାର ପରି ସ୍ପଷ୍ଟ । ପ୍ରାକାଶ୍ଵ ଅ ପବନ ପୁଷ୍ପଗଣିରେ ଜଳବେଣୀ ସୃଷ୍ଟି କରୁଛି । ଦାନ୍ତ ଘଷିସାର ଗାଧୋଇଲି । ବଙ୍ଗଳା ନାଇକ ଦୂରରୁ ଭ୍ରମର ସହର ଦେଖାଇ ଦେଲା । ମାଛି ଅଜାର ବେଳ । ସହରଟି ଗୋଟାଏ ମାନଚିତ୍ର ପରି ଦେଖାଯାଉଥାଏ । ଗାଧୋଇ ସାରି ଅସି ବାରଣ୍ଡାରେ ବସି ଠାକୁର ନାମ ନେଲି, ହରେକୃଷ୍ଣ ନିତ୍ୟକର୍ମ କରିବାକୁ ଗଲା । ମୋର ପୂଜା ସରିଲା, କିଛିକ୍ଷଣ ପରେ ଫକୀରମୋହନ ବାବୁ ଉଠି ବାହାରକୁ ଅସି ମୋତେ ଦେଖିଲେ । ତାଙ୍କର ବ୍ୟସ୍ତତାର ସୀମା ରହିଲା ନାହିଁ । କହିଲେ—“ତୁମ୍ଭେ କେତେବେଳୁ ଅସି କାକରରେ ବସି କଷ୍ଟ ସହଲ, ମୋତେ ଉଠାଇଲ ନାହିଁ । କେହି ଅସିଲେ ମୋତେ ଉଠାଇ ଦେବାପାଇଁ ବଙ୍ଗଳା ଜଗାଳି ନାଇକକୁ କହିଥିଲି । ସେବି ଉଠାଇଲା ନାହିଁ ।” ତାଙ୍କୁ ଏପରି ସନ୍ତାପି ହେବାର ଦେଖି ମୁଁ କହିଲି—ନାଇକ ମୋତେ କହିଥିଲା, କିନ୍ତୁ ମୁଁ ଅପଣଙ୍କୁ ଡାକିବାକୁ ମନାକଲି । ଏହା କହି ମୁଁ ଯାଇ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଣାମ କଲି । ସେ ମୋ ମୁଣ୍ଡରେ ସ୍ନେହ ଶୀତଳହାତ ଚୁଲାଇ କଲାଣ କଲେ । ତଞ୍ଜଳ କପି କରିଦେଇ ଶେଷାଇ କରି ଦେବାକୁ ସେ ପାତକକୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ଦୁହେଁ ବସି କଥାବାକ୍ସି ହେଉଛୁ, ଫକୀରମୋହନ ବାବୁ ଦୂରକୁ ଗୁଡ଼ି ଦେଇ କହିଲେ—ଏହି ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଅସୁଛନ୍ତି । ତୁମ୍ଭେ ନ ଅସିବାରୁ କାଲି କେତେ ଭାବନା କରୁଥିଲେ । ମୁଁ ଦେଖିଲି ବକ୍ସିତ୍ଵ-ବାଟେ ଅମର ଅନ୍ତକୁ ଜଣେ ଉଦ୍ରେକ୍ଷିକ ଅସୁଛନ୍ତି । ମୁଣ୍ଡରେ ବାବୁର ବାଳ, ହାତରେ ସୁନା ବଳା ଏବଂ କାନରେ ପଥରବସା ସୁନାଫୁଲ । ଗୁଡ଼ୁଁ ଗୁଡ଼ୁଁ ଅସି ସେ ପହଞ୍ଚି ଗଲେ । ଫକୀର-ମୋହନ ବାବୁ କହିଲେ—ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଗାରୁ, ଏହି ଅପଣଙ୍କ ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି ବାବୁଙ୍କୁ ନେଉଛୁ; କାଲି ଅପଣଙ୍କ ପାଇଁ କେତେ ଭଲେଣୀ କରୁଥିଲେ । ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଅସି ମୋତେ କୁଣ୍ଡେଇ ପକେଇଲେ । ଶିଷ୍ଟ ସମ୍ପ୍ରାପ୍ତ, ମିଷ୍ଟାଳାପ ପ୍ରଭୃତି ହୋଇଗଲା । ଶାସ୍ତ୍ରୀ ମୋତେ ତାଙ୍କ ଘରକୁ ନେଇଯିବା ପାଇଁ ଝଟକା ଡାକିବାକୁ ଉଦ୍ୟତ ହେଲେ । ଫକୀରମୋହନ ବାବୁ କହିଲେ—ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଗାରୁ, ସେ ଖଞ୍ଜ ପଟିକ ନାହିଁ, ବହୁଦିନ ପରେ ଅଜା ନାଉର ସାମାତ, ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ନିଶ୍ଚୟ ଛଡ଼ାଦେବି ନାହିଁ । ଅପଣ ମୋର ପ୍ରିୟ ଅଭିଭାବକ ବଳାହାରରେ ଛଡ଼ାଇ ନେଲେ ମୁଁ ସୁଲିସ ଡାକିବି । ଶାସ୍ତ୍ରୀ ହସି ହସି କହିଲେ—ହେଉ, ସେ ଏଠାରେ ପଛରେ ଖାଇବେ, ମୁଁ ନେଇଯାଉଛି ମୋର ଘର ଅଉ ପ୍ରେସ ଦେଖାଇ ଅଣି ଛଡ଼ା ଦେଇଯିବି । ସୁଲିସକୁ ବି ସଙ୍ଗରେ ଡାକି ଅଣିଥିବି । ମୋତେ ଧରାଇ ଦେବାକୁ ହେଲେ ଏହଠାରେ ଧରାଇ ଦେବେ । ଉଭୟଙ୍କର ଏହି ମଧୁର ପରିହାସ ପରେ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଝଟକା ଡାକିଅଣି ମୋତେ ନେଇଗଲେ । ହରେକୃଷ୍ଣ ବି ସଙ୍ଗରେ ଗଲା । ବାଟରେ ଯାଉ-ଯାଉ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ତାଙ୍କର ପତ୍ନିକାର ଅବସ୍ଥା, ପ୍ରେସର ଅବସ୍ଥା ଓ ନିଜର ହାଲ ଏବଂ ଅପଣା ଶିଙ୍ଗରେ

ମାଟିଖୋଳ ନିଜ ଗୋଡ଼ରେ ଠିଆ ହେବାର ବଡ଼ ପୁରୁଣା କାଳର କଥା, ଏହିପରି କେତେ କଥା କହିଗଲେ । ସେ ପୁରୋହିତ ବଣି, ତାଙ୍କର ଜଣେ ଓକିଲ ଯଜ୍ଞମାନ ନିଜ ଅସୁରୁ ଫିଟକାରେ ପାଦୁଲେ ଲେଖା ଏ ରଖି ସେହି ଟଙ୍କାରେ ତାଙ୍କୁ ପାଠ ପଢ଼ାଉଥିବା କଥା ମଧ୍ୟ କହିଲେ । ମୁଁ ଶୁଣି ଶୁଣି ମନେ ମନେ ଭବୁଥାଏ, ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ଯାହା କହିଥିଲେ ଚକ୍ରମପତି ବୋଲି ତାହା ଠିକ୍ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ସ୍ମୃତି, ସରଳ ହୃଦୟକୁ ମନେ ମନେ ପ୍ରଶଂସା କରୁଥାଏ । ବାଟରେ ସେ ମୋତେ ଖଲିକୋଟ କଲେଜ ଦେଖାଇ ଦେଲେ । କଲେଜଟି ଖଲିକୋଟର ସୁନାମଧନ୍ୟ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଗୁଜା ହରିହର ମର୍ଦ୍ଦରାଜ ଦେବଙ୍କ ଲକ୍ଷାଧିକ ଟଙ୍କା ଦାନରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । କଲେଜରେ ଓଡ଼ିଆ ଓ ତେଲେଙ୍ଗା ଉଭୟ ଜାତି ପଢ଼ନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ ଛାତ୍ରଙ୍କ ପାଇଁ ବିଶେଷ ସୁବିଧା ଅଛି, ସେମାନେ ଅର୍ଦ୍ଧ ବେତନରେ ପଢ଼ନ୍ତି । କଲେଜ ପରେ କ୍ଲବ୍ ପଢ଼ିଲା । ସେଠାରେ ନାନା ଭାଷାର ନାନାପ୍ରକାର ପୁସ୍ତକ ପଢ଼ିବାର ଏବଂ ନାନା ପ୍ରକାର ଖେଳ ଖେଳିବାର ସୁବିଧା ଅଛି । ସହରର ଶିକ୍ଷିତ, ସମ୍ପାନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ପ୍ରତ୍ୟହ କ୍ଲବ୍ ଆସନ୍ତି । ବଡ଼ ବଡ଼ ଓକିଲମାନଙ୍କର କୋଠା, ପୋଷ୍ଟ ଅଫିସ୍ ଏବଂ ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ ଦୁଶ୍ୟ ଦେଖାଇ ଦେଖାଇ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଚାଲୁଥାଆନ୍ତି । ଏ ଅଞ୍ଚଳରେ କୋଠାଘରକୁ ମେଡ଼ା ବୋଲି କହନ୍ତି । ସଡ଼କ ଦୁଇ ପାଖରେ ପାନ ଦୋକାନ, ଦହି ଦୋକାନ, କଫି ଦୋକାନ, ଜଳଖିଆ ଦୋକାନ ପ୍ରଭୃତି ବସିଥାଏ । ଜଳଖିଆ ମଧ୍ୟରେ ପକୋଡ଼ି ଅର୍ଥାତ୍ ପିଆଜ ଲଙ୍କା ମରିଚ ବହୁଳ ଭରି ବା ତଣାବଡ଼ା ପ୍ରଧାନ । ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ “ମେଡ଼ା” ଭୟର ସହର ମଧ୍ୟରେ, ଘର ପାଖରେ ପ୍ରେସ ଅଫିସ୍ । ପ୍ରେସର ନାମ—“ଶ୍ରୀ ସରସ୍ୱତୀ ପ୍ରେସ ।”

ଝଟକା ଯାଇ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରରେ ପହଞ୍ଚିଲୁ । ଶାସ୍ତ୍ରୀ ମୋତେ ନେଇ ସିଧେସିଧେ ତାଙ୍କ “ମେଡ଼ା” ଉପରକୁ ବାହାରିଲେ । କୋଠାଟି ଦୁଇ ମହଲା, ତଳ ମହଲାରେ ଛପାଖାନା, ଉପର ମହଲାରେ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ଅଫିସ୍ । ଅଫିସ୍ କକ୍ଷ ସୁସଜ୍ଜିତ, ଭରତର ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ ନେତା, ଖ୍ୟାତନାମା ବ୍ୟକ୍ତି ଏବଂ ଦେବଦେବୀଙ୍କ ଚିତ୍ରମୂର୍ତ୍ତି ଟଙ୍କା ହୋଇଅଛି । ଅଉ ଯାହା ଅଛି ତାହା ସୌଖିନ ସାମଗ୍ରୀ ନୁହେଁ ଦରକାରୀ । ଶାସ୍ତ୍ରୀ କହିଲେ—ଏ ମେଡ଼ାର ଉତ୍ପତ୍ତି ଇତିହାସ ଶୁଣନ୍ତୁ । ଏହା କହି ବସ୍ତୁତ ଭାବରେ ସାଲଙ୍କୁତ ଇତିହାସ ଶୁଣାଇଲେ । ଭବାର୍ଥ ଏହି ଯେ “ପୋଲିସ ମେଡ଼ାଏଲ” ନାମରେ ଖଣ୍ଡେ ପୁସ୍ତକ ସେ ଓଡ଼ିଆ ଓ ତେଲୁଗୁ ଭାଷାରେ ଡର୍କମା କଲେ । ସେହି ପୁସ୍ତକ ବିକ୍ରୟରୁ ଖଜୁରା ଟଙ୍କା ଲାଭ ମିଳିଥିଲା । ସେହି ଟଙ୍କାରେ ମେଡ଼ା ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଲା । ଶାସ୍ତ୍ରୀ ମୋ ପାଇଁ କାଫି ବରଦ କଲେ । ଓଡ଼ିଆ ବା ବଙ୍ଗାଳିଙ୍କ ପରି ତେଲୁଗୁଜାତିରୁ ଖୋର ନୁହେଁ—କାଫି ଖୋର । ମୁଁ ମନା କରି କହିଲି—ମୋର ସେ ଅଭ୍ୟାସ ନାହିଁ । ସକାଳଟାରେ ଗରମ ପାଣି ଗୁଡ଼ାଏ ଗିଳି ଲାଭ ବା କଅଣ ? ବରଂ ଥଣ୍ଡା ପାଣି ଗିଲେସି ପିଇବା ଭଲ । ଶାସ୍ତ୍ରୀ ହସି ହସି କହିଲେ ବାସ୍ତବରେ ଏହା ଅନୁମାନକର ଏକ ବଡ଼ ଅଭ୍ୟାସ । ପୁଣି ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟକୁ ତାହା ସମାଜର ଶିଷ୍ଟାଚାର ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ସେହି ମେଡ଼ା ଉପରେ ବସି ତାଙ୍କର କେଉଁ କର୍ମଗୁଣ ଶାନ୍ତ, କିଏ ଦୁର୍ଦ୍ଦାନ୍ତ, କିଏ କାମିକା, କିଏ ଅଲସୁଆ ଠକ, ତାହା ସବୁ ମୋତେ ଚୁଟାଇ କହିଲେ । ପହିକାର ଅସୁ ବ୍ୟୟ କଥା କହିଲେ । ତାଙ୍କ ପହିକାକୁ ଅନେକ ଗୁଜା, ଜମିଦାର ସାହାଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ସବୁଠାରୁ ବେଶୀ ସାହାଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ ବଡ଼ଖେମୁଣ୍ଡିର ଗୁଜା କୁସାମସୁଦେବ । ସେ ବର୍ଷକୁ ଛଅ ଶଗଡ଼ି ଧାନ ଏବଂ ଚିନି ଟଙ୍କା ଦେଉଥିଲେ । ଅଦୂର କେତେକ ସ୍ଥାନରୁ ମଧ୍ୟ ବାର୍ଗିକ ସାହାଯ୍ୟ ମିଳୁଥିଲା । ପ୍ରାଇମେସ୍ ଶିକ୍ଷାର ପ୍ରାୟ ଯାବତାୟ ଓଡ଼ିଆ ପୁସ୍ତକ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ସ୍କୁଲମାନଙ୍କରେ ଚଳୁଥିଲା । ସେଥିରେ ତାଙ୍କର ଅସୁ ମଧ୍ୟ ଯଥେଷ୍ଟ ହେଉଥିଲା । ସେ ଓଡ଼ିଆ କହି ପାରନ୍ତି, ମାତ୍ର ଲେଖି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ସାମାନ୍ୟ କାମ-ମାତ୍ର ପାରିଶ୍ରମିକ ଦେଇ ଅନ୍ୟଠାରୁ ପୁସ୍ତକ ଲେଖାଇ ନେଇ ନିଜ ଛପାଖାନାରେ ଛପାଇ ନିଜ

ନାମରେ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିଲେ । ଜଣେ ଶ୍ରଦ୍ଧାଧୀନ ତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଲେଖକ ଥିଲେ । ତାଙ୍କୁ ଟଙ୍କାକର ମଦ ପିଅଇଲେ ସେ ଖଣ୍ଡିଏ ପୁସ୍ତକ ଲେଖିଦିଅନ୍ତି । ଏଣୁତେଣୁ କଥା-ବାତ୍ତା ପରେ ଛପାଖାନା ଦେଖିବାକୁ ତଳକୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସିଲୁ । ଛପାଖାନାର କର୍ମଗୁଣ-ମାନେ ଯେ ଯାହା କାମରେ ଲାଗିଛନ୍ତି । କର୍ମଗୁଣ ଅପେକ୍ଷା ଉମେଦଦାର ଅଧିକ । କିଏ କମ୍ପୋଜ ଶିଖୁଛି, କିଏ ଡ୍ରମ୍ପିବିଉଟ୍ କରୁଛି—କିଏ ଛପା କାର୍ଯ୍ୟରେ ସାହାଯ୍ୟ କରୁଛି । କେତେକ ପିଲା ଅକ୍ଷର ଶୁଣା, ଘର ଖରକା, ପୁସ୍ତକସିଆଁ ଓ କାଗଜ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରଭୃତିରେ ଲାଗିଛନ୍ତି । ଅନାହାସ ହାକିମଙ୍କ କପାଳଠାରୁ ସେମାନଙ୍କ କପାଳ ଆହୁରି ଉଣା । ଅନାହାସ ହାକିମଙ୍କ ଭାତ, ବର୍ତ୍ତନ ନ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଗୋଟିଏ ଫମ୍ପା ଉପାଧି ଅଛି । ମାତ୍ର ଏ କିରୁଣ ଗୁଡ଼ିକଙ୍କର ସେତକ ବି ନାହିଁ । କିଏ ଭିନ ମାସ, କିଏ ଗୁର ମାସ ହେଲା ଘରୁ ଖାଇ ଘୋଡ଼ା ଅଗରେ ଦଉଡ଼ୁଛନ୍ତି । ଆଉ କେତେ ଦିନେକେ ସେମାନେ ଅକ୍ଷରଶୁଣା, ଘର ଖରକା ଇତ୍ୟାଦି କାର୍ଯ୍ୟରେ ପଣ୍ଡିତ ହେବେ କେଜାଣି । ଶିକ୍ଷା ପାକଳ ହେବାର ସାଟିଫିକେଟ୍ ମିଳିଲେ ତାଙ୍କର ପୋଡ଼ା କପାଳ ଖୋଲିବ । ତେବେ ଯାଇଁ କିଏ ଛ ପୁରୁବା, କିଏ ଦୁଇ ଟଙ୍କା, କିଏ ବା ଅଡ଼େଇ ଟଙ୍କା ଦରମା ପାଇବେ । ଉମେଦଦାର ପାଇଁ କିଛି ପିସ୍ ଲାଗେ ନାହିଁ—ଏହିକି କର୍ତ୍ତାଙ୍କର ଦୟା । ଆଉ ଗୋଟାଏ ପୁରସ୍କାର ବି ଅଛି— ତାହା ବେଠିରେ ବୋଲଣା । କେବେ ଆସିବାକୁ ଟିକିଏ ଡେରି ହୋଇଗଲେ ବକାବକ ଶୁଣିବାକୁ ହୁଏ । ଛପାଖାନା ଦେଖିସାର ମୋ ଲାଗି ଯେଉଁ ବସାଘର ଅପେକ୍ଷା କର ବସିଛି, ତାକୁ ଦେଖିବାକୁ ଗଲି । ବସାଟି ନିର୍ଜନ ସ୍ଥାନରେ ଅବସ୍ଥିତ, ପରିସ୍କାର, ପରିଚ୍ଛଳ । କୁଅ ଏବଂ ପାଉଖାନାର ସୁବିଧା ଅଛି । ସ୍ଥାନମଧ୍ୟ ପ୍ରଶସ୍ତ, ସୁତରାଂ ମୋର ଖୁବ୍ ମନୋନୀତ ହେଲା । ଯେ ଆସିଲେ ତାହା ସଙ୍ଗରେ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ମୋତେ ପରିଚୟ କରାଇ ଦେଉଥାନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାରୁ ମୁଁ ଆସିଛି ବୋଲି ଅନେକ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେଉଥାନ୍ତି, ସମ୍ମାନ ମଧ୍ୟ କରୁଥାନ୍ତି । ଜଣେ ଅତି ମାନ୍ୟକର ସାଧୁଭ୍ରଷ୍ଟାରେ ମୋତେ ପଚାରିଲା—“ତତେ ଇଂଲଣ୍ଡ ଫାଟ ଆସୁଛନ୍ତିନା” । ମୁଁ କହିଲି—କୁହୁମ୍ କୁହୁମ୍ । ସୌଭାଗ୍ୟର ବିଷୟ ଏ ମଧ୍ୟରେ ମୁଁ “କୁହୁମ୍” ଶବ୍ଦଟି ଶିଖି ନେଇଥିଲି । ସେ ଦିନ ଦୁଇଜଣ ଓଡ଼ିଶାବାସୀଙ୍କୁ ଦେଖିଥିଲି । ଜଣେ ବାରିଷ୍ଟର ବିଶ୍ୱନାଥ ମିଶ୍ର, ତେତେବେଳେ ସେ ରଥଲକୋଣ୍ଡା ଟ୍ରେନିଂସ୍କୁଲର ସହକାଶ ଶିକ୍ଷକ ଥିଲେ । ଆଉ ଜଣେ ସତ୍ୟନାଗୁରୁଣ ପଟ୍ଟନାୟକ । ସେ ଶିକ୍ଷାବିଭାଗର ସୁପରଭାଇକର ଥିଲେ । ସେ ଓଡ଼ିଶାରୁ ନିର୍ବାସିତ ହୋଇ ଗଞ୍ଜାମରେ ଯାଇ ବାସ କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଘର ଗଡ଼ଜାତରେ । ସେ ଏଣ୍ଟେନସ ପାସ କରିବାରୁ ରାଜା ତାଙ୍କୁ ସବଣରେ ରାଜ୍ୟରୁ ତଡ଼ି ଦେଇଥିଲେ । ସେ ଇଂରାଜ ପଡ଼ିଲେଣି, କାଳେ ରାଜାଙ୍କ ନାମରେ ସରକାରଙ୍କୁ କିଛି ଲେଖିଦେବେ, ଏହି ଅଣଙ୍କାରେ ବୁଦ୍ଧିମାନ ରାଜା ଏପରି ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲେ ।

ପ୍ରାୟ ଦଶଟା ବେଳେ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ମୋତେ ଅଣି ଫକାରମୋହନ ବାବୁଙ୍କ ବସା ପାଖରେ ଛଡ଼ି ଦେଇଗଲେ । ପୁଙ୍ଗୁ ଖାଦ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇ ସାରିଥିଲା । ବାବୁ ମୋତେ ଅପେକ୍ଷାକୃତ୍ ବସିଥିଲେ । ନିପୁଣ ପାକକ ଲଙ୍ଗରୁକ ଅଳ୍ପ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ଅନେକ ଉପାଦେୟ ତରକାସ ରାନ୍ଧିଥିଲା । ଦୁଇଦିନର ଉପବାସୀ ଉଦର ଦେବତା କହୁ ଉପଗୁରରେ ପୁରାପାଇ ସହୁଷ୍ଟ ହେଲେ । ଭୋଜନ ଶେଷରେ ବିଶ୍ରାମ ଓ ବିଶ୍ରାମ ଭିତରେ ଗଙ୍ଗାମୋହ ଚାଲିଥାଏ । ଫକାରମୋହନ ବାବୁ କେତେବୁଡ଼ାଏ ଲେଖା କାଗଜ ଦେଇ କହିଲେ—“ତୁମ୍ଭ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ମୋତେ ଏହି ଜଞ୍ଜାଳରେ ପକାଇଛନ୍ତି । ମୋତେ ଭରସି ଟଙ୍କା ଦେଇ ଖଣ୍ଡେ ଅପରପ୍ରାଇମେସ୍ ସାହିତ୍ୟ ଲେଖି ଦେବାକୁ ବରଦ କରୁଛନ୍ତି । ମୁଁ କେତେବୁଡ଼ିଏ ଗଦ୍ୟ ପଦ୍ୟ ଲେଖିଛି, ଏହି ଲେଖାଗୁଡ଼ିକୁ ନିଅ, ଅବଶିଷ୍ଟ ତୁମେ

ପୁଣି କରବ ।” କାଗଜଗୁଡ଼ିକୁ ମୁଁ ରଖିଲି, ପରେ ସେଥିରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଗଦ୍ୟ ପଦ୍ୟ ଯୋଗକରି ଦେଇଥିଲି, ପୁସ୍ତକାଳା ନାମ ଦେଇ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ତାକୁ ଛପାଇଥିଲେ । ଠିକ୍ ଦୁଇଟା ବେଳେ ଖଣ୍ଡେ ଝଟକା ନେଇ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ । ମୁଁ ଏବଂ ମୋର ଛାତ୍ର ଦ୍ଵରେକୃଷ୍ଣ ଫଳାରମୋହନ ବାବୁଙ୍କ ଠାରୁ ବିଦାୟ ନେଇ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଝଟକାରେ ବସି ଉପୁର ଆସିଲୁଁ । ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବସାରେ ଓଢ଼ାଇବା ଯାଣି ପ୍ରେସ କର୍ମଗୁଣ୍ଠମାନେ ଆସି ପଡ଼ିଥିଲେ । ଆଳାପ ପରିଚୟ ପରେ ସମସ୍ତେ କାମରେ ଲାଗିଗଲେ । ନୂତନ ବସାରେ ଯାହା ଯାହା ସବୁ ଅରବ ଥିଲା ତାହା ସବୁ ଆଣି ପୁଣି କରିଦେଲେ । ଯିବା ବେଳେ ମୋଠାରୁ “ଶିଲ୍” ନେଇଗଲେ । ଶିଲ୍ ଶବ୍ଦ ସଙ୍ଗରେ ମୋର ପରଚୟ ଥିଲା ନାହିଁ । ଶାସ୍ତ୍ରୀ ବୁଝାଇ ଦେଇ କହିଲେ ଏ ଅଞ୍ଚଳରେ ବିଦାୟକୁ ‘ଶିଲ୍’ କହନ୍ତି । ସେହି ଦିନରୁ ଶିଲ୍ ସଙ୍ଗରେ ବନ୍ଧୁତା ହେଲା । ମୁଁ ନୂଆ ବନ୍ଧୁଟିଏ ପାଇ ଖୁସି ହେଲି । ତେଣିକି ରାଜିବା, ଖାଇବା, ଶୋଇବା ପ୍ରଭୃତି ମାମୁଲିକଥା ସେ ଗୁଡ଼ାକ ବଖାଣି ପୋଥି ମୋଟା କରିବା ଉଚିତ ଡୁହେଁ ।

ଗୁନେୟା ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଜଣେ ନିତ୍ୟୋଦ୍ୟୋଗୀ ଧୂରୁଷ । କେତେବେଳେ ସେ ଭୁଞ୍ଜା ବସି ରହନ୍ତି ନାହିଁ । “ଉଦ୍ୟୋଗୀନଂ ପୁରୁଷସ୍ତେକ ମୁଫେତି ଲକ୍ଷ୍ମୀଃ” ଉପଦେଶଟି ତାଙ୍କର ଠାରେ ସାର୍ଥକ । କଥା କହିବା ବେଳେ ଏକସ୍ଥାନରେ ବସି ବା ଠିଆ ହୋଇ କଥା କହନ୍ତି ନାହିଁ । ପିଣ୍ଡାର ଏ ମୁଣ୍ଡରୁ ସେ ମୁଣ୍ଡ ଯାଏଁ ଟହଲି କଥାବାଣୀ କରୁଥାନ୍ତି; କାରଣ ପରୁରଲେ କହନ୍ତି ଗୁଲିବା ଅଭ୍ୟାସଟାକୁ ବଞ୍ଚାଇରଖିବା ଭଲ । ବନ୍ଧୁବାନ୍ଧବ ବା ପରଶିତ ଲୋକଙ୍କୁ ଦେଖିଲେ ସେ ଗୋଟାଏ କାମ କରାଇ ନ ନେଇ ଛଡ଼ନ୍ତି ନାହିଁ । ରାତିରେ ଦେଖାହୋଇଥାଏ, ସକାଳୁ ଉଠିଲା ବେଳକୁ ସେ ପଳାସା, ନୌପଡ଼ା ପ୍ରଭୃତି କେତେସ୍ଥାନ ବୁଲିଆସି ଆଆନ୍ତି । କେତେଟା କୋମ୍ପାଜର ସେ ଏକେଣ୍ଡ ଥିଲେ । ପୁସ୍ତକ ପଢ଼ିବା ଓ କୋମ୍ପାଜର ଗ୍ରାହକ ସଂଗ୍ରହ ତାଙ୍କ ଭ୍ରମଣର ପ୍ରଧାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ସେ ଏକ ସ୍ଥାନରେ ଅସୁ ହୋଇ ରହି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଏଥିପାଇଁ ମୁଁ ତାଙ୍କର ନାମ “ବିଜଳ” ଦେଇଥିଲି । ତାଙ୍କର କର୍ମଶକ୍ତି ଏବଂ ଅଦମ୍ୟ ଅଧ୍ୟବସାୟ ତାଙ୍କୁ ସାମାନ୍ୟ ଅବସ୍ଥାରୁ ଉଚ୍ଚ ଅବସ୍ଥାକୁ ଘେନି ଯାଇଥିଲା । ତାଙ୍କର ପିତା ପୁରୋହିତ କରନ୍ତି, ଠିକ୍ ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ପରି ଓଡ଼ିଆ କଥା କହନ୍ତି । ତେତେବେଳେ ତାଙ୍କୁ ତେଲେଙ୍ଗା ବୋଲି ବାରି ହୁଏ ନାହିଁ । ତାଙ୍କର ବେଦ ଉଚ୍ଚାରଣ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଏବଂ ବିଶୁଦ୍ଧ ।

ମୁଁ ଗୂର୍ପ ନେଇ କାମ କରିବାକୁ ଲାଗିଲି । ପଞ୍ଚିକାର “ଗଞ୍ଜାମ ଓଡ଼ିଆ ହୃତବାଦନ” ନାମ ମୋତେ ଭଲ ଲାଗିଲା ନାହିଁ । ଦେଶବନ୍ଧୁ ସମ୍ବାଦପତ୍ରରୁ ଏରୂପ ସଙ୍କଳ୍ପ ଗଣ୍ଡିମଧ୍ୟରେ ଅବକରଖିବା ମୋ ବିବେଚନାରେ ଉଚିତ ଡୁହେଁ । ପଞ୍ଚିକା ସମସ୍ତଙ୍କର ହୃତସାଧନ କରେ, ଏକା ଗଞ୍ଜାମ ଓଡ଼ିଆଙ୍କର ଡୁହେଁ । ମୁଁ କେବଳ “ହୃତବାଦନ” ନାମ ରଖିଲି । ଛପାକାର୍ତ୍ତ ପଠାଇ ନାନାସ୍ଥାନରୁ ଲେଖକ ଓ ସମ୍ବାଦଦାତା ସଂଗ୍ରହର ବ୍ୟବସ୍ଥା କଲି । ପଞ୍ଚିକା ଦେହଣ ଖଣ୍ଡ ଛପା ହେଉଥିଲା; ମୁଁ ପାଞ୍ଚଶ ଖଣ୍ଡ ଛପାଇଲି । ପ୍ରାକୃତିକ ଉତ୍କଳର ସମସ୍ତ ପରଶିତ ବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ପାଖକୁ ହୃତବାଦନ ପ୍ରେରଣ ହେଲା । ବିକ୍ରମସ୍ତ ସୂତ୍ରରେ ସମସ୍ତ ଓଡ଼ିଆ ପଞ୍ଚିକା ଅଣାଇଲି । ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବଙ୍ଗଳା ପଞ୍ଚିକା କେତେଶଶ୍ଵ ମୁଲ୍ଲଦେଇ ଅଣାଇଲି । ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଗୋଟି କୁବରୁ ଯାଇ ତେଲୁଗୁ ଏବଂ ଇଂରାଜୀ ପଞ୍ଚିକାମାନଙ୍କରୁ ଆବଶ୍ୟକୀୟ ସମ୍ବାଦ ଟିପି ଆଣିଦେଲେ । ସମ୍ବାଦସଂଗ୍ରହ ସମ୍ବଳରେ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଖୁବ୍ ଧୂରନ୍ଧର । କଚେରୀ ପ୍ରଭୃତିରେ ବୁଲିଆସି ଅନେକ ସମ୍ବାଦ ସଂଗ୍ରହ କରି ଆଣି ଦିଅନ୍ତି । ଏତେ ସମ୍ବାଦ ଆଣି ଦିଅନ୍ତି ଯେ ସେ ସବୁକୁ

ପହିକାରେ ସ୍ଥାନ ଅଣ୍ଟେ ନାହିଁ, ଅନେକ ସମ୍ବାଦ ବାସି ହୋଇ ପଡ଼ିଥାଏ । ହୃତବାଦିନୀ ପାଇ
ଉତ୍ତରର ସମସ୍ତ ପହିକା ଉକ୍ତ ମନ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କଲେ । ରାଧାନାଥ ରାୟ, ଫକୀରମୋହନ
ସେନାପତି, ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ମହାରଣା, ପୁରୀର ଦବ୍ୟସିଂହ ମିଶ୍ର ପ୍ରଭୃତି ବଣିଷ୍ଠ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ
ଉତ୍ସାହଦେଇ ପହ ଲେଖିଲେ । ସମ୍ବାଦ, ପ୍ରବନ୍ଧ ଅନେକ ଆସିଲା । ଗ୍ରାହକସଂଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ କ୍ରମଶଃ
ବୃଦ୍ଧି ପାଇଲା । ମଧୁର ବାବୁ ଉଦ୍ରକରୁ ଅନେକ ଗ୍ରାହକ କରାଇ ଦେଲେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ଥଳ
ଶିକ୍ଷକଙ୍କୁ ହୃତବାଦିନୀର ଗ୍ରାହକ ହେବାପାଇଁ ସେ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ତାଙ୍କର ଚେଷ୍ଟାରେ
ଅନେକ ଶିକ୍ଷକ ଗ୍ରାହକ ହେଲେ । ଛନ୍ଦମାନଙ୍କ ପାଇଁ ମୂଲ୍ୟ ଉଚ୍ଚା କରି ଦେବାରୁ ଅନେକ
ଛନ୍ଦ ଗ୍ରାହକମିଳିଲେ । ହୃତବାଦିନୀ ନିୟମିତ ରୂପେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ଶଙ୍ଖାମରୁ ଅନେକ
ଲେଖିଲେ । ବ୍ୟାପାର ପଣ୍ଡିତ ସଦାଶିବ ବିଦ୍ୟାଭୂଷଣ ମଧ୍ୟ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖି ପଠାଇଲେ । ତାଙ୍କ
ପ୍ରବନ୍ଧ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକ ଉପହାର ପ୍ରାପ୍ତ ପୁସ୍ତକର ସମାଲୋଚନା । ବିଦ୍ୟାଭୂଷଣ ଖୁବ୍ ମେଲିଅ
ଓ ନବରସରେ ରସିକ । ତାଙ୍କର ପ୍ରଭୁପୁର ମତି ଖୁବ୍ ଅସାଧାରଣ । ଖୁବ୍ ଶିଅଲିଅ କଥା
କହନ୍ତି । କାନ୍ଦବା ଲୋକକୁ ହସାଇ ପାରନ୍ତି । ତାଙ୍କପରି ବହୁ ଭାଷାଜ୍ଞ ପଣ୍ଡିତ ବିରଳ । ସରଳ
ଆତ୍ମିକ ବ୍ୟବହାରରେ ସେ ମୋତେ ଏକାବେଳେକେ କଣିନେଲେ । ପ୍ରତ୍ୟହ ସେ ଆସି
ଦେଖା ଦିଅନ୍ତି । ତାଙ୍କୁ ସୁବନ୍ଦୁରୂପେ ପାଇ ମୁଁ କୃତାର୍ଥ ହେଲି । ଦୁଃଖର ବିଷୟ ବର୍ତ୍ତମାନ
ସେ ଲହରୀଗତରେ ନାହାନ୍ତି । ପାରଳାରୁ ଶଶିଭୂଷଣ ଓଥ, ପ୍ୟାରମୋହନ ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ରାମକୃଷ୍ଣ
ମିଶ୍ର ନିୟମିତ ଭାବରେ ସମ୍ବାଦ ଓ ପ୍ରବନ୍ଧ ପଠାଇଲେ । ତେତେବେଳେ ଏ ଢଳିହେଁ ପାରଳା
ଖେମଣ୍ଡି କଲେଜରେ ପଢ଼ୁଥିଲେ । ସେହି ଛନ୍ଦାବସ୍ଥାରୁ ଶଶିବାବୁଙ୍କ ହୃଦୟରେ ସ୍ବଦେଶାଭିମାନ
ଗଠିତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ସେ ଥରେ କଲେଜର ଜଣେ ଡେଲେଜା ମାଷ୍ଟରଙ୍କର ଅଭୂତ ଓଡ଼ିଆ
ଜ୍ଞାନର ନମୁନା ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ମାଷ୍ଟରଟି ଜଣେ ଓଡ଼ିଆ ଛନ୍ଦକୁ କହୁଥିଲେ—“କାଲି
ସାହିତ୍ୟିକ ତୁ ବନ୍ଧ ଖାଟୁ ଉପରେ ଥିଲି ନାହିଁକି ହେ ।” ଏତକ ଶଶିବାବୁ ନୀରବରେ ଲାଜି କର
ପାରିଲେ ନାହିଁ । ହୃତବାଦିନୀରେ ତାହା ବାହାରିବାରୁ ତେଲୁଗୁ ଶିକ୍ଷକ ସମାଜରେ ଗୋଟାଏ
ଆନ୍ଦୋଳନ ଖେଳିଗଲା । ଲେଖକ ନାମରେ ମାନଦାନ ମକଦ୍ଦମା କରିବାର ପ୍ରସ୍ତାବ ମଧ୍ୟ
ହୋଇଥିଲା । ମାତ୍ର ସେକେଣ୍ଡ ପ୍ରିନ୍ସ ସୁନାମ ଧନ୍ୟ ପଦ୍ମନାଭ ଗଜପତି ନାରାୟଣ
ଦେବଙ୍କ ଯୋଗୁଁ ତାହା ହୋଇ ପାରିଲା ନାହିଁ । ସେ କହୁଲେ—“ଏଥିରେ ଯେ
ବାହାରିବ ସେ ନିଜକୁନିଜେ ଅଯୋଗ୍ୟ ବୋଲି ଚିହ୍ନାଇବ ଓ ଏହାର ଶେଷଫଳ
ବଡ଼ ବିଷମ ହେବ । ଏହିକି ଶୁଣି ଆନ୍ଦୋଳନ ଅଣ୍ଟା ହୋଇଗଲା । ବାସ୍ତବରେ
ଯେଉଁମାନେ ଓଡ଼ିଆରେ ଏହିପରି କାଣ୍ଡଜନରୁନ୍, ସେ ଓଡ଼ିଆ ପିଲାଙ୍କୁ କଅଣ
ପଢ଼ାଇବେ । ଏହିପରି ବିକୃତ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ କଥା କହୁଲେ ଓଡ଼ିଆ ପିଲେ
ଶୁଣି କଅଣ ଛେନା ଗୁଡ଼ ବୁଡ଼ି ଭଟ୍ଟାଗୁରୁ ମଣ୍ଡିତ ପାଲଟି ପିବେ । ଏହା କହୁଲେ ପୁଣି କୋପ,
ଅଭିମାନ । ଆଉ ଥରେ ପ୍ୟାରମୋହନ ପାଣିଗ୍ରାହୀ ଏହିପରି ବିପଦରେ ପଡ଼ିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ
ଦୁଃଖର ବିଷୟ ଏ ବିବାଦ ଓଡ଼ିଆ ତେଲେଜା ମଧ୍ୟରେ ବୁଝେ—ଓଡ଼ିଆ ଓଡ଼ିଆ ମଧ୍ୟରେ,
ପୁଣି ଗୁରୁଶିଷ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ । ତେତେବେଳେ ଗୋପୀନାଥ ନନ୍ଦ କଲେଜର ଦ୍ବିତୀୟ ପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ ।
ନାମ ଅଦ୍ୟରେ ପ୍ୟାରମୋହନ ଶ୍ରୀ ଲେଖିଥିବାରୁ ପଣ୍ଡିତେ ତାଙ୍କର ନମ୍ବର କାଟିଦେଲେ । ତାଙ୍କ
ବିରୁଦ୍ଧରେ ଶ୍ରୀ କଟା ବଢ଼ି । ହୃତବାଦିନୀରେ ‘ଶ୍ରୀ ବିଦ୍ୟେଶୀ ପଣ୍ଡିତ’ ଶୀର୍ଷକ ପ୍ରବନ୍ଧ ବାହାରିଲା ।
ପଣ୍ଡିତେ ଅଗ୍ନିଶମୀ ହୋଇଉଠି ପ୍ରତିବାଦ ଅନ୍ୟଦ୍ବାରା ଲେଖାଇଲେ । ପ୍ରତିବାଦର ବହୁ ପ୍ରତିବାଦ
ହେଲା । ଲେଖକଙ୍କୁ କଲେଜରୁ ବାହାର କରିଦେବାଯାଏଁ କଥାଉଠିଲା । ପଛକୁ ନନ୍ଦେ ନିଜର
ଭ୍ରମ ବୁଝିପାର ନାହିଁ ତାଙ୍କିବା ପାଇଁ ଶ୍ରୀ ବିଦ୍ୟେଶ କଥା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମଥ୍ୟା ବୋଲି କହୁଲେ ।
ପ୍ୟାରମୋହନ ବାବୁଙ୍କର ଯେଉଁ ଖାତାରେ ଶ୍ରୀ କଟା ଯାଇଥିଲା ସେ ଉକ୍ତ ଖାତା ଖଣ୍ଡିତ ମୋ

ପାଖକୁ ପଠାଇ ଦେଲେ । ହିତବାଦିମାନେ ସେହି ପ୍ରମାଣ ଦେଖାଇ ଦିଅନ୍ତୁ । ସେହିଠାରୁ ପଣ୍ଡିତେ ଜାଣିବ ରହିଲେ । ମଣିଷ ଜୀବନରେ ଏହିପରି ଘଟଣା କେତେ ଘଟେ, ସେଥିପାଇଁ ବୋଧ ପୋଷିବା ନିତାନ୍ତ ଅବିବେଚନାର କାର୍ଯ୍ୟ । ନନ୍ଦପଣ୍ଡିତେ ଏହି ସାମାନ୍ୟ ଘଟଣାକୁ ମୋ ପ୍ରତି ଗୋଟାଏ ବିଷୟ ବିଦ୍ୱେଷ ଅଜ୍ଞାନର ପୋଷଣ କରୁଥିଲେ । ସେ ଜଣେ ପ୍ରତିଭାଶାଳୀ ପଣ୍ଡିତ, ଏହା କାହାର ଅସ୍ପୀକାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ । ତାଙ୍କର ଗଭୀର ଗବେଷଣାଶକ୍ତି ଦୃଷ୍ଟିରେ ତାଙ୍କ ପ୍ରେତାତ୍ମାକୁ ମଧ୍ୟ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବା ଉଚିତ, କିନ୍ତୁ ସତ୍ୟର ଅନୁଗୋଧରେ କହିଲେ ସେ ଟିକିଏ ଅପୂର୍ବକୀ ଥିଲେ । ଅନ୍ୟର ଅଭ୍ୟାନ୍ତ ମତକୁ ସୃଜା ସେ ଗ୍ରାହ୍ୟ କରୁ ନ ଥିଲେ ।

ଅଉ ଗୋଟିଏ କଥା ଭୁଲିଯାଇଛି । ବହୁସ୍ୱରରେ ରହିବାର କିଛିଦିନ ପରେ ଜଣେ ହେଡ଼ କନେକ୍ଟରଙ୍କ ଦୁଇଖଣ୍ଡ ପରୀକ୍ଷା ନା ଧରି ଆସିଲେ—ଖଣ୍ଡିଏ ମୋ ନାମରେ ଓ ଅନ୍ୟ ଖଣ୍ଡିଏ ହରେକୃଷ୍ଣ ନାମରେ । ଅମ୍ଭେ ଦୁହେଁ ଡାକ୍ତରଖାନାକୁ ନ ଯାଇ ପ୍ରେମ ନିୟମ ଲଙ୍ଘନ କରିଥିବାରୁ ଆମ୍ଭ ନାମରେ ମକଦ୍ଦମା ହୋଇଛି । ସେଥିର ଗୋଟାଏ ତାରିଖ ଧାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଛି । ସେହିଦିନ କୋର୍ଟରେ ହାଜର ହେବାକୁ ହେବ । ହେଡ଼ କନେକ୍ଟରଙ୍କ ପାରଳାବାସୀ ଓଡ଼ିଆ, ଅତି ଭକ୍ତ ଲୋକ । ମକଦ୍ଦମାର ଫଳ କ'ଣ ହେବ ବୋଲି ପରୀକ୍ଷାରୁ ସେ କହିଲେ—ଏହିପରି ମୋକଦ୍ଦମାରେ ପରୁଣ ଟଙ୍କା କୋରମାନା ହେବ ବୋଲି ଅଇନରେ ଅଛି । ଏହା ଶୁଣି ଭାବିଲି ବିପଦଟା ମନ ନୁହେଁ । ଆସିବା ଦିନ ଡାକ୍ତର ଯେଉଁ କାଗଜ ଦୁଇଖଣ୍ଡ ଦେଇଥିଲେ ତାହା ପକେଟ୍‌ରେ ପଡ଼ିଆସି; ସେ କଥା ଅଉ ମନରେ ଥିଲା ନାହିଁ । ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଅସି ପହଞ୍ଚିଲେ, ତାଙ୍କୁ ଘଟଣା କହିଲି । ଫାରମ ଦୁଇଖଣ୍ଡ ଦେଖି ସେ କହିଲେ—ଗୁରୁଟା ବେଳେ ବଡ଼ଡାକ୍ତର ଏହି ବାଟେ ଡାକ୍ତରଖାନାକୁ ଯିବେ, ମୁଁ ତାଙ୍କୁ କହିବି । ତେତେବେଳେ ପାଇଲି ସାହେବ ସିରିଲସର୍ଜନ । ତାଙ୍କ ଗାଡ଼ି ଆସିବାବେଳେ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ମୋତେ ସଙ୍ଗରେ ନେଇ ଗାଡ଼ି ଅଟକାଇ ସବୁକଥା କହିଲେ । ହାସପିଟାଲକୁ ନିର୍ଯ୍ୟାସ କାରଣ ମୋତେ ଡାକ୍ତର ପରୁଷିଲେ । ମୁଁ କହିଲି ତେଲୁଗୁ ଫାରମରେ କ'ଣ ଲେଖା ଅଛି, ମୁଁ ତାହା କିପରି ଜାଣିବି ? ମୁଁ ଗଣ୍ଡାମକୁ ନୁଆ ଆସିଲି, ତେଲୁଗୁ ଜାଣେ ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଆ ଫାରମ ହୋଇଥିଲେ ମୁଁ ପଡ଼ି ଜାଣି ଆସନ୍ତି । ଡାକ୍ତର ହସିହସି କହିଲେ, ମୁଁ ଅଗେ ଯାଉଛି, ତୁମ୍ଭେ ଦୁହେଁ ଫାରମ ଘେନି ଡାକ୍ତରଖାନାକୁ ଆସ । ତଦନୁସାରେ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ଘେନି ଅମ୍ଭେମାନେ ଡାକ୍ତରଖାନାକୁ ଗଲୁଁ । ପାଇଲି ସାହେବ ଫାରମରେ ଦଶଦିନର ଦସ୍ତଖତ କରି ଦେଇ ରଖିଲେ । ତାଙ୍କର ମନ୍ତବ୍ୟରେ ଅମ୍ଭେମାନେ ରକ୍ଷା ପାଇଲୁଁ । ମକଦ୍ଦମା ଉଠାଇ ନିଅଗଲା ।

ଦିନେ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ମୋତେ କହିଲେ—“ମୁଁ ଏଠୁସେଠୁ ପୁସ୍ତକ ଲେଖାଇ ଆଣୁଛି । ଏଣିକି ତୁମ୍ଭେ ଲେଖା, ଲଭିବ ଗୁରୁପଣ ଅଂଶ ତୁମର ରହିବ । ମୁଁ ମଧ୍ୟ ତେଲେଙ୍ଗା ପୁସ୍ତକରୁ କେତେ ସାହାଯ୍ୟ କରିବି ।” ମୁଁ ସ୍ୱୀକୃତ ହେଲି । ସାହିତ୍ୟ, ଇତିହାସ, ଭୂଗୋଳ, ବର୍ଣ୍ଣବୋଧ, ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟରକ୍ଷା, କେତେ ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର ଏହିପରି କେତେ ପୁସ୍ତକ ଲେଖିଲି । କାହିଁରେ ଉତ୍ତମୁକ୍ତର ନାମ ରହିଲା, କାହିଁରେ ବା ଏକା ତାଙ୍କର ନାମ ରହିଲା । ମୁଲ୍ ପୁସ୍ତକରେ ଗୋଟିଏ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଥାଏ । ମାତ୍ର ବିକ୍ରୟରେ ଭଲ ଗଢ । ଗୁରୁଅଣା ମୁଲ୍ ଲେଖାଯାଇଥିବା ପୁସ୍ତକ ଦିନିଆ, ଦଶ ପରସା, ସ୍ଥାନ ବିଶେଷରେ ଦୁଇଅଣାରେ ବିକ୍ରୟ ହୁଏ । ପ୍ରେସ୍‌ରେ ସୃଜା ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ରେଟ୍ ନାହିଁ । ଶହେ ଖଣ୍ଡ ପୋଷ୍ଟ କାର୍ଡର ଛପାଖର୍ଚ୍ଚ ଟଙ୍କାକଠାରୁ ଗୁରୁଅଣା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହୁଏ । ସବୁ କାର୍ଯ୍ୟ ଅନ୍ୟାବସ୍ଥିତ । ତାଙ୍କପରି ଅର୍ଥପିପାସୁ ଜଗତରେ ଅଲ୍ପ ଥିବେ । ସେ ନିଜେ କହନ୍ତି—ଯେଉଁ ଦିନ ମୋ ପେଡ଼ିରେ ଅତି ଉଣାରେ ପାଣିଟା ଟଙ୍କା ନ ପଡ଼ିବ ସେ ଦିନ ମୁଁ ପାଗଲ ହୋଇଯିବି ।

ପୁସ୍ତକର ଭୁଲ କଟାଯାଏ ନାହିଁ । କହନ୍ତି, ବହୁରେ କଣ ଭୁଲ ଥାଏ ନାହିଁ, ଗୋଟାଏ ଗୋଟାଏ କାଟିଦିଅ । ତଞ୍ଜଳ ପାଇଁ ହୋଇଯାଉ । ତାଲୁକା ବୋର୍ଡ଼ରେ ମେମ୍ବର ଥିବାରୁ ତାଙ୍କ ପୁସ୍ତକ ବନ୍ଦୀରେ ସୁରାଧା ଥିଲା । କର୍ମଗୁଣ୍ଠମାନଙ୍କୁ ଦରମା ଅଳ୍ପ ଦିଅନ୍ତି, ମାତ୍ର ଦୁଇଗୁଣ ଖଟାଇ ନିଅନ୍ତି । ଏହି ହେତୁରୁ କର୍ମଗୁଣ୍ଠ ବଦଳ ବାବଦର ଲାଗିଥାଏ । ପ୍ରେସ୍‌କାର୍ଡ଼, ପୁସ୍ତକ ଲେଖା, ପତ୍ରିକା ପାଠ ଏବଂ ଲେଖା ଏହି ସବୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ମୋର ଅବକାଶ ରହିଲା ନାହିଁ । ରାତି ବାରଟାଯାଏଁ କାମ କରିବାକୁ ହୁଏ, ଅତିରିକ୍ତ ପରିଶ୍ରମରେ ସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟ ରାତି ପଡ଼ିଲା । ମୋତେ ଜୁର ହେଲା । ଆଉ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ବିକଳ ଦେଖେ କିଏ । ଏ ବିକଳ ମୋ ପାଇଁ ନୁହେଁ । ତାଙ୍କ ପୁସ୍ତକ ଲେଖା ବନ୍ଦ ହୋଇଗଲା ସେଥିପାଇଁ । ସେ ଯାଇ ପାଉଁଳ ସାହେବଙ୍କୁ ଜାକିଆଣିଲେ । ଗୋରା ସାହେବ ନୁହେଁ—କଳାସାହେବ । ସେ ଅସି ଜିଭ, ଅଖି, କାନ କେତେ ପ୍ରସନ୍ନ କଲେ । ପୁସ୍ତକାଳର ବୈଦ୍ୟମାନେ ନାଡ଼ି ପ୍ରସନ୍ନ, ମୁତ୍ତ ପ୍ରସନ୍ନ କରୁଥିଲେ । ଏଣିକି ଜିଭ, ନାକ ଚିପି ରୋଗର ପ୍ରସନ୍ନ କରାଯାଏ । ଜାକର ପ୍ରସନ୍ନ କରିସାରି ଔଷଧ ଲେଖିଦେଇ ଗଲେ । ପ୍ରେସ୍‌ ପାଖରେ ଔଷଧ ଦୋକାନ । ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଯାଇ ଔଷଧ କିଣି ଆଣିଲେ । ଔଷଧ ଖାଇ ଦୁଇଦିନ ପରେ ଟିକିଏ ଉପଶମ ଜଣାଗଲା । ସେ ଦିନ ସନ୍ଧ୍ୟାବେଳକୁ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଗୁଡ଼ାଏ ଲୁଣ—ଲକ୍ଷ୍ମୀମରଚ—ପିଆଜ—ହଳୁ—ବହୁଳ ବରସିଙ୍ଗା ଆଣି ଦେଲେ । ଆଉ ଗୁରୁ ମଧ୍ୟ ଗିଲସେ ଆଣିଥିଲେ । ଉଭୟ ପଦାର୍ଥରୁ ବାଞ୍ଚ ଉଠୁଥାଏ । କହିଲେ,—ପଣ୍ଡିତେ, ଏହାକୁ ଖାଇ ଗୁରୁ ପିଅନ୍ତୁ । ଗୁରୁ ସବୁରୋଗହର । କଥଣ କରିବି, ସେହି ଘୋଡ଼ାଦାନାରୁ ମୁଁ ଯାଏ ପାଟିରେ ପକାଇ ଆଉ ଯାଏ ବୁଆଡ଼େ । ଜିଭ, ତଣ୍ଡି, ଓଠ ସବୁ ହୃତାଶନ ପରି ଜଳିଲା । ପୋଡ଼ା ଛଡ଼ିଯିବ ବୋଲି ଟିକିଏ ଗୁରୁ ପିଇଲି, ମାତ୍ର ସେ ପ୍ରଥମର ବଡ଼ଭର କିମ୍ବା ଗୁରୁଗୋସାଇଁ । ଜଳା ପୋଡ଼ା ଛଡ଼ିବ କଥଣ, ହିଁଗୁଣ ହେଲା । ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଆହୁରି ଦାନା ପାଣି ଗର୍ଭସ୍ଥ କରିବାକୁ ବାରମ୍ବାର ଅନୁରୋଧ କରୁଥାନ୍ତି । ମାତ୍ର ଭୟରେ ଗୁଡ଼ ପିଇ ପାଠ ନ ଆସୁ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା “ହଁ ଅବଧାନେ ଆସିଲୁଣି” ବୋଲି କହି ପକାଇଲା ପରି ମୁଁ ଛନ୍ଦିଆଁ ହୋଇ କହିଲି—“ମୋର ଜୁର ଛଡ଼ିଗଲାଣି ଶାସ୍ତ୍ରୀ, ଆଉ ଦରକାର ନାହିଁ । ଛର ଜୁରକଥା କିଏ ପଚାରେ, ଜୁରର ବାପକୁ ଜୁର ହୋଇଥିଲେ ବି ଛଡ଼ି ପଳାଇବ । ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଦୁସ୍ତି ଦୁସ୍ତି କହିଲେ—“ଜୁମ୍ ପାଇଁ ଅଳ୍ପ ରାଗ ଦିଅ ଯାଇଛି ।” ଭାବିଲି ମୋ ପାଇଁ ନ ହୋଇଥିଲେ ବୋଧହୁଏ ଆହୁରି ଅଧମହଣେ ଲକ୍ଷ୍ମୀମରଚ ସୁଟ ଦିଅ ହୋଇଥାନ୍ତା ପରା । ଜୁର ଛଡ଼ି ଗଲା, ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଗାରୁ ନିଶ୍ବାସ ଛଡ଼ି ଆଶ୍ବାସ ପାଇଲେ । ଏବେ ତାଙ୍କର ପୁସ୍ତକ ଲେଖା ଗୁଲିବ । ମୋର ଜୁର ଛଡ଼ିଗଲା—ତାଙ୍କର ଗ୍ରହରକ୍ଷ ହୁଅ । ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ଘରୁ ଚଟଣି ଖାଇ ମୁଁ ଗୁଝିଛି ସେ ଚଟଣି ଖିଆ ନୁହେଁ, ଚଟକଣିଖିଆ ତେଲଙ୍ଗାମାନେ ଖୁବ୍ ରାଗ ଖାଇ ପାରନ୍ତି । ସେମାନେ ଖଟାଖୋରୁ, ମିଠାଇ ଖିଆ । ବଡ଼ଖେମଣ୍ଡିରେ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କ ବସାରେ ଦେଖିଥିଲି ତାଙ୍କର ଜଣେ ଗୁଳଗଣୀକୁ ପଇସାଟିଏ ଦକ୍ଷିଣା ଦେଲେ ସେ ପଣେ କଥା ଲକ୍ଷ୍ମୀମରଚ ଶୁଦ୍ଧାରି ଖାଇଦିଏ । ଲେକଟି ଦେଖିବାକୁ ସୂର୍ଯ୍ୟଶାର ମାଉସୀ ପରି ଦିଶେ । ଏତେ ଲକ୍ଷ୍ମୀମରଚ ଖାଇ ତାର ପେଟ ଟିକିଏ ସୁଦ୍ଧା ଖରାପ ହୁଏ ନାହିଁ । ଖାଇଲା ବେଳେ ଟିକିଏ “ସୁ-ସା” ଶବ୍ଦ କରେ ନାହିଁ । ମୁଁ ସ୍ବତନ୍ତ୍ରରେ ଏହା ଦେଖି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଛି ।

ରଙ୍ଗେୟା ନାମକ ଜଣେ ତେଲଙ୍ଗା ପ୍ରେସ୍‌ମେନ୍‌ ଥିଲା । ଲେକଟି ଅତି ନିଶ୍ଚୟ । ସେ ଓଡ଼ିଆ, ତେଲୁଗୁ ଉଭୟ ଭାଷା ଲେଖିପଢ଼ି ଜାଣେ । ଓଡ଼ିଆ ଉଚ୍ଚାରଣ ତାହା ଭୂଷରେ ବହୁତ ହୁଏ ନାହିଁ । ସାଧାରଣ ତେଲଙ୍ଗାମାନେ ଗୁରୁପ୍ରାଣ ସ୍ଥାନରେ ଲଘୁପ୍ରାଣ ଓ ଲଘୁପ୍ରାଣ ସ୍ଥାନରେ

ଶୁରୁପାଣ ବର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି । କାନ୍ଧକୁ “ଖାନ୍ଦ” ଓ ବାଘକୁ “ଭାଗ” ବୋଲି କହନ୍ତି ।
 ରଙ୍ଗେୟା ଓକିଲ ମୋହରର ଥିଲା । ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ବଣତଃ କାଲି ହୋଇଗଲା । ଏପରି କାଲି ଯେ କାନ
 ପାଖରେ ଢୋଲ ବଜାଇଲେ ଜାଣି ପାରନ୍ତୁ ନାହିଁ । ଠାରୁ ତଟଳ ବୁଝିପାରେ । ତାହା ହାତରେ
 ଲେଖି ଦେଲେ ବି ବୁଝେ । ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ଯାହାଠାରୁ ଦାଉ ସାଧୁବାକୁ କସେ ତାକୁ ଚୁଡ଼ାନ୍ତି ନ
 କର ଛଡ଼େ ନାହିଁ । ଭାଗ୍ୟ ବିପର୍ଯ୍ୟୟରେ ପଡ଼ି ରଙ୍ଗେୟା ପ୍ରେସମେନ୍ ହେଲା—ତାହାର ମୁଲ ହେଲା
 ସପ୍ତମୁଦ୍ରା । ସେ ସକାଳୁ ଆସି ଦିନେ ଦିନେ ଦୁଇଟା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ । ଅନେକ ସମୟରେ
 ଉପରଓଳର କାର୍ଯ୍ୟ ରାତି ଦଶଟା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କରେ । ଦିନେ ଦିନେ ମୋତେ ଆସି କହେ—ପଣ୍ଡିତେ,
 ଆଜି ଦୁଇହଜାର କାଗଜ ଛପିପାରି ଘରକୁ ଯିବାକୁ ହେବ ବୋଲି ବରଦ ଦେଇଛନ୍ତି । ଇଃ, ଭେର
 ରାତି ହୋଇଯିବ । ତେତେବେଳକୁ ବଜାର ପଡ଼ିଯାଇଥିବ ପରା । ଆଜି ଆଉ କପାଳରେ ଭାତ
 ନାହିଁ । ଏଣୁ ଯାଇ ବଜାରରୁ କିଣିନେଲେ ସିନା ରନ୍ଧାହେବ । ବଜାର ପଡ଼ିଗଲେ ଆଉ କଣ
 କରିବ । ଏହା କହି କପାଳରେ ହାତ ପକାଇ କାନ୍ଦି ପକାଏ । କେବେ କେବେ ମୋ ପାଖରୁ
 ପରସା ଧାରନେଇ ଚାଉଳ, ପରିବା କିଣି ଘରେ ଦେଇ ଆସେ । ଏତେ କାମ କରି ସୁଦ୍ଧା ଦିନେ
 ଟିକିଏ ଉତ୍ତର ହୋଇଗଲେ ଗାଳିଖାଏ । ପୁଣି ଜର ବାଧକରେ ଦିନେ ନ ଆସିଲେ ଦରମା
 କଟିଯାଏ । ବେଙ୍ଗଉପରେ ସବୁ ପରସା ଗଲ୍ଲପରି ତାହାଉପରେ ସମସ୍ତେ ପ୍ରତାପ ଦେଖାନ୍ତି ।
 ତାକୁ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଟଙ୍କା ଦେବାକୁ ମୁଁ ବାରମ୍ବାର ଅନୁରୋଧ କରି ସୁଦ୍ଧା କିଛି ଲାଭ ହେଲା
 ନାହିଁ । ସେ ଆଉ ପ୍ରେସକୁ ଆସିଲା ନାହିଁ । ଏଣେ ପ୍ରେସରେ କାମ ବନ୍ଦରହିଲା । ତେତେବେଳେ
 ଯାଇ ବର୍ତ୍ତାକର ଚେତନା ଆସିଲା । ତାହା ଘର ପାଖକୁ ଯାଇ ତାର ଦରମା ବଜାର ତାକୁ
 ଆଣିବାକୁ ହେଲା । ସିନା ଆଙ୍ଗୁଳରେ ଘିଅ ଉଠେ ନାହିଁ । ଯାହା ସଙ୍ଗରେ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ଅପଡ଼
 ଦୁଏ, ମୋ ପାଖରେ ତାର ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ଗାଳ କହନ୍ତି—“ଏଥର ପଡ଼ିକାରେ ତାକୁ ଆଣି କରି
 ମାରିବାର ଅଛି ।” କିନ୍ତୁ ମୁଁ ତାହା ଶୁଣେ ନାହିଁ । ମୁଁ ଥରେ କହିଲି—ବିଦ୍ରୋଷ କଲେ ସମ୍ପାଦକଙ୍କୁ
 ଉଦାରତା ବଦଳରେ ଗୁଳିତା ପ୍ରକାଶ ପାଏ । ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଆଉ କିଛି କହିଲେ ନାହିଁ, ମୁହଁ ଲାଭ
 କରି ରହିଲେ । ମନଭାଙ୍ଗି ଗଲେ ସେ ମୁହଁଟା ପେଡ଼ି ପରି କରନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ପରେ ନିଜର ଭୁଲ
 ବୁଝି ପାରନ୍ତି—ଏହା ତାଙ୍କର ଗୋଟାଏ ଭଲଗୁଣ । ତାଙ୍କର ହୋଧ ଟିକ୍ ହୋଇ ନିଆଁ ପରି,
 ଯେତେ ଶୀଘ୍ର ଲାଗେ, ତେତେ ଶୀଘ୍ର ଲାଗିଯାଏ । କଲେଜର ପରୀକ୍ଷା ପ୍ରଶ୍ନ ତାଙ୍କର ପ୍ରେସ୍‌ରେ
 ଛପାହୁଏ । ପିଲାମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଶ୍ନ କହିଦେଇ କିଛି ଲାଭ ହୁଏ, ଏହା ମୁଁ ଜାଣେ ନାହିଁ ।
 ଥରେ ମୋ ସମୟରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଛପା ହେଲା । ମୁଁ କବାଟ କିଲଦେଇ ଛପାଇବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କଲି ।
 ପିଲାମାନେ ଝରକା ପାଖରେ ଲୁଚୁଥିଲେ ହେଲେ । ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଆସି ମୋ କାନରେ କହିଲେ
 “ପଣ୍ଡିତେ, ଏତେ କଡ଼ା କଲେ କଲବ ନା ? କେତେଟା ପିଲା ମଣି ଅଣି ଟଙ୍କା ଧରି ଆସିଛନ୍ତି ।
 ଗୋଟାଏ ପ୍ରଶ୍ନ କହିଦେଲେ ହେଲା । ମୁଁ କହିଲି—ଏ ଅନେକଙ୍କର ଭାଗ୍ୟ ପରୀକ୍ଷା, ଜାଣି
 ଜାଣି ଏ ପାପ କିଏ ମୁଣ୍ଡାଇବ—ଅନ୍ୟାୟ କଲେ ଧର୍ମ ସହ୍ୟ ନାହିଁ । ସେ ମୋତେ ଅନେକ
 ଟଙ୍କା ଟଙ୍କା କଲେ, ମୁଁ ବରଜୁ ହୋଇ କାମ ଛାଡ଼ି ବସାବୁ ବାହାରିଲି ଏବଂ କହିଲି—ଆମଣ
 ପଛେ କରନ୍ତୁ, ମୁଁ ପାରିବି ନାହିଁ । ଏ କଥା ପ୍ରକାଶ ହେଲେ ଫଳ ବଡ଼ ଭୟଙ୍କର ହେବ ।
 ବହୁ କଷ୍ଟରେ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ନିରସ୍ତ ହେଲେ କିନ୍ତୁ ଭିନ୍ନଦିନ ଯାଏଁ ମୋତେ କଥା କହିଲେ ନାହିଁ ।
 ତାଙ୍କ ପରିବାରମାନେ ଶୁଣି ମୋ ଉପରେ ଭାର ଖସା ହୋଇଗଲେ । ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ବ୍ୟବସାୟ
 ବୁଦ୍ଧି ପ୍ରଖର, ମାତ୍ର ପାରିତ୍ୟ ନାହିଁ । କଟକରୁ ସାନ ସାନ ପୁସ୍ତକ ବିକିନେଇ ଗୋଟାଏ
 ଦୋକାନ ଖୋଲିହେଲା । ବିକୟର ଭାର ତାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ହାତରେ ରହିଲା । ବୁଢ଼ା ଯାହା
 ବିକୟ କରନ୍ତି, ସେଥିରେ ପରିବା କିଣି ପକାନ୍ତି, ଲାଭ ଦୂରେ ଥାଉ ମୁଲ ବୁଝିବାକୁ ବସିଲା ।
 ତହୁଁ ନିଜେ ଚାରିପାଖି କର୍ମଗୁଣମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ବିକୟର ବ୍ୟବସ୍ଥା କଲେ । କର୍ମଗୁଣ ମଧ୍ୟରୁ

କେତୋଟି ‘ଗୁଳାଣୀଆ’ ଥାଆନ୍ତି । “ଗୁଳା” ଗଞ୍ଜେଇରେ ତୟାର ହୋଇ ନବାତ ପାଗ ଦିଆଯାଏ । ସେଥିରେ ଭାରି ନିଶା ହୁଏ । ଗୁଳାଖୋର କର୍ମଗୁଣ୍ଡମାନେ ପୁସ୍ତକ ବିକି ଗୁଳା-ପାଇଁ ଅଧେ ରଖି ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ଅଧେ ଦିଅନ୍ତି । ସେଥିର ଲେଖାଲେଖି କିଛି ରହେ ନାହିଁ । କର୍ମଗୁଣ୍ଡମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ତାହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୁବିଧା । ଖଇକୁଲରେ ବା’ ପଣିଲପର ଲଭ, ମୂଳ ସବୁ ଉଡ଼ିଗଲା—ପୁସ୍ତକ ଦୋକାନ ଶେଷ ହେଲା ।

ବ୍ରହ୍ମପୁର ସହରକୁ ଅନେକ ଯାତ୍ରା, ଥିଏଟର, ସର୍ବସ ଦଳ ଆସନ୍ତି । ସେଥିରେ ନୋଟିସ୍ ବିଜ୍ଞପନ ପ୍ରଭୃତି ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ପ୍ରେସରେ ଛପା ହୁଏ । ପ୍ରେସ କର୍ମଗୁଣ୍ଡମାନେ ବିନାଟିକଟରେ ଯାଇ ଦେଖନ୍ତି । ଏହି ସୁବିଧାରେ ମୁଁ ଅନେକ ଥର ଦେଖିବାକୁ ଯାଇଛି । ଥରେ ଭୁବି ରାଜାଙ୍କର ସର୍ବସ ଦଳ ହାତୀ, ଘୋଡ଼ା, ବାଘ, ଭଲ ନେଇ ଆସିଲେ । ସେହି ସମୟରେ ପ୍ରବଳ ବର୍ଷା ତୋପାନ ହେଲା । ସର୍ବସର ସୁବୁଦ୍ଧ ତମ୍ବୁ ଛୁଲ ଭଲ ଅକର୍ମଣ୍ୟ ହୋଇଗଲା ଏବଂ ଛଅଟା ସର୍ବସ ଘୋଡ଼ା ମରିଗଲେ । ଭୁବି ରାଜା ସମ୍ପାଦ ଯାଇ ଦୁଇ ହଜାର ଟଙ୍କା ପଠାଇ ଦେଲେ । ମେନେଜର ବୋଡ଼ି ରାମପୁରୀ ନାଲଡ଼ ନୁତନ ତମ୍ବୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ସର୍ବସ ଦେଖାଇଲେ । ତାଙ୍କର ଅଭୂତ କୌଶଳ ଦେଖି ଲୋକେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇଗଲେ । ସେହି ରାମପୁରୀ ବଞ୍ଚିମାନ ପୁଅଟା ବିଶ୍ୟାତ ପ୍ରୋଫେସର ରାମପୁରୀ । ଦିନେ ତାଙ୍କ ବାଘଟା ଫିଟିଗଲା । ଗୋଟାଏ ହୁଲସୁଲ ପଡ଼ିଗଲା । ସମସ୍ତେ କବାଟ ଛଳି ଲୁଚିଲେ । ରାମପୁରୀ ଯାଇ ବିରାଡ଼ି ପରି ବାଘଟାକୁ ଧରି ଘେନି ଆସିଲେ । ବ୍ରହ୍ମପୁରର ଠାକୁରାଣୀ ଯାତ୍ରା ଗୋଟିଏ ଦର୍ଶନୀୟ ପଦ୍ମ । ଅନେକ ସୁମଣ୍ଡିତ ବଡ଼ ବଡ଼ ରଥ ବାହାରେ । ରଥରେ ପ୍ରକାଶ୍ଟ ପ୍ରୌଢ଼ଣିକ ମୁର୍ତ୍ତି ଥାଏ । ମୁର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଅନନ୍ୟସୁନ୍ଦର । ଅଶ୍ଳୀଳଚିନ୍ତ ଏବଂ ବେଶ ମଧ୍ୟ ସୁରୁଚିର ବାହାରେ, ସେହି ଶ୍ରେଣୀୟ ଲୋକଙ୍କର ସେଥିରେ ମନୋରଞ୍ଜନ ହୁଏ । ଗଞ୍ଜାମର ବେଶ ଖୁବ୍ ସୁନ୍ଦର ଓ ସଙ୍ଗୀତକଳାର ସ୍ଵର ମଧ୍ୟ ଖୁବ୍ ମଧୁର । ଶୀତଳ ଷଷ୍ଠୀରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଫୁଲବେଶ ହୁଏ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଧନ୍ଦୁର୍ଜୀରା ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ବେଶରେ ସଜ୍ଜିତ କରାଯାଏ । ଫୁଲ ଏବଂ ଭୂଲରେ ହୃଦ୍‌ମାନ, ଅନ୍ୟ ପ୍ରଭୃତିକର ମୁର୍ତ୍ତି ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଏ । ମୁର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ବଡ଼ ବାହାର । ସେ ତମଜାର ଦୁର୍ଗା ଦର୍ଶକର ହୃଦୟରେ ଅଙ୍କିତ ହୋଇଯାଏ, ଜୀବନରେ ଭୁଲି ହୁଏ ନାହିଁ । ଦେବାଳୟଗୁଡ଼ିକ ସୁସ୍ଥ କାରୁକଳାମଣ୍ଡିତ । ଗଞ୍ଜାମର ବାଦ୍ୟ ମଧୁର । ତେଲଙ୍ଗା ବାରକମାନେ ତୋଲ ମଦୁର ପ୍ରଭୃତି ବଜାନ୍ତି । ଉତ୍ସବରେ ବାଦ୍ୟ ବାଜେ, କେହି ଜନ୍ମ ହେଲେ ବାଦ୍ୟ ବାଜେ, ମଲେ ବି ବାଦ୍ୟ ବାଜେ । ଶବ୍ଦ ଶ୍ରେର ଖଣ୍ଡ ପରି ବୁକେରରେ ବାଜି ନିଅନ୍ତି ନାହିଁ । ମଣ୍ଡିତ ଚୌଦୋଳରେ ବସାଇ ଫୁଲଦ୍ଵାର ପିନ୍ଧାଇ ବିଜୟୀ ବାରପରି ଆଡ଼ମ୍ବରରେ ଶୁଣାନକୁ ନିଅନ୍ତି । ଏ ସାତ ଅତି ଉଚ୍ଚୁଷ୍ଟ । ଭଣ୍ଡାସକୁ ତେଲଙ୍ଗାମାନେ ‘ମଙ୍ଗଲ’ କହନ୍ତି । ‘ମନ୍ଦା’ ବୋଲି ବି କହନ୍ତି । ଧୋବାକୁ ‘ଗୁକୁଲ’ କହନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆମାନେ ମଢ଼ିଆଳି-କହନ୍ତି । ମଢ଼ିଆଳି ଶବ୍ଦ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ବି ଦେଖାଯାଏ—ତାହା ଶାଣ୍ଠି ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦ । କମା ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଧୋବାକୁ ପବିତ୍ର ଜ୍ଞାନ କରନ୍ତି । ଧୋବା ପାଣିରେ ଗାଧୁଅନ୍ତି । ପୁଣି ଧୋବାହାତରୁ ତଲହା (ଘୋଲ ଦହ) ଖାଆନ୍ତି । ବାସ୍ତବରେ ଧୋବାକାନ୍ତି ପବିତ୍ର । ଲୋକେ ତାଙ୍କର କରୁଲ୍‌ଗା ପିନ୍ଧି ପବିତ୍ର ହୁଅନ୍ତି । ଅଥଚ ତାଙ୍କୁ ଅସୁଖ୍ୟ ମଣନ୍ତି—ଏହା ବିଚିତ୍ର ନଥା ।

(ସ୍ଵାଧୀନାଥ ବାବୁ କାହାକୁ କିଛି ନ ଲେଖି ମହେନ୍ଦ୍ରଗିରି ଦେଖିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ହଠାତ୍ ଆସି ବ୍ରହ୍ମପୁରରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ତେତେବେଳେ ଭଗବତା ଚରଣ ଗୁଡ଼ୁଣୀ ଗଞ୍ଜାମର ସ୍କୁଲ ଡେପୁଟି ଇନ୍‌ସପେକ୍ଟର । ଗଞ୍ଜାମରେ ସେ ବଙ୍ଗାଳି ବାବୁ ନାମରେ ପରିଚିତ । ତାଙ୍କ ଭାଇ ବିପ୍ରଚରଣ ଗୁଡ଼ୁଣୀ । ବ୍ରହ୍ମପୁରର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଓକଲ ଥିଲେ । ସ୍ଵାଧୀନାଥ ବାବୁ ତାଙ୍କର ଘରେ ଆସି ବୁଣିଆ ହେଲେ । ଠିକ୍ ଗୁରୁଟାବେଳେ ସରସ୍ଵତୀ ପ୍ରେସରେ ପହଞ୍ଚି ମୋତେ ଖୋଜିଲେ । ମୁଁ ତାଙ୍କୁ

ହଠାତ୍ ଦେଖି ଅଶ୍ୱତ୍ଥୀକୃତ ହୋଇଗଲା । ଶ୍ଵାମୀନାଥ ବାବୁ କହିଲେ—“ମହେନ୍ଦ୍ରଗିରି” ଦେଖିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ମୁଁ ହଠାତ୍ ବାହାର ଆସିଲି, ଅପଣଙ୍କୁ ପହଞ୍ଚି ଲେଖିବାକୁ ଅବସର ହେଇ ନାହିଁ । ଅପଣ ମହେନ୍ଦ୍ରଗିରି ଦେଖିଛନ୍ତି କି ? ମୁଁ କହିଲି—“ଅଲ୍ପଦିନ ହେଲା ଆସିଛି, ସବୁବେଳେ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଲିପ୍ତ ରହିବାକୁ ହୁଏ । ଏଥୁମଧ୍ୟରେ ମୁଁ କୁଅଡ଼େ ଯାଇପାରୁ ନାହିଁ ।” ତାପରେ ସେ କହିଲେ—“ଯାହାହେଉ ଅପଣଙ୍କର ଥରେ ମହେନ୍ଦ୍ରଗିରି ଦେଖିବା ଉଚିତ ।” ମୁଁ କହିଲି—“ଅପଣ ଦେଖି ଆସିଲା ପରେ ମୁଁ ଅପଣଙ୍କଠାରୁ ଶୁଣି ଦେଖିବାକୁ ଯିବି ।” ଶ୍ଵାମୀନାଥ ବାବୁ କହିଲେ—ନିଶ୍ଚୟ ଯିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବେ । ତେବେ ଆସନ୍ତୁ, ଖଣ୍ଡେ ବୁଲିଆସିବା । ସହର ଭିତରକୁ ଯିବା ନାହିଁ । ବାଗିଚା ପଡ଼ିଆରେ ବୁଲିବା । ସେହଠାରୁ ମହେନ୍ଦ୍ରକୁ ଦୂରରୁ ଚିହ୍ନିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା । ବାଗିଚା ପଡ଼ିଆ ଶୁଭ୍ର ବସ୍ତ୍ର ପଡ଼ିଆ । ତୃଣ ଗହଳରେ କମ୍ପଳବିଛ ହେଲାପରି ଦିଶେ । ଶେଷ ସୀମାରେ ଗୋଟାଏ ଶାଖା କେନାଲ । ମୁନି ଅଗ୍ରମ ପରି ଖଣ୍ଡେ ସାନ ବଗିଚା ଦୂରରେ ଅଛି । ସେଠାରୁ ମହେନ୍ଦ୍ର-ମାଳ ଦୂର ଅକାଶର ଜାଲରେଖା ପ୍ରାୟ ଦିଶେ । ଶ୍ଵାମୀନାଥ ବାବୁ ଦେଖି କହିଲେ—“ଏହି ଯେ ଅନେକ ପଦ୍ମ-ସ୍ତର ଭେଦ ଉଚ୍ଚ ବୁଢ଼ା ଦଣ୍ଡୁ, ବୋଧହୁଏ ସେହି ମହେନ୍ଦ୍ର । ଆମ ଅନୁମାନ ଠିକ୍ କି ନା ମୁଁ ଦେଖି ଆସିଲେ କହିବି । ବୁଲିସାରା ଫେରିବା ବେଳେ ହଠାତ୍ ଠିଆହୋଇ ଯାଇ କହିଲେ—“ଏହି ଗୋଟିଏ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ସ୍ଵର ଶୁଣନ୍ତୁ, ପର୍ଯ୍ୟାୟ ନାମ ଫୁଲଗୁଣ୍ଠା ।” କହୁଁ କହୁଁ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଉଡ଼ିଗଲା । ବାବୁ ଅଙ୍ଗୁଳ ସଙ୍କେତରେ ମତେ ଦେଖାଇ ଦେଲେ । ମୁଁ ଚିତ୍ତ ପାରିଲି, ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଅତି କ୍ଷୁଦ୍ର; ସେହିପରି ପର୍ଯ୍ୟାୟ କନିଷ୍ଠ ଫୁଲଭିତରେ ପଶି ମହୁ ଶୋଷିବାର ମୁଁ ଅନେକ ଥର ଦେଖିଛି । ମାତ୍ର ନାମ ଜାଣି ନଥିଲି । ଶ୍ଵାମୀନାଥ ବାବୁ କହିଲେ—ବସନ୍ତ ଆରମ୍ଭରେ ଏହାର ଶବ୍ଦ ହୁଏ । ଫୁଲଗୁଣ୍ଠର ସ୍ଵର ଠିକ୍ ବାଣୀ-ଶବ୍ଦ ପରି ମଧୁର । ଏହିପରି କଥାବାର୍ତ୍ତା ହୋଇ ତାଙ୍କ ବସାରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲୁଁ । ସେ ଦିନ ରାତିରେ ସେ ମଞ୍ଜୁଷା ଗଲେ । ଫେରିବାବେଳେ ବ୍ରହ୍ମପୁରରେ ଓଢ଼ାଇବା ପାଇଁ ଏବଂ ମଞ୍ଜୁଷାରୁ ମୋତେ ପହଞ୍ଚିବାପାଇଁ କହିଗଲେ ।

ଶ୍ଵାମୀନାଥ ବାବୁ ମଞ୍ଜୁଷାରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ତେତେବେଳେ ଜଣେ ତେଲଙ୍ଗା ମଞ୍ଜୁଷାର ଦେଉଳୀନ ଥିଲେ । ସେ ଶୁଣିଲେ ଯେ ବାବୁ ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗର ଇନ୍‌ସପେକ୍ଟର ଥିଲେ । କର୍ତ୍ତୃମାନ ପେନ୍‌ସନ୍ ପାଉଅଛନ୍ତି । ମଞ୍ଜୁଷା ରାଜା ଜଣେ ଓଡ଼ିଆ ରାଜା, ପୁଣି ବାବୁ ଓଡ଼ିଶାବାସୀ, ଏଭଳିରେ ସେ ଅଭ୍ୟୁତ ଉତ୍ସାହ ପରିକଳ୍ପନା ବଳରେ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରିନେଲେ ଯେ, ଶ୍ଵାମୀନାଥ ବାବୁ ତାଙ୍କ ଦାନାରେ ଟୁଲି ପକାଇ ଦେଉଳୀନ ହେବାପାଇଁ ଆସିଛନ୍ତି । ରାଜା ଜଣେ ଜାତୀୟମାନ ବ୍ୟକ୍ତି, ଏଡ଼େ ବଡ଼ ଯୋଗ୍ୟ ଲୋକ ଯାଇଲେ ସେ ନିଶ୍ଚୟ ଆଗ୍ରହରେ ଦେଉଳୀନ କରିନେବେ, ତାହା ହେଲେ ତ ମୋର କଥାଳ ଫାଟିବ । ଏହା ଭାବି ସେ ଶ୍ଵାମୀନାଥ ବାବୁଙ୍କ ମହେନ୍ଦ୍ର ଯିବାର କିଛି ବ୍ୟବସ୍ଥା କଲେ ନାହିଁ । ଏ କଥା କବିବର ଜାଣିପାରୁ କହିଲେ—ମୋ ଲାଗି ଜଣେ ଲୋକ ଏତେ ଭୟ କରୁଛି ଆଉ ଗୁକିସା ଯିବାର ସ୍ଵପ୍ନ ମଧ୍ୟ ଦେଖୁଛି । ମହେନ୍ଦ୍ର ଦେଖା ପଛେ ନ ହେଉ, ମୁଁ ଏହିପରି ଫେରିଯାଉଛି, ତାହାହେଲେ ଲୋକଟିର ଆଶଙ୍କା ଦୂର ହେବ, ସେ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ହେବେ । ଏହା କହୁ ମଞ୍ଜୁଷାରୁ ଫେରି ଆସିଲେ ।) ଶ୍ଵାମୀନାଥଙ୍କର ମହତ୍ତ୍ଵ ଏଥିରୁ ଅନୁମେୟ । ତାଙ୍କର ମନ କେତେ ସବିନ୍ଦ୍ର, ଉଦାର ଏବଂ କୋମଳ ଥିଲା ତାହା କଳନା କରିହେବ ନାହିଁ । ଜଣେ ଲୋକକୁ ରେଳରେ ରମ୍ପା ପଠାଇ ବାବୁଙ୍କ ଆସିବା ଶବ୍ଦର ମୁଁ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କୁ ଜଣାଇଥିଲି । ସେ ଶୁଣିବା ମାତ୍ରେ ଦଳବଳ ଦେଖି ଆସି ବ୍ରହ୍ମପୁରରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ଏହିଆଁ ଯାଆନ୍ତି ନାହିଁ, ଯେଉଁଠି ଗଲେ ଅଧିକଜନ ବା ତଜନେ ଲୋକ ସଙ୍ଗରେ ନେଇ ଯାଆନ୍ତି । ଦୁଇ ଭିନିଷା ଗୁକର, ପୂଜାଏ କି ପାଞ୍ଚଟା ପାକ ଏବଂ

କେତେ ଜଣ ବନ୍ଧୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ଯାଆନ୍ତି । ଉତ୍କଳର ସବୁ ପ୍ରଧାନ କବି ଗଞ୍ଜାମ
 ଅସିଲୁ, ତାଙ୍କୁ ଉପସ୍ଥଳ ସମ୍ମାନ ନ କଲେ ନିନ୍ଦା ହେବ, ଏହି ବିଷୟରେ ଅଲୋଚନା
 ଲାଗିଲା । ମୁଁ ଏବଂ ବିଦ୍ୟାଧର ଦୁହେଁ ବ୍ରହ୍ମପୁରର ପ୍ରଧାନ ମହାଜନ ମଥୁର ସାହୁଙ୍କ
 ନିକଟକୁ ଗଲୁଁ । ସେ ଜଣେ ଟାଣୁ ଜାଗାୟ ଅଭିମାନୀ ଲୋକ ଥିଲେ । ସେ କହିଲେ
 'ମୋର କୋଠାରେ ସଭାକରି ଅଭିନୟନ ଦେବା । ତତ୍ପରୀତ ସବୁ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିବା
 ପାଇଁ ତାଙ୍କ ଗୁମାସ୍ତାମାନଙ୍କୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ଅଶୀଟଙ୍କା ପଠାଇ ଦେଇ
 ଯୋଡ଼େ ବ୍ରହ୍ମପୁର ପାଠ କବିଙ୍କୁ ଉପହାର ଦେବାପାଇଁ କଣିଆଣିଲେ । ରାଧାନାଥ ବାବୁଙ୍କ
 ଆଗମନ ବାଞ୍ଛା ବିଜୁଳି ବେଳରେ ସହର ତମାମ ଖେଳଗଲା । ମଥୁର ସାହୁଙ୍କ ଗାଡ଼ିରେ
 ସଦାଶିବ ବିଦ୍ୟାଭୂଷଣ ଏବଂ ଲାଳମଣି ବିଦ୍ୟାଧରକୁ ରାଧାନାଥ ବାବୁଙ୍କୁ ନେଇ ସରସ୍ବତୀ
 ପ୍ରେସରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ । ମୋତେ ଗାଡ଼ିରେ ବସିବାକୁ ଡାକିଲେ । ମୁଁ ସ୍ଥାନ ହେବନା
 ବୋଲି ପରୁରବାରୁ ରାଧାନାଥ ବାବୁ କହିଲେ—ଅପଣଙ୍କ ପରି ପାଞ୍ଚଜଣ ସହୃଦ୍ୟ ଆସି
 ବସି ପାରନ୍ତି କିନ୍ତୁ ଜଣେ ଦୁର୍ଜନ ସଙ୍ଗୀ ସ୍ଥାନ ନାହିଁ । ଏହା ଶୁଣି ଭାରି ଗୋଟିଏ
 ହାସ୍ୟ କଲୋଳ ଉଠିଲା । ମୁଁ କହିଲି—କଥାରେ ବି କାବ୍ୟ ରଚନା, ବିଦ୍ୟାଭୂଷଣ ମୋ
 କଥା ସମର୍ଥନ କରି କହିଲେ—“ଅପଣଙ୍କ କଥା ଅନ୍ଧରେ ଅନ୍ଧରେ ସତ୍ୟ ।” ଗାଡ଼ି
 ମଥୁର ସାହୁଙ୍କ କୋଠା ପାଖରେ ପହଞ୍ଚିଲାବେଳକୁ ପ୍ରାୟ ପାଞ୍ଚ ହଜାର ଦର୍ଶକ ଉପସ୍ଥିତ ।
 ଲୋକ ଗହଳରେ ସିବାକୁ ବାଟ ନାହିଁ । ବହୁ କଣ୍ଠରେ ବାଟକରି ରାଧାନାଥ ବାବୁଙ୍କୁ
 ନେଇ ମଥୁର ସାହୁଙ୍କ କୋଠାଉପରକୁ ଗଲୁଁ । ଶାସ୍ତ୍ରୀ, ପଣ୍ଡିତ ପାତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟକ୍ତି
 ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ । ମଥୁର ସାହୁ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସମ୍ବର୍ଦ୍ଧନା କରିନେଲେ । ରାତି ସାତଟା ବେଳେ
 ସଭା ବସିଲା । ବିଦ୍ୟାଭୂଷଣ, ପଣ୍ଡିତ ପାତ୍ର କବିଙ୍କ ଶୁଭାଗମନରେ ଅନନ୍ଦ ପ୍ରକାଶ
 କରି ବଲ୍ଲତା ଦେଲେ । ଗଞ୍ଜାମବାସୀଙ୍କ ପକ୍ଷରୁ ଅଭିନୟନ ଦିଆଗଲା । ରାଧାନାଥ ବାବୁ
 ତାଙ୍କ ସ୍ବରାବ-ସୁଲଭ ସରଳ, ସୁନ୍ଦର, ଗୀତଗର୍ଭକ ଭାଷାରେ କେତେ ସାରକଥା କହିଲା
 ପରେ ତାଙ୍କ କଣ୍ଠରେ କପୁରମାଳା ଏବଂ ଫୁଲହାର ଲମ୍ବାଇ ଦିଆଗଲା । ଉପସ୍ଥିତ
 ଭଦ୍ରବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କୁ ବି ଅଭର, କପୁରମାଳା ଦିଆଗଲା । ତହିଁପରେ ସଭାଭଙ୍ଗ ହେଲା ।
 ତେତେବେଳେ ଯାଏଁ ଲୋକଗହଳ ଭାଙ୍ଗିନାହିଁ । କବିଙ୍କୁ ଦେଖିବା ପାଇଁ ସମସ୍ତଙ୍କର
 ପ୍ରବଳ ଆଗ୍ରହ । ଅନେକେ ସ୍ଥାନ ନ ପାଇ ନିକଟସ୍ଥ କୋଠା ଉପରେ ଚଢ଼ି ଦେଖିଲେ ।
 ଗୁରୁଅଙ୍ଗୁ ନମସ୍କାର ବୃତ୍ତି ହେଉଥାଏ । କବିଙ୍କ ଅଞ୍ଜିତରେ କେତେ ନମସ୍କାର ହୋଇ
 ଯାଉଥାଏ, ଜନତା ମଧ୍ୟରୁ କବିଙ୍କ ଉପରେ ପୁଷ୍ପବୃତ୍ତି ହେଉଥାଏ । ସେ କି ଅନନ୍ଦ, କି
 ଉତ୍ତେଜନା, ତାହା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିହେବ ନାହିଁ । ରାଧାନାଥ ବାବୁଙ୍କୁ ନେଇଆସି ଅମ୍ବେମାନେ
 ଗାଡ଼ିରେ ବସିଲା, ତେତେବେଳେଯାଏଁ ଫୁଲଫିଙ୍ଗା ଲାଗିଥାଏ । ଫୁଲରେ ଗାଡ଼ି ଅଧେ ସୁର୍ତ୍ତ
 ହୋଇଗଲା । ଜାଗାୟ କବିଙ୍କ ପ୍ରତି ଲୋକଙ୍କର କି ଭକ୍ତି, କି ଆଦରକ ପ୍ରକାଶ, କି
 ହୃଦୟର ଗଭୀର ଆଶ୍ୱାସ୍ୱତା, ତାହା ଯେ ଦେଖିଲେ ସେ ଜାଣେ । ଦିନେ ଦେଖା
 ସାପାତ ନାହିଁ, ପରିଚୟ ନାହିଁ, କେବଳ ନାମମାତ୍ର ଶୁଣି ଉତ୍ସାହରେ ଲୋକମାନେ
 ଅଧୀର ହୋଇ ଉଠୁଥାନ୍ତି । ଏରୂପ ଅପାଚିତ ସମ୍ମାନ, ଅକର୍ମ୍ମକ ପ୍ରୀତିପୂଜା ଯାହା ଭାଷ୍ୟରେ
 ଘଟେ, ସେ ନର ଦୁହେଁ—ନରଦେବତା । ତାଙ୍କ ଜନ୍ମ ଧନ୍ୟ, ଜୀବନ ଧନ୍ୟ ଏବଂ ନାମ ଶତ-
 ଧନ୍ୟ । ବୃଣ ମଣିଷକୁ ଏପରି ଆଦର ବଳେ ବଳେ ଆଣି ଦିଏ ସିନା । ବାବୁଙ୍କୁ ବସାରେ
 ନେଇ ଛାଡ଼ି ଅମ୍ବେମାନେ ଫେରି ଆସିଲୁଁ ।

ତାହା ପରଦିନ ସକାଳେ ଯାଇ ଦେଖିଲି ରାଧାନାଥ ବାବୁ ଗଞ୍ଜାମର ମାନଚିତ୍ର
 ଦେଖୁଅଛନ୍ତି । ନିଜା ସର୍ବତମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଭଗବତୀ ବାବୁଙ୍କୁ ନାନା ପ୍ରକାର ପ୍ରଶ୍ନ

ପରୁରୁକ୍ତ । ମୁଁ ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲି । ସେ ଭଗବତ ବାବୁଙ୍କ ନିକଟରେ ମୋର ପରିଚୟ ଦେଇ
 ପଥେଷ୍ଟ ସୁଖ୍ୟାତି କଲେ । ଭଗବତ ବାବୁ କହିଲେ—ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ମୋର ଘନିଷ୍ଠ
 ପରିଚୟ ନ ଥିଲେପୁରୀ ତାଙ୍କ ଲେଖାରୁ ମୁଁ ପରିଚୟ ପାଇଛି । ରାଧାନାଥ ବାବୁ ପରୁରୁଲେ—
 ତେଲଙ୍ଗାମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଶାଦ୍ୟ କଅଣ ? ମୁଁ କହିଲି—ତେନ୍ତୁଳି, ଲଙ୍କାମରଚ ।
 ଶୁଣି ସେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେଲେ । ତେଣୁ ମୁଁ କହିଲି ଘନରେ ଯେ ଅଧମହଣ ତେନ୍ତୁଳି ଓ
 ଲଙ୍କାମରଚ ହଜମ କରିପାରନ୍ତି ତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଶାଦ୍ୟ ସେହି ତେନ୍ତୁଳି, ଲଙ୍କାମରଚ ନ କହି
 ଆଉ କଅଣ କହିବ ? ମୋ କଥା ଶୁଣି ଦୁହେଁଯାକ ହସିଲେ । ଭଗବତ ବାବୁ କହିଲେ
 ଚିନ୍ତାମଣି ବାବୁ ଠିକ୍ କଥା କହିଛନ୍ତି । ରାଧାନାଥ ବାବୁ କହିଲେ—ପୁରୀ ସଙ୍ଗରେ ବା ସେହି
 ଧାରା । ସେମାନେ ଲଙ୍କାମରଚକୁ ଗୋଟିଏ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ତରକାରୀ ରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି । ଭିତ
 ସଙ୍ଗରେ ଜଣେ ଜଣେ ଲଙ୍କା ଆଠଦଶଟା ବଡ଼ ବଡ଼ ଭଜା ଲଙ୍କାମରଚ ଖାଆନ୍ତି । ସେହି ଲଙ୍କା-
 ମରଚ ଖାଇବାରୁ ତେଲଙ୍ଗାମାନେ ଏତେ ଟାଣ । ଲଙ୍କାମରଚ ତାଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ଶକ୍ତି ଦିଏ ।
 ଭଗବତ ବାବୁ କି ସକାଶ ଘରକୁ ଉଠିଗଲେ । ଆମ୍ଭେ ଦୁହେଁ ବସି ଏଣୁତେଣୁ କଥାବାର୍ତ୍ତା
 ହେଲୁ । ମୁଁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବରକୋଳି ନେଇଥିଲି, ଦେଲି । ରାଧାନାଥ ବାବୁ ଭାରି ଖୁସି
 ହୋଇ ପରୁରୁଲେ—ବରକୋଳି ମୋର ପ୍ରିୟ ବୋଲି ଆପଣ କିପରି ଜାଣିଲେ, ଆଉ ଅସମୟରେ
 ଏ ଗୁଡ଼ିକ ବା କେଉଁଠୁ ପାଇଲେ ? ମୁଁ କହିଲି—ବରକୋଳିକୁ ଆପଣ ଖୁବ୍ ଭଲ ପାଆନ୍ତି ବୋଲି
 ଶୁଣିଥିଲି । ଜଣେ କମ୍ପୋଜିଟର ବାଡ଼ିରେ ଗୋଟାଏ ବାରମାସି ବରକୋଳି ଗଛ ଅଛି । ସେଥିରେ
 ପ୍ରାୟ ସବୁଘନେ କୋଳି ଥାଏ । ମୁଁ ସେହିଠାରୁ ଅଣାଇଥିଲି । ବାବୁ ମୋତେ ସବୁବେଳେ ଆପଣ
 ସମ୍ବୋଧନ କରନ୍ତି, ସେଥିରେ ମୁଁ ଲଜିତ ହୁଏ । ସେଦିନ ସାହସ ଧରି କହିଲି—ମୁଁ ଆପଣଙ୍କୁ
 ଗୁରୁପରି ଜ୍ଞାନ କରେ, ଆପଣ ମୋତେ ଆପଣ ବୋଲି ସମ୍ବୋଧନ କରନ୍ତି । ସେଥିରେ ମୁଁ ବଡ଼
 ଲଜିତ ଓ ସକ୍ରିତ ହୁଏ । ରାଧାନାଥ ବାବୁ ହସିହସି କହିଲେ—ମୁଁ ଅପାତରେ ସମ୍ମାନ ଦାନ
 କରେ ନାହିଁ; ଆପଣ ସେଥିପାଇଁ ବିଚଳିତ ହେବେ ନାହିଁ ।

ଅପରାହ୍ନରେ ରାଧାନାଥ ବାବୁ କହିଲେ—“ଗୁଲ, ଗୁଲିବାକୁ ଯିବା । ସହରରେ ଗୁଲ
 କୋଠାବାଡ଼ି ଦେଖିଲେ କିଛି ଫଳ ନାହିଁ । ଯଦି ସହର ବାହାରେ ନଦୀ, ପବନ ବା ବଣ ଥାଏ
 ତେବେ ସେଠାକୁ ଯିବା । ସହରର ଉପକଣ୍ଠରେ ସୀତାଫଳ ପାହାଡ଼ ନାମରେ ଗୋଟାଏ ସାନ
 ଡମ୍ବିର ଅଛି, ତାହାର ଆଦାମସ୍ତକ ଆଉ ଗଛରେ ପୁଷ୍ଟି । ଆଉ ଗଞ୍ଜାମରେ ସୀତାଫଳ
 କହନ୍ତି । ଗାହାଡ଼ିରେ ଆଉଗଛର ଆଧିକ୍ୟ ହେତୁ ତାହାର ଉପରୋକ୍ତ ନାମ ହୋଇଅଛି । ଗୁରୁଟା
 ବେଳେ ସେହି ପାହାଡ଼ ଦେଖିବାକୁ ଗଲୁ । ପ୍ରେସର କେତେ ଜଣ କର୍ମଚାରୀ ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ ହେଲେ ।
 ବାଟରେ ଯାଉଁ ଯାଉଁ ଗୋଟାଏ ଅଛା କୋଡ଼ିଏ ହେଲା । ଦୁଇଜଣ ସ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରାଣୀ ଆଣିବାକୁ
 ଯାଉଥିଲେ । ପ୍ରଥମା କହିଲା, “ମୋ ଯା’ର ଗୁଣ ଶୁଣିବୁ, ଦୁଧ ଆଉଟା ସରିଲେ ତାକୁ ନେଇ
 ଦହି ବସାଇ ଦେଉଛି । ମୋ ପିଲାଟି ଟିକିଏ ଦୁଧ ପାଉନାହିଁ ।” ଦ୍ଵିତୀୟା କହିଲା, “ତୁ କଲ
 କରୁନାହୁଁ ।” ତତ୍ତ୍ଵେ ପ୍ରଥମା କହିଲା, ମୋତେ କଲ କରୁ ଆସେ ନାହିଁ ଲୋ ଭଉଣୀ ।”
 ଦ୍ଵିତୀୟା ତାହା କଥା ଶୁଣି ହସରେ ଉଡ଼ାଇ ଦେଇ କହିଲା—“ତବ ଜନ୍ମ ପାଇଁ କଲ
 ନ କଲେ ତରୁ କେମିତି ଲୋ ଦୁଷ୍ଟି ? କଲ ନ କଲେ ପୁଣି ମନ ଆରମାନ ମେଣ୍ଟିବ
 କେମିତି ? ସାତଥର କଲ କରିବା ପୁଣି ସାତଥର ମିଶିଯିବା, ନ ହେଲେ ମାଇକିନା
 ଝିଅ ହୋଇ ଭର କରିବା କିମିତି ? କଲକରିବା ଏକା ମାଇସି ଜାତିକୁ ସୁନ୍ଦର । ତୁ ଆଜି ଏ
 ପାଣି ମାଠିଆ ନେଇ ରଖିବା ବାହାଳାରେ କରୁଛି ଦେବୁ, ମାଠିଆ ଫାଟିଯିବ । ତାହାଦେଖି
 ତୋର ଯା’ଟା ତ ମୁକର କଟର ମଟର ହେବ । ତେବେବେଳେ ତୁ କହୁ—ମୁଁ ମାଠିଆ
 ଭାଙ୍ଗିଦେଲି ବୋଲି ତୁ କାନ୍ଦୁ, ତୁ ଯେ ଦୁଧ, ଦହି ସବୁ ବସାଇ ଦେଉଛୁ, ମୋ ପିଲାଟି ଦୁଧ ନ ପାଇ

କାନ୍ଦୁଛି । ମୋତେ କଣ କଲି କର ଅସେ ନାହିଁ ? ଉମିତ କହଲେ ସିନା ସମସ୍ତେ ଜାଣିବେ, ସାହୁ ପଡ଼ିଣା ସମସ୍ତେ ତାକୁ ଛାଡ଼ି ଛାଡ଼ି କରବେ । ଅଉ ନ ଜାଣିଲେ କିଏ କହିବ । ରାଧାନାଥ ବାବୁ ଶୁଣି ହସି ହସି କହଲେ— “ଉପଯୁକ୍ତ ଶିକ୍ଷୟିତ୍ରୀ । ବୋଧହୁଏ ନିମ୍ନ ଶ୍ରେଣୀର ସ୍ତ୍ରୀଲୋକମାନଙ୍କର ଧାରଣା ଯେ କଲି କରବା ସ୍ତ୍ରୀଜାତିର ଧର୍ମ । କଲି ନକଲେ ସେମାନେ ସ୍ୱସାରରୁ ତରବେ ନାହିଁ । କଲି ସେମାନଙ୍କର ତାରକମନ୍ତ ସ୍ୱରୂପ । ପୁଣି କଲି ନକଲେ ଘରକରଣା ବି କରହେବ ନାହିଁ । କଲି ବିଦ୍ୟାରେ ସ୍ତ୍ରୀ ଲୋକଟି ଟ୍ରେନିଂ ପାସ କରୁଥିବ ।” କବିଙ୍କର ପରହାସ ଶୁଣି ସମସ୍ତେ ହସିଲେ । ଖୁବ୍ ଗୋଟାଏ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ଆନନ୍ଦ ମିଳିଲା— ବାଟ-ତଳ ବାଧୁଲ ନାହିଁ ।

ସମସ୍ତେ ପବିତ୍ର ଉପରକୁ ଉଠିଲୁଁ । ଧ୍ରାୟ ପବିତ୍ର କଟିଦେଶରେ ଖଣ୍ଡେ ପ୍ରସ୍ତର ତଟାଣ ଅଛି । ବାବୁ ଏବଂ ମୁଁ ଦୁହେଁ ସେଠାରେ ବସିଲୁଁ । ଅଉ ସମସ୍ତେ ପବିତ୍ର ଉପରେ ଉଠିଲେ । ବ୍ରହ୍ମପୁର ସହରର କେତେକ ଅଂଶ ଖଣ୍ଡିଏ ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମାନଚିତ୍ର ପରି ଦେଖାଯାଉଥାଏ । ହିକର ଘରଗୁଡ଼ିକ ଦୂରରୁ ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ଦିଶେ । ଧାଡ଼ି ଧାଡ଼ି ଖସିଗୁଡ଼ିକ ଗୁହର ବେଣୀ ବିନ୍ୟାସ ଭୁଲ୍ ବୋଧହୁଏ । ସେଠାରେ ବସି ଅନେକ କଥାବାକ୍ସି ହେଲା । ଅମିତାଭସ୍ତ୍ରୀ କବିତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମୋତେ କେତେକ ଉପଦେଶ ଦେଲେ । ପବିତ୍ର ଉପରକୁ ଯାଉଥିବା ଲୋକେ ଫେରି ଆସିଲେ । ସମସ୍ତେ ମିଶି ଚଳନ୍ତୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସିଲୁଁ । ବାବୁ କହଲେ—ବ୍ରହ୍ମପୁରରେ ଏତେ ବଡ଼ଲୋକ—ଏତେ ବଡ଼ ବଡ଼ ମହାକଳ ଅଛନ୍ତି, ଏସୁନ୍ଦର ପବିତ୍ର ଉପରେ କେହି ଗୋଟିଏ ଘର ବା ବଙ୍ଗାଳା କର ନାହାନ୍ତି କାହିଁକି ? ସ୍ଥାନଟି ସେପରି ମନୋହର, ଅଧିକ ନିକାଞ୍ଚନ, ଏଠାରେ ସେପରି ହେବା ଦରକାର । ମୁଁ କହଲି—ଧନୀ ବ୍ୟକ୍ତି ଅନେକ ଅଛନ୍ତି ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ସେପରି ରୁଚି ବୋଧହୁଏ କାହାର ନାହିଁ । ଅସିବା ବାଟରେ ବ୍ରହ୍ମପୁରର ଡେରାସାଗୁ ପଡ଼ିଲା । ସେମାନେ ପାଟ ବୁଣନ୍ତି । ଦାଣ୍ଡରେ କିଏ ଲୁଣି କାନ୍ଦୁଛି, କିଏ ତାସଣ କରୁଛି, କିଏ ପିଣ୍ଡାରେ ବସି କଣ୍ଡା ବଜୁଛି । ବିବିଧରଙ୍ଗର ପାଟସୂତା ବିସ୍ତ୍ରୁତ ହୋଇ ସଡ଼କର ଦୁଇପାଶ ବଡ଼ ବାହାରୁଆ ଦିଶୁଛି । ତାହାଉପରେ ଅସ୍ତ୍ରୋନ୍ମୁଖ ସୂର୍ଯ୍ୟର ସ୍ପର୍ଶ କରଣ ପଡ଼ି ଚକଚକ ଦିଶୁଥାଏ । ମୁହଁ ଅଜାର ବେଳକୁ ଆସି ଭାସୁରେ ପହଞ୍ଚିଲୁଁ । ବାବୁଙ୍କୁ ବଙ୍ଗାଳି ବାବୁଙ୍କ ବସାରେ ଛଡ଼ି ଆମ୍ଭେମାନେ ବିଦାୟ ନେଇ ଆସିଲୁଁ ।

ତାହା ପରଦିନ ମୁଁ ତାଙ୍କ ପାଖକୁ ନ ଯାଉଣୁ ସେ ଆସି ପ୍ରେସରେ ଉପସ୍ଥିତ । କହଲେ—“ଗୁଲ୍, ବିଦ୍ୟାଭୁଷଣଙ୍କ ଘରକୁ ଯିବା । ଖଣ୍ଡେ ଅପ୍ରକାଶିତ ସ୍ୱସୂଚି କାବ୍ୟର ଗୋଟାଏ ସ୍ଥାନ ମୋର ଦେଖିବା ଦରକାର, ସେ କାବ୍ୟ ବିଦ୍ୟାଭୁଷଣଙ୍କ ଘରେ ଅଛି ବୋଲି ସେ ମୋତେ କହିଥିଲେ । ମୁଁ ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ବାହାରିଲି, ମୋ ପଛେ ପଛେ କର୍ମଗୁଣ୍ଡମାନେ ବାହାରିଲେ । ସମସ୍ତେ ଯାଇ ବିଦ୍ୟାଭୁଷଣଙ୍କ ଘରଠାରେ ପହଞ୍ଚିଲୁଁ । ସଦାଶିବ ବିଦ୍ୟାଭୁଷଣ କେତେଖଣ୍ଡ ତାଳପତ୍ର ଲେଖା କାବ୍ୟ ଆଣିଲେ । ବହୁଦିନ ପରେ ପୋଥି ଗୁଡ଼ିକର ଡୋର ଫିଟିଲା । ବିଦ୍ୟାଭୁଷଣ ପଢ଼ିଲେ । ରାଧାନାଥ ବାବୁ ଶୁଣୁଥାନ୍ତି । ସେ ଯାହା ଖୋଜୁଥିଲେ ସେ ଅଂଶ ମିଳିଲା । ବାବୁ ନିଜେ ତାକୁ ଅରେ ପଢ଼ିଲେ । ସେଠାରୁ ଫେରିଆସି ଏଣେତେଣେ ଟିକିଏ ବୁଲି ସେ ଦିନର ଭ୍ରମଣ ଶେଷକରାଗଲା । ତହିଁ ପରଦିନ ତାଙ୍କର କଟକ ଫେରିଯିବାର ସ୍ଥିର ହେଲା ।

ଷ୍ଟେସନକୁ ଯିବା ସକାଶେ ମଧୁର ସାହୁଙ୍କ ଗାଡ଼ି ଆସିଲା । ପଶୁରାମ ବାବୁ ସେ ଦିନ କୋର୍ଟକୁ ନ ଯାଇ ତାଙ୍କ ଗାଡ଼ି ଘେନି ଆସିଲେ । ଏଣେ ବିପ୍ରବାବୁଙ୍କ ଗାଡ଼ି ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଥାଏ । ବାବୁ କାହା ଗାଡ଼ିରେ ଯିବେ ? ଯାହାଗାଡ଼ି ଫେରିଯିବ ସେ

ମନ ଉଣା କରବ । ରାଧାନାଥ ବାବୁ ସାପ ନ ମରବା—ବାଡ଼ି ନ ଭାଙ୍ଗିବା ନ୍ୟାୟ ଧର କହିଲେ—ଏତେ ବଡ଼ ଘୋଡ଼ାଗାଡ଼ିରେ ମୁଁ ବସିପାରେ ନାହିଁ—ମୋର ଭୟ ହୁଏ । ମୋ ପାଇଁ ଖଣ୍ଡେ ଝଟକା ହେଲେ ଭଲ ହେବ । ତାହା ଧୀରେ ଧୀରେ ଗୁଲିବ, ମୋର ବେଶ୍ ସୁବିଧା ହେବ । ତହୁଁ ଖଣ୍ଡେ ଝଟକା ଅସିଲ । ରାଧାନାଥ ବାବୁ ଏବଂ ପର୍ଶୁରାମ ପାଦ ସେଥିରେ ବସିଲେ । ଅଭିଶଂସ୍ତେ ଝଟକାରେ ମୁଁ, ବିଦ୍ୟାଲୁପ୍ତ ଏବଂ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ତିନିଜଣ ବସିଲୁଁ । ପ୍ରେସର କର୍ମଗୁଣ କେତେ ଜଣ ଗୁଲିକରି ଗଲେ । ରେଲ ଅସି ପହଞ୍ଚି ନ ଥାଏ । ବାବୁ ଡ୍ରେଟିଂ ରୁମ ବାରଣ୍ଡାରେ ଯାଇ ବସିଲେ । ଦୂରରେ ଥାଇ ଜଣେ ଭିକାରୀ କିଛି ମାଗିଲା, ରାଧାନାଥ ବାବୁ ତାହା ପାଖକୁ ଯାଇ ଗୋପନରେ ତାକୁ କଅଣ ଦେଇ ଗୁଲିଅସିଲେ । ରେଲ ଅସିଲା, ଅମ୍ବେମାନେ ତାଙ୍କୁ ରେଲରେ ବସାଇ ଦେଇ ବିଦାୟ ନେଇ ଅସିଲୁଁ । ଷ୍ଟେସନ ଏପାଖରେ ଅସି ଭିକାରୀକୁ ପରୁର ବୁଝିଲୁଁ— ବାବୁ ତାକୁ ଟଙ୍କାଟିଏ ଦେଇଥିଲେ । ତାହାର ଅନନ୍ଦର ସୀମା ନାହିଁ । କେହି ତାକୁ ପାହୁଲାଏ ବା ପଇସାଟିରୁ ଅଧିକ ଦିଏ ନାହିଁ । ଟଙ୍କା ପାଇ ସେ ଅନନ୍ଦ ନ ହେବ କାହିଁକି ? ଶୁଣିଥିଲୁ—ରାଧାନାଥ ବାବୁ କ୍ଷୁଦ୍ରଦାନ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ପୁଣି ଗୋପନରେ ଦାନ କରନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଚିନ୍ତାଣ ଛାତର ଦାନ ବାମ ହାତ ଜାଣିପାରେ ନାହିଁ । ସେ ଦିନ ଏ କଥାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣ ପାଇଲି । ଏହିପରି ଦାନ ଯେ କରନ୍ତି, ସେ ଦାନର ମହତ୍ତ୍ୱ ଜାଣନ୍ତି, ଅନ୍ୟ ଏହିଭଳି ଦାନହିଁ ପ୍ରକୃତ ସାତ୍ତ୍ୱିକ ଦାନ । ସେ ଦାନରେ ଦାତା ଧନ୍ୟ ହୁଏ ଦାନ ବି ଧନ୍ୟ ହୁଏ । ଲୋକ ଦେଖା ଦାନର ମୂଲ୍ୟ ନାହିଁ, ପୁଣ୍ୟ ନାହିଁ କି ପୁରୁଷାର୍ଥ ନାହିଁ । ସେହି ଦିନ ଠାରୁ ମୋର ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଦେଖା ହୋଇନାହିଁ—ସେହି ଶେଷ ଦେଖା, କିନ୍ତୁ ଦିନେ ପୁଣି ଦେଖା ହେବ—ଏ ବିଶ୍ୱାସ ମୋର ଅଛି । ସେ ଦିନ ଦେଖାର ଅନ୍ଧ ବିଚ୍ଛେଦ ଘଟିବ ନାହିଁ । ଭଗବାନ ସେ ଶୁଭଦିନ କେବେ ଅଣିବେ, ତାହା ସେହି ଏକା ଜାଣନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ନିଶ୍ଚୟ ଦିନେ ଅଣିବେ—ଏହା ଧ୍ରୁବ ସତ୍ୟ ।

ରାଜକ୍ୟ ବର୍ଗିକ ମଧ୍ୟରେ ସବୁପ୍ରଥମେ ମୁଁ ଧରାବୋଟ ରାଜାଙ୍କ ସହିତ ପରିଚିତ ହୋଇଥିଲି । ସେ ଅନେକ ଥର ବ୍ରହ୍ମପୁର ଆସନ୍ତି । ବ୍ରହ୍ମପୁରରେ ତାଙ୍କର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବଙ୍ଗଳା ଅଛି । ଥରେ ଗୁନେୟା ଶାସ୍ତ୍ରୀ ମୋତେ ନେଇ ତାଙ୍କ ସହିତ ପରିଚୟ କରାଇ ଦେଲେ । ସେ ମୋତେ ଓଡ଼ିଶା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁକଥା ପଚାରିଲେ । ହିତବାଦୀମାନଙ୍କ ଏଣିକି ଭଲ ହେଉଛି ବୋଲି କହିଲେ । ରାଜା ମହୋଦୟ ହିତବାଦୀମାନଙ୍କ ଗ୍ରାହକ ଏବଂ ଅନ୍ୟତମ ପୁଷ୍ପପୋଷକ ଥିଲେ । ଥରେ ବଡ଼ଖେମଣ୍ଡିର ରାଜା ବୃଷାମୟ ଦେବ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ମୋତେ ଜାକି ପଠାଇଥିଲେ । ହିତବାଦୀମାନଙ୍କ ସେ ପ୍ରଧାନ ପୁଷ୍ପପୋଷକ, ଏହା ସୁଦ୍ଧା କହିଅଛି । ମୁଁ ଏବଂ ଗୁନେୟା ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ଭାଲ ଖଣ୍ଡେ ଶଗଡ଼ କର ବଡ଼ ଖେମଣ୍ଡି ଗଲୁଁ । ଅମ୍ବେମାନେ ରାଜାରୁ ବାହାରିଥିଲୁଁ । ସକାଳେ ଦିଗପଡ଼ଣ୍ଡି ଗଡ଼ରେ ପହଞ୍ଚିଲୁଁ । ଦିଗପଡ଼ଣ୍ଡି ବଡ଼ଖେମଣ୍ଡିର ରାଜଧାନୀ । ତେଲଙ୍ଗାମାନେ ଦିଗପଡ଼ଣ୍ଡିକୁ “ଦଗୁ ପୁଡ଼ି” କହନ୍ତି । ଗଞ୍ଜାମର ଅନେକ ସ୍ଥାନର ନାମ ଏହିପରି ତେଲଙ୍ଗାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବିକୃତ ହୋଇଛି । ବ୍ରହ୍ମପୁର ସୁଦ୍ଧା “ବେରହମପୁର” ହୋଇଅଛି । ପ୍ରଧାନ ସଭା ପଣ୍ଡିତ ମୋତେ ନେଇ ରାଜାଙ୍କ ପାଖରେ ସାମ୍ବାତ କରାଇ ଦେଲେ । ତେତେବେଳେ ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ତର୍କ ପ୍ରସ୍ତାନନ ବଡ଼ ଖେମଣ୍ଡି ରାଜସଭାର ପ୍ରଧାନ ପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ । ସେ ଜଣେ ଯୋଗ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତି । କେତେ ବର୍ଷ ସେ “ଗଞ୍ଜାମ ଗୁଣଦର୍ପଣ” ନାମକ ସାମ୍ବାଦିକ ପତ୍ରର ସମ୍ପାଦକ ଥିଲେ । ରାଜାଙ୍କ ସହିତ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ କଥାବାର୍ତ୍ତା ହେଲା । ହିତବାଦୀମାନଙ୍କ ସେ ଖୁବ୍ ପ୍ରଶଂସା କଲେ । ସେଦିନ ହୁମାର ସୁବରାଜ ସେଠାରେ ଥିଲେ । ତାଙ୍କ

ସରସ୍ବତୀ ପାଦଶ୍ଳୋକ ନେଇ ଯାଇଥିଲେ । ବଡ଼ ଖେମଣ୍ଡିର ପଣ୍ଡିତମାନେ ସେଥିରେ ଆଉ ପାଦ ପୁରଣ କରିବେ । ସେମାନେ ମୂଳ ଶ୍ଳୋକ ପାଦକୁ ଅଣ୍ଟୁକ ବୋଲି କହିଲେ । ଦୁମା ତରପରୁ ପ୍ରତିବାଦ ଦେଲା । ବାଦାନ୍ତବାଦ ବଢ଼ି ଭଦ୍ର କଳରେ ପରିଣତ ହେଲା । ବାଘ ପାଲପର ପଣ୍ଡିତ କଳି ଖୁବ୍ ଉପଭୋଗ୍ୟ । ଅତି ସାମାନ୍ୟ କଥା ନେଇ ସୃଷ୍ଟି, ଗୁଣ, ପ୍ରଳୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କଥାଉଠେ । ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମରୁ ସୃଷ୍ଟିତ ହୁଏ ବାହାରପଡ଼େ । ଆଜି ଖୋଜୁଁ ଖୋଜୁଁ ଆଜି ଗାତରୁ ମହାଦେବ ବାହାର ପଡ଼ିଛି । ସେହିଠାରୁ ମହାଦେବଙ୍କ ବିଷୟରେ ତକ ବିତର୍କ ଗଲେ । ମୂଳ ଆଜିକଥା ଆଉ ବାହାର ମୁହଁରେ ନ ଥାଏ । ତାହା କୁଆଡ଼େ ମିଳାଇ ଯାଇ ଅଦୃଶ୍ୟ ହୋଇଯାଏ । ଏ ପଣ୍ଡିତ ଯୁକ୍ତରେ ଦୁମା ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ପରାଜୟ ହେଲା, ହେବାର ମଧ୍ୟ କଥା । ଦୁମା ପଣ୍ଡିତ ଜଣେ ମାନ୍ୟ, ତାଙ୍କୁ ଗୃହଜଣ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଯୁକ୍ତ କରିବାକୁ ହେଲା, ଠିକ୍ ତଦ୍ବ୍ୟୁତ ଭିତରେ ଅଭିମନ୍ୟୁ ପରି ସେ ରହିଲେ । ସପ୍ତରଥୀ ବଦଳରେ ଗୃହଜଣରଥୀ ତାଙ୍କୁ ବାକ୍ୟ ବାଣ ବିକ୍ରିଲେ । ସେ ପରାସ୍ତ ନ ହୋଇ ବା କୁଆଡ଼େ ଯାଆନ୍ତେ । ବୋଧହୁଏ ପଣ୍ଡିତେ ବଡ଼ ଅନ୍ତଃକୁଳରେ ଘରୁ ବାହାର ଥିଲେ ।

ଦୁଇ ଗୃହଦିନ ରହିବା ସକାଶେ ରାଜା କହିଲେ । କିନ୍ତୁ ମୋର ସମସ୍ତାସ୍ତବ, ସେହିଦିନ ଫେରି ଆସିଲେ ହିତବାଦିନୀର ପ୍ରୁପ୍ତ ଦେଖିବି, ପରଦିନ ପଞ୍ଚିକା ଡାକରେ ପଠାଯିବ । ଏହି ଅସୁରାଧା ଦେଖାଇ ମୁଁ କହିଲି, ଅବସର ସମୟରେ ଆସି ଦୁଇ ଗୃହଦିନ ରହି ଏ ଅଞ୍ଚଳ ବୁଲି ଦେଖିବି । ଆରଣ୍ୟ ପ୍ରକୃତି ସଦୃଶ ପାଦ୍ୟ ପ୍ରକୃତିର ମିଳନ ଦୃଶ୍ୟ ବଡ଼ ମଧୁର—ବଡ଼ ଲେଖନୀୟ, କିନ୍ତୁ ଭାଗ୍ୟବାନର ଉପଭୋଗ୍ୟ । ରାଜା ହସିଲେ, କହିଲେ—ହିତବାଦିନୀକୁ ମୁଁ ଯେଉଁ ସାହାଯ୍ୟ ଦିଏ ତାହା ବନ୍ଦ କରିଦେଇ ଆଜି, ମାତ୍ର ତୁମ୍ଭର ଲେଖାପଢ଼ି ବନ୍ଦ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ହେଲା ନାହିଁ । ରାଜା ଜଣେ ପାତକ ପଠାଇ ଖାଦ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତର ସୁରାଧା କରି ଦେଇଥିଲେ । ରାଜା ଘର ଭୁଣିଆ ଅଧିକ କଣ କହିବ । ଅତିଥି ସଭାରେ ଗଜପତି ବଣ ଚରପ୍ରସିଦ୍ଧ । ରାଜା କୁମାରୀଙ୍କୁ ଦେବ ମନ୍ତ୍ରଭାଷୀ, ଗୁଣଗ୍ରାସ୍ତ୍ରୀ, ଦାତା ଏବଂ ସାହିତ୍ୟ—ସହାୟ, କିନ୍ତୁ ଭାରି ଅଭିମାନୀ । ତାହା ବା ନାହିଁ କେଉଁଠାରେ ? ସମ୍ପଦ, ପ୍ରାଧାନ୍ୟ, ଅଧିପତ୍ୟ ଯେଉଁଠି, ଅଭିମାନ ସେହିଠି । ଉପସ୍ଥିତ ସମ୍ମାନ ପାଇ ରାଜାଙ୍କଠାରୁ ବିଦାୟ ନେଇ ଆସିଲା ।

ପ୍ରାୟ ଦୁଇବର୍ଷ ପୁର୍ବରୁ “ଗଞ୍ଜାମ ଓଡ଼ିଆ ସମାଜ” ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା । ସମାଜକ ଥିଲେ ପର୍ଣ୍ଣରାମ ପାତ୍ର । ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ପଡ଼େ ନାହିଁ, ଯାହା ସଙ୍ଗରେ ନ ପଡ଼େ “ପଞ୍ଚିକାରେ ତାକୁ ଅଣ୍ଟା କରି ମାଡ଼ ମାରବା” ଇଚ୍ଛା ତ ସବୁବେଳେ ଥାଏ । ପର୍ଣ୍ଣରାମ ବାବୁଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ହିତବାଦିନୀରେ ଲେଖିବା ପାଇଁ ମୋତେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତାଇଲେ । ମୁଁ କହିଲି—“ମୋ ଦାୟିତ୍ବରେ ମୁଁ ତାହା କରି ପାରିବି ନାହିଁ । ପଞ୍ଚିକା ଖଣ୍ଡେ ହାତରେ ଅଛି ବୋଲି ଯାହାକୁ ଇଚ୍ଛା ତାକୁ ଅବମାନ କରିବା ଧର୍ମ ନୁହେଁ—ସେଥିରେ ପଞ୍ଚିକାର ଗୌରବଚିକ୍ର ନଷ୍ଟ ହୁଏ ।” କିନ୍ତୁ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଦୃଢ଼ପ୍ରତିଜ୍ଞ; ସେ କାହାଠାରୁ ଗୋଟାଏ ପ୍ରବକ ଲେଖାଇ ଅଣି କହିଲେ—ତୁମ୍ଭେ ସିନା ଲେଖିବି ନାହିଁ, ପାତ୍ର କୁମ୍ଭ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ପରା, ମୁଁ ଅନ୍ୟ ଜଣକଠାରୁ ଲେଖାଇ ଅଣିବି—ପଞ୍ଚିକାର ଏହି ସଂଖ୍ୟାରେ ଦିଅ । ସେଥିରେ ବି ମୁଁ ରାଜି ହେଲି ନାହିଁ । ମୋତେ ସାବୁଲା ସାବୁଲ କରି କହିଲେ—“ଗଞ୍ଜାମର ବଡ଼ ପ୍ରିୟର ସାବୁଲାସ୍ତବ ମୁଁ ଏହି ଲେଖା ଦେଖାଇଥିଲି, ସେ କହିଲେ ଏଥିରେ କିଛି ଦୋଷ ନାହିଁ । ଯଦି କିଛି ହୁଏ ତେବେ ମୁଁ ଅଛି ।” ଏତେ ଅଭୟ ଦାନରେ ସୁଦ୍ଧା

ମୁଁ ମୋର ସେହି 'ନ'ରେ ବାଡ଼ି ସକଳରୁ ତଳେ ଟଳିଲି ନାହିଁ । ତହୁଁ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ବିରକ୍ତ ହୋଇ କହିଲେ “ମୁଁ ପ୍ରବନ୍ଧ ତଳେ ମୋର ନାମ ଦେବ, ଏବେ ପ୍ରକାଶ କର ।” ତାଙ୍କର ଏ ଜିଜ୍ଞାସା ମୋତେ ଭାବ ବିରକ୍ତ ବୋଧ ହେଲା, କିନ୍ତୁ ଏଥର ଅଉ ମନା ନ କରି କହିଲି—“ହେଉ, ପତ୍ନୀକାରେ ଦେଉଛି । କିନ୍ତୁ ଆଜିଠାରୁ ମୁଁ ସମ୍ପାଦକ କାର୍ଯ୍ୟ ଛାଡ଼ିଲି, ଏଣିକି, ତୁମ୍ଭେ ଯାହା କହିବ, ମୁଁ ତାହା ଲେଖିବି—ଏକଥା ମୁଁ ପତ୍ନୀକାରେ ସାଧାରଣଙ୍କୁ ଜଣାଇ ଦେଉଛି ।” ପ୍ରବନ୍ଧ ଛପା ହେଲା, ତାହା ଖାଲି ବୁସ୍ତାରେ କଟୁକ୍ଷିତ । ସେହି ସମ୍ପାଦକ ସମ୍ପାଦକୀୟ ସ୍ତରରେ ମୁଁ ଲେଖିଲି—“ନାନା କାରଣରୁ ମୋର ଅଉ ସମ୍ପାଦକ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଲଜ୍ଜା ନାହିଁ । ଏଣିକି ପତ୍ନୀକାର ସ୍ୱତ୍ୱାଧିକାର ଯାହା କହିବେ ମୁଁ ଲେଖିବି । ପତ୍ନୀକା ସବୁ ଛପା ହୋଇ ଜାକରେ ବାହାର ଗଲା । ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଏହି ନିଆଁ ଜାଳିଦେଇ ପାରଳା ଗୁଲିଗଲେ । ହୃଦବାଦନୀର ସାହାଯ୍ୟ ସେଠାରୁ କିଛି ମିଳେ । ଗୁଜୁରାଟୀ ପଦ୍ମନାଭ ଗଜପତି ନାରାୟଣ ଦେବ ବାର୍ଷିକ କୋଡ଼ିଏ ଟଙ୍କା ଦିଅନ୍ତି ବୋଲି ଶୁଣିଥିଲି । ପଣ୍ଡିତ୍ରୀମ ବାବୁଙ୍କ ନିନ୍ଦା ଏବଂ ମୋର ଅସୁବିଧାବଦନ ପତ୍ନୀ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ପ୍ରତି କେହି କେହି ବିରକ୍ତ ହେଲେ । ଯେଉଁମାନେ ତାଙ୍କର ସ୍ୱଭାବ ଜାଣନ୍ତି ସେମାନେ ଘଟଣାର କାରଣ ଠଉର ନେଲେ । ସେକେଣ୍ଡ ପ୍ରିନ୍ସ କାରଣ ପଚାରିଲେ, ଶାସ୍ତ୍ରୀ କହିଲେ—“ମୁଁ ଏଣେ ଗୁଲି ଅସିଛି, କିଛି ଜାଣେ ନାହିଁ ।” ଏହି ଉତ୍ତରରେ ଖୁବ୍ ଗୋଟାଏ ଶୋଧନ ପାଇଲେ, ବାର୍ଷିକ ସାହାଯ୍ୟ କିଛି ପାଇଲେ ନାହିଁ । ଗୁଜୁରାଟୀଙ୍କ ସହ ମୋର ଗୁରୁତ୍ୱ ପରତପ୍ତ ଥିଲା ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ସେ ମୋତେ ଝୁରୁ ଭଲ ପାଉଥିଲେ ବୋଲି ଶୁଣିଛି । ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଫେରିଆସି ମୋତେ କହିଲେ—“ରାଗ କରି ପରା ପତ୍ନୀକାରେ ଅସୁ ନିବେଦନ ଲେଖିଦେଲ । ଉଃ, ତୁମ ଲଗି ସେକେଣ୍ଡ ପ୍ରିନ୍ସ ମୋତେ ତେର ଗାଳିବଲେ, ମୁଁ ବଡ଼ ଅପମାନ ପାଇଲି । କହିଲେ—ତୁମ୍ଭେ ଯେବେ ପତ୍ନୀକା ପରଗୁଲନର ଭାର ନେବ, ତେବେ ସେ ସାହାଯ୍ୟ ଦେବେ, ନ ହେଲେ ଦେବେ ନାହିଁ । ପାତ୍ର ପ୍ରବନ୍ଧ ନିମନ୍ତେ ତୁମ୍ଭେ ପରା ଡରୁଥିଲ, କାହିଁ କଅଣ ହେଲା ? ମୁଁ କେତେ ବଡ଼ ବଡ଼ ପିଠୁଡ଼ରୁ ପଚାରିଛି । ସମସ୍ତେ ହସି ଉଠାଇ ଦେଲେ । କହିଲେ, “ଏଥିରେ କିଛି ଦୋଷର କଥା ନାହିଁ । କରକାର ହେଲେ ବିନା ଫିସରେ ଆମେ ଓକିଲାତି କରିବୁ ।” ଏ କଥା ଶୁଣି ମୋତେ ହସ ମାଡ଼ିଲା ମୁଁ କିଛି କହିଲି ନାହିଁ । ସେ ବାହାରେ ଫଉରବ ଦେଖାଉ ଆଅନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଭିତରେ ଅତି ଧୁରୁ ଧୁରୁ ହେଉଥାଏ । ଓକିଲମାନଙ୍କ ଘରକୁ ବାରମ୍ବାର ଦଉଡ଼ୁ ଆନ୍ତି—(ବାର୍)ର ଖବର ଗୁଝୁଆନ୍ତି । ଲୋକେ ଅନ୍ୟାୟ କଲାବେଳେ ଶିଶୁରଭୟ ଏକାବେଳେକେ ଭୁଲି ଯାଆନ୍ତି ନାହିଁ । ତଳି ଗୁରୁଦିନ ପରେ ପଣ୍ଡିତ୍ରୀମବାବୁ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ନାମରେ ରେଜିଷ୍ଟ୍ରେ ନୋଟିସ ଦେଲେ । ଶାସ୍ତ୍ରୀ କ୍ଷମା ପ୍ରାର୍ଥନା ନ କଲେ ସେ ମାନଦାନରେ ନାଲିସ କରିବେ । ଶାସ୍ତ୍ରୀ ନୋଟିସ ଧରି ଗୁରୁବରୁଷ୍ଟିକ ପାଖକୁ ଧାଇଁଲେ । ଗୁରୁବରୁଷ୍ଟି କହିଲେ—“ମୁଁ ତରତରଥ ଭାବରେ ଥରେ ମାତ୍ର ପ୍ରବନ୍ଧ ପଢ଼ିଯାଇଥିଲି, ଭଲରୂପେ ବିଚାର ନକରି କହିଥିଲି; କିନ୍ତୁ ଏବେ ଦେଖୁଛି ଦୋଷର କଥା ଅଛି । ତୁମ୍ଭେ ଭଲରୂପେ ବିଚାର ନକରି ଏପରି କାମ କାହିଁକି କଲ ? ଯାହା ହେଉ ଏବେ ଭଲିଭୁଲି ଦିଅ । ଏକଥା ଶୁଣି ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ଭାବରେ ତେଜୁଲିଆ ବିଚ୍ଛନ୍ନ ହୁଲି ମାରିଲା । ଭାବିଥିଲେ ତାଙ୍କର ଅସବୁ ତୁଣୀର ଅଛି; ମାତ୍ର ଦେଖିଲା ବେଳକୁ ଶୂନ୍ୟ ତୁଣୀର । ମୋତେ ଅସି ସବୁ କଥା କହିଲେ ଏବଂ ଓକିଲ ସ୍ୱଭାବର ବହୁତ ନିନ୍ଦା ବାଜି ବସିଲେ । ପୁଣି କହିଲେ—ତୁମ କଥା ନ ମାନି ମୁଁ ଏହି ବିପଦ କିଣିଲି । କହିବାକୁ ମୋତେ ଲଜ୍ଜା ଲାଗୁଛି—ତୁମେ ଯାଇ ପାତ୍ରଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ମୀମାଂସା କର ।” ତେତେବେଳକୁ ପାତ୍ରଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ମୋର ସାମାନ୍ୟ ଭାବରେ ପରତପ୍ତ ହୋଇ-

ଥିଲା, ମାତ୍ର ଦଗ୍ଧତା ଜମି ନ ଥିଲା । ମଥୁରା ସାହୁଙ୍କ ରାମାୟା ବୃଷଭନ୍ୟ ସାହାଣୀ ମୋର ଜଣେ ପ୍ରିୟ ବନ୍ଧୁ । ସେ ଜଣେ ଓଡ଼ିଆ ଅଭିମାନୀ, ମୋ ବସାକୁ ପ୍ରତିଦିନ ଅସନ୍ନ । ତାଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ନେଇ ମୁଁ ପଶୁରାମ ପାତ୍ରଙ୍କ ପାଖକୁ ଗଲି । ସାହାଣୀ ମୋର ପରିଚୟ ଦେବାକୁ ବସିଲେ । ପାତ୍ର କହିଲେ—“ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ଭଲରୂପେ ଚିହ୍ନେ, ତାଙ୍କର ଲେଖା ମୋତେ ତାଙ୍କୁ ଚିହ୍ନେ ଦେଇଛି । ବିଶେଷତଃ ମୋ ପାଇଁ ସେ ସମ୍ପାଦକ ପଦ ଛାଡ଼ି ଦେଇଛନ୍ତି ।” ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ କଥା ପଢ଼ିଲା, ପଶୁରାମ ବାବୁଙ୍କୁ ଆମ୍ଭେ ଦୁହେଁ ବହୁତ କହିଲୁଁ, ସୁକ୍ତିତର୍କ ବି ହେଲା । ଶେଷରେ ସେ କହିଲେ—ସୁନେୟା ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଅର୍ଦ୍ଧ ପାଗଳ, ତାହା ମୁଁ ଜାଣେ, ତଥାତ ଶିକ୍ଷା ଦରକାର । ଅପଣମାନଙ୍କ କଥା ମୁଁ ଭୁଲି ପାରୁ ନାହିଁ, ତେବେ ଗୋଟାଏ ଦିନ ଧାର୍ଯ୍ୟ ହେବ, ସେ ଦିନ ମୋର କେତେ ଜଣ ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ମୁଁ ଡାକିବି । ଅପଣ ଦୁହେଁ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ଆଣିବେ । ସମସ୍ତଙ୍କ ଆଗରେ ସେ କ୍ଷମା ମାଗିବେ, ପୁଣି ସେହି କ୍ଷମା ପ୍ରାର୍ଥନା କଥା ଏହି ସଂଖ୍ୟାର ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇବ ।” ତାଙ୍କ କହିଲା ପରି କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ହେଲା । ତହିଁ ଅରଦିନ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ନେଇ ଆମ୍ଭେ ଦୁହେଁ ଗଲୁଁ । ପଶୁରାମ ବାବୁ କେତେ ଜଣ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ବସିଥିଲେ । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ବସିବାକୁ କହିଲେ, ସମସ୍ତେ ବସିଲୁଁ, କୁଶଳ ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର ପରେ—ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଠିଆ ହୋଇ କ୍ଷମାପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ । ପଶୁରାମ ବାବୁଙ୍କ ହୃଦୟ ବଡ଼ ଉଦାର । ସେ ଆଉ ଗତ କଥା ନ ପଚାରି ହସିହସି କହିଲେ—“ଆଗରୁ ତ ମୁଁ ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି ବାବୁଙ୍କ କଥାରେ କ୍ଷମା କରି ସାରିଛି, ତେବେ ଆମାମୀ ସଂଖ୍ୟାର ହୃଦବାଦନରେ ଏହି କ୍ଷମାପ୍ରାର୍ଥନା ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ହେବ ।” ଶାସ୍ତ୍ରୀ ସ୍ଥିବୃତ ହେଲେ, ପରବର୍ତ୍ତୀ ସଂଖ୍ୟାରେ କ୍ଷମାପ୍ରାର୍ଥନା ପ୍ରବଳ ବାହାରିଲା । ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ଉଚିତ ଶିକ୍ଷା ହେଲା । ସେହିଦିନଠାରୁ ସେ କାହାକୁ “ପତ୍ରିକାରେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ କରି ମାଡ଼ ମାରିବାକୁ” କହିନାହାନ୍ତି । ସେ ଅନେକ ପ୍ରତିତ୍ୟେକ କମ୍ପାନୀର ଏଜେଣ୍ଟ ଥିଲେ । ଜଣେ ଦୁଇଜଣଙ୍କୁ ମୁଁ ଏ ମୁଁ ଏ ଲଭି ଦେଇ ମାୟାଜାଲ ବିସ୍ତାର କରିଦେଲେ । ସେଥିରେ ଅଶିଷିତ ଭ୍ରତର ଲୋକେ ମାରି ଉଠିଲେ । କିଏ ଗୋରୁ ବିକି, କିଏ ବାସନ ବନ୍ଧା ଦେଇ ଟଙ୍କା ଆଣି କମ୍ପାନୀରେ କମ୍ପା ଦେଲେ । ରୋଲ୍ ଏତେ ଲୋକ ଆସି କମ୍ପା ହେଲେ ଯେ ତାଙ୍କ ଦ୍ଵାରରେ ବାଟ ମିଳିଲା ନାହିଁ । ରସିଦ୍ ଲେଖିବା ପାଇଁ ଭିନଟା କିରାଣୀ ରହିଲେ । କିଛିଦିନ ଗଲା ପରେ ଲୋକେ ଲଭି ନେବାକୁ ଆସି ଶୁଣିଲେ କୋମ୍ପାନୀ ଫେଲ୍ ହୋଇଗଲା । ଯେଉଁ ଗରିବଗୁଡ଼ିକ ଏକାକିଭାବେ ବୁଦ୍ଧିବେଗ ପାଇଁ ଯିବାର ଭରସା ବାନ୍ଧିଥିଲେ ସେମାନେ ମୁଣ୍ଡରେ ଛାତ ଦେଇ କାନ୍ଦିଲେ । ଶାସ୍ତ୍ରୀ ହୁରିଛଡ଼ା ହୋଇ କହିଲେ—“ମୁଁ କଅଣ କରିବି, କୋମ୍ପାନୀ ତ ଆଉ ଦିଶୁନାହିଁ, ମୋର ବି କେତେ ହଜାର ଟଙ୍କା ମୁଡ଼ିଲା ।” ନିବୋଧ ମୁଖ୍ୟ ଲୋକେ ଆଗରୁ ତ ବାଡ଼ି ହଜାଇଛନ୍ତି, କଅଣ କରିବେ ? ନାକ ବାନ ଆଉଁସି ଏଜେଣ୍ଟକୁ ଅଣିବାଦ କରି କରି ଫେରିଗଲେ । କୋମ୍ପାନୀରେ ଟଙ୍କା କମ୍ପା ଦେବାକୁ ମୋତେ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ପ୍ରବର୍ତ୍ତାଇ ଥିଲେ—ହାତାଘାତକାର ପ୍ରଲୋଭନ ଦେଖାଇ ଥିଲେ । ମାତ୍ର ସୌଭାଗ୍ୟର ବିଷୟ ମୁଁ ତାଙ୍କ ଗୋଳକ ଧନ୍ଦାରେ ପଡ଼ିନାହିଁ । କୋମ୍ପାନୀର ଅସମ୍ଭବ ଲାଭ ସମ୍ଭବରେ ମୋତେ ଅନେକ ବୁଝାନ୍ତି—ଗଣ୍ଡା ଗଣ୍ଡା ଦୁଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଖାନ୍ତି, ମାତ୍ର ମୋର ତାହା ଏ କାନ ବାଟେ ପଶି ଆଉ କାନ ବାଟେ ବାହାରିଯାଏ । ମୋଠାରୁ ଅନେକ ପୁସ୍ତକ ଲେଖାଇ ନେଇ ମୋତେ କିଛି ଦେଲେ ନାହିଁ, ତତ୍ତ୍ଵ ମୁଁ ଆଉ ପୁସ୍ତକ ଲେଖିଲି ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ମୋର ଯଶ ପାଲଟିବା ହେଲା ନାହିଁ ।

କିଛିଦିନ ପରେ ଦେଶମିଶ୍ରଣ ଆନ୍ଦୋଳନ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ସମସ୍ତ ଗଣ୍ଡାମ ଲୋକ କଞ୍ଜି-ଉଠିଲା । ଉତ୍ସାହ, ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟକାର ବହୁମୁଖୀ ଧାରା ପ୍ରବାହିତ ହେଲା । ଓଡ଼ିଆ, ତେଲଙ୍ଗା, ଉତ୍ତର ପଶ୍ଚିମ ସ୍ଥାନର ସହଯୁକ୍ତ ଗୁଲିଲା । ଛଟ, କପଟ, ଛଳନା, ଗୁରୁତ୍ଵର ଅପ୍ରମାଦ ନିଅଗଲା । ତେଲଙ୍ଗା-

ମାନେ ଦେଶମିଶ୍ରଣ ବିଷୟରେ ଲାଗିଲେ । ନାନା ଅସଦ୍‌ପ୍ରାୟରେ ସ୍ବାକ୍ଷର ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିବାକୁ ସେମାନେ ଦ୍ବିଧାବୋଧ କରିନଥିଲେ । ସେଥିର ପ୍ରମାଣ ମୁଁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରେ ଦେଖିଅଛି । ହାଡ଼ିଆଣୀ ଗୁପ୍ତା ସଫା କରୁଥାଏ, ଜଣେ କର୍ମଗୁରୁ ଅସି ପଚାରିଲେ—“ଏ ଓଡ଼ିଆଣୀ ମାଲକିଣୀ, ତୁ ବରଂ-ପୁରରେ ରହୁବେ, ନା କାଟାକାମ୍ ସିବେ ।” ସେ କହିଲା, “କି ଆସୁ, ମୁଁ ଘର ଛାଡ଼ି କଟକ କାହିଁକି ଯିବି ?” ଏଭଳିରେ ହାଡ଼ିଆଣୀର ଦେଶମିଶ୍ରଣର ଇଚ୍ଛା ନାହିଁ ବୋଲି ସାବ୍ୟସ୍ତ କରି ତାର ନାମଧାମ ଲେଖିନେଲେ । ଏହିପରି ମଫସଲରୁ ଅସିଥିବା ଶଗଡ଼ିଆ, ବେପାରୀ ପ୍ରଭୃତି ନିରକ୍ଷର, ନିବୋଧ ଲୋକମାନଙ୍କର ଅସ୍ବୀକୃତି ନିଆଗଲା । “ଓଡ଼ିଶାର ପୋଲିସ ବଡ଼ ଗରମ, ହାକିମମାନେ ପ୍ରମାଣ ନ ନେଇ ମନକୁ ମକଦ୍ଦମା ଡ଼ାକି, ଡ଼ାକିମିସ୍ କରି ଦିଅନ୍ତି, ଓଡ଼ିଶାର ରୁମିକର ଅଧିକ”, ଏହିପରି ମିଥ୍ୟା କଥା କହି ନିଶ୍ଚୟ ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କୁ ଭୟ ଦେଖାଇବାକୁ ହେଲା । ଏସବୁ କଥା ପ୍ରକାଶକରେ ବାହାରିଲା ଏବଂ ଗାନ୍ଧୀ ପ୍ରତିବାଦ କରୁଗଲା । କେବଳ ଦେଶମିଶ୍ରଣ ସମସ୍ୟାରେ ପତ୍ରିକାର କଲେବର ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲା । ମାଲମଣି ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ଶତଦ୍ରୁଷ୍ଟ ହୋଇ ଆନ୍ଦୋଳନରେ ଲାଗିପଡ଼ିଲେ । ତେଲଙ୍ଗାମାନଙ୍କର ପ୍ରତାରଣା ପ୍ରତିସଂସାର ପତ୍ରିକାରେ ଦେଖାଇ ଦିଆଗଲା । ସେମାନେ ପ୍ରକାଶକର ଉପରେ ଅଗ୍ନିଶିଖା ହୋଇ ଉଠିଲେ ଏବଂ ମକଦ୍ଦମା କରିବାକୁ ବାହାରିଲେ । ମାତ୍ର ପ୍ରକାଶକର ପୀଡ଼ ବଡ଼ ଟାଣ । ତାହା ସଙ୍ଗରେ ପ୍ରବଳ ଖଲିବୋଟ ଗୁଜାର ସମ୍ପର୍କ ଥିବାରୁ କିଛି କରି ନପାରି ଗାନ୍ଧୀରେ ରକ୍ତ ଗୁଡ଼ିଲ ଚୋରାଇ ଦେଲେ । କିଏ କହିଲା—ଗଞ୍ଜାମକୁ ଲେଉଟାଇ ପକାଇବ । କିଏ କହିଲା—ସମୁଦ୍ରରେ ଭସାଇ ଦେବ, ଏହିପରି କେତେ ଆସ୍ଥାନିକ ଦେଖାଇଲେ । ଘନ ଘନ ସଭାସମିତି ବସିଲା—ଗରମ ଗରମ ବକ୍ତୃତା ଝଟା ହେଲା । ଗୁରୁ ସଂଗୃହୀତ ହୋଇ ବିପୁଳ ପାଣ୍ଡି ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ତେଲଙ୍ଗା ଓଡ଼ିଆ ମଧ୍ୟରେ ବିଦ୍ବେଷ ଭାବ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହେଲା । ଅନ୍ୟାୟ, ଅତ୍ୟାଚାର, ଉପଦ୍ରବ ମଧ୍ୟ ବଢ଼ିଉଠିଲା । ଅର୍ଥ, ପ୍ରାଧାନ୍ୟ, ଆଧିପତ୍ୟ କେହି ଛଡ଼ିବାକୁ ଇଚ୍ଛାକଲେ ନାହିଁ । ସ୍ବାର୍ଥ ପେଶ୍ଚିଠାରେ ଅନର୍ଥ ମଧ୍ୟ ସେହଠାରେ । ଆନ୍ଦୋଳନ ହିମେ ପୃଥୁଳ ହୋଇ ଉଠିଲା । ତେତେବେଳେ ବଡ଼ଲକ୍ଷ ସୁନାମ-ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଲର୍ଡ଼ କର୍ଜନ । ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କର ଦାବାପ୍ରତି ତାଙ୍କର ପୂର୍ଣ୍ଣ ସହାନୁଭୂତି ଥିଲା । ତାହା ଜାଣି କେତେ ତେଲଙ୍ଗା ଗଞ୍ଜାମ ଛାଡ଼ି ମାନ୍ଦ୍ରାଜ ଅଞ୍ଚଳକୁ ଗୁଲିଗଲେ । ଭୃତହାଣ୍ଡି ଶୂନ୍ୟ ହେବାର ଆଶଙ୍କା ଜାରିଲେ କିଏ ବା ପୈର୍ବିଧିରେ ରହିପାରେ ? କେତେ ନିବୋଧ ଓଡ଼ିଆ ମାୟାଜାଲରେ ପଡ଼ି ତେଲଙ୍ଗା ପଟ ଧରିଥିଲେ, ପୁଣି କେତେକ ହୃଦୟବାନ୍ ତେଲଙ୍ଗା ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କ ନ୍ୟାୟ ଦାବା ସମ୍ପର୍କ କରୁଥିଲେ । ତେଲଙ୍ଗା ପତ୍ରିକାମାନ ଏକସ୍ବର ଧରି ଗର୍ଜି ଉଠିଲେ । ଓଡ଼ିଆ ପତ୍ରିକାମାନେ ବି ସମସ୍ତେ ଏକସ୍ବର ଧରିଲେ, କିନ୍ତୁ ହୃତବାଦୀମାନେ କାହିଁରେ ସ୍ବର ନ ମିଶାଇ ଗାରବ ରହିଲା । ଗୁନେୟା ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ତେଲଙ୍ଗାମାନେ ଭୟ ଦେଖାଇ କହିଲେ—“ତୁ ତେଲଙ୍ଗା ହୋଇ ଖଣ୍ଡେ ଓଡ଼ିଆ ପତ୍ରିକା କାହିଁକି ବାହାର କରୁଛୁ । ସେଥିରେ ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ କିଛି ଲେଖିଲେ ତୋତେ ଜାତିବାହନ କରିବୁଁ—ତୁ ଏକଘରକିଆ ହୋଇ ରହିବୁ ।” ଏଣେ ଓଡ଼ିଆମାନେ କହିଲେ ଆମ ସମ୍ପର୍କରେ ନ ଲେଖିଲେ କେହି ପତ୍ରିକା ନେବୁ ନାହିଁ, ପୁଣି ଗୁଜାମାନଙ୍କୁ କହି ପତ୍ରିକାର ସାହାଯ୍ୟ ବନ୍ଦ କରିଦେବୁଁ । ସ୍ଥଳରେ ବ୍ୟାସ୍ତ୍ର ଭୟ, ଜଳରେ କୁମ୍ଭୀର ଭୟ । ଶାସ୍ତ୍ରୀ ବିତର୍କ କଣ କରିବେ—ଉଭୟ ସଙ୍କଟରେ ପଡ଼ି “ହାଡ଼ି ମଧୁସୂଦନ” ଜପ କଲେ । ପତ୍ରିକା ଶାନ୍ତି ଗଲେ ତାଙ୍କ ଭେକାଳ ବୁଝିବ । ଗୁଜାମାନେ ସମସ୍ତେ ଓଡ଼ିଆ, ସେହିମାନଙ୍କ ପ୍ରଦତ୍ତ ଅର୍ଥରେ ପତ୍ରିକା କଲେ । ତେତକ ବନ୍ଦ ହେଲେ ସବୁ ସରିଲା । ଏହି ଚକ୍ରାରେ ତାଙ୍କୁ ଗୌରବ ଅକାର ଦଣ୍ଡିଲା ଏବଂ ଅଲଜଳ ବିଷ ହେଲା । ସେ କିଛି ଉପାୟ ଖୋଜି ପାରିଲେ ନାହିଁ । ଏଣେ ହୃତବାଦୀମାନେ ଦେଶମିଶ୍ରଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଲେଖା ନ ହେବାରୁ ଶାନ୍ତି ଏ ଶାନ୍ତି ପତ୍ରିକା ଫେରିଅସି ତାଙ୍କ ଆଶଙ୍କାକୁ ବହୁଗୁଣିତ କଲା ।

ଧ୍ୟାନ ମନ୍ତ୍ର ଯୋଗୀପରି ଶାସ୍ତ୍ରୀ ନିବାସ ହୋଇ ବସି ରହିଲେ । ତାଙ୍କର ସ୍ୱଭାବ—ତଞ୍ଜଳ-ମନ୍ତ୍ର ବଦ୍ରୋଷା ହୋଇ ଉଠିଲା । କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟରେ ମନ ଦେଲେ ନାହିଁ । ତାଙ୍କର ଏ ଭାବାନ୍ତର ଦେଖି ମୁଁ କହିଲି—ଅପଣ ଯେଉଁ ଧରନ୍ତୁ, ଦେଶମିଶ୍ରଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମୁଁ ପରିକାରେ ଲେଖେ । ଅନେକ ପ୍ରାପ୍ତ ପ୍ରବନ୍ଧ ଅଛି, ତାହାବି ପ୍ରକାଶ କରିବି । କେହି ପଚାରିଲେ—ଅପଣ କହିବେ—“କଣେ ଓଡ଼ିଆ ମୋର ପତ୍ନିକା ତଳାନ୍ତି, ସେ କଅଣ ଲେଖନ୍ତି ମୁଁ ଜାଣେ ନାହିଁ ।” ଶାସ୍ତ୍ରୀ କହିଲେ—“ପଣ୍ଡିତେ, ଜାତି ଅଗରେ ହାତୀ ଯାଇପାରେ ନାହିଁ । ଅପଣ ଆମ ଜାତି କଥା ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ, ସେମାନେ ନାନାଭାବରେ ମୋର ଅନିଷ୍ଟ ଘଟାଇବେ । ମୁଁ କହିଲି—ତାହା ଠିକ୍, କିନ୍ତୁ ନୟବଢ଼ିକୁ ଗୁଜାଳ ଦୋହ ନାହିଁ । ଦେଶ ଯେତେବେଳେ ଉତ୍କଳ ଉଠୁଛି, ତେତେବେଳେ ଦେଶମିଶ୍ରଣ ବିଷୟରେ ନିଲେଖିଲେ ହାହ ନାହିଁ । ଏହିପରି କେତେଦିନ ଗଲା । ଓଡ଼ିଆ ଗୁଜାଳ ଯୋଡ଼ିତ ଓଡ଼ିଆ ପତ୍ନିକା ହିତବାଦିନୀରେ ଓଡ଼ିଆ ଦେଶମିଶ୍ରଣ ବିଷୟ କାହିଁକି ବାହାରୁ ନାହିଁ ବୋଲି ପ୍ରଜାବନ୍ଧୁ ବାରମ୍ବାର ଅଭିଯୋଗ କଲେ । ଫଳରେ ଅନେକ ଓଡ଼ିଆ ଗ୍ରାହକ ପତ୍ନିକା ଫେରାର ଦେଲେ । ଗୁଜୁମନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ସାହାଯ୍ୟ ବନ୍ଦ କରିଦେଲେ । ଏଣେ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ନାମରେ ବେନାମୀ ଚିଠି ଆସିଲା । କାହିଁରେ ଗାଳି, କାହିଁରେ ମାଡ଼, କାହିଁରେ ବା ଘର ଯୋଡ଼ି ଦେବାର ଧମକ । ଏହିପରି କାଣ୍ଡ ଲାଗିଲା । ଶେଷରେ ତାଙ୍କୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ହିତବାଦିନୀ ବନ୍ଦ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଲା । ତାଙ୍କ ପରିବାରମାନେ କେତେଦିନ ଯାଏଁ ତାଙ୍କ ଜାତି ପୁଅଙ୍କର ଲାଭିତ ଶ୍ରାବ୍ଧି ବାଢ଼ିଲେ । ଶାସ୍ତ୍ରୀ ମଧ୍ୟ—“ଏଧବା-ଏଧବା” କହି ଭୂଳାମୟ ଅଣୀବାଦ ବର୍ଣ୍ଣନା କଲେ । ତାଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ଗାଳି—“ଏଧବା ।” ତାହାର ଅର୍ଥ ବିଧବା ଅର୍ଥାତ୍ ତୋର ମାଉସ ମରୁ । ପୁରୁଷ ମଲେ ସ୍ତ୍ରୀ ବିଧବା, ସ୍ତ୍ରୀ ମଲେ ପୁରୁଷ ବିଧବା । ତେଲଙ୍ଗା ଜାତିର ସ୍ତ୍ରୀଲୋକମାନେ ବାସ୍ତବରେ ଗୁଜୁଲକ୍ଷ୍ମୀ । ଉପାର୍ଜିତ ଛଡ଼ା ପୁରୁଷର ଅନ୍ୟ ଦାୟିତ୍ୱ ନାହିଁ । ଘରବରଣାର ସବୁକାମ ସ୍ତ୍ରୀମାନେ କରନ୍ତି । ସ୍ତ୍ରୀ ମରଗଲେ ପୁରୁଷ ଉପରେ ସବୁ ଭାର ପଡ଼େ । ସୁତରାଂ ସ୍ତ୍ରୀ ମରିବା ଗାଳିଷ୍ଟା ତେଲଙ୍ଗାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ବଡ଼ କଠୋର ଅଭିଶାପ । ପ୍ରେସ୍‌ରେ ରହିବା ପାଇଁ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ମୋତେ ବହୁତ ଅନୁରୋଧ କଲେ, କିନ୍ତୁ ମୋର ରହିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ହେଲା ନାହିଁ । ମୁଁ ବିଦାୟ ନେଇ ଆସିଲି । ପଣ୍ଡିତ୍ରାମ ବାବୁ ଶୁଣି ଦୁଃଖିତ ହେଲେ । ସେ କହିଲେ, “ଅପଣ ମୋ ବସାରେ ରହନ୍ତୁ, ପନ୍ଦର ଦିନ ମଧ୍ୟରେ ମୁଁ ଯେଉଁଠାରୁ ହେଉ ଖଣ୍ଡେ ସାପ୍ତାହିକ ସମ୍ବାଦପତ୍ର ବାହାର କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବି, ଅପଣ ସେହି ପତ୍ନିକାର ସମ୍ପାଦକ ହେବେ ।” ମୁଁ କହିଲି—ଅନେକ ଦିନରୁ ଘରକୁ ଯାଇନାହିଁ, ମୁଁ ବଞ୍ଚିମାନ ଯାଉଛି, ଅପଣ ସଜଲକର ପତ୍ର ଦେଲେ ଆସିବ । ଏହା କହି ତାଙ୍କଠାରୁ ବିଦାୟ ନେଇ ଆସିଲି ।

ଘରକୁ ଯାଉଛି, ଏ ଅଞ୍ଚଳର ଅସୁବିଧା ପଦାର୍ଥ କିଛି ନେବା ଉଚିତ । ବଜାରକୁ ଯାଇ କିଛି ସଜ୍ଜଦା କିଣିଲି ଏବଂ ଖଣ୍ଡେ ଜରୀ ଗୁଦର ମଧ୍ୟ କିଣିଲି । ତାହାର ମୂଲ୍ୟ ଅଠଟଙ୍କା ଅଠଅଣା, ମୁଁ ଭୁଲରେ ଟଙ୍କା, ରେଜିକ ମିଶାଇ ନଅଟଙ୍କା ଦେଇ ଆସିଥିଲି । ବସାକୁ ଆସି ଦେଖିଲି ସେହି ଲୁଗା ଦୋକାନର ଗୁମାସ୍ତା ଆସି ମୋର ଅପେକ୍ଷାରେ ବସିଅଛନ୍ତି । ମୋତେ ଅଠଅଣା ଫେରାଇ ଦେଇ କହିଲେ—“ସାହୁକାର ଦେଇଛନ୍ତି—ଅପଣ ଭୁଲରେ ଅଠଅଣା ଅଧିକ ଦେଇ ଆସିଥିଲେ ।” ଅପରିଚିତ ବ୍ୟବସାୟୀର ଏ ସାଧୁତାରେ ହୃଦୟ ବୁଦ୍ଧିତାରେ ସୁରି ଉଠିଲା, ମନରେ ଅସୁବିଧା ଅନନ୍ଦ ଖେଳି ବୁଲିଲା, ସାହୁକାରକୁ ଧନ୍ୟବାଦ ଦେବାକୁ ଯେପରି ମନ ଉଠିଲା ତାହା କହିବାକୁ ଲାଗିଲା । ମୁଁ ଫେରିଯାଇ ଉଦ୍‌ଲେକିତ ଧନ୍ୟବାଦ ଜଣାଇଲି । ସେ ଦୁସି ଦୁସି ମୋତେ ନେଇ ତାଙ୍କର ସବୁ ଘର ଦେଖାଇଲେ । ସେଥିରେ ପ୍ରାୟ ଲକ୍ଷାଧିକ ଟଙ୍କାର ଲୁଗା ଅଛି । ସବୁ ସୁଦେଶୀ, ବିଦେଶୀର ନାମଗଜ ନାହିଁ । ସାଉକାର କହିଲେ “ବାବୁ, ମୁଁ ଅନ୍ୟାୟ କଲେ ମୋର ଏ

ଲକ୍ଷ୍ମୀଭଣ୍ଡାର ଭକ୍ତିଯିବ । ସତ୍ୟ, ଧର୍ମ, ନ୍ୟାୟ ସିନା ବ୍ୟବସାୟର ସୁଳ, ସେତକ ନଥିଲେ ବ୍ୟବସାୟ ଭାବେ ନାହିଁ । ବାସ୍ତବିକ କଥା, ବ୍ୟବସାୟୀ ସତ୍ୟପ୍ରିୟ, ସାଧୁ ଏବଂ ଚରିତ୍ରବାନ୍ ହେବା ଉଚିତ । ଠକ ବ୍ୟବସାୟୀ ବି ବଡ଼ଲୋକ ହୁଅନ୍ତି, ମାତ୍ର ସେ ବଡ଼ଲୋକ ଅଦେଇଦିନିଆ । କଥାରେ ଅଛି—“ଅଧର୍ମ ବିଦ୍ଧ ବଡ଼େ ବଡ଼ତ, ପିବାବେଳେ ଯାଏ ସୁଳ ସହିତ ।” ଏହା ପ୍ରବାଦ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଦେବବାଣୀ ପରି ସତ୍ୟ ।

ଗଞ୍ଜାମବାସୀ ଖୁବ୍ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରିୟ, ପୁରୁଷମାନେ ଅଳଙ୍କାର ପିନ୍ଧନ୍ତି, ଶିଳିତ ସମାଜରେ ଅବଶ୍ୟ ଏ ଶବ୍ଦ ନାହିଁ । କୌଣସି କୌଣସି ରାଜାଙ୍କୁ ଅଳଙ୍କାରରେ ଭାବେ କାନ୍ତ ଦେଖିଥାନ୍ତି । ଦକ୍ଷିଣର ସୁନା ବିଶୁଦ୍ଧ, ରତ୍ନଜଡ଼ିତ ସୁସ୍ଥ କାରୁକଳା ଅତି ସୁନ୍ଦର । ସୁନାର ଅଳଙ୍କାର ସମସ୍ତେ ପିନ୍ଧନ୍ତି । ଏମନ୍ତ ଦି ରାଜାଙ୍କ ଦେହରେ କିଛି ସୁନା ଗହଣା ଥାଏ । ଜଣେ ଜଣେ ବୁଝିବ ଦେହରେ ଯେତେ ସୁନା ଗହଣା ଥାଏ, କୌଣସି ବେଶ୍ୟା ଦେହରେ ତେତେ ଥିବ ନାହିଁ । କମା ଘରର ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ଗୋଟି ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟତ୍ର ରୁଟା ଗହଣା ପିନ୍ଧନ୍ତି ନାହିଁ । କମା ବ୍ରାହ୍ମଣ ବଡ଼ ନିଷ୍ଠାପର, ସୁଜାତ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଜାତିର ଜଳ ସ୍ପର୍ଶ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ବଧବା ହେଲେ ସ୍ତ୍ରୀଲୋକମାନେ ଲଣ୍ଡୀ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ମୁଣ୍ଡରେ ଲୁଗା ଦିଅନ୍ତି । ବଧବାମାନେ କୌଣସିପ୍ରକାର ରଙ୍ଗବସ୍ତ୍ର ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି ନାହିଁ, ଶୁଦ୍ଧବସ୍ତ୍ର ପରିଧାନ କରନ୍ତି । ଏଭଳି ନିୟମ ଚିତ୍ତ ସେମାନେ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାରେ ଭଦ୍ର ବଧବାମାନେ “ସାହାଲ” ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ସେଥିରେ ଧଡ଼ି ଥାଏ ନାହିଁ । କମା ଘରର ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ଓଡ଼ାଲୁଗା ପିନ୍ଧି ପାଣି ଆଣନ୍ତି, ଲୁଗା ଶୁଣିଗଲେ ପାଣି ମାରୁ ହୋଇଯାଏ । ସେ ଜାତି ଅର୍ମାସ ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ପିଆଜ ଖାଆନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟହ ରାନ୍ଧିଯାଉ ଅଗ୍ନିକୁ ଆହୁତି ଦିଅନ୍ତି ।

ବ୍ରହ୍ମପୁରରୁ ଭଦ୍ରା ଥାଏ ଘରପାଖରେ କିଛି ଦିନ ରହନ୍ତି । ସେହି ସମୟରେ “ସୁପ୍ରମଣ୍ଡିଆ” ଲୁଣିତ ହେଲା । ପ୍ରଥମେ ତାର ନାମ “ରସୁ କମନ” ଥିଲା, କିନ୍ତୁ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କ ଅନୁରୋଧରେ “ସୁପ୍ରମଣ୍ଡିଆ” ରଖାଗଲା । ଧରାକୋଟି ରାଜାଙ୍କ ଅର୍ଥସାହାଯ୍ୟରେ ସେ ଖଣି ମୁଦ୍ରାତ ହୋଇଥିଲା । ତେତେବେଳେ ମୋର ସୁନ୍ଦ ଶ୍ରୀମାନ୍ ଉପେନ୍ଦ୍ରର ବୟସ ପାଞ୍ଚବର୍ଷ ହେବ । ପଢ଼ାଶୁଣାର ବିଶେଷ ବ୍ୟବସ୍ଥା ହୋଇ ନଥିଲା । କେବଳ ଖେଳାଇବା ପାଇଁ ଜଣେ ଅବଧାନ ରଖା ଯାଇଥିଲା । ସେ କଣ୍ଢେଇ ଖେଳା ଓ ପାଠପଢ଼ା ଉଭୟ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଦୈନିକ ବେତନ ଥିଲା ସେରେ ଗୁରୁଳ ଏବଂ ଗୋଟିଏ ପଇସା । ସେ ଫଳାଗୁଡ଼ାକ ଶିଖାଉଥିଲେ ଏବଂ କେତେ ଗୀତ, ଶ୍ଳୋକ ମଧ୍ୟ କଣ୍ଠସ୍ଥ କରାଉଥିଲେ । ଗ୍ରାମରେ ପାଠଶାଳା ଥିଲା ନାହିଁ, ଉପେନ୍ଦ୍ର ପଢ଼ିବାପାଇଁ ମୁଁ ଗୋଟିଏ ନିମ୍ନ ପ୍ରାଇମେରୀ ସ୍କୁଲ ସ୍ଥାପନ କଲି । ମୋର ଛନ୍ଦ ହରେକୃଷ୍ଣ ସେହି ସ୍କୁଲର ଶିଳ୍ପି ରୂପେ ନିଯୁକ୍ତ ହେଲା, ମୁଁ ସମ୍ପାଦକ ହେଲି । ଶିଳ୍ପକଳା ଖୋରାକି ମୁଁ ଦିଏ ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପିଲାମାନେ ବେତନ ଦିଅନ୍ତି । ବୋର୍ଡ଼ିଂ ଲେଖିବାରୁ ସ୍କୁଲରୁ ମାସିକ ଭଡ଼ାଟଙ୍କା ଗ୍ରାଣ୍ଟ ମିଳିଲା । ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଗ୍ରାମମାନଙ୍କରୁ ଅନେକ ପିଲା ଆସି ପଢ଼ିଲେ, ସ୍ଥାନୀୟ ସରକାରୀ ଅମଳମାନଙ୍କର ପିଲାମାନେ ବି ପଢ଼ିଲେ, ପିଲା ଏତେ ଅଧିକ ହେଲେ ଯେ କେବଳ ଛନ୍ଦହାତ୍ତ ବେତନ ମାସିକ ସନ୍ଦର୍ ଫୋଲ ଟଙ୍କା ଆଦାୟ ହେଲା । ଅଧିକ ଟଙ୍କା ପାଇ ହରେକୃଷ୍ଣ ଶୁବ ମନଦେଇ ପଢ଼ାଇଲା । ସେହି ସ୍କୁଲର ଛନ୍ଦମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ବଡ଼ ବଡ଼ ଗୁରୁଗଣରେ ଅଛନ୍ତି । ମୟୂରଭଞ୍ଜର ଫୋଲସ ସୁପରିଣ୍ଡେଣ୍ଡେଣ୍ଟ (ପରେ ଓଡ଼ିଶାର ଅ. ଡ.) ବୈଷ୍ଣବଚରଣ ଦାସ ସେହି ସ୍କୁଲରୁ ପ୍ରାଥମିକ ଶିକ୍ଷା ପାଇଥିଲେ । ସ୍କୁଲର ନାମ ଥିଲା ନରସୁର ନିମ୍ନପ୍ରାଇମେରୀ ସ୍କୁଲ । ଉପେନ୍ଦ୍ର ପଢ଼ିସାର ହାଇସ୍କୁଲକୁ ଗଲା ପରେ କେତେ ବର୍ଷ ଯାଏଁ ମୁଁ ସେହି ସ୍କୁଲ ତଲାଉଥିଲି । ତହିଁପରେ ଉପଯୁକ୍ତ ଗୁରୁକ ଅଭାବରୁ ଏବଂ ଶିକ୍ଷାଭାବରୁ ସ୍କୁଲଟି ଉଠିଗଲା । ଏଥି ପୂର୍ବରୁ ସୋମନାଥ

ଗେଲପୁର ଅପର ପାଇମେଣ୍ଟ ସ୍କୁଲରୁ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ବୃତ୍ତି ପାଇବାର ଅଧିକାଂଶ ହୋଇଥିଲା, ମାତ୍ର ବୃତ୍ତି ଭାଲିକାରେ ତାହାର ନାମ ବାହାରଲା ନାହିଁ । ସେ ବସନ୍ତ ମୁଁ ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗର ଇନ୍‌ସପେକ୍ଟର ମହୋଦୟଙ୍କୁ ଲେଖିଲି । ଭୁଲ୍‌ହମେ ସେ ବୃତ୍ତି ଆଉ ଜଣେ ପାଇଥିଲା । ଇନ୍‌ସପେକ୍ଟର ଅଫିସରେ ସେ ଭୁଲ୍ ସଂଶୋଧିତ ହୋଇ ସୋମନାଥର ବୃତ୍ତି ସାଟିଂସିକେଟ ଅସିଲା । ଗୁଡ଼ି ଦରଜା ଗର୍ଭସମେଶ ସ୍କୁଲରେ ତାହାର ଭର୍ତ୍ତାବ୍ୟକ୍ଷର ପଡ଼ିବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରାଗଲା ।

ତେତେବେଳେ ବାଲେଶ୍ଵର ସାମନ୍ତ ପ୍ରେସରୁ “ସମ୍ବାଦ ବାହକୀ” ବାହାରୁଆଏ । ପ୍ରଧାନ କମିସନାର ସାମନ୍ତ ରାଧାଚରଣ ଦାସ ସେ ପତ୍ରିକାର ଏକମାତ୍ର ସ୍ଵତ୍ତ୍ଵପୋଷକ ଥିଲେ । ସମ୍ବାଦ ବାହକୀ ପରଗୁଲନ ସକାଶ ରାଧାଚରଣ ବାବୁ ମୋତେ ପତ୍ର ଲେଖିଲେ । ମୁଁ ପଶୁଁ ସମ ବାବୁଙ୍କୁ ଜବାବ ଦେଇଥିଲି । ଏଥିମଧ୍ୟରେ ତାଙ୍କର ପତ୍ର ମଧ୍ୟ ପାଇଥିଲି । ସେ ଲେଖିଥିଲେ, “ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇ ଆଉଁସୁ, ମୋର ପରବର୍ତ୍ତୀ ପତ୍ର ପାଇଲା ଯିଏ ବାହାର ଆସିବେ ।” ସେହି ଦେହରୁ ମୁଁ ସମ୍ବାଦ ବାହକୀର ସମ୍ପାଦକ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଗଲିନାହିଁ । ତେତେବେଳେ ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀର ଶାଖା ପ୍ରାୟ ପ୍ରତିଗ୍ରାମରେ ସ୍ଥାପିତ ହେବାର ଧୂମ ଲାଗିଥାଏ, ସମ୍ବାଦପତ୍ରମାନଙ୍କରେ ମାଲମାଲ ନାମ ବାହାରୁଆଏ । ଭଦ୍ରଣରେ ମୁଁ ଗୋଟାଏ ଶାଖା ସମ୍ମିଳନୀ ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟାକଲି । କେତେ ଜଣ ଦେଶଭକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ମୋତେ ସାହାଯ୍ୟ କଲେ । ବୃଦ୍ଧ ମୁକ୍ତିଆର ବନଶ୍ୟାମ ପଟ୍ଟନାୟକଙ୍କ ଉଦ୍ୟମ ଯୁବକଙ୍କଠାରୁ ବଳିଗଲା । ସମ୍ମିଳନୀ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା, ସୁଦାମ ବାବୁଙ୍କ ଭାଇ ପେଟ୍‌ସନ୍ ପ୍ରାନ୍ତ ପୋଲିସ ଇନ୍‌ସପେକ୍ଟର ଦାମ ବାବୁ ସମ୍ପାଦକ ହେଲେ । ବଳ, ସନ୍ତୁଧ, ପୁରୁଣା ବଜାରରେ ଭିକିଆର ଅଧିବେଶନ ହେଲା । ଅନେକ ଲୋକ ପରହାସ କଲେ, ଅନେକେ ବି ସହାନ୍ତବୁଦ୍ଧି ଦ୍ଵାରା ସମ୍ମିଳନୀର ଶକ୍ତି ସୃଷ୍ଟି କଲେ । “ଗାଣାପାଣି ପାଠାଗାର” ନାମରେ ଗୋଟିଏ ପାଠାଗାର ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ସେଥିର ସମ୍ପାଦକ ମଧ୍ୟ ଦାମବାବୁ ରହିଲେ । ଉପହାର ପ୍ରାନ୍ତ ସୂତ୍ରକବ୍ଧକ୍ତିକ ମୁଁ ପାଠାଗାରକୁ ପ୍ରଦାନ କଲି । ଆଉ କେତେ ଜଣ ମଧ୍ୟ ସୂତ୍ରକ ସାହାଯ୍ୟ କଲେ । ପାଠାଗାର ସ୍ଥାପନ ଦିନ ସଭା ହେଲା—ଗଣପତି ବାବୁ ସଭାପତି ହେଲେ । ସେ ସଭାପତି ଅଭିଭାଷଣରେ କହିଲେ—“ପାଠାଗାର ସ୍ଥାପନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସ୍ଥାନୀୟ ଲୋକଙ୍କର ଶିକ୍ଷାର ସୁବିଧା କରିବା ଉଚିତ । ଲୋକେ ଶିକ୍ଷିତ ନ ହେଲେ ପାଠାଗାରରେ ପଢ଼ିବ କିଏ ? ତହୁଁ ସୁଦାମ ବାବୁ ଉଠି କହିଲେ—“ପୁରୁଣା ବଜାରରେ ଗୋଟାଏ ଭର୍ତ୍ତାବ୍ୟକ୍ଷର ସ୍କୁଲ ଆଜି ସ୍ଥାପିତ ହେଉ, ସବୁ ଖର୍ଚ୍ଚ ମୁଁ ଦେବି—ସ୍କୁଲଟି ଭାଇଙ୍କ ନାମରେ ହେବ । ସଭାର ସମସ୍ତେ ହାତ ତାଳି ଦେଇ ଅନନ୍ଦ ପ୍ରକାଶ କଲେ । ସ୍କୁଲ ବସିଲା, ନାମ ହେଲା ‘ନାରାୟଣଚନ୍ଦ୍ର ଭର୍ତ୍ତାବ୍ୟକ୍ଷର ସ୍କୁଲ’, ପରେ ସ୍କୁଲଟି ମାଇନର ହେଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେହି ସ୍କୁଲଟି ଆଦର୍ଶ ମାଇନର ସ୍କୁଲ । * ସୁଦାମ ବାବୁଙ୍କ ଦେଶପ୍ରିୟ ଏବଂ ଭ୍ରାତୃଭକ୍ତି ଭଦ୍ରଣରେ ଆଦର୍ଶ । ସ୍ଥାନୀୟ ପାଠାଗାର ସଭାରୁ ସ୍କୁଲର ଉତ୍ପତ୍ତି—ଏହା ବି ଗୋଟାଏ ଉଚ୍ଚ ଆଦର୍ଶ ।

ଅନେକ ସମୟରେ ଦେଶାପାଏ, ସାନ କଥାରୁ ବଡ଼ କାମଟାଏ ବାହାର ପଡ଼େ । ପ୍ରକୃତି ରହସ୍ୟମୟୀ, ସାନମଞ୍ଜିରିତରେ ମହାଦାରୁ ରଖିଲା ଭଳି ସେ ସାନ କଥା ଭିତରେ ବଡ଼ କାମ ଲୁଚାଇ ରଖିଥାଏ । ସୁଦାମ ବାବୁ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ଵାରା ଭର ସୁରଖିଆ ହୋଇଅଛନ୍ତି, ତାଙ୍କର ଭ୍ରାତୃଭକ୍ତି ଅମର ହୋଇଅଛି । ସୁଦାମ ବାବୁଙ୍କ ଠାରୁ ଏହିପରି ଆହୁର କିଛି ପାଇବ ବୋଲି

* ଅଧୁନା ଉକ୍ତ ସ୍କୁଲଟି ହାରସ୍କୁଲରେ ପରିଣତ । ଏହାର ନାମ ନାରାୟଣଚନ୍ଦ୍ର ହାଇସ୍କୁଲ ।

ଭଦ୍ରା ଥିବା କରୁଥିଲା । ଶେଷ ଜୀବନରେ ତାଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଜନ୍ମରୂପି ପ୍ରତି ଗୋଟାଏ ସ୍ନେହମୟତା ବଢ଼ିଆସୁଥିଲା, ଦୂରନ୍ତ କାଳ ତାହା ସହ ପାରିଲା ନାହିଁ—ସହର ତାଙ୍କୁ ଧରାଧାମରୁ ନେଇଗଲା । ଭଗବାନ ଦୁର୍ଜନର ପରମାୟୁ ସକ୍ଳନକୁ ଦିଅନ୍ତି ନାହିଁ କାହିଁକି, ତାହା ସେହି ଏକା ଜାଣନ୍ତି । ସେହି ବଧାତା ପୁଣି ତମ୍ଭା ପୁଲୁକୁ ସ୍ଵଳାୟୁ କରି ଗନ୍ଧସ୍ନାନ ଚୀନାଗୋଲାପକୁ ଦୀର୍ଘାୟୁ କରିଅଛନ୍ତି ।

ପଶୁରାମ ବାବୁଙ୍କ ପତ୍ନୀ ପାଇଲି । ସେ ଲେଖିଥିଲେ—“ସୁରଙ୍ଗୀ ରାଜାଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀପୁରସ୍ଥ ଚନ୍ଦ୍ରଚୂଡ଼ାମଣି ପ୍ରେସରୁ ଖଣ୍ଡେ ସାପ୍ତାହକ ପତ୍ନିକା ବାହାରିବ । ପତ୍ନିକାର ନାମକରଣ ହୋଇଯାଇଅଛି । ସ୍ଵୟଂ ସୁରଙ୍ଗୀରାଜା ତାହାର ନାମ “ଉତ୍କଳବାସୀ” ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଆପଣ ସେହି ପତ୍ନିକାର ସମ୍ପାଦକ ନିୟୁତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ନିୟୁତ ପତ୍ନୀ ଏଥିସହ ପଠାଗଲା, ଆପଣ ଅଭିଶାପ୍ତ ଅସନ୍ତୁ । ଏଣେ ସବୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ, ଆପଣ ଆସି ପ୍ରାଥମିକ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଯାହା କରିବାର କର ଶୀଘ୍ର ପତ୍ନିକା ବାହାର କରିବେ । ରାଜା ବର୍ତ୍ତମାନ ମାନ୍ଦ୍ରାଜରେ ଅଛନ୍ତି । ଆପଣ ବ୍ରହ୍ମପୁରରେ ଓଢ଼ାଇ ମୋ ସାଙ୍ଗରେ ସାକ୍ଷାତ୍ କରି ସବୁ ବିଷୟ ରୁଚି ଲକ୍ଷ୍ମୀପୁର ଯିବେ ।” ପତ୍ନୀ ପାଇ ମୁଁ ଆଉ କିଲକ୍ଷ୍ମ ନ କରି ତାହା ପରଦିନ ରେଲରେ ବ୍ରହ୍ମପୁର ଗଲି । ଆମ ଗ୍ରାମବାସୀ ପଦନ ମହାପାତ୍ର ପ୍ରେସରେ ଗୁଳିଷ୍ଠ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ମୋ ସଙ୍ଗରେ ଗଲା । ବ୍ରହ୍ମପୁରରେ ଓଢ଼ାଇ ପଶୁରାମ ବାବୁଙ୍କ ଘରେ ପହଞ୍ଚିଲି । ସେ କହିଲେ, “ପତ୍ନିକା ପାଇଁ ଡିକ୍‌ଲେୟାରେଶନ କରିବାକୁ ହେବ । ଆପଣ ସ୍ଥାନାହାର ଶେଷକରି କୋର୍ଟକୁ ଗୁଲିନ୍ତୁ, ମୁଁ ସବୁ ସଜ୍ଜି କରୁଦେବି ।” ତାଙ୍କର ବସାରେ ସ୍ଥାନାହାର କରି କୋର୍ଟକୁ ଗଲି । ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀ ଡେପୁଟି ମାଜିଷ୍ଟ୍ରେଟ୍ କୋର୍ଟରେ ଡିକ୍‌ଲେୟାରେଶନ ହୋଇଗଲା । ସେଦିନ ପଶୁରାମ ବାବୁଙ୍କ ବସାରେ ରହି ପତ୍ନିକା ସମ୍ବଳରେ ତାଙ୍କଠାରୁ ଉପଦେଶ ନେଇ ତହିଁଆର ଦିନ ମୁଁ ଲକ୍ଷ୍ମୀପୁର ଗଲି । ଷ୍ଟେସନରେ ଓଢ଼ାଇ ଜଣେ ଶଗଡ଼ିଆକୁ ପଚାରିଲି—ସୁରଙ୍ଗୀ ବଙ୍ଗଳା କେତେ ବାଟ ହେବ ? ସେ କହିଲା—ବହୁତ ଦୂର । ଶଗଡ଼ି ଭଡ଼ା ଗୁରୁଅଣା ହିଁଜିଲା । ପ୍ରାୟ ଦଶମିନିଟ୍ ମଧ୍ୟରେ ଗାଡ଼ି ଯାଇ ସୁରଙ୍ଗୀ ବଙ୍ଗଳାରେ ପହଞ୍ଚିଲି । ଏତିକି ବାଟକୁ ଗାଡ଼ିଆଲ “ବହୁତ ଦୂର” କହିଥିଲା । ବଙ୍ଗଳାଟି ଭିତ୍ତି କୋଠାଘର, ଗୋଟିଏ କୋଠାଘରେ ରାଜା ଆସିଲେ ରହନ୍ତି, ଅପର ଦୁଇଟିରେ ପ୍ରେସ୍ ଏବଂ ପ୍ରେସ୍ ସରଞ୍ଜାମ ଥାଏ । ମଧୁ କ୍ରିଷ୍ଣାୟା ନାମରେ ଜଣେ ତେଲଙ୍ଗା ହେବ୍ କମ୍ପୋଜିଟର ପ୍ରେସ୍‌ରେ ଥିଲା । ସେ ମୋର ପୂର୍ବ ପରିଚିତ । ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ପ୍ରେସ୍‌ରେ ମୋ ସମୟରେ ସେ କମ୍ପୋଜିଟର ଥିଲା । ଓଡ଼ିଆ, ଇଂରାଜୀ ଏବଂ ତେଲୁଗୁ ଭିନ୍ନଭାଷାରେ ସେ କମ୍ପୋଜିଟର କରିପାରେ । ଯୋଗ୍ୟତାକୁରୁପ ବେତନ ନ ପାଇବାରୁ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ପ୍ରେସ୍‌ରୁ ବାହାର ଆସି ସେ ଲକ୍ଷ୍ମୀପୁର ଚନ୍ଦ୍ରଚୂଡ଼ାମଣି ପ୍ରେସ୍‌ରେ ଥିଲା । ମଧୁ ମୋତେ ଦେଖି ଖୁବ୍ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରକାଶ କଲା ଏବଂ ମୋତେ ନେଇ ମୋ ପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇଥିବା ବସାରେ ଓଢ଼ାଇଦେଲା । ଶଗଡ଼ିଆକୁ ଭଡ଼ା ଦେବାବେଳେ ମଧୁ ଘୋର ଆପତ୍ତି କଲା । ପ୍ରେସ୍‌ର କର୍ମଚାରୀମାନେ ଆସି ଶଗଡ଼ିଆ ସଙ୍ଗରେ ତୁମ୍ଭଲ କଳି ଲଗାଇ ଦେଲେ । ଷ୍ଟେସନରୁ ବଙ୍ଗଳା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭଡ଼ା ଦୁଇଅଣା, କିନ୍ତୁ ଗାଡ଼ିଆଲ ମୋତେ ନବାଗତ ବିଦେଶୀ ଜାଣି ଠକାଇବାକୁ ସୁରାଧା ପାଇଥିଲା । ରାଜାଙ୍କର ଇମ୍ମୁପାଇକ ସୁରନାସୁରାଣୀ ଆସି ପହଞ୍ଚିଗଲା । ଏହି ଅନ୍ୟାୟ ସକାଶେ ଗାଡ଼ିଆଲକୁ ସେ ମାରବାକୁ ଉଦ୍ୟତ ହେଲା । ବିରୁଦ୍ଧ ଠକ ଆଉ କଅଣ କରିବ, ଉପଯୁକ୍ତ ଅକଲସଲମୀ ପାଇ ଦୁଇଅଣା ପଇସା ନେଇ କାନମୁଣ୍ଡ ଆସିବି ପୁଣିଭଙ୍ଗ ଦେଇ ଗୁଲିଗଲା—କଳସମର ଶାନ୍ତି ଭଙ୍ଗିଲା ।

ଲକ୍ଷ୍ମୀପୁର ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲାର ବାଣିଜ୍ୟର ଗୋଟାଏ ଉପକେନ୍ଦ୍ର । ପ୍ରତି ଶନିବାର ଦିନ ସେଠାରେ ହାଟ ହୁଏ । ଉଦ୍ୟାନଶ୍ରେ ଜାତ ନଡ଼ିଆ, କଦଳୀ, ପଣସ, ପନପରବା

ହାତକୁ ବହୁଳ ପରିମାଣରେ ଥିବେ । ମାଳରୁ ଅମ୍ଳ, କମଳା ପ୍ରଭୃତି ପଥେଷ୍ଟ ଥିବେ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣକାଳରେ ଲଙ୍କାଅମ୍ଳ ଇଚ୍ଛାପୁରକୁ ପ୍ରଚୁର ପରିମାଣରେ ଥିବେ — ପଲସାରେ ପଣେ, ଦେହପଣ ଲେଖାଏଁ ବନ୍ଧିଦେବ । ସପ୍ତରା ଅତି (ରାମଫଳ) ଗୋଟାଏ ଗୋଟାଏ ତାଳପତ୍ର ବଳି ଦେବ । ଉଦ୍ୟାନର ଖଜୁର ପଣସ ଗୋଟାଏ ଅତି ଉଚ୍ଛୁଷ୍କ ଖାଦ୍ୟ । ସେ ସମୟରେ ଇଚ୍ଛାପୁରରେ କଦଳୀ ପଲସାକୁ ଛଅଟା ମିଳୁଥିଲା । ଖୁବ୍ ବଡ଼ ନଡ଼ିଆର ଦାମ ଚାରିପାହୁଁ । ବୋଇତାକୁ ଗୋଟାକ ଚାରିପଲସାରୁ ଅଧିକ ଦୁହେଁ । ମଞ୍ଜା ପଲସାକୁ ବୋହେ ଏବଂ କଦଳୀକୁ ଥିଆଁ ଅଠା ମିଳୁଥିଲା । ପାନ ଶହ ପଲସାଏ, ମାଛ ସେଇ ପ୍ରାୟ ଦୁଇଅଣା, ମାଝି ଛେଟ ଚଢ଼ୁକି ସେଇ ଦୁଇ ପଲସା । ସମୁଦ୍ର ମାଛ ଅପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ମିଳେ, ମିଠାମାଛ ସମୟ ସମୟରେ ଖୁବ୍ ଅଳ୍ପ ମିଳେ । ତେତେବେଳେ ପଣସ ମଞ୍ଜି ପଲସାକୁ ପ୍ରାୟ ଦୁଇପଣ ମିଳୁଥିଲା । ମୂଳା ପାହୁଁକୁ ଦୁଇପଣ । ବାଉଁଶ ବଣ ଦେହପଲସା ଥିଲା । ସଲଗର ବର୍ଣ୍ଣ ଶୁକ୍ଳ, ତାହା ପ୍ରାୟ ଏକଫୁଟ ଲମ୍ବ ଏବଂ ଚଉପଞ୍ଚୋଗୀ ମୋଟ ହୁଏ । ସେକାଳରେ ଡେସାକୁ ନଅଟା ମିଳୁଥିଲା । କାଉଁରୀ (ଖଟା ଭେଣ୍ଡୀ) ଶାଗର ପ୍ରଚଳନ ଅଧିକ, ତାହା ପାହୁଁକୁ ପାଞ୍ଚଏ । ସଜନା ଶାଗ କେହି ଖାଉ ନଥିଲେ । ମୁଗ ଏବଂ କାନ୍ଦୁଲ (ହରଡ଼) ଜାଲର ସେଇ ଛଅପଲସା । ମଶୁରର ବ୍ୟବହାର ଥିବୋ ନାହିଁ । ସେଇ, ଅଧସେର, ପାଆଁ ପଥାକମେ ଅଡ଼ା, ବୋଡ଼ା ଏବଂ ସୋଲ ନାମରେ ପରିଚିତ । ସୁଉକକୁ ପାହୁଁ, ଦୁଇଅଣାକୁ ବେଏଡ଼ା ଏବଂ ଦୁଇପଲସାକୁ ପାର୍ବୀ କହନ୍ତି । ପାହୁଁର ନାମ ଦାମୁକି । ଅଧଲର ନାମ—ଢଳିଟୋଲି ।

ଇଚ୍ଛାପୁର ଗୋଟିଏ ରମଣୀୟ ସ୍ଥାନ । ପୁରରେ ସମୁଦ୍ର, ଦକ୍ଷିଣରେ ଗେରୁଆ ସବ୍‌ତ, ପୁରରେ ପିର ସବ୍‌ତ ଏବଂ ବୁଝି ସବ୍‌ତ । ପିର ପାହାଡ଼ ଉପରେ ଦୁଇଟି ମସଜିଦ୍ ଅଛି । ପ୍ରତି ଗୁରୁବାର ଦିନ ସେଠାରେ ବହୁ ଯାତୀର ସମାଗମ ହୁଏ । ହିନ୍ଦୁ ମୁସଲମାନ ଉଭୟ ଜାତି ପିରକୁ ପୂଜା କରନ୍ତି । ହିନ୍ଦୁ ମୁସଲମାନ ଏକତାର ଏହା ଏକ ମଙ୍ଗଳ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ମସଜିଦ୍ ପାଖରେ ଗୋଟାଏ କୁଣ୍ଡ ଅଛି । ଦାରୁଣ ଶ୍ରୀଷ୍ଟକାଳରେ ସୁଦ୍ଧା କୁଣ୍ଡର ଜଳ ଶୁଣେ ନାହିଁ—ଅତି ଉଷାରେ ଧୂଆଁ ଥାଏ ପାଣି ଥାଏ । କଥିତ ଅଛି—ଅଶ୍ୱରସ ପରି ସେହି ଜଳରେ ନବାତ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଉଥିଲା, କିନ୍ତୁ ଏବେ ଅତି ହୁଏ ନାହିଁ । କୁଣ୍ଡରେ କେହି ଗୋଡ଼ ଚୁଡ଼ାନ୍ତି ନାହିଁ । ବାହୁଦା ନଦୀ ଇଚ୍ଛାପୁରର ଦକ୍ଷିଣ ପଶ୍ଚିମ ଦୁଇଦିଗର ପରଶା ଭୁଲି ରହିଅଛି । ଇଚ୍ଛାପୁରର ଉଦ୍ୟାନଗଣ୍ଡର ଲଙ୍କା-ଅନ୍ତ-ବନ-ଶ୍ୟାମଳ ଉଦ୍‌ବାଲି ପ୍ରମୁଖମାନ ଦେଖାଯାଏ । ସମୁଦ୍ରବେଳାରେ ୫୦୭୦ ଟୋଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରକାଶ ଉଦ୍ୟାନ ବ୍ୟାପି ରହିଅଛି । କଦଳୀ, ନଡ଼ିଆ, ଅମ୍ଳ, ପଣସ, ବାଦାମ, କଇଥ, ତାଳ, ଆଦି ପ୍ରଭୃତି ଫଳବୃକ୍ଷରେ ଉଦ୍ୟାନ ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଉଦ୍ୟାନ ପ୍ରକୃତିରାଶୀକର ଅସରନ୍ତି ରତ୍ନବିଶାର । ଅଧିବାଂଶ ଅମ୍ଳ, ପଣସ ଏବଂ ତାଳଗଛ ବର୍ଗରେ ଦୁଇଥର ଫଳେ । କଥା ଗଛ ଅପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ । ଉଦ୍‌କଥାବୃଦ୍ଧାମାନ ପ୍ରକାଶକାୟ ଦୈବ୍ୟ ପରି ବହୁବୃକ୍ଷ ବିସ୍ତାର କର ିଅ ହୋଇଅଛି । କଥାପୁଲ ଖୁବ୍ ଶସ୍ତା, ପଲସାରେ ୩୮ ଗୋଟା ମିଳେ । ଦକ୍ଷିଣକୁ ମୁସଲମାନ ମହାଜନମାନେ ଆସି ସେଠାରେ ରହି କଥା ଅତର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ନେଇ ଯାଆନ୍ତି । ସମୁଦ୍ର ବେଳାରେ ନାଗଫେଣୀ, ସପ୍ତଫେଣୀ ଅଧିକ ଦେଖାଯାଏ । ସପ୍ତଫେଣୀକୁ ସେ ଅଞ୍ଚଳରେ “ରବଣହସ୍ତା” କହନ୍ତି—“ରାମ ଗଦା” ବୋଲି ମଧ୍ୟ ତାହାର ଆଉ ଗୋଟାଏ ନାମ ଅଛି । ଉଭୟ ନାମ ସାର୍ଥକ । ଉଦ୍ୟାନ ଯୋଗୁଁ ଗଞ୍ଜାମର ବାଣିଜ୍ୟ ପ୍ରାୟ ଭରତ ବ୍ୟାପୀ । ଉଦ୍ୟାନର ନଡ଼ିଆ କଦଳୀ କେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଅପରିଚିତ ନୁହେଁ । ଉଦ୍ୟାନଗଣ୍ଡ—ଭ୍ରମଣ ଲେଖା ବେଳେ ସେ ସମ୍ଭବରେ ବିସ୍ତୃତ ବିବରଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେବ । ଶୁଷ୍କ, ଖାରସ, ଉଦ୍‌ବୃକ୍ଷ ବାଲୁକାମୟ ବେଳାକୁମ୍ଭରେ ପ୍ରକୃତେ ମହାସମ୍ପଦ ଖଳାୟୁମାନ ବିଭିନ୍ନ ଉଦ୍ୟାନ ଉତ୍ପାଦକର ଅତୁଳ, ଅଭୁତ

ମହାମାର ନିବର୍ତ୍ତନ । ଇଚ୍ଛାମୟଙ୍କ ଇଚ୍ଛାରେ ଅସମ୍ଭବ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ, ସେ ଅନନ୍ତ ମହାମଙ୍ଗଳ ଇଚ୍ଛାର ଅଗାଧ କିଛି ନାହିଁ । ଯୋଜନ ଯୋଜନବ୍ୟାପି ବାଲ୍ୟକାପ୍ରାନ୍ତର, ଛଳନାମୟୀ ମଣ୍ଡଳିକାର ବିରାଟ କ୍ଷୀତାଞ୍ଚେଦ ଯେ ଏଭଳି ଉଦ୍ଭିଦ ଲକ୍ଷ୍ମୀର ଗାଳୀସୁମାନ ସୁଷମା ମାଧୁର୍ଯ୍ୟରେ ମଣ୍ଡିତ ହୋଇପାରେ, ଏହା କଲ୍ଲନାଗତ । ସତେ ଯେପରି ସ୍ୱପ୍ନର ବୃହତ୍-କାଳ ବିସ୍ତାର କରି ମରୁଭୂମିରେ ଇନ୍ଦ୍ରଭୂବନର ପୃଷ୍ଠି ହୋଇଅଛି । ମରୁଭୂମିରେ ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁର ଶୋଭା କି ଅଭୂତ, କି ନେତୃହର, ତାହା ଯେ ଦେଖିଛି ସେହି ଏକା ଜାଣେ । ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ ତାହା କପୋଳକଲ୍ଲନା । ସ୍ୱପ୍ନ ସ୍ୱର୍ଗର ମୋହନମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ରୂପ ଧରି, ନାଚି, ଖେଳି, ହସି ହସି ବୁଲୁଅଛି । ଉଦ୍ୟାନର ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ବାଦ ଗୁଲ୍ଲ ବା ଅଛନ୍ତି । ମଧୁରତା ଏବଂ ଶ୍ରେଷ୍ଠତାର ପ୍ରେମାଲିଙ୍ଗନ । ପୁଣି ସେହି ଶ୍ରେଷ୍ଠତା ମଧୁରତାକୁ ମଧୁରତର କରେ । ଅରଣ୍ୟ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ହୋଇ ନ ଥିଲେ ଏତେ ସୁନ୍ଦର ହୋଇପାରି ନ ଥାନ୍ତା । ରୁଦ୍ରତାଣ୍ଡବ-ଲୀଳା—ରସିକ ମହାସାଗର ଦର୍ଶକର ନେତୃରସାୟନ ହେବାର କାରଣ ତାହାର ସେହି ଶ୍ରେଷ୍ଠତା ଭଲ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ଶ୍ରେଷ୍ଠତା ମଧୁରତାର ସମ୍ପଦ ଏବଂ ଅଲଙ୍କାର ।

ଇଚ୍ଛାପୁର ଗର୍ଭଣ୍ଡମେଷୁ ଶାସନାହାଳ । ସେଠାରେ ତେପୁଟି ତତ୍ତ୍ୱସିଦ୍ଧିଦାର କଚେଶ୍ୱର, ରେଳଷ୍ଟେସନ, ଗୋଲ୍ଫ ଥାନା, ମୁଣାଫେର ବଙ୍ଗଳା, ଇଉନିୟନ ଅଫିସ ଅଛି । ହାଇସ୍କୁଲର ଅଭିବ ଥିଲା, ସୁରଙ୍ଗୀର ନରପତି ଚନ୍ଦ୍ରବିଜୟୀ ଦେବ ସେ ଅଭିବ ପୁଣ୍ୟକର ଯାଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ନବନିର୍ମିତ ରାଜହର୍ମ୍ୟ ଇଚ୍ଛାପୁରର ଅଲଙ୍କାର । ଇଚ୍ଛାପୁରରେ ଅନେକ ବୃକ୍ଷ ମହାଜନ ଅଛନ୍ତି । ବ୍ୟବସାୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ତେଲଜୀମାନେ ଅଗ୍ରଣୀ, ଓଡ଼ିଆମାନେ ବାଣିଜ୍ୟରେ ଦୃଢ଼ । ସୁମାଣ୍ଡିରେ ଲୁଗା କାରଖାନା ଅଛି । ଜଳବାୟୁ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟକର, ମାଝି ପାଗସୁ ଜଳର ବଡ଼ ଅଭାବ । ଅନେକ ଲୁପ୍ତ, ପୁଷ୍କରିଣୀର ଜଳରେ ପରିବା ଶିଝେ ନାହିଁ । ସରଫ ଶାଁ ବଳ ଏବଂ ସରଫ ଶାଁ ଲୁଅ ପାଗସୁ ଜଳ ସବାଣେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ମୁଷଲମାନ ମହାପୁରୁଷ ସରଫ ଶାଁକର ମନ ବଡ଼ ନିର୍ମଳ ଏବଂ ପବିତ୍ର ଥିଲା । ସେ ଯେଉଁ ଜଳକାଞ୍ଚି କରିପାରୁ ଅଛନ୍ତି, ସେଥିର ଜଳ ତାଙ୍କର ମନପରି ସୁଚ୍ଛ, ଶୀତଳ ଏବଂ ମଧୁର । ମୁଷଲମାନ ରାଜହୃ ସମୟରେ ଇଚ୍ଛାପୁର ନବାବଙ୍କର ଅନ୍ୟତମ ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । ଦୁର୍ଗର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ଅଦ୍ୟାପି ଅଛି । କାହିଁକି କେଜାଣି ଏହି ଶୁଦ୍ର ସହରରେ ସମୟ ସମୟରେ ବସନ୍ତ ଏବଂ ମହାମାଣ୍ଡର ମହା ପ୍ରଭାବ ଦେଖାଯାଏ । ଉପକଣ୍ଠରେ “ମର୍ଦ୍ଦିଷି ଗୋଠ” ନାମରେ ଗୋଟାଏ ପ୍ରସ୍ତର କ୍ଷେତ୍ର ଅଛି । ଦୂରରୁ ପ୍ରସ୍ତର ଗୁଡ଼ିକ ମର୍ଦ୍ଦିଷି ଗୋଠ ଶୋଇଲା ପରି ଦେଖାଯାଏ । ପ୍ରବାଦ ଅଛି—“ଜଣେ ସାଧୁପୁରୁଷ ମହାଶାଳକୁ ଦୁଧ ମାଗିଲେ, ମାଝି ସେ ନ ଦେବାରୁ ସାଧୁପୁରୁଷଙ୍କ ଅଭିଶାପରେ ମର୍ଦ୍ଦିଷି ଗୋଠ ପଥର ପାଇଁ ଗଲା ।” ପ୍ରବାଦର ସତ୍ୟାସତ୍ୟ ଅବିକାର ଗର୍ଭରେ, ମାଝି ସାଧୁପୁରୁଷଟି ଦୁଃଖୀ ରହି କିମ୍ବା ତାଙ୍କର କେହି ବଶଧର ହୋଇଥିବା ପରି ବୋଧହୁଏ । ଯାହାଙ୍କର ଚୋପ ଏଭଳି ଦୁଃଖର, ପୁଣି ଯେ ପରଦୁଃଖ ନ ପାଇଲେ ଅଭିଶାପ ଉଦ୍‌ଗାର କରନ୍ତି, ତାଙ୍କର ସଲ୍ୟାସର ମାସକାଠି କେତେ ଲମ୍ବ, ତାହା କଳିବା ମୋ ଭଲ ଅସାଧୁ ପକ୍ଷରେ ସାଧାଗତ ।

ଇଚ୍ଛାପୁରରେ ପହଞ୍ଚି ପ୍ରଥମେ ମାନ୍ଦ୍ରାଜ ଠିକଣାରେ ସୁରଙ୍ଗୀ ରାଜାଙ୍କୁ ପହଞ୍ଚି ଲେଖିଲ । ତାଙ୍କ ଭାଇ ତତ୍ପାଣି ସାମନ୍ତଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ପହଞ୍ଚି ଲେଖିଲ । ପୁରୁ ବୁଦ୍ଧିବୃତ୍ତରେ ମୁଁ ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ପରିଚିତ ହୋଇଥିଲି । ରାଜାଙ୍କଠାରୁ ଆଦେଶ ପାଇ “ଉତ୍ତମବାସୀ” ବାହାର କରିବା ଚେଷ୍ଟାରେ ଲାଗିଲି । ପାହଣ କାର୍ଡ ଛପାଇ ପ୍ରାକୃତିକ ଉତ୍ତମର ଦଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ନିକଟକୁ ପଠାଇ ଗ୍ରାହକ ହେବାପାଇଁ ଅନୁରୋଧ କଲି । ପହଞ୍ଚି ଲେଖକ ଏବଂ ସମ୍ବାଦଦାତା ସହୃଦରେ ଲାଗିଲି । କେତେକ ଗ୍ରାହକଙ୍କର ସ୍ୱୀକୃତି ମଧ୍ୟ ପାଇଲି । ଅନେକ ସ୍ଥାନରୁ ସମ୍ବାଦ ଏବଂ ପ୍ରବଳାଦ ଆସିଲା ।

ଗୋଟିଏ ମଙ୍ଗଳାଚରଣ ଶ୍ଳୋକ ଲେଖିଦେବା ପାଇଁ କବିବର ଶ୍ୟାମାଧି ବାବୁଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କରୁ ପଡ଼ି ଲେଖିଲ । ଠିକ୍ ତିନିଦିନ ପରେ ତାଙ୍କ ରଚିତ ଶ୍ଳୋକଟିଏ ପାଇଲ । ଉତ୍କଳବାସୀର ଶିରୋନାମା ତଳେ ତାହା ସ୍ଥାୟୀ ଭାବରେ ରହିଲା । ଶ୍ଳୋକଟି ଏହି—

“ରାଜ୍ୟଂ ସଶବଃ ପ୍ରକୃତେନ୍ଦ୍ରିୟାତା,
ନବ ନବ ବାଞ୍ଛା ଶିକ୍ଷା ଦାତା,
ସଜ୍ଜନ ଶର୍ମବିଧାନବିଳାସୀ,
ଜୀବତୁ ସୁଚିରଂ ଶ୍ରେୟୋଲବ୍ଧାସୀ ।”

ଯଥା ସମୟରେ ପଡ଼ିବା ବାହାରିଲା । ପଦନକ୍ ସାତଟଙ୍କା ବର୍ତ୍ତନରେ କମ୍ପୋଜିଟର ନିୟୁକ୍ତ କରାଗଲା । ଜୟକୁମ୍ଭ ପାତ୍ରୀ ନାମରେ ମୋର ଜଣେ ଛାତ୍ର ଭୂଷିଭ୍ୟାସର ପାସ କରି ଘରେ ବସିଥିଲା, ସେ ଗୁକରା ପାଇଁ ଲେଖିବାରୁ ତାକୁ ଅଠଟଙ୍କା ଦରମାରେ କ୍ଲାକ୍ ରଖାଗଲା । ସେ କମ୍ପୋଜିଟ ମଧ୍ୟ କରେ । ପ୍ରେସମେନ୍ ଏବଂ ବାଲର ଦୁଇଜଣ ତେଲଙ୍ଗା ପିଲା ରହୁଲେ । ସେ ଦୁହେଁର ବେତନ ତିନିଟଙ୍କା ଏବଂ ଅଡ଼େଇ ଟଙ୍କା ଧାର୍ଯ୍ୟ ହେଲା । ଏହିପରି ପିଲାଗୁଡ଼ିକୁ ନେଇ ପିଲା ଖେଳରେ ମାତିଲ । ସମସ୍ତେ ନୂତନ, କମ୍ପୋଜିଟରେ ଅନେକ ଭୁଲ ରହିଲା । ମୁଁ ନିଜେ ଶିଳପର, ବଟକର ଧରି ଭୁଲ ସଂଶୋଧନ କଲ । ରାଜାଙ୍କର ଦୁଇଖଣ୍ଡ ପୁସ୍ତକ—ରାଧାକାନ୍ତ ଜଣାଣ ଏବଂ ହୃଦ୍‌ଶିଖା ଜଣାଣର ଛପା ଲାଗିଲା । ତାଙ୍କ ଷ୍ଟେଟର ପଞ୍ଜୀ, ମୁଗୁଲିକା ପ୍ରଭୃତି ନାନା ପ୍ରକାର ପାରମ ଛପା ହେଲା । ସୋମପ୍ରେଷ୍ଟ ହୁନ୍ଦୀ ନାଟକ ଦଳର ନୋଟିସ ବଜାପନ ଛପା ହେବାକୁ ଆସିଲା । କାର୍ଯ୍ୟ ଅଧିକ ପଡ଼ିଲା, ଅଳ୍ପ କର୍ମଗୁରୁ ସବୁ ଭୁଲାଇ ପାରୁଲେ ନାହିଁ । ଗୁରୁପୁରରୁ ଦୁଇଜଣ କମ୍ପୋଜିଟର ଅଣାଇବାକୁ ହେଲା । ସେଥିମଧ୍ୟରୁ କମ୍ପୋଜିଟ ବିଦ୍ୟା ସଙ୍ଘରେ ଜଣକର ସଉକୁଣୀ ସମ୍ପର୍କ, ସେ କେବଳ ଚିତ୍ତ ବିଭକ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ତଳାଇଲା । ସମୟର ବିତାନ୍ତ ଅଭାବ ଘଟିଲା । ଶୁଦ୍ଧ ଦୁଇଟା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୋତେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଲା । ଯାହାହେଉ ନିୟମିତ ରୂପେ କାମ ଚାଲିଲା । ପ୍ରେସରେ ଓଡ଼ିଆ ଅକ୍ଷର ଅଧିକ ଥିଲା ନାହିଁ । ଉତ୍କଳବାସୀର ଦୁଇପୁଷ୍ପା ଛପା ହୋଇସାରି ଅକ୍ଷର ବାହାରିଲେ ଆଉ ଦୁଇପୁଷ୍ପା କମ୍ପୋଜିଟ ହୁଏ । ମୁଁ ନିଜେ କଟକ ଯାଇ ପ୍ରିଣ୍ଟିଂକୋମ୍ପାନୀର ଅଫିସରୁ ପାଉଣ୍ଡ ଅଠଅଣା ଦରରେ କୋଡ଼ିଏ ପାଉଣ୍ଡ ଅକ୍ଷର କଣି ଆଣିଲ । ପ୍ରିଣ୍ଟିଂକୋମ୍ପାନୀର ଅକ୍ଷର ତଳା ବରଗ ଶୁଣିରଥି ସାଠିଆଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ପରିଗୁଳିତ ହେଉଥିଲା । ସାଠିଆ ବାବୁ ମୋତେ ନେଇ ତାଙ୍କ ଘର ଦ୍ଵାର ଦେଖାଇଲେ । ସେ ଅନେକ ଶିଳ୍ପକଳା ଜାଣିଥିଲେ । ପିତୃଳ ଉପରେ ଅକ୍ଷର ଖୋଳିବା ଏବଂ ଛବି ଖୋଳିବା ତାଙ୍କ ପିଲାମାନଙ୍କୁ ଶିଖାଉଥିଲେ । ଅବଶ୍ୟକୀୟ ଯନ୍ତ୍ରପାତି ସେ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ନେଉଥିଲେ । ସାଠିଆ ବାବୁ ତାଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଛଅର ସ୍ଵନ୍ଦର ସ୍ଵନ୍ଦର ହାତବାଡ଼ି ଦେଖାଇଲେ । ବୁଢ଼ା କାଳରେ ସୁଦ୍ଧା ସେ କରଲସ ଏବଂ ହରହରୁଦିଆ ଥିଲେ ।

ପୁରୀର ବିଦୁଷୀ ରାଣୀ “ସୁର ଶୋକ୍ତଶି” ନାମରେ ଖଣ୍ଡିଏ ପୁସ୍ତକ ଲେଖିଥିଲେ, ତାହା ଶ୍ୟାମାଧି ବାବୁଙ୍କ ନିକଟକୁ ପଠାଇ ତାଙ୍କଠାରୁ ମନ୍ତବ୍ୟ ଲେଖାଇ ଅଣିବାକୁ ରାଜା ମୋତେ କହିଲେ । ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇ କଟକ ପଠାଗଲା । ଶ୍ୟାମାଧି ବାବୁ ପୁସ୍ତକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଭଲ ମନ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କଲେ । ପୁସ୍ତକ ରାଜାଙ୍କ ନାମରେ ଛପା ହେଲା । ରାଣୀଙ୍କର ଲଜ୍ଜାନ୍ୱୟାରେ ସେପରି କଷ୍ଟ ଯାଇଥିଲା ଯିଏ ଶୁରପ୍ରିୟା ଦେବୀ ନିଜ ନାମରେ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ସମ୍ବଳିତ ହେଲେ । ମାତ୍ର ସାହିତ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚାରେ ସେ ଅଭ୍ୟାସୀ ଥିଲେ, ମାତ୍ର ନାମ—ପ୍ରୟାସିନୀ ନ ଥିଲେ । ସେ ଖଣ୍ଡିକୋଟର ରାଜର୍ଷି ନାରାୟଣ ମର୍ଦ୍ଦରାଜଙ୍କର କନ୍ୟା ଏବଂ ସ୍ଵନାମଧ୍ୟ

ନରପତି ହରିହର ମର୍ଦ୍ଦିରାଜଙ୍କର ଭଗିନୀ ଥିଲେ । ସୁରଙ୍ଗୀର ଗୁଣୀ ମହୋଦୟା ପରମଧାର୍ମିକା । ଦୟାବଶ ବୋଲି ତାଙ୍କର ବିପୁଳ ପୁଣ୍ୟତ୍ତ୍ୱ ଥିଲା । ଉଷା ବାରରେ ତାଙ୍କର ଅଧିକ ଦାନ ଉପବାସରେ କଟିଯାଉଥିଲା । ପବନ କୈବଲ୍ୟ ସେହି ପୁଣ୍ୟ ଧାମରେ ସେ ଦେହତ୍ୟାଗ କରି ସଧବା ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଗୁଲିଯାଇଛନ୍ତି । ସେ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଯଥାସ୍ଥାନରେ ଲିଖିତ ହେବ । ତାଙ୍କର ପବନ ନାମ ସ୍ମରଣରେ ଏ ଦାନ ଲେଖନୀ ଧନ୍ୟ ହେଲା ।

ସୁରଙ୍ଗୀ ରାଜା ମାନ୍ଦ୍ରାଜରୁ ଆସି ଇଚ୍ଛାପୁର ବଙ୍ଗଳାରେ ରହଲେ । ସେହି ସମୟରେ ଦେଶପ୍ରିଣ୍ଟିଂ ଆନ୍ଦୋଳନ ଛିପି ଗଢରେ ଗୁଲିଆଏ, ଗ୍ରାମେ ଗ୍ରାମେ ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀର ଶାଖା ସମ୍ପନ୍ନ ସ୍ଥାପିତ ହେଉଥାଏ । ଇଚ୍ଛାପୁରରେ “ଉତ୍କଳବାସୀ ସମାଜ” ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ରାଜା ସକ୍ଷପତି ହେଲେ । ସେହି ସକ୍ଷରେ ପଶୁରାମ ପାତ୍ର, ଗାଳମଣି ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ, ଗଦାଧର ବିଦ୍ୟାରାୟଣ ପ୍ରଭୃତି ବଞ୍ଚିଷ୍ଠ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଯୋଗ ଦେଇ ବକ୍ତିତା କରିଥିଲେ । ଉତ୍କଳବାସୀ ଅଫିସରେ ସକ୍ଷ ହୋଇଥିଲା । ମୁଁ ସେହି ସମାଜର ସମ୍ପାଦକ ହୋଇଥିଲି । ସମାଜ ସ୍ଥାପନ ପରେ ରାଜା ସୁରଙ୍ଗୀ ଗଡ଼କୁ ଚଳେ ହେଲେ । ମୁଁ ମଧ୍ୟ ସଙ୍ଗରେ ଗଲି । ସେଠାରେ ହୃଦୈଷିଣୀ ସମ୍ପଦ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ସେହିଦିନ ସୁରଙ୍ଗୀ ଦୁର୍ଗରେ ଗୋଟିଏ ବାଳକା ସୁଲୁ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ସେହି ସକ୍ଷରେ ଜଣେ ସୁରଙ୍ଗୀବାସୀ ମୋ ନାମରେ ରାଜାଙ୍କ ପାଖରେ ଫେରାଦ ହେଲେ । ସେ ଉତ୍କଳବାସୀର ଗ୍ରାହକ, ମାତ୍ର ତାଙ୍କ ନାମାଦ୍ୟରେ ବାବାଜୀ ବୋଲି ଲେଖାଯାଏ ନାହିଁ—ଏହାହିଁ ମୋର ଶୁରୁତର ଅପରାଧ । ବାବାଜୀ ବୋଲି ନ ଲେଖିଲେ ତାଙ୍କର ମାନହାନି ହୁଏ । ରାଜା ହସି ହସି କହିଲେ—“ଏ ରାଜଦରବାର କୁହେଁ, ଏହିପରି ବିଷୟର ବିଚାର ପାଇଁ ଏ ସକ୍ଷ ହୋଇ ନାହିଁ । ସମ୍ପାଦକ ସଙ୍ଗଠାଣ କୁହନ୍ତି, କିମ୍ବା କାକତରତ ପଢ଼ିନାହାନ୍ତି ଯେ ତୁମ୍ଭ ମାନହାନି ପାଇଁ ସେ ଦାୟୀ ହେବେ । ତୁମ୍ଭ ନାମାଦ୍ୟରେ ବାବାଜୀ ବୋଲି ଲେଖିବା ସଙ୍ଗଠାଣ ତୁମେ ତାଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କରି ପଦ ଲେଖିଥିଲେ ସେ ଅବଶ୍ୟ ତାହା କରିଥାନ୍ତେ । ନଚେତ୍ ତାଙ୍କୁ ମୌଖିକ କହିଥିଲେ ବି ହୋଇଥାଆନ୍ତା । ମୁଁ ପତ୍ରିକାର ସମ୍ପାଦକ କୁହେଁ—ମୋ ପାଖରେ ଫେରାଦ କଲେ ମୁଁ କି ରାୟ ଦେବି ?” ରାଜାଙ୍କର ଏହି ମଧୁର ଭର୍ତ୍ତିନାରେ ଲେକଟି ଲଜ୍ଜାରେ ସଜ୍ଜିତ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ମୁଁ କହିଲି—“ବାବାଜୀ ମହାଶୟ ଧର୍ମଗୁରୁ ହୋଇ ସୁଦ୍ଧା ନିଜର ଅଭିମାନଟିକୁ ବଜାୟ ରଖିଛନ୍ତି, ଏହା ଅତି ଗୌରବର କଥା । ଯାହାହେଉ ଏଣିକି ତାଙ୍କ ନାମାଦ୍ୟରେ ଏବଂ ନାମ ଶେଷରେ ଦୁଇମାଳ ବାବାଜୀ ଯୋଗ କରାଯିବ—ସେ ଯେଉଁ ଧରନ୍ତୁ ।” ଏହାଶୁଣି ସକ୍ଷରେ ଗୋଟାଏ ହାସ୍ୟ କୋଳାହଳ ବଢ଼ିଗଲା, ବାବାଜୀ ମହାଶୟ ମୁହଁ ତଳକୁ ଯୋଡି ବସିଲେ । ଗୁରୁଦେବଙ୍କର ଏ ଅପମାନ ତାଙ୍କ ତେଲରତ୍ନ ସହ ପାରାଲ ନାହିଁ, ସେ ଧାଇଁଯାଇ କେତେ ଶକ୍ତି ଉତ୍କଳବାସୀ ଆଣି ରାଜାଙ୍କୁ ଦେଖାଇ କହିଲା—“ଏହି ଦେଖି ଆଜ୍ଞା ହେଉଛି ମହାରାଜ, ସବୁଥର ଏକାକିଆ ଲେଖା ହେଉଛି, ଶେଷ ରଖିଲେ ତ ହେଲା, ବର୍ତ୍ତମାନ ନେବାର ଦରକାର କଅଣ ?” ପତ୍ରିକାର ପ୍ରଥମ ପୃଷ୍ଠାରେ କବିରାଜ ସେହିମୋହନ ବାବୁଙ୍କର ଔଷଧ ବିଜ୍ଞାପନ ଥାଏ । ମୁଁ ରାଜାଙ୍କୁ କହି କିଛିଦିନ ପାଇଁ ବିନାସୁଲରେ ଉକ୍ତ ବିଜ୍ଞାପନ ଦେବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିନେଇଥିଲି । କାମେଶ୍ୱର, ଭାସ୍କରଲବଣ, ଦନ୍ତମଞ୍ଜନ ଏହି ତିନୋଟି ଔଷଧର ବିଜ୍ଞାପନ ଥାଏ । ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲାରେ ସେ ଔଷଧ ଯଥେଷ୍ଟ ବିକ୍ରୟ ହୋଇଥିଲା । ତେଲରତ୍ନଟି ସେହି ବିଜ୍ଞାପନ ଅଂଶ ରାଜାଙ୍କୁ ଦେଖାଇଲେ । ସୁରଙ୍ଗୀ ରାଜା ଖୁବ୍ ସ୍ପଷ୍ଟବାଣୀ, ସେ ତସୁଲତ୍ତା ମୁଣ୍ଡଲତ୍ତା ରଖି କଥା କହନ୍ତି ନାହିଁ । ରାଜା କହିଲେ—“ନିଜର ମୁଣ୍ଡତା କି ଏହିପରି ଆଣି ପକାରେ ପକାନ୍ତି ? ପତ୍ରିକାର

କେଉଁଠୁ ପଡ଼ାଯାଏ, ତାହା ତୁମେ ଜାଣ ନାହିଁ—ଏକଥା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଜଣାଇଦେଲ । ଏଣିକି ଭିତର ପାଖ ଖୋଲି ପଡ଼ିବ ।” ଶୁକ୍ରାକର ବଡ଼ ଭାଇ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ସିଂହ ସାମନ୍ତ ସଭାରେ ବସିଥିଲେ, ସେ ଜଣେ ଖୁବ୍ ବହୁଦର୍ଶୀ ବିଜ୍ଞ ବ୍ୟକ୍ତି । ଜ୍ଞାନ ମାତ୍ରେ ତ ପାଗଳ, ତାଙ୍କର ବି ଟିକିଏ ବାଗୁଲତା ପାଗଳାମି ଥିଲା, ସେଥିପାଇଁ ସେ ସାଧାରଣରେ ବାୟାସାଥକୁ ନାମରେ ପରିଚିତ । ସେ କହିଲେ—“ସୁନା ବକି ଗଲି କଳି ସାହୁକି, କଳି ମୂଲେଇଲି କି’ପାହୁକି ।” ବାୟାସାଥକୁଙ୍କ ଜଗ ଶୁଣି ସମସ୍ତେ ହସି ଉଠିଲେ । ମୁଁ ବି ଗୋଟାଏ ଗଲି କହିଲି । ଜଣେ ଭାଇ ପୁଅକୁ କହିଲେ—“ଅଲମାରର ଉପର ଥାକରେ ପୁରୁଣା ପାଞ୍ଜି ବଜା—ବନ୍ଦା ହୋଇଅଛି, ସେଥିରୁ ଖଣ୍ଡେ ଅଣିବୁ ଟି ।” ପୁଅ ଯାଇ ବଜା ପିଟାଇ ଦେଖିଲା ଯେ—ଯେତେ ଖଣ୍ଡ ପାଞ୍ଜି ଅଛି, ସବୁଥିରେ ନୂତନ ପାଞ୍ଜି ଲେଖା ଅଛି, ପୁରୁଣା ବୋଲି କାହିଁରେ ଲେଖା ନାହିଁ । ତତ୍ତ୍ୱ ସେ ଫେରଅସି କହିଲା—“ବାବା, ଯେତେ ପାଞ୍ଜି ଅଛି ସବୁ ନୂତନ—ପୁରୁଣା ଖଣ୍ଡେ ବି ନାହିଁ ।” ତାହା ଶୁଣି ବାପ କହିଲା—“ଦୁର୍ ମୁଖୀ, ତୁ ନୁଆ ପୁରୁଣା ଚିହ୍ନି ଜାଣୁ ନାହିଁ ।” ଗଲି ଶୁଣି ଶୁକ୍ରା ହସିଲେ । ମନେ ମନେ କହିଲି—ଉପସ୍ତୁକ୍ତ ଗୁରୁର ଉପସ୍ତୁକ୍ତ ତେଲା । ସେ ସମୟରେ ମଫସଲବାସୀ ଖବର କାଗଜ ପଡ଼ି ଜାଣି ନଥିଲେ, ପୁଣି ଖବର କାଗଜର ଲେଖାସବୁ ମିଛ—ଗାଲ୍ ଅଥବା ବୋଲି ଅଧିକାଂଶ ଲୋକଙ୍କର ଭ୍ରାନ୍ତ ଧାରଣା ଥିଲା ।

ସୁରଙ୍ଗୀରେ ଜଣେ ସାଧୁପୁରୁଷ ଦେଖିଥିଲ । ଶୁଣିଲି—ପୂର୍ବ ଶୁକ୍ରା ତାଙ୍କୁ ସବୁତ ଗୁଡ଼ାରୁ ଧରି ଆଣିଥିଲେ । ଶୁକ୍ରା ଶିକାରକୁ ଯାଇ ଏକାଧିକ ଥର ସେହି ସାଧୁଙ୍କୁ ଦେଖିଥିଲେ । ସେ ଯେଉଁ ଗୁମ୍ଫାରେ ଆସନ୍ତୁ, ସେ ଗୁମ୍ଫା ଅଗରେ ଗୋଟାଏ ପ୍ରଶସ୍ତ ଜଳକୁଣ୍ଡ ଅଛି । ସାଧୁ ଉଷାକାଳରେ ସେହି କୁଣ୍ଡରେ ସ୍ନାନ କର ଉପ୍ପ ମାଣ୍ଡିବୁଅନ୍ତୁ । ଏହିପରି ଅବସ୍ଥାରେ ଶୁକ୍ରାଙ୍କୁ ଦେଖି ଅନେକ ଥର ପଲାଇଯାଇ ଗୁମ୍ଫାରେ ଲୁଚି ରହନ୍ତୁ, ମାତ୍ର କେଉଁଠାରେ ଲୁଚନ୍ତୁ କିଛି ସନ୍ଦାନ ମିଳେ ନାହିଁ । ଶୁକ୍ରାଙ୍କର ବିଷୟ କୌତୁହଳ କ୍ରମେ ବଢ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲା । ସେ ଲୋକ ଜଗାଇ ଦିନେ ସାଧୁ ସ୍ନାନ କରୁଥିବା ବେଳେ ତାଙ୍କୁ ଧରିଆଣି ଖୁବ୍ ଆସ୍ଥାରେ ରଖାଇଲେ । ଭଜନ ସାଧନର ସୁବିଧା ସକାଶି ତାଙ୍କ ପାଇଁ ନିର୍ଜନ ସ୍ଥାନରେ ଘର ତୋଳାଇ ଦେଲେ । ସାଧୁ କଥା ନ କହି ମୌନ ହୋଇ ବସି ରହିଲେ । ପ୍ରଥମେ କିଛି ଖାଇଲେ ନାହିଁ, ପରେ ଫଳମୂଳ ସାମାନ୍ୟ ପରମାଣରେ ଖାଇଲେ । ତାହା ପୁଣି ସବୁଦିନେ ନୁହେଁ—କୃତ୍ତି । ସବୁବେଳେ ଚିନ୍ତାଶୀଳ, ସବୁବେଳେ ଧ୍ୟାନମଗ୍ନ । ଥରେ ଲୁଚକରି ପଲାଇ ଯାଉଁ ଯାଉଁ ପୁଣି ଧସିହୋଇ ଆସିଲେ । ସେହିଦିନଠାରୁ ସେ ରହିଛନ୍ତି । ମୁଁ ଜିଗର କର ତାଙ୍କୁ କେତେ କଥା ପଚାରିଲି, ମାତ୍ର ବହୁକଷ୍ଟରେ ସେ ଏତକ କହିଲେ ଯେ—“ବଣରେ ଭଲ ଥିଲ ବାବା, ଗାଁକୁ ଆସି ଖରପ ହୋଇଗଲା । କିଛି ଖାଇଲେ ହଜମ ହେଉ ନାହିଁ, ଏହି ଦେଶ—ପେଟଟା ଓଳିଆପରି ଫୁଲି ରହିଛି ।” ମୁଁ ପଚାରିଲି—ଏବେ ବଣକୁ ଯିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କୁଏ କି ? ବାବାଜୀ ମୁକୁ ହସି କହିଲେ—“ସେ ଇଚ୍ଛା କାହିଁକି ବାବା, ଯେ ଯାଉଛି, ସେ ତ ଆଉ ଫେରବ ନାହିଁ । ଅଭ୍ୟାସ ସରଗଲା, ଆଉ କଅଣ ହେବ ? ଏ ଜନ୍ମଟା କିମିତି କଟାଇ ଦେଲେ ହୁଅଁ ।” ଆଉ କିଛି କହିଲେ ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ମୌନିଆ ଭାବି ତାଙ୍କୁ ବିରକ୍ତ କରିବାକୁ ମୁଁ ମଧ୍ୟ ସାହସୀ ହେଲି ନାହିଁ । ତେହେବରୁ ବୋଧ ହେଉଥାଏ, ଯେପରି ତାଙ୍କ ପ୍ରାଣ ଭିତରେ ବି ଗଭୀର ଗବେଷଣା ଲାଗି ରହିଅଛି । ରଜାଘରୁ ଠାକୁର ପ୍ରସାଦ, ଖଜା, ପିଠା ଖଞ୍ଜା ଅଛି । ବାବାଜୀ ସାମାନ୍ୟ ଆହାର କର ଅବଶିଷ୍ଟ ବାଣ୍ଟି ଦିଅନ୍ତି । ତାଙ୍କ ପରିତ୍ୟା ସକାଶି ଶୁକ୍ରାଙ୍କର ଜଣେ ଗୁରୁର ନିୟୁକ୍ତ କର—ଅଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ସେ ପରିତ୍ୟା କୁଚିତ୍ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ତାହା ପୁଣି ସାଧ୍ୟ ସାଧନାରେ । ଶୁଣିଲି ତାଙ୍କର ଭବାନ୍ତର ନାହିଁ, ସେ ସବୁବେଳେ ଏକାଭିଳି । ଦେଖିଲେ ଭକ୍ତ କରବାକୁ

ଇଚ୍ଛା ହୁଏ । ତାଙ୍କୁ ସାମାନ୍ୟ ଭାବରେ ଚୁକ୍ତ ବା ବିରକ୍ତ ହେବାର କେହି କେବେ ଦେଖି ନାହାନ୍ତି । ଭାବଭଙ୍ଗୀରୁ ଜଣାଯାଏ—ସାଧନାଭଙ୍ଗ ହେତୁରୁ ସେ ହତାଶ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି—ସାଧନା ତାଙ୍କ ଭିତରେ ଭିତରେ ଗୁଲ୍‌ହି—ପ୍ରାଣରେ ବି ଗୁପ୍ତ ମହୋତ୍ସବ ଲାଗି ରହିଛି । ଯାହାର ସବୁଥିରେ ଅନନ୍ଦ, ବିଶ୍ରାନ୍ତରେ ବି ଅନନ୍ଦ, ସେହି ଏକା ସାଧୁ ପଦବାଚ୍ୟ, ଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱ ଏବଂ ମହତ୍ତ୍ୱ ସେହିକେବଳ ଜାଣନ୍ତି । ନତେଇ—

“ମାଲ୍ଲ ଯଥେ ଘର ଘର ଟପେ କରେ ଠକାର କାମ୍,
ଏ ଲୋକ ସବ୍ ଯବ୍ ବୈକୁଣ୍ଠ ଯାଣେ ଭବୁଆ ହୋଇ ଭଗବାନ ।”

ଏହି ଶ୍ରେଣୀୟ ଭେଦଧାରୀ ସାଧୁ ସାଧୁ ନୁହନ୍ତି—ପବନ ସାଧୁ ଶବ୍ଦର କଲଙ୍କ । ପ୍ରକୃତ ସାଧୁ ସଂସାରରେ ବିରଳ, ମାତ୍ର ଭଣ୍ଡ ବୈଶ୍ଣବୀର ଅଭାବ ନାହିଁ । ସେଗୁଡ଼ିକ ଗଛର ମଲାଙ୍ଗ । ସମାଜର ଶୋଣିତ ଶୋଷଣ କରି ନିଜର ଶକ୍ତି ମୋଟ କରନ୍ତି ।

କଟକରେ ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀର ଦ୍ୱିତୀୟ ବାର୍ଷିକ ଅଧିବେଶନ ହେଲା, ସମ୍ପାଦକ ଭାବରେ ମୁଁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କାର୍ତ୍ତ ଏବଂ ପ୍ରବେଶ ଟିକଟ ପାଇଲି । ଫକୀରମୋହନ ବାବୁଙ୍କ ବାଖଣ୍ଡବାଦ କୋଠାରେ ରହିବା ପାଇଁ ସେ ମୋତେ ଅଗରୁ ପନ୍ଥ ଲେଖିଥିଲେ । ମୁଁ ଯାଇ ସେଠାରେ ରହିଲି । ଫକୀରମୋହନ ବାବୁଙ୍କ ଅଭିଧ୍ୟରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆସ ନାହିଁ—ଅନ୍ତରକତା ଆସ । ସେ ଅଗରୁକକୁ ନିଜ ପରିବାରଭକ୍ତ କରିନଥିଲେ । ମୁଁ ସେଠାରେ ନିଜ ଘର ପରି ରହିଲି । ସମ୍ମିଳନୀ ସଙ୍ଗରେ ପ୍ରଦର୍ଶନୀ ହୋଇଥିଲା । ପୁରୁଣୀ ରାଜା କେତେ ପ୍ରଦର୍ଶନୀ ଯୋଗ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ପଠାଇଥିଲେ, ସେଥିମଧ୍ୟରେ ହାତୀଦାନ୍ତ ନିର୍ମିତ ଖଟଖୁର ଗୋଟିଏ ଥିଲା । ତାହାର ଶିଳ୍ପ ଗୁରୁତ୍ୱ ଅକଥନୀୟ । ଶିଳ୍ପୀ ସବୁ ହସ୍ତମୁନରେ ଗନ୍ଧ ଅଙ୍କିତ ପରି ବୋଧହୁଏ । ପଦାର୍ଥଟି ବଡ଼ ଲେଉଟାଣି, ସୁନ୍ଦର ଲେଉଟାଣି ସମସ୍ତେ ହୁଅନ୍ତି । ଖୁବ୍‌ଟିକ୍ ସୁନ୍ଦର ଦେଖି କେଉଁ ଅଗସ୍ତି ତାକୁ ଚାଲିଗଲା । ବଡ଼ ଚେଷ୍ଟା ବଡ଼ ଲେଖାଲେଖିରେ ତାହାର କିଛି ପଞ୍ଜା ମିଳିଲା ନାହିଁ । ମୁଁ କଦଳୀ ମଇଦା ଏବଂ ଶିମିଳୀ ଆଳୁ ସୁକି ତୟାର କରାଇ ନେଇଥିଲି, ତାହାସବୁ ପ୍ରଦର୍ଶନୀ ଗୁଡ଼ିକ ଛଡ଼ ମାଡ଼ିଲା ନାହିଁ—ଫକୀରମୋହନ ବାବୁଙ୍କ ଅଦେଶରେ ପାୟସ୍ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇ ଉଦର ଦେବତାଙ୍କ ଭୋଗରେ ଲାଗିଲା । ଏପରି ସ୍ୱାଦୁ ଲାଗିଲା ଯେ ପରସ୍ପା କରୁଁ କରୁଁ ମାଲି ସରିଗଲା । ଅନେକ ଭଦ୍ରବ୍ୟକ୍ତି ଖାଇ ଖୁବ୍ ପ୍ରଶଂସା କଲେ । ତେଣୁକି ମୋର ପରିଶ୍ରମ ଏବଂ ଉଦ୍ଭାବନର ମୂଲ୍ୟ । ଜଣେ ଗଞ୍ଜାମବାସୀ ଉତ୍କଳମାତାଙ୍କ ଶୋକମୁର୍ତ୍ତି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଅଣିଥିଲେ । ତାହା ସମ୍ମିଳନୀରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଥିଲା । ଶୋକମଳନ ଲବଣ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତିଟି ଭାବୋଦ୍ଭାବକ ହୋଇଥିଲା । ମୁଣ୍ଡର ବାଳ ମୁରୁଲୀ ହୋଇ ଏଣେ ତେଣେ ପଡ଼ିଥାଏ, ଆଖିରୁ ଲୁହଧାର ପଡ଼ି ବସ ଚିନ୍ତା ଯାଇଥାଏ । ଶିଳ୍ପୀର କଲ୍ପନା ଗଭୀର ଓ ମୂଲ୍ୟବାନ । ଛବିଶ୍ରେ ଅର୍ଥ ପ୍ରଥମେ ଫକୀର ମୋହନ ବାବୁଙ୍କ ଘରେ ଥାଏ । ବାବୁ ଘନ ଘନ ଉଠିଯାଇ କୁହୁ କାନରେ ମାଡ଼ୁ ନେତୁରୁ ଲୁହ ଯୋଡ଼ି ଦେଇ କହୁଥାଆନ୍ତି—“କାନ୍ଦନା ମା, ତୁନି ହୁ, ତୋର ଯୁବକ ପୁତ୍ରମାନେ ଅଣ୍ଟା ଉଡ଼ିଲେଣି—ଅଲ୍ପଦିନେ ତୋର ଦୁଃଖ ଦୂର କରିବେ ।” ସେ କି ଭାବାବେଶ, କହିବା ଭଙ୍ଗୀରୁ ଶୋକର ସମବେଦନା ଝରି ପଡ଼ୁଥାଏ । ଚନ୍ଦ୍ରମାତାଙ୍କ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ସାଗୁନାବାଣୀ ଶୁଣି ଉପସ୍ଥିତ ଲୋକେ କାନ୍ଦ ପକାନ୍ତି । କବିଙ୍କ ହୃଦୟ ମାତ୍ର ଭକ୍ତିରେ ରସମୟ, ସେହି ହୃଦୟରୁ ଯେଉଁ କରୁଣ ଉଦ୍ଭାସ ଏବଂ ଦୀର୍ଘ ନିଃଶ୍ୱାସ ଉଠୁଥାଏ, ତାହା ଅତି ସହଜରେ ଅନ୍ୟର ହୃଦୟକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରି ସ୍ପନ୍ଦନ ଉଠାଉଥାଏ । ସେ ଦୁଃଖ ଯେ ଦେଖିଛି, ତାହାର ନୟନ ସାଥେ ହୋଇଛି—ପବନ ମଧ୍ୟ ହୋଇଅଛି । ତାଙ୍କର ସ୍ୱଭାବମୂଲ୍ୟ ସ୍ନେହଶୀତଳ ମଧୁର ସ୍ନେହ ମାତୃପ୍ରାପ୍ତିନା ବେଳେ ଅଦୃଶ୍ୟ ମଧୁର ହୋଇଉଠେ ।

ପାରଳାର ଶ୍ୟାମସୁନ୍ଦର ରାଜଗୁରୁ ଫକୀରମୋହନ ବାବୁଙ୍କୁ ଦେଖା କରିବାକୁ ଆସିଲେ । ମୋତେ ସେଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ଦେଖି ପୁରୋକ୍ତ ଶ୍ରୀ ବିଦ୍ବେଷ କଥା ଉଠାଇ କହିଲେ—ନାମ ପୁରୁଷ ଶ୍ରୀ ଦେବ ନିଜେ ନିଜକୁ ଗୌରବ କରିବା ମୋର ମତ ନୁହେଁ । ମୁଁ କିଛି ନ କହୁଣୁ ଫକୀରମୋହନ ବାବୁ କହିଲେ—“ନିଜକୁ ଗୌରବାନ୍ବିତ କରିବା ପାଇଁ ନାମାଦ୍ୟରେ ଶ୍ରୀ ଯୋଗ ବରଯାଏ ନାହିଁ । ଶ୍ରୀ ମଙ୍ଗଳସୂଚକ ଶବ୍ଦ, ଲବିତ ଲେଖର ନାମ ପୁରୁଷରେ ଶ୍ରୀ ପ୍ରୟୋଗ କେଉଁ କାଳରୁ ତଳ ଆସୁଅଛି, ଆଜି ତାକୁ ଉଠାଇବ କିଏ, ପୁଣି ସେଥିରେ ଲବ ନ ଥିଲେ କ୍ଷତି ବା କଅଣ ?” ରାଜଗୁରୁ ଆଉ କିଛି କହିଲେ ନାହିଁ—ଅନ୍ୟ କଥା ପକାଇଲେ । ମୋର ଉତ୍ତର ତ ଫକୀରମୋହନ ବାବୁ କେଲେ, ସୁତରାଂ ମୁଁ ଗାରବ ରହିଲି ।

ଫକୀରମୋହନ ବାବୁଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ମୁଁ ସମିଳଣକୁ ଗଲି । ଧରାକୋଟ ରାଜା ସଭାପତି ହେଲେ । ପ୍ରଥମଦିନ ମଧୁବାବୁ ଗୋପବନ୍ଧୁ ଦାସଙ୍କୁ ସଭାରୁ ବାହାର କରିବାକୁ କହିଲେ । ତାଙ୍କର ଅପରାଧ ଏହି ଯେ, ଓଡ଼ିଶାକୁ ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶ ସଙ୍ଗେ ମିଶାଇବାକୁ ସେ ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ଦଳିକର ଇଚ୍ଛା—ବଙ୍ଗ ସଙ୍ଗରେ ଯେଉଁପରି ଅଛି, ସେହିପରି ଆଉ । ଅପର ଦଳର ମତ, ମଧ୍ୟ-ପ୍ରଦେଶରେ ମିଶୁ । ଏହିପରି ଦୁଇଟା ଦଳର ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲା । ଦୁଇଗଣ୍ଡ ପ୍ରତିବାଦ ପୁସ୍ତକ ବାହାରିଥିଲା, ଶଶ୍ବତର ନାମ “ଜ୍ଞାନାଞ୍ଜନ ଶଳାକା”, ଅନ୍ୟ ଶଶ୍ବତର ନାମ ସୁରଣ ହେଉ ନାହିଁ । ମଧୁବାବୁ ଗରିପାଦ କହିଲେ—“କୁମ୍ଭେ ବାହାର ନ ଗଲେ ମୁଁ ଭଲଖିଅଇ ଦ୍ଵାରା କୁମ୍ଭକୁ ବାହାର କରିଦେବି ।” ତହିଁ ମାତୃପ୍ରାଣ ଗୋପବନ୍ଧୁ ଦାସ କାନ୍ଦ କାନ୍ଦ ସଭାରୁ ଚାଲିଗଲେ । ତେତେବେଳେ ମଧୁବାବୁ ଓଡ଼ିଶା ରାଜନୀତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ସବେସବୁ, ତାଙ୍କ ପଛକୁ ଗୋଟୁଲାନଦ ଗୋଧୁଣୀ ହୋଇ ଆସୁଥିଲେ । ସଭାରେ ଏତେ ଲୋକ ଆସି ଆସି ଏ ଅନ୍ୟାୟ ଜରଦସ୍ତିରେ କେହି ପ୍ରତିବାଦ କଲେ ନାହିଁ । କେତେଜଣ ନୂଆ ଗ୍ରାଜୁଏଟ୍ ମନ ଉଣା କଲେ, ମାତ୍ର ମନର ଦୁଃଖ ମନରେ ମାରି ଗାରବରେ ରହିଲେ । ଶ୍ରୀରାମଦାସ ରାୟ ଗୋଧୁଣୀ ଓଡ଼ିଆ ବଙ୍ଗାଳିବିଦ୍ବେଷ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କୁ ଟେକାଟେକି କରି ବକ୍ସତା କଲେ । ଓଡ଼ିଆ ବିଦ୍ବେଷୀ ବଙ୍ଗାଳିମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଟିକିଏ କଷ୍ଟକ୍ରିୟ ପ୍ରୟୋଗ କଲେ । ଶ୍ରୀରାମଦାସ ବାବୁ ତେତେବେଳେ ସ୍ଵାର ଅଧି ଉତ୍କଳ ନାମକ ଇଂରାଜୀ ସମ୍ବାଦପତ୍ର ବନ୍ଧୁକରୁ ବାହାର କରୁଥିଲେ । ବିଶ୍ଵନାଥ କର କାହିଁକି କେଜାଣି ସଭାରେ ନ ବସି ବାହାରେ ବୁଲୁଥିଲେ । ମଧୁବାବୁ ବକ୍ସତା କରୁଁ କରୁଁ କି କଥା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ “ମୋର ଉତ୍କଳ” ବୋଲି କହି ପକାଇଲେ । ତହିଁ ବିଶ୍ଵନାଥ ବାବୁ ସିଂହ ବିକ୍ରମରେ ଧାଇଁ ଯାଇ କହିଲେ—“କଅଣ କହିଲେ, ମୋର ଉତ୍କଳ, ଆଜି ଥରେ ବୁଝନ୍ତୁ ନି । ଆପଣ କଅଣ ଉତ୍କଳ ଦେଶଟାକୁ କଣି ନେଇଛନ୍ତି ? ଅଖିର ଦଶିଲ ଭଲ ଉତ୍କଳର କି କାର୍ଯ୍ୟ କରି ଆପଣ ମୋର ଉତ୍କଳ ବୋଲି ଦାବା କରୁଛନ୍ତି ? ମଧୁବାବୁ ଥମ୍ ଥମ୍ ହୋଇ କହିଲେ—“ନା, ବିଶ୍ଵନାଥ ବାବୁ, ଆପଣ ଭୁଲ ବୁଝିଛନ୍ତି । ମୁଁ ଦାବା କରୁନାହିଁ, ମୋର ମାତୃଭୂମି ବୋଲି ମୁଁ ଅଭିମାନରେ କହିଲି—ଆପଣ କ୍ଷମା କରନ୍ତୁ ।” ଏହାପରେ ଫକୀରମୋହନ ବାବୁ ଏବଂ ଗୋରାଶଙ୍କର ବାବୁ କଥାଟା ମିଲେଇ ମିଶେଇ ନେବାରୁ ଏ ବୁଲବୁଲ ଲଢ଼େଇ ଆଉ ଅଧିକ ଦୂର ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ପାରିଲା ନାହିଁ ।

ତହିଁ ପରଦିନ ମୁଁ, ଫକୀରମୋହନ ବାବୁ ଏବଂ ତାଙ୍କ ପୁଅ ମୋହନ ବାବୁ ମିଶି ସଭାରୁ ଯାଉଁ ଯାଉଁ ମୋହନ ବାବୁ ତାଙ୍କ ପିତାଙ୍କୁ କହିଲେ—“ଆପଣମାନେ ଉପସ୍ଥିତ ଆସି ଆସି କାଲି ସଭାରେ ଗୋଟାଏ ଏଡ଼େ ବଡ଼ ଦଟଣା ଦାରିଗଲା, ଜଣେ ବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତି ଅପମାନିତ ହେଲେ, ଅଥଚ କେହି କିଛି ନ କହି ଗାରବ ରହିଲେ । ଆମ୍ଭେମାନେ କେତେ ଜଣ ଆଜି ତାହାର ପ୍ରତିବାଦ କରୁଁ ।” ଫକୀରମୋହନ ବାବୁ ପୁଅକୁ ଅନେକ ବୁଝାଇ କହିଲେ—“ମୁଁ ସଭାରେ

ଥୁବି, ତୁ ସେହି ସଭାରେ ପ୍ରତିବାଦ କରିବୁ, ତାହା ମୁଁ ସହ ପାରିବି ନାହିଁ । ମୋର ପ୍ରେରଣାରେ ପ୍ରତିବାଦ ଦେଉଛି ବୋଲି ସମସ୍ତଙ୍କର ଧାରଣା ହେବ । ତୁ ସେଥିରୁ ନିବୃତ୍ତ ହୁ । ଗଲ୍ଲକଥା ଗଲ୍ଲଣି, ତାକୁ ମାଳି ମୋଟ କରିବାରେ କିଛି ଫଳ ନାହିଁ । ତାହା ଗୋଟାଏ ଜାତୀୟ କଲଙ୍କକୁ ବଢ଼ାଇଲା ପରି ହେବ ।” ମୋହନ ବାବୁ ପିତୃଦେବଙ୍କ ଅଦେଶ ମାନ ପ୍ରତିବାଦରେ ଅଗ୍ରସର ହେଲେ ନାହିଁ । ନହେଲେ ସେଦିନ ଗୋଟାଏ ଖଣ୍ଡଯୁକ୍ତ ଲାଗିଥାଆନ୍ତା । ପ୍ରତିବାଦ ନ କଲେ ମୁକ୍ତା ପ୍ରବାଣ ମଧୁବାବୁଙ୍କର ଏ କାର୍ଯ୍ୟକୁ କେହି ପସନ୍ଦ କରି ନଥିଲେ ।

ବିଖ୍ୟାତ ମେଜର କୋମ୍ପାନୀର ପ୍ରୋପାଇଟର ପଦ୍ମଲେଚନ ମହାନ୍ତି ସମ୍ମିଳନୀରେ ଯୋଗଦେଇ ସଭାପତି ଧରାକୋଟ ଗୁଜାର କୁଳ ସମସ୍ତ ଓଡ଼ିଆ ସମ୍ବାଦପତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଦେଇଥିଲେ । ଗୁଜାର ଉକ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରପୁରୀ ତାଙ୍କ ସଭାପତି ବକ୍ତୃତା ସହ ପ୍ରତି ସମ୍ବାଦପତ୍ରରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ପଦ୍ମଲେଚନ ବାବୁ ପତ୍ରିକା ପରାମର୍ଶନରେ ମୋତେ ଯଥେଷ୍ଟ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଔଷଧ ବିଜ୍ଞାନ ଉତ୍କଳବାସୀରେ ବାହାରୁଆ । ଅନେକ ମାସିକ, ପାସିକ, ସାପ୍ତାହିକ ଏବଂ ଦୈନିକ ସମ୍ବାଦପତ୍ରରେ ତାଙ୍କର ବିଜ୍ଞାନ ବାହାରେ । ସେହି ସୂତ୍ରରେ ସେହି ସବୁ ପତ୍ରିକା ସେ ବିନାମୁଲରେ ପାଆନ୍ତି । ସେଗୁଡ଼ିକ ସେ ମୋ ପାଖକୁ ପଠାଇ ଦିଅନ୍ତି । ସେଥିରୁ ମୋତେ ଅନେକ ସାହାଯ୍ୟ ମିଳେ । ପଦ୍ମଲେଚନ ବାବୁ ଜଣେ ଅତି ଉତ୍କମନା ବ୍ୟକ୍ତି, ଦେଶର ପ୍ରତ୍ୟେକ ମଙ୍ଗଳ ଅନୁଷ୍ଠାନରେ ତାଙ୍କର ସହାୟତା ଥିଲା । କେବଳ ବ୍ୟବସାୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନୁହେଁ—ଅନେକ ବିଶୟରେ ତାଙ୍କର ବୁଦ୍ଧି ବଡ଼ ଚିତ୍ତପଣ ଥିଲା । ବ୍ୟବହାର ଅତି ସରଳ ଏବଂ ମଧୁର ।

ଧରାକୋଟ ଗୁଜାର ଫଟୋ ସବୁ କାଗଜରେ ବାହାରିଲା, ଉତ୍କଳବାସୀରେ ମଧ୍ୟ ବାହାରିଲା । ତେତେବେଳେ ସୁରଙ୍ଗୀରେ ଜଣେ ତେଲଜୀ ସିରସ୍ତାଦାର ଥିଲେ । ସିରସ୍ତାଦାର କ୍ଷେତ୍ରର ସବୋତ ପଦ । ଉତ୍କଳବାସୀରେ ଧରାକୋଟ ଗୁଜାର ଛବି ବାହାରିବାର ଦେଖି ସିରସ୍ତାଦାର ପାତୁଲ୍ୟ ସତ୍ୟ କରି ପାରିଲେ ନାହିଁ, କହିଲେ—“ଏ ପୁଣି କ୍ୟାଣ ହେ, ଆମ ପେପରରେ ଆମ ରଜାଙ୍କ ଛବି ନ ବାହାରି ଧରାକୋଟ ରଜାଙ୍କର ଛବି ବାହାରିଲା କାଣେ—ଏକ ବଡ଼ ଗମାସ୍ତ ହେ ।” ମନେ ମନେ ତାଙ୍କ ସିରସ୍ତାଦାର ବୁଦ୍ଧିକୁ ମୁଁ ଧନ୍ୟବାଦ ଦେଲି । ସେ ପୁଣି ଗୁଜାକୁ ଯାଇ ସେହିପରି କହିଲେ । ତାଙ୍କ ବ୍ୟସ୍ତତାରୁ ବୋଧ ହେଲା, ସତେ ପେପର ଗୁଜାକୁ ଏ ସମ୍ବାଦ ଦେଇ ଗୋଟାଏ ଉକ୍ତ ସୁରସ୍ତାଦାର ପାଇଯିବେ । କିନ୍ତୁ ଫଳ ମିଳିଲା ଗୋଲଥାକୁ । ଗୁଜା କହିଲେ—“ଧରାକୋଟ ଗୁଜା ଉତ୍କଳସମ୍ମିଳନୀର ସଭାପତି ହୋଇଥିଲେ, ତାଙ୍କ ଫଟୋ ସବୁ ପତ୍ରିକାରେ ବାହାରୁଛି, ଆମ ପତ୍ରିକାରେ ବି ବାହାରିଲା—ସେଥିଲାଗି ଆମ ବଡ଼ପଣ ଉଣା ହୋଇଯିବ ନାହିଁ । ପ୍ରଜାବନ୍ଧୁ ତ ଖଲ୍ଲିକୋଟ ଗୁଜାଙ୍କ ପତ୍ରିକା, ସେଥିରେ କେମିତି ବାହାରିଲା । ସେଥିପାଇଁ କ’ଣ ଖଲ୍ଲିକୋଟ ଗୁଜା ଅଭିମାନ କରିବେ ?” ଗୁଜାଙ୍କ କଥା ଶୁଣି ସିରସ୍ତାଦାର ଆତ୍ମା ମୁହଁଟାକୁ କପ୍ପି ଖାଇଲା ପରି କଲେ । ସୁରସ୍ତାଦାର ତ ମିଳିଲା ନାହିଁ, ଅଧିକନ୍ତୁ ମଧୁର ଚିରସ୍ତାଦାର ପେଟ ପୁରୁଲା । ଆଶାହତ ହେବାଠାରୁ ଯନ୍ତ୍ରଣା ଆଉ ନାହିଁ, ପୁଣି ଯାହାଲାଗି ଗୌର କଲି ସେ କହିଲା ଗୌର—ଏକ ବଡ଼ ମଜାର କୋହୁକ । ଏହି କାନୁନ୍ଦା ବୁଦ୍ଧି ଅନେକ ଶିକ୍ଷିତ ଲୋକଙ୍କର ଗୋଟାଏ ଉତ୍କଳର ଯୋଗ୍ୟତା । ସେହି ଯୋଗ୍ୟତା ବଳରେ ସେମାନେ ମନୁଷ୍ୟତାର ମସ୍ତକ ତବଣ କରି ବସନ୍ତି । କଲେ—କୌଣସି ପ୍ରଭୁମାନ କଣିକା ସେମାନଙ୍କର ନିର୍ଲକ୍ଷ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ । ଜଣେ ପ୍ରଧାନ କର୍ମଚାରୀ ତ ଏତେ ଶିର୍ଷା, ରତରର କଥା ବା କ’ଣ ହୋଇ ନ ପାରେ । ପୋଡ଼ା ପେଟ ବୁଣାଣ ପାଇଁ ମନୁଷ୍ୟ କେଉଁ ବୁଦ୍ଧି କରି ନ ପାରେ ।

କିଛିଦିନ ପରେ ସୁରଙ୍ଗୀ ରାଜ୍ୟରେ ଶୋକର ଉଲ୍ଲୁଲୀ ବନ୍ୟା ଶ୍ରେଣୀ ବେଗରେ ଧାବିତ ହେଲା । ପ୍ରଥମ ରାଜକୁମାର ଇନ୍ଦ୍ରଧାମ ତ୍ୟାଗ କଲେ । ତାଙ୍କର ବୟସ ସାତବର୍ଷ ହୋଇଥିଲା । ସେ ତାଙ୍କ ମାମୁଁ ଶଙ୍କରକୋଟ ରାଜା ଦୂରଦୂର ମର୍ଦ୍ଦରାଜଙ୍କ ପରି ଆଦୃତ-ବିରାଟ ରାଜପୁରୁଷ ହୋଇ ଆସୁଥିଲେ । ଗୋଟିଏ ସାଧାରଣ ଚୈତ୍ତବରେ ତାଙ୍କୁ ସ୍ଥାନ ଅଶୁନ ଥିଲା, ତାଙ୍କ ପାଇଁ ସ୍ମୃତିର ଚୈତ୍ତବ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଥିଲା । ସପ୍ତମ ବର୍ଷୀୟ ବାଳକ, କିନ୍ତୁ ପ୍ରାୟ ସାତଶ ଶ୍ଳୋକ, ଗୀତ ମୁଖସ୍ଥ କରିଥିଲେ । ଏହି ଅବସ୍ଥାକୁ ନିଦାରୁଣ ଶୋକରେ ରାଜାଙ୍କର ହୃଦୟ ଭାଙ୍ଗି ପଡ଼ିଲା । ସେ ଦିନଦିନ ଯାଏଁ କବାଟ କଳି ରହିଲେ । କର୍ମଗୁଣମାନେ ତାଙ୍କ ପାଖକୁ ଯିବାକୁ ସାହସ କଲେ ନାହିଁ । ଇଚ୍ଛାପୁରରେ ଏ ଦୁଃସମ୍ବାଦ ପହଞ୍ଚିଲାପରି ରାଜାଙ୍କୁ ମୁଁ ଶଣ୍ଢେ ପହଞ୍ଚି ଲେଖିଲି । ସଂସାରର ଭଙ୍ଗୁରତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁ ଉଦାହରଣ ଦେଖାଇ, ନାନାପ୍ରକାର ପ୍ରବୋଧ ଦେଇ ଖୁବ୍ ବନେଇ ରୁନେଇ ଲେଖି ଜଣେ ପ୍ରେମ୍ କର୍ମଗୁଣ ହାତରେ ପଠାଇଲି । ସେ ନେଇ ରାଜା ଯେଉଁ ଘରେ ଥିଲେ ସେହି ଘର ଝରକା ବାଟେ ଚିଠିଶୁ ଘରକୁ ଗଲାଇ ପକାଇ ମୁଁ ଦେଉଛି ବୋଲି ରାଜାଙ୍କୁ ଶୁଣାଇ କହିଲି । ରାଜା ଚିଠି ପଢ଼ି କବାଟ ଫିଟାଇ ବାହାରକୁ ଆସିଲେ । ମୁଁ ଲେଖିଥିଲି, ଶିମୁ ଏପରି ଅପେକ୍ଷା ହେଲେ ରାଜାଙ୍କର ଅବସ୍ଥା କ'ଣ ହେବ ? ସେ ଯେ ଗର୍ଭଧାରିଣୀ ମା । ଏତିକି ପଢ଼ି ରାଜାଙ୍କର ହୋସ୍ ହେଲା । ଦିନଦିନ ପରେ ନିତ୍ୟକର୍ମ ବଢ଼ାଇ ନଅରର ସମ୍ବାଦ ନେଲେ । ରାଣୀ ମୁକ୍ତିତା, ଉପଗୁର ଦ୍ଵାରା ମୁକ୍ତି ଭଙ୍ଗାର ରାଣୀଙ୍କୁ ପ୍ରବୋଧ ଦେଲେ । ଦ୍ଵିତୀୟ ରାଜକୁମାର (ବର୍ତ୍ତମାନ ରାଜା) ତେଜବେଳକୁ ଦେଉବର୍ଷର ଶିଶୁ । ସେ ପଞ୍ଚଦେବ ହେଲେ । ସୁରଙ୍ଗୀରୁ ରାଜା ଆସି ଇଚ୍ଛାପୁରରେ ରହିଲେ, ମାତ୍ର ମନ ଲାଗିଲା ନାହିଁ । ଅଳ୍ପଦିନ ପରେ ମାତ୍ରାଜ ବାହାର ଗଲେ । ସେହି ସମୟରେ ସେ ଭାରତର କେତେକ ସ୍ଥାନ ଭ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ଏଣେ ଉଲ୍ଲୁଲବାସୀ ଶାନ୍ତିମତ ଗୁଲିଆ ଏ । ଟଙ୍କା ପଇସା ଯାହା ଦରକାର ହୁଏ, ରାଜାଙ୍କୁ ପହଞ୍ଚି ଲେଖି ଏବଂ ଚିଲ୍ ପଠାଇ ଅଣାଇବାକୁ ହୁଏ । ରାଜାଙ୍କ ବିନାଦ୍ରୁମତରେ କ୍ଷେତ୍ରରୁ ପଇସାଟିଏ ଖର୍ଚ୍ଚ କରିବାର ଅଧିକାର କର୍ମଗୁଣମାନଙ୍କର ନାହିଁ । ଉଲ୍ଲୁଲବାସୀ ପରିଗୁଳନ ସମୟରେ ଅରେ ମୋତେ ସିଂହଶନ-ନାଗପାଶରେ ଅବଦ୍ଧ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା, ତାହା ତ ଦେଶ ସେବାର ସୁଲଭ ପୁରସ୍କାର । ମୟୁରଭଞ୍ଜର ସମ୍ବାଦଦାତା ଜଣେ ହାକିମଙ୍କ ବ୍ୟବହାର ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେତେକ କଥା ଲେଖିଥିଲେ । ସାତଟଙ୍କା ବେତନର ଜଣେ ଚପରସି କେତେ ମିନିଟ୍ ବିଳମ୍ବରେ ଆସିବାରୁ ହାକିମ ତାକୁ ପାଞ୍ଚ ଟଙ୍କା କୋରମାନା କରିଥିଲେ । ଅନ୍ଧାରୁ ମୁଲ୍ଲିକର ଏହି ବିଚାର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମୁଁ ସମ୍ବାଦକାୟ ସ୍ତମ୍ଭରେ ଟାକ୍ ଆଲୋଚନା କରିଥିଲି, ବ୍ୟଙ୍ଗ ବିଦ୍ରୁମ ବି ଟିକିଏ ଥିଲା । ସେଥିରେ ହାକିମଙ୍କ ମାନହାନି ହେଲା । ତାଙ୍କ ସ୍ଥିରପ୍ରାଦାର ଲେଖକର ନାମ ମାଗି ମୋତେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ନାମ ନ ଦେଲେ ମକଦ୍ଦମା କରିବେ ବୋଲି ଧମକ ମଧ୍ୟ ଦେଇଥିଲେ । ଏହିପରି ତ କେତେ ହୁଏ, ସୁତରାଂ ମୋ ଦେହରେ ତାହା ସହ ଯାଇଥିଲା । ମୁଁ କିଛି ଉତ୍ତର ଦେଲି ନାହିଁ । ସ୍ଥିରପ୍ରାଦାର ପୁଣି ପହଞ୍ଚିଲେ । ତହିଁ ମୁଁ ଲେଖିଲି—“ତୁମ୍ଭ ବିରୁଦ୍ଧରେ କିଛି ଲେଖା ହୋଇନାହିଁ, ଯାହାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଲେଖାଯାଇଛି, ସେ ଲେଖିଲେ ଉତ୍ତର ଦିଅଯିବ ।” ହାକିମ ଅହୁର ଖପା ହୋଇ ନିଜେ ପହଞ୍ଚି ଲେଖିଲେ । ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ଲେଖିଲି—“ଘଟନା ସତ କି ମିଛ ଅଗ୍ନେ ଅପଣ ଲେଖକ; ତାହାପରେ ଲେଖକର ନାମ ଦେବା ବିଷୟ ବିଚାର କରାଯିବ ।” ମୋ ପହଞ୍ଚି ଯାଇ ହାକିମ କଅଣ ମନରେ ଭାବିଲେ କେଜାଣି, ଆଉ ଅଗ୍ରସର ନ ହୋଇ ଘରବ ରହିଲେ, ମୁଁ ନାଗପାଶରୁ ମୁକ୍ତ ହେଲି । ପତ୍ରିକାର ସମ୍ବାଦକ ହୋଇ କଂସାରିଘର ବଳଦ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା, ସୁତରାଂ ବୁଲି ଭାରି ଭାରି ମୋର ଭ୍ରମେଷ ନଥିଲା । ମିତାଜ୍ କକ୍ତା ହେଲେହେଁ ହାକିମ ଜଣେ ସହୃଦୟ ବ୍ୟକ୍ତି, ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ସେ ମୋର ଏକାଧିକ ବାର ଉପକାର କରିଥିଲେ । କାର୍ଯ୍ୟ ଗତିରେ, ଘଟଣାଚକ୍ରେ କେତେ କଅଣ ହୋଇଥାଏ, ସେଥିପାଇଁ

ପ୍ରତିହଂସା ପୋଷଣ କରିବା ମହତ୍ ଲେକର ସ୍ବରୂପ ନୁହେଁ । ସେ ପ୍ରକୃତରେ ମହତ୍, ଉଦାରତା ହିଁ ତାହାର ସହଜାତ ଶୁଭଗୁଣ ଏବଂ ମହତ୍ତ୍ବ । ଆଉ କରୁଣିମାତ୍ର ପରି ଯେଉଁ ଅଳ୍ପ ଯୈର୍ଯ୍ୟାକ୍ରମାନେ ଫର ଫର ହୁଅନ୍ତି, କଥା କଥାକେ ତାଙ୍କର ମାନହାନି ହୁଏ, ପୁଣି ଆହୁରି କେତେ କଣ ହାନି ହୁଏ—ସେମାନେ ବଡ଼ ଉଶ୍ମାସ ଜୀବ ।

ଗାଲମଣି ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ସମୟ ସମୟରେ ଦଳବଳ ଘେନି ଭ୍ରମଣ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଇଚ୍ଛାପୁର ଅସନ୍ତି । ଉପାଧି ଦେବା ତାଙ୍କର ଗୋଟାଏ ପରମ କୌତୁକ । ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ପାହାପାଦ ବିବେଚନା ନି କରି ସେ ଉପାଧି ଦିଅନ୍ତି । ଅରେ ସେ ଆସିଲେ, ସଙ୍ଗରେ ମଞ୍ଜୁଷାର ରାଜ-ଗୋପାଳାଗୁଣୀ, ଗଦାଧର କବିରାଜ ବିଦ୍ୟାରୁଷଣ ପ୍ରଭୃତି କେତେକଣ ବଣିଷ୍ଠ ପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ମତାଇ ମୋର ଛନ୍ଦ ଏବଂ ପରିକାର କ୍ଳାବି ଅସ୍ତ୍ରାଦିଶ ବର୍ଣ୍ଣାୟୁ ଜୟକୁଷ୍ଠକୁ “ସଦସ୍ୟ” ଉପାଧି ଦେବାକୁ ଇଚ୍ଛା କଲେ । ସନନ୍ଦ ଛପା ହେଲା, ସମସ୍ତେ ଦସ୍ତଖତ କଲେ, ମୁଁ ଦସ୍ତଖତ କଲି ନାହିଁ । ମୁଁ କହିଲି—“ଯେ ଉପାଧିର ପ୍ରକୃତ ଯୋଗ୍ୟ ଏବଂ ଉପାଧିର ଗୌରବ ଯେ ରକ୍ଷା କରି ପାରନ୍ତି, ତାକୁ ଉପାଧି ଦେବାରେ ମୋର ଆସନ୍ତି ନାହିଁ, ବରଂ ସନ୍ତୋଷ, ମାତ୍ର ଯେଉଁଠାରେ ଉପାଧି ବ୍ୟାଧି ହୋଇ ବସିବ, ସେଠାରେ ଉପାଧିର ମୂଲ୍ୟ କେତେ ? ଉପାଧି ଉତ୍ସାହ ବଢ଼ାଏ ଏବଂ ଅଧମ ସେହିରେ ମଗଜ ବି ବଢ଼ାଏ । ଜୟକୁଷ୍ଠ ମୋର ପୁତ୍ରୋପମ ଛନ୍ଦ, ତାହାର ଉଲ୍ଲିଖ ମୋର କାମନାୟ, ମାତ୍ର ଦୁଧଦାନ୍ତ ନ ପଡ଼ୁଣୁ ତାକୁ ଉପାଧି ଦେଇ ମାଟି କରିବା ମୋର ଅଭିପ୍ରାୟ ନୁହେଁ । ବିଶେଷତଃ ସଦସ୍ୟର ଅର୍ଥ ସେ ଜାଣେ ନାହିଁ, ଏପରି ଅବସ୍ଥାରେ ତାକୁ ଟେକାଟେକି କରି ଫୁଲର ଦେଲେ ଫଳ ବିପକ୍ଷତ ହୋଇପାରେ ।” ମୋର ମତ ଅନେକ ଅନୁମୋଦନ କଲେ, ମାତ୍ର ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ନାଛେଡ଼ିବନ୍ଦା,—ଉପାଧି ସନନ୍ଦରେ ସ୍ଥାପନ କରିବା ପାଇଁ ସେ ସ୍ବରାଜୀ ରାଜାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଛପା ସନନ୍ଦ ଶକ୍ତି ପଠାଇ ଦେଲେ, କିନ୍ତୁ ଅକୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହେଲେ । ରାଜା କହିଲେ—ମୁଁ ପିଲା ନୁହେଁ ଯେ ପିଲାଖେଳ ପରି ପିଲାଟାକୁ ଉପାଧି ଦେଇ ଲେକହସା ହେବ । ଉପାଧି ହେନାଗୁଡ଼ି ନୁହେଁ—ତାହା ଯୋଗ୍ୟତାର ନିଦର୍ଶନ—ସେଥିର ଅପବ୍ୟବହାର ଦୋଷାବହ । ସେଥିରେ ଉପାଧିର ଗୌରବ ଖର୍ଚ୍ଚ ହୁଏ । ଅସ୍ଥାନରେ ଉପାଧି ଦେଲେ ପବନ ଉପାଧିର ପରିହାସ କଲ୍ଲପରି ହୁଏ । “ରାଜା ପାଗଳଲେ ତାହାର ସ୍ବାଦୁ ସୁଗନ୍ଧ ଆଏ ନାହିଁ ।” ରାଜାଙ୍କ କଥାରେ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ଝୁଲି ହେଲେ, ମୋ ପ୍ରତି ବି ମନେ ମନେ ଅଭିମାନ ବଢ଼ିଲେ । ମାତ୍ର ଉପାଧି ପାଇଲ ପରେ ଉପାଧିଧାରୀର ଗତିସ୍ଥିତି ଦେଖି ସେ ନିଜର ଭୁଲି ବୁଝି ପାରିଥିଲେ ।

ଯେଉଁ କାଳ ଶୋକ ଅଣିଦିଏ, ସେହି କାଳ ପୁଣି ଶୋକର ସାଜୁନା ଅଣିଦିଏ । କାଳ ଆସାତ ଦେଇ ଘା କରିଦିଏ, ପୁଣି ମଲମ ଲଗାଇଦେଇ ଘା ଶୁଖାଇ ଦିଏ । କାଳ ସବୁ କରେ, ତାହାର ଅସାଧ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ—କାଳ ଜଗତର କର୍ତ୍ତା । ସେ ସାମାନ୍ୟ ଶିଳ୍ପଧର ନୁହେଁ—ମହାକାଳ ରୂପୀ ବ୍ରହ୍ମ । ସେ ଦଣ୍ଡ ଦିଏ, ପୁଣି ପୁରସ୍କୃତ କରେ—କଳାଏ, ପୁଣି ହସାଏ । ଯେତେବେଳେ ଯେଉଁ ଘଟଣା ଘଟେ, ତାହା କାଳ କରେ । ସେ ପିଠିରେ ରୁକୁକାଘାତ କରେ ପୁଣି ସ୍ନେହ-ଶୀତଳ ହାତରେ ପିଠି ଆଉଁସି ଦିଏ । ରାଜାଙ୍କର ପୁତ୍ରଶୋକ ବିମେ ଉଷା ହୋଇ ଆସିଲା, ସେ ଭ୍ରମଣରୁ ଫେରି ଆସିଲେ । ସେ ଯେଉଁ କୋଠରେ ଥାଆନ୍ତି, ମୁଁ ତାହାର ପାଖ କୋଠରେ ଥାଏ—କଥାବାର୍ତ୍ତାର ଖୁବ୍ ସୁବିଧା ହୁଏ । ପ୍ରେସ କାମ ଶେଷରେ ମୁଁ ତାଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଏ, ଅବଶ୍ୟକ ହେଲେ ଅନ୍ୟ ସମୟରେ ସେ ଡାକନ୍ତି । ଗଲୁ ହୁଏ, ଗଲୁ ଛଳରେ ନାନା ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା ହୁଏ । ଦିନେ ଦିନେ ସାହିତ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚା ଲାଗେ । ତାଙ୍କ ମାମୁ ପଦ୍ମନାଭ ବିଦ୍ୟାଧର ସାମନ୍ତ ଜଣେ ସାହିତ୍ୟ ରସିକ, ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟରେ ଖୁବ୍ ଦକ୍ଷ । ସ୍ବରୂପର ଛନ୍ଦଗୀତ

ଆବୃତ୍ତି କରି ପାରନ୍ତି, ନିଜେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଧରଣରେ ବହୁ ବହି ଲେଖି ପାରନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଅଧିକାଂଶ ରଚନା ଚୌତିଶ । ସେହିମୋହନ ବାବୁଙ୍କ ବନ୍ଧୁପନ ଉତ୍କଳବାସୀରେ ପଡ଼ି ରାଜା ମୋତେ ତାଙ୍କ କଥା ପଚାରନ୍ତି । ତାଙ୍କଠାରୁ କେତେଟା ଔଷଧ ଅଣାଗଲା, ବ୍ୟବହାରରେ ସଦ୍ୟଫଳ ମଧ୍ୟ ମିଳିଲା । ରାଜାଙ୍କର କଟିବାଦ ପୀଡ଼ା ଥିଲା, ସେ ସଲଖ ହୋଇ ଚାଲି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ସେହିମୋହନ ବାବୁଙ୍କୁ ଅଣାଇ ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ଚିକିତ୍ସା କରାଇବାକୁ କଥା ହେଲା । ମୁଁ ଉଦ୍ରେଖ ଆସି ସେହିମୋହନ ବାବୁଙ୍କୁ ଇଚ୍ଛାପୁର ନେଇଗଲି । ସେ ରାଜାଙ୍କର ଚିକିତ୍ସା କଲେ । ଔଷଧ ଖାଇବା, ବାତ୍ୟ ପ୍ରୟୋଗରେ ମାଲିସ୍ କରାଏ ଏବଂ ଅଙ୍ଗଗୁଳନାଦ ଚିକିତ୍ସା ହେଲା । ଚିକିତ୍ସାରେ ସୁଫଳ ଫଳିବାର ଲକ୍ଷଣ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଗଲା । କାର୍ଯ୍ୟବଶତଃ ରାଜା ସୁରଙ୍ଗୀ, ଗଲେ, ସେହିମୋହନ ବାବୁଙ୍କୁ ଘଙ୍ଗରେ ନେଇଗଲେ । ସେହିମୋହନ ବାବୁ ପାଣି ଦେଖିଲେ ତର୍ପଣର ଲେଉ ସମ୍ପାଳ ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ସୁରଙ୍ଗୀ ଯିବା ସୁଦ୍ଧା ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ସାବଧାନ କରାଇଦେଇ କହଲି—ଆପଣ ସ୍ନାନତର୍ପଣକୁ ଇଚ୍ଛାପୁରରେ ରଖିଯାଉନ୍ତୁ, ସୁରଙ୍ଗୀରେ ତାହା ଚଳିବ ନାହିଁ । ସେଠାରେ ଜଳବାୟୁ ଅତି ଅସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟକର । ନଅର ପାଖରେ ଗୋଟାଏ ବଡ଼ ପୋଖରୀ ଅଛି, ତାହାର ଜଳ କାତ୍ୟାବ ପର ନିର୍ମଳ ଦେଖାଯାଏ, ମାତ୍ର ସେଥିରେ ସ୍ନାନ କଲେ କିମ୍ବା ଆଖିରେ ପାଣି ପୋଖରୀରୁ ପିଇଲେ ବାରଦକ୍ଷା ମଧ୍ୟରେ ନିଶ୍ଚୟ ଜ୍ୱର ହେବ । ସେ ପାଣିରେ ମେଲେଇଆ ବିଷ ଗୋଳା ହୋଇଅଛି । ଆପଣ ଗରମ ପାଣିରେ ସ୍ନାନ କରିବେ ଏବଂ ଗରମ ପାଣି ଶୀତଳ କରି ପିଇବେ । ସେହିମୋହନ ବାବୁ ସୁରଙ୍ଗୀରେ ସେହିପରି କଲେ, ମାତ୍ର ସେଠାରୁ ଆସିବାଦିନ ଆଉ ଲେଉ ସମ୍ପାଳ ପାରଲେ ନାହିଁ, ବେଳେ ପାଣିରେ ପଶି ମନବୋଧ କରି ସ୍ନାନ ତର୍ପଣ କଲେ । ବସାରେ ଆସି ଓଡ଼ାଲଗା ପାଲଟୁଁ ପାଲଟୁଁ ଜ୍ୱର ଆସିଲା । ପ୍ରବଳ ଜ୍ୱର, ତେଜନା ରହିଲା ନାହିଁ । ରାଜା ଇଚ୍ଛାପୁର ଆସିଲେ । ତାଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ସଙ୍ଗରେ ଘେନି ଆସିଲେ । ଇଚ୍ଛାପୁରରେ ଜ୍ୱର ଆହୁରି ପ୍ରବଳ ହୋଇ ଉଠିଲା । ତାଙ୍କ ପାଖରେ କବିରାଜ ଏବଂ ହୋମିଓପାଥିକ୍ ଔଷଧ ଅନେକ ଥିଲା । ତାହା ସବୁ ବ୍ୟବହାର କରି ବହୁ ଫଳ ହେଲା ନାହିଁ । ଔଷଧ ପେଟରେ ଆଦୌ ରହିଲା ନାହିଁ, ଖାଇବା ମାତ୍ର ବାନ୍ତି ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଦେଖୁଁ ଦେଖୁଁ ସେ ଅତି ଦୁର୍ବଳ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ତାଙ୍କର ଅବସ୍ଥା ଦେଖି ମୋ ମନରେ ବଡ଼ ଭୟ ଜାତ ହେଲା । ଚିକିତ୍ସା, ସେବାଶୁଶ୍ରୁଷା ଯଥେଷ୍ଟ ହେଲା, ମାତ୍ର ଫଳ ହେବା ଦୂରେ ଆଉ, ରୋଗ ଦିନେ ବଢ଼ି ଉଠିଲା । ତତ୍ତ୍ୱେ ସେହିମୋହନ ବାବୁ କହଲେ—ମୋତେ ଶୀଘ୍ର ଉଦ୍ରେଖ ପଠାଇବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କର, ଏ ବିଷମ ଜ୍ୱର ଏଠାରେ ଭଲ ହେବ ନାହିଁ । ମୁଁ ରାଜାଙ୍କୁ କହି ତାଙ୍କୁ ପଠାଇ ଦେଲି । ସଙ୍ଗରେ ଜଣେ ପ୍ରେସ୍ ବର୍ମଗୁରୁ ମଲା । କିନ୍ତୁ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର ବିଷୟ, ଉଦ୍ରେଖରେ ଦୁଇଦିନ ମଧ୍ୟରେ ଜ୍ୱର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଛାଡ଼ିଗଲା । ପାଣି, ତୋରଣୀ, ସରବତ ଏବଂ ବରଫରେ ଜ୍ୱର ଭଲ ହୋଇଗଲା । ସୁରଙ୍ଗୀର ଜଳବାୟୁ କିପରି ଅସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟକର ତାହା ଏହିଥୁରୁ ଅନୁମେୟ । ସେଠାରେ ପୋପେ ପାଣି ପିଇଲେ ଯନ୍ତ୍ରନ୍ତରିକ ବାପ କି ଜ୍ୱରରୁ ନିସ୍ତାର ପାଇବେ ନାହିଁ । ସେହି ଜ୍ୱର-ରାଜ୍ୟରେ ଲୋକଙ୍କର ଦେହ ସହଗନ୍ଧଣି, ତଥାପି ସମୟ ସମୟରେ ଜ୍ୱରରେ ଅନେକ ଲୋକ ମରନ୍ତି । ଯେ ବଞ୍ଚନ୍ତି, ସେ ଶାବଲୁତ ହୋଇ ରହନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁରଙ୍ଗୀର ସେ ବିଷପୋଖରୀ ସ୍ଥାନୀୟ ଅମୃତକଣ୍ଠ ହୋଇଅଛି । ଏହି ପରିବର୍ତ୍ତନ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ରାଜା ଚନ୍ଦ୍ରଚୋପାଣି ଦେବଙ୍କ ବଡ଼ ତେଜାର ଫଳ ।

ଜଣେ ନାଟକ ଅଭିନେତା ଆକ୍ତି ବ୍ରାହ୍ମଣ-ସୁବକ ନାଟକ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କାଗଜପତ୍ର ଛପାଇ ନିଏ । ଦିନେ ଛପା କାର୍ଯ୍ୟରେ ବିଳମ୍ବ ହେବାରୁ ସେ ରେଲରେ ଯାଇପାରୁନା ନାହିଁ । ରୋଷାଇ କରି ଖାଇବା ପାଇଁ ଦାଣ୍ଡି ଚାରିଦିନ ପ୍ରଭୃତି ଅଣାଇ ଦିଅନ୍ତି । ରାଜାଙ୍କ ସବାଣି ସ୍ଥାନ ବି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ

କରିନାଥଗଲା । ଏସବୁ ଆତ୍ମାଙ୍କନ ଦେଖି ଯୁବକ ହସି ହସି କହିଲା— “ଏ କଥା ପଣ୍ଡିତେ, ଆପଣଙ୍କର ତ ରକ୍ଷା ହେବ, ବ୍ରାହ୍ମଣ ସ୍ତ୍ରୀ, ସେହୁଥିରେ ମୋ ପାଇଁ ମୁଁ ପକାଇ ଦେଲେ ହେବ । ମାତ୍ର ଆସିବତ, ମୁଁ ମାଛବ ଖାଏ ।” ମୁଁ କହିଲି— “ତୁମ୍ଭେ କିମା ବ୍ରାହ୍ମଣ, ତୁମ୍ଭର ନିଷ୍ଠା ଅଧିକ ମୁଁ ଜାଣେ, ଆମ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କରେ ତୁମ୍ଭର କିପରି ତଳିବ ?” ତତ୍ତ୍ୱ ଯୁବକ ମୋତେ କଥା ଉତ୍ତର ଦେବ, ସମ୍ଭବତଃ ତାହା ହଠାତ୍ ଠିକ୍ କରି ପାରିଲା ନାହିଁ । କିଛିପଣ ନାହିଁ ବୋଲି କହିଲା— “କାହିଁକି କଥା ଖାଇବାରେ ଅଛି ଆପଣେ । ଯେ ତାହା ବୁଝେ, ସେ ଜାଣିବ ଧର୍ମ କାଣେ ନାହିଁ । ମୁଁ ଜଣେ ସମ୍ଭାରକ, ଆମର ଗୋଟାଏ ଦଳ ଅଛି— ସେ ଦଳର ସମସ୍ତେ ଯୁବକ । ଆମ ଜାତିର ବୁଝସ୍ବାରକୁ ଆମେ ଢଳ ଢଳ କରି ବୁଝାଉଛୁ ବା ପ୍ରତିଷ୍ଠାପଣ ହୋଇଅଛି ।” ମୁଁ ଆଉ କିଛି କହିଲି ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଯୁବକର ଏକ ତାଙ୍କ ଦଳର ସଭାସଭାକୁ ମନେ ମନେ ପ୍ରଶଂସା କଲି । ରକ୍ଷା ସରଗଲା । ସମସ୍ତଙ୍କ ପାଇଁ ବଢ଼ାଗଲା, ଯୁବକ ପାଇଁ ମାଛଭାଜି ବାଢ଼ି ଦିଆଗଲା, ସେ ପକ୍ଷ ପାଖରେ ବସି କହିଲା—ପଣ୍ଡିତେ, ଆଉ ଗୋଟାଏ କଥା କହିବାକୁ ସକୋଚ ଲାଗୁଛି । ବେଶୀ ଦୁହେଁ—ଛଅଟି ପରସା ଦେଲେ ମୁଁ ଯାଇ ଟିକିଏ ପିଇ ଆସିବି । ନହେଲେ ଭୋଜନରେ କିଛି ମଉଜା ହେବ ନାହିଁ । ମୋର ତାହା ଅଭ୍ୟାସ ଅଛି । ଆପଣମାନେ ଭୋଜନ କରନ୍ତୁ, ମୋ ପକ୍ଷ ଆଉ—କିଛି ସନରେ କରିବେ ନାହିଁ, ମୁଁ ଏହାପରି ଆସି ଖାଇବି ।” ଏହାଶୁଣି ମୁଁ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଗଲି, ମୁହଁରୁ ଭ୍ରଷା ବାହାରିଲା ନାହିଁ । ମୋର ଅବସ୍ଥା ବୁଝିପାରି ଯୁବକ ମୁହଁ ହସି କହିଲା—ମୁଁ “ଗମାତ୍” କରୁନାହିଁ ଆପଣେ—“ନିଷ୍ଠାସ୍ୟ କାନ୍ୟାଗତି” ପର । ଏହିକି ମାତ୍ର କହି ଦିଅବାକୁ ଲାଗିଲା । ସେ ହସର ଆଉ ବିରାମ ନାହିଁ । ସେ ହସ ଦେଖି ଭାବିଲା—ମଦ ନ ଖାଉଣୁ ତାକୁ ଆଗରୁ ନିଶାପରି ଲାଗିଛି । ଭକ୍ତର ଏ ଅଗାଧ ପ୍ରେମରେ ସ୍ବରାଜ୍ୟ ନିଶ୍ଚୟ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହେବେ । ଆହୁର ମଙ୍ଗଳ କଥା ଏହି ଯେ—ନିଷ୍ଠାସ୍ୟ କାନ୍ୟାଗତି ଏ ଶୁଭକର ବା ଅଛି । କଥା କରବ—ନାଗୁର, ଅତିଥିକୁ ଖାଇବାକୁ ଦେଇ ଅସନ୍ତୁଷ୍ଟ କଲେ ତ ତଳିବ ନାହିଁ । ଛଅଟି ପରସା ଦେଲି, ଲେଟି ଅତି ଆନନ୍ଦରେ ବହୁଳ ହୋଇ ଉଠି ଚାଲିଗଲା । ଫେରିଆସିବା ବେଳକୁ ଆମର ଖାଇବା ସରି ଯାଇଥିଲା । ଯୁବକ ପକ୍ଷ ଆବର ବସି ଖାଇବାକୁ ଲାଗିଲା । ଖାଉଁ ଖାଉଁ କହିଲା—“ପଣ୍ଡିତେ, ମୋତେ ପାଗଳ ଶୁଣ କରୁଛନ୍ତି କି ? ହଁ, ତାହା କରିବାର କଥା, ମୋର ଅଚରଣ ଯେ ଦେଖିବ, ସେ ବି ପାଗଳ ବୋଲି କହିବ । ଆମେ କିମାକାନ୍ତ ଅତି ଅଗୁରରେ ଅତ୍ୟାଗ୍ରାସ ହୋଇ ପଡ଼ିଅଛୁ । ଏଣିକି ଆମ ଜାତିରେ ସବୁ ତଳିଲାଣି । ମୋର ପାନଦୋଷକୁ ଆପଣ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରୁଥିବେ, ମାତ୍ର ଆମ ବଡ଼ ବଡ଼ ଶତରେ ବି ତାହା ଚାଲିଲାଣି । ବାହାରେ ଶୁଣିବାପୁର ଗୋଟାଏ ପର୍ବ ଟଣା ଆସ, ମାତ୍ର ଶତରେ ଶତରେ ଲାଗୁଛି ଖାଆନ୍ତି, ତେବେ କଥା ଦେଖାଇ ଖାଇବାଟା ଦୋଷ ? ସେ ଲାଗୁଛି ଖାଆନ୍ତି, ଆମେ ଦେଖାଇ ଖାଉଛୁ ବୋଲି ଆମର ଦୋଷ ହେବ କାହିଁକି ? ଆମେ ଭାବୁ, କାୟୁଷ୍ଟ ନୋହୁଁ, ତାଙ୍କପରି ନୈତିକ ସାହସର ମୁଣ୍ଡଖାର ସତ୍ୟ ଗୋପନ କରିବୁଁ କାହିଁକି ? ଅସ୍ପୃଶ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ଖୁଣି କରିବା ତ ପାପ, ପୁଣି ସେହି ପାପକୁ ଲାଗୁରବା ଅପମଣୀୟ ମହାପାପ ଦୁହେଁ କି ? କରୁ ଯେବେ ତରୁ କାହିଁକି, ତରୁ ଯେବେ କରୁ କାହିଁକି ? ନିର୍ଜଳା ଏକାଦଶୀର ବାହାନା କରି ପାଣିରେ ବୁଡ଼ି ପାଣି ପିଇବାଟା କଥା ଧର୍ମର କଥା ? ପାପ ଗୋପନ କଲେ ଧର୍ମରୁ, ସମାଜକୁ ଠକାଇବାର ଦୁଃସାହସ ପ୍ରକାଶ ପାଏ । ସମାଜର ନିଷିଦ୍ଧ ଆହାର ଗୋପନରେ ଗର୍ଭସ୍ଥ କରି ସାମାଜିକ ବୋଲାଇବ ଦ୍ବାରା ସମାଜ ଦୁଷ୍ଟିତ ଏବଂ ଅବର୍ଜନୀୟ ହୁଏ । ଯେଉଁମାନେ ଏଭୁପ କରନ୍ତି ସେମାନେ ନିଜେ କାଳି ବୋଲି ହୋଇ ସେହି କାଳି ପୁଣି ଜାତି ଏବଂ ସମାଜ ମୁହଁରେ ବୋଲି ଦିଅନ୍ତି । ବାସ୍ତବରେ ସେହିମାନେ ହିଁ ଦୁଶାର ପାତ୍ର, ଅନ୍ୟମାନେ ନୋହୁଁ । ଆମେ ସତ୍ୟବାଦ,

ନିଜର ଦୋଷକୁ ଅମେ ପଦାରେ ଦେଖାଇ ଦେଉଁ ।” ଏହିପରି ଅନେକ ବକ୍ତୃତା ଶୁଣିଲା । ହାତ, ପାଟି, କଥା ଢଳିହେଁ ଶୁଣି ଆସନ୍ତି । ମୁଁ ଶୁଣିସାର କହିଲି—ତୁମ୍ଭର ପାନ ଦୋଷ ଅବଶ୍ୟ ଦୃଶ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ତୁମ୍ଭ କଥାର ମୁଲ୍ ଅଛି । କୌଣସି ସତ୍ ବିଷୟରେ ଏହିପରି ସାହସ ଦେଖାଇଥିଲେ ତୁମ୍ଭେ ସ୍ମରଣୀୟ ହୋଇଥାଆନ୍ତି ।

ଉତ୍କଳବାସୀରେ ସେ ସମୟର ବର୍ଣ୍ଣାତ ଲେଖକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକେ ଲେଖୁଥିଲେ । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କର ଅନେକ ବେଳାମୀ ଲେଖା ବାହାରେ । ମୁଲେଷ୍ଟାରେ ସତ୍ୟ ଗୋପନ କରିବା ତାଙ୍କ କୋଷ୍ଠୀରେ ଥିଲା ନାହିଁ । ସେହିପରି ଲେଖାସବୁ ସେ ଉତ୍କଳବାସୀକୁ ପଠାଉଥିଲେ । ମୁଁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଜାବନ୍ଧୁରେ ସେହିପରି ଲେଖୁଥିଲି । ସ୍ମରଣୀ ରଜା ସେହି ସମୟରେ ଲେଖା ଆରମ୍ଭ କଲେ । ତାଙ୍କର ପ୍ରବଳ ଉତ୍କଳବାସୀରେ ବାହାରିଲା । କବିତାର ଉପଧାମେଳ ସେ ଜାଣି ନ ଥିଲେ । ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ଶିଖାଇ ଦେଲି । ସେ ସମୟରେ ଉପଧାର ଗୌରବ ଭାବୁ ଟେକି ଥିଲା । ଯଦ୍ଦିରେ ଉପାନ୍ତ୍ୟ ସ୍ମରଣ ମେଳ ନ ଥାଏ, ତାହା କବିତା ବୋଲି ଗଣ୍ୟ ହେଉ ନ ଥିଲା । ଉପଧାର ଅମେଳକୁ କରି ଦୁର୍ବଳତା ବୋଲି ଧରାଯାଉଥିଲା । ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ ବିଜୁଳି ପ୍ରକାଶ ବେଳେ ଉପଧା ସକାଶ ଅନ୍ତୋଳନ ଲାଭିଥିଲା । ବିଜୁଳି ଦଳ କହିଲେ, ଶ୍ୟାମାଥକ ପରି ଭଞ୍ଜ ଉପଧା ରଖି ପାରିନାହାନ୍ତି । ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ ପଛରୁ ପ୍ରତିବାଦ ହେଲା । କେତେ କହିଲେ—ସାହିତ୍ୟରେ ଭଞ୍ଜ ଯେଉଁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗୃହଣ ଦେଖାଇ ଅଛନ୍ତି, ତାହା ଭୁଲନାରେ ଉପଧା ବହି ନୁହେଁ, ଉପଧା ଅଧୁନିକ ରୁଚି, ସେ କାଳରେ ତାହା ନ ଥିଲା । ଯେଉଁ ବାସ୍ୟାଯମକରେ ଉପର ଧାଡ଼ି ତଳ ଧାଡ଼ି ସମାନ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି, ଯମକ ରାଜ୍ୟରେ ଯେ ତମକ ପକାଇ ଦେଇଅଛନ୍ତି, ଛନ୍ଦ ଉପଧାମେଳ ତାଙ୍କୁ କେତେ ମାତ୍ର । ଏହିପରି ଯୁକ୍ତି ଦେଖାଇ ଶ୍ୟାମାଥକ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗରୁ ଦୁର୍ବଧାଡ଼ି ଉତ୍ତର ଉପଧାର ଦୁର୍ବଳତା ଦେଖାଇଥିଲେ—

“ରଖ ଏ ଜନକୁ ସେବକ ପଦେ ବରି ସୁନ୍ଦରି,
ତୋହୋଦୟା ବିନା ଗଲିଛି ନିଶ୍ଚେ ସରି ସୁନ୍ଦର ।”

ଏଠାରେ ଏକା ସୁନ୍ଦରୀ ପଦଦ୍ଵାରା ମିତ୍ରାକ୍ଷର ତଥା ଉପଧା ରକ୍ଷା କରାଯାଇଛି, ମାତ୍ର ଏଥିରେ ବିଶେଷତ୍ଵ କିଛି ନାହିଁ । ଏହା ଶୁଣି ବିପକ୍ଷବାଦୀମାନେ କହିଲେ—ଅତି ଅତୁର ଏବଂ ଅତି ଉଚ୍ଛ୍ଵାସରେ ସୁନ୍ଦରୀ ଶବ୍ଦ ଦୁଇଥର ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି, ତାହା ଦୋଷାବହ ନୁହେଁ । ଅତୁର ଉଚ୍ଛ୍ଵାସବେଳେ କେହି ବ୍ୟବହାର ଧରି କଥା କହେ ନାହିଁ । ସୁଣି ସୁନ୍ଦରୀ ପଛକୁ ବରି, ସରି ଦ୍ଵାରା ଉପଧା ମିତ୍ରାକ୍ଷର ଉଭୟ ରକ୍ଷା କରାଯାଇଅଛି, ଏହା କବିଙ୍କର ବାହାଦୁରୀ । ଏ କଥାରେ ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ ଦଳ କେତେ ଥଣ୍ଡା ବିକ୍ରମ କଲେ ।

ସେମାନେ କହିଲେ—“ତା’ ଧୁନି ଧୁନି ଧୁନାରେ,
ନାରଦ ବଜାଏ ବାଣୀରେ ।”

ଏଠାରେ ‘ରେ’ କାଟି ଦେଲେ ବି ତା ପଛକୁ ଧୁନା ବାଣୀରେ ଉପଧା ପଡ଼ୁଛି । ଏହିପରି ଗୁଡ଼ା ଏ ଅଲଗା ଯୁକ୍ତିତର୍କ ଲାଗିଲା, ତାହା ସୁଦ୍ଧା କଥିତ ଗାନ୍ଧିବ ଶବ୍ଦର ମୂଳ ଦୁଇ ଅକ୍ଷର ଅଶ୍ରୀଳ ପରି ବ୍ୟର୍ଥ ଯୁକ୍ତି । ପ୍ରକୃତରେ କହିବାକୁ ଗଲେ ଅସୂର୍ଯ୍ୟ ମିତ୍ରାକ୍ଷରଠାରୁ ସୂର୍ଯ୍ୟମିତ୍ରାକ୍ଷର ଅଧିକ ସ୍ଵାଗତ୍ୟ । କେହି କେହି କହନ୍ତି—ଉପଧାଦ୍ଵାରା ଭାବ ଭାଙ୍ଗିଯାଏ, ମାତ୍ର ତାହା ଭୁଲ । ଶ୍ୟାମାଥକ ମିତ୍ରାକ୍ଷରରେ ବଡ଼ ବଡ଼ ବାବ୍ୟ ଲେଖି ଯାଇ ଅଛନ୍ତି, କାହିଁ—କେଉଁଠାରେ ତ ଉପଧା ଦ୍ଵାରା ଭାବ ଭାଙ୍ଗିବାର ବା ଦୁର୍ବଳ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ମହାକବି ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ସେ ସାମାନ୍ୟ ଉପଧା ରକ୍ଷାରେ ଦୁର୍ବଳ, ଏହା ମଧ୍ୟ ବାବୁଲର ଉକ୍ତି । ଯେ ଢଳିଅକ୍ଷର ଗୁରୁଅକ୍ଷର ଏବଂ ସ୍ମଳ

ବିଶେଷରେ ଅଦୂର ଅଧିକ ଅକ୍ଷରରେ ମିତ୍ରାକ୍ଷର ମିଳାଇ ଯାଇଅଛନ୍ତି, ଉପାନ୍ତ ସ୍ଵରର ମେଳ ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ବିଚିତ୍ର ନୁହେଁ । ଉପଧା ଅସାଧାରଣ ପ୍ରତିଭାର ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ, ଅନେକ ଦୁର୍ବଳ ଲେଖକ ବି ଉପଧାମିଳାଇ ଲେଖିପାରନ୍ତି । ଭଞ୍ଜ ତ ମହାକବିଙ୍କର ଗୁରୁ, ଉପଧାମେଳ ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ କଠିଣ ନୁହେଁ, ବରଂ ଅନାୟାସସାଧ୍ୟ, ଅକ୍ଷୁଦ୍ରକର । ଉପଧାରଣା କବିତାର ଗୋଟାଏ ମୂଲ୍ୟବାନ୍ ବିଶେଷତ୍ଵ ନୁହେଁ—ତଦ୍ଵାରା କବିତା ଶୁଦ୍ଧିମଧୁର ହୁଏ । ଯମକ, ଅଦ୍ଵିତୀୟାଦି ଦ୍ଵାରା ଭଞ୍ଜ କବିତା ସ୍ଵରାବଶୁଦ୍ଧିମଧୁର, ଆଉ ଉପଧାଦ୍ଵାରା ଅଧିକ କଅଣ ଦୃଢ଼ାନ୍ତା ? ତାଙ୍କର କମଳାୟୁ ମଧୁର ପଦାବଳୀରେ ଉପଧା ନ ଆଉ ପଛେ, ମାତ୍ର ଉପଧାର ପଣ ଗୋସାଇଁ ବାପା ପଣ ପଣ । ତାଙ୍କ କବିତାର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଗୌରବ ଉପଧା ଅଭବରେ ହାନି ହୋଇ ନାହିଁ । ସେ କାଳରେ ଉପଧା ଅଦର ସେପରି ଥିଲା, ବର୍ତ୍ତମାନ ସେପରି ନାହିଁ । ଏବେ ଉପଧାକୁ କେହି ପାସଙ୍ଗରେ ପକାଇ ନାହାନ୍ତି । ଏକା ଉପଧା କାହିଁକି, ଭଲ ସାହିତ୍ୟର ଅନେକ ଉପାଦାନ ଏମନ୍ତ କି ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୟାସିତ ହୋଇଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ନିଜସ୍ଵ ଛନ୍ଦ ପରସ୍ପର ନେଇ କାରବାର ଚଳୁଅଛି । ପରଠାରୁ ଆଣିବା ଅସ୍ଵାଭାବିକ ନୁହେଁ, ମାତ୍ର ନିଜର ଯାହାଥିଲା ତାକୁ ଫିଙ୍ଗିଦେଇ ପର ପଦାର୍ଥ ଆଣି ଘର କରିବା ସୁବୁଦ୍ଧିର କାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ । ସେଥିରେ ନିଜର ଚିରନ୍ତନ ରୁଚି ଏବଂ ପ୍ରକୃତି ବଦଳି ଯାଇ ବିକୃତ ହୋଇଯାଏ । ପରଲୁଗା ପିନ୍ଧି ଯାନ୍ତାକୁ ଗଲେ ତାହା ମାନେ ନାହିଁ । ଆମର ଲୁଗାପିନ୍ଧି ଖାଇବାର ଅଭ୍ୟାସ, କୋଟ ପେଣ୍ଠାଲୁନ ପିନ୍ଧି ଖାଇବସିଲେ ବସିବାରେ ଅସୁବିଧା, ଖାଇବାରେ ବି ଅସୁବିଧା । ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟର ଧାରା ଦେଖି ବୋଧହୁଏ, ଭଲ ସାହିତ୍ୟ ଏଣିକି ଭଲ ଛନ୍ଦରେ ଭଳା ହୋଇ ନିଜସ୍ଵ ମୌଳିକତା ହରାଇ ବସିବ । କାବ୍ୟ ଆମର ଜାତୀୟ ଆଦର୍ଶ, କିନ୍ତୁ କାବ୍ୟରଚନା କ୍ଷେପେ ଲେପ ହୋଇ ଆସୁଅଛି । କିଛିଦିନ ପରେ ଭଲ ବଂଶଧରମାନେ କାବ୍ୟର ଅର୍ଥ ଅଭିଧାନରେ ଖୋଜିବେ । ଖାଲି ଖଣ୍ଡ କବିତା, ଚୂଡ଼ା ଗଳ୍ପରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ସାହିତ୍ୟ ବଜାର ଚଳୁଅଛି । ଚୂଡ଼ା ଗଳ୍ପ ରୂପେ ଯେଉଁ ବିଦେଶୀ ପ୍ରେମର ଆମଦାନୀ ହେଉଅଛି ଏବଂ ସେହି ସମାଜ ବିରୁଦ୍ଧ ପ୍ରେମ ମୋହରେ ପଡ଼ି ଉଦ୍ଧତ ଅଧୀର ଯୁବକମାନେ ଅସ୍ଥାନରେ—ଅକାଳରେ—ଅସାମୟରେ କିପରି ଚାନ୍ଦନ ଖୋଜି ବୁଲୁଛନ୍ତି, ସେଥିରୁ ବୋଧହୁଏ, ଏ ଦେଶର ସାହିତ୍ୟ, ସମାଜ ତଥା ଜାତିର ସ୍ଵର୍ଗକୁ ଉଠିବାର ଆଉ ବିଳମ୍ବ ନାହିଁ । ଅନେକ ଯୁବକ ପ୍ରେମରେ ଅସମ୍ଭାଳ ହୋଇ ଭଲ ଶୁଣୁ ହୋଇ ପଡ଼ୁଅଛନ୍ତି । କେହି କେହି ତ ଏକା ହୁମ୍ମାକେ ମହାକବି କାଳିଦାସ, ସେକ୍ସପିଅର ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଅସନରେ ବସିଯିବାର ଆଶା ବାନ୍ଧିଅଛନ୍ତି । କାହାର କଥା ସେ ପସନ୍ଦ କରନ୍ତି ନାହିଁ, ନିଜେ ଯାହା କରନ୍ତି ତାହା ହିଁ ବେଦ । କେତେଜଣ ତଥାକଥିକ ସ୍ତବ୍ଧର ସମାଲୋଚକ ଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ ଖାଲି ଇକାର ଉକାର ଭୁଲ ବାଛନ୍ତି । ପ୍ରାଦେଶିକ କେନ୍ଦ୍ର ସେମାନେ ଭାଷା ଭିତରେ ପୁରାଇ ଦେଉଥିଲେ ନାହିଁ—ଠେଙ୍ଗାବାଡ଼ି ଘେନି ଘଉଡ଼ୁଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ସେହି ପ୍ରାଦେଶିକ ଶବ୍ଦ ଭାଷାର ଗୌରବ ସମ୍ପଦ ବୋଲି ବିବେଚିତ ହେଉଅଛି । ସେମାନେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାକୁ ସମ୍ବୃତ ବ୍ୟାକରଣ ସଙ୍ଗେ ବିବାହ କରିଦେଇ ସେହି ଅଯୋଗ୍ୟ ବିଷୟମୟ ଫଳ ଦେଖି କୋହଳ ଉପଭୋଗ କରନ୍ତି । ମୋର “ଗୌରବେତ” “ମହିମତ” ପଦକୁ ଏମାନେ କେତେ ଥର କରି ମହାକବି ପ୍ରୟୋଗ ବୋଲି କହି ମନର ଆରମାନ ମେଣ୍ଟାଇ ନେଉଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେହି ପଦଦ୍ଵୟ ଅବାଧରେ ବହୁଲଭାବରେ ପ୍ରଚଳିତ ହେବାର ସେହିମାନେ ଦେଖୁଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏକାକରେ ଆଉ ପାଟି ଫିଟୁନାହିଁ । ଯେତେଦିନ ଯାଏଁ ମୁଁ ବଙ୍ଗ ବୋଲି ମନ ମଧ୍ୟରେ ଗର୍ବ ବଢ଼ୁଥିବି, ତେତେଦିନ ଯାଏଁ ମୋ କଥାର କିଛି ମୂଲ୍ୟ ନାହିଁ—ଏହା ମୋର ବକ୍ତୃତ୍ତ ବିଶ୍ଵାସ ।

ଇଚ୍ଛାପୁରରେ ମୋ ବସା ପଛରେ ଶେଷେ ବଣ ଥିଲା । ସ୍ଥାନଟା ଅଜାଣିଆ । ସେଠାରେ ଅନେକ ବଡ଼ ବଡ଼ ମୁଷା ଥିଲେ । ଗୋଟା ଗୋଟାକର ଅଳ୍ପ ଅର୍ଦ୍ଧବିଗ୍ରହ ପରି । ଗାଈରେ ଆଲୁଅ ଲାଗିଲେ ସେମାନେ ଅସି ଘରଭିତରେ ଉପଦ୍ରବ କରନ୍ତି । ଦିନେ ଗାଈରେ ଶୋଇଥିବା ବେଳେ ଗୋଟାଏ ମୁଷା ମୋର ବାମ ଗୋଡ଼ର ଗଣ୍ଠି ଉପରେ କାମୁଡ଼ି ଫୁଲାଏ ମାଂସ ଉଠାଇ ନେଇଗଲା । ମୁଁ ଅସ୍ତବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ଉଠିପଡ଼ି ଆଲୁଅ ଜାଳ ଦେଖିଲି, ଶବ୍ଦ ସ୍ଥାନରୁ ରକ୍ତ ବହି ବହୁଣା ଚିନ୍ତିଯାଇଅଛି । ସକାଳୁ ଗୋଡ଼ ଭାସି ବଥା କରୁଗଲା, ତଳେ ପାହୁଲ ପକାଇ ହେଲା ନାହିଁ । ଏଣୁତେଣୁ କେତେ ଔଷଧ ଲଗାଇବାରୁ ଗୋଡ଼ର ଫୁଲ ଏବଂ ବଥା ଛଡ଼ିଗଲା, ମାତ୍ର ଘା ଶୁଖିଲା ନାହିଁ । ଗାଈ ଦୁଇଟା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉଜାଗର ହୋଇ ଲେଖିବାକୁ ହୁଏ । ଅନ୍ତରାଳ ପରଶ୍ରମରେ ସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟ ଭାଙ୍ଗି ପଡ଼ିଲା । ଜଣେ ସହକାରୀ ଦେବା ସକାଶ ରାଜାଙ୍କୁ ଅନେକଥର କହିଲି, ସହକାରୀର ଆବଶ୍ୟକତା ସେ ମଧ୍ୟ ବୁଝି ପାରିଲେ, ମାତ୍ର କାର୍ଯ୍ୟରେ କିଛି ହେଲା ନାହିଁ । ଦିନେ ଦିନେ ଗାଈ ଗୋଟାଏ ଦୁଇଟା ବେଳେ ରାଜା ଏବଂ ଚନ୍ଦ୍ରପାଣି ସାମନ୍ତ ଆସି ଲୁଚକରି ମୋତେ ଦେଖି ଯାଆନ୍ତି । ମୁଁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ୟସ୍ତ ଥାଏ, ତାହା ଜାଣିପାରେ ନାହିଁ । ଦିନେ ରାଜା କହିଲେ, “ଆପଣ ତ ଗାଈରେ ଶୋଉ ନାହାନ୍ତି, ଆଉ ଏଠାରେ ଚୋର ପଶିବାର ଭୟ ନାହିଁ । କାଲି ଗାଈରେ ଆମେ ଲୁଚକରି ଦେଖିବୁ — ଆପଣ ଦୁଇଟା ବେଳେ ଛାଡ଼ିତଳେ ଗୋଟାଏ ତକିଆ ଦେଇ ଶୋଇକରି କଅଣ ଲେଖୁଥିଲେ । ଏତେ ଅଧିକ ପରଶ୍ରମ କଲେ ଆପଣଙ୍କ ସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟଭଙ୍ଗ ହୋଇପଡ଼ିବ । ଜଣେ ସହକାରୀ ନ ହେଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ ।” ଏବଂ ଶୁଣି ଅଶାର ଗୋଟାଏ ଅଲେକ ରେଖା ମୁଁ ଦେଖି ପାରିଲି, ସବୁ ସହାୟତା କଥାରେ, କିନ୍ତୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ କିଛି ନାହିଁ । କିଛିଦିନ ପରେ ମୋତେ ଶ୍ରାପଣ ହୁଇ ହେଲା, ରକ୍ତସ୍ରାବ ହେଲା, ସମୟ ସମୟରେ ରକ୍ତ ବାନ୍ତି ମଧ୍ୟ ହେଲା । ମୁଁ କ୍ରମେ ଦୁର୍ବଳ ହୋଇ ଅତଳ ହୋଇ ପଡ଼ିଲି । ମନରେ ବଡ଼ ଭୟ ଜାତ ହେଲା । ଭାବିଲି—ଏଥର ଆଉ ରକ୍ଷା ନାହିଁ, ନିଶ୍ଚୟ ମୋତେ ମହାଯାତ୍ରା କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ବିଦେଶି ଯାଗା, ନିଜର ଲୋକ କେହି ପାଖରେ ନାହିଁ, ଏ ଅବସ୍ଥାରେ ମନ ଯାହା ହୁଏ, ତାହା ଭୁକ୍ତଭୋଗୀ ବିନା ଆଉ କିଏ ଜାଣିବ ? ରାଜା ଅନେକ ଚେଷ୍ଟା କଲେ, କିନ୍ତୁ କିଛି ଫଳ ହେଲା ନାହିଁ । ଅବସ୍ଥା କ୍ରମେ ସଙ୍କଟାପନ୍ନ ହୋଇ ଉଠିଲା । ହୁଟି ନେଇ ଘରକୁ ଫିରା ପାଇଁ ରାଜା କହିଲେ, କିନ୍ତୁ ମୋ ମନରେ ତ ବଞ୍ଚିବାର ଆଶା ନ ଥିଲା—ମୁଁ ହୁଟି ନ ନେଇ ଇସ୍ତଫା ଦେଲି । ରାଜା ଦୁଃଖିତ ହୋଇ ଇସ୍ତଫା ଫେରାଇ ନେବାକୁ କହିଲେ । ବଞ୍ଚିବ ନାହିଁ ବୋଲି ମୋର ଦୃଢ଼ଧାରଣା, ମୁଁ ଆଉ ଇସ୍ତଫା ଫେରାଇ ନେଲି ନାହିଁ । ଚନ୍ଦ୍ରପାଣି ସାମନ୍ତଙ୍କୁ ପ୍ରେସ୍ ଏବଂ ପତ୍ରିକାର ଗୂର୍ପ ଦେଇ ରେଲରେ ଘରକୁ ଚାଲି ଆସିଲି । ପକନ ଏବଂ କୟୁବୁଷ ଆସିବାକୁ ବାହାରିଲେ, ମାତ୍ର ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ବୁଝାବୁଝି କରି ରଖାଇ ଆସିଲି ।

ତରମ୍ପା ଷ୍ଟେସନରେ ଓଢ଼ାଇ ଶେଷେ ବଳଦ ଗାଡ଼ିରେ ଘରକୁ ଆସିଲି । ଘର ପାଖରୁ ଷ୍ଟେସନର ଦୂରତା ଦୁଇମାଇଲରୁ ଅଧିକ । ତେତେବେଳେ ଗାଡ଼ିଭଡ଼ା ଚାଲିଅଣା ଲାଗୁଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ବାରଅଣା ଲାଗୁଅଛି । ଗଣ୍ଡା ଗଣ୍ଡା ମଟର ଚାଲୁଥିବା ବଳଦଗାଡ଼ି ଭଡ଼ା ଚଳିଗୁଣ ବଢ଼ି ଯାଇଅଛି । ଏହିଥୁରୁ ସେ କାଳ ଏବଂ ଏକାଳ ଦଶା ସହଜରେ ଅନୁମେୟ । ମୋର ଅବସ୍ଥା ଦେଖି ଘରର ପରିବାରମାନେ ଆପେହିଁ ହୋଇ ଉଠିଲେ । ମୁଁ ଆଉ ବଞ୍ଚିବ ନାହିଁ ବୋଲି ସମସ୍ତଙ୍କର ଗୋଟାଏ ଆଶଙ୍କା ହୋଇଗଲା । ବଲ୍ଲୁବାଲ୍ଲବ ସାଥୀ ପଡ଼ିଣା ଶେଷ ଦେଖା କରିବାକୁ ଆସିଲେ । ଜନନୀ ଦେବୀଙ୍କର ଶେଷେ ଶୁଖିଲା ନାହିଁ, ମୁଁ ସୁଦ୍ଧା ମୋର ଅବସ୍ଥା ଦେଖି ନିରାଶ ହୋଇ ଉଠିଲି । ଉପେନ୍ଦ୍ର ତେତେବେଳେ ଖୁବ୍ ପିଲା, ମୋ ଆଗ୍ରବରେ ତାହାର ଅବସ୍ଥା କଥା

ହେବ ଭାବ ମୁଁ କାନ୍ଦି ପକାଏ । ବିଶେଷତଃ ବୁଦ୍ଧାମାତାଙ୍କ ଅବସ୍ଥା ଭାବ ଅତ୍ୟନ୍ତ ହୋଇ ଉଠେ । ସେ ଅଧୀର ପ୍ରାଣରେ ଦେବଦେବୀଙ୍କୁ ମୁଣ୍ଡ ମାରିବାରେ ଲାଗିଥାଆନ୍ତି । ମୋର କାନ୍ଦିବା କେହି ଜାଣିବା ପୁରୁ ମୁଁ ଆସୁ ସମ୍ଭରଣ କରିନାଏ । ଉପରେ ଉପରେ ପ୍ରବୋଧ ଦେଉଥାଏ । ସକାଳୁ ଉଠି ଗୋଟିଏ ଗଣ୍ଡାର ଲେକେ ମୋ କଥା ପତର ପତର ଦୃଶ୍ୟ—ସ୍କୁଲରେ ଆଶଙ୍କା ଯେତେଦୂର ବଢ଼ିପାରେ ବଢ଼ିଥିଲା, ମାତ୍ର ଲଳାମୟଙ୍କର ଲଳା ଚିତ୍ତ । ତାଙ୍କ ଶ୍ଵାସରେ ମାଗକ ନ ପୁରୁବା ଯାଏ କେହି ନେଇ ପାରେ ନାହିଁ । ସେହିମୋହନ ବାବୁଙ୍କ ଅଦମ୍ୟ ଚେଷ୍ଟାରେ କୁର, ରକ୍ତହାତୀବାନ୍ତି ଚମ୍ପେ ହଟି ଆସିଲା । ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆରୋଗ୍ୟ ହେବାକୁ ପ୍ରାୟ ଦୁଇମାସ ଲାଗିଲା କିନ୍ତୁ ଆଉ ଗୋଟାଏ ଉପସର୍ଗ ଆସି ଅନ୍ଧମଣ କଲା । ଗୋଟିଏ ସେହି ପୁଷ୍ପା କାମୁଡ଼ା ଘାଟା ଅକ୍ଷୟ ବଢ଼ି ଉଠିଲା । ଦେଖୁ ଦେଖୁ ତଳପାର ଅଧେ ଘୋଟିଗଲା । ତଳତଳିଆ ଏକାବେଳେକେ ବନ୍ଦ ହୋଇଗଲା । ଆଶା ତ ଛଳନାମୟୀ, ଟିକିଏ ଆଲ୍ଲା ଅଦେଶର ଦେଇ ପୁଣି ଅନ୍ଧାର କରି ଆଣିଲା । ସେହିମୋହନ ବାବୁ ତାଙ୍କ ବନ୍ଧୁ ଡାକ୍ତର କବିରାଜମାନଙ୍କୁ ଆଣି ମୋତେ ଦେଖାଇଲେ । ସମସ୍ତଙ୍କ ପରାମର୍ଶରେ ଔଷଧ ସ୍ଥିର ହେଲା । ସେହିମୋହନ ବାବୁ ଖାଇବା ସକାଶ “ସାରିବାଦି ଅସବ” ଏବଂ ଘା ପାଇଁ ମଲମ ଡିଆର କରିଦେଲେ । ତାହା ବ୍ୟବହାର କରିବାଦ୍ଵାରା ଦୁର୍ବଳ ଶରୀରରେ ଚମ୍ପେ ବଳ ସମ୍ପାଦନ ହେଲା । ଘା ମଧ୍ୟ ଶୁଣି ଆସିଲା । ମାସକ ପରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶୁଣିଗଲା । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନେ ଆରୋଗ୍ୟ ସମ୍ବାଦ ପାଇ ପତ୍ର ଲେଖିଲେ—“ବଞ୍ଚିମାନ ବାସୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦରକାର । ସୁମିଳା ବା ଦାର୍ଜିଲିଂର ସ୍ଵପ୍ନ ସୁଖ ତ ଅମୁମାନଙ୍କ ଶ୍ଵାସର ପ୍ରତିଭୁଲ, ତଥାପି ଘର ପାଖରେ ଚିଲିକା, ମହେନ୍ଦ୍ର ପର୍ବତ ଅଛି—ସେହି ଆମ ଦେଶର ସ୍ଵାସ୍ଥ୍ୟକିବାସ । ଚିଲିକାରେ ବୁଲିଲେ ତୁମ୍ଭର ବିଶେଷ ଉପକାର ହେବ । ଯେବେ ଇଚ୍ଛା ଥାଏ, ତେବେ ସୁବିଧା କରାଇଦେବା ପାଇଁ ଖଲ୍ଲିକୋଟ ରାଜାଙ୍କୁ ପତ୍ର ଲେଖି ଅନୁରୋଧ କର । ରୋଗ ପରେ ସ୍ଵଭବତଃ ଗୋଟାଏ ଶିଫିମିଠିଆ ଭାବ ମନରେ ଜାତ ହୁଏ । ତହିଁ ଉପରେ ଘରପାଖରେ ନିଷ୍ପର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ବସି ରହିବାରୁ ସେହି ଭାବ ବେଳେ ବେଳେ ବିସର୍ପିତ ହୋଇ ଉଠିଥାଏ । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କ ପତ୍ର ପାଇ ଖଲ୍ଲିକୋଟ ରାଜାଙ୍କୁ ପତ୍ର ଲେଖିଲି । ରାଜା ଉତ୍ତରରେ ଲେଖିଲେ—ଆପଣ ରମ୍ଭାରେ ରହୁ ଯେତେ ଦିନ ଇଚ୍ଛା ଚିଲିକାରେ ବୁଲି ପାରନ୍ତେ । ସମସ୍ତ ସୁବିଧା କରାଦେବା ପାଇଁ ରମ୍ଭା ବଙ୍ଗଲାର କର୍ମଚାରୀ ଜୟକୃଷ୍ଣ ତା'ର ପଞ୍ଜନାୟକଙ୍କୁ ଅଦେଶ ଦିଅଗଲା ।” ରାଜାଙ୍କ ପତ୍ର ପାଇ ରମ୍ଭା ସିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଲା । ଖଲ୍ଲିକୋଟ ରାଜା ହରିହର ମର୍ଦ୍ଦରାଜ ଦେବ ଜଣେ ଦେବତରଫ ହୃଦୟୀ ରାଜପୁରୁଷ ଥିଲେ । ନ୍ୟାୟ ଅନୁରୋଧ ତାଙ୍କ ପାଖରେ ବିଫଳ ହେଉ ନ ଥିଲା । ମୋ ପ୍ରତି ସେ ବିଶେଷ ଅନୁକୂଳ ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ସହାୟତାଦ୍ଵାରା ମୋ ପ୍ରାଣରେ ଲିଖିତ ହେବ ।

ସେହିମୋହନ ବାବୁ ମୋତେ ମୁଖ୍ୟ ମୁଖରୁ ଉଦ୍ଧାର କରି ଆଣିଲେ । ଏକା ଏହି ଅରକ୍ତ ନୁହେଁ—ବାରମ୍ବାର ସେ ମୋତେ ସକାଶ ପୀଡ଼ା କବଳରୁ ଛଡ଼ାଇ ଆଣିଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଘର ଦୂରତା ଆମ ଘରଠାରୁ ଦୁଇମାଇଲ । ମୁଁ ପୀଡ଼ିତ ଥିବାବେଳେ ସେ ପ୍ରତ୍ୟହ ଦୂରଓଳ ଆସି ମୋର ଅବସ୍ଥା ଦେଖି ଯାଆନ୍ତି । ତାଙ୍କୁ ଦେଖିଲେ ମୁଁ ଶୂନ୍ୟରୁ ବଳ ପାଏ ଏବଂ ତାଙ୍କ ସରଳ ମଧୁର ଧର୍ମଭାବ ବ୍ୟଞ୍ଜକ କଥା ଶୁଣି ମୋର ରୋଗ କୁଅଡ଼େ ଉଠେଇ ଯାଏ—ମୁଁ ରୋଗ ଯନ୍ତ୍ରଣା ପାଶୋର ଯାଏ । ତାଙ୍କପରି ରଖିବକୁ ମୁଁ ଜନ୍ମାନ୍ତରରେ ପାଇବି କି ନା ସନ୍ଦେହ । ତାଙ୍କ ସ୍ନେହ ସହାୟତାଦ୍ଵାରା ମନରେ କଲେ ହୃଦୟରୁ ଗୋଟାଏ ମୁଣ୍ଡି ହାହାକାର ଉଠିଆସେ । ପୁଣି ସେ କାଳର କଥା ଭାବିଲେ ମଧ୍ୟ ଘାଏ ନ ଶୟାସ ରୁକି କରି ହୁଏ ନାହିଁ । କାଳପ୍ରୋତ ସତତ ଅଧୀର, ସେଥିରେ ସବୁ କୁଅଡ଼େ ଭାସି ଚାଲିଯାଉଅଛି—ରହୁଛି କେବଳ ସ୍ମୃତି । ତାହା ବି ଅମର ନୁହେଁ ।

ଯିବା ଦିନ ପ୍ରେର କରି ପୁଅକୁ ଜୟହୁଷ୍ଟି ବାବୁକୁ ସହ ଲେଖିଥିଲି । ତଦନୁସାରେ ସେ ରମ୍ୟାଷ୍ଟେସନକୁ ଗାଡ଼ି ପଠାଇଥିଲେ, ନିଜେ ମଧ୍ୟ ଆସିଥିଲେ । ମୁଁ ଯାଇ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କ ବସାରେ ରହିଲି । ମୋ ପାଇଁ ରଜାଘର ସଜ୍ଜା ଅସିଲା । ମୁଁ ଜଣେ ମାତ୍ର ଅତିଥି, ମୋ ପାଇଁ ଯେଉଁ ଆୟୋଜନ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ଟାଟା ହାଣ୍ଡିରେ ଆସିଥିଲା । ତାକୁ ଜଣେ ବସି ଖାଇଲେ ମାତ୍ର ଖାଇବ । ଗଞ୍ଜାମରେ ରାଜବିଧି ଅଛି, ପ୍ରଥମଦିନ ସଜ୍ଜା ଦିଆଯାଏ, ତେଣିକି ପ୍ରତିଦିନ ଖର୍ଚ୍ଚ ଦିଆଯାଏ । ରାଜସଭାର ପାଇଁ ରମ୍ୟାରେ ରହିଲି । ପ୍ରତିଦିନ ସକାଳୁ ଜଳି ବୋଟରେ ଚିଲିକା ଭିତରକୁ ବୁଲିବାକୁ ଯାଏଁ । କେବେ ଉପରଓଳି ଯାଏଁ । ଜଳଣ ମାଟି ନିୟୁତ ଆଅନ୍ତି । ଚିଲିକାର ଅମୃତ ବାୟୁ ଗୁଣରେ ଶରୀରରେ ନବରକ୍ତ କଣିକା ସଞ୍ଚାର ହେବାପରି ଲାଗିଲା । ଦେହ ଏବଂ ମନରେ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ଅସିଲା । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କ ବସାରେ ଘର-ଠାରୁ ଅଧିକ ସୁଖରେ ରହିଲି । ସେ ପ୍ରଜାବନ୍ଧୁର ଭ୍ରମ ଅନେକାଂଶରେ ମୋତେ ଦେଲେ । ପୁଣି ଗ୍ରାମ୍ୟ ସମିତି ନାମରେ ଖଣିଏ ପୁସ୍ତକ ଲେଖିବାକୁ କହିଲେ । ଦୁହେଁଙ୍କର ପରାମର୍ଶରେ ପୁସ୍ତକର ବିଷୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହେଲା । ମୁଁ ସେହି କାର୍ଯ୍ୟରେ ଲାଗିଲି । କାର୍ଯ୍ୟଗତଃ ଗାଳମଣି ବାବୁ ପ୍ରାନ୍ତାନ୍ତର ଗଲେ ପ୍ରଜାବନ୍ଧୁର ସମ୍ପାଦକଙ୍କୁ ପ୍ରମ୍ନ ମୋତେ ଅଧିକାଂଶ ପୁର୍ଣ୍ଣ କରିବାକୁ ହୁଏ । ସେ ଯେଉଁଠି ଆଅନ୍ତି, ସେଠାରୁ ଲେଖି ପଠାନ୍ତି । ରାଜା ସମୟ ସମୟରେ ଆସି ରମ୍ୟା ପ୍ରାସାଦରେ ବିଜେ ହୁଅନ୍ତି । ମୁଁ ଯାଇ ସାକ୍ଷାତ୍ କରୁଁ । ଦିନେ କଥା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଅଭିରକ୍ତ ରାଜ ସଭାରୁ କଥା ପଡ଼ିଲା । ରାଜା କହିଲେ—“ସେ ଦିନର ସଞ୍ଚାରୁ ଆପଣ ଏହା କହୁଛନ୍ତି ପରା । ତାହା ଅଭିରକ୍ତ ହୋଇପାରେ, ମାତ୍ର ଅପବ୍ୟୟ ନୁହେଁ । ସଞ୍ଚାରୁ ଯାହାସବୁ ବଳେ, ତାହା ପାତକ, ଭୃତ୍ୟ, ପାଣିଦେବା ଲୋକ ନିଅନ୍ତି । ସେମାନେ ରାଜସରକାରରୁ ବର୍ତ୍ତନ ବା ନୂତନ ପାଆନ୍ତି ନାହିଁ । ଅତିଥିକୁ ସଭାର କରନ୍ତି, ଆଗନ୍ତୁକ ବିଦାୟ ହୋଇଗଲା ପରେ ଯାହା ସାମଗ୍ରୀ ବଳିଆଏ ତାହା ସେମାନେ ଭାଗକରି ନିଅନ୍ତି । ତାହା ସେମାନଙ୍କର ଦରମା ।” ବାସ୍ତବରେ ଏହା ସତ୍ୟକଥା । ବାହାରକୁ ଅନେକ କାର୍ଯ୍ୟ ଅପବ୍ୟୟ ପରି ଜଣାଯାଏ, ମାତ୍ର ତାହାର ଭିତର ମର୍ମ ବୁଝିଲେ ଆଜି ତାକୁ ଅପବ୍ୟୟ କହିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ହୁଏ ନାହିଁ । ନିଜର ଅସ୍ଥିତା ନିଜକୁ ଶିଖା ଦିଏ ।

ସେହି ସମୟରେ ଖଣ୍ଡିକୋଟରେ ଗୋଟାଏ ନୂଆ ହାଟ ବସିଲା । ପ୍ରାନ୍ତର ନାମ ଠିକ୍ ସୁରଣ ହେଉ ନାହିଁ—ଶୁକ୍ଳେଶ୍ୱର କି ସୁଗଳେଶ୍ୱର ଏହୁପରି କହି ହେବ । ସେଠାରେ ସେହି ନାମରେ ମହାଦେବ ଅଛନ୍ତି । ଗୁରୁପାଖରେ ଯୁଦ୍ଧ ଯୁଦ୍ଧ ବନ, ପ୍ରାନ୍ତଟି ବଡ଼ ରମଣୀୟ । ହାଟର ଉପକାରତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଗୋଟାଏ ପ୍ରବଳ ଲେଖି ଛପାଇ ହାଟରେ ବାଣ୍ଟିବା ସକାଶ ରାଜାଙ୍କର ଆଦେଶ ହେଲା । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ଲେଖାର ଭ୍ରମ ମୋ ଉପରେ ଦେଲେ । ମୁଁ ପ୍ରବଳ ଲେଖିଲି, ତାହା ଛପା ହେଲା । ଅନେକ ଭଦ୍ରବ୍ୟକ୍ତି ନିମନ୍ତ୍ରଣ ହୋଇଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ ତୟ୍ନ ପଡ଼ିଥିଲା । ଅନେକ ଝାଟିଘର, ତାଟିଘର ମଧ୍ୟ ତୟ୍ନାର ହୋଇଥିଲା । ଖାଦ୍ୟ-ପାନର ବିପୁଳ ବ୍ୟବସ୍ଥା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଧିକ ଲେଖିବା ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ । ରଜାଘର ଅତିଥି ଯେ ହୋଇଥିବ, ସେ ବୁଝିଥିବ । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ଦଳବଳ ଦେଇ ବାହାରିଲେ । ମୁଁ ନିମନ୍ତ୍ରଣପତ୍ର ପାଇଥିଲି । ସେମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଗଲି । ଦୁଇଟା ସମୟରେ ଯାଇ ହାଟରେ ପହଞ୍ଚିଲୁଁ । ହାଟ ଲାଗିଲା, ଛପା କାଗଜ ବଣ୍ଟାଗଲା । ରାଜା ବିଜେ ହେଲେ । ସଭା ହେଲା, ବହୁତା ହେଲା, ହାଟର ଅବଶ୍ୟକତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବକ୍ତାମାନେ ଅନେକ କଥା କହିଲେ । ପ୍ରଥମ ପାଳିଦିନ ବିକାଳି, କଣାଳି, ଦେଖଣାହାସ ପ୍ରାୟ ପରୁଣ ହଜାର ଲୋକ ଜମିଥିଲେ । କଂସାପିତ୍ତଲର ଶିଳ୍ପ ଅଧିକ ଆସିଥିଲା । ସେଦିନ ହାଟ ଶେଷରେ ଯାହା ବିକି ହୋଇ ନଥିଲା ତାହା ରଜାଘର

କିଣିନେଲେ । ହାଟ ଭାଙ୍ଗିଲା, ରାତିରେ ଅମେମାନେ ରମ୍ଭା ଫେରି ଆସିଲୁଁ । ବାଟରେ ଦିଏ ଗୋଟାଏ ଅଜଗର ସାପ ମାତ୍ର ଶୋଇଦେଇଥିଲା, କେତେ ଜଣ ତାକୁ ହାବୁଡ଼ି ଗଢ଼ିନିବୁ ଦେଲେ । ସାପଟାର ଲମ୍ବ ପ୍ରାୟ ବାରହାତ ହେବ । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କ ଆଦେଶରେ ମଲା ସାପଟା ଶଗଡ଼ ଅଖରେ ବକାସାର ରମ୍ଭାକୁ ଅଣାହେଲା । ବସାରେ ପହଞ୍ଚିବା ବେଳକୁ ରାତି ପ୍ରାୟ ବାରଟା । ପ୍ରେସ୍‌ରେ ଜଣେ ଖୋର୍ଦ୍ଧାବାସୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କର ନାମ କଅଣ କେଜାଣି, ସମସ୍ତେ ତାଙ୍କୁ ବାୟାବଜରୁରୁ ବୋଲି କହନ୍ତି । ଲୋକଟି ଅତି ସରଳ । ରାତିରେ ସେ ବସାରେ ଶୋଇଥିବା ବେଳେ ଝରକା ବାଟେ ଉକ୍ତ ମଲା ସାପକୁ ଘରଭିତରକୁ ଗଲାଇ ଦିଅଗଲା । ଏଣେ ବାହାରେ ଲୋକେ “ରାଜଗୁରୁ ସାପଗଲା—ସାପଗଲା, ଉଠ ଉଠ” କହି ଡାକ ପକାଇଲେ । ବାୟାବଜରୁରୁ ବାୟାପର ହୋଇ ଉଠି ଲଣ୍ଠନ ଆଲୁଅରେ ସାପକୁ ଦେଖି ହାତୁଳି ଖାଇଯାଇ ମୁହଁତ ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ । ମୁହଁରେ ପାଣି ଛୁଆଁ ତାଙ୍କୁ ସତେତ ବରାଦବାକୁ ହେଲା । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଏହିପରି କୌତୁକ କରନ୍ତି । ପ୍ରେସ୍ ଅଫିସ୍‌ରେ ସେ ଇଂରାଜୀ ଚିପିଟ ଲେଖା ଏବଂ ଟାଇପ୍ କରନ୍ତି । ଅନେକ ଦିନଯାଏଁ ହାଟଟି ଭଲ ଅବସ୍ଥାରେ ଚାଲୁଥିଲା, କାହିଁକି କେଜାଣି ଭାଙ୍ଗିଗଲା । ତାହାଦ୍ୱାରା ଶକ୍ତିକୋଟ ଏବଂ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନ-ମାନଙ୍କର ଅନ୍ତର୍ବାଣିଜ୍ୟର ଗୋଟାଏ ସୁବିଧା ହେଉଥିଲା ।

ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କ ବସାକୁ ଲାଗି ଏକପାଖରେ ଗଦାଧର ବିଦ୍ୟାଭୁଷଣଙ୍କ ବସା ଏବଂ ଅନ୍ୟ ପାଖରେ ମହାଦେବ ରାଜଗୁରୁଙ୍କର ବସା । ରାଜଗୁରୁ ପ୍ରକାଶକରୁ କାର୍ଯ୍ୟାକ୍ଷମ ଥିଲେ । ବାସ୍ତବରେ ସେ ଜଣେ ପଣ୍ଡିତ ଏବଂ ପ୍ରକୃତ ବ୍ରାହ୍ମଣୋଚିତ ଶାନ୍ତ ପ୍ରକୃତିକ । ସିଦ୍ଧାନ୍ତଦର୍ପଣର ଟୀକା କରିବା ସକାଶ ଗଦାଧର ବିଦ୍ୟାଭୁଷଣଙ୍କୁ ନେଇ ରାଜା ରମ୍ଭାରେ ରଖାଇଥିଲେ । ଉପସ୍ଥଳ ବୁଝି ମଧ୍ୟ ଖଞ୍ଜି ଦେଇଥିଲେ । ମାତ୍ର କାହିଁକି କେଜାଣି ଛମାସ ପରେ ବିଦ୍ୟାଭୁଷଣ ରମ୍ଭାରୁ ଚାଲିଆସିଲେ, ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଦର୍ପଣର ଟୀକା ଆଉ ଲେଖା ହେଲା ନାହିଁ । ବିଦ୍ୟାଭୁଷଣେ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ପଠାଣିସାମନ୍ତଙ୍କ ପଞ୍ଚଶିଷ୍ୟ, ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ଟୀକା ହେବାର ଅଣା ଥିଲା । ତେଣୁକି କରୁଥିଲେ ସେ ଗୁରୁଙ୍କ ପରି ଚରମ୍ଭରଣୀୟ ହୋଇଆଅନ୍ତେ । ସେ ଜଣେ ଅସାଧାରଣ ପ୍ରତିଭାଶାଳୀ ପଣ୍ଡିତ, ମାତ୍ର ତାଙ୍କ ଯୋଗ୍ୟତାର ଅନୁରୂପ ଉପସ୍ଥଳ ଯେହ ସେ ପାଇନାହାନ୍ତି । ଜ୍ୟୋତିଷ ଶାସ୍ତ୍ରରେ, ସାହିତ୍ୟରେ ଏବଂ ଅସୁବେଦରେ ତାଙ୍କର ଅଗାଧ ଜ୍ଞାନର ପ୍ରମାଣ ଉପଲବ୍ଧ କରି ମୁଁ ଅନେକ ଥର ପ୍ରବଧ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇଅଛି । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନେ ବଡ଼ କାଞ୍ଜିପ୍ରିୟ, ଖାଇବା ବେଳେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ରାଜଗୁରୁଙ୍କ ଘରୁ ଏବଂ ବିଦ୍ୟାଭୁଷଣଙ୍କ ଘରୁ କାଞ୍ଜି ଆସେ । ଇନୋଟି ପଣ୍ଡିତ ଏକ ପରିବାର ପରି ଚଳୁଥିଲେ । ଶିକ୍ଷିତ ସହବାସ କି ଅନନ୍ଦପ୍ରଦ, ତାହା ଯେ କହିଅଛି, ସେହି ସେ ଅନନ୍ଦର ଅସ୍ଥାଦ ପାଇଅଛି । ଅନ୍ୟ ଲୋକ ସେ ମଧୁର ସୁଖରୁ ବଞ୍ଚିତ । ଶିକ୍ଷିତ ଶତ୍ରୁ ଭଲ, ମାତ୍ର ପୁଣି ମିତ୍ର ଭଲ ନୁହେଁ । ରାତିରେ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କ ବସାରେ ଅନେକ ବିଷୟର ଆଲୋଚନା ହୁଏ, ବିଦ୍ୟାଭୁଷଣେ ଅନେକ ସୁନ୍ଦର ଗଳ୍ପ କହନ୍ତି । ଶିଶୁ ସ୍ତରରେ ସୁଖରେ-ଅନନ୍ଦରେ ଦିନ କଟିଯାଏ ।

ଚିଲିକାରେ ଖୁବ୍ ବଡ଼ ବଡ଼ କଙ୍କଡ଼ା ଅଛନ୍ତି । ଅଶିଶ—କାହିଁକିରେ ତାଙ୍କ ଦେହର ମାଂସ ସବୁ ବସ ହୋଇଯାଏ—ତାହା ଦେଖିବାକୁ ଟିକ୍ ଚିଲୁଡ଼ିମାଛେ ବିହନ ପରି । ଦିନେ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କ ବସାରେ ସେହି କଙ୍କଡ଼ା ଭଜା ହୋଇଥିଲା । ମସଲର ପୁଟିରେ ମୁଲପଦାର୍ଥର ଗନ୍ଧ ବାସ କିଛି ବାରି ହେଉ ନ ଥିଲା । ସ୍ୱାଦୁର କଥା ଆଉ ବହୁବାର ନୁହେଁ, ଲେଖୁଁ ଲେଖୁଁ ମନ ଚିଲିକା କଳରୁ ବୁଟି ଯାଉଛି—ଏହିକିରୁ ଅନ୍ତମେୟ । ବିସ୍ମର ଟୀକା ଟିପ୍ପଣୀର ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ । ଖାଉଁ ଖାଉଁ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନେ ମୋତେ ପଚାରିଲେ—“ସେ କଅଣ ଖାଉଛ ଜାଣନା ?” ମୁଁ

କହଲି—ମୋ ଘର ବଣ ମୂଳକରେ ଦୁହେଁ ଯେ, ମୁଁ ଚିଙ୍ଗୁଡ଼ୀ ବିହନକୁ ଚିହ୍ନି ପାରବି ନାହିଁ ।”
ମୋ କଥା ଶୁଣି ସମସ୍ତେ ହସି ଉଠିଲେ । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନେ କହଲେ—“ସେ କଙ୍କଡ଼ା ଭଜା, ତୁମର ଧର୍ମ ଗଲ ।” ମୁଁ କହଲି—ଧର୍ମ ଯାଉ ପଛେ, ଅଉ ଯବି ଥାଏ ଅଣିଦିଅ । ଏ ଭଜାଠାରୁ ଧର୍ମର ମଜା ଅଧିକ ଦୁହେଁ । ଭଜା ଟିକିଏ ଖାଇଲେ ଯେବେ ଧର୍ମ ପଳାଇଯିବ, ତେବେ ଯାଉ ପଛେ ମୁଁ ତାକୁ ଡାକିବି ନାହିଁ ।” ସମସ୍ତେ ଠୋ ଠୋ ହୋଇ ହସି ଉଠିଲେ । ଚିଲିକା-କଙ୍କଡ଼ା ବାସ୍ତବରେ ଗୋଟାଏ ଉପାଦେୟ ଖାଦ୍ୟ । ତାକୁ ଭିତର ଭଦ୍ର ସବୁ ଜାତି ଖାଅନ୍ତି । ସମୁଦ୍ରରୁ ତ ଅମୃତ ବାହାରିଥିଲା, ସେଥିପାଇଁ ସମୁଦ୍ର ଜଳ ପବିତ୍ର । ସେହି ପବିତ୍ର ଜଳରେ ଥାଇ କଙ୍କଡ଼ା ପବିତ୍ର ହୋଇ ଯାଇଅଛି । ଶ୍ଵାସ, କାସ, ଏପରିକି ଯକ୍ଷ୍ମା ରୋଗରେ ଏହି ଜାତିୟ କଙ୍କଡ଼ା ଉପକାରୀ ବୋଲି ଅନେକ କହନ୍ତି । ବଙ୍ଗଦେଶରେ କରମ ଖାଅନ୍ତି । କରମ କଙ୍କଡ଼ାର ସ୍ଵରୁଚ୍ଛ, କି କଙ୍କଡ଼ା କରମର ସ୍ଵରୁଚ୍ଛ, ତାହା ଯେ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି ସେହି ଜାଣନ୍ତି, ମାତ୍ର ଉଭୟ କକାରୁଦ୍ୟ ଶବ୍ଦ । ଶରତ୍ କାଳରେ ଚିଲିକାର ବନ୍ଧ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ରୁଜିହସ୍ୟ ହାସ୍ୟ ଅଛନ୍ତି ହୋଇ ବୁମ୍ବୁଦ ସମୁଦ୍ର ପ୍ରାୟ ଦେଖାଯାଏ, ଅଥବା କ୍ଷୀର ସାଗରର ଶୋଭା ଅନୁକରଣ କରେ । ଅକାଶର ଧର୍ମ କଅଣ ଦୁଃଖିବା କଷ୍ଟ, ସେ କେତେବେଳେ ଶ୍ଵେତ ତନ୍ମନରେ ଚିତା କାଟେ, କେବେ ରକ୍ତ, ପୀତ, ବୃଷ୍ଟି ତନ୍ମନରେ ବି ଚିତା କାଟେ । ସେହିପରି ଚିଲିକାର ଜାତି କଅଣ ଶକ୍ତିୟ କରି ହୁଏ ନାହିଁ । ସେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପରି ତପସ୍ୟା କରେ, ଦେହରେ ଯନ୍ତ୍ରଯନ୍ତ୍ର ଶକ୍ତି ଧରେ । ପୁଣି ସେ ଚାନ୍ଦିକର ହେବାରୁ ଧନପତି ବୈଶ୍ୟ ଏବଂ ଜନସେବା କରିବାରୁ ଶୂଦ୍ର । ଚିଲିକାରେ ମୁଁ ଅନେକ ଥର ବୁଲିଅଛି । ମୋର ଚିଲିକା ଭ୍ରମଣ ବୃତ୍ତନ୍ତ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ପୁସ୍ତକରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିବାରୁ ସେହି ସବୁ କଥାର ପୁନଃବୁଦ୍ଧିରୁ ବିରତ ହେଲି ।

ରମ୍ଭାରେ ଦୁଧ, ଦହି ଯଥେଷ୍ଟ ମିଳେ । ତେତେବେଳେ ଦାମ୍ ଖୁବ୍ ଶସ୍ତା ଥିଲା । ରମ୍ଭାର ଗୁଆ ବସାଦହ ଉଚ୍ଛୁଷ୍କ । ମାଛ ସୁଲଭ ଥିଲା, ବିଦେଶୀ ବେପାରୀମାନେ ଆସି ନେଇ ଯିବାରୁ ଏଣିକି ମହରଞ୍ଜ ହୋଇ ଅସୁଅଛି । ତେତେବେଳେ ମାଛମଣ୍ଡିର ବଣା ଅଠଅଣା ଥିଲା । ରମ୍ଭାଗାଁରେ ଗୋଟାଏ ପୋଖରୀ ଅଛି । ତାହାର ଠିକ୍ ମଝିରେ ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ମନ୍ଦିର । ଦିନେ ସେହି ପୋଖରୀରେ ସନ୍ତରଣର ପ୍ରତିଯୋଗିତା ହେଲା । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ, ମୁଁ ଏବଂ ଅଉ କେତେ ଜଣ ବନ୍ଧୁ ପହଞ୍ଚି କରି ମନ୍ଦିର ଛୁଇଁବାକୁ ବାହାରିଲୁଁ । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନେ ପ୍ରଥମ ହେଲେ, ମୁଁ ଦ୍ଵିତୀୟ ହେଲି—ତେଣିକି ଅଉ ସମସ୍ତେ । ସନ୍ତରଣ ପଟୁ ବୋଲି ମୋର ଯେ ଗୋଟାଏ ଗଦ ଥିଲା, ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ପ୍ରଥମ ହେବାରୁ ତାହା ଭାଙ୍ଗିଗଲା । ରମ୍ଭାରେ ମାସାଧିକ କାଳ କଟିଗଲା । ଦିନେ ଗୁଲେୟା ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ । ମୋତେ କହଲେ—“ପଣ୍ଡିତେ, ଆମଣଙ୍କୁ ଆଣିବାପାଇଁ ମୁଁ ଭକ୍ତ ଯାଇଥାନ୍ତି, ମାତ୍ର ଆମଣ ରମ୍ଭାରେ ଅଛନ୍ତି ଶୁଣି ଏଠାକୁ ଆସିଲି । ଗୁଲୁ, ସଙ୍ଗରେ ଗୁଲୁପୁର ଯିବା । ଆମଣଙ୍କ ସମ୍ପାଦକତ୍ଵରେ ଖଣ୍ଡେ ମାସିକ ସ୍ଵଦେଶୀ ପତ୍ରିକା ବାହାର କରିବା । ବୁଦ୍ଧି, ଶିଳ୍ପ, ବାଣିଜ୍ୟ, ଶିକ୍ଷା ଏବଂ ସମାଜସ୍ଵାର ପ୍ରଧାନ ଅଲୋଚ୍ୟ ବିଷୟ ହେବ । ସବୁ ରାଜାମାନଙ୍କ ନିକଟକୁ ପତ୍ରିକା ପଠାଇବା, ନହେଲେ ସେହି ପତ୍ରିକାରେ ଅଣ୍ଟାକରି ମାତୃତ-ମାରିବାକୁ ହେବ । ମନେ ମନେ ଭାବିଲି—ପାତ୍ରଙ୍କୁ ସମା ପ୍ରାର୍ଥନା କଥା ବୋଧହୁଏ ଏଥିମଧ୍ୟରେ କିଛି ଭୁଲିଗଲେଣି । ମୁଁ କହଲି, ବର୍ତ୍ତମାନ ସ୍ଵଦେଶୀ ଯୁଗ, ସ୍ଵଦେଶୀ ପତ୍ରିକା ବାହାର କରନ୍ତୁ, ମାତ୍ର ଅଣ୍ଟା କରି ମାତୃତମାରିବା ଛଡ଼ନ୍ତୁ । ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଶୁଣି ହସିଲେ । ସେ ସମୟରେ ସ୍ଵଦେଶୀ ଆନ୍ଦୋଳନ ଗଗ୍ନ ଭାବରେ ଗୁଲିଥାଏ । ବଡ଼ଲଟ ଇର୍ତ୍ତ ଇର୍ତ୍ତନ ବଙ୍ଗଦେଶକୁ ଦୁଇଭାଗ କରି ଦେଲେ । ପୂର୍ବବଙ୍ଗ ପଶ୍ଚିମବଙ୍ଗ ଅଲଗା ହୋଇ ଦୁଇଜଣ ଗଭର୍ଣ୍ଣରଙ୍କ ହାତ ଶାସିତ ହେଲା । ନୂତନ ପ୍ରଦେଶର ଭୂକ୍ଷାମୀ ତାଙ୍କରେ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା ।

ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କୁ ସେହି ପ୍ରଦେଶର ଗର୍ଭର ହେଲେ । ସେ ଖୁବ୍ କଠୋର ହସ୍ତରେ ଶାସନ କଲେ । ବଙ୍ଗାଳିମାନେ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରତିବାଦ କରିଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ସେଥିରେ କିଛି ଫଳ ହେଲା ନାହିଁ । ତତ୍ପୁର୍ବ ବଙ୍ଗାଳିମାନେ ମାତ୍ର ଉଠି ବିଦେଶୀ ସଦାର୍ଥ ବୟାବାର ଆନ୍ଦୋଳନ ଲଗାଇଦେଲେ । ଆନ୍ଦୋଳନ ଫଳରେ ପ୍ରଶର ହୋଇ ଉଠିଲା । ସମସ୍ତେ ବିରାଜି ଉଠି ଦେଶୀ ବ୍ୟବହାର କଲେ । ଶୁକ୍ରପକ୍ଷରୁ କଠୋର ଆଦେଶ କର ହେଲା । କେତେ ଫାସି ପାଇଲେ, କେତେ ଦ୍ଵୀପାନ୍ତର ଗଲେ, କେତେ ଜେଲ ଖଟିଲେ, ମାତ୍ର ଆନ୍ଦୋଳନ ଦବିଲା ନାହିଁ, ବରଂ ପ୍ରବଳ ଭାବ ଧାରଣ କଲା । ସେହି ଆନ୍ଦୋଳନ କେବଳ ବଙ୍ଗ ଦେଶରେ ଆବଦ୍ଧ ନ ଥିଲା, ତାହାର ଡେଇଁ ଫଳେ ଭାରତବ୍ୟାପୀ ହେଲା । ସେହିବର୍ଷ କର୍ଜନ ସାହେବଙ୍କ ଅନୁକୂଳରେ ଗଙ୍ଗାମ ଓଡ଼ିଶା ସଙ୍ଘେ ମିଶିଥାନ୍ତା । ଶୁଭକାର୍ଯ୍ୟ ସଫଳତାର ସମ୍ମୁଖବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇଥିଲା, ମାତ୍ର ମାନ୍ଦ୍ରାଜର ତାତ୍କାଳିକ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କୁ ପେଶ୍ଵରଙ୍କୁ ସେ ପ୍ରସ୍ତାବ ଗ୍ରହଣ ଦେଲେ । ଲକ୍ଷ୍ମୀ କର୍ଜନ କୁଟ ନେଇ ବିରାଜି ଯିବାରୁ ପେଶ୍ଵରଙ୍କୁ ସାହେବ ବଡ଼ଲକ୍ଷ ଗାଦିରେ ବସିଲେ, ସୁତରାଂ ପ୍ରସ୍ତାବ ଗ୍ରହଣଦେବା ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସହଜ ହେଲା । ସେଥିରେ ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ହୃଦୟରେ ଘୋର ଆଘାତ ଲାଗିଲା । ଲକ୍ଷ୍ମୀ କର୍ଜନ ଦେଉଳ ତୋଳି ନାମ ରଖିବାକୁ ଯାଉଥିଲେ, ମାତ୍ର ପେଶ୍ଵରଙ୍କ ଅନ୍ୟପ୍ରକାରରେ ନାମ ରଖିଗଲେ । ତାଙ୍କର ଏ କାର୍ଯ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ପାସୋରିବ ନାହିଁ—ତାହା ପାସୋରିବାର କଥା ନୁହେଁ । ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଅଣା ଅକାନ୍ତର ସୃଷ୍ଟିତାରେ ସହାୟତା କରିଥିଲେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଓଡ଼ିଆ ମୁକ୍ତ ପ୍ରାଣରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ପେଶ୍ଵରଙ୍କୁ ଅଣିବାଦ କରୁଥାନ୍ତେ ଏବଂ ବାହୁ ଉତ୍ତୋଳନ କରି ତାଙ୍କର ଜୟଜୟକାର ଘୋଷଣା କରୁଥାନ୍ତେ, ମାତ୍ର ସେ ପଣ ତାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ନାହିଁ ।

ବଙ୍ଗଭଙ୍ଗ ସମୟରୁ ସ୍ଵଦେଶୀ ଆନ୍ଦୋଳନର ସୁନାମ ହେଲା । ସିଗାରେଟ ପରିବର୍ତ୍ତେ ସମସ୍ତେ ବଡ଼ ବ୍ୟବହାର କଲେ । ତାହା ପୁରୁଷ ବଡ଼ର ପ୍ରତୀକ ଥିଲା ନାହିଁ । ଯେଉଁଦିନ ସ୍ଵଦେଶୀ ବ୍ୟବହାର ଗୁଲୁଲୁ, ସେହି ଦିନଟି ବଡ଼ର ଜନ୍ମଦିନ । ଏହାଦ୍ଵାରା ସ୍ଵଦେଶୀ ସଦାର୍ଥର ଅଦର ହେଲା ଯଥା, ମାତ୍ର ସର୍ବ ବଡ଼ ପରିବର୍ତ୍ତରେ ଶଙ୍ଖାଧି ପରିବର ପରି ହେଲା । ଅନେକେ ଗୁଁ ଛଡ଼ି ବେଲପତ୍ର, ଭଲସା ପତ୍ର ଶିଙ୍ଘାର ପିଇଲେ—ଏହାହିଁ ପ୍ରକୃତ ସ୍ଵଦେଶୀ ଅଦର ।

ଗାନ୍ଧୀଜୀ ବାବୁ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ମାସିକ ପତ୍ରିକାର କଲ୍ପନା ଶୁଣି ଖୁସି ହେଲେ । ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ଉତ୍ସାହ, ଉପଦେଶ ଦେଲେ । ମୋତେ କହିଲେ—“ଆମର ବୃକ୍ଷ ପତ୍ରିକା ନାହିଁ, ଖଣ୍ଡେ ବାହାର କରିବାକୁ ମୋର ଉଚ୍ଛା ଥିଲା, ମାତ୍ର “ମଧୁସୂଦନ”ର ଭାର ସମ୍ଭାଳି ଆଉ ଖଣ୍ଡକର ଭାର ବହୁବା ସହଜ ନୁହେଁ—ସୁତରାଂ ସେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମନ ଦେଇ ପାରିଲ ନାହିଁ । ଯଦି ଗୋଟାଏ ସୁଯୋଗ ମିଳିଛି, ତେବେ ଛଡ଼ିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ତୁମ୍ଭେ ଯାଇ ପତ୍ରିକା ବାହାର କର । ପତ୍ରିକାର ପ୍ଲାୟିଂ ବକ୍ଷସ୍ ଆମରୁ ଭାଗିଲେ କିଛି ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଯେତେଦିନ ଚଳି ପାରିବ ତତ୍ତ୍ଵ, ଗୋଟାଏ ବାଟ ଆମେ ପଞ୍ଜୁ—କେହି ହେଲେ ସେ ବାଟରେ ଗୁଲୁବେ ।” ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ସଙ୍ଘରେ ମୁଁ ଗ୍ରହଣପୁର ଗଲି । ଭାବ ପତ୍ରିକାର ନାମ “ସ୍ଵଦେଶ ଲକ୍ଷ୍ମୀ” ଦେବାର ଡ୍ରୋ ହେଲା । ହିନ୍ଦ, ବଙ୍ଗାଳୀ, ତେଲଗୁ ଭାଷାର କେତେ ବୃକ୍ଷ, ଶିଳ୍ପୀ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ପୁସ୍ତକ ଏବଂ ପତ୍ରିକା ଅଣା ହେଲା । ପ୍ରାଥମିକ ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିଦେଇ ମୁଁ ଘରକୁ ଆସିଲି । କେତେ କାମର ବନ୍ଦୋବସ୍ତ କରିଦେଇ ସମ୍ପାଦକ ପରେ ଫେରିଗଲି । ଗୁଆମାଳ ନିବାସୀ ହରମୋହନ ମିଶ୍ର ନାମରେ ମୋର ଜଣେ ଛାତ୍ର ଗୁଲୁବି ଅଣାରେ ମୋ ସଙ୍ଘରେ ଗଲା । ଭୁବନ ବଙ୍ଗାଳରେ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଗୋଟିଏ ଭଲ ବସା ଭଡ଼ା ନେଇଥିଲେ । ବସାଟି ଖୁବ୍ ପ୍ରଶସ୍ତ, ବଙ୍ଗାର ମଧ୍ୟରେ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଜନଗହଳର ଉପଦ୍ରବ ନାହିଁ । ତଳେ ଉପରେ ଯଥେଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ । ଉପରେ ମୁଁ ଥାଏ, ତଳେ

ଶ୍ରେଷ୍ଠର ହୃଦ । ହରମୋହନ କମ୍ପୋଜ ଶିକ୍ଷି ସାତଟଙ୍କା ବେତନରେ ନିଯୁକ୍ତ ହେଲା । ବ୍ରହ୍ମପୁରର ସୁରୁଣା ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ସ୍ବଦେଶ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ସମ୍ବଳରେ ସରସର୍ଗ ହେଲା, ସମସ୍ତେ ସହାବୁଦ୍ଧି ପ୍ରକାଶ କଲେ । ପଶୁରାମ ବାବୁ ଶୁଣି ଖୁବ୍ ଖୁସି ହେଲେ । କହିଲେ, “ଅପଣ ମାସିକପତ୍ର ବାହାର କରନ୍ତୁ, ଅପଣଙ୍କ ଆୟ ବୃଦ୍ଧିରେ ମୁଁ ସାହାଯ୍ୟ କରିବି ।” କାର୍ଯ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ତାହାହିଁ ହୋଇଥିଲା । ଓଡ଼ିଶା ଗଡ଼ଜାତର ଠିକାଦାରମାନଙ୍କର ଅନେକ ମକଦ୍ଦମା ଗଞ୍ଜାମରେ ହୁଏ । ତାହାର ନଥିପତ୍ର ସବୁ କରଣୀ ଛଟା ଅକ୍ଷରରେ ଲେଖା ହୋଇଥାଏ । ତାହା କେହି ପଢ଼ି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ପଶୁରାମ ବାବୁ ସେସବୁ କାଗଜପତ୍ର ମୋତେ ଦିଅନ୍ତୁ । ମୁଁ ଭଲ ଅକ୍ଷରରେ ଉତ୍ତାର ଦିଏଁ । ଗୋଟାଏ ମକଦ୍ଦମାର କାଗଜପତ୍ର ଉତ୍ତାର ଦେଲେ ମୁଁ ଗୁରୁ ପାଞ୍ଚଟଙ୍କା ପାଏଁ । ପଶୁରାମ ବାବୁଙ୍କ କୋଠାକୁ ମୁଁ ପ୍ରତିଦିନ ଯାଏଁ । ସେ ମଧ୍ୟ ମୋ ବସାରେ ହୋଇ ବୁଲିବାକୁ ଯାଆନ୍ତି । ସୌହାର୍ଦ୍ଦ୍ୟ ଫଳେ ବଢ଼ି ଉଠିଲା । ସେ ବର୍ତ୍ତମାନ ପୁଅବା ବିଖ୍ୟାତ ବ୍ୟକ୍ତି—ସାର୍ ସରଶ୍ବରୀ ସାହୁ, ମୁଁ ଯାହାକୁ ତାହା । ତାଙ୍କୁ ବନ୍ଧୁ ବୋଲି କହିବାକୁ ଏବେ ସକୋଚ ବୋଧ କରୁଛି, ମାତ୍ର ଏହା ନିର୍ମଳ ସତ୍ୟ ଯେ—ତାଙ୍କପରି ପ୍ରବୃତ୍ତ ସୁବନ୍ଧୁ ବାସ୍ତବରେ ଦୁର୍ଲଭ । ତାଙ୍କର ଅସାଧାରଣ ପ୍ରତିଭା ଦେଖି, ଭବିଷ୍ୟତରେ ସେ ଜଣେ ଉତ୍କଳ ନିଧି ହେବେ ବୋଲି ମୁଁ ଯେଉଁ ଧାରଣା କରୁଥିଲି, ତାହା ସତ୍ୟ ହୋଇଅଛି ।

ଯଥା ସମୟରେ “ସ୍ବଦେଶ ଲକ୍ଷ୍ମୀ” ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ଗଞ୍ଜାମର ରାଜା, ଜମିଦାର ଏବଂ ସାଧାରଣ ବ୍ୟକ୍ତି ତାହାପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ପ୍ରଦର୍ଶନ କଲେ । ବୋର୍ଡ଼ଙ୍କ ଆଦେଶରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରାୟମେସ ସ୍କୁଲକୁ ପତ୍ରିକା ପ୍ରେରିତ ହେଲା । ସେଥିର ମୂଲ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ବଲି ପଠାଇ ବୋର୍ଡ଼ରୁ ଆଣିବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କଲେ । ତେଲୁଗୁ ଭାଷାରେ ବୈଷୟିକ ପତ୍ରିକା ଅନେକ ଅଛି । ତାହା ସବୁ ପଢ଼ି ଶାସ୍ତ୍ରୀ ବ୍ୟସଦେବ ହୁଅନ୍ତି, ମୁଁ ଗଣେଶ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଗଣେଶଙ୍କ ପୂଜା ହେବାର ସୌଭାଗ୍ୟ ନାହିଁ । ସ୍ବଦେଶଲକ୍ଷ୍ମୀ ମାସକରେ ପୁସ୍ତକାକାରରେ ବାହାରେ, ମୋତେ ଯଥେଷ୍ଟ ଅବସର ମିଳିଲା । ସେହି ସମୟରେ ମୁଁ ସାତ ଆଠଶତ୍ରୁ କୃଷି ପୁସ୍ତକ ଲେଖିଲି । ଲେଖିସାର ଶତ୍ରୁକରେ ଖଲିକୋଟ ରାଜା ହରିହର ମର୍ଦ୍ଦରାଜଙ୍କ ନାମରେ ଉତ୍ତର ଲେଖି ତାଙ୍କ ନିକଟକୁ ପଠାଇଦେଲି । ଗୁଣଗ୍ରାସ୍ଥ ରାଜା ମହୋଦୟ ଲେଖିଲେ—“ଯେତେ କୃଷି ପୁସ୍ତକ ଲେଖା ହୋଇଅଛି, ସବୁ ପଠାଇ ଦେଲେ ପ୍ରକାବନ୍ଧୁ ପ୍ରେସରେ ଛପାଇ ଦିଆଯିବ ।” ଆଜି ସେ କଥା ସ୍ମରଣ କରିବା ବେଳକୁ ଦେହ ଫୁଲି ଉଠୁଛି । ଏ କାଳରେ ସେ ଭଲ ଉଦାରତା, ବଦାନୀତା ଦେଖିବାକୁ ମିଳୁନାହିଁ । ଶଶି ଏ ଉତ୍ତର କଲି, ସାତ ଆଠଶତ୍ରୁ ଛପାଇ ଦେବାର ଆଦେଶ ହେଲା—ଏହାଠାରୁ ଅଧିକ ଆଉ କଅଣ ହୋଇପାରେ ? ପ୍ରତ୍ୟେକ ପୁସ୍ତକରୁ ହଜାରେ ଲେଖାଏଁ ଛପା ହେଲା । ପଶୁରାମ ବାବୁଙ୍କ ତେଜାରେ ଗଞ୍ଜାମ ଏସୋସିଏସନ ପାଞ୍ଚଶତ ପୁସ୍ତକ କିଣି ବିତରଣ କଲେ । ପୁସ୍ତକଗୁଡ଼ିକ ଖୁବ୍ ବିକ୍ରୟ ହେଲା । ଓଡ଼ିଶା ଗଡ଼ଜାତର ଅନେକ ରାଜା ଅଧିକ ସଂଖ୍ୟାରେ ପୁସ୍ତକ କିଣି ରାଜ୍ୟରେ ବାଣ୍ଟିଲେ । ପ୍ରଥମ ସମ୍ବରଣ ଶେଷ ହୋଇଗଲା । କଟକ ଉତ୍କଳ ସଭାର ସଭାପତି ସ୍ବର୍ଣ୍ଣୀୟ କଳ୍ପତରୁ ଦାସ ପୁସ୍ତକର ଦ୍ବିତୀୟ ସମ୍ବରଣ ଛପାଇ ପ୍ରତ୍ୟେକରୁ ପାଞ୍ଚଶତ ଲେଖାଏଁ କିଣିଥିଲେ । ସେ ମୋର ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ଉତ୍ସାହଦାତା ଥିଲେ । ତାଙ୍କଠାରୁ ମୁଁ ଯଥେଷ୍ଟ ସହାୟତା ଲାଭ କରୁ—ଅଛି । ମୋର “ଗୀତି କୁସୁମ” ଏହି ସମୟରେ ଛପା ହୋଇଥିଲା । ଏହି ସମୟରେ ଧର୍ମକୋଟ ରାଜାଙ୍କ ଅହାନମତେ ତାଙ୍କୁ ଯାଇ ଗଡ଼ରେ ସାକ୍ଷାତ୍ କଲି । ତାଙ୍କ ପ୍ରେସରେ ମେନେଜର ହୋଇ ରହିବା ସକାଶ ସେ ମୋତେ କହିଲେ । ମୁଁ ସ୍ୱୀକୃତ ହେଲି, ସବୁକଥା ଛାଡ଼ିଲି । ପ୍ରେସରୁ ବିତାଡ଼ିତ ମେନେଜର ଚିନ୍ତାମଣି ମିଶ୍ରଙ୍କର ବ୍ୟବହାରର ସାମ୍ପର୍କ ଛାଡ଼ିଲି ନାହିଁ । ସେ ମୋତେ ଗୋପନରେ ସାକ୍ଷାତ୍ କରି ତାଙ୍କର ଅବସ୍ଥା ଜଣାଇଲେ ଏବଂ ଏହା ମଧ୍ୟ କହିଲେ ଯେ, ଅପଣ

ଅସିଲେ ମୋର ଅଶୀ ଭରସା ଶେଷ ହୋଇଯିବ । ମୋର ଅନ୍ୟ ଅବଲମ୍ବନ ନାହିଁ, ଗୁଳିର ଖଣ୍ଡି ଗଲେ କୁଟୁମ୍ଭ ଉପବାସରେ ମରିବେ । ବ୍ରାହ୍ମଣର ବ୍ୟସ୍ତତା ଦେଖି ମନରେ ଦୁଃଖ ଜାତ ହେଲା । ସେହି ହେତୁରୁ ଗୁଳା ମହୋଦୟକୁ ସ୍ୱୀକୃତି ଦେଇ ସୁଦ୍ଧା ସେଠାରେ ରହିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ହେଲା ନାହିଁ । ସ୍ୱଦେଶ ଲକ୍ଷ୍ମୀର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିସାରି ଅସିବ ବୋଲି କହ ବ୍ରହ୍ମପୁର ଅସିଲ ।

ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ଅନେକଥର ବ୍ରହ୍ମପୁର ଅସନ୍ତି । ସଙ୍ଗରେ ଅଧିକ ଲୋକ ଥିଲେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବସା କରନ୍ତି, ଜଣେ ଦୁଇଜଣ ଥିଲେ ମୋ ବସାରେ ରହନ୍ତି । (ଦିନେ ମୋତେ କହିଲେ— “ଫକୀରମୋହନ ବାବୁଙ୍କ “ଭୁଲ୍ଲ ଭ୍ରମଣ” ପରି ତୁମ୍ଭେ ଗଞ୍ଜାମ ଭ୍ରମଣ ଲେଖ । ପ୍ରଜାବନ୍ଧୁରେ ତାହା ପ୍ରକାଶ କରିବା ।” ମୁଁ କହିଲି— “ଆପଣ ଉପକରଣ ଯୋଗାଇଲେ ମୁଁ ଲେଖିବି ।” ସେ ସ୍ୱୀକୃତ ହେଲେ, ସେହିଦିନ ବସି କେତେ ଟୀକା ଟିପ୍ପଣୀ ହୋଇଗଲା ।) ନାମ ଦେବାକୁ ମୁଁ ମନାକଲି, ଗଳମଣି କହିଲେ— “ମୋର ବି ସେହି ମତ, ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଜାବନ୍ଧୁରେ ବେନାମୀ ଭାବରେ ଗଞ୍ଜାମ ଭ୍ରମଣ ବାହାରିବା ଦରକାର । ଅନେକ ସେଥିରେ ଉଦ୍ଦେଶିକ ହୋଇ ଉଠିବେ— ଅକାରଣ ଶତ୍ରୁ ବୁଦ୍ଧି ହେବ, ସୁତରାଂ ବିପଦର ସମ୍ଭାବନା ।” ଏହାପରେ କଥା ହେଲା, ମୁଁ ପ୍ରତି ସପ୍ତାହରେ ପ୍ରଜାବନ୍ଧୁର ଦୁଇପ୍ରମୁଖ ପୁରୁଷ ହେଲାଭଳି ଗଞ୍ଜାମ ଭ୍ରମଣ ଲେଖି ପଠାଇବି, ତାହା ବିମଣ୍ଡ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବ । ତହିଁପରଦିନ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ରମ୍ଭାକୁ ଫେରିଗଲେ ।

ପ୍ରଜାବନ୍ଧୁରେ ଗଞ୍ଜାମ ଭ୍ରମଣ ବାହାରିଲା । ଖଣ୍ଡେ ଖଣ୍ଡେ ଲେଖା ହେଉଥାଏ, ଏଣେ ପହିକାରେ ବାହାରୁଥାଏ । ଗଞ୍ଜାମରେ ଗୋଟାଏ ଦୁଇପୁଲ ପଡ଼ିଗଲା । ଗଞ୍ଜାମ ଭ୍ରମଣ ପଡ଼ିବାକୁ ଲୋକଙ୍କର ଭାରି ଆଗ୍ରହ ଦେଖାଗଲା । ଏକଦରର ଦୁଇଭାରି ପ୍ରଜାବନ୍ଧୁର ଗ୍ରାହକ ହେବାର ଦେଖାଯାଇଅଛି । ଅନେକେ ତାହା ଅମୂଲ୍ୟରୁ ଗୋଟି କଣ୍ଠସ୍ଥ କରି ରଖିଲେ । ଖଣ୍ଡିକୋଟର କେତେ ଜଣ ଯୁବକ ଗଞ୍ଜାମ ଭ୍ରମଣ କଣ୍ଠସ୍ଥ କରିଥିବାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣ ମୁଁ ପାଇଅଛି । ଲେଖାର ପ୍ରଣାୟା କରି ଲେଖକର ନାମ ଜାଣିବା ସବାଣ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନକୁ ଅନେକେ ପତ୍ନୀ ଲେଖିଲେ, କେହି କେହି ରମ୍ଭା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଧାଇଁଲେ, ମାତ୍ର ନାମ କେହି ଜାଣି ପାରିଲେ ନାହିଁ । କମ୍ପୋଜରୁ ସେହି କାଗଜ ଯାଏ, ସେଥିରେ ନାମ ଥାଏ ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ପ୍ରେସ୍ କର୍ମଗୁଣକର ସୁଦ୍ଧା ଜାଣିବାର ଉପାୟ ଥିଲା ନାହିଁ । ବ୍ରହ୍ମପୁରରେ ପର୍ଶୁରାମ ବାବୁ ଏବ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ମୋର ଲେଖା ବୋଲି ଜାଣିଥିଲେ । ପର୍ଶୁରାମ ବାବୁ ପ୍ରତିଭାବାନ୍, ମୋର ଲେଖା ସେ ଅନେକ ପଢ଼ିଛନ୍ତି, ସୁତରାଂ ଲେଖାରୁ ଜାଣିପାରିଲେ । ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଜାଣିବା ପାଇଁ ଅନେକ ଚେଷ୍ଟା କଲେ, ମାତ୍ର ମୁଁ ବହୁଲ୍ଲଭ ଦେଲି । ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ସେଥିରେ ବିଶ୍ୱାସ ହେଲା ନାହିଁ, ସେ କହିଲେ— ଯେତେ ବୃଦ୍ଧ ପଛେ ପଡ଼ିତେ, ତୁମଛଡ଼ା ଲେଖକ ଆଉ କେହି ନୁହେଁ । କଅଣ କରିବି ଅଗତ୍ୟା ତାହାଙ୍କଠାରେ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେଲା । କେତେ ଲୋକ ଆଶୀର୍ବାଦ କଲେ, କେତେ ଜଳ ଉଠିଲେ । ବାରୁଆ ଖାଡ଼ଙ୍ଗା ମାନଦାନରେ ମକଦ୍ଦମା କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରଜାବନ୍ଧୁ ରେଜିଷ୍ଟ୍ରାର ନୋଟିସ୍ ଦେଲେ । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ସେ ନୋଟିସ୍ ମୋ ପାଖକୁ ପଠାଇ ଦେଲେ । କିଛି ଉତ୍ତର ନ ଦେଇ କିଛିଦିନ ନୀରବ ରହିବା ସବାଣ ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ଲେଖିଲି । ବାରୁଆ ମାଲିକଦାର ଜଣେ ଗୁଳାପର ସଙ୍ଗଠିକାନ୍ । ସାଧାରଣ ଜାଣିବୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ତାଙ୍କର ଉଦାସୀନତା ଦେଖି ଅଭିମାନ କରୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କଥା ମଧ୍ୟରେ ତାଙ୍କୁ ଲେଖା ଯାଇଥିଲା— “ଦେଶର ଶକ୍ତି କର ବି ହେବ ଖାଡ଼ଙ୍ଗା, କଣିଆଣ ଚିତାପାଣ୍ଡୁ ହେବ ଗୁରୁ ଆଡ଼ଙ୍ଗା ।” ଏତିକିରେ ତାଙ୍କର ମାନଦାନ ହେଲା । ପର୍ଶୁରାମ ବାବୁଙ୍କୁ ଯାଇ ପଚାରିଲି, ସେ କହିଲେ— “ଲେଖାରେ ଦୋଷର କଥା କିଛି ନାହିଁ, ଆପଣ

ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ଥାଉନୁ, ମଦଦମା ହେଲେ ମୁଁ ଜାଣେ ।” ଖାଡ଼ଙ୍ଗାଙ୍କ ନୋଟିସ୍ କଥା ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଶୁଣି ମୋତେ ଅଦୂର ବଳ ଦେଲେ, ମୁଁ ଅଶ୍ୱସ୍ତ ହୋଇ ରହିଲି ।

ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଯେଉଁଦିନ ଶୁଣିଲେ, ସେହିଦିନ ରେଲରେ ବାରୁଆ ଚାଲିଗଲେ । ଖାଡ଼ଙ୍ଗାଙ୍କୁ କହିଲେ—“ତୁମ୍ଭେ ପ୍ରଜାବନ୍ଧୁକୁ ନୋଟିସ୍ ଦେଇଛ, ଏ ବୁଦ୍ଧି ତୁମକୁ କିଏ ଦେଲା ? ଗଞ୍ଜାମ ଭ୍ରମଣରେ ଯାହା ଲେଖା ଯାଇଛି, ସେଥିରେ ମାନହାନିର କଥା କିଛି ନାହିଁ । ମଦଦମା କଲେ ତୁଛାଟାରେ ନିଜେ ନିଜେ ଅପମାନ ପାଇବ । ସେ ନୋଟିସ୍ ଫେରାଇ ଆଣ, ନଚେତ୍ ପ୍ରଜାବନ୍ଧୁରେ ବାହାରିଲେ ଲଜ୍ଜା ରଖିବାକୁ ସ୍ଥାନ ମିଳିବ ନାହିଁ । ଲେଖକ ଗଞ୍ଜାମବାସୀ ନୁହେଁ—ସେ ଜଣେ କଟକର ଟାଣୁଆ ଲୋକ, ସେ ଓଲଟି ତୁମକୁ ପକାଇପାରେ ।” ଖାଡ଼ଙ୍ଗା ଏହା ଶୁଣି ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ରମ୍ପା ଯାଇ ନୋଟିସ୍ ଫେରାଇ ଆଣିବାକୁ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ଶାସ୍ତ୍ରୀ କହିଲେ—“ଆଉ ଫେରାଇ ଆଣିବ କ’ଣ, ସେହୁଠାରେ ଚିର ପକାଇବ । ତୁମେ ଆଉ କିଛି ନ କର ତୁନି ହୋଇ ରୁହ ।” ଖାଡ଼ଙ୍ଗା ସ୍ୱୀକୃତ ହେଲେ, ଗୁଲେୟାଶାସ୍ତ୍ରୀ ଆସି ମୋତେ ସବୁ କହିଲେ । ଦୈବାଦ୍ ସେଦିନ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନେ ଆସି ସେଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ଥିଲେ । ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ କଥା ଶୁଣି ଗୋଟାଏ ଅନନ୍ଦ—ଦ୍ୱାସର ତରଙ୍ଗ ଖେଳିଗଲା । ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ତରମତ ଏବଂ ବିଚିତ୍ର ଗୃହସ୍ୱର ଆମେ ଦୁହେଁ ପ୍ରଶଂସା ନ କରି ରହି ପାରିଲୁଁ ନାହିଁ ।

ପରଲୀର କେତେ ଜଣଙ୍କ କଥା ଶେଷରେ ଲେଖା ଯାଇଥିଲା—“ଆଉ କେତେ ଜଣ ଯାଇ କସି ବେଳୁ ପାତ, ଦେଶ ଦେଶ ବୋଲି ହେଉଛନ୍ତି ବୁଦ୍ଧନାଶ ।” “ଆ—ରେ ବଳଦ ମୋତେ ବନ୍ଧୁ” ନ୍ୟାୟରେ ଗ୍ରମବୃଷ୍ଟି ମିଶ୍ର ଏ କଥାକୁ ନିଜ ଦେହକୁ ଟାଣି ମାଡ଼ ଉଠିଲେ । ରମ୍ପା ଯାଇ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କୁ ଲେଖକର ନାମ ପଚାରିଲେ, ପୁଣି ବ୍ରହ୍ମପୁର ଆସି ମୋତେ ପଚାରିଲେ । ତାଙ୍କ କଥାରୁ ବୋଧ ହେଲା—ମୋ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି ସନ୍ଦେହ । କିନ୍ତୁ ମୁଁ ଏଣୁତେଣୁ କହି ବହୁଲ ବହୁଲ କରିଦେଲି । ଗଞ୍ଜାମ ଭ୍ରମଣ ପାଇଁ ତାରିଖୀ ତରଣ ରଥଙ୍କ ପରି ଉତ୍ତେଜିତ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ମୋ ପ୍ରତି ଗୋଟାଏ ବ୍ୟର୍ଥ ଅଟେ ବହୁଥିଲେ । ମୁଁ ସେମାନଙ୍କୁ ନିନ୍ଦା କରି ନାହିଁ, ଲେଖାର ଭାବ ନ ବୁଝି ସେମାନେ ବୃଥା ଭ୍ରମରେ ପଡ଼ିଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁରେ ଅଭିଧାନକାର ନନ୍ଦ ପଣ୍ଡିତେ ବି ଜଣେ । ଏତେ ଲଘୁ ଛପାରେ—ଏତେ କଟକଣାରେ ସୁଦ୍ଧା ମୋର ନାମ ବାହାର ପଡ଼ିଲା । ଅନେକ ବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତି ମୋତେ ଧନ୍ୟବାଦ ଦେଇ ପଡ଼ି ଲେଖିଲେ । ଗଞ୍ଜାମର ଅଦର୍ଶ ନେତା ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ନରସିଂହ ଦାସ ତେତେବେଳେ ସର୍ବ୍ବେକ୍ଷକାର କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଗଞ୍ଜାମ ଭ୍ରମଣ ପଡ଼ି ସେ ମୋତେ ଦେଖିବାକୁ ଆସି କୁଣ୍ଡାଇ ପକାଇଲେ । ନରସିଂହ ବାବୁ ପ୍ରବୃତ୍ତରେ ନରସିଂହ । ସେ ଯେପରି ନିର୍ଭୀକ, ସେହିପରି ସ୍ୱସ୍ଥବାସ । ଇଂରାଜରେ ଅସାଧାରଣ ଦକ୍ଷତା ତାଙ୍କର ଥିଲା । ସେ ଠିକ୍ ସାହେବମାନଙ୍କ ପରି ଇଂରାଜୀ ଉଚ୍ଚାରଣ କରନ୍ତି । ତାଙ୍କୁ ତେଲଙ୍ଗାମାନେ ସୁଦ୍ଧା ଭୟ ଭକ୍ତି କରୁଥିଲେ । ଗଞ୍ଜାମର ଓଡ଼ିଶାରେ ମିଶାଇବା ପାଇଁ ସେ ବ୍ୟାବୃତ୍ତ ହେଉଥିଲେ—ସେ ଦିଗରେ ସେ ଅନେକ କାର୍ଯ୍ୟ କରି ଅଛନ୍ତି । ନରସିଂହ ବାବୁ ମୋତେ ଠିକ୍ ସାନ ଭାଇ ପରି ସ୍ନେହ ଏବଂ ଗୁରୁ ପରି ଭକ୍ତି କରୁଥିଲେ । ଗଞ୍ଜାମ ଭ୍ରମଣର ଲେଖକ ବୋଲି ମୁଁ ଚିନ୍ତା ପଡ଼ିଗଲା । ସତ୍ୟକୁ ଗୋପନ କରି ଦୁଃଖ ନାହିଁ । ତାଲେ ପାଣିରେ ସତ୍ୟକୁ ବୁଡ଼ାଇ ରଖିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସମୟରେ ସେ ଆସେ ଆସେ ଉପରକୁ ଭାସି ଉଠେ । ଗଞ୍ଜାମ ଭ୍ରମଣ ଲେଖିଲା ପରେ ଗଞ୍ଜାମରେ ମୋର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ବଢ଼ି ଉଠିଲା ।

ବ୍ରହ୍ମପୁରର ରତ୍ନାକର ପଟ୍ଟନାୟକ ମୋର ଜଣେ ପ୍ରିୟତମ ବନ୍ଧୁ । ସେ ପି. ଡବ୍ଲୁଇଉ-ନ ଅଫିସରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ରତ୍ନାକର ବାବୁ ଚୈତନ୍ୟ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ, ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର

ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞ । ଅସିସରୁ ଫେରିବା ବେଳେ ମୋ ବସାରେ ଆସି ଦୁଇଗଣ୍ଡା ବସନ୍ତି । ଗୀତାର ଆଲୋଚନା ହୁଏ । ତାଙ୍କର ଦକ୍ଷତା ଦେଖି ଗୀତାର ସରଳ ଗଦ୍ୟାନ୍ତବାଦ କରିବାକୁ ମୁଁ ତାଙ୍କୁ କହୁଛି । ତାହା ପରଦିନଠାରୁ ସେ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଲାଗିଗଲେ । ବୋଧ ହେଲା—ଯେପରି ସୂର୍ଯ୍ୟ ତାଙ୍କର ସେହି ଇଚ୍ଛା ଥିଲା, ମାତ୍ର ସେଥିଲାଗି ସେ କାହାରଠାରୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନା ପାଇ ନ ଥିଲେ । ଯେଉଁଦିନ ଯେତିକି ଲେଖିଆଅନ୍ତି, ସେଦିନ ସନ୍ଧ୍ୟାପରେ ତାହା ଆଲୋଚିତ ହୁଏ । ଅନ୍ତବାଦ ଶେଷ ହେଲା, କେତେବର୍ଷ ପରେ ପୁସ୍ତକାକାରରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ସେ ଗୀତାଗଣ୍ଡି ଖୁବ୍ ସୁବୋଧ ହୋଇଥିଲା ।

ଜଣେ ତେଲଙ୍ଗା ଯୁବକ ଦିନେ ଆସି “ଦଣ୍ଡମ୍ ଆୟା” ଉଚ୍ଚାରଣ ପରେ କହୁଲା— “ମୁଁ କମ୍ପାଉଣ୍ଡର ପାସ୍ କର କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଛି, ମାତ୍ର ଓଡ଼ିଆ ଜାଣି ନ ଥିବାରୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଯୋଗ ଦେଇ ପାରୁ ନାହିଁ । ଦୟାକରି ଟିକିଏ ଓଡ଼ିଆ ପଢ଼ାଇ ଦେଲେ ପସନ୍ଦ ଦେଇ ନଥାଏ ଗୁରୁଗଣରେ ଯୋଗ ଦେବ । ଆପଣଙ୍କର ଧର୍ମ ହେବ, ମୁଁ ଗରିବ—ମୋର ପ୍ରାର୍ଥନା ଏତିକି ।” ଯୁବକ ଠିକ୍ ଏହିପରି କହି ନ ଥିଲା । ସେ ଯେଉଁ ବଚନ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ କଥା କହିଥିଲା, ତାହାର ଭାବ ଲିଖିତ ହେଲା । କହିବା ଭାଷାରୁ ବୋଧ ହେଲା, ଯୁବକ ବାସ୍ତବରେ ଅଭାବଗ୍ରସ୍ତ ଏବଂ ଅଭାବ । ମନଟା ଆଦୃତ୍ତୋଇ ଅସିଲା, ତାକୁ ଓଡ଼ିଆ ଶିଖାଇ ଦେବାକୁ ସ୍ୱୀକୃତି ହେଲା । ଆଉ ତାହାର ଅନନ୍ଦ କହିଲେ ନ ସରେ । ବାରମ୍ବାର “ଦଣ୍ଡମ୍ ଆୟା” କହି ଭକ୍ତିରେ ଭାଙ୍ଗି ପଡ଼ିଲା । ପ୍ରଥମ ଦିନ ଆସି ସ୍ୱର ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ ଶିଖିଗଲା । ବର୍ଣ୍ଣବୋଧର ଓଡ଼ିଆ ଅକ୍ଷର ତଳେ ତେଲୁଗୁ ଅକ୍ଷରରେ ଲେଖି ସହଜରେ ଚିହ୍ନିଗଲା । ଯୁବକ ଶିକ୍ଷିତ, କହିଦେଲାପଣି ଧର ନେଲା । ଦ୍ୱିତୀୟ ଦିନ ଆସି ବନାନ ଶିଖିଲା, ତୃତୀୟ ଦିନ ସାନ ସାନ ଶବ୍ଦ ଦୁଇପୁଷ୍ପା ପଢ଼ିଗଲା । ସେହିଦିନଠାରୁ ଆଉ ଦେଖା ଦର୍ଶନ ନାହିଁ । ପ୍ରାୟ ଛଅ ସାତ ମାସ ପରେ ଦିନେ ଅକସ୍ମାତ୍ ବାଟରେ ଦେଖା ହୋଇଗଲା । ବୃତ୍ତଜ୍ଞତା ପ୍ରକାଶ କରି ଯୁବକ କହୁଲା—“ପଣ୍ଡିତ ଗାରୁ, ଆପଣଙ୍କ ଦୟାରୁ ଆମେ ଓଡ଼ିଆରେ ପାସ୍ ହୋଇଗଲା ।” ମନେ ମନେ କହୁଛି—ତୋ ମୁଣ୍ଡଗଣ୍ଡି ହୋଇଗଲା—ଓଡ଼ିଆ କଥାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ? ଭିନ୍ନଟା ଦିନରେ ତୁ ଓଡ଼ିଆରେ ଭଣ୍ଡାରୁଣି ପଣ୍ଡିତ ହୋଇ ଉଠିଲୁ । ଏଣୁ ତେଣୁ କେତେକ କଥା କହି ସେ ବିଦାୟ ହୋଇଗଲା । ସେ କଥାର ଭାବାର୍ଥ ଏହି ଯେ, ଓଡ଼ିଆ ପସନ୍ଦରେ ପ୍ରକାଶ ବିବେଚିତ ହୋଇ ଅବାଧରେ କମ୍ପାଉଣ୍ଡର ଗୁରୁଗଣ କରୁଅଛ । ତେଲଙ୍ଗାମାନେ ଏହିପରି ଓଡ଼ିଆରେ ପାସ୍ କରନ୍ତି । ଉପର ଅଧିକାଂଶ ତ ସ୍ୱକାଶ, ସେ ଯେଉଁ ଅସୁବିଧା ଓଡ଼ିଆ କହନ୍ତି, ତାଙ୍କ ପାଖରେ ଦୁଇଟା ଭଙ୍ଗା ଭଙ୍ଗା ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦ କହିଲେ ପାସ୍ ନ ହୋଇ ତାର ବାସ୍ତବ ଗୁଣନାହିଁ, କୁଅଡ଼େ ଯିବ । ପରାକ୍ଷର ପରାକ୍ଷରୀ ଦୁହେଁ ଧନ୍ୟ—ଦୁହେଁ ବୃତ୍ତାର୍ଥଧନ୍ୟ ।

ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ପ୍ରେସ୍‌ରେ ଜଣେ ସ୍ଥାନୀୟ ଦକ୍ଷ ଯୁବକ କମ୍ପୋଜିଟର କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲା । ବୟସ ପ୍ରାୟ ୨୦।୨୧ ବର୍ଷ ହେବ । ଚନ୍ଦ୍ରକଳାରେ ତାହାର ପାରଦର୍ଶିତା ଅସାଧାରଣ । ଲୁହା ପ୍ରେସ୍‌କୁ ଦେଖି ସେ ଗୋଟାଏ କାଠ ପ୍ରେସ୍ ନିଜ ହାତରେ ତିଆରି କରୁଥିଲା । ସେ ମୋତେ ଆପଣ ବୋଲି ସମ୍ବୋଧନ କରେ । ଦିନେ ଖଣ୍ଡେ ଛବି ଆଣି ମୋତେ ଦେଖାଇ କହୁଲା— “ଭଲ ହୋଇଛି ନା ଦେଖନ୍ତୁ ଆପଣେ, ମୁଁ ଏହାକୁ କରୁଛି ?” ଛବି ଖଣ୍ଡି ରବି ବର୍ମାଙ୍କ ମେନକା ବିଶ୍ୱାମିତ୍ରର ଅବକଳ ଯନ୍ତ୍ର ସମ୍ବରଣ । ଯେଉଁଠାରେ ଯେଉଁ ରଙ୍ଗ ଦେବାର ତାହା ଦିଅ ହୋଇଅଛି । ମୁଁ କହୁଛି—ତୁମ୍ଭେ କଅଣ ଏହାକୁ ହାତରେ ଆଙ୍କିଛ ? ସେ କହୁଲା—“ନୁହେଁ ଖୋଳ ମୋ କାଠ ପ୍ରେସ୍‌ରେ ଛପି ନେଇଛି । ଆପଣ ଦୟାକରି ଥରେ ଗଲେ ମୋର ପ୍ରେସ୍ ଦେଖନ୍ତେ ।” କଥାଟା ଅଶୁଣି ବୋଧହେଲା । ଗୁରୁଟା ବେଳକୁ ଘାଇ ପ୍ରେସ୍ ଦେଖି ଆସିବ

ବୋଲି ତାକୁ କହି ମୁଁ ପଶୁରାମ ବାବୁଙ୍କ ପାଖକୁ ଗଲି । ଛବିଖଣ୍ଡି ଦେଖାଇ ତାହାର ଇତିହାସ କହିଲି । ସେ ସୁଦ୍ଧା ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେଲେ ଏକ ପ୍ରେସ୍ ଦେଖିବାକୁ ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କଲେ । ସେହିଦିନ ଚାରିଟାବେଳେ ଦୁହେଁ ମିଶି ପ୍ରେସ୍ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ । ଦେଖିଲୁଁ କାଠ ପ୍ରେସ୍ଟି ଅବକଳ ଲୁହାପ୍ରେସ୍ ଅନୁକରଣରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ । ଭଙ୍ଗା ଶ୍ରେଷ୍ଠରେ କୁଳ ଖୋଳି ସେହି ପ୍ରେସ୍ରେ ଛପା ହୁଏ । ରଙ୍ଗବନ୍ୟାସ ପ୍ରଣାଳୀ ଏପରି ଚମତ୍କାର ଯେ, ଛପିବା ବେଳେ ଯେଉଁ ରଙ୍ଗ ଯେଉଁଠି ଲାଗିବାର ଲାଗିଯାଏ । ଲୋକଟା ଶିଳ୍ପ ବିଦ୍ୟାରେ ଖଡ଼ି ଛୁଇଁ ନାହିଁ, ଆଧୁନିକ ଶିଳ୍ପଯନ୍ତ୍ର ସ୍ତମ୍ଭରେ ବି ଦେଖିନାହିଁ, ତାହାର ଏ ଶିକ୍ଷାସ୍ଥାନ ପଟୁତାରେ ପଶୁରାମ ବାବୁ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇଗଲେ । କହିଲେ—ଏ ଯେବେ କୌଣସି ଶିଳ୍ପଶାଳାରେ କିଛି ଦିନ ପଢ଼ି ଆସନ୍ତା, ତେବେ ଜଣେ ବିଜ୍ଞାତ ଶିଳ୍ପୀ ହୋଇ ପାରନ୍ତା । ସିବାକୁ ଇଚ୍ଛାକଲେ ମୁଁ କିଛି ସାହାଯ୍ୟ କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଲୋକଟି ଅସ୍ପୀକୃତ ହେଲା । କହିଲା—ମୁଁ ଗଲେ ମୋର ପରିବାର କିପରି ବଞ୍ଚିବେ ? ମୋ ଛଡ଼ା ଉପାର୍ଜନ କରିବାକୁ ଆଉ କେହି ନାହିଁ । ବାସ୍ତବିକ୍ କଥା, ଯାହାର କାନ ଅଛି ତାହାର ବୁଣ୍ଡଳ ନାହିଁ, ପୁଣି ଯାହାର ବୁଣ୍ଡଳ ଅଛି, ତାହାର କାନ ନାହିଁ—ଏହି ତ ଦୁନିଆଁର ହାଲ । ତେବେ ବ୍ୟାତା ଅସ୍ଥାନରେ ଭିତ ପ୍ରତିଭା ଦିଅନ୍ତି କାହିଁକି ? ବଣର ମାଲିଙ୍ଗ ପରି ତାହା ବଣରେ ମଉଳି ଯାଏ ।

ସେ ବର୍ଷ ଗଞ୍ଜାମରେ ଉତ୍କଳ ସମିଳନୀର ବାର୍ଷିକ ଅଧିବେଶନ ହେଲା । ବ୍ରହ୍ମସ୍ପରର ବାବୁଙ୍କ ପଡ଼ିଆରେ ମଣ୍ଡପ ନିର୍ମିତ ହେଲା । ବାଦାମୀ ରଙ୍ଗର ଜାଗାୟ “ପାଗ”ର ଆଦର ତେତେବେଳେ ବିଶେଷ ପରିମାଣରେ ଦେଖାଯାଉଥିଲା । କଟକର ଜଣେ ମୁସଲମାନ ସମିଳନୀ ସ୍ଥାନରେ ଜାଗାୟ ପାଗ ବିକିକରେ । ଯାହା ମୁଣ୍ଡରେ ଜାଗାୟ ପାଗ ନ ଥାଏ, ଜାଗାୟତାରେ ସେ ଭଣା ବିବେଚିତ ହୁଏ । ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କର ଜାଗାୟ ଚିତ୍ରରୂପେ ତାହା ଧାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିଲା । ସମିଳନୀ ସଭାରେ ଜାଗାୟ ପାଗର ଚେଉଁ ଖେଳୁଥିଲା, କିନ୍ତୁ କେତେ ବର୍ଷ ହେଲା ଆଉ ଜାଗାୟ ପାଗର ଆଦର ବା ବ୍ୟବହାର ଦେଖା ଯାଉନାହିଁ । ଏହିପରି ଅମର ଅନେକ କାମ ହୁଏ—ପ୍ରଥମେ ଆଡ଼ମ୍ବର ପାଟି ପଡ଼େ, ମାତ୍ର ବହାରମ୍ବେ ଲଘୁଟିଯାଏ । କାର୍ଯ୍ୟ ବିଶେଷରେ ଲଘୁଟିଯାଏ ହୁଏ ନାହିଁ—ଲୋକ କିଛି ସୁ ହୁଏ ।

ପ୍ରଥମ ଦିନ ସଭାରେ ଗୋଟାଏ ଅଭିନୟ ପରି ଅଭିନବ କାଣ୍ଡ ଘଟିଗଲା । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କର ବହୁ ଗୁଣ ସତ୍ତ୍ୱେ ସାନ ଦୋଷ ଥିଲା । ସଭା ମଧ୍ୟରେ କଥା କହୁଁ କହୁଁ ତାଙ୍କ ହୃଦୟରୁ ନିଷିଦ୍ଧ ପାଗୟର ଆଦ୍ରାଣ ପାଇ ମଧୁବାବୁ ବିଚଳିତ ହୋଇ ଉଠିଲେ । କାନ୍ଦ ପକାଇ କହିଲେ—ମୋର ମାତୃସୁକ୍ତା ନଷ୍ଟ ହେଲା, ମୁଁ ଅଜି ଏହିଠାରେ ଏ ସମିଳନୀକୁ ଯୋଡ଼ି ପକାଇବି । ଏହିପରି ଅନେକ ଆକ୍ଷେପ କରି ଗାରବ ହୋଇ ବସି ରହଲେ । ବଡ଼ ଖେମଣ୍ଡର ରାଜା ଉଠି ଖେ କଥାକୁ ସମର୍ଥନ କରି କହିଲେ—ଯେଉଁ ପାପିଷ୍ଠ ଅନାଚାର କରିଛ, ସମିଳନୀ ସଭାରୁ ତାକୁ ବାହାର କରି ଦିଅଯାଉ । ପୁଣି ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ କରିବା ସକାଶ ବାଧ୍ୟ କରାଯାଉ । ଏହିପରି ତର୍କନ ଗର୍ଜନ ଲାଗିଥିବା ବେଳେ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ସଭାରୁ ଚାଲିଗଲେ । ଶେଷରେ ସୁରଙ୍ଗୀ ରାଜା ଉଠି କହିଲେ—ଏ ଜାତିଆଣ ସଭା ନୁହେଁ, ଏଠାରେ ଦୋଷର ବିଚାର ହୁଏ ନାହିଁ । ଏଠାକୁ ନାନା ଶ୍ରେଣୀର—ନାନା ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଲୋକେ ଆସିବେ—ଓଡ଼ିଆ, ତେଲଙ୍ଗୀ, ମୁସଲମାନ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟିାନ ସମସ୍ତେ ଆସିବେ, ସମସ୍ତେ ଗଙ୍ଗାଜଳରେ ପେଟ ଧୋଇ ଆସିବା ପାଇଁ କିଛି ନୋଟିସ ଦିଆଯାଇ ନାହିଁ । କାହାର କି କୁ ଅଭ୍ୟାସ ଥାଉଯାଉ, ତାହା ଆଲୋଚନା କରି ଜାଗାୟ କଳକ ଦୋଷଣା କରିବା କି ଭିତର ? ବରଂ ସେହିପରି ସ୍ଥାନ ଆଲୋଚନାରେ ମାତୃମଣ୍ଡପ ଅପବିତ୍ର ହୋଇଯାଉ ।” ଏହିପରି ଅନେକ କଥା ଲାଗିଲା । ବଡ଼ଖେମଣ୍ଡର ରାଜା ଥରକୁ ଥର ଉଠି ପ୍ରତିବାଦ କରୁଥାଆନ୍ତି । ସମିଳନୀ ମଣ୍ଡପରେ ଦୁଇରାଜାଙ୍କର ଏହିପରି ଖଣ୍ଡେ ବାକ୍ୟାୟୁକ ଲାଗିଗଲା । ସମସ୍ତେ ଗାରବ

ହୋଇ ତହିଁ ପିତୃଲାପର ସଭାରେ ବସିଥାଆନ୍ତି । କେହି ସାହସ କରି କିଛି କହୁ ନଥାନ୍ତି । ମଧୁବାରୁ ମାନକରି ବସିଥାନ୍ତି । କେତେକ କ୍ଷଣ ପରେ ଗୌରୀଶଙ୍କର ସ୍ବୟଂ ଉଠି କହଲେ—“ପୁଜା କେବେ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ ନାହିଁ । ତାହାର କୌଣସି ଅଙ୍ଗ ଅପବିତ୍ର ହେଲେ ତାହୁଁ ସ୍ବପ୍ନାର କରିନେବାକୁ ହୁଏ, ମାତ୍ର ପୁଜା ବନ୍ଦ ହୁଏ ନାହିଁ ।” ଏହା ଶୁଣି ସଭାରୁ ଘନ ଘନ କରତାଳି ଧ୍ବନି ଉଠିଲା, ପରେ ଯଥାବଧି ସମ୍ମିଳନୀ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ତେଲଗୁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକ ବର୍ଣ୍ଣିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତି ସଭାରେ ଯୋଗ ଦେଇଥିଲେ । ମଧୁବାରୁଙ୍କର ଏରୂପ ବ୍ୟବହାରକୁ ସେମାନେ ପସନ୍ଦ କରି ନ ଥିଲେ । ବାସ୍ତବରେ ଚିତଉର୍ଜିତା ଛଡ଼ି ବନ୍ଦ ଗଣିବା ପରି ଏ କଥା । ବ୍ୟକ୍ତିଗତ କଳଙ୍କ ପଦାରେ ପକାଇଲେ ସେ କଳଙ୍କ ଯେ ଜାତିକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିବ—ମଧୁବାରୁଙ୍କ ଭଳି ଚତୁର ବିଚକ୍ଷଣ ବ୍ୟକ୍ତି ଏହା କ'ଣ ଜାଣି ନ ଥିଲେ ? ମାତ୍ର “ମୁନେରସି ମତିଭ୍ରମଃ” ବୋଲି ଯେଉଁ କଥା ଅଛି—ତାହା ମିଥ୍ୟା ନୁହେଁ ।

ସେହିଦିନ ସଭାରେ ବିଦ୍ୟାବିହାରୀଙ୍କ ବ୍ୟାପାର ପରାମର୍ଶ ଲାଗିଲା । ଗୋକୁଳାନନ୍ଦ ତୌଧୁଗ୍ର, ଗଞ୍ଜାମର କେତେ ଜଣ ନେତା ସେ ପରାମର୍ଶରେ ଯୋଗ ଦେଇଥିଲେ । ବିଦ୍ୟାବିହାରୀ ଅପମାନର ପ୍ରତିକାର ସକାଶ ପରାମର୍ଶ ଲାଗିଲା । ମାତ୍ର ନରସିଂହ ଦାସ ସେଥିରେ ମତ ଦେଲେ ନାହିଁ । କହଲେ—“କଳଙ୍କକୁ ଘାଣ୍ଟିଲେ ଦୁର୍ଗନ୍ଧ ବାହାରିବ, ସୁତରାଂ ତାହୁଁ ନ ଘାଣ୍ଟିବା ଭଲ—ସେ ଭିତରେ ପଡ଼ି ମିଳାଇ ଯାଉ । ସୁରଙ୍ଗୀ ସକା ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରତିବାଦ କରିଛନ୍ତି । ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଧିକ ଆଉ କିଛି କରିବା ମୋର ମତ ନୁହେଁ ।” ବାସ୍ତବରେ ମୁହଁରେ କେହି କହୁବାକୁ ତ ସାହସୀ ହେଲେ ନାହିଁ, ପଛରେ ବିଚାର କରି ଫଳ କ'ଣ ? ତାହା ସ୍ବଭାବର ପ୍ରତିଫଳ ସିନା ।

ସମ୍ମିଳନୀ ବାସ୍ତି ଦିନ ସେହି ସମ୍ମିଳନୀ ମଣ୍ଡପରେ ସ୍ବପ୍ନାର ସମ୍ମିଳନୀ ବସିଲା । ତେଣେ ଖଲିକୋଟ ବଙ୍ଗାଳାରେ କରଣ ସମ୍ମିଳନୀ ହେଉଥାଏ । ମୁଁ ସେଠାକୁ ଯିବାରୁ ସ୍ବପ୍ନାର ସମ୍ମିଳନୀରେ ଯୋଗ ଦେଇ ପାରୁନି ନାହିଁ । କରଣ ସମ୍ମିଳନୀରେ ମୁଁ ଗୋଟିଏ ଦୀର୍ଘ ପ୍ରବଚନ ପାଠ କରିଥିଲି । ସେଥିରେ କରଣ ଜାତିର ଅଗତ, ବର୍ତ୍ତମାନ ଏବଂ ଭବିଷ୍ୟତ୍ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରବଚନ ଗୋକୁଳାନନ୍ଦ ବାହୁ ନେଇଗଲେ । କେତେ ବର୍ଷ ଯାଏ ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀର ଅଧିବେଶନ ହେଲା—ଅନେକ ପ୍ରସ୍ତାବ ହେଲା—ବଡ଼ ବଡ଼ ବକ୍ତୃତା ହେଲା, ମାତ୍ର ତେତିକରେ ଶେଷ । ଏହିପରି ଅସ୍ଥାୟୀ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଅମ ଜାତିର ଗୋଟିଏ ହୁଏନା । ଯଦୁ, ତେଣ୍ଡା, ଅଧ୍ୟବସାୟ ବନା କୌଣସି ଅନୁଷ୍ଠାନ ଟେକିପାରେ ନାହିଁ । ଆମେ ହୃଦୟର ଉଠିଯାଉଁ, ପୁଣି ଦସ୍ କରି ନିଉଁଯାଉଁ, ଏ ଦୋଷ କ'ଣ ସୁଧୁରିବ ନାହିଁ ?

ଅନେକ ବଡ଼ ବଡ଼ ବକ୍ତା ସମ୍ମିଳନୀରେ ବକ୍ତୃତା କରିଥିଲେ, ମାତ୍ର ତଣ୍ଡାହଟା ସ୍ବମନ୍ତ୍ର ପଞ୍ଜନାୟକଙ୍କ ବକ୍ତୃତା ସବୁଠାରୁ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା । ସତ୍ୟ ଏବଂ ଦର୍ଶନମାନେ ମନ୍ତ୍ରମୁଖ୍ୟ ପରି ଲାଗିବରେ ତାଙ୍କ ବକ୍ତୃତା ଶୁଣୁଥିଲେ । ସକଳ ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକ ବୁଝିପାରୁଥିବା ଭଳି ସରଳଭାଷାରେ ସେ ଦୁଇଦିଗ୍ଧା କାଳ ଅନଗଳ କହି ଚାଲିଯାଉଥିଲେ । କିଛି ଭାବିବା ପାଇଁ ସେ ମୁହଁଉଁ ମାତ୍ର ଅବସର ନେଇ ନ ଥିଲେ । ଅଭ୍ୟାସ କଲାପରି ଧୀର ଭାବରେ କଥାଗୁଡ଼ିକୁ ସଜାଇ କହି ଯାଉଥିଲେ । ତାଙ୍କ ବକ୍ତୃତା ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦ ବି ଅନର୍ଥକ ବା ଅଧିକ ନ ଥିଲା । କହୁବାର ଭଙ୍ଗୀ ମଧ୍ୟ ଚମତ୍କାର । ତେଲଙ୍ଗାମାନେ ତାଙ୍କ ବକ୍ତୃତା ଶୁଣି ମୁଗ୍ଧ ହୋଇଯାଉଥିଲେ । କେତେଦିନ ଯାଏଁ ଗଞ୍ଜାମରେ ତାଙ୍କର ନାମ ଶେଷି ଚାଲିଲା । ସମସ୍ତଙ୍କ ମୁଖରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରଶଂସା ଶୁଣାଗଲା । ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହିପରି ବକ୍ତା ଆଉ କେତେ ଥିବେ ବୋଲି ମୋର

ତେଲଙ୍ଗା ବଜ୍ରମାନେ ମୋତେ ପଚାରିଥିଲେ । ମୁଁ ସଞ୍ଜେପରେ କହୁଥିଲି ଅନେକ ଅଛନ୍ତି । ଏହା ଶୁଣି ସେମାନେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । କେହି କେହି ବକ୍ତୃତା ଦେବାବେଳେ ଘରପୋଡ଼ିଆ ହୁଏ ଉଚ୍ଚୁକ୍ତ । ତାହା ମନ ଦୁହେଁ—ସେଥିରେ ନିଜର ତେଜସ୍ବିତା ପ୍ରକାଶ ପାଏ । ମାତ୍ର ରାମକୃଷ୍ଣ ବାବୁ ସେ ପ୍ରକୃତିର ବକ୍ତା ନୁହଁନ୍ତି । ତାଙ୍କ ବକ୍ତୃତାରେ ଗୋଟିପୁଅ ପିଲା ପରି ଅଙ୍ଗ ସମ୍ପାଳନ, ହାତଗୋଡ଼ ଛଟା ବା ବାର ଗର୍ଜନ ଥିଲା ନାହିଁ । ଅଜକାଲି ତତ୍ପରୀୟାରେ ଛତୁ ଫୁଟିଲା ପରି ଯେତେ ବକ୍ତା ବାହାରିଲେଣି, ସେ କାଳରେ ଏତେ ନ ଥିଲେ । ଏକାଳରେ ଖଟପିଲାଠାରୁ ପେଟପିଲାଯାଏଁ ସମସ୍ତେ ବକ୍ତା । ବୋଧହୁଏ, ପିଲାଏ ଖାଇବାକୁ ମାଗୁଁ ମାଗୁଁ ଏଣିକି ବକ୍ତୃତା ଝାଡ଼ି ବସିବେ । ବକ୍ତୃତା ଶିକ୍ଷା ଦେବା ପାଇଁ ଯେବେ ଖାସ୍ ଗୋଟାଏ ବିଶ୍ବବିଦ୍ୟାଳୟ ହୁଅନ୍ତା, ତେବେ ଛନ୍ଦର ଅଭାବ ହୁଅନ୍ତା ନାହିଁ । ତିଳିଶାଳର ବକ୍ତୃତା ତ ସମସ୍ତେ ଶୁଣିଥିବେ । ଆମ ଦେଶର ଗୋଟାଏ ଗୋଟାଏ ତିଳିଶାଳ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବକ୍ତୃତାର ପ୍ରଥମଶ୍ରେଣୀ ବିଶ୍ବବିଦ୍ୟାଳୟ । ଏତେ ବିଶ୍ବବିଦ୍ୟାଳୟ ଆଉଁ ଆଉଁ ମୁଁ ପୁଣି ଆଉ ଗୋଟାକର ପ୍ରସ୍ତାବ କରୁଛି—ଏହା ମୋର ପ୍ରକାଶ ଭୁଲ ।

ସେ ବର୍ଷ ବ୍ରହ୍ମପୁରରେ କଲେଭା, ବସନ୍ତ ଏକ ସମୟରେ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ବସନ୍ତରେ ଅଧିକ ଲୋକ ମରବାର ଶୁଣାଗଲା । ମୋ ବସା ଆଗରେ ବସନ୍ତ, ବସା ପଛରେ କଲେଭା ଲାଗିଲା । ସନ୍ଧ୍ୟା ପୁଅରୁ ବଜାର ଏବଂ ବାଟଘାଟ ଜନଶୂନ୍ୟ ହୋଇଯାଏ । ଲୋକେ ଭୟରେ ବହଳ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ମୋ ବସା ଆଗରେ ଜଣେ କୁମୁଟି ବସାକରି ରହିଥିଲା । ଲୋକଟି ଗରବ, ଟିଣାକାମ କରି ଲାଗିବା ବିବାହ କରେ । ସାଉଁଜାର ପିଲା ହୋଇ ଦୋକାନପାତ୍ର ନ କର ଗୋଟାଏ ଇତର କାମ କରୁଛି ବୋଲି ତାହାର ବଡ଼ଲୋକ ଜାତିଭ୍ରମମାନେ ତାକୁ ଟିକିଏ ସ୍ଥାନ ଦୁଷ୍ଟରେ ଦେଖନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ତହିଁକି ତାହାର ଭ୍ରମେଷ ପଡ଼ି ନାହିଁ । ସେ କହେ—“କେହି ତ ସୋଲେ, ବୋଡ଼େ ଦେବ ନାହିଁ—ଖାଲି କହିଲେ କଅଣ ପେଟ ପୂରିବ ?” ଯଥାର୍ଥ କଥା, କାହାକୁ ଲୋକ ସଂସାରରେ ଅନେକ ଅଛନ୍ତି—ଅଭାବ ଏକା କରିବା ଏବଂ କରାଯିବା ଲୋକର । ଡାକ୍ତରକର ସବୁ ପରୀକ୍ଷା ବେଢ଼ ଉପରେ ଯାଏ, ସେହିପରି ବ୍ୟାତାଙ୍କ ପରୀକ୍ଷା ସେହି ନିଶ୍ଚୟ ଗରବ କୁମୁଟି ପୁଅ ଉପରେ ପଡ଼ିଲା । ତାହାର ଗୋଟିଏ ବାର ବର୍ଷର ହିଅ ଏବଂ ସାତ ବର୍ଷର ପୁଅ ବସନ୍ତରେ ଅନ୍ଧାର ହେଲେ । ଭେଗ ଚମ୍ପେ ପ୍ରବଳ ହୋଇ ଉଠିଲା, ଭେଗୀ ଦୁଇଟିର ଅବସ୍ଥା ସଂକଟପଲ୍ଲ ହୋଇ ଅସିଲା । କେହି ସହାୟ ନାହିଁ—ପଦେ ସାନ୍ତ୍ବନା ଦେବାକୁ ମଧ୍ୟ କେହି ନାହିଁ, ଏଥିରେ ପିତାମାତାଙ୍କ ଦଶା ଯାହା ହୁଏ, ତାହା ହିଁ ହେଲା । ଲୋକଟି କାତର ହୋଇ ତାହାର ଶୀଘ୍ରତ ପିଲାକୁ ଦେଖିବା ସକାଶ ମୋତେ ଆସି ଡାକିଲା । ତାହା ଘରକୁ ଯାଇ ଦେଖିଲି—ପିଲା ଦୁଇଟି ଶୋଇଛନ୍ତି, କିଏ ମୁଣ୍ଡ, କିଏ ଗୋଡ଼ ବାରି ହେଉ ନାହିଁ । ଲୋକଟି ହିଅ ଉପରୁ ଲାଗି ବାହାର କରିଦେଲା, ମୁଁ ଦେଖି ଚମକି ପଡ଼ିଲି । କି ଅସ୍ବାସ୍ତ୍ୟକ ତେହେରା, ଦେହପାକ ଜାମୁକୋଳିଆ କଲା ବସନ୍ତରେ ଅଛନ୍ତି—ଦେହରେ ହୁଅ ବସାଇବାକୁ ଫାଙ୍କ ନାହିଁ, ଗୋଡ଼ ହାତ ଫୁଲି କଦଳୀ ଗଣ୍ଡିପରି, ମୁହଁ ଗୋଟାଏ ହାଣ୍ଡିପରି । ପ୍ରେତରାଜ୍ୟବାସୀ ପରି କି ଭୟଙ୍କର ମୁର୍ତ୍ତି ! ତେଜନା ନାହିଁ, ଅସାଦ ହୋଇ ପଡ଼ି ରହିଛି—ସୀତ ଗଛରେ ନିଃଶ୍ଵାସ ପ୍ରଶ୍ଵାସ ମାତ୍ର ଚାଲିଥାଏ । ମୋତେ କିଛି ବୁଦ୍ଧି ଦଶିଲା ନାହିଁ, ଆଉ ତେତେବେଳେ ବା କିଏ କଅଣ କରବ ? ମୁଁ ତାକୁ କବିରାଜ ରାଜଗୋପାଳାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପାଖକୁ ଯିବାପାଇଁ କହି ଚାଲି ଅସିଲି । ଅଗାଧ ବଶର ବସନ୍ତ ଚିକିତ୍ସାରେ ଖ୍ୟାତି ଅଛି । ସାତ ଦୁଷ୍ଟରେ ସେ ବିନା ମୂଲ୍ୟରେ ଔଷଧ ମଧ୍ୟ ବିତରଣ କରନ୍ତି । ବସାରେ ଯାଇ ଗୋଡ଼ ଦେଲପଣି ଗୁଲେସ୍ତା ଖାସ୍ତା ଅସିଲେ । ମୁଁ ବସନ୍ତଭେଗୀକୁ ଦେଖିବାକୁ ଯାଇଥିଲି ଶୁଣି, ଆଗରେ ସାପ ଦେଖିଲେ ଲୋକେ ଯେପରି ତରଫରେ ପଛକୁ ଡିଆଁ ମାରନ୍ତି, ଶାସ୍ତ୍ରୀ ସେହିପରି ଡିଆଁ ମାର ଘରୁ ପଳାଇଲେ । ପ୍ରାୟ ପାଞ୍ଚମିନଟ୍

ପରେ ଗୋଟାଏ ଧୋବା ଏବଂ ଗୁଡ଼ାଏ ଝୁଣା ଗଳକ ଅଣି ଉପସ୍ଥିତ । ଝୁଣା ଗଳକ ଧୂଆଁ ଦେଇ ମୋତେ ସେ ଧୂଆଁରେ ସ୍ନାନ କରିବାକୁ କହିଲେ । ତାଙ୍କର ବ୍ୟସ୍ତତା ଦେଖି ମୁଁ ସୁନାସୁଅ ପରି ଆଦେଶ ପାଳନ କଲି । ଲୁଗାଗଣ୍ଡ ପାଲଟି ପକାଇଲି, ଧୋବା ତାକୁ ଉକ୍ତ ଧୂଆଁରେ ଶୋଧନ କରି କାନ୍ଦିବାକୁ ନେଇଗଲା । ସେହିପରି ପୁଣି ମୋତେ ସ୍ନାନ କରିବାକୁ ହେଲା । ଏତେ କଠୋର ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତରେ ମୋର ପାପ ଖଟିଲା । ଆଉ ଏପରି ଦୁଃସାହସ ବା ଦୁର୍ଘାଟି କରିବା ସକାଶ ଶାସ୍ତ୍ରୀଗାରୁ ବାରମ୍ବାର ମୋ ପ୍ରତି ନିଷ୍ପେକ୍ଷାଜ୍ଞ ଜାରି କଲେ । ଅନନ୍ତର ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ଶାସନ ଏବଂ ଉପଦେଶ ଅଧ୍ୟାୟ ବଢ଼ିଲା । ସେ ଘରକୁ ଗଲେ । ଏହିଠାରୁ ଏକଥା ଶେଷ ହେଲା ନାହିଁ; ଘରକୁ ଯାଇ ତାଙ୍କ ମାଙ୍କ ପାଖରେ କହିଲେ । ସେ ଆସି ତାନେ ବସିଲେ, କହିଲେ—“କେତେ ପାଲଟି କଲ, ବାପ, ତୁମେ ସେ କୁମୁଟି ଘରକୁ ଗଲ । ଆଉ ସିମିନ୍ତକା ପାଲଟି କରିବ ନାହିଁ—ସେଠିକି କଅଣ ଭଲ ମଣିଷ ଯାଆନ୍ତି । ସେଠି ମାଆ ପରା: ବିଜେ ହୋଇଛନ୍ତି । ସେଠିକି ଗଲେ ବଡ଼ତା ତାପୁ ।” ଏହିପରି କେତେ ବଥା କହିଲେ । କଥାବୁଝିବ ମାତୃବାକ୍ୟ ପରି ସ୍ନେହ ବୋଲା । ବୁଢ଼ୀ ମୋତେ ଠିକ୍ ସୁଅପରି ସ୍ନେହ କରୁଥିଲେ । ଦିନେ ଦିନେ ମୋ ଖାଇବାବେଳେ ଘରୁ ତରକାସ ନେଇ ଦିଅନ୍ତି । ସୁନେଇ ପଟରେ ପିଠାପଣା ଯାହା ହୁଏ ମୋତେ ତାଳିନେଇ ଖୁଆନ୍ତି । ମାତୃ ଜାତିର ହୃଦୟ ଏହିପରି ।

ହରମୋହନ ନାମରେ ଯେଉଁ ଲୋକଟି ମୋ ସଙ୍ଗରେ ଯାଇଥିଲା, ସେ ମୋ ବସାରେ ଥାଏ । ସେ ରୋଷାଇ କରେ । ଖାଇବା ଖର୍ଚ୍ଚ ତାକୁ ଦେବାକୁ ପଡ଼େ ନାହିଁ—ଏ ସୁବିଧା ତାକୁ ଦିଆ ଯାଇଥିଲା । ବସନ୍ତ ଓ ଓଲ୍ଲଟଠାର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ଦେଖି ତାହାର କଲିଜା ପାଣି ହୋଇଗଲା, କେତେବେଳେ ତାର ମନ ଭଲ ରହିଲା ନାହିଁ । ଏହା ତାହାର ଭୟ—ରୋଗର ଲକ୍ଷଣ ବୋଲି ମୁଁ ଜାଣି ପାରିଲି, ଦିନେ ସେ ମୋତେ ଦେହ ଦେଖାଇ କହିଲା—ମୋ ଦେହରେ ଏଗୁଡ଼ାକ କଅଣ ବାହାରୁଛି ? ମୁଁ ଦେଖିଲି ଯାସ୍ତି ଛ'ଟା ଖସ (ଦିମ୍ବିର) କିମ୍ବା କାଠଗ୍ରଣ ପରି ତାହା ଦେଖା ଯାଉଛି, ସମସ୍ତଙ୍କ ଦେହରେ ସେହିପରି ଥାଏ, ସେ ତାକୁ ବସନ୍ତ ବୋଲି ଭୟ କରୁଥାଏ । ମୁଁ ଅନେକ ବୁଝାଇ ଶୁଣାଇ ସାହସ ଦେଇ କହିଲି, ମାତ୍ର ତାହାର ସନ୍ଦେହ ଦୂର ହେଲା ନାହିଁ । ମୁଁ ଉପର ତାଲରେ ଥାଏ, ସେ ତଳେ ଥାଏ । ପ୍ରେସ୍‌କୁ ଯିବାବେଳେ ହେଲେ ଯାଏ । ସେଦିନ ମୁଁ ଖାଇସାରି ଉପରତାଲକୁ ଯାଇ ଲେଖାଲେଖିରେ ଲାଗିଲି । ଟଙ୍କା ପଇସା ସବୁ ତାହାର ହାତରେ ଥାଏ । ସେଥିରୁ ସେ ଭିକଟଙ୍କା ଅଠଅଣା ନେଇ ଲୁଚିକରି ଷ୍ଟେସନକୁ ଚାଲିଗଲା । ମୁଁ ପାସ୍ତା ବେଳେ ତଳକୁ ଆସି ତାକୁ ନ ଦେଖି ପ୍ରେସ୍‌କୁ ଯାଇଥିବ ବୋଲି ଭାବି ଅପେକ୍ଷା କଲି । ସନ୍ଧ୍ୟା ହେଲା, ତେବେ ସୁଜା ଆସିଲା ନାହିଁ । ମୁଁ ଘରେ ଚାରି ପକାଇ ପ୍ରେସ୍‌କୁ ଗଲି । ଶୁଣିଲି—ସେଦିନ ସେ ପ୍ରେସ୍‌କୁ ଆସି ନାହିଁ । ଗୁଲେୟା ଶାସ୍ତ୍ରୀ କହିଲେ ସେ ନିଶ୍ଚୟ ଭୟରେ ପଳାଇ ଯାଇଛି । ରେଲ ଆସିବା ବେଳ ହୋଇ ନାହିଁ, ଚାଲି ଷ୍ଟେସନକୁ ଯିବା । ପ୍ରେସ୍‌ ଗୁଲେୟା ଗୋଟାଏ ଝଟକା ଡାକିବାକୁ କହିଲେ, ସେ ଯାଇ ଡାକ ଅଣିଲା । ଦୁହେଁ ଝଟକାରେ ବସି ଗଲା । ଦୁଇ ଭିକଟଣ ପ୍ରେସ୍ କର୍ମଚାରୀ ବି ସଙ୍ଗରେ ଗଲେ । ଝଟ୍ ଗୁଲିବାରୁ ବୋଧହୁଏ ଝଟକା ନାମ ହୋଇଅଛି । ଝଟକା ଦଶମିନିଷ ମଧ୍ୟରେ ନେଇ ଷ୍ଟେସନରେ ପହଞ୍ଚାଇ ଦେଲା । ତେତେବେଳକୁ ରେଲ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲାଣି । ହରମୋହନ ଟିକଟ କଣି ରେଲରେ ଯାଇ ବସିଥିଲା । ପ୍ରେସ୍‌କର୍ମଚାରୀ ମନେ ତାକୁ ଧରି ଅଣିଲେ । ପରୁରବାରୁ କହିଲା—ଅତିଶୟ ଭୟ ହେବାରୁ ମୁଁ ନ କହି ଚାଲିଆସିଲି । ଆପଣଙ୍କ ଟଙ୍କାରୁ ଭିକଟଙ୍କା ଅଠଅଣା ଅଣିଥିଲି, ସେହିଥିରେ ଟିକଟ କଣି ଘରକୁ ଯାଉଛି । ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଭାଗି ବରକ୍ତ ହେଲେ, ତାହୁଁ ହରମୋହନ ଫେରିଆସିବାକୁ ବସିଲା, ମାତ୍ର ମୁଁ ମନାକରି କହିଲି—ଟିକଟଗଣ୍ଡ ନଷ୍ଟକରିବାର ଦରକାର ନାହିଁ, ତୁ ଘରକୁ ଯା, ବସନ୍ତ ଓଲ୍ଲଟଠା

ଛଡ଼ିଗଲେ ମୁଁ ଛାଡ଼ି ଲେଖିବି, ରେଳ ଖର୍ଚ୍ଚ ମଧ୍ୟ ପଠାଇବି, ତେବେ ତୁ ଆସିବୁ । ଶାଶ୍ୱାତ କହୁଲି—ଯେ ଭୟରେ ଲୁଚିବି ପଳାଇ ଯାଉଛି, ତାକୁ ବାଧ୍ୟକରି ରଖିବା ଭଲ ନୁହେଁ । ଶାଶ୍ୱା ଆଉ କିଛି କହୁଲେ ନାହିଁ । ହରମୋହନ ରେଳରେ ଗଲ, ଆମ୍ବେମାନେ ଫେରି ଆସିଲୁଁ ।

ହରମୋହନର ଭୟ କଥା ଶୁଣି ପର୍ଶୁରାମ ବାବୁ ହସିଲେ ଏବଂ କହୁଲେ—ଆପଣ ତାକୁ ଫେରାଇ ନ ଆଣି ଅତି ଭଲ କରିଛନ୍ତି । ସେ ଭୟରେ ଆକଣ୍ଠମଗ୍ନ, ତାକୁ ଅଟକାଇବା ବିପଦନକ । ଏ ଦୁଇଟି ଭୋଗ ବି ଅତି ଭୟରୁ ଦୂର । ଯାହାହେଉ, ଆପଣଙ୍କର କିଛି ଅସୁବିଧା ହେବ ନାହିଁ । ପ୍ରେସ୍‌କର୍ମରୂପମାନେ ଅନେକ ସାହାଯ୍ୟ କରିବେ । ଆପଣଙ୍କର ହୋଟେଲରେ ଖାଇବାର ବଡ଼ୋକସ୍ତ କରିଦେବ । ଆପଣ ହୋଟେଲକୁ ଆସିବେ ନାହିଁ, ହୋଟେଲର ପାତକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଖାଦ୍ୟପଦାର୍ଥ ନେଇ ଆପଣଙ୍କ ବସାରେ ଦେଇ ଆସିବ । ଫଳରେ ତାହାହିଁ ହେଲା । ଗୋସାଣି ନୁଆଗାଁର ସାଧବାଣୀ ନାମା ଭୟରେ ହୋଟେଲ କରିଥିଲା । ଧର୍ମରୂପ ବାବୁ ତାକୁ ଜାକି ମୋର ଆହାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଦେଲେ । ସାଧବାଣୀ ନାମା ସାମାନ୍ୟ ଲୋକ ନୁହେଁ, ବୁଦ୍ଧିରେ ଓକିଲ ବାରିଷ୍ଟରରୁ ହସାଇଦେଇ ପାରେ । ସେ କିଃସନ୍ତାନା ବିଧବା, କିନ୍ତୁ ବଡ଼ ସମ୍ପତ୍ତିର ଅଧିକାରୀ । ସମ୍ପତ୍ତି ନେବାପାଇଁ ତାହାର ପୁରୁଷ ଅନେକ ମାଲିମକଦ୍ଦମା କଲା—ତାକୁ ନାନାପ୍ରକାର ବିପଦରେ ପକାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କଲା । ସେ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ମକଦ୍ଦମା ମାନ୍ଦ୍ରାଜ ହାଇକୋର୍ଟଯାଏଁ ଗଲା । ସାଧବାଣୀ ନାମା କମାନ୍ସ୍‌ସ୍‌ରେ ଏକାନ୍ତିକ ନମ୍ବର ମକଦ୍ଦମା ହାଇକୋର୍ଟରେ ଜିତିଲା । ମୋ ବସାଦର ଖୁବ୍ ବଡ଼, ଏଡ଼େ ବସାରେ ମୁଁ ଏବୁଟିଆ । ଗୁରୁପାଖରେ ଗୋଲମାଲ, ମୁଁ ମଝିରେ ଆଏଁ । ଶାଶ୍ୱା କହୁଲେ—ଆପଣ ରାତିରେ ବସାରେ ଶୋଇବେ ନାହିଁ, ଖାଇସାରି ମୋ କୋଠା ଉପରେ ଯାଇ ଶୋଇବେ । ଉପାୟାନ୍ତର ନ ଦେଖି ମୋତେ ତାହାହିଁ କରିବାକୁ ହେଲା । ପ୍ରାୟ ଛ’ମାସ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହିପରି ଏବୁଟିଆ କଟାଇଲି । ପ୍ରେସ୍‌କର୍ମରୂପଙ୍କ ହେତୁ ମୋର କୌଣସି ଅସୁବିଧା ହେଲା ନାହିଁ । ଯେତେବେଳେ ଯାହା ଦରକାର ତାହା ସେମାନେ କିଣି ଆଣି ଦେଲେ । ପର୍ଶୁରାମ ବାବୁ ସମୟ ସମୟରେ ଆଗୁର, କଲମ୍ପି ଆମ୍ବ ପ୍ରଭୃତି ଦେଇ ପଠାନ୍ତି । କେବେ କେବେ ଜଳଖିଆ ମଧ୍ୟ ପଠାନ୍ତି । କିଛିଦିନ ପରେ ମୋତେ ଜ୍ୱର ହେଲା । ପ୍ରଥମରେ ମୁଁ ହେଲା କଲି, ତହିଁ ଜ୍ୱର ପ୍ରବଳ ହୋଇଉଠିଲା । ବିଦେଶୀ ଜାଗା, ତହିଁରେ ପୁଣି ଏବୁଟିଆ, ଏ ଅବସ୍ଥାରେ ମନ ଯାହା ହୁଏ, ତାହା କେବଳ ଭୁଲ୍‌ଭୋଗୀ ଜାଣିବେ । ମନରେ ବଡ଼ ଭୟ ହେଲା, ଜ୍ୱର କଥା ପର୍ଶୁରାମ ବାବୁଙ୍କୁ ଲେଖି-ପଠାଇଲି । ଘଣ୍ଟାକ ପରେ ସେ ଜଣେ ଡାକ୍ତର ସଙ୍ଗରେ ଘେନି ଆସିଲେ । ଡାକ୍ତରଙ୍କ ବ୍ୟବସ୍ଥାମତେ ଗୁରୁ ହାତ ଔଷଧ ବିଶାଳ ଆଣିଲେ । ମୋତେ ନିର୍ଭୟ ହେବା ସକାଶ ନାନାପ୍ରକାର ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦେଇ ସେ କୋର୍ଟକୁ ଗଲେ । ନିୟମିତ ଭାବରେ ମୋତେ ଔଷଧ ଦେବାପାଇଁ ଗୁରୁରୁ ମୋ ପାଖରେ ରଖିଗଲେ । ବାସ୍ତବରେ ମୁଁ ତାଙ୍କର ଉପକାର ଶୁଣି ପାରୁନାହିଁ । ମୁଁ ଡାକ୍ତର ସଙ୍ଗରେ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରୁଥିବା ସମୟରେ ମୋର ଅଙ୍ଗତରେ ମୋର ଲେଖା ଖାତା ଭିତରେ କୋଡ଼ିଏ ଟଙ୍କାର ଖଣ୍ଡେ ନୋଟ ରଖିଦେଇ ଲେଖି ଦେଇଗଲେ—“ପ୍ରିୟ ଚିନ୍ତାମଣି ବାବୁ, କିଛି ମନରେ କରିବେ ନାହିଁ, କୋର୍ଟରୁ ଫେରିଲେ ମୁଁ ଆସିବି ।” ଗୁରୁତା ପରେ ମୋତେ ଟିକିଏ ଭଲ ଜଣାଗଲା, ଲେଖିବା ପାଇଁ ଖାତା ଖୋଲି ନୋଟ ଏବଂ ଲେଖା ଦେଖି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେଲି । ଡିନିଗୁରଦିନ ପରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଜ୍ୱର ଛାଡ଼ିଗଲା । ଦିନେ ଯାଇ କହୁଲି—“ମୋତେ ଜ୍ୱର ହୋଇଥିବା ସମୟରେ ଜଣେ ଅଭୂତ ଚୋର ମୋ ବସାରେ ପଶିଥିଲେ । କିଛି ନେଇନାହାନ୍ତି, ଅଧିକନ୍ତୁ କୋଡ଼ିଏ ଟଙ୍କା ରଖିଯାଇଥିଲେ । ପର୍ଶୁରାମ ବାବୁ

ଶୁଣି ହସି ହସି କହିଲେ—“ଗନ୍ତାମଣି ବାବୁ, ସଂସାରରେ ଟଙ୍କାପଇସାର ମୁଲ୍ୟଠାରୁ ମନୁଷ୍ୟର ମୁଲ୍ୟ ଅଧିକ ।” ଜୁର ମୋତେ ଏପରି ଦୁଃଖ କରି ପକାଇଥିଲା ଯେ ହୃଦୟର ପାଇବାକୁ ପ୍ରାୟ ମାସାଧିକ କାଳ ଲାଗିଥିଲା । ଜଳବାୟୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସକାଶ ଭଦ୍ରଣ ଆସିଲା । ସେହିମୋହନ ବାବୁ ଗୋଟାଏ ବାଜିକରଣ ଔଷଧ ଦୟାର କରିଦେଲେ, ତଦ୍ୱାରା ବିଶେଷ ଉପକାର ହେଲା ।

ପଦରଦିନ ପରେ ଜଣେ ରୋଷାଇ କରିବା ଲୋକ ସଙ୍ଗରେ ନେଇ ବ୍ରହ୍ମପୁର ଗଲା । ଲୋକଟି ସୁଜାତି, ବୟସ ୧୭।୧୮ ହେବ, ମାତ୍ର ବିଦ୍ୟାଶୂନ୍ୟ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ । ବିଦ୍ୟାଦେବୀଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଅପତ୍ନ ହେବାରୁ ସେ ପାଠପଢ଼ା ରୁପ ଦୂଷାର୍ଯ୍ୟ ଛାଡ଼ିଦେଇଅଛି । ଲୋକଟା ଗୋଟାଏ ଅଭ୍ୟୁତ ଜୀବ, ଘରୁ ବାହାରିଲେ କଳ ଛଡ଼ା ଖାଲି ହାତରେ ଫେରେ ନାହିଁ । ଅକ୍ଷର କେତେଟା ଶିଖିଗଲେ ଡିଞ୍ଚିବିଞ୍ଚି କରି ଭିନିବୁର ଟଙ୍କା ଉପାର୍ଜନ କରିପାରିବ । ଏହି ଆଶାରେ ତାକୁ ଅକ୍ଷର ଶିଖାଲାଇ । ଭୁବନେଶ୍ୱରର ବରୁଣ ଗଛପରି ତାହାର ପାଠୋଲଭ ହେଲା । ଅଣଗୁଣିଟି ବର୍ଣ୍ଣ ଶିଖିବାକୁ ତାକୁ ପ୍ରାୟ ଦୁଇଅଣଗୁଣି ଦିନ ଲାଗିଲା । କେଶ୍ ଶିଖାଇ ଦେବାକୁ ହେତୁ କମ୍ପୋଜିଟରକୁ କହିଲି । କେଶ୍‌ର ଚନ୍ଦ୍ର ଖଣ୍ଡେ କାଗଜରେ କାଟି ଦେଇ ଅତି ଆଗ୍ରହରେ ସେ ଶିଖାଇବାକୁ ଲାଗିଲା, ମାତ୍ର ପାଠ ତ କର୍ତ୍ତାଙ୍କର କାତକରେ ନାହିଁ, ସୁତରାଂ ପାଠ ତରେ ତା ପାଖ ପଶିଲା ନାହିଁ । କେଶ୍ ପାଖରେ ଠିଆକରାଇଦେଇ କି କେଉଁ ଘରେ ଅଛି ପଚାରିଲେ ମାତ୍ର ଅଣ୍ଟାଲଗାଇ ପରି କେଶ୍‌ଙ୍କ ଅଣ୍ଟାଲ କହେ—“ଏଠି ତ କେଉଁଠି କହିଦେଇଥିଲେ—ମୋର ହେତୁ ହେଉ ନାହିଁ ।” ତାହାପରି ପାବୁଟି-ଖୋର ଖୁବ୍ ଅଳ୍ପ ଥିବେ । ପାବୁଟି ପାଇଲେ ସେରେ ଖାଇଦେବ, ପୁଣି ତେଜିକ ତାହାର ବାଲଭୋଗକୁ ନିଅନ୍ତୁ । କେବେ କେବେ ବଜାର ସଉଦାରୁ ଶ୍ରୀକ କରି ପାବୁଟି ଖାଏ । ଦିନେ ଗୋଟାଏ ମନୋହାରୀଦୋକାନ ଅଗରେ ଠିଆହୋଇ ବେଲେର ହାଣ୍ଡିର ଶୋଭା ଦେଖୁଥିଲା । ଦୂରକୁ କିପରି ସୁନ୍ଦର ଦିଶିବ ବୋଲି ପଛେପଛେ ଦୂରକୁ ଚାଲିଲା । ବାଟରେ ଗୋଟିଏ ପିଲା ତେଲ ନିଆ ଧରି ଯାଉଥିଲା, ଯାଉଁ ଯାଉଁ କାଉଁଡ଼କୁ ତାକୁ ହାବୁଡ଼ିଲା । ନିଜେ ପଡ଼ିଲା, ପିଲାଟି ପଡ଼ିଲା, ତେଲ ବି ପଡ଼ିଗଲା । ପିଲାଟି କାନ୍ଦି କାନ୍ଦି ତାହା ପଛେ ପଛେ ଆସି ମୋ ବସାରେ ଉପସ୍ଥିତ । କହିଲା—“ମୁଁ ଦାମୁଡ଼ିକର ତେଲ ଧରି ଯାଉଥିଲି, ଏ ପକାଇ ଦେଲା—ମୋ ବାସ ମାରିବ, ମୁଁ କ'ଣ କରିବି ?” ମୁଁ ତାକୁ ପଇସାଟିଏ ଦେଇ କହିଲି—ଏହି ପଇସାରେ ତେଲ କିଣି ନେଇଯା । ସେ ଲୁହ ପୋଛି ଦେଇ ଖୁସି ହୋଇ ଚାଲିଗଲା । ବେଲେର ହାଣ୍ଡି ରସିକକୁ ପଚାରିବାରୁ କହିଲା—ମୁଁ କାହିଁକି ହାବୁଡ଼ିବି, ସେ ତାର ଆପେ ଆପେ ହାବୁଡ଼ି ପଡ଼ି ଯାଇଥିବ । ନିଜେ ନିଜ ବାଜିରେ ବସିଲା ପରି ଏ ସୃଷ୍ଟିଛଡ଼ା କଥା ଶୁଣି ହସମାଡ଼ିଲା, ମନେ ମନେ ତାର ବୁଦ୍ଧିର ପ୍ରଶଂସା କଲା । ଦିନେ ଭାତ ଅଧଆଳିଏ ବଜିଲା, ତାକୁ ଏବେ କେଉଁଠି ପକାଇବ, କୁଅ ମୁଲରେ ପକାଇଲେ ମୁଁ ବିରଳ ହେବି—ତହୁଁ ସୁସ୍ତ ବୁଦ୍ଧି ବାହାର କରି ପାରିବି ତେଣୁ ପଡ଼ିଣା ଘର ବାହାରକୁ ଫିଙ୍ଗି ଦେଲା । ସେତେ ତେଲକା, ତାମସା କୁଅପରି ମେଲ ବାରି ରାଜି ରାଜି ହୋଇ ବାହାର ଆସିଲେ । ତାଙ୍କୁ ଆଇନ୍ ଦେଖାଇ ମକଦ୍ଦମା କରିବାକୁ ସ୍ୱାଦ ଦେଇବସିଲା । ମୁଁ ହାଡ଼ିଆଣୀକୁ ଡାକି ଦୁଇପଇସା ଦେଇ ସଫା କରିଦେବାକୁ କହିଲି । ତହୁଁ ଉଲ୍ଲସ ରଣପାତ୍ରୀଦଳ ଫେରିଗଲା । ଆମ ନବାବଙ୍କୁ ପଚାରିବାରୁ କହିଲେ—ମୁଁ କାହିଁକି ପକାଇବି, କୁଅ ପକାଇଥିବ । କୁଅ ଅଧଆଳିଏ ଭାତ ଅଣ୍ଟାରେ ନେଇ ପକାଇବା ତାକୁ ସମ୍ଭବ ବୋଧ ହେଲା । ଲୋକଟି ଏହିପରି ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ଦ । ଆଉ ଦିନେ ଗୋଟାଏ ଦୁଇ ପଇସା ଦେଇ ଚିନି ଆଣିବାକୁ ପଠାଇଲା । ଫେରିଆସି ମୋତେ ଗୋଟାଏ ପଇସା ଦେଇ କହିଲା—“ଦୋକାନ ଖୋଲି ନାହିଁ, ବାଟରେ ଗୋଟାଏ ପଇସା ହଜିଗଲା, ଏହି ଗୋଟାକ ନିଅ ।” ଏଥିରେ ମୁଁ ହସିବି କି ରାଗିବି କିଛି ସ୍ଥିର କରି ପାରିଲି ନାହିଁ । ପଚାରିଲି—“ହୁ ତ

ଦୁଇପଇସି ଗୋଟାଏ ନେଇଥିଲୁ, ଗୋଟାଏ ପଇସା କାହୁଁ ଆସିଲା ଯେ ଗୋଟାଏ ହଜିଗଲା ?” ତହୁଁ ସେ କହୁଲା—କେଜାଣି, ମୁଁ ତ ହାତରେ ମୁଠାଇ ନେଇ ଯାଇଥିଲି, ବାଟରେ ଆସୁଁ ଆସୁଁ ଦେଖିଲି ଯେ ଗୋଟେ ଅଛୁ ।” ଏହୁପରି ତାହାର ଭ୍ରମପଣ ଲାଲା ଲେଖିଲେ ସରବ ନାହିଁ । ଏହୁପରି ଲେକଟିକୁ ବା ପଶୁଟିକୁ ନେଇ ମୁଁ କଅଣ କରିବ ବୁଦ୍ଧି ଦିଶିଲା ନାହିଁ । ଶେଷରେ ତାହାହାରୀ ଆଉ ବଜାର ସଜ୍ଜା ନ କରି ଗୋଟିଏ ପ୍ରେସ୍ କର୍ମଗୁରୁଙ୍କ ଦ୍ଵାରା କରାଇବାକୁ ହେଲା । ତଥାପି ମୋର ନାମ ଧରି ଗୁଡ଼ିଆ ଦୋକାନରୁ ଦଶ ଅଣାର ପାକୁଡ଼ି ଖାଇ ଦେଇଥିଲା । ପରେ ଜାଣି ମୁଁ ତାହା ପରିଶୋଧ କରିଦେଲି ।

ମୟୂରଭଞ୍ଜର କେତେ ଜଣ ଓଡ଼ିଆ କର୍ମଗୁରୁ ମିଶି ବାରିପଦାରୁ ଖଣ୍ଡେ ଓଡ଼ିଆ ସମ୍ବାଦପତ୍ର ପ୍ରକାଶର ଆୟୋଜନ କଲେ । ମହାରାଜା ଶ୍ରୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଏହି ଅନୁଷ୍ଠାନ ପାଇଁ ଦୁଇଶହମାତ୍ର ଟଙ୍କା ଦେଲେ । ତାହାର ଆୟ ପତ୍ରିକାର ମୁଲଦୁଆ ହେଲା । ସ୍ଵୟଂ ମହାରାଜା “ମନୋରମା” ବୋଲି ପତ୍ରିକାର ନାମକରଣ କଲେ । ପତ୍ରିକା ବାହାରିଲା, ମୟୂରଭଞ୍ଜ ହାଇସ୍କୁଲର ସେକେଣ୍ଡ ପଣ୍ଡିତ ବୈଦ୍ୟନାଥ ଦାଶ ସମ୍ପାଦକ ନିଯୁକ୍ତ ହେଲେ । ବୈଦ୍ୟନାଥ ବାବୁ ଜଣେ ନିର୍ଭୀକ ଟାଣୁଆ ଲେଖକ । ମୟୂରଭଞ୍ଜରେ ବଙ୍ଗାଳିମାନଙ୍କ ପ୍ରଭୁତ୍ଵ ବିଷୟରେ ଘର୍ବ ଘର୍ବ ପ୍ରବନ୍ଧ ବାହାରିଲା । କେତେ ରଙ୍ଗ ରଞ୍ଜିତ, ଲକ୍ଷ୍ୟ ଲକ୍ଷଣାୟୁକ୍ତ ପ୍ରବନ୍ଧ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । “ମାଧୁଆ କାହାଣୀ, ସାଧୁଗୁଣର କଥା” ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରବନ୍ଧରେ ବଙ୍ଗାଳିମାନଙ୍କର କାଣ୍ଡ ବାହାରିଲା । ବାରିପଦା କର୍ମ ଉଠିଲା—ବଙ୍ଗାଳିମାନେ ଉତ୍ତେଜିତ ହୋଇ ଉଠିଲେ । ଓଡ଼ିଆ ବଙ୍ଗାଳୀ ମଧ୍ୟରେ ବିଦ୍ଵେଷାନଳ ଜଳି ଉଠିଲା । ମନୋରମା ଲେଖିଲା—ସିନ୍ଧବାଦ ବଣିକ କାନ୍ଦରେ ବସି ଦୈତ୍ୟ ଯେପରି ଗୋଡ଼ରେ ତାହାର ତଣ୍ଡି ଚାପି ଧରିଲା, ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ପ୍ରତି ବଙ୍ଗାଳୀଙ୍କ ବ୍ୟବହାର ଠିକ୍ ସେହୁପରି । ଏଥିରେ ବଙ୍ଗାଳିମାନେ ମନୋରମା ନାମରେ ମାନହାନିରେ ମକଦ୍ଦମା କଲେ । ଏହା ମନୋରମାର ଜଳ ଲେଖା ଗ୍ରହଣେ—କଲିକତାର ଓ.ପି.ସ୍କୁଲ୍‌ରେ ରେକଡ଼ ନାମକ ଇଂରାଜୀ ମାସିକ-ପତ୍ରିକାକୁ ନ ଧରି ମନୋରମା ଉପରେ ବିକ୍ରମହାର କରିବାକୁ ବସିଲେ । ଲେଖାର ଦୋଷାଦୋଷ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବୈଦ୍ୟନାଥ ବାବୁ ସମଗ୍ର ଉତ୍କଳର ବର୍ଣ୍ଣିତ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ମତ ସଂଗ୍ରହ କରି ଧାରାବାହିକ ରୂପେ ପ୍ରକାଶ କଲେ । ଅଧିକାଂଶ ବ୍ୟକ୍ତି ମକଦ୍ଦମାକୁ ବିଦ୍ଵେଷମୂଳକ ବୋଲି ସ୍ପଷ୍ଟ ମତ ପ୍ରକାଶ କଲେ । ମୋର ମତ ମଧ୍ୟ ଲେଖା ହୋଇଥିଲା । ମୁଁ ଲେଖିଥିଲି—“ଏ ମକଦ୍ଦମା ମୟୂରଭଞ୍ଜର ବଙ୍ଗାଳୀ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଗୋଟାଏ ବିଶେଷ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ।” ବାସ୍ତବରେ ଖେଣ୍ଡ ଧାନ ଖାଇବା ତନ୍ତ୍ରୀ ବନ୍ଧା ହେବା ପରି ଏ ନ୍ୟାୟ ।

ଇଚ୍ଛାପୁର ଯିବାପାଇଁ ସୁରଙ୍ଗୀ ରାଜା ଏକାଧିକ ଥର ପତ୍ରିକା ଲେଖିଥିଲେ, ମୁଁ “ହୁଁ ଯିବି, ହୁଁ ଯିବି” କହି ଯାଇ ପାରି ନ ଥିଲି । ଗଞ୍ଜାମ ଭ୍ରମଣ ବାହାରି ସାରିଲା ପରେ ଦିନେ ସେ ଜୟକୁଣ୍ଡରୁ ଗୁରୁପୁର ପଠାଇ ଦେଲେ, ସେ ମୋତେ ଇଚ୍ଛାପୁର ନେଇଗଲା, ତେତେବେଳେ ଇଚ୍ଛାପୁରରେ ସୁରଙ୍ଗୀ ରାଜାଙ୍କର ନୂଆ ନଅର ଉତ୍ସବ ଲାଗିଥାଏ । ମୁଁ ଯାଇ ରାଜାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଦେଖା କଲି । ପ୍ରଥମେ ଗଞ୍ଜାମ ଭ୍ରମଣ କଥା ପଚାରିଲି । ରାଜା କହିଲେ—“ଆପଣ ବର୍ତ୍ତମାନ ହେଲା ଗୁରୁପୁରରେ ଅଛନ୍ତି, ଥରେ ଇଚ୍ଛାପୁର ଭ୍ରମଣ କରିବାକୁ ଆସିଲେ ନାହିଁ । ଗଞ୍ଜାମ ଭ୍ରମଣ ତ ସରିଲା, ଏବେ ମାନ୍ଦ୍ରାଜ ଭ୍ରମଣ ଆରମ୍ଭ ହେଉ ।” ମୁଁ କହିଲି—“ଗଞ୍ଜାମ ଭ୍ରମଣ ମୁଁ ଲେଖିଛୁ ବୋଲି କିଏ କହିଲା ?” ତହୁଁ ରାଜା ହସି ହସି କହିଲେ—“ନା, ଆଉ କେହି କହି ନାହିଁ—ଆପଣଙ୍କ ଲେଖାମାନ ମହାପ୍ରସାଦ ଧରି ଶାଳଗ୍ରାମ ହରି ନିୟମ କରି କହିଛୁ ।” ସେଠାରେ ତତ୍ପରିଣି ସାମନ୍ତ ଥିଲେ, ସେ ଗଞ୍ଜାମ ଭ୍ରମଣରୁ କେତେ ଧାଡ଼ି ଗାଲିଗଲେ । ଖୁବ୍ ଗୋଟାଏ ହାସ୍ୟ କୋଟୁକ ଲାଗିଲା । ପୁଣି ରାଜା ପ୍ରଜ୍ଞାଦ ତରଳ ଏବଂ ରୁକୁଣୀ ପରିଶୟ ନାମରେ ଦୁଇଖଣ୍ଡ

ନାଟକ ଲେଖିଥିଲେ । ସେଥିର ଗୀତଗୁଡ଼ିକରେ ଉପଧା ନ ଥିଲା । ରାଜା ସେଗୁଡ଼ିକ ଶୁଣି ଉପଧା ପକାଇ ଆଉଥରେ ଲେଖିଥିଲେ । ପାଣ୍ଡୁଲିପି ନିଜେ ପଢ଼ି ମୋତେ ଶୁଣାଇଲେ । କେତେ ସ୍ଥାନରେ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଧିକ ପଛବିତ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା, ମୁଁ ତାକୁ ସଂଶ୍ଳେଷ କର ଦେବାକୁ କହିଲି । ରାଜା କହିଲେ—ଲେଖା ଶେଷରେ ଅପଣ ଥରେ ଦେଖିଲେ ଭଲ ହୁଅନ୍ତା । ମୁଁ କହିଲି—ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଡାକରେ ପଠାଇଦେଲେ ମୁଁ ଦେଖିବାର ଫେରାର ଦେବି । ରାଜା କହିଲେ—“ନା, ସେପରି ହେଲେ ତଳବ ନାହିଁ । ଅପଣ କେଉଁଠି କାହିଁକି କାଟିଲେ ମୁଁ ତାହା ଜାଣି ପାରବି କିପରି ? ଅପଣ ଇଚ୍ଛାପୁରରେ କିଛିଦିନ ରହି ମୋ ଆଗରେ ସଂଶୋଧନ କରିବେ, ତା’ହେଲେ ମୁଁ ମୋର ଭ୍ରମ ବା ଦ୍ରଷ୍ଟି ସଫଳରେ ବୁଝି ପାରବି ।” ରାଜାଙ୍କର ଶିଖିବାର ପିପାସା କିପରି ବଳବତ୍ତା ଥିଲା, ତାହା ତାଙ୍କର ଉପରୋକ୍ତ ଉକ୍ତିରୁ ଅନୁମେୟ । ଜଣେ ମୁରୁଟିଧାରୀ ରାଜାଙ୍କ ମୁଖରେ ଏରୂପ କଥା ପ୍ରାୟଶଃ ଦୁର୍ଲଭ । ମୁଁ କହିଲି—ଲେଖା ଶେଷରେ ମୋତେ ସମ୍ମାନ ଦେଲେ ମୁଁ ଅସିବି । ରାଜା ସେଥିରେ ସନ୍ତୋଷ ହେଲେ ।

ଜୟକୁଷ୍ମ ମୋର ଛନ୍ଦ, ତାହା ବସାରେ ରହିବା ପାଇଁ ମୋତେ ବାଧ୍ୟ କରିବାରୁ ମୁଁ ସେହିଠାରେ ରହିଲି । ତେତେବେଳକୁ ଉତ୍କଳବାସୀର ମୁମୁର୍ଷୁ ଅବସ୍ଥା ହୋଇ ଆସିଲାଣି । ମୋ ପରେ ଦାମୋଦର କବିରତ୍ନ ଉତ୍କଳବାସୀର ସମ୍ପାଦକ ହେଲେ । ସେ କର୍ମଗୁରୁଙ୍କ ଉପରେ ଭାର ଦେଇ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ରହିଲେ । କର୍ମଗୁରୁମାନେ ତାଙ୍କଠାରୁ ସ୍ୱାଧୀନତା ପାଇ ଯଥେଚ୍ଛ ବ୍ୟବହାର କଲେ । କେତେ ସପ୍ତାହର କାଗଜ ଡାକରେ ନ ଦେଇ ପୋଡ଼ି ପକାଇ ଚିତ୍କଟାକ ମାରିନେଲେ, ଦାମୋଦର ବାବୁ ତାହା ଜାଣି ପାରିଲେ ନାହିଁ । ସହିତା ନିୟମିତ ରୂପେ ଛାତ୍ରକମାନେ ପାଇଲେ ନାହିଁ, ହସାବ କିତାବରେ ମଧ୍ୟ ନାନା ଗୋଳମାଳ ହେଲା । ଏହିସବୁ କାରଣରୁ ପହିଳା ଉପରୁ ରାଜାଙ୍କର ମନ ଚଟିଯାଇଥିଲା, ମାତ୍ର ହଠାତ୍ ବନ୍ଦ କରିଦେଲେ ଗୋଟାଏ ଅଖ୍ୟାତି ହେବ ବୋଲି ତାହା କର ନ ଥିଲେ । ମୋତେ ଇଚ୍ଛାପୁର ଆସିବାର ଦେଖି କବିରତ୍ନ ଗୋଟାଏ ଅମୂଳକ ଆଶଙ୍କା ପୋଷଣ କଲେ । ତାଙ୍କର ପ୍ରକୃତି ବଡ଼ ଉତ୍ସାହ, ସୁତରାଂ ସେ କଥା ପେଟରେ ରଖି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ସେ ବୃତ୍ତାନ୍ତେ ଜୟକୁଷ୍ମର ବୃତ୍ତା ଗାଇ କହି ବୁଲିଲେ—“ଜୟକୁଷ୍ମ ସଙ୍ଗରେ ମୋର ବନେ ନାହିଁ ବୋଲି ସେ ରାଜାଙ୍କ ସାଙ୍ଗରେ ମୋ ନାମରେ ଶତ କହି ମୋତେ ଡକିବାକୁ ଯତ୍ନ କରୁଛି । ସେହି ଏକା ପ୍ରତିଯନ୍ତ୍ର କର ଚିନ୍ତାମଣି ମହାନ୍ତିଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମପୁରରୁ ନେଇ ଆସିଛି । ସେ ଉତ୍କଳବାସୀର ସମ୍ପାଦକ ହେବେ, ଜୟା ମୋର ଦାନା ମାରିଲା ।” ମୁଁ ଏକଥା ଶୁଣି ଭାରିଲି—ମୁଁ ଇଚ୍ଛାପୁରରେ ଯେତେ ଦିନ ରହିବି କବିରତ୍ନଙ୍କ ଆଶଙ୍କା ତେତିକ ବଢ଼ିବ । ପୁଣି ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ଜୟକୁଷ୍ମ ପ୍ରତି ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ଆବୋଶ ବଢ଼ିବ । ଅତଏବ ଏଠାରୁ ଶୀଘ୍ର ବାହାରିଗଲେ ମଙ୍ଗଳ, ନଚେତ୍ ବୁଆରେ ଗୋଟାଏ କଳଙ୍କ ବହୁବାକୁ ହେବ । ତେତେବେଳକୁ ମୋର ଇଚ୍ଛାପୁର ଆସିବା ଆଠ ଦଶଦିନ ହୋଇ ଗଲାଣି । କବିରତ୍ନଙ୍କ ବ୍ୟବହାର ଏବଂ ଦୁର୍ବଳ ମନ ବିଷୟରେ ଜୟକୁଷ୍ମ ସଙ୍ଗରେ ଅନେକ କଥାବତ୍ତୀ ହେଲା । ମୁଁ ସେହିଦିନ ଯାଇ ରାଜାଙ୍କୁ ବିଦାୟ ମାଗିଲି । ରାଜା କହିଲେ—ଏତେ ତରତର କାହିଁକି, ସ୍ୱଦେଶଲକ୍ଷ୍ମୀ ତ ମାସକ ପରେ ବାହାରିବ, ଆଉ କିଛି ଦିନ ରହନ୍ତୁ । ତାଙ୍କର ଆଗ୍ରହ ଦେଖି ଆଉ କିଛି କହିବାକୁ ମୋର ମୁହଁ ଫିଟିଲା ନାହିଁ ।

ତାହା ପରଦିନ ଜୟକୁଷ୍ମକୁ ତକାଇ ନେଇ ପରୁରଲେ—“ମହାନ୍ତି ସିବାପାଇଁ ଏତେ ଚଞ୍ଚଳ କାହିଁକି ହେଉଛନ୍ତି ? ଜୟକୁଷ୍ମ କବିରତ୍ନଙ୍କ ଦୁର୍ଜନା ଦେବାକଥା କହି ସାର କହିଲା—ଆଉ ଦୁଇ ବୃତ୍ତ ଦିନ ରହିବା ପାଇଁ ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ତେର କହିଲିଣି, ମାତ୍ର ସେ କହିଲେ—“ଦାମୋଦର ବାବୁ ମୋର ଜଣେ ବନ୍ଧୁ ବୋଲି ମୁଁ ଜାଣେ, ମାତ୍ର ମୋ ପ୍ରତି ସେ ଏପରି

ସନ୍ଦେହ କରିବେ ବୋଲି ମୁଁ କଲ୍ଲନା ସୁଦ୍ଧା କରି ନ ଥିଲି । ମୁଁ ଯେତେବେଳେ ଯିବା ଯାଏ ତାଙ୍କର ସନ୍ଦେହ ଯିବା ନାହିଁ । ସେ ତ ଦାନା ଯିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ବପ୍ନ ଦେଖି ସାରିଲେଣି, ଅଉ ଦିନେ ଦୁଇଦିନ ରହି ତାଙ୍କର ଆଶଙ୍କା ବଢ଼ାଇବି କାହିଁକି ? ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ମନରେ ଯଦି ମୋ ସକାଶ ଦୁଃଖ ହୁଏ, ତେବେ ସେ ଦୁଃଖଠାରୁ ମୋର ଦୁଃଖ ବଳି ପଡ଼ିବ ।” ରାଜା ଶୁଣି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେଲେ ଏବଂ ସେହିପରି କରିବୁକୁ ତକାର ନେଇ ଏହି ମିଥ୍ୟା ଅପବାଦ ରଚନା କରିବା ସକାଶ ବିରକ୍ତ ପ୍ରକାଶ କରି କହିଲେ—“ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି ମହାନ୍ତ ଜୁମ୍ବୁ ଗୁରୁର ଛଡ଼ାଇ ନେବାକୁ ଆସି ନାହାନ୍ତି—ମୁଁ ତାଙ୍କିବାରୁ ଆସିଛନ୍ତି । ସେ ଉତ୍କଳବାସୀର ଜନ୍ମଦାତା, ସେ ଇଚ୍ଛାକଲେ ମୁଁ ଏହିପରି ତାଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ଦେବାକୁ ଗ୍ରହଣ ଅଛି, ମାତ୍ର ସେ ତାହା କରିବେ ନାହିଁ । ଜଣେ ଉଦ୍ରେକେ ନାମରେ ଦୁର୍ନାମ ରଚନା କରିବା କୌଣସି ଉଦ୍ରେକେକର କାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ ।” କବିରତ୍ନେ ସେହିପରି ଲେଉଟି ପଡ଼ିଲେ ଏବଂ ବିସ୍ମୟ ପ୍ରକାଶ କରି କହିଲେ—“ନା ମହାରାଜା, ମୁଁ କହୁ କହିନାହିଁ, ଏସବୁ ନାଟର ସର୍ତ୍ତାର ଏକା ଜୟକୁଷ୍ଠ । ଆମ ବନ୍ଧୁ ବନ୍ଧୁ ମଧ୍ୟରେ ମନାନ୍ତର ଜନ୍ମାଇବା ଯାହିଁ ସେହି ଏତେ କୃଷ୍ଣ କରିଛ । ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି ବାବୁ ମୋର ଭାଇ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କର ପରମ ବନ୍ଧୁ, ସେଥିପାଇଁ ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ବଡ଼ ଭାଇ ପରି ଭକ୍ତି କରୁଛି । ଜୟା ବଡ଼ ଖରୁଆ, ସେ ମୋ ନାମରେ ବି ଶ୍ରୀକ୍ଷମରେ ଖଟ ରୁଗୁଲି ଫୋଡ଼ୁଥିବା ।” ଗୋଟିଏ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ଗରବ ପିଲାଟି ଅପବାଦ ଶୁଣି ରାଜା ବଡ଼ ବିରକ୍ତ ହେଲେ, କବିରତ୍ନେ ଆଉ କିଛି ନ କହି ମୁହଁ ଶୁଖାଇ ଫେରି ଆସିଲେ । ପରେ ଜୟକୁଷ୍ଠଠାରୁ ମୁଁ ଏହା ଶୁଣିଥିଲି ।

ବର୍ଷକ ପରେ ଉତ୍କଳବାସୀର ହସାବ ବୁଝାଗଲା । ଅନେକ ଦୋଷ ବାହାରିଲା । କେତେ ଗ୍ରାହକ ପଡ଼ିକାର ସୁଲ ପରଶୋଧ କରିଅଛନ୍ତି, ଅଥଚ ଖାତା ପତ୍ରରେ ସେମାନଙ୍କ ନାମରେ ବାଙ୍କା ଗଡ଼ୁଥିବାର ଦେଖାଗଲା । ସେହି ବାଙ୍କା ଟଙ୍କା ସବୁ କବିରତ୍ନଙ୍କ ଉପରେ ଚଢ଼ିଲା । ପ୍ରତିମାସ ତାଙ୍କ ବେତନରୁ ଦଶଟଙ୍କା ଲେଖାଏଁ କଟା ହୋଇ ବାଙ୍କା ଆଦାୟ କରାଗଲା । ରାଜା ଭିରକ୍ତ ହୋଇ ସେହିଠାରୁ ପସିକା ବଦଳ କରିଦେଲେ । ପସିକା ପାଇଁ ଯେଉଁ ବ୍ୟୟ ହେଉଥିଲା, ସେହି ବ୍ୟୟରେ ଇଚ୍ଛାପୁରରେ ଗୋଟିଏ ସେକେଣ୍ଡର (ମାଇନର) ସ୍କୁଲ ସ୍ଥାପନ କଲେ । କେତେ ବର୍ଷ ପରେ ସେହି ସେକେଣ୍ଡର ସ୍କୁଲ ମେଟ୍ରିକ୍ୟୁଲେସନ ସ୍କୁଲରେ ପରିଣତ ହେଲା । ଇଚ୍ଛାପୁରରେ ସୁରଙ୍ଗୀ ରାଜାଙ୍କର ତାହା ଗୋଟିଏ ବିମଳକାର୍ତ୍ତି । ତାଙ୍କର କୃପାଦୃଷ୍ଟି ପଡ଼ି ନ ଥିଲେ ଇଚ୍ଛାପୁର ଅବଧି ଅଜକାରରେ ଆଜ୍ଞଳ ହୋଇ ରହିଥାଆନ୍ତା । ଏହି ହାରସ୍କୁଲଟି ତାଙ୍କର କଃସ୍ପାର୍ଥ ପରାୟଣତାର ଶୁଭ ସ୍ବର୍ଣ୍ଣ ସ୍ମୃତି ପ୍ରମ ।

ରାଜାଙ୍କଠାରୁ ବିଦାୟ ନେଇ ବ୍ରହ୍ମପୁର ଆସିଲି । ସୁଣି କିଛିଦିନ ପରେ ଇଚ୍ଛାପୁର ଯିବାକୁ ହେଲା । ସ୍ବନାମ ଧନ୍ୟ ନରସିଂହ ଦାସ ଇଚ୍ଛାପୁରରେ ସବ୍‌ରେଜିଷ୍ଟ୍ରାର ହୋଇ ଆସିଲେ । ତାଙ୍କ ବସାକୁ ଯିବା ସକାଶ ସେ ଅନେକ ଥର ମୋତେ ଆମନ୍ତ୍ରଣ କଲେ । ମୁଁ ଯିବି ଯିବି ହୋଇ ସମୟାଭାବରୁ ଯାଇ ପାରେ ନାହିଁ । ଦିନେ ନରସିଂହ ବାବୁ ନିଜେ ଆସି ମୋତେ ଇଚ୍ଛାପୁର ନେଇଗଲେ । ମୁଁ ତାଙ୍କ ବସାରେ ଗୁରୁଦିନ ରହିଲି । ନରସିଂହ ବାବୁ ଆଦର ଗୌରବରେ ଭସାଇ ଦେଲେ । ମୁଁ ଜଣେ ମାତ୍ର ବୁଣିଆ, ମୋ ପାଇଁ ପ୍ରତିଦିନ ଗୁରୁସେର ମାଛ ଏବଂ ଚିନିସେର ଦୁଧର ବ୍ୟବସ୍ଥା ହେଲା । କିନ୍ତୁ ଖାଉଛୁ କିଏ, ସେଥିରୁ ଅଧିକାଂଶ ପୁଝାସା ଗୁରୁକରଙ୍କର ଭୋଗରେ ଘଣେ । ତାଙ୍କର ବିପୁଳ ଆୟୋଜନ ଦେଖି ମୁଁ ଭାବେ—ବିଧାତା ମୋତେ ଗୁରୁଟା ପେଟ ଦେଇଥିଲେ ସେ ଆୟୋଜନକୁ ସମାନ ହୋଇପାରନ୍ତା ।

ଦିନେ ସକାଳେ ନରସିଂହ ବାବୁଙ୍କ ବସାରୁ ମୁଁ ପ୍ରେସ୍ ଅଫିସ୍‌କୁ ଆସୁଥିଲି । ଖଣ୍ଡେ ଦୂର ପରେ ଜଣେ ତେଲଙ୍ଗା ଉଦ୍ରେକେକ ମୋର ସଙ୍ଗ ଧରିଲେ । ଗରବରେ ଦୁହେଁ ଗୁଲିଆଇଁ ।

ଭଦ୍ରଲେକଟି ଘନ ଘନ ମୋର ଅପାଦ ମସ୍ତକ ନିଶ୍ଚୟ କରୁଥାଅନ୍ତି । କେତେ ବାଟ ଅସିଲ ପରେ ମୋତେ ପଚାରିଲେ—“ଅପଣ କେଉଁଠି ଅସିଲେ ?” ମୁଁ କହିଲି—“ସବ୍ରେକେଷ୍ଟ୍ରାରକ ବ୍ୟାପାର ।” ତତ୍ପରେ ମୋତେ ଦୃଶ୍ଟି ପକାଇ କହିଲେ—“ଅପଣ ନରସିଂହ ବାବୁଙ୍କ ବନ୍ଧୁ, ଅପଣଙ୍କ ଘର ବାଲେଶ୍ଵର ଜିଲ୍ଲାରେ, ଏହା ମୁଁ ଜାଣେ । କାଲି ନରସିଂହ ବାବୁ ଅପଣଙ୍କ କଥା ଅନେକ କହିଥିଲେ । ସେ ମୋର ବନ୍ଧୁ, ଅପଣ ତାଙ୍କର ବନ୍ଧୁ, ଏହି ହସାବରେ ମୋର ବି ବନ୍ଧୁ ।” ମନେ ମନେ କହିଲି—ସମ୍ପର୍କ ମତ କୁହେଁ । ଜ୍ୟାମିତର ତୃଣାୟୁ ସ୍ଵତଃସିଦ୍ଧ ଅନୁସାରେ ଏ ବନ୍ଧୁ ପ୍ରମାଣିତ ହେଲା । ଏଡ଼େ ଶସ୍ତ୍ରରେ ବନ୍ଧୁ ମିଳିବା ତ ଭାଗ୍ୟର କଥା । ନୂତନ ବନ୍ଧୁ ଏଥର ନିଜର ପରିଚୟ ଦେଇ କହିଲେ—“ମୁଁ ଏଠାକାର ଡାକ୍ତର, ଗୁଲୁ ଡାକ୍ତରଖାନାକୁ ଯିବା, କଥାବାଞ୍ଛି ହେବା, ମୁଁ ଆଜି ଅପଣଙ୍କୁ ଦେଖା କରିବାକୁ ଯିବି ବୋଲି ନରସିଂହ ବାବୁଙ୍କୁ କହିଥିଲି, ଦୈବାତ୍ ବାଟରେ ଦେଖାହୋଇଗଲା । ଭାଇ ମୁଁ ବଡ଼ ବନ୍ଧୁରୁକ ।” ମନେ ମନେ କହିଲି—ତା ନ ହେଲେ ଅପଣ ବାଟଘାଟରେ ବନ୍ଧୁ ରୁଣ୍ଡାନ୍ତେ କାହିଁକି ? ପ୍ରକାଶରେ କହିଲି—“ମୋର ବି ଆଜି ସୁପ୍ରଭାତ, ବାହାରବା ବେଳେ ଶଙ୍ଖଟଳ ମୁହଁ ଗୁଣ୍ଠି ଅସିଥିଲା, ଅପଣଙ୍କୁ ବନ୍ଧୁ ରୂପରେ ପାଇ ମୁଁ ନିଜକୁ କୃତାର୍ଥ ମଣୁଅଛି ।” ଡାକ୍ତର ଗାରୁ ଭାଷା ଶୁଣି ହୋଇ କେଉଁ କାଳର ପୁରୁଣା ବନ୍ଧୁ ପରି ରସାଳିଆ କଥାରେ ମୋତେ ମୁଗଧ କରିଦେଇ ହାତଧରି ମୋତେ ତାଙ୍କ ଅସ୍ତିତ୍ଵ ଗୁହ୍ୟ ଦେଖିଗଲେ । ମୁଁ ଯାଇ ଗୋଟାଏ ଚୌକିରେ ବସିଲି । ଡାକ୍ତର ଲୋକ ପଠାଇ ନାସ, ପିକା, ପାନ ଆଣି ମୋ ପାଖରେ ଗଢ଼ା କରିଦେଲେ । ନାସଶୁଦ୍ଧା, ପିକାଶିଆ ମୋ ଜାତକରେ ନାହିଁ, ପାନ ଶୁଣିଏ ନେଇ ଖାଇଲି । ଡାକ୍ତର ବାବୁଟି ଗଲ୍ଲସାଗର, ଅନେକ ଗଲ୍ଲ କଲେ । ଅନେକ ସ୍ଥାନର କଥା, ନିଜର ଅସାଧାରଣ ଦକ୍ଷତା, କେଉଁଠାରେ କେଉଁ କଠିନ ରୋଗକୁ ସେ କିପରି ଆଶୁର୍ଯ୍ୟ ଭାବରେ ଭଲ କରିଥିଲେ, ଏହିପରି ଭେର ଭେର କଥା କହିଲେ । ଶିଳ୍ପ ଗୁଣସିଲ୍ଲ ଅବଧାନଠାରୁ ଉପଦେଶ ଶୁଣିଲ ପରି ମୁଁ ସବୁ ଶୁଣିଯାଉଥାଏ । ଭାବିଲି—ବାବୁଟି ଡାକ୍ତର ନ ହୋଇ ଓକିଲ ହୋଇଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ହୋଇଥାଆନ୍ତା । ବନେଇଁ ରୁନେଇଁ କଥା କହିବାର ଶକ୍ତି ଡାକ୍ତର ବନ୍ଧୁଙ୍କର ଅସାଧାରଣ, ତତ୍ପର ସେ ପୀଡ଼ିତ ମନର ବି ଚିକିତ୍ସା କରିପାରନ୍ତି । ବାସ୍ତବରେ ତାଙ୍କର ବାକ୍ୟାଳାପ ଉପଭୋଗ୍ୟ । ଅନେକ ଅଦେଶୀ ସ୍ଥାନର କଥା ତାଙ୍କଠାରୁ ଶୁଣିଲି । ସେତକ ମୋର ଅଳ୍ପ ଲଭ କୁହେଁ । ତାଙ୍କର ହୃଦୟ ଏବଂ ବ୍ୟବହାର ବଡ଼ ସରଳ । ନିଜର ଘରର କଥା ଏବଂ ପରିବାରର କଥା ଅହଙ୍କୋଚରେ ସେ ମୋ ଆଗରେ କହିଥିଲେ । ମୁଁ ଯେପରି ତାଙ୍କର କେତେକାଳର ସମହୃଦୟୀ ପୁରୁଣା ବନ୍ଧୁ । ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ କାହାର କେଉଁ ଦୋଷ, ହୁଟି ଅଛି, ତାହା ସେ ଲୁଚାଇ ନ ଥିଲେ । ତାଙ୍କପରି ସରଳ-ପ୍ରାଣ ବ୍ୟକ୍ତି ମୁଁ ଖୁବ୍ ଅଳ୍ପ ଦେଖିଅଛି ।

ଗ୍ରୀଷ୍ମକାଳ, କଥାବାଞ୍ଛି ହେଉଁ ହେଉଁ ଖରା ଫୁଟି ଉଠିଲା । ମୁଁ ଅତି ପ୍ରେସର ଗଲି ନାହିଁ । ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ବିଦାୟ ମାଗିଲି, ମାତ୍ର ସେ ପଦାର୍ଥଟି ସେ ସତ୍ତକରେ ଦେଇ ପକାଇବାର ପାତ୍ର ନୁହନ୍ତି । କହିଲେ—“ସଙ୍ଗରେ ମିଶି ଯିବା, ଖରା ଖୁବ୍ ଟାଣ ହୋଇଛି—ଗିଲ୍ଲସେ ସରବରୁ ଛିଆର କରି ଆଣେ ।” ଏତିକି ମାତ୍ର କହି ଉଠି ଗୁଲିଗଲେ । ପ୍ରାୟ ପାଞ୍ଚମିନିଟ୍ ପରେ ଦୁଇହାତରେ ଦୁଇଟା କାତ ଟ୍ରାସ୍ ଧରି ଫେରି ଆସିଲେ । ଗୋଟାଏ ଟ୍ରାସ୍ ମୋତେ ଦେଇ ନିଜେ ଅନ୍ୟଟିର ସଦବ୍ୟବହାର କଲେ । ପାମାୟୁଟି ସ୍ବାଦୁ—ସୁଗନ୍ଧରେ ବେଶ୍ ଉପାଦେୟ ବୋଧ ହେଲା । ଉଦର ଦେବତା ମଧ୍ୟ ତୃପ୍ତି ଅନୁଭବ କଲେ । କିନ୍ତୁ କି ଅଶୁର୍ଯ୍ୟର କଥା, ସେ ଅମୃତ ମଧ୍ୟରେ ଯେ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନରେ ଗରଳ ଥିଲା, ତାହା ମୋର ଅଜ୍ଞତ । କିଛିକ୍ଷଣ ପରେ ମୁଣ୍ଡ ଝିମ୍ ଝିମ୍ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । କିଏ ଅଳ୍ପକ୍ଷରେ ମୁଣ୍ଡରେ ହିମାଳୟ ପର୍ବତ ଆଣି ଲଦିଦେଲା । ଯେତେ ଘାଣ୍ଟି-

ତକଟି ହେଲା । ଆଖି ଆଗରେ ବିଜୁଳିଯୋଗ ଉଡ଼ି ବୁଲିଲା ପ୍ରାୟ ଜଣାଗଲା । ସନ୍ଧ୍ୟାଲବ୍ଧ ବକ୍ତିଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ—“ଆପଣ ମୋତେ କଅଣ ଦେଲେ କି ?” ସେ ନିର୍ବିକାର ସ୍ଵରରେ କହିଲେ—“ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ—ସରକର । କାହିଁକି, ଆପଣଙ୍କ ଦେହ କିଛି ହେଉଛି କି ?” ଶୀଘ୍ର ଉଠିଆସି ମୋର ହାତର ନାଡ଼ି ଦେଖି କହିଲେ—ଓ, ଆଜ୍ଞା ମୁଁ ଆଣି ଦେଉଛି । ଏହା କହି ଗୋଟାଏ ଆଲମ୍ବାସ ପିଟାର ଦୁଇ ଡିନ ପ୍ରକାର ଔଷଧ ମିଶାଇ ମୋତେ ଆଣିଦେଲେ । ମୁଁ ତେତକ ବି ପୁସ୍ତକଦେବତାଙ୍କୁ ନିବେଦନ କଲି, କିଛି ଫଳ ଜଣାଗଲା ନାହିଁ । ମୁଁ ଜୟକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଡାକି ପଠାଇଲି, ସେ ଆସିଲା । ତହିଁ ତାଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ନେଇ ମୁଁ ନରସିଂହ ବାବୁଙ୍କ ବସାକୁ ଯିବାକୁ ବାହାରିଲି । ତାଙ୍କର ବାବୁ ବି ସଙ୍ଗରେ ଗଲେ । ଖଣ୍ଡେ ଦୂର ଯାଇ ସେହଠାରୁ ସେ ବାଟ ଭୁଲିଲେ, ମୁଁ ଜୟକୃଷ୍ଣ ସଙ୍ଗରେ ଆସି ବସାରେ ପହଞ୍ଚିଲି । ପେଟର ବେଦନା ଅଧିକ ହେଲା, ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପ୍ରବଳ ବାନ୍ତି ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ମୁଣ୍ଡରେ ପାଣି ଦେବା, ପଙ୍ଖାରେ ଚିଞ୍ଚିବା ପ୍ରଭୃତି ଉପଚାର ଲାଗିଲା । ପ୍ରାୟ ଦୁଇଦିନ ପରେ ଟିକିଏ ଉପଶମ ଜଣାଗଲା—ମୁଁ ଘୋର ନିଦ୍ରାରେ ଘାରି ହୋଇ ଶୋଇ ପଡ଼ିଲି । ନରସିଂହ ବାବୁ ମୋତେ ଅପେକ୍ଷା କର ବସିଥିଲେ, ମୁଁ ଆସିଲେ ସେ ଖାଇକରି କଟେରୀକୁ ଯାଇଥାଆନ୍ତେ । ମୋର ଏ ଅକମ୍ପିତ ବିକାର ଦେଖି ସେ ନ ଖାଇ ବୁଲିଗଲେ । ତାଙ୍କର ଗୁରୁ, ପୁଣ୍ୟାସ ଏବଂ ଜୟକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଶୁଣୁଷାର ଉପଦେଶ ଦେଇ ମୋର ନିଦ ଭୁଲିବାକୁ ନିଷେଧ କରିଗଲେ । ଶୀଘ୍ର ସେଦିନର କଟେରୀ କାର୍ଯ୍ୟ ଶେଷ କରି ପ୍ରାୟ ଦୁଇଟା ସମୟରେ ଫେରି ଆସିଲେ । ପ୍ରାୟ ଡିନିଷା ବେଳେ ମୋର ଯୋଗନିଦ୍ରା ଭଙ୍ଗ ହେଲା । ତେତେବେଳେ ବୁଝିପାରିଲି ଯେ, ମୁଁ ସୋମରସପାଣି ମହାଯୋଗୀ ଶ୍ରେଣୀକୁ ଭର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଅଛି । ସ୍ନାନ, ଭୋଜନ ଶେଷରେ ନରସିଂହ ବାବୁ କହିଲେ—ତାଙ୍କର ବାହୁ କାହାଣୀ ମୁଁ ଜୟକୃଷ୍ଣ ଠାରୁ ଶୁଣିଛି । ସେ ଆପଣଙ୍କୁ ସରକରରେ ମକ ମିଶାଇ ପିଇବାକୁ ଦେଇଥିଲା । ସେ ଅତ୍ୟୁତ ଜୀବଟିର ଶିଶୁସଂକୀର୍ତ୍ତ ପ୍ରାକର, କି ଜଙ୍ଗମ, ଜଗତରେ କେହି ମଦ ନ ଖାଇ ବଞ୍ଚିଥିବ ପାରେନାହିଁ । କେହି ଅକଣ୍ଠ ଜଙ୍ଗାଳରେ ପଶି ମଦ ଖାଏ ନାହିଁ ବୋଲି ଶପଥ କଲେ ବି ସେ ତାହା ଶିଶୁସଂକୀର୍ତ୍ତ କରେ ନାହିଁ । ଆପଣଙ୍କ ଅବସ୍ଥା ମୋ ଠାରୁ ଶୁଣି ସେ ଆଜି କଟେରୀରେ ବଡ଼ ଲଜ୍ଜିତ ହୋଇଅଛି, ଶୁଣି କହିଛି—“ଏହି ପାପର ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ ସ୍ଵରୂପ ଆପଣଙ୍କ ପିବା ଦିନ ସେ ରେଲରେ ଗୋଲନ୍ତର ଷ୍ଟେସନ ଯାଏଁ ଯାଇ ବାଟେଇ ଦେଇ ଆସିବ ।” ଭାବିଲା—କି ଜଞ୍ଜାଳ, ଆଉଥରେ ମୋତେ ପାଗଳ କରିବ ନା କଅଣ । ନରସିଂହ ବାବୁଙ୍କୁ କହିଲା—ଆପଣଙ୍କର ଧର୍ମ ହେବ, ମୁଁ କେଉଁଦିନ ପିବି ତାହା ସେ ନ ଜାଣିଲା ପରି କଟକଣା କରିବେ । ବନ୍ଦୁତାର ଉପସ୍ଥିତି ଉକ୍ତ ପୁରସ୍କାର ମୁଁ ପାଇସାରିଛି—ଆଉ ଅଧିକ ନୁହେଁ । ଏକଲ ସୁବନ୍ଧୁ ମୋର ଶତ୍ରୁ-ଭାଗ୍ୟରେ ସୁଦ୍ଧା ନ ଘଟୁ—ବିଧାତାଙ୍କ ପାଖରେ ମୋର ଏହି ପ୍ରାର୍ଥନା ।” ନରସିଂହ ବାବୁ ଗରବ ହାସ୍ୟରେ ସମ୍ମତି ପ୍ରକାଶ କଲେ । ମୁଁ ଲଜ୍ଜାପୁରରୁ ଆସିବାଦିନ ତାଙ୍କର ବାବୁ ଜାଣିପାରିଲେ ନାହିଁ ।

ଲଜ୍ଜାପୁରରେ କେତେଗୁଡ଼ାଏ ସମୟ ବାଜେ ଖର୍ଚ୍ଚରେ ଉଡ଼ାଇ ଦେଇ ବୁଢ଼ପୁର ଆସିଲି । ମନ୍ତ୍ରଣ୍ୟ ଜୀବନର ଅଧିକାଂଶ ସମୟ ବାଜେ ଖର୍ଚ୍ଚରେ ଯାଏ, ଅଲ୍ପମାତ୍ର କାର୍ଯ୍ୟରେ ଲାଗେ । ସଂସାର ଉତ୍ତପରେ ଭୁକି ହୋଇ ଟିକିଏ ପାତ ନ ଆସିବା ଯାଏଁ ମନ୍ତ୍ରଣ୍ୟ ସମୟର ମୁଲ୍ୟ ବୁଝେ ନାହିଁ । ବୁଝିପାରିଲେ ଅକ୍ରତାପ କରେ, ମାତ୍ର ତାହା ବିପଳ । ନାନା ଚିନ୍ତା ଭୁବନାର ଉତ୍ତଳ ତରଙ୍ଗ କାହୁଁ ଆସି ସେ ଅକ୍ରତାପକୁ ଗୋଟି ଭସାଇ ନେଇଯାଏ । ଜଣେ ନିଶାଣୋର ନିଶା ଛଡ଼ିବାକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ମନେ ମନେ କହିଲା—ଆଜି ଖୁବ୍ ମନକୋପ କରି ଖାଏଁ, କାଲିଠାରୁ ଆଉ ହୁଇଁବି ନାହିଁ ।” ଏହା କହି, ଯଥେଷ୍ଟ ନିଶା ଖାଇଲା । ତହିଁ ପରଦିନ ମଧ୍ୟ

ସେହି ପ୍ରଭାବ କର ଖାଇଲା । ଫଳରେ ତାହାର ନିଶା ଅଭ୍ୟାସ ଦମାଣ ବଢ଼ି ଉଠିଲା । ମନୁଷ୍ୟ ସେହିପରି ପ୍ରଭାବ କରେ—ଅଜ୍ଞ ଟିକିଏ ମନ ପୁରାଇ ସମୟର ବାଜେ ଖର୍ଚ୍ଚ କରେ, କାଲିଠାରୁ ତାକୁ ନିଶ୍ଚୟ କର୍ମରେ ଖଟାଇ ରଖିବ ।” ଏହିପରି ପ୍ରଭାବ ଗୁଲିଆଏ, ସମୟ ବି ଗୁଲିଆଏ, ମାତ୍ର କାମ କିଛି ହୁଏ ନାହିଁ । ମୋର ଅନୁଭବ କଥା ମୁଁ କହୁଅଛି । ମୋର ପଡ଼ିବା ସମୟ ଅତି ଦାନତାପୁର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା । ଦିନେ ଦିନେ ଭାତ ଖାଏ ନାହିଁ, ମାତୃଦେବୀ ହାଣ୍ଡି ଅଜାଡ଼ି ଅଧବେଳେ ଭାତ ତୋରଣୀ ଆଣି ମୋତେ ଖାଇବାକୁ ଦିଅନ୍ତି । ମୁଁ ତେଜକ ଖାଇଲେ ତାଙ୍କର ସେଦନ ଏକାଦଶୀ ହେବ, ଏହା ମୁଁ ଜାଣେ । ଦେହ ଅସୁସ୍ଥ ବୋଲି କହି ନାନା ଆପତ୍ତି ଦେଖାଇ ମୁଁ ଅଧେ ଖାଇ ଅଧେ ଛାଡ଼ିଯାଏଁ । କିନ୍ତୁ ସେ ତାହା ଚୁପିପାରନ୍ତି । ସନ୍ତାନର ମନୋଭାବ ଜନନୀ ଅନାୟାସରେ ଚୁପି ପାରନ୍ତି । ମାତୃଦେବୀ ଚୁପିପାରି କିଛି କହନ୍ତି ନାହିଁ, ନୀରବରେ ଲେଉଟକ ଭାଳି ଦିଅନ୍ତି । ମୋର ବ୍ୟଥା ତାଙ୍କ ଚିତ୍ତ ଦର୍ପଣରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇ ଅଶ୍ରୁରୂପରେ ବାହାରି ପଡ଼େ । ଯାହାର ଅବସ୍ଥା ଏପରି ଶୋଚନୀୟ, ସେ ସମୟର ଅପବ୍ୟବହାର କଲେ ତଳିବ କିପରି ? ତଥାପି ମୁଁ ସମୟର ଅପବ୍ୟବହାର କରିଅଛି । ସମୟର ମୂଲ୍ୟ ଅମୂଲ୍ୟ ଏବଂ ଶକ୍ତି ଅସୀମ । ସମୟ ପ୍ରଭାବରେ କଅଣ ହୋଇ ନ ପାରେ—ମନୁଷ୍ୟ ଏହି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ କଣ କରିବ ତାହା କିଏ କହିପାରିବ ? ମନାଣୀ କର୍ମନିଷ୍ଠ ଲୋକେ ଏକ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଯାହା ଦାନ କରିପାରୁ ଅଛନ୍ତି, ତାହା ଭାବିଲେ ହୃଦୟ ବିସ୍ମୟରେ ଅଭିଭୂତ ହୋଇଯାଏ । ସମୟର ସବ୍ୟବହାର କରିଥିଲେ ମୁଁ ଅନେକ କାର୍ଯ୍ୟ କରି ପାରୁଥାଆନ୍ତି, କିନ୍ତୁ କାହିଁ, ମୋର କାର୍ଯ୍ୟ ଦେଖି ମୁଁ ମଧ୍ୟ ଲଜିତ ହୁଏ । ଦୁଃଖି ସୁଖ ପାଇଲେ ସେ ସୁଖ ଦୁଃଖ ଭୁଲିଯାଏ, ମାତ୍ର ସୁଖି ଦୁଃଖ ପାଇଲେ ଭୁଲୁ ସୁଖ ଭୁଲିପାରେ ନାହିଁ । ସେହି ଅଜାତ ସୁଖସୁଖି ତାହା ପ୍ରାଣକୁ ଅନବରତ ଦବ୍ଧ କରୁଥାଏ । ମନୁଷ୍ୟର ଆତ୍ମ ସ୍ବଳ୍ପ, ଏହା ସେ ପାସୋରି ପକାଏ । ତେଣୁ ଅଜ୍ଞର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କାଲିକୁ ରଖିଦିଏ । ମନୁଷ୍ୟ ନିଜକୁ ଅମର ମଣେ । ଜଗତରେ ସମସ୍ତେ ମରୁଛନ୍ତି, କେହି ଅମର ନୁହେଁ—ଏହା ଜାଣିପୁଜା ସେ ନିଜ ଉପରେ ମୃତ୍ୟୁର ଅଧିକାର ସ୍ୱୀକାର କରେ ନାହିଁ, ଏହାଠାରୁ ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ଆଉ କଅଣ ହୋଇପାରେ ? ଯାଉ, ସେ ଅନୁଶୋଚନାରୁ କଅଣ ମିଳିବ । ମନୁଷ୍ୟ ଯଦୁ, କିନ୍ତୁ ତାହାର ଶକ୍ତି ଯଦୁ ନୁହେଁ । ଯେ ଅନନ୍ତ ଶକ୍ତିଧରକର ସନ୍ତାନ, ତାହାର ଶକ୍ତି ନଗଣ୍ୟ ନୁହେଁ । ଅନନ୍ତ ଶକ୍ତି ତାହା ଦେହ ମଧ୍ୟରେ ଶୋଇଅଛି, ତାକୁ ଉଠାଇବା ଦରକାର । ବୁଦ୍ଧିକର୍ଷି ଉଠିଲେ ତାହାର ଅସାଧ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ । ଯେଉଁ ମନୁଷ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ବିଜ୍ଞାନ ଶକ୍ତି ବଳରେ ପ୍ରାକୃତିକ ମହାଶକ୍ତି ନିତୟକୁ ନିଜର ଅଧୀନ କରି ପାରୁଅଛି, ସେ ମନୁଷ୍ୟ କଦାପି ସୀମାଶକ୍ତ ନୁହେଁ । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ଏହା କଥାରେ କହିବା ଯେତେ ସହଜ ହେବ, ଏ ବିଶ୍ବାସ ମନକୁ ଆଣିବା ତେତେ ସହଜ ନୁହେଁ—ଏହିଠାରେ ମନୁଷ୍ୟର ଦୁର୍ବଳତା ସ୍ପଷ୍ଟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ସେହି ଦୁର୍ବଳତାର ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ୍ୟ ଲୋକିକ ପ୍ରାଚୀର ଯେ ଲଙ୍ଘନ କରିପାରେ, ସେହି ଏକା ପ୍ରକୃତ ମନୁଷ୍ୟପଦବାଚ୍ୟ, ଯେ ତାହା ନ ପାରେ ସେ ମନୁଷ୍ୟ ନୁହେଁ—ମଣିଷ, ମଣ ହେଉଁ ହେଉଁ ତାହାର ଜୀବନ ସରିଯାଏ । ସେ ଖାଲି ମଣ ହେବା ପାଇଁ ବାରମ୍ବାର ସଂସାରକୁ ଆସେ । ତାହାର ଜନ୍ମ ଏବଂ ଜୀବନ ବିଫଳ—ମୁଁ ସେହି ଶ୍ରେଣୀରୁ ଜନ୍ମ ବିଶେଷ ।

ଇଚ୍ଛାପୁରରୁ ଆସି ସେ ମାସର ସ୍ବଦେଶଲକ୍ଷ୍ମୀ ବାହାର କରିବାକୁ ହେଲା । ଗୁରୁଆକୁ କୃଷି ପୁସ୍ତକର ବସ୍ତୁ ଆସୁଥାଏ । ଦିନେ ଦିନେ ଦଶପକ୍ଷିଆ ପକ୍ଷିକୁ ଇ: ପି: ପାର୍ଗଲ କରିବାକୁ ହୁଏ । ନିଜେ ଯାଇ ଜାକସରେ ପାର୍ଗଲ ଦେଇଆସେ । ପ୍ରତ୍ୟହ ଯେଉଁସବୁ ବସ୍ତୁ ଆସେ ସେଥିମଧ୍ୟରେ କିଏ ଆଠଶର—କିଏ ଟଙ୍କାକର—କିଏ ବା କିଛି ଅଧିକ ପୁସ୍ତକ ମାଗିଥାନ୍ତି ।

କୌଣସି ପାର୍ଶଲର ମୁଖ ଅଠାଶରୁ ଉଣା ହୁଏ ନାହିଁ, କିମ୍ବା ଚିନିଟଙ୍କାରୁ ଅଧିକ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍ତ୍ବ ସମୟରେ ବୃଷ୍ଟିପତ୍ତ ଗୁଡ଼ିକ ମୋର ବଡ଼ ଉପକାର କରିଅଛି । ଦିନେ ଶାସ୍ତ୍ରୀ କହିଲେ—ବ୍ରହ୍ମପୁରରେ ଗୋଟାଏ ସ୍ବଦେଶୀ ଔଷଧାଳୟ ସ୍ଥାପନ କଲେ ଶୁଭ୍ ଚଳିବ, ଅପଣ ଜଣେ ଭଲ କବିରାଜ ଅଣାଇ ଦିଅନ୍ତୁ । ମୂଳମୂଳିକା ପ୍ରଭୃତି ମୁଁ ସୁଲଭରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିଦେବି । ଔଷଧ ପ୍ରସ୍ତର ଏବଂ ବିଦ୍ୟୁତ୍ ଭାର ମଧ୍ୟ ବହନ କରିବ । ଅପାତତଃ କବିରାଜଙ୍କୁ ବେତନ ଦିଅନ୍ତିବ, ଔଷଧାଳୟର ଉଲଟି ଦୃଷ୍ଟିରେ ପଛକୁ ସେ ଲଭର ଅଂଶ ପାଇବେ ।” ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ଏ ପ୍ରସ୍ତାବରେ ମୁଁ ସ୍ବାକୃତ ହୋଇ ଭଦ୍ରାଣ ସୁଲଭ ଗ୍ରନ୍ଥ ପଣ୍ଡିତ ମହାଦେବ ମିଶ୍ରଙ୍କୁ ପତ୍ର ଲେଖିଲି । ତେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ଶ୍ରୀପତି ସାମନ୍ତରାୟ ଭଦ୍ରାଣରେ ଗୋଟାଏ ଅୟୁବେଦୀୟ ଔଷଧାଳୟ ଖୋଲିଥିଲେ । ଶ୍ରୀପତି ବାବୁ ଜଣେ ଅମୃତହସ୍ତୀ କବିରାଜ । ମହାଦେବ ମିଶ୍ର ତାଙ୍କରଠାରୁ ଶିକ୍ଷା କରି ଚିକିତ୍ସା କରୁଥିଲେ । ସେ ବ୍ରହ୍ମପୁର ଯିବାକୁ ସ୍ବାକୃତ ହେଲେ । ଏହି ସମୟରେ ମୁଁ ମନୋରମାର ସମ୍ପାଦକ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଯିବାରୁ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ମନ ଭାଙ୍ଗିଗଲା । ତାଙ୍କର ପ୍ରସ୍ତାବ ଆଉ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରଶତ ହୋଇପାରିଲା ନାହିଁ ।

ମନୋରମାର ପରିଗୂଳନା ସକାଶେ ମୟୂରଭଞ୍ଜର ସ୍ବନାମଧନ୍ୟ ମହାରାଜା ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଦୁର୍ଗଶତ୍ରୁମାର ରୂପି ଦେଇଥିଲେ । ଉକ୍ତ ଜମି ଷ୍ଟେଟ୍ ନିୟମାନୁସାରେ ରେଜେନ୍ସିର ହୋଇ-ନଥିଲା । ଏଣେ ମନୋରମା ବଙ୍ଗାଳିମାନଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଅଗ୍ନି ବୃଦ୍ଧି କରିଦେଲା । ସେଥିରେ ବଙ୍ଗାଳି କର୍ମଚାରୀମାନେ ଉଦ୍ବିଗ୍ନ ହୋଇଉଠିଲେ । ଫଳରେ ସେମାନଙ୍କ ଷଡ଼ଯନ୍ତ୍ରରେ ଉକ୍ତ ରୂପିଗୁଡ଼ିକ ଷ୍ଟେଟ୍‌ସାମିଲ ହୋଇଗଲା । ମନୋରମା ପକ୍ଷରୁ ସେଥିପାଇଁ ଅଧିକ ଦାବର ହେଲା, ମାତ୍ର ଷ୍ଟେଟ୍ ନିୟମାନୁସାରେ ଜମି ରେଜେନ୍ସିର ହୋଇ ନଥିବାରୁ ଅଧିକରେ କିଛି ଫଳ ହେଲା ନାହିଁ । ମନୋରମାର ସମ୍ପାଦକ ବୈଦ୍ୟନାଥ ଦାଶ ମୟୂରଭଞ୍ଜରୁ ଗୁଲିଆସି ବାଲେଶ୍ବର ସମ୍ବାଦବାହକାର ସମ୍ପାଦକ ହେଲେ ।

ମନୋରମା କିଛିଦିନ ବନ୍ଦ ରହିଲା । ଗୋଟାଏ ପ୍ରବଳ ଓଡ଼ିଆ ପତ୍ରିକାର ଏ ଅକସ୍ମିକ ଦୁର୍ଗତ ଦେଖି ପତ୍ରିକାର ଅଂଶିଦାରମାନେ ସଭା କରି ବ୍ୟାସକବି ଫକୀରମୋହନ ସେନାପତିଙ୍କ ଉପରେ ପରିଗୂଳନାର ଭାର ନ୍ୟସ୍ତ କଲେ । ଫକୀରମୋହନ ବାବୁ ମୋତେ ସମ୍ପାଦକ ମନୋମତ କରି ପତ୍ର ଲେଖିଲେ । ପତ୍ରିକାର ଅବସ୍ଥା ଦୃଷ୍ଟିରେ ମୁଁ ପ୍ରଥମତଃ ଅସମ୍ଭବ ପ୍ରକାଶ କଲି, ମାତ୍ର ଫକୀରମୋହନ ବାବୁ ମୋତେ ସାହସ ଦେଇ ଲେଖିଲେ—“ମନୋରମାର ଜମି ଫେରାଇ ଦେବା ସକାଶ ମୁଁ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ମହାରାଜାଙ୍କୁ ପତ୍ର ଲେଖି ଅନୁରୋଧ କରିଅଛି । ତୁମ୍ଭେ ଯାଇ ପତ୍ରିକା ଚଳାଅ, ଯଦି ଜମିତକ ନ ମିଳେ ତେବେ ଅନ୍ୟତେଷ୍ଟା କରାଯିବ । ତୁମ୍ଭେ ଲଲସାହେବ ହରିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କଠାରୁ ଆବଶ୍ୟକୀୟ ଖର୍ଚ୍ଚ ନେଇ ମନୋରମା ବାହାର କର ।” ଜଣେ ବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କଠାରୁ ଏଭଳି ପତ୍ର ପାଇ ମୁଁ ଆଉ ମନାକରି ପାରିଲି ନାହିଁ, ଶୀଘ୍ର ବ୍ରହ୍ମପୁରରୁ ଭଦ୍ରାଣ ଗୁଲିଆସିଲି । ସୋମନାଥ ଗୁଜିଦରଦାର ଗର୍ଭଣ୍ଡମେଷ୍ଟା ଭଣ୍ଡାରୀଙ୍କର ସୁଲଭରୁ ବୃଦ୍ଧି ନେଇ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ହାଇସ୍କୁଲରେ ଯାଇ ପଢ଼ୁଥିଲା । ମୁଁ ତାକୁ ଭଦ୍ରାଣରୁ ପତ୍ର ଲେଖିଲି, ସେ ଆସି ମୋତେ ବାରପଦା ନେଇଗଲା । ମୁଁ ଯାଇ ମନୋରମା ଅଫିସ୍‌ରେ ବସା କରି ରହିଲି । ଲଲସାହେବଙ୍କ ପରାମର୍ଶ ଅନୁସାରେ ଦିନେ ଯାଇ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ମହାରାଜାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସାକ୍ଷାତ୍ କରି କହିଲି—“ଶ୍ରୀରାମ ସ୍ବୟଂ ମନୋରମାର ନାମକରଣ କରିଥିଲେ, ତାହାର ଏପରି ଭାବରେ ଅକାଳ ମରଣ ଘଟିବ । ବାଞ୍ଛନୀୟ ନୁହେଁ । ଦୟାକରି ତାକୁ ଜୀବିତ ରଖିବା ହେଉନୁ ।” ମହାରାଜା କହିଲେ—ଆପଣ ବୋଧହୁଏ ସମସ୍ତ ହାଲି ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ—ଜାଣିଥିଲେ ଏକାର୍ଯ୍ୟରେ ଅନ୍ତସର ହୁଅନ୍ତେ ନାହିଁ । ମନୋରମା ଦଳ ନଈ ନ ଦେଖୁଣ୍ଡ ଲୁଗା ଟେକି ବସିଲେ

ବିଶେଷତଃ ବୈଦ୍ୟନାଥ ଦାଶ ସମ୍ବରଜରେ ଯେଉଁ ଓଡ଼ିଆ ବଙ୍ଗାଳି ବିଦେଶ ବନ୍ଧୁ ଜାଲିଦେଇ ଗଲେ, ସେ ନିଆଁ ଲଗିବାକୁ ଅନେକଦିନ ଲାଗିବ, ପୁଣି ଲଗିବ କି ନାହିଁ ତାହା ବି ସନ୍ଦେହ । ଜମି ସମ୍ବରଜରେ ଯାହା ହୋଇଯାଇଅଛି—ମୋର ଅତି କିଛି କରିବାର ଉପାୟ ନାହିଁ । ଫଗର-ମୋହନ ବାବୁଙ୍କର ପତ୍ନୀ ପାଇଲି, ତାଙ୍କୁ ମୁଁ ଉତ୍ତର ଦେଇଅଛି ।” ମହାରାଜାଙ୍କଠାରୁ ଏ ନିରାଶବାଣୀ ଶୁଣି ମୁଁ ଫେରିଆସି ଲଲସାହେବଙ୍କୁ ସବୁ ଜଣାଇଲି । ସେ କହିଲେ—ଆପଣ ପତ୍ନୀ ବାହାର କରନ୍ତୁ, ଯେପରି ତଳିବ ତାହାର ଉପାୟ କରାଯିବ ।” ତାଙ୍କଠାରୁ ଏହିପରି ଆଶ୍ୱାସନା ପାଇ ମୁଁ ମନୋରମା ବାହାର କଲି । ଆବଶ୍ୟକୀୟ ଖର୍ଚ୍ଚ ସେ ଚଳାଇଲେ ।

ମନୋରମା ବାହାରିବା ପୂର୍ବରୁ ମୋତେ ଡକ୍ଟଲେୟାରେସନ୍ କରିବାକୁ ହେଲା । ପ୍ରଥମଶ୍ରେଣୀର ଡେପୁଟି ମାଜିଷ୍ଟ୍ରେଟ୍ ଅନୁକୁଳ ଚନ୍ଦ୍ର ମୁଖୋପାଧ୍ୟାୟ ଏମ୍, ଏ, ବିଏଲ୍‌ସ୍ ଇତ୍ୟାଦିରେ ଫାରମା ଦାଖଲ କଲି । ତାଙ୍କ ବଙ୍ଗାଳି ସିରସ୍ତାଦାର ଯଥେଷ୍ଟ ବାଧା ଦେଲେ । ସେ ହାକିମଙ୍କୁ କହିଲେ—“ମହାରାଜାଙ୍କୁ ନ ଜଣାଇ ଡକ୍ଟଲେୟାରେସନ୍ କରିଦେବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ।” ଅନୁକୁଳ ବାବୁ ଜଣେ ସ୍ୱଖ୍ୟବାଦୀ ନିର୍ଭୀକଚେତା କବରଦମ୍ଭ ହାକିମ । ସିରସ୍ତାଦାରଙ୍କ କଥା ସେ ପତ୍ନୀରେ ପକାଇଲେ ନାହିଁ, କହିଲେ—ମୁଁ ଫାଶ୍ଟକ୍ଲାସ୍ ଡେପୁଟିମାଜିଷ୍ଟ୍ରେଟ୍, ଡକ୍ଟଲେୟାରେସନ୍‌ର ଶ୍ରମତା ମୋର ଅଛି—ପ୍ରତ୍ୟେକ କଥା ମୁଁ ମହାରାଜାଙ୍କୁ ଗୁରୁବାଦୁ ଯିବି କାହିଁକି ?” ଏହା କହି ଫାରମ୍‌ରେ ଦସ୍ତଖତ କରିଦେଲେ । ସିରସ୍ତାଦାରଙ୍କ ମୁହଁ କଲା ପଡ଼ଗଲା । ବଙ୍ଗାଳିମାନଙ୍କ ମନରୁ ମନୋରମା ଶୁଣି ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଛଡ଼ି ନ ଥିଲା । ମନୋରମା ପୁଣି ବାହାରିଲେ କାଳେ ପୁରୀରେ ଗୋହସ୍ତରାଜ ଖୋଳାହେବ—ଏହି ଆଶଙ୍କା ଅନେକଙ୍କ ମନରେ ଜାଗ୍ରତ ହୋଇଉଠିଲା । ଅଙ୍ଗଦକୁ ଦେଖି ହନୁମାନ ଜ୍ୱନରେ ଲଙ୍କାବାସୀମାନେ ଭୟରେ ଅସ୍ଥିର ହୋଇ ଉଠିଲେ । ତାହା ଦେଖି ଅଙ୍ଗଦ ମନେ ମନେ କହିଥିଲା—“ଧନ୍ୟରେ ହନୁମାନ, ତୁ ଏଭଳି ଶିକ୍ଷା ଦେଇ ଯାଇଛୁ ଯେ ଏମାନେ ଅଜାତାଏଁ ତାହା ଭୁଲିପାରି ନାହାନ୍ତି ।” ସେହିପରି ବଙ୍ଗାଳିଙ୍କ ବ୍ୟବହାର ଦେଖି ମୁଁ ମଧ୍ୟ ମନେ ମନେ କହିଲି—“ଧନ୍ୟ ବୈଦ୍ୟନାଥ ନନା, ତୁ ଏପରି ପୁଣି ଦେଇଯାଇଛୁ ଯେ ସେ ରଙ୍ଗ ଅବଧି ଧୋଇ ଯାଇନାହିଁ ।” ବୈଦ୍ୟନାଥ ଦାଶ କେବଳ ତେଜସ୍ୱୀ ସମ୍ପାଦକ ଥିଲେ ନାହିଁ—ସେ ସେନାପତି ହେବାଭଳି ଜାତୀୟ ମହାରଥୀ ଥିଲେ । ଦୁଃଖର ବିଷୟ ବଞ୍ଚିମାନ ସେ ସ୍ୱର୍ଗରେ । ତାଙ୍କପରି ନୈତିକ ସାହସୀ, ନିର୍ଭୀକଚେତା, ସ୍ୱଖ୍ୟବାଦୀ ଯୁବକ ଏକାଳରେ ବିରଳ । କେହି କେହି ତାଙ୍କୁ ଉଚ୍ଚ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରିବାର ଶୁଣିଅଛି । ମାତ୍ର ସେ ଉଚ୍ଚତା ଗତି ଏବଂ ମାନବ ଧର୍ମରେ ପୁର୍ଣ୍ଣ । ଅତି ମୁଦୁତା ଅପେକ୍ଷା ମଧୁର ଉଚ୍ଚତା କି ଶ୍ରେୟସ୍କର ନୁହେଁ ? ଶାନ୍ତ ପ୍ରକୃତି ଆବଶ୍ୟକ ଭଲ, ମାତ୍ର କୋଟିଆ ବା କେନ୍ଦୁଆ ପରି ନିରାଦର ହେବା ବାସ୍ତବ୍ୟ ନୁହେଁ ।

ବାରିପଦା ଗୋଟିଏ ଦୁଃଖବହୁଳ ସ୍ଥାନ । ପ୍ରାକୃତିକ ଏବଂ କୃତ୍ରିମ ଦୁଃଖ ତାକୁ ମହାରାଜା ସାକରେ ସଜ୍ଜିତ କରିଅଛି । ଉପବନ୍ଧରେ ଧବଳାଙ୍ଗୀ ବଳାଙ୍ଗୀ ମଧୁର ବୁଡ଼ୁବୁଡ଼ୁ ନାଦରେ ଢୁଳାଢୁଳା ଦେଇ ଗୁଲିଅଛି । ଡାଉଣ୍ଡ ଯୁଦ୍ର ଯୁଦ୍ର ବନଗୁଡ଼ିକ ତପୋବନର ଶା ଧାରଣ କରିଅଛି । ଉଷ୍ଣ-ପ୍ରକୃତ ଭଲ ସରଳ, ସୁନ୍ଦର, ବିଶାଳ ଶାଳତରୁ ଅକାଶରୁମ୍ପା ରୁଢ଼ା ହଇଲ ଖେଳୁଅଛି । ବସନ୍ତ କାଳରେ ସେଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରକାଶ ପାତଳ ନବ ପଲ୍ଲବରେ ମଣ୍ଡିତ ହୋଇ ଅପୂର୍ବ ଶୋଭାର ଉତ୍ସବ ସୃଷ୍ଟି କରେ । ଦୂରରେ ଶିଶୁହିମାଳୟ ମେଘାସନ ବିଚିତ୍ର ମେଘ ମୁକୁଟ ପରିଧାନ କରି ସଗନ୍ଧରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ । ଯେମନ୍ତ କି ଦୁପ୍ତସାର ନିଜର ସମକକ୍ଷ ପ୍ରତିଯୋଦ୍ଧା ଅନ୍ୟେକ୍ଷଣ କରୁଅଛି । ମହାରାଜା ରାମଚନ୍ଦ୍ର ବାରିପଦାକୁ ହିବବରଭବ ଅମରବିଶାଳ ଭଲ ମଣ୍ଡିତ କରିଅଛନ୍ତି । ଉତ୍କଳର କୌଣସି ସହର ବାରିପଦାର ସମକକ୍ଷ ନୁହେଁ । ଶୁଦ୍ର ସହରଟି ଅଧିକ, ଆଦାଲତ୍ ପ୍ରକୃତ

ଯାବତାୟି ନାମରକ ଉପାଦାନରେ ପରିପୁର୍ଣ୍ଣ । ମୟୂରଭଞ୍ଜର ଶାସନମାନ ଆଦର୍ଶ । ତାହା ଠିକ୍ ମୋଗଲବନ୍ଦୀର ଶାସନ ପ୍ରଣାଳୀ—ସ୍ଥଳରେ ତଳା । ସବୋଢ ବରୁଗଲୟ କଳ୍ପକୋଟି । ତାହା ଉପରେ ମହାରାଜାଙ୍କ ସକାଉନସିଲ୍ ବରୁର ଚୂଡ଼ାନ୍ତ ବରୁର । ଜେଲଖାନାର କଏଦମାନେ ଠିକ୍ କୁଣିଆ ପରି ସୁଖ ଭୋଗ କରନ୍ତି । ଦୁଧ ଏବଂ ମାଂସ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେମାନଙ୍କୁ ଦିଆଯାଏ । ଶୁଣିବାରୁ ନାମରେ ଗୋଟିଏ ଆଦର୍ଶ ଉଦ୍ୟାନ ଅଛି । କଏଦମାନେ ସେଠାରେ ଏକ ଛପାଖାନାରେ କାମ କରନ୍ତି । କାହାରିକୁ କେବେ ପଲାଇସିବାର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଏତେ ସୁଖରେ ଥାଇ କାହିଁକି ବା ପଲାଇବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରବେ ? କୁରୁଲି ଲାଇଗ୍ରେସ ଗୋଟାଏ ପ୍ରକାଶ ପ୍ରଦର୍ଶନୀ କ୍ଷେତ୍ର । ସେଥିରେ ଗୁଜର ନାନାପ୍ରକାର ଶସ୍ୟ, ଧାତୁ, ପଥର ପ୍ରଭୃତି ସୁରମ୍ୟ କାରୁଧାରରେ ସୁରକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛି । ସ୍କୁଲରେ ଉକ୍ତ ଲାଇଗ୍ରେସଟି ମୟୂରଭଞ୍ଜର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ସାର । ସମଗ୍ର ମୟୂରଭଞ୍ଜରେ ଯାହା ଅଛି, ଏକା କୁରୁଲି ଲାଇଗ୍ରେସରେ ତାହା ଅଛି । ବାରିପଦାରେ କଣ୍ଡିଆଳୀ ବୋଲି ଖଣ୍ଡେ ସ୍ମୃତି ନାଳ ଅଛି, ସେଥିରେ ଅକସ୍ମାତ୍ ବନ୍ୟା ହୁଏ । ବନ୍ୟା ସ୍ରୋତ ମାଡ଼ି ଆସିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଛଡ଼ିଯାଏ । ଟାଉନ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ଶକ୍ତି ଏ ଛଦ୍ମ ତିମିରରେ ଜଳପ୍ରପାତ ଅଛି । ମୁଁ ଏକାଧିକ ଥର ସେହି ପ୍ରପାତରେ ସ୍ନାନ କରୁଅଛି । ସ୍ନାନ ପରେ ଶରୀର ସ୍ନିଗ୍ଧ ଏବଂ ମନ ପ୍ରସନ୍ନ ହୁଏ । ବାରିପଦାର ଗୁଉଳ, ଚୂଡ଼ା, ମୁଡ଼ା ଅତି ଉତ୍ତମ । ବଜାରରେ କାଇଅଣ୍ଡା ବିକ୍ରୟ ହୁଏ । ବନ୍ୟ ଜାତିର ଲୋକେ ତାକୁ ମୁଡ଼ା ସଙ୍ଗରେ ମିଶାଇ ଖାଆନ୍ତି । ତାହା ସେମାନଙ୍କର ଗୋଟାଏ ଉପାଦେୟ ଖାଦ୍ୟ । ବଜାରରେ ସବୁ ମିଳେ, କେବଳ ମାଛ ଦୁଷ୍ପ୍ରାପ୍ୟ ।

ରଥ ଏବଂ ଛଉ ନାଚ ବାରିପଦାର ପ୍ରଧାନ ପଦ୍ୟ । ରଥ ସମୟରେ ପ୍ରାୟ ପ୍ରବୃଣ ହଜାର ଦର୍ଶକର ସମାଗମ ହୁଏ । ବାରିପଦାର ରଥ ଖୁବ୍ ବଡ଼ ହୁଏ । ସାଜସଜ୍ଜା ଅମୂଲ୍ୟ, ତାହାର ପଟାନ୍ତର ନାହିଁ । ଛଉ ନାଚ ଗୋଟାଏ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ବାର ନୃତ୍ୟ, ତାକୁ ବାର ତାଣ୍ଡବ କହଲେ ଠିକ୍ ହେବ । ନାଚର କୌଶଳ ଉଚ୍ଚକଳାର ନିଦର୍ଶନ, କିନ୍ତୁ ବଡ଼ କଷ୍ଟ । ଶୁଣିଥିଲି ଜୁଆଁ ସ୍ତମ୍ଭମାନେ ପୁର୍ବେ ଛଉନାଚ କରୁଥିଲେ । ସେ କାଳର ଲୋକେ ଲୁଗା ପିନ୍ଧନ୍ତି ନାହିଁ । କଟିରେ ପହୁଗୁଡ଼ ଓଢ଼ଳାର ଲଜ୍ଜା ନିବାରଣ କରନ୍ତି । ମାଂସପେଣୀର ପୁର୍ଣ୍ଣ ଗଠନ କ୍ଷମରେ ଛଉନାଚ ଖୁବ୍ ସହାୟତା କରେ । ତାହା ଗୋଟାଏ ଉଚ୍ଚ ଧରଣର ବ୍ୟାୟାମ ବା କସରତ୍ ।

ମୟୂରଭଞ୍ଜର ଜଙ୍ଗଲ ସମୃଦ୍ଧ ପରି ଅଥଳ, ଅହୁଳ । ହାତୀ, ବାଘ ପ୍ରଭୃତି ବଡ଼ ବଡ଼ ଜନ୍ତୁ ଅସଂଖ୍ୟ ଅଛନ୍ତି । ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ରମାନାଥ ବାବୁଙ୍କର “ମୟୂରଭଞ୍ଜ ବୁଗୋଲ” ନାମରେ ଶକ୍ତି ଏ ପୁସ୍ତକ ମୁଁ ପଢ଼ିଥିଲି । ସେଥିରେ ଲେଖାଅଛି—ବସନ୍ତ କାଳରେ ବ୍ୟାଘ୍ରର ଉପଦ୍ରବ ସର୍ବତ୍ର ଉଷା ହୁଏ । ସେ ସମୟରେ ପର୍ବତ ତଳେ ଧାଉଁବା ଫୁଲ ଫୁଟେ । ସେହି ଫୁଲ ବାଘ ଦେହରେ ଲାଗିଲେ ଘା ହୋଇଯାଏ । ସେଥିପାଇଁ ବାଘ ପର୍ବତରୁ ଓଢ଼ାଏ ନାହିଁ । ଧାଉଁବା ପ୍ରକୃତରେ ବ୍ୟାଘ୍ରଦାହ, କିନ୍ତୁ ହେଁ ତାହା ଜାଣେ ନାହିଁ । ଯାହା ଲେଖାଗଲା ତାହା ପୋଥିଗତ ବିଦ୍ୟା । ସମୟ ସମୟରେ ହାତୀପଲ ବାହାର ଆସି ଚରବୁଲି ଗାଈ ଆଉଁ ଆଉଁ ବଣକୁ ଚାଲିଯାଆନ୍ତି । ଶୁଣିଥିଲି—ଥରେ ଦଳେ ହାତୀ ବାରିପଦା ଆଡ଼କୁ ଆସିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟାଏ ପୁର୍ଣ୍ଣଗର୍ଭା ହାତୁଣୀ ଥିଲା । ବଳଙ୍ଗ ବୁଲୁଥୁ ଆମ୍ଭ ବଗିଚାରେ ସେ ଦେବିବାତ୍ ପ୍ରସବ କର ପକାଇଲା । ଗୁରୁତା ଦନ୍ତା ହାତୀକୁ ତାହାର ରକ୍ଷକ କରି ଯୁଥପଥ ଯୁଥ ବେଳି ବଣକୁ ଚାଲିଗଲା । ଗୁରୁତା ଦନ୍ତାହାତୀ ଦାନ୍ତ ସ୍ଥିର ରୁପାଖରେ ଅନବରତ ଠିଆହୋଇ ରହିଲେ । ମନୁଷ୍ୟ ଦେଖିଲେ ଗର୍ଜନ ଛଡ଼ି ବସ୍ତ୍ର ଦେଖାଇଲେ । ହାତୀଗୁଡ଼ିକୁ ଧରବା ପାଇଁ କେହି କେହି ମହାରାଜାଙ୍କୁ ବଢ଼ଲେ, ମାତ୍ର ସେ ମନା କଲେ । କହିଲେ—ପିଲାଟା ଚାଲିଯାଇଅଛି ସେ

ବଳେ ବଳେ ବଣକୁ ବାହାରିଯିବେ, ବର୍ତ୍ତମାନ ସେମାନଙ୍କୁ ନିଜ କରାବରା ଭଲ ନୁହେଁ । ପାଞ୍ଚଦିନ କାଳ ଉପବାସରେ ରହି ଦନ୍ତାମାନେ ଜଗି ରହିଲେ । ସଦ୍ୟଜାତ କରଭଟିର ଗୁଲିବାର ଶକ୍ତି ହେଲା, ତାକୁ ଏବଂ ପ୍ରସନ୍ନର ମଣିରେ ତଳର ଗୁରୁଦନ୍ତା ଗୁରୁପାଖ ରଥା କର ଗୁଲି ଗୁଲି ବଣକୁ ବାହାରିଗଲେ । ବନ୍ୟ ପଶୁମାନଙ୍କର ଏଭଳି ଏକତା, ଅନ୍ଧାପୁତା, ଜାଗାପୁତା, ଦୟା, ମାୟା, ଫତ୍ତାତ, କିନ୍ତୁ ଅନେକ ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରାଣରେ ତାହା ଦୁର୍ଲଭ । ମୟୂରଭଞ୍ଜରେ ଗାଈ ହଳ କରନ୍ତି—ଏହା ଅଳ୍ପ ନିଷ୍ଠୁର ପ୍ରଥା । ସେହି ହେତୁରୁ ଗାଈ ଗୁଡ଼ିକ ଶୀତକାୟ ଏବଂ ଦୁର୍ବଳ । ଦୁଧ ଖୁବ୍ ଅଳ୍ପ ଦିଅନ୍ତି । ଦୁଧବେପାରୀମାନେ ଦୁଧରେ ଅଗ୍ନିଶିଖା ଗୋଳି ବିକୟ କରନ୍ତି ।

ମୟୂରଭଞ୍ଜରେ ଓଡ଼ିଆ ବଙ୍ଗାଳୀ ବିଭେଦ ପୁରୁ ପ୍ରଚଳରେ ଥିଲା, ମନୋରମା ସମୟରେ ସେ ବିଭେଦ ବଢ଼ି ଦାଉଁ ଦାଉଁ ହୋଇ ଜଳି ଉଠିଲା । ତେତେବେଳେ କଲିକତାରୁ ମେଜର କୋମ୍ପାଗାର ପ୍ରୋପ୍ରାଇଟର ସଦ୍‌ଲେଟନ ବାବୁ “ଓୟାରଲେମ୍ ରେକର୍ଡ଼” ନାମରେ ଖଣ୍ଡେ ଇଂରାଜୀ ମାସିକ ପତ୍ରିକା ବାହାର କରୁଥିଲେ । ମୟୂରଭଞ୍ଜର ବଙ୍ଗାଳୀମାନଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ସେଥିରେ ଗୋଟାଏ ପ୍ରବନ୍ଧ ବାହାରିଲା । ତାହାର ମର୍ମ ଏହି—“ଆରବ୍ୟ ଉପନ୍ୟାସର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦ୍ଵାପସ୍ତ୍ର ବୁକ୍‌ଦେଇଁ ଯେପରି ସିଦ୍ଧବାଦ ବଣିକର କାନ୍ଧରେ ବସି ଦୁଇଗୋଡ଼ରେ ତାହାର ତଣ୍ଡି ଚପି ଧରୁଥିଲା, ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ବଙ୍ଗାଳୀଙ୍କ ବ୍ୟବହାର ଠିକ୍ ସେହିପରି ।” ସେହି ପ୍ରବନ୍ଧର ଅଂଶିକ ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ ମନୋରମାରେ ବାହାରିଲା । ସେଥିରେ ବଙ୍ଗାଳୀମାନେ ଉଦ୍‌ଘୋଷିତ ହୋଇ ମନୋରମା ନାମରେ ମୋକଦ୍ଦମା କଲେ । ମନୋରମା ଦଳ ବି ପଶ୍ଚାତ୍ତପଦ ହେଲେ ନାହିଁ । ସେମାନେ ଉତ୍କଳର ଅଧିକାଂଶ ବଣିକ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ପତ୍ରିକା ଦେଖି ସେମାନଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରକାଶିତ ପ୍ରବନ୍ଧ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମତ ଆଣି ମନୋରମାରେ ପ୍ରକାଶ କଲେ । ମୟୂରଭଞ୍ଜର ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କୁ ବିପଦ ଦେଖି ଉତ୍କଳର ଜାଗାୟ ଲବନ ଗଢ଼ି ଉଠିଲା । ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତେ ମନୋରମା ସପକ୍ଷରେ ମତ ଦେଲେ । ତେତେବେଳେ କାମପାଳ ମିଶ୍ର କରଞ୍ଜିଆର ସବୁଜିଉକନ୍ ଅଫିସର ଥିଲେ । ସେ ମନୋରମାର ପ୍ରଧାନ ପୁଷ୍ପପୋଷକ ହୋଇ ଠିଆହେଲେ । କାମପାଳ ବାବୁ କର୍ତ୍ତାକଚେତା ତେଜସ୍ଵୀ ହାକିମ, ତାଙ୍କୁ ବଙ୍ଗାଳୀମାନେ ଭୟ କରନ୍ତି । ଅଭୟକୁ ପ୍ରବନ୍ଧ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମୋତେ ମଧ୍ୟ ସ୍ଵମତ ବ୍ୟକ୍ତି କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ତାହା ପୂର୍ବରେ ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି । ଘଟନା କ୍ରମେ ଜଟିଳ, ସୁଥୁଳ ହେବାର ଦେଖି ବଙ୍ଗାଳୀମାନେ ଆଉ ଅଧିକ ଅଗ୍ରସର ହେଲେ ନାହିଁ—ବଳେ ବଳେ ମକଦ୍ଦମା ଉଠାଇ ନେଲେ । କିନ୍ତୁ ବାଲ୍ୟପ୍ରାଣରେ ଅବାତ ପାଇ ସେହିଦିନଠାରୁ ମନୋରମା ଦୁର୍ବଳ ହୋଇ ପଡ଼ିଲା । ବିପକ୍ଷଦଳର ପଡ଼ିପଲ୍ଲରେ ଗ୍ରାହକମାନେ ପତ୍ରିକା ଫେରାଇ ଦେବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଯାହା ଉପରେ ଯାହା ପ୍ରାପ୍ୟ ଥିଲା, ତାହା ସେମାନେ ଦେଲେ ନାହିଁ । ତଥାତ ଲାଲସାହେବ ସ୍ଵହସ୍ତରୁ ବ୍ୟୟ ନିର୍ବାହ କରି ମନୋରମାକୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏବଂ ବଞ୍ଚାଇ ରଖିଲେ । ତହିଁପରେ ତାହାର ଲବନ ଘାସ ମିଞ୍ଜିମିଞ୍ଜି ହୋଇ ଆସି ଲାଗିଲା ।

ମୟୂରଭଞ୍ଜରେ ସୁଖେ ଦୁଃଖେ ବର୍ତ୍ତେ କାଳ କଟିଗଲା । ସେଠାରେ ଆମ୍ଭ ଭଦ୍ରଶାସୀ ଅନେକ ଥିଲେ । ସ୍ଵର୍ଗୀୟ ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର ମହାପାତ୍ର ଷ୍ଟେଟ୍ କଲେକ୍ଟର ଥିଲେ । ସେ ଜଣେ ଅଦର୍ଶ ସମାଜ ସଂସ୍କାରକ । ତାଙ୍କର ସଧବା କନ୍ୟାକୁ ସେ ପୁନଶ୍ଚ ବିବାହ କରାଇ ଦେଇଥିଲେ । ତାଙ୍କପରି ନୈତିକ ସାହସୀ ସଂସ୍କାରକ ସମାଜରେ ବିରଳ । ଦେଶଭକ୍ତ ଭଗବାନ ପ୍ରସାଦ ଦାସ କରଞ୍ଜିଆରେ ଓବରସିଆର ଥିଲେ । ଭଗବାନ ବାବୁ ଅନେକ ଲୋକଙ୍କୁ ଦାନା ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଅନେକ ଘାନ ଦରିଦ୍ର ତାଙ୍କ ପ୍ରସାଦରୁ ବିଭବଶାଳୀ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଗୁରୁତ୍ଵ ଭାବେ ତାଙ୍କ ପାଖକୁ କେହି ଗଲେ ସେ ପାରୁ ପଞ୍ଜିନ୍ତି ତେଣୁକରି ସେ କୌଣସି

ବିଭାଗରେ ତାକୁ ରଖାଇଦିଅନ୍ତି । ପର ପାଇଁ ସେ ହାକିମମାନଙ୍କ ଗୋଡ଼ ଧରିବାକୁ ସୁଦ୍ଧା ଅପମାନ ସମ୍ଭବ ନାହିଁ । ଦୁଃଖର ବିଷୟ, ସେ ପରୋପକାରୀ ପୁଣ୍ୟପ୍ରାଣ ବ୍ୟକ୍ତି ଆଉ ଇହଲୋକରେ ନାହାନ୍ତି । ସେହି ସମୟରେ ମହାଭାରତର ଗଦ୍ୟାନ୍ତବାଦ ହେଉଥାଏ । ଅନ୍ତବାଦକମାନେ ବଦାବାସୀ ମହାଭାରତ, କାଳୀସିନ୍ଧୁ ମହାଭାରତ (ବର୍ତ୍ତମାନ ମହାଭାରତ) ପକାଇ ଅନ୍ତବାଦ କରୁଥାଆନ୍ତି । ପଣ୍ଡିତ କପିଳେଶ୍ୱର ବିଦ୍ୟାରୁପଣ ଅନ୍ତବାଦ ସଂଶୋଧନ କରୁଥାଆନ୍ତି । ଶହେ ଶ୍ଳୋକର ଅନ୍ତବାଦର ମଜୁରି ପାଞ୍ଚ ଟଙ୍କା । ଏହି ଦରରେ ଅନ୍ତବାଦ ଲାଗିଥାଏ । ବିଦ୍ୟାରୁପଣେ ଜଣେ ଖ୍ୟାତନାମା ପଣ୍ଡିତ, “ନମ୍ରନ୍ତ ଫଳୀନୋବୁଝାଃ”—ଏହି ଗାଥା ଶ୍ଳୋକର ଜାବନ୍ତ ଅର୍ଦ୍ଧ । ସେ ମୋ ବସାକୁ ଅନେକ ସମୟରେ ଆସନ୍ତି । ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ଆଲୋଚନା ହୁଏ । ପୋଷ୍ଟମାଷ୍ଟର ଦୈଷ୍ଟବଚରଣ ପଟ୍ଟନାୟକ, ବାରିପଦାର ଓଢ଼ରସିଅର ଛକଟ ମହାନ୍ତି, ଜଳକୋଟିର ପେଷ୍ଟାର (ବର୍ତ୍ତମାନ ସିରସ୍ତାଦାର) ରଘୁନାଥ ମହାପାତ୍ର—ଏମାନେ ମୋର ପୁରୁଣା ବନ୍ଧୁ, ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟହ ସଙ୍ଗେ ପରେ ମୋ ବସାକୁ ସମସ୍ତେ ଆସନ୍ତି । ବିବିଧ ବାକ୍ୟାଳାପରେ ସମୟ କଟିଯାଏ । ଯେଉଁଦିନ କେହି ନ ଆସନ୍ତି ସେଦିନ ମୁଁ ମନୋରମା ଅଫିସ ଛାଡ଼ି ଉପରେ ବସି ମେଘାସନ ପଟ୍ଟର ଦାବାନଳ ଉତ୍ସବ ଦେଖେ । ସତଳ ଆଲୋକରେଣା ବିଭାଗର ମସାଲ ଶିଙ୍ଗି ଗୁଞ୍ଜଲ ପ୍ରାୟ ଦେଖାଯାଏ । ଶଙ୍ଖକ ମଧ୍ୟରେ ପଟ୍ଟର ଚୁଡ଼ାଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ମଣ୍ଡିତ ହୋଇଯାଏ । ପ୍ରକୃତି ଦେବା ପଟ୍ଟରକୁ କେବେ କରବେଶରେ, କେବେ ଗୁଜବେଶରେ ସଜାଇ ଦିଏ । ପଟ୍ଟର ସ୍ତରେ ସ୍ତରେ ଆଲୋକରେଣା ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ଦିଶେ । ସତେ ଯେପରି ବୁଦ୍ଧ ଯୋଗୀବର ମେଘାସନ ପୀତଚନ୍ଦନରେ କପାଳରେ ହିବଳୀ ଚିତା କାଟିଅଛୁ । ଅଥବା କେଉଁ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣକାର କଷ୍ଟିପଥରେ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣରେଖା ଟାଣି ପରାଣା କରୁଅଛୁ । ଅସୁର୍ଣ୍ଣବଶ୍ୟାସୀ ହୃଦୟରେ ଧର୍ମଭାବର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ବାରମ୍ବାର ଫୁଟି ଉଠି ମିଳାଇଗଲା ପରି କେତେବେଳେ ଦାବାନଳ ଜଳି ଉଠୁଥାଏ, କେତେବେଳେ ବା ଲିଭି ଯାଉଥାଏ । ସିଦ୍ଧସାଧକ ମେଘାସନ ଚକିତ ନେତ୍ରେ ବିଶ୍ୱର ମହାବିଶ୍ୱ ରୂପ ଦେଖି ଘନ ଘନ ଅଖି ବୁଜି ପକାଉଥିଲା ପରି ମନରେ ଭାବ ଉଦୟ ହେଉଥାଏ । ନୈଶିଗିରି—ପ୍ରକୃତିର ସେ ମହାଶୋଭାର ପଟାନ୍ତର ନାହିଁ । ତାହା ଶୋଭା ଦୁହେଁ—ଶୋଭାର ଅନନ୍ତ ଉତ୍ସ ମହାମେଳା । ସ୍ୱୟଂ ଶୋଭାଦେବୀ ଶୋଭାର ଭ୍ରମମଣ୍ଡଳ ଲାଳା ସଜନା କରି ବସିଅଛନ୍ତି । ସେ ମହାଲୀଳା ଦେଖି ସ୍ଥାବର ଜଙ୍ଗମ ସ୍ତବ୍ୟ ଏବଂ ମୃତ୍ୟୁ । ବାକ୍ୟରେ ସେ ଅତୁଳଶୋଭାର ସ୍ୱରୂପ ଗଢ଼ି ହେବ ନାହିଁ । ତାହା ବର୍ଣ୍ଣଲୟ ଦୁହେଁ—କେବଳ ଉପଭୋଗ୍ୟ ।

ମୟୂରଭଞ୍ଜରେ ମୋର “ମେଘାସନ” ପୁସ୍ତକ ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା । ଫକୀରମୋହନ ବାବୁଙ୍କ ଆଦେଶରେ ତାହା ମନୋରମା ପ୍ରେସରେ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇଥିଲା । ପୁସ୍ତକ ଖଣ୍ଡି ବ୍ୟାସ କବିକ ନାମରେ ଉଦ୍‌ୟୁକ୍ତ । “ଶିଶୁପାଳ ବଧ” ସେହି ମୟୂରଭଞ୍ଜରେ ଲେଖିଥିଲା । ଗୁପ୍ତାନାଥ ବାବୁ ମାଲଗିରି ଶିଖରରେ ମେଘାସନ ଉପହାର ପାଇ ପ୍ରାଣି ସମ୍ମାନ ଲେଖିଥିଲେ । ସରସ୍ୱତୀଙ୍କର ବରପୁତ୍ର ମାଲଗିରିରୁ ଫେରି ଆସି କଟକରେ ପହଞ୍ଚି ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ସାରସ୍ୱତ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ମହାପ୍ରସ୍ଥାନ କଲେ । ତାଙ୍କର ବିୟୋଗ ଦିବସ ଉତ୍କଳ ପଥରେ ଭାଷଣ ଦୁର୍ଦ୍ଦିନ । ତାଙ୍କର ବୃଦ୍ଧଶରେ ମାଲଗିରି ଯାତ୍ରା ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ଭାଷ୍ୟରେ ଅଭିଶାପ ।

ମନୋରମା ପ୍ରେସ୍‌ରେ ଅଉ ଖଣ୍ଡିଏ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ପୁସ୍ତକ ଛପା ହୋଇଥିଲା । ତାହା କଢ଼େୟାଲ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଅନ୍ତବାଦିତ ଭଗବଦ୍‌ଗୀତା । ଅନ୍ତବାଦ ଖୁବ୍ ସରଳ, ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ଏବଂ ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଲେଖୁଁ ଲେଖୁଁ ଗୋଟାଏ ହାସ୍ୟକର କଥା ମନେପଡ଼ିଲା । ଜଣେ ବୟୋବୃଦ୍ଧ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ମୁଁ ସେହି ଗୀତାରୁ ଖଣ୍ଡିଏ ଉପହାର ଦେଇଥିଲି । ସେ ଗୀତାଖଣ୍ଡି ନେଇଯାଇ ଘରେ

ଫିଟାର ଦେଖିଲେ ଯେ—ପ୍ରଚ୍ଛଦପଟର ଆଦ୍ୟରେ ଓଁ ଲେଖା ହୋଇଅଛି । ପରସାରଯାନ୍ତ୍ରୀ ବୁଦ୍ଧ, କଳାହତା ଦେଖି ମର୍କଟି ଯିବୁ ହେଲା ପରି, ପୁସ୍ତକଖଣ୍ଡି ତଳେ ଆଇ ଦେଇ କହିଲେ— “ଆରେ ରାମ, ରାମ, ଏଥରେ ଓଁ ଲେଖା ହୋଇଅଛି—ଏ ଖଣ୍ଡେ ବରହାଁ ବହି । ଏହା ଜାଣିଥିଲେ ମୁଁ ହରି ନ ଥାଆନ୍ତି ।” ମୁଁ ଏକଥା ଶୁଣି ଗୁଡ଼ାଏ ଅନୁତାପ କଲି, ଭାବିଲି—ପବିତ୍ର ଗୀତା ଶାସ୍ତ୍ର ଏ ଅବମାନନା—ପାପର ମୂଳ ମୁଁ; ଯେହେତୁ ପବିତ୍ର ବଦଳି ଫଳ ଦତ୍ତଙ୍କୁ ଦେଇଥିଲି । ମହତ୍ତ୍ୱ ପଦାର୍ଥ ଅପାଦରେ ଦେବା ପାପ, ଏହା ଭାବ ମୁଁ ଏପରି ବୁକାର୍ଯ୍ୟ ଆଇ କରିବି ନାହିଁ ବୋଲି ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରି କାନ ମୋଡ଼ି ହୋଇ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ କଲି । ଓଁ ବୁ ଯେ ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମର ଚିହ୍ନ ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମ ଗଳରେ ପୁଣି ବୋଲି ଜାଣନ୍ତି, ସେ ଧର୍ମର ଛେନାଗୁଡ଼ି କଅଣ ବୁଝନ୍ତି, ତାହା ସେହି ଏକା ଜାଣନ୍ତି । ଏକାକ୍ଷର ମହାମନ୍ତ୍ର ଓଁର ଅର୍ଥ ଏବଂ ମହତ୍ତ୍ୱ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିବା ତାଙ୍କ ଧର୍ମଜ୍ଞାନର ଅଙ୍ଗତ । ପାଦ ନ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଦାନ କଲେ ସେ ଦାନରେ ପୁଣ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ—ପାପ ହିଁ ହୁଏ । ବୟସ ଅଧିକ ହେଲେ ଯେ ଧର୍ମଜ୍ଞାନ ଅଧିକ ହୁଏ—ଏ ଭ୍ରାନ୍ତଧାରଣା ସେହିଦିନଠାରୁ ମୋର ଛଡ଼ିଗଲା ।

ମୟୂରଭଞ୍ଜରେ ଥିବା ସମୟରେ ଖଡ଼ିଆଳର ଯୋଗଜନ୍ମା ରାଜା ବୀର ବିଦ୍ୟମନ୍ଦିରର ପୁସ୍ତକ ମୁଁ ସଂଶୋଧନ କରୁଥିଲି । ରାଜା ବୀର ବିଦ୍ୟମନ୍ଦିର ଜଣେ ନିଷ୍ଠାପର ସାହିତ୍ୟସେବା ଥିଲେ । ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ତାଙ୍କର ଅସାଧାରଣ ଦକ୍ଷତା ଥିଲା । ସେ ହିନ୍ଦୁ ଭ୍ରାତୃତ୍ୱ ଅନେକ ନାଟକ ଓଡ଼ିଆରେ ଅନୁବାଦ କରିଥିଲେ, ତାଙ୍କ ଅର୍ଥାନ୍ତରାଳରେ କେତେ ଖଣ୍ଡ ସତ୍ତ୍ୱ ସାହିତ୍ୟ ଦେଶରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଥିଲା । ସେ “ପଞ୍ଜାବ ପତନ” ନାଟକ ହିନ୍ଦୁ ଅନୁବାଦ କରି ସଂଶୋଧନ ପାଇଁ ପଠାଇଥିଲେ ଏବଂ ସଂଶୋଧନ ପରେ ମନୋରମା ପ୍ରେସ୍ରେ ହଜାରେ ଖଣ୍ଡ ଛପାଇ ଦେବାପାଇଁ ଆଦେଶ ମଧ୍ୟ ଦେଇଥିଲେ । ତଦନ୍ତଯାତ୍ରୀ ପାଣ୍ଡୁଲେଖ୍ୟ ସଂଶୋଧିତ ହୋଇ ପୁସ୍ତକ ଛପା ହୋଇଗଲା । ଛପା ଖର୍ଚ୍ଚ ବାହାରି ସତ୍ତ୍ୱ କେତେ ଖଣ୍ଡ ମୁଦ୍ରିତ ପୁସ୍ତକ ରାଜାଙ୍କ ନିକଟକୁ ପଠାଗଲା । ସେ ବଳିଷ୍ଠା ପଠାଇ ଦେଇ ପାଣ୍ଡୁଲେଖି ସହମୁଦ୍ରିତ ପୁସ୍ତକ ଗୁଡ଼ିକ ଅତି ଶୀଘ୍ର ପୋଡ଼ି ପକାଇବା ପାଇଁ ରେଜେଷ୍ଟ୍ରିର ତାଙ୍କରେ ପତ୍ର ଲେଖିଲେ । ତେତେବେଳେ ରାଜାଙ୍କୁ ଅପରାଧରେ ଅନେକ ପୁସ୍ତକ ଧରାହୋଇ ବାଜ୍ୟାସ୍ତ୍ର ହେଉଥାଏ । ରାଜା ଲେଖିଲେ—“ମୁଁ ହିନ୍ଦୁ ଅବକଳ ଅନୁବାଦ କରିଅଛି । ମୂଳ ପୁସ୍ତକରେ ଯେବେ ଦୋଷ ଥାଏ, ତେବେ ଅନୁବାଦରେ ତାହା ରହି ଯାଇଥିବ । ଗୋଟାଏ ଅଶଙ୍କା ପୋଷଣ କରିବା ଅପେକ୍ଷା ପୁସ୍ତକ ଗୁଡ଼ିକ ନଷ୍ଟ କରିଦେବା ହିଁ ଶ୍ରେୟସ୍କର । ଅଗଣ ଏ ପତ୍ର ପାଇଲାମାନେ ପୁସ୍ତକ ଏବଂ ପାଣ୍ଡୁଲେଖି ପୋଡ଼ିଦେଇ ଫେରନ୍ତା ତାଙ୍କରେ ମୋତେ ପତ୍ର ଲେଖିବେ ।” ରାଜାଙ୍କ ଆଦେଶାନୁସାରେ ମୁଁ ପୁସ୍ତକ ଏବଂ ତତ୍ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ସମସ୍ତ କାଗଜପତ୍ର ଅଗ୍ନିସାତ୍ କରିଦେଇ ପଞ୍ଜାବ ପତନର ଅଶୋକ ସମ୍ବାଦ ରାଜାଙ୍କୁ ରେଜେଷ୍ଟ୍ରିର ପତ୍ରଦ୍ୱାରା ଜଣାଇ ଦେଲି । କେଉଁ କାଳବେଳାରେ ବାଲରଷ୍ଟ୍ର ଦେଶ ପୁସ୍ତକ ଖଣ୍ଡି ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲା କେଜାଣି, ଜନ୍ମ ହେଲା ପରେ ଅଗ୍ନି ତୁଣ୍ଡରେ ଆହୁତି ହେଲା । ବାଲରଷ୍ଟ୍ର, ତନ୍ତ୍ରପୀତା କି ସ୍ତ୍ରୀବର କି ଜଙ୍ଗମ ସମସ୍ତଙ୍କର ଅଛି ? ଅନୁଡ଼ି ପିଲାକୁ ବାଦ ଖାଇଲା, ରାଜା ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ହେଲେ—ମୁଁ ବି ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ହେଲି ।

ରାଜା ବିଦ୍ୟମନ୍ଦିର ଜଣେ ଗୁଣଗ୍ରାସ୍ଥ, ହୃଦୟୀ ନରପାଳ ଥିଲେ । ମୋତେ ସେ ଅନେକ ଥର ଅର୍ଥ ସାହାଯ୍ୟ କରିଅଛନ୍ତି । ପ୍ରତିଥର ପଡ଼ିଣ ଟଙ୍କା ରୁ ଉଣା ପଠାନ୍ତି ନାହିଁ । ଅସାନ୍ନିତ ଭାବରେ ଏରୁପ ଅନୁଗ୍ରହ ବାସ୍ତବରେ ବିରଳ । ଟଙ୍କା ପଠାଇ ମନଅର୍ଦ୍ଧର ରୂପନରେ ଲେଖନ୍ତି—ଅପଣଙ୍କ ଖର୍ଚ୍ଚ ସକାଶ ପଠାଗଲା, ମନରେ କିଛି କରିବେ ନାହିଁ । ଦାରୁଣ ପରିତାପର

ବିଷୟ, ସେହି ସାହିତ୍ୟ ବନ୍ଧୁ ଆଦର୍ଶ ଯିଶୁଙ୍କୁ ରାଜା ଅକାଳରେ ସାଧନେଶିତ ମହାଧାମକୁ ଯାତ୍ରା କରିଅଛନ୍ତି । ରାଜା ବୀର ବିଚମ କବିପୁତ୍ର କବି । ତାଙ୍କ ପିତୃଦେବଙ୍କର ଅଳଙ୍କାର ଗୁଳ୍ମ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟକାଶରେ ଉତ୍କଳ ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଠ ରୂପେ ଆଲୋକ ଦାନ କରୁଅଛନ୍ତି । ଡ଼କ୍ଟର ଆଲର ରକ୍ତସିଂହାସନ ଉତ୍କଳର ଅନ୍ୟତମ ସାବିତ୍ରୀ ଗାୟ । ରାଜା ବୀର ବିଚମ ଦେବ ମୋର “ଶିଶୁମାର ବଧ” କାବ୍ୟ ଛପା ସକାଶ ବୌଦ୍ଧ ପ୍ରେସ୍‌ରୁ ପଠାଇଥିଲେ । ମାତ୍ର ଛପା ପୁସ୍ତକ ଦେଖି ପାରିନାହାନ୍ତି । ପୁସ୍ତକ ପ୍ରକାଶ ସୁଦ୍ଧା ତାଙ୍କର ମହାପ୍ରୟାଣ ଘଟିଥିଲା । ପରେ ବୌଦ୍ଧପ୍ରେସ୍‌ରୁ ମୁଁ ଛପା ପୁସ୍ତକ ଗୁଡ଼ିକ ପାଇଥିଲି । ତେତେବେଳେ ପ୍ରଥିତନାମା ରାଜକଣ୍ଠାର ହିମାଠୀ ବୌଦ୍ଧର ଦେଖିବାକୁ (ସୁପରଣ୍ଟେଣ୍ଡେଣ୍ଟ) ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଚେଷ୍ଟାରେ ମୁଁ ବହୁ ଗୁଡ଼ିକ ପାଇଥିଲି । ହିମାଠୀ ମହୋଦୟ ମୋ ପ୍ରତି ଯଥେଷ୍ଟ ଅନୁଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କରି ଅଛନ୍ତି । ଅଭିଧାନ ମୋର “ସୁଗଳ ମଠ” ଉପନ୍ୟାସ ବଲ୍‌କ୍ଲର ପ୍ରେସ୍‌ରୁ ପଠାଇ ଦେଇଥିଲେ । ସେ ସମୟରେ ସେ ପାଟନା ଷ୍ଟେସର ସୁପରଣ୍ଟେଣ୍ଡେଣ୍ଟ ଥିଲେ । ପଣ୍ଡିତ ଗଳମଣି ଦୋସରଦାସ ଦ୍ଵାରା ମୁଁ ଖଡ଼ିଆଳ ରାଜାଙ୍କ ସହ ପରିଚିତ ହୋଇଥିଲି । ପତ୍ରିକାର ସମ୍ପାଦକ ରୂପେ ସୁଦ୍ଧା ପରିଚୟ ଥିଲା, ମାତ୍ର ଦକ୍ଷିଣତା ଥିଲା ନାହିଁ । ଗଳମଣି ବାବୁ ରାଜାଙ୍କର ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ନାଟକର ପାଣ୍ଡୁଲିପି ସଂଶୋଧନ ସକାଶେ ପାଇ ତାଙ୍କର ସମୟାଭାବରୁ ମୋତେ ସଂଶୋଧନ କରିବାକୁ କହିଲେ । ମୁଁ ସଂଶୋଧନ କରିଦେଲି । ତାହା ରାଜାଙ୍କର ମନୋମତ ହେଲା । ସେହିଦିନୁ ସଂଶୋଧନର ଭାର ମୋ ଉପରେ ରହିଲା । ଏହି ସୁନ୍ଦରେ ପରିଚୟ ଦକ୍ଷିଣତର ହେଲା । ତାଙ୍କର ଅକାଳ ବିୟୋଗ ଦୁଃଖ ମୋ ମନରୁ ଅବଧି ପାସୋର ଯାଇନାହିଁ । ଆଜି ସେହି ଧର୍ମପ୍ରାଣ ମହାପୁରୁଷର ପବିତ୍ର ଆଶୀର୍ବାଦ ଯତ୍ନକ୍ଷୁଦ୍ର ଲେଖି ଅଶ୍ରୁତର୍ପଣ ଦ୍ଵାରା ନିଜ ମନକୁ ସାନ୍ତନା ଦେଉଅଛି ।

ମେଜର କୋମ୍ପାଣ୍ଡର ସ୍ଵତ୍ଵାଧିକାରୀ ପଦ୍ମଲେଚନ ମହାନ୍ତି ଉତ୍କଳବାସୀ ପରିଗୁଳନ ସମୟରେ ମୋତେ ଯଥେଷ୍ଟ ସାହାଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ, ତାହା ଯଥାସ୍ଥାନରେ ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି । ମନୋରମା ବେଳେ ସୁଦ୍ଧା ସେ ସେହିପରି ସାହାଯ୍ୟ କଲେ । ସେ ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟହ ଅନେକ ଦୈନିକ, ସାପ୍ତାହକ, ପାଞ୍ଚିକ, ମାସିକ ପତ୍ରିକା ପଠାନ୍ତି । ସେଥିରୁ ପତ୍ରିକାର ଅନେକ ଉପାଦାନ ମିଳେ । ତାଙ୍କର ଔଷଧ ବିଜ୍ଞାନ ମନୋରମାର ପ୍ରଥମ ପୃଷ୍ଠାରେ ବାହାରୁଥାଏ । ଉତ୍କଳବାସୀ ସମୟରୁ ଭଦ୍ରା ଗୁଲ୍ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମୁଁ ଅନେକଥର ଲେଖିଅଛି । ମନୋରମାରେ ବି ଲେଖିଲି, ପୁଣି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ପତ୍ରିକାରେ ମଧ୍ୟ ଲେଖିଲି । ତେତେବେଳେ ସୁନାମଧନ୍ୟ ଗଣପତି ବାବୁ ଭଦ୍ରା ଗୁଲ୍‌ର ସମ୍ବାରରେ ଲାଗିଥାଆନ୍ତି । ସେ ଏବଂ ଭଗବାନ ବାବୁ ମୋତେ ଉପକରଣ ଯୋଗାନ୍ତି । ମୁଁ ଭଦ୍ରା ଆସିଲେ ଗଣପତିବାବୁଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଦେଖାଦେଉ । ସେ କଟକର ପେରନ୍ତା ଆସି ଆମ ଗାଁ ଠାକୁର ବଙ୍ଗଳାରେ ବସନ୍ତି । ବଙ୍ଗଳାଟି ସେ ନିଜେ ତୟାର କରାଇ ଦେଇଥିଲେ । ସେହିଠାରେ ଭଦ୍ରା ଗୁଲ୍ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା ହୁଏ । ସେ ସମୟରେ ଭଦ୍ରା ଗୁଲ୍‌ର ଅବସ୍ଥା ଅତି ଶୋଚନୀୟ ଥିଲା । ଏମ୍. ଏ., ବି. ଏ. ଉପାଧିଧାରୀ ବିଦେଶୀ ହେଡ଼ମାଷ୍ଟରମାନେ ପତ୍ରି ପରି ଉଡ଼ିଆସି ଉଡ଼ିଯାଉଥିଲେ । ବର୍ଷ ପୁର୍ବେ ହେବା କାହାର ଭାଷ୍ୟରେ ଘଟୁ ନ ଥିଲା । କେହି ଦରମା ନାଗର ପଳାଉଥିଲେ, କେହି ବା ଅନ୍ୟ ଗୁଳିକ୍ଷ ଯୋଗାଡ଼ କରି ଗୁଲିଯାଉଥିଲେ । ସ୍କୁଲ କମିଟି ନରୁପାୟ ହୋଇ ସେବେଶ୍ଵ ମାଷ୍ଟର ଶରତଚନ୍ଦ୍ର ବନ୍ଦୋପାଧ୍ୟାୟଙ୍କୁ ହେଡ଼ମାଷ୍ଟର ନିଯୁକ୍ତ କଲେ । ଶିକ୍ଷକମାନେ ସାହିତ୍ୟ ବେତନ ପାଆନ୍ତି ନାହିଁ । ଛାତ୍ରଦତ୍ତ ବେତନ ଯାହା ହାତରେ ଯାହା ପଡ଼େ ସେ ତାହା ମାରିନିଏ । ବେତନ ନ ପାଇବାରୁ ଶିକ୍ଷକମାନେ ବି ଯଥା ସମୟରେ ସ୍କୁଲକୁ ଆସନ୍ତି ନାହିଁ—ଆସିଲେ ବି ଘଡ଼ ବସି ଗୁଲିଯାଆନ୍ତି । ସ୍କୁଲରେ ସ୍କୁଲ

ବହୁ ପଡ଼ା ହୁଏ ନାହିଁ । ବ୍ୟାଖ୍ୟା, ଟୀକା, ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର ଘୋଷା ହୁଏ । ଶରତ୍ ବାବୁ ବିଦ୍ଵାତ୍ , ସ୍ଵଧୀନଚେତା, ପରଶ୍ରମୀ; କିନ୍ତୁ ଉପର କ୍ଲାସ ପିଲାଙ୍କୁ ନେଇ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଜରିଆରେ ପରୀକ୍ଷାରେ ଲାଗିଥାଆନ୍ତି—ତାଙ୍କ ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ ଦେଖନ୍ତୁ ନାହିଁ । ଏହିସବୁ ବିଷୟ ପତ୍ରିକାରେ ଆଲୋଚନା କରାଗଲା । ତେତେବେଳେ ଇନ୍ଦ୍ରପ୍ରସାଦ ମଧୁସୂଦନ ରାୟ । ସେ ଗନ୍ତରେ ବାରମ୍ବାର ଯାଇଥିଲେ, ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ଦେଖାକରି ଭଦ୍ରଣ ସ୍କୁଲର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି, ଅସୁବିଧା ସବୁ ବୁଝାଇ କହିଲି । ଏଥିପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଡିରେକ୍ଟର ଏବଂ ଇନ୍ଦ୍ରପ୍ରସାଦଙ୍କୁ ଏକାଧିକ ଥର ଭଦ୍ରଣ ସ୍କୁଲର ଅବସ୍ଥା ଜଣାଇ ପ୍ରତିକାର ପ୍ରାର୍ଥନା ହୋଇଥିଲା । ମଧୁବାବୁ ମୋଠାରୁ ସବୁ ଶୁଣି କହିଲେ, ମୁଁ ଏ ଅଞ୍ଚଳରୁ ଫେରିଲେ ଭଦ୍ରଣ ଯିବି । ସ୍କୁଲ ଦେଖି ଉପଯୁକ୍ତ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିବି ।” ଦରମା ଲେଉଟରେ ଅପୋଗ୍ୟ ପିଲାଙ୍କୁ ଉପରକ୍ଳାସରୁ ଉଠାଇ ଦିଆଯାଏ—ସ୍କୁଲ ପୁସ୍ତକ ନ ପଢ଼ାଇ ତାହାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା, ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର ଘୋଷା ହୁଏ, ଏହିପରି ଯାବତାୟି ହୁଏ ମୁଁ ତାଙ୍କ ଆଗରେ କହିଥିଲି । ସେ ତାହା ସବୁ ନୋହିଁ କରି ନେଇଥିଲେ । ତେତେବେଳେ ସ୍କୁଲରେ ଜଣେ ପୂଜା ଗ୍ରାନ୍ଥପଢ଼ି କିମ୍ବା ଆଇ, ଏ. ଶିକ୍ଷକ ନ ଥିଲେ । ତନ୍ତ୍ର ଉପରଯାଏଁ ସମସ୍ତେ ଏଣ୍ଟେନ୍ସ ପାସ, କେହି ବା ଏଣ୍ଟେନ୍ସ ଫେଲ । ମଧୁବାବୁ ସ୍କୁଲ ଦେଖି ମୋ କଥାର ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରମାଣ ପାଇଲେ । ସେ ହେଉମାଷ୍ଟରଙ୍କର ଦରମା ପ୍ରାପ୍ତିକା କାଟିଦେଇଗଲେ । ଏକଥା ମନୋରମାରେ ବାହାରିଲା । ଶରତ୍ ବାବୁ ମୋ ଉପରେ ଖପାହୋଇ ମୋ ନାମରେ ମକଦ୍ଦମା କରିବାକୁ ବାହାରିଲେ । ଦିନେ ଭଗବାନ ବାବୁ ତାଙ୍କୁ ଯାଇ କହିଲେ—“ କି ମାଷ୍ଟର ମହାଶୟ, ଆପଣ ପରା ଚିନ୍ତାମଣି ବାବୁଙ୍କ ନାମରେ ମକଦ୍ଦମା କରିବେ ? ଭୁବିଥିବେ ତାଙ୍କର ପଇସା ନାହିଁ, ତାଙ୍କୁ ସହଜରେ ପରାସ୍ତ କରି ପ୍ରତିଶୋଧ ନେବେ, ମାତ୍ର କାଣିଆଉଁକୁ —ତାଙ୍କ ପଛରେ ଅନେକେ ଟଙ୍କା ତୋଡ଼ା ଧରି ଠିଆ ହୋଇଛନ୍ତି । ଆପଣଙ୍କ ବ୍ୟବହାରରୁ ଭଲ ଶିକ୍ଷକ ସ୍କୁଲରେ ରହିପାରୁନାହାନ୍ତି, ଆପଣ ପୁଣି କହନ୍ତି—“ଆମାର ସ୍କୁଲ, ଆମ ଯାଜ୍ଞା ତାଲି କରବ, କେ ଆମାର କି କରତେ ପାରେ ?” ଏ ବିଷୟର ପ୍ରମାଣ ଆମ୍ଭେମାନେ ଦେବୁଁ । ଆପଣ ମାନହାନି ନାଲିସ୍ କରିବୁ । ସେଥିପାଇଁ କେହି ସୋରିଷ ଖୋଳି ପଶିବ ନାହିଁ ।” ଏହା ଶୁଣି ଶରତ୍ ବାବୁ ବୁଝିପାରିଲେ ଯେ ମୋ ପଛରେ ଗୋଟାଏ ପୁଷ୍ପପୋଷକଦଳ ଅଛି । ସୁତରାଂ ଆଉ ମକଦ୍ଦମା କରିବାକୁ ସାହସ କଲେ ନାହିଁ । ମୁଁ ଶରତ୍ ବାବୁଙ୍କ ଉପରେ ଦୋଷ ଲଦି ଲେଖି ନ ଥିଲି, ବରଂ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଶଂସା କରୁଥିଲି । ମୁଁ ଲେଖିଥିଲି—ଶରତ୍ ବାବୁ ନିଜେ ଯେପରି ଖଟନ୍ତି, ଅନ୍ୟ ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କୁ ସେପରି ଖଟାନ୍ତି ନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟ ସେ ଆଦୌ ଦେଖନ୍ତି ନାହିଁ । ଏକଥା ଶରତ୍ ବାବୁ ପଛରେ ବୁଝିପାରିଥିଲେ । ଶେଷ ଜୀବନରେ ସେ ମୋ ସହୃଦ ଅତି ଦାନୀୟତା କରିଥିଲେ । ଅଧିକାଂଶ ସମୟ ଆମ ଘର ପାଖକୁ ଆସନ୍ତି । ସାହୃଦ୍ୟର ଅଲୋଚନା ହୁଏ । ତାଙ୍କର ଶେଷ ପୁସ୍ତକ “ପ୍ରାର୍ଥନା ଶତକ”ର ଓଡ଼ିଆ ପଦ୍ୟାନ୍ତବାଦ ମୋଠାରୁ କରାଇ ନେଇଥିଲେ । ଇଂରାଜୀ ଏବଂ ସଂସ୍କୃତ ସାହୃଦ୍ୟରେ ସେ ଧୂରଜିର । ଅନେକ ପୁସ୍ତକ ମଧ୍ୟ ଲେଖିଅଛନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେ ପରଲୋକଗତ । ଶରତ୍ ବାବୁ ନୈସର୍ଗିକ କବି । ତାଙ୍କର “କୁଷ୍ମପ୍ରେମ ତରଙ୍ଗିଣୀ”, କୁମାର ସମ୍ବନ୍ଧ, ମେଘଦୂତର ଅନୁବାଦ ପ୍ରାକ୍ ସମାଜରେ ଅଦ୍ଭୁତ ହୋଇଅଛି । ସେ ଏକାଦଶମେ ଡିଭିଏ ବର୍ଷକାଳ ଭଦ୍ରଣ ସ୍କୁଲରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । ଦୁଃଖର ବିଷୟ ସ୍କୁଲ କମିଟି ତାଙ୍କୁ ଶୂନ୍ୟ ହସ୍ତରେ ବିଦାୟ ଦେଇଥିଲେ । ଭଦ୍ରଣର ଅଧିକାଂଶ ଓକିଲ, ହାକିମ, ଅମଲ ତାଙ୍କର ଛାତ୍ର । ଭଦ୍ରଣ ସ୍କୁଲରେ ଯେପରି ହେଉମାଷ୍ଟର ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ପଡ଼ିଥିଲା, ଶରତ୍ ବାବୁ ବହୁ ବର୍ଷ ବ୍ୟାପି କିଛି ସହ ପଡ଼ି ରହି ନ ଥିଲେ ସ୍କୁଲର ଅଧିକୃତ ସନ୍ଦେହ-ଜନକ ହୋଇଥାଆନ୍ତା । ସେହି ଭଦ୍ରଣ ସ୍କୁଲରୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଦଳ ଦଳ ହୋଇ ପାସ

କରୁଅଛନ୍ତି । ବୃତ୍ତି ପ୍ରାୟ ଲାଗି ରହୁଅଛି । ବର୍ଷେ ବର୍ଷେ ଦୁଇଟା ଲେଖାଏଁ ବୃତ୍ତି ନେଉଅଛି । କାଳର ଗତି ଏହିପରି ପରିବର୍ତ୍ତିତଶୀଳ । ସ୍କୁଲଟି ଯେପରି ଗଢ଼ରେ ଭଲ ଭାବେ ଅବସ୍ଥାରେ ରହୁଅଛି, ସେଥିରୁ ବୋଧହୁଏ ଅଦୂର ଭବିଷ୍ୟତରେ ତାହା ଦ୍ଵିତୀୟଶ୍ରେଣୀ କଲେଜରେ ପରିଣତ ହେବ । କିନ୍ତୁ ମୁଁ ଜନ୍ମରୁ ମିଶ ସେହି ଶୁଭ ସୌଭାଗ୍ୟ ଦେଖିପାରୁନାହିଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସ୍କୁଲ ଗ୍ରାଜୁଏଟ୍‌ସ୍ । ଏମ୍, ଏ, ବା ଟ୍ରେନିଂର ଅଭାବ ନାହିଁ । ଛାତ୍ର ଗହଳରେ ସ୍କୁଲଘର ଘୋର ଭାବେ ତାହା । ଏତିକି ଦେଖି ମୁଁ କୁତାର୍ଥ । ମଫସଲର ଲୋକେ ଶିକ୍ଷାର ପୁରୁଷ, ମହତ୍ତ୍ଵ ବୁଝିଲେଣି । ମଫସଲରୁ ଦଳ ଦଳ ହୋଇ ପିଲା ପଢ଼ିବାକୁ ଆସୁଛନ୍ତି । ଇତର ଜାତି ମହାମୁର୍ଖ ପାଶ, ମୋତି ପ୍ରଭୃତି ଶିକ୍ଷା ପ୍ରତି ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କଲେଣି । ତେତେବେଳେ ଗାଁରେ ଜଣେ ଦୁଇଜଣ ପାଠୁଆ ନ ଥିଲେ, ବର୍ତ୍ତମାନ ଘରେ ଘରେ ପାଠୁଆ । ନିଜର ଦେଶକୁ—ନିଜର ଜାତିକୁ ଲୋକେ ଚିହ୍ନିଅଛନ୍ତି । ପୁର ଗୌରବ ଏବଂ ଆସୁସମ୍ମାନ ହେଉ ପାରୁଲେଣି । ବିଦେଶ ଯାଇ ଜ୍ଞାନାର୍ଜନ କରିବାକୁ ଅତି ମଜା ନାହିଁ । ସମାଜର ସେ ପୂଜିତା କଟିଚଲଣି । ମହାଧ୍ଵାଗାନ୍ତୀକ ଯୋଗୁଁ ସମସ୍ତଙ୍କ ପ୍ରାଣରେ ଦେଶ ପ୍ରତି ମାତୃମମତା ଜାତ ହେଲାଣି—ଏହା ଶୁଭସୂଚନା କୁହେଁକି ?

ସେ ସମୟରେ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ହାଇସ୍କୁଲରେ ଶୈଳେନ୍ଦ୍ରନାଥ ସର୍କାର ହେଡ଼ମାଷ୍ଟର ଥିଲେ । ସେ ସ୍ଵପ୍ରସିଦ୍ଧ ଇଂରାଜୀ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣେତା ପ୍ୟାସି ତରଣ ସର୍କାରଙ୍କ ପୁତ୍ର । ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ମହାତ୍ମ୍ୟ ଅଜିଯାଏଁ ଅନୁଭୂତ ଅଛି । ଅତି କାହାର କୌଣସି ପୁସ୍ତକ ଏତେ ଶାନ୍ତିକାଳ ବ୍ୟାପି ତଳି ନ ଥିଲା । ନୂତନ ଧରଣର ସମଶ୍ରେଣୀୟ ଅନେକ ପୁସ୍ତକ ବାହାରିଲେ ସୁଦ୍ଧା ପ୍ରତିଯୋଗିତାରେ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ସ୍ଵପ୍ନାନରୁ ଢଳେମାତ୍ର ଖସିନାହିଁ । କେବେ ପୁରୁଣା ହୁଏ ନାହିଁ । ଶୈଳେନ୍ଦ୍ର ବାବୁ ଉପସ୍ଥିତ ସୁଦ୍ଧା, ସେ ଡବଲ୍ ଏମ୍, ଏ । ଓଡ଼ିଆ ବଙ୍ଗାଳୀ ଭେଦଭାବ ତାଙ୍କଠାରେ ନ ଥିଲା । ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସେ ସମାନ ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖୁଥିଲେ । ହୋମିଓପାଥୀକ ଚିକିତ୍ସାରେ ସେ ସିଦ୍ଧହସ୍ତ ଥିଲେ । ସ୍କୁଲ ଛାତ୍ର ବା ଅନ୍ୟ କେହି ପୀଡ଼ିତ ଥିବାର ଶୁଣିଲେ ସେ ତତ୍ପ୍ରଣାତ୍ ଔଷଧ ବାକ୍ସ ଦେନି ରୋଗୀ ପାଖରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ଚିକିତ୍ସା କରନ୍ତି । କାହାର ଘର ପୋଡ଼ିଗଲେ ସେ ସ୍ଵାଭିଜ୍ଞାନକୁ ଦେନି ଯାଇ ନିଆଁ ଲଗାଇ ଦିଅନ୍ତି । ମୋତେ ଅରେ କ୍ଵର ହୋଇଥିଲା । ସେ ଗୃହଦିନ ଯାଏଁ ସକାଳ ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ମୋ ବସାକୁ ଆସି ମୋତେ ଔଷଧ ଦେଇ ଭଲ କରିଥିଲେ । ସେ ନିଜ ଗୁଣରେ ମୟୂରଭଞ୍ଜବାସୀଙ୍କର ଭକ୍ତିଭଜନ ହୋଇଥିଲେ । ତାଙ୍କ ପରି ଦେବହୃଦୟ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ବଙ୍ଗଦେଶର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ରହୁ ସ୍ଵରୂପ । ବାରମ୍ବାର ସ୍କୁଲ ଠିକ୍ ଗୋଟାଏ କଲେଜ ପରି । ଉପକରଣ ଏବଂ ଯନ୍ତ୍ରପାତ୍ରରେ ଅଭାବ ନାହିଁ । ସ୍କୁଲର ସେକେଣ୍ଡ ପଣ୍ଡିତ ମଧୁସୂଦନ ଦାଶ ମୋର ଜଣେ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ବନ୍ଧୁ । ସେ ପ୍ରତ୍ୟହ ସନ୍ଧ୍ୟା ସମୟରେ ଆସି ମୋର ତତ୍ତ୍ଵ ନିଅନ୍ତି । ବୈଷ୍ଣବ ତରଣ ବିଦ୍ୟାସାଗର ଟୋଲିର ହେଡ଼ପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ । ସେ ଜଣେ ଦେଶ ବିଶ୍ଵାସ ପଣ୍ଡିତ ଏବଂ ଅଗାଧ ବିଦ୍ଵାନ୍ । ଲାଲ୍ ସାହେବ ହରିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ପ୍ରତ୍ୟହ ମୋର ତତ୍ତ୍ଵ ନିଅନ୍ତି । ସେ ଜଣେ ବିଦ୍ଵାନ୍, ବିକସ୍ତୀ, ଶାନ୍ତ, ସଦାକାରୀ ବ୍ୟକ୍ତି ଏବଂ ଗୁପ୍ତବାଚୀ । ରାଜସ୍ଵରୂପ ସମାଜରେ ତାଙ୍କପରି ସରଳ, ନିରାଶ୍ରୟ ନାହିଁ । ସେ ମୋର ଅନେକ ସୁବିଧା କରିଦେଇଥିଲେ । ଲାଲ୍ ସାହେବ ମ୍ୟୁନିସିପାଲିଟିର ଟେନ୍ଦାରମେନ୍ ଥିଲେ । ସେ ବଡ଼ ଶିକାରପ୍ରିୟ । ଗୋଟାଏ ଦନ୍ତାହାତୀ ବେତନଟିଠାରେ ଭାସି ଉପଦ୍ରବ କଲା । ତାହା ଦୌରାସ୍ଥରେ ଘରେ ଘରେ ତାଟି କବାଟ ପଡ଼ିଲା । ଲାଲ୍ ସାହେବ ଯାଇ ଛଅଟା ଗୁଳିରେ ତାକୁ ମାରି ବୁଜିଲେଣାୟି କଲେ । ଏହା ମୋର ମୟୂରଭଞ୍ଜରେ ଥିବା ସମୟର ଘଟଣା ।

ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଗଳଗିରି ରାଜା ମୟୂରଭଞ୍ଜ ରାଜାଙ୍କ ଭାଇ । ସେ ଅଧିକାଂଶ ସମୟ ମୟୂର-
ଭଞ୍ଜରେ ଅସି ରହନ୍ତି । ସେ ଜଣେ ତେଜସ୍ବୀ ସନ୍ନିୟ ଗର । ମୁଖ ଏବଂ ଚକ୍ଷୁରେ ସାଦି ତେଜ
ଆସୁଥି ଉଠୁଥାଏ । ମୃଗୟା ତାଙ୍କର ଅତି ପ୍ରିୟ ବ୍ୟସନ, ସେ ପ୍ରାୟ ସତତ ଶିକାରରେ ବ୍ୟାପ୍ତ
ଥାଆନ୍ତି । ମନୋରମା ଅଫିସ୍ ଅଗରେ ଗୋଟାଏ ପୁଷ୍କରିଣୀ ଅଛି, ସେଥିରେ ସମୟ ସମୟରେ
ବନଶୀ ପକାଇ ଆମୋଦ ଉପଭୋଗ କରନ୍ତି । ଅଣ୍ଟାଏ ପାଣି ଭିତରେ ସେ ଭୁଡ଼ି ଉପରେ ବସି
ବନଶୀ ପକାନ୍ତି, ଜଣେ ଗୁକର ମାଖରେ ଥାଇ ଥୋପ ଗୁଡ଼ିଦିଏ । ରାଜା ଖୁବ୍ କଷ୍ଟସହସ୍ତ,
ଶ୍ରୀକଳାର ପ୍ରତୀକ୍ଷା ଖରାରେ ତାଙ୍କୁ ଅନେକଥର ବନଶୀ ଖୋଲାଉଥିବାର ମୁଁ ଦେଖିଅଛି ।
ଭୁକ୍ତ ପୋଷାକର ଜଳ ପାଟଳବର୍ଣ୍ଣ । ପାଣି ପାଖରେ ଗୋଟାଏ ଗାଢ଼ ଖୋଳି ଗାମୁଛା ଭିତ୍ତି
ରଖିଲେ ଗାମୁଛା ଜମ୍ପାପଲ୍ଲୀ ରଙ୍ଗ ଧରିଯାଏ । ବାରିପଦା ଖୁବ୍ ଉତ୍ତମ ଭୂମି, ବଳଙ୍ଗ କୂଳରେ
ଗୋଟାଏ ଗୋଟାଏ ବୋଇତାନ୍ତ ଅଧମହଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବଡ଼ ହୁଏ । ମକା ସେହପରି ପୁଟକରୁ
ଅଧିକ ଲମ୍ବ ଏବଂ ତତ୍ତ୍ୱପୋଷୀ ମୋଟା ହୁଏ । ମୟୂରଭଞ୍ଜ ରାଜବାଟୀ ବଳଙ୍ଗର ଦାଡ଼ରେ
ଅବସ୍ଥିତ । ରାଜବାଟୀର ଦୈର୍ଘ୍ୟ ପ୍ରାୟ ଏକମାଇଲରୁ ଅଧିକ । ଏକଲି ସୁବୁଦ୍ଧ ରାଜନବର
ଅନ୍ୟ ଗଡ଼ଜାତରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ମୟୂରଭଞ୍ଜ ବଣରେ ଅତି ବୃହତ୍ତମାୟୁ ଭଲ୍ଲୁ ଅଛନ୍ତି ।
ଦିନେ ରାଉତରା ସାହେବ ଗୋଟାଏ ଭଲ୍ଲୁ ମାରି ଆଣିଥିଲେ । ଭଲ୍ଲୁଟା ପ୍ରବାଣ, ଲମ୍ବରେ
ଆଠ ହାତ । ତାହାର ଦାନ୍ତ, ନଖଗୁଡ଼ିକ ରେକେ ଲେଖାଏଁ ମୋଟ ଏବଂ ମୁଣ୍ଡଟା ଧାନଭିଆ
ହାଣ୍ଡି ପରି । ମଲ୍ଲ ଭଲ୍ଲୁଟାକୁ ଦେଖି ସୁଦ୍ଧା ଭୟରେ ଅନ୍ତ ଥର ଉଠୁଥାଏ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ମହାରାଜା ଶ୍ରୀ ପ୍ରତାପଚନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଦେବ ତେତେବେଳେ ଖୁବ୍ ଅଲ୍ପବୟସ ।
ସେ ଦୁଇଭାଇଙ୍କୁ ଜଣେ ଗୃହସିଂହକ ପଢ଼ାଇଥିଲେ । ଦିନେ ସେ ସିଂହକ ମୋତେ ନେଇ ଯାଇ
ରାଜକୁମାର ହସ୍ତଙ୍କ ସହିତ ସାକ୍ଷାତ୍ ଏବଂ ପରିଚୟ କରାଇଦେଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ମହାରାଜାଙ୍କର
ବାଲ୍ୟକାଳରେ ପ୍ରବୀଣ-ସ୍ମରୁପ ପ୍ରତିଭାର ପରିଚୟ ପାଇ ମୁଁ ଅଶ୍ରୁଣୀ ଏବଂ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇଥିଲି ।
ତାଙ୍କର ସୌଜନ୍ୟ, ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ମୋତେ ବିଶେଷ ଆନନ୍ଦ ଦାନ କରିଥିଲା ।

ସେହି କୋଠାରେ ମନୋରମା ଅଫିସ୍ ହେଉଥିଲା, ତାହା ଉଆଁସ ଅନ୍ଧାରର
ଅନୁକୂଳ । ଘରଗୁଡ଼ିକ ଏପରି ବେବାଗରେ ଉଆଁସ ଯେ, ବାୟୁ ଏବଂ ଅଲ୍ଲେକ ପଶିବାର
ଉପାୟ ନାହିଁ—ଦିନରେ ସୁଦ୍ଧା ନିର୍ଜନ କାରାଗାର ପରି ଅନ୍ଧକାରମୟ । ଘର, ପିଣ୍ଡା ସର୍ବତ୍ର
ବାଉରତାରମାନେ ନିର୍ଭୟରେ ବଂଶଗୁଡ଼ିରେ ନିୟୁକ୍ତ ଥାଆନ୍ତି । ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ପ୍ରାୟ ହଜାରକରୁ
ଉଣା ହେବେ ନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କ କଳକୋଳାହଳରେ କାନ ବଧୂର ହୋଇଯାଏ । ଅନ୍ୟଥାନ୍ତ୍ର
ଦଳେ ଦଳେ ଆସି ଯୁଦ୍ଧ ଲଗାନ୍ତି । ତେତେବେଳେ ସ୍ଥାନଟା ବାସ୍ତବରେ ଯୁଦ୍ଧସେନା
ପରି ମହାମୁଖର ହୋଇଉଠେ । ସେମାନେ ଅକ୍ଷର କେଶରୁ ଅକ୍ଷର କାଢ଼ି ଇତସ୍ତତଃ କରିଦିଅନ୍ତି ।
ବୋଧହୁଏ କମ୍ପୋଜ ଦେଖି ଦେଖି ପକ୍ଷୀଗୁଡ଼ିକ କମ୍ପୋଜିଟରର ଅନ୍ଧନୟ କରି
ଆନନ୍ଦ କୌତୁକ ଉପଭୋଗ କରନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଦୌରାସ୍ୟ ଅସହ୍ୟ ହେବାରୁ ଯୁବକର୍ମଗୁଣ-
ମାନେ ଦିନେ କୌଶଳରେ ଗୋଟାକୁ ଧରି ବାଉଁଶକୁ ଉପକ୍ରମ କଲେ । ତତ୍ତ୍ୱ ସବୁ
ବାଉଁଶାକ ଆସି ଶୁଦ୍ଧିମତ ଯୁଦ୍ଧ ଲଗାଇଦେଲେ । କିଏ ଆସି ଧରଲା ଲେକର ମୁଣ୍ଡ ଖୁଣ୍ଟିଲା—
କିଏ ପିଠି ଖୁଣ୍ଟିଲା—କିଏ ହାତ ଖୁଣ୍ଟିଲା, ଏହୁପରି ବ୍ୟତିବ୍ୟସ୍ତ କରି ତାଙ୍କ ଜାତି ପକ୍ଷୀଟିକୁ
ଛଡ଼ାଇ ନେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କଲେ । ଦୁର୍ବଳ, ଅଜ୍ଞାନ ପକ୍ଷୀଗୁଡ଼ିକର ଏକତା ଦେଖି ପ୍ରବଳ,
ଜ୍ଞାନଗର୍ବୀ ମନୁଷ୍ୟ ଲଜିତ ହେବ । ଗୋଟାକ ବିପଦରେ ସମସ୍ତେ ବିପଲ ହେବାକୁ ଉଦ୍ୟତ
ହେଲେ । ଧୂଳି ପକ୍ଷୀଟି ବଳନରେ ପଡ଼ି ଧକେଇ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । କି କରୁଣ ଶିଳାର,
ବୋଧହୁଏ ମୁକ୍ତ ହେବା ପାଇଁ ମନୁଷ୍ୟର ଦୟା ରକ୍ଷା କରୁଅଛି, ଅଥବା ସ୍ୱାଧୀନତାହାସ ପ୍ରତି

ଅରସମାତ ତାହୁଁ ତାହା କିଏ ବୁଝିପାରବ । ସ୍ଵଧୀନତା ନଷ୍ଟ ହେଲେ ସମସ୍ତଙ୍କ ପ୍ରାଣ ଏହପରି ଧକେଇ ହୁଏ । ପକ୍ଷୀଟି ଦେହରେ ପ୍ରେସ୍ କାଳି ବୋଲି ତାକୁ ଛଡ଼ିଦିଅଗଲା । ଆଉ ତାହାର ଲାସ୍ତନା କହିଲେ ନ ସରେ । ତାକୁ ଉଦ୍ଧାର କରିବା ପାଇଁ ଯେଉଁମାନେ ପ୍ରାଣପଣ କରିଥିଲେ, ସେହିମାନେ ପୁଣି ବିକାଗାୟ ଦୃଶ୍ୟ କଲେ । ଦୁର୍ବୋଧ ବାଉ ଭୂମିରେ ଭରସାର କରି ଗୁରୁଆଡୁ ତାକୁ ଖୁମ୍ପି ଅସ୍ଥିର କରି ପକାଇଲେ । ସମ୍ଭବତଃ ତାକୁ ଗଞ୍ଜଣା କରି କହୁଥାଆନ୍ତି—ହୁ କୁଳାଙ୍ଗାର, ତୁ ବାଉ ମହାବଂଶରେ ଜନ୍ମ ହୋଇ ଛର ମନୁଷ୍ୟତା ହାତରେ ଧରିଦେଲା । ଏ କଲଙ୍କ ଯେ ଧୋଇଲେ ଛଡ଼ିବ ନାହିଁ । ତୁ ମହାଶକ୍ତଧର ବାଉ, ଶିଶୁଶକ୍ତ ଚେତନା ମନୁଷ୍ୟ କି ତୋତେ ବଳିଗଲା । ଏହପରି କହି ବିଚରୁ ଖୁମ୍ପି ଖୁମ୍ପି ଦଳରୁ କାଢ଼ିଦେଲେ—ସେ ପ୍ରାଣ ବିକଳରେ ଉଡ଼ି ପଳାଇଗଲା । ଛଦ୍ମ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ରାଣରେ ବି ଆସ୍ଵସ୍ଥାନ ଜାଗ୍ରତ ଥାଏ, ମାତ୍ର ଶୋଭର ବିଷୟ—ଅନେକ ମନୁଷ୍ୟଅଣ୍ୟଧାରାଙ୍କ ପ୍ରାଣରେ ତାହା ଦୁର୍ଲଭ । ଏ ତ ଗଲା ଘରର ଭିତର ଅବସ୍ଥା । ମାତ୍ର ବାହାର ଅବସ୍ଥା ଗାଅଣ ଗାଇଲେ ସରିବ ନାହିଁ । ସ୍ଵତଃ ଉପରେ ପାଟି ଯାଇ ପାଙ୍କ ହୋଇ ଥିବାରୁ ବର୍ଷାବେଳେ ବଡ଼ ହରବର ହେବାକୁ ହୁଏ । ଉପରକୁ ଯାଇ ପାଟୁରେ ଚିକିଟା ମାଟି ନ ନେସିଲେ ନିସ୍ତାର ନାହିଁ । ତେଣୁକି ନ କଲେ ପ୍ରେସ୍, କେହି, ଅସର, କାଗଜପତ୍ର ସମସ୍ତଙ୍କ ଭାଗ୍ୟରେ ମହାସ୍ଥାନ ଯୋଗ ଘଟେ । ସେହି ଘରେ ମୋତେ ବର୍ତ୍ତେକାଳ କଟାଇବାକୁ ହୋଇଥିଲା ।

ବାରମ୍ବାର ରେଲଷ୍ଟେସନର ଖଣ୍ଡେ ଦୂରରେ ଗୋଟାଏ ହାଟ ବସେ । ହାଟରେ କୁକୁଡ଼ା ଲଢ଼େଇ ଅଧିକ ହୁଏ । ବଣୁଆମାନେ ବହୁଦୂରରୁ କୁକୁଡ଼ା ଘେନି ଆସନ୍ତି । କୁକୁଡ଼ି ଯୁଦ୍ଧ ସେମାନଙ୍କର ଗୋଟାଏ ନିଷ୍ଠୁର କୌତୁକ । ଦୁଇଟା ଗଞ୍ଜା କୁକୁଡ଼ା ଗୋଡ଼ରେ ଗାଈଶ୍ୟାୟ ହୁଣ୍ଡାଳା ବାନ୍ଧିଦେଇ ଛଡ଼ିଦିଅନ୍ତି । ସେମାନେ ଉଡ଼ି ଉଡ଼ି ବୁଝାବୁଝି ହୁଅନ୍ତି । ଯେଉଁଟା ଅଶକ୍ତ ହୋଇପଡ଼େ ସେହିଟା ହାରେ । ସେଟାକୁ ବିଜେତା କୁକୁଡ଼ାର ମାଲିକ ଗ୍ରହଣ କରେ । ଯାହାର କୁକୁଡ଼ା ଜିଣେ, ତାହାର ଆନନ୍ଦର ସୀମା ରହେ ନାହିଁ—ଯେପରି ସେ ଗୋଟାଏ ସ୍ଵାଧ୍ୟାୟ କରୁଅଛି । ବିଜୟୀ କୁକୁଡ଼ି ଘରର ଗୌରବ ବହୁଗୁଣିତ ହୋଇଉଠେ । ତାହାର ମାଲିକ ଆନନ୍ଦ ଚିତ୍କାର ଛଡ଼ି ତାକୁ ଘନଘନ ଚୁମ୍ବନ କରେ । ବାଦ୍ୟ କାଜେ, ବନ୍ୟ ଜାତିଏ ହାଣ୍ଡିଆ, ମଦ ପିଇ ନୃତ୍ୟ କରନ୍ତି, କେହି କେହି ବକ୍ରଗମ୍ଭୀର ନାଦରେ ଆନନ୍ଦ କୁହାଟ ଛଡ଼ନ୍ତି । ଏ ନିଷ୍ଠୁର ପ୍ରଥା ଏବେ ଅଛି କି ଉଠିଗଲାଣି ତାହା ମୋର ଅଜ୍ଞତ । ନିଶ୍ଚୟ ଭିତର ପ୍ରାଣୀର ପ୍ରାଣ ବିନାଶ କରି ଯେଉଁମାନେ କୌତୁକ ଉପଭୋଗ କରନ୍ତି, ସେମାନେ କେଉଁ ଶ୍ରେଣୀର ଜୀବ ? ସେମାନେ ନରକର ଘାଟ ଠାରୁ ଭିତର । ବଣୁଆମାନେ ଏକବୃକ୍ଷା, ସ୍ଵାଦ । ସେମାନଙ୍କ ବକ୍ରମୂଳ ହସସ୍ଵାରକୁ ବଦଳାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା ବିପଦନକ । ସେଥିପାଇଁ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ଏ ନିଷ୍ଠୁର କୁପ୍ରଥାର ପ୍ରତିକାର ହୋଇପାରି ନାହିଁ । ଏରୁପ ସ୍ଥଳରେ “ଶନୈଃ ପବତ ଲଘନମ୍” ଗାଈ ଧରିବା ବାସ୍ତବ୍ୟ ।

ଅର୍ଥାତ୍ତବରୁ ମନୋରମା ଏକାବେଳେକେ ବନ୍ଦ ହୋଇଗଲା । ସେହି ସମୟରେ ପଦ୍ମଲେତନ ବାବୁ କଲିକତାରୁ “ଓଡ଼ିଆ” ନାମରେ ଖଣ୍ଡେ ସାପ୍ତାହିକ ସମ୍ବାଦପତ୍ର ପ୍ରକାଶ କରିବାର ଚେଷ୍ଟାରେ ଥିଲେ । ତାହା ବଙ୍ଗବାସୀ ଅଞ୍ଚଳରେ କଲିକତାରୁ ବାହାରିବାର ହିର ହୋଇଥିଲା । ସେହି ପତ୍ରିକା ସକାଶ ପଦ୍ମଲେତନ ବାବୁ ଲାଲ ସାହେବଙ୍କୁ ମନୋରମା ପ୍ରେସ୍ ମାଟିଲେ । ତଦନୁସାରେ ପ୍ରେସ୍ ଏବଂ ଜାଗାୟ ଉପକରଣ କଲିକତା ପଠାଗଲା । ଓଡ଼ିଆ ପତ୍ରିକାର ଦୁଇପୃଷ୍ଠା ଶ୍ଵପା ହୋଇଥିଲା, ମାତ୍ର କାହିଁକି କେଜାଣି ପତ୍ରିକା ବାହାରିଲା ନାହିଁ । ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣାୟ ଗୋପବନ୍ଧୁ ବାବୁ ସତ୍ୟବାଦରୁ “ସମାଜ” ବାହାର କରିବା ବେଳେ ପଦ୍ମଲେତନ

ବାବୁଙ୍କଠାରୁ ମନୋରମା ପ୍ରେସ୍ ଏବଂ ଉପକରଣମାନ ପାଇଥିଲେ । ମୁଁ ମୟୂରଭଞ୍ଜରୁ ଆସି ମାସେ ଯାଏ ଘରେ ରହିଲି । ଏଥିମଧ୍ୟରେ ଶଶିବାବୁଙ୍କ ଆହ୍ୱାନମତେ କଟକ ଯାଇ ରାଧାନାଥ ବାବୁଙ୍କର ସମାଧି ମନ୍ଦିର ଦେଖି ଆସିଥିଲି । ଘରେ ବସି ସେହି ସମ୍ବନ୍ଧରେ “ସମାଧି-ସେହ” ନାମରେ ଖଣ୍ଡିଏ ପୁସ୍ତକ ଲେଖିଲି । “ନାମ ମାହାତ୍ମ୍ୟ” ମଧ୍ୟ ସେହି ସମୟରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା । ସୋମନାଥ ମୟୂରଭଞ୍ଜରୁ ମୋ ସଙ୍ଗରେ ଆସିଥିଲା । ସେ ଅନ୍ଧ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ଯାଇନାହିଁ—ସେହିଠାରୁ ପଢ଼ା ଛାଡ଼ି ଦେଇ ମୋର ଲେଖାଲେଖି କାର୍ଯ୍ୟରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଉପଯୁକ୍ତ ସହକାରୀ ପାଇ ମୋର ଲିଖନ ସ୍ବଚ୍ଛା ଅନୁର ବଢ଼ିଉଠିଲା । ମୁଁ ସାହା ଲେଖି, ସେ ତାକୁ ସାଫିକରି ମାସିକ, ସାପ୍ତାହିକ ପତ୍ରିକାମାନଙ୍କୁ ପଠାଏ ଏବଂ ପୁସ୍ତକର ପାଣ୍ଡୁଲିପି ତିଆରି କରେ । ମୁଁ ତାକୁ ସହକାରୀ ରୂପେ ପାଇ ନ ଥିଲେ ସାହିତ୍ୟ ସେବାରେ ଅଧିକ ଅଗ୍ରସର ହୋଇପାରି ନ ଥାନ୍ତି । ସେ ମୋ ଭାଗ୍ୟରେ ବିଧାତା ପ୍ରଦତ୍ତ ଅତିରିକ୍ତ ଦୟାର ଦାନ । ସେ ଜଣେ ତ୍ୟାଗବୀର, ମୋ ସକାଶେ ସେ ଯେଉଁ ଅଭୂତ ତ୍ୟାଗର ଦୁଷ୍ମାନ ଦେଖାଇ ଅଛନ୍ତି, ତାହା ଅତୁଳନୀୟ । ମୋ ପାଇଁ ସେ ନିଜର ଭଲ-ଭଲ ସୁଦ୍ଧା ଅକାତରରେ ତ୍ୟାଗ କରିଅଛନ୍ତି । ମୋ ପାଇଁ ସେ ଯୌବନରେ ଯୋଗୀ ହୋଇ ମୋ ସଙ୍ଗରେ କେତେ ଦୂରମ୍ଭେ ବଣ ସଙ୍ଗତରେ ବୁଲିଅଛନ୍ତି । ମୋର କେତେ ସେବା ଶୁଣୁଣା କରିଅଛନ୍ତି—ନିଜକୁ ନ ଚାହିଁ ମୋର ସୁଖ ସୁବିଧା ପ୍ରତି ଯେତେ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇଅଛନ୍ତି, ତାହାର କଲନା ନାହିଁ । ତାହାର ଯତ୍ନ, ଅସ୍ଥା ମୋର ସବୁ ଦୁଃଖ କଷ୍ଟ ହରି ନିଏ ।

ଦିନେ ହଠାତ୍ ଧରାକୋଟି ରାଜା ମାନନୀୟ ମଦନମୋହନ ସିଂହଦେବଙ୍କର ଖଣ୍ଡିଏ ପତ୍ର ପାଇଲି । ଶୀଘ୍ର ଯାଇ ତାଙ୍କୁ ସାକ୍ଷାତ୍ କରିବା ପାଇଁ ସେ ଲେଖିଥିଲେ ଏବଂ ପାଥେୟ ମଧ୍ୟ ପଠାଇ ଥିଲେ । ମୁଁ ସୋମନାଥକୁ ସଙ୍ଗରେ ନେଇ ଧରାକୋଟି ଯାଇ ରାଜା ମହୋଦୟଙ୍କୁ ସାକ୍ଷାତ୍ କଲି । ସେ କହିଲେ—“କୃଷ୍ଣସିଂହ ମହାଭାରତ ଛପା ହେବ, ଆପଣ ଏହିଠାରେ ରହି ଗ୍ରନ୍ଥ ସଂଶୋଧନ କରି ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ପାରିବେ କି ? ପାଖରେ ରହିଲେ ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମୋ ସଙ୍ଗରେ ପରାମର୍ଶ କରିବାର ସୁବିଧା ହେବ । ଆପଣଙ୍କର କିଛି ଅସୁବିଧା ହେବ ନାହିଁ—ମୁଁ ସବୁ ସୁବିଧା କରିଦେବି ।” ରାଜାଙ୍କ ପ୍ରସ୍ତାବରେ ମୁଁ ସ୍ୱୀକୃତି ଦେଇ ଧରାକୋଟିରେ ରହିଲି । ମୋତେ ଉପଯୁକ୍ତ ବସା ଦିଆଗଲା । ପାଣି ଆଣିଦେବା ପାଇଁ ଗଭୀର ବନ୍ଦୋବସ୍ତ କରିଦିଆଗଲା, ମୋର ଆଭାବ ଅସୁବିଧା ବୁଝିବାର ଭାର ଜଣେ କର୍ମଚାରୀଙ୍କ ଉପରେ ରହିଲା । କୃଷ୍ଣସିଂହ ମହାଭାରତର ଛନ୍ଦ ସଂଶୋଧନାଶ୍ରମ, ମାତ୍ର ଅଧିକାଂଶ ସ୍କୁଲରେ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଘଟି ଅକ୍ଷର ସଂଶୋଧନାଶ୍ରମ ଅଧିକ ହୋଇଅଛି । ମହାଭାରତର କଭଳି ସଂଶୋଧନ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ ଏ ବିଷୟ ରାଜା ଏବଂ ପଣ୍ଡିତମାନେ ବସି ପରାମର୍ଶ କଲେ । କେହି କେହି କହିଲେ—ଅକ୍ଷର ସଂଶୋଧନ କରିଦେବା ଉଚିତ । ମୁଁ ସେଥିରେ ଆପଣ କର କହିଲି—“ସେପରି କଲେ କବିଙ୍କର କାବ୍ୟର ମୌଳିକତା ବିକୃତ ହେବ, ପୁଣି କବିଙ୍କୁ କ୍ଷତିବିକ୍ଷତ କଲପରି ହେବ । ଅକ୍ଷର ସମାନ ନ ହେଉ, ସେଥିରେ କିଛି ଫଳ ନାହିଁ—ତାହା ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ମହାକବି ସୃଷ୍ଟି ଏକ ନୂତନ ଛନ୍ଦ ରୂପେ ଗଣ୍ୟ ହେବ । ସେଥିରେ ଅକ୍ଷର ଛନ୍ଦ ସଂଶୋଧନ ବର୍ଜିତ—ତାହା ଆମ ଜାତିର ଗୋଟାଏ ଗୌରବର କାରଣ ।” ମୋର ଏ ପ୍ରସ୍ତାବ ରାଜା ଏବଂ ଅଧିକାଂଶ ପଣ୍ଡିତ ମଣ୍ଡଳୀର ମନୋନୀତ ହେଲା । ସମ୍ବୃତ ମହାଭାରତ ସଙ୍ଗେ କେତେପ୍ରକାର ତାଳସଙ୍ଗ ପୋଥି ମିଳାଇ ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା ଧାର୍ଯ୍ୟ ହେଲା । ମୁଁ ସଂଶୋଧକ ନିୟୁକ୍ତ ହେଲି, ସୋମନାଥ ଲେଖକ ନିୟୁକ୍ତ ହେଲା । ଉଭୟେ ଧରାକୋଟିରେ ବ୍ୟାସ ଗଣେଶଙ୍କ ସେବକ ସୌଭାଗ୍ୟ ଲଭି ବସି ରହିଲୁଁ । କୃଷ୍ଣସିଂହ ମହାଭାରତ ସମ୍ବୃତ ମୂଳକ । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ କବିକଲ୍ୟାଣ ସମ୍ବୃତ ହୋଇଅଛି, ମାତ୍ର ସେଥିରେ ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥ ବିକୃତ ନ ହୋଇ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଅଛି । କବି କଲ୍ୟାଣରେ ଉତ୍କଳର ରାଜନାଥ, ଧର୍ମ

ମାତି, ବ୍ୟବହାର, ଲେକଗଡ଼ ପୁଅ ଉଠିଅଛି । ଭାଷା ଗଙ୍ଗାଜଳ ପରି ସୁନ୍ଦର, ନିର୍ମଳ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ପ୍ରାଣ ଏବଂ ଆତ୍ମା ତାହାର ଭିତରେ ଅଛି ।

ଧରକୋଟ ଗୋଟିଏ ଦର୍ଶନୀୟ ସ୍ଥାନ । ତାହା ଶୋଭା ସୁନ୍ଦରୀର ବଳାସ ବାଟିକା । ଧରକୋଟ ଉତ୍କଳର ଅନ୍ୟତମ ସାଂସ୍କୃତିକ ଗର୍ଭ—ମହାକବି କୃଷ୍ଣସିଂହଙ୍କର ପବିତ୍ର ଲାଳସ୍ୱର୍ଗ । ତାହାର ଏକ ଦିଗରେ ସୁବଳୟା ପ୍ରଭୃତି ପଦ୍ମତଣ୍ଡୁଳୀ ଗୋବିନ୍ଦପୁରୀ ମର୍ଦ୍ଦତ ପ୍ରାଚୀର ପ୍ରାୟ ଦଶାୟୁମାନ, ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ପୌରାଣିକ ରଞ୍ଜିତୁଲ୍ଲା ପ୍ରାୟ ତପସ୍ବିନୀ ପ୍ରାୟ ମଧୁର ଗଭୀର ସ୍ୱରରେ ପ୍ରଣବ ମନ୍ତ୍ର ଉଚ୍ଚାରଣ କରି ଚାଲିଅଛି । ଉତ୍କଳ ଛାନ୍ଦବା ରଞ୍ଜିତପଦ୍ମରୁତା ରଞ୍ଜିତୁଲ୍ଲା କୂଳରେ ଅସ୍ତ୍ରଶିଳ୍ପ ମନ୍ଦିର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣଦା ଗାରରେ କୈଳାସ ଭୁବନର ଶ୍ରୀ ଧାରଣ କରିଅଛି । ଗିରି ପ୍ରଭୃତି ଏବଂ କାନନ ପ୍ରଭୃତି ଧରକୋଟ ଧରଣୀର ନୈସର୍ଗିକ ଗୁରୁ ଅଳଙ୍କାର । ବୋଧହୁଏ କୃଷ୍ଣସିଂହଙ୍କୁ କରି କରିବା ଅଭିପ୍ରାୟରେ ତାଙ୍କ ଜନ୍ମ ପୂର୍ବରୁ ବ୍ୟାଧି ଧରକୋଟକୁ କରିକେଲି ବୁଝି ରୂପରେ ପଶ୍ଚିତ କରିଥିଲେ । ରଞ୍ଜିତୁଲ୍ଲା କୂଳରେ ସଙ୍ଗମ ଲମ୍ପକ ସ୍ଥାନରେ କୃଷ୍ଣସିଂହଙ୍କର ପବିତ୍ର ଚିତା ସ୍ମୃତି ଅଦ୍ୟାପି ରଞ୍ଜିତ ହୋଇଅଛି । ସ୍ଥାନଟି ବାଧ୍ୟତାରେ ଆବୃତ ହୋଇ ରଞ୍ଜି ଆଶ୍ରମ ପରି ମନୋହର ଦିଶେ । ରଞ୍ଜିତୁଲ୍ଲା କୂଳରେ ଅନେକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶାସନ ଅଛି, ମେଗୁଡ଼ିକ ଧରକୋଟର ଦାନଶୀଳ ରାଜାମାନଙ୍କର ବାହିଁ । ଶାସନରେ ଅନେକ ବୃନ୍ଦାବାସ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଣ୍ଡିତ ଅଛନ୍ତି । ଅନନ୍ତ ଦାଶ ନାମରେ ଜଣେ ପ୍ରତିଭାଶାଳୀ ପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ । ସେ କେତେ ଖଣ୍ଡ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଯାଇଅଛନ୍ତି । ରାଜଦଣ୍ଡ ପଦ୍ୟାଧାର ପଣ୍ଡିତମାନେ ବାସ୍ତବରେ ଜଣେ ଜଣେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପଣ୍ଡିତ ।

ରାଜା ମଦନମୋହନ ସିଂହଦେବ ଜଣେ ରାଜନୀତିଜ୍ଞ, ଧର୍ମପ୍ରାଣ ରାଜା । ରାଜ୍ୟ ବାସ୍ତବିକ ଅନେକ ସଦ୍‌ଗୁଣରେ ସେ ବହୁଷିତ । ସାହିତ୍ୟରେ ସେ ଅନେକ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ପ୍ରଦତ୍ତ ଅର୍ଥ ସାହାଯ୍ୟରେ ଅନେକ ସଦ୍‌ଗୁଣ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଅଛି । ଏକା ସାହିତ୍ୟରେ ନୃଦ୍ଦେ—ଦେଶ ଏବଂ ଜାତିର ପ୍ରତ୍ୟେକ ମଙ୍ଗଳ ଅନୁଷ୍ଠାନରେ ସେ ଯଥାଶକ୍ତି ମୁକୁତହସ୍ତ । ରାଜା ଜଣେ ପ୍ରଗତି ମୁଗ୍ଧ, ସେ ଶତାଧିକ ବ୍ୟାଘ୍ର ବଧ କରିଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ସାହିତ୍ୟସଭା ଅଛି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ପୁରାଣ ପାଠ ପରେ ଉପସ୍ଥିତ ପଣ୍ଡିତମାନେ ସାହିତ୍ୟର ଆଲୋଚନା କରନ୍ତି । ରାଜାଙ୍କର ଶାସନ ପାଳନରେ ଗୋଟାଏ ଉଚ୍ଚ ଆଦର୍ଶ ଅଛି ।

ଧରକୋଟ ରାଜା ଗୋଟିଏ ଅଦ୍ଭୁତ ମନୁଷ୍ୟ ପାଲଟିଲେ । ଲୋକଟି ଦୈତ୍ୟ ପରି ପ୍ରକାଶକାୟ । ରଥଯାତ୍ରାଦିନ ଦୁର୍ଗାବଳୀ ଦୁର୍ଗାବଳୀ ମନୁଷ୍ୟ ମଧ୍ୟରୁ ସେ ଦେଖାଯାଏ । ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରାୟ ପାଞ୍ଚଦ୍ୱାଦଶ ଦେବ । ମୋଟରେ ଗୋଟାଏ ଲଙ୍ଗଳ ଦଉଡ଼ି ଦେଇଲେ ବଳବ ନାହିଁ । ତାକୁ ଭାଙ୍ଗି ସାଧାରଣ ମନୁଷ୍ୟ ତିଆରି କଲେ ପ୍ରାୟ ଗୁରୋଟି ମନୁଷ୍ୟ ହେବେ । ସେ ଗୋଟାଏ ପ୍ରଦର୍ଶନରେ ରଖିବା ଭଲ ପଦାର୍ଥ । କଳାୟତନ ସେ ଲୋକଟିକୁ ଦେଖିଲେ ପୁରାଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଦ୍ୱାପର ଯୁଗର ମହାମହା ଶ୍ରୀମଦ୍ ସୁଦର୍ଶନ ଅସ୍ତ୍ରାଭିଷେକ ବୋଧ ହେବ ନାହିଁ । ବ୍ୟାଧି ପୂଜାକର ମାଳ ମସଲ ଖର୍ଚ୍ଚ କରି ଗୋଟାଏ ଗଢ଼ିଲେ ବି ଖିଆଲରେ କେଜାଣି । ତେତେବେଳେ ତାଙ୍କ ପାଖରେ କେହି ଦେଶହତେଶି ଥିଲେ ସେ ବ୍ୟାଧିକାର ଏ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ଅପବ୍ୟୟ ବୋଲି କହୁଥାଆନ୍ତା । ତାହାପାଇଁ ଦେବାଳୟରୁ ଟଙ୍କା ପିଠା ବରାଦ୍ ଅଛି । ଲୋକଟି ରାଜଭୋଗ ଖାଇ ଅଛା ମଉଜରେ ଥାଏ । ଲୁଗାପଟା ବି ରାଜସରକାରରୁ ମିଳେ । ରାଜଅନୁଗ୍ରହରୁ ସେହି ମନୁଷ୍ୟ ଦ୍ୱାଦଶ ପୋଷା ହୋଇଥାଏ । ତାହାପାଇଁ ଉପଯୁକ୍ତ ଦାଶଗାଳ ମଧ୍ୟ ତିଆରି ହୋଇଥାଏ । ରାଜରେ ଗୁଲିବାବେଳେ ଭୂତ ପରି ଦିଶେ । ଅଦ୍ଭୁତ ଦେଖିଲେ ବୋଧହୁଏ ଲୋକଟା

ଦୈତ୍ୟଦାନବ ପରି ଅସାଧାରଣ ବଳବାନ, କିନ୍ତୁ ଭିତରଟା ଭଲ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ପରି ସମ୍ପା । ଏକେ ବଡ଼ ଅତିମନୁଷ୍ୟଟା ଦେହରେ କଡ଼ାକର ବଳ ନାହିଁ । ଲୋକଟା ଭିତର ଜାଗାୟ, ଗୁଣରେ ଗଜସୁର୍ଗ । ଖଡଗଦା ମାରିପକ୍ଷୀ ପରି ଆଡ଼ମ୍ବର ଭାସିଣ, ଖଣ୍ଡେ ବାଡ଼ି ଧରି ଠିଆ ହେଲେ ପରୁଣ ଜଣ ଲୋକ ତାହାର ପାଖ ପଶିବାକୁ ସାହସୀ ହେବେ ନାହିଁ ।

ଧରକୋଟରେ ଗୋଟାଏ ବାଘ ଯୋଷା ହୋଇଅଛି । ପଶୁବୀର ଆଛା ଆସ୍ତମରେ ଅଛି । ଲୋହ ବାଡ଼ି ଘେରୁ ପ୍ରସ୍ତର ଦୁର୍ଗରେ ବାରମଣି କାବରୁକ ହୋଇଅଛନ୍ତି, ତଥାପି ସେବାଟେ ଲୋକ ଗଲେକି ଟିକିୟୁ ପ୍ରତାପ ଦେଖାଇ ଦୁଅନ୍ତି । ସେ ବ୍ୟର୍ଥ ଆସ୍ଥାନନ ଦେଖି ଲୋକେ ପରିହାସ କରନ୍ତି । ଅଗତ୍ୟା ତାହା ସହବାକୁ ପଡ଼େ । ରୁକ୍ଷ ରୋଷ—ରୁକ୍ଷ ଅଭିମାନ ତାହା ପ୍ରାଣରେ ବଡ଼ ବ୍ୟଥା ଦେଉଥିବ । ସେ ମନେ ମନେ କହୁଥିବ—ହାୟରେ ଦିଗୁଡ଼ିଆ ମନୁଷ୍ୟ, ତୁମର କି ମହତ୍ତ୍ୱ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଜ୍ଞାନ ନାହିଁ ? ତୁମେ ଖାଦ୍ୟ, ମୁଁ ଖାଦକ, ମୋତେ ପୁଣି ଟାପର । ମୁଁ ପକ୍ଷ ତୁମକୁ ସଫାର ଜ୍ଞାନାରୁ ମୁକ୍ତ କରିଦିଅ, ହା ଅବୃତ୍ତକ୍ଷ, ଏହି ପାପରୁ ତୁମେ ସାତ ଜନ୍ମ ମନୁଷ୍ୟ ହୁଅ ।

ଶାସନମାନଙ୍କରୁ କେତେ ଖଣ୍ଡ ତାଳପତ୍ର ମହାଭାରତ ପୋଥି ଆସିଲା, ଅହର କେତେ ସ୍ଥାନରୁ ବି ଆସିଲା, ମାତ୍ର କାହାର ସଙ୍ଗରେ କାହାର ସମ୍ପର୍କ ମେଳ ନାହିଁ । ଉତ୍ତର ଉତ୍ତର ଦୋଷରେ ଅନେକ ଜାଗାରେ ଦିବୁତ ହୋଇ ପଡ଼ିଅଛି । ପୁଣି କେତେକ ଲେଖକ ଉତ୍ତାରୁ ଉତ୍ତାରୁ ନିଜେ କବି ପାଲଟି ଯାଇ କେତେ ସ୍ଥାନରେ କେତେ ଧାଡ଼ି ଗୁଞ୍ଜି ଦେଇଅଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ତାହା ସବୁ ଧଳା ଲୁଗାରେ କଳା ବିନ୍ଦୁପରି ଜଣା ପଡ଼ିପାରିଅଛି । କବି କୃଷ୍ଣସିଂହଙ୍କ ଅତୁଲ ଭାଷା ସଙ୍ଗରେ ତାହା ଖାସ ଖାଉ ନାହିଁ । ପାଞ୍ଚ ଛ ଖଣ୍ଡ ତାଳପତ୍ର ପୋଥି, ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମହାଭାରତ, ତାହାର ଅନୁବାଦ ମିଳାଇ ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଲେଖିବାକୁ ହେଲା । ଖଣ୍ଡକ ପରେ ଖଣ୍ଡେ ଅଗ୍ରସର ହେଲା । ଗୋଟାଏ ସବୁ ଶେଷ ହେଲେ ତାହାର ପାଣ୍ଡୁଲିପିଯାକ ଗୁଜରାଟ ପାଖରେ ଦେଇଅସେ । ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ସନ୍ଦେହ ହୁଏ, ତାହା ରାଜାଙ୍କୁ ପରୁର ବୁଝିବାକୁ ଦିଏ । ଏଭଳି କେତେଗୁଡ଼ାଏ ଶବ୍ଦ ଅଛି, ତାହା ରାଜାଘର ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟତ୍ର ଅଛନ୍ତି । ସେହିପରି ଶବ୍ଦ କୃଷ୍ଣସିଂହ ମହାଭାରତରେ ଯଥେଷ୍ଟ ଅଛି । ପାଞ୍ଚପ୍ରକାର ମିଳାଇ ଲେଖିବା ସମୟ ସାପେସ, ରାତିରେ ବି ଦୁଇଘଣ୍ଟା ଲେଖିବାକୁ ପଡ଼େ । ସମୟାଭାବରୁ ମୋର ନିଜର କିଛି ଲେଖାଲେଖି ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । କେବଳ ସାଲନ୍ଦାର ଲେଖା ଶୁଭ ମନ୍ତ୍ରର ଗଢ଼ରେ ଅଗ୍ରସର ହେଉଥାଏ । ତାହା ବି ନିୟମିତ ନୁହେଁ—ଟିକିଏ ଅବସର ମିଳିଲେ କେତେ ଧାଡ଼ି ଲେଖିଦିଅ । ଦିନେ ଦିନେ ରାଜପ୍ରସରଣରେ ତାଙ୍କ ପାଖ ପଣ୍ଡିତ ବାସୁଦେବ ତର୍କାଳଙ୍କାର, ପଣ୍ଡିତ ଅନନ୍ତ ଦାଶ ପ୍ରଭୃତି ମହାଭାରତର ଲେଖା କିପରି ଗୁଲିଛ ଦେଖିବାକୁ ଆସନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ଅନୁକୁଳ ମତ ଶୁଣି ରାଜା ବଡ଼ ପ୍ରୀତି ଦୁଅନ୍ତି । ସେ ନିଜେ ମଧ୍ୟ ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପଢ଼ନ୍ତି । ହମେ ମୋ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଗୋଟାଏ ସ୍ନେହ ଜନ୍ମିଗଲା । ସମୟ ସମୟରେ ରାଜାଘରୁ ଅନେକ ପଦାର୍ଥ ଆସେ । ବଡ଼, ଅଗୁର, ଠାକୁର ପ୍ରସାଦ, ପୁନେଇ ସବୁରେ ଭଲ ଦିନ ଭଲ ବାରରେ ପିଠା, ପଣା, ଖଟା ପ୍ରଭୃତି ମୋ କସାକୁ ପଠାଯାଏ ।

ଧରକୋଟରେ ଅନେକ ବନ୍ଧୁ ମିଳିଲେ । ମୁଁ ଯେତେ ପୁରୁଣା ହେଉଥାଏ, ବନ୍ଧୁ ସଂଖ୍ୟା ତେଜେ ବଢ଼ୁଥାଅନ୍ତି । ବିନାୟକ ପାଠାଗାରର ସମ୍ପାଦକ ଶ୍ୟାମସୁନ୍ଦର ଦାସ ଗୋସ୍ୱାମୀ (ବର୍ତ୍ତମାନ ପଦ୍ୟାଳଙ୍କାର) ମୋର ଜଣେ ଅବୁଝିମ ବନ୍ଧୁ, ତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ମୁଁ ନାନା ଭାବରେ ଉପହୃତ ହୋଇଅଛି । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣାୟ ଲକ୍ଷ୍ମୀଶରଣ ଭଞ୍ଜ ଧରକୋଟର ତାଲୁକଦାର ଥିଲେ । ସେ

ଜଣେ ସମ୍ବୁଦ୍ଧ, ପ୍ରବୀଣ, ବହୁଦର୍ଶୀ ଏବଂ ପ୍ରିୟଭାଷୀ ବ୍ୟକ୍ତି । ତାଙ୍କପରି ସୁବନ୍ଧୁ ମୋର ଅଳ୍ପ ଅଜ୍ଞତ । ତେତେବେଳେ ଧରାକୋଟ ସେକେଣ୍ଡର ସ୍କୁଲର (ପ୍ରାୟ ମାଉନର) ହେଡ଼ମାଷ୍ଟର ଥିଲେ—କଟକ ନିବାସୀ ତାରକାନାଥ ବୋଷ । ସେ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ ପ୍ରଣେତା ପ୍ୟାରିମୋହନ ସେନଙ୍କ ସହପାଠୀ । ତାରକାନାଥ ବାବୁ ବଡ଼ ନିରାଶ । ଶହରୁ ବି ମର ବୋଲି କହନ୍ତି ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ପ୍ରଥମ ସହକାରୀ ଦୟାନିଧି ଦାସ ସବୁବେଳେ ତାଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଚାଲିଥାଆନ୍ତି । ଦୟାନିଧି ବାବୁ ବହାନ, ବହୁଦର୍ଶୀ, ମାନ୍ଦ୍ର ବନୟୀ ହୁଏନ୍ତି । ସେ ଅଭିରକ୍ତ ସ୍ତମ୍ଭକାୟା, ମାନ୍ଦ୍ର ସେ ସ୍ତମ୍ଭବାଦ ବଡ଼ ଢିକ୍କ ଏବଂ ବିଷାକ୍ତ । ତାଙ୍କର ଭାଷା ବିଦ୍ରୁପ, ବହୋକ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ଦୁଷ୍ଟ ଅଳଙ୍କାରରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏହି ହେତୁରୁ ସେ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତଙ୍କର ଅପ୍ରିୟପାତ୍ର ହୁଅନ୍ତି । ଏହିପରି ପ୍ରକୃତିରୁ ସେ ସୁବର୍ଣ୍ଣଜଙ୍କ ଗୁଡ଼ଶିଷକ ପଦରୁ ବିଚାଡ଼ିତ ହୋଇ ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ହେତୁ ସ୍କୁଲର ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଦୁଇଟା ଦଳର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । ପରେ ନାନା କୌଶଳରେ ବୁଦ୍ଧ ହେଡ଼ମାଷ୍ଟରଙ୍କୁ ବାହାର କରି ନିଜେ ହେଡ଼ମାଷ୍ଟର ହୋଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସେହି ପାପର ଫଳ ସେ ଦେହକେ ଘେନି କରିଥିଲେ । ସ୍କୁଲରେ ଆଉ ଦୁଇଜଣ ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ଶିକ୍ଷକ ଥିଲେ । ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କ ଅନୁରୋଧରେ ମୁଁ “ଧରାକୋଟ ଦର୍ଶନ” ନାମରେ ଖଣ୍ଡିଏ ପୁସ୍ତକ ଲେଖିଥିଲି ।

ଧରାକୋଟରୁ ଖଣ୍ଡେ ମାସିକ ପତ୍ରିକା ବାହାର କରିବା ସକାଶ ରାଜାଙ୍କର ଇଚ୍ଛା ହେଲା । ପତ୍ରିକାର ନାମ “ଜ୍ଞାନ ଦର୍ପଣ” ରଖିବାର ଧାର୍ଯ୍ୟ ହେଲା । ମୁଁ ସମ୍ପାଦକ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଡକ୍ଟେରାରେସନ କରି ଆସିଲି । ଯଥା ସମୟରେ ରାଜାଙ୍କ “କେଶରୀ” ପ୍ରେସରୁ ଜ୍ଞାନଦର୍ପଣ ବାହାରିଲା । ସେଥିରେ କୃଷି, ଶିଳ୍ପ, ବାଣିଜ୍ୟ, ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ ଦେଶାନ୍ତରାଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରବନ୍ଧମାନ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ପ୍ରାକୃତିକ ଉତ୍କଳର ଅନେକ ଭଲ ଭଲ ଲେଖକ ସେଥିରେ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିଥିଲେ । ପତ୍ରିକାର ପ୍ରସାର କ୍ରମେ ଶୀଘ୍ର ବଢ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲା । ମୋର ମହାଭାରତ କାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲା, ପତ୍ରିକାର କାର୍ଯ୍ୟ ବୋଝ ଉପରେ ନିଜତାବତ୍ତା ହେଲା । ଯାହା ଟିକିଏ ସମୟ ମିଳୁଥିଲା, ତାହା ଆଉ ମିଳିଲା ନାହିଁ । କଠିନ ପରିଶ୍ରମ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଲା । ପତ୍ରିକା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ଖ୍ୟାତନାମା ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜ ନିଜର ଅଭିମତ ଲେଖି ପଠାଇଲେ । ତାହା ସବୁ ଜ୍ଞାନ ଦର୍ପଣରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ସେଥିରେ ଗ୍ରାହକ ସଂଖ୍ୟା କ୍ରମେ ବଢ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଏହିପରି ଭାବରେ କେତେ ସଂଖ୍ୟା ବାହାରିଲା ।

ଏହି ସମୟରେ ହେଲି ଧୂମକେତୁ ଅକାଶରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହେଲା । ଆମେରିକାର “ହେଲି” ସାହେବ ଏହି ଧୂମକେତୁ ବିଷୟ ଗଣନା କରି କହିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଗଣନା ସତ୍ୟ ହେଲା । ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟରେ ଏହି ପ୍ରକାଶ ଧୂମକେତୁ ଦେଖାଗଲା । ଶୁଦ୍ଧ ଭିତ୍ତି ଯାହା ପୂର୍ବ ଦିଗରେ ଧୂମକେତୁ ବାହାରି ସକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହେ । ପ୍ରାୟ ମାସକ ପରେ ଓଲଟି ଯାଇ ବିପରୀତ ଦିଗରେ ଦେଖା ଦେଲା । ଆକାର ଠିକ୍ ମୁଁଠାଏ କିନ୍ତୁ ପୃଷ୍ଠା ପରି ସ୍କୁଲରୁ ଉଡ଼ୁଥିବା କ୍ରମେ ପ୍ରସାରିତ । ସ୍କୁଲରେ ଗୋଟିଏ ଛତ୍ର ତାହା ଆସି । ଧୂମକେତୁର ଜ୍ୟୋତିରେ ସୃଷ୍ଟି କରୁଥିବା ପରି ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଦିଶେ । ସେହି ବରାଟ ଧୂମକେତୁ ଦେଖିଲେ ପ୍ରାଚୀନସମ୍ବନ୍ଧୀ ଧର୍ମ ଦେବତାଙ୍କ ଉଦୟ ପଥରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣମାର୍ଜନରେ ଛେବା ପୃଷ୍ଠା କଲା ପ୍ରାୟ କଲ୍ୟାଣ ଜାତ ହୁଏ କିମ୍ବା ମହାଯୋଗୀ ଗଗନ କପାଳରେ ଦାଣ୍ଡିତଳକ କାଟି ସମାଧିରେ ନିମଗ୍ନ ଥିଲା ପ୍ରାୟ ବୋଧହୁଏ । ଅଥବା ବ୍ୟାତା ଅବାଶକୁ ମାସିବା ପାଇଁ ମାନଦଣ୍ଡ ସୃଷ୍ଟି କରିଅଛି । ତାହାର ସ୍ପଷ୍ଟତା ଦେଖି ତାହାଗୁଡ଼ିକ ଭୟରେ ଆଖି ବୁଜି ପକାନ୍ତି । କେତେ ଦିନ ପରେ ଧୂମକେତୁଟି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଦୃଶ୍ୟ ହୋଇଗଲା । ବିଜ୍ଞାନର ଅସାଧ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ, ସେ ଅନନ୍ତ ଆକାଶକୁ ବଶୀଭୂତ କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟତ । ଆଉ ଆରେ

ପୋର୍ଟା ସାହେବ ବୋଲି ଜଣେ ଗଣନା କରି ଅମୃତ ତାରଣରେ ପୃଥ୍ବୀ ଧୂସ ହୋଇଯିବ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । ମାତ୍ର ପୃଥ୍ବୀର ଗୋଟାଏ ଲେମ୍ବୁ ସୁଦ୍ଧା ଧୂସ ହେବାର ଦେଖାଗଲା ନାହିଁ । ହେଲି ସାହେବଙ୍କ ଗଣନା ମୂଳରେ ଥିଲା ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ବିଦ୍ୟା, ମାତ୍ର ପୋର୍ଟା ସାହେବ ଅଜ୍ଞାନ ବିଦ୍ୟା ବଳରେ ଗଣନା କରିଥିଲେ । ଅଥବା ତାହା ଅତିରିକ୍ତ ସ୍ବର ଦେବାଙ୍କର ଅତ୍ୟୁତ ପ୍ରଭାବ, ତାହା କିଏ କହି ପାରବ । ପୁଣି ଜଣେ ମଦତ୍ତ ହୁକା ତଳେ ଠୁଲିବା ବେଳେ “ମେରୁ” ଉପରୁ ନିଆଁ ଛୁଡ଼ିକି ଯାଇ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଳ ପାତରେ ପଡ଼ିଲା । ତାହା ଦେଖି ଆଉ ଜଣେ ମଦତ୍ତ କହିଲା—“ଭାଇ, ଗୁଡ଼ବାଲି କାହାଜି ବୁଡ଼ିଗଲା ।” ପୋର୍ଟାଙ୍କ ଭବିଷ୍ୟତ ଗଣନା ସେହି ଧରଣର ହୋଇଥିବ । ଖବର କାଗଜବାଲାମାନେ ପୋର୍ଟା ସାହେବଙ୍କ ଉପରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିଦ୍ରୁପ ଅଜାଡ଼ିଦେଲେ । କଲିକତା ନାୟକ ପତ୍ତିକାର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଡେକ୍ଟରୀ ସମ୍ବାଦକ ସ୍ବର୍ଗୀୟ ପାଞ୍ଚକୃଷ୍ଣ ବନ୍ଦୋପାଧ୍ୟାୟ ଲେଖିଥିଲେ—“ପୋର୍ଟା ସାହେବେର କାନୁଟା ହାତେର କାନ୍ଧେ ପେଲେ ଆଛକରେ ମଲେ ଦତାମ୍ ।” ସାହେବଙ୍କ ଘୋଷଣାରେ ବାସ୍ତବରେ ଅନେକ ଲୋକ ଭବିଷ୍ୟତ ଆଶଙ୍କାରେ ଆକୁଳ ହୋଇଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ପିଣ୍ଡରେ ପ୍ରାଣ ବସିଲା । ଜଣେ ବୁଢ଼ା ତାହାର ପୁଅମାନଙ୍କୁ କହିଥିଲା—ମଜାମର ବଳରେ ଆଉ ନିଆଁଲିଗା ଧାନଗୁଣ କାହିଁକି କରୁଛ ରେ ? ବସୁମାତା ତ ଧସିଯିବ, ସମସ୍ତେ ମରିବେ, ଆଉ ଧାନ କିଏ ଖାଇବ ?” ଯାହାହେଉ ପୋର୍ଟା ସାହେବ ଅନେକ ଆଶୀର୍ବାଦ ପାଇଥିଲେ । ଫଳରେ ପୃଥ୍ବୀ ଧୂସ ହେଲା ନାହିଁ—ପୋର୍ଟା ସାହେବଙ୍କର ଗଣନା ଏବଂ ଘୋଷଣା ଧୂସ ହେଲା । କୃପଣ ଧନୀ ମନରେ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ଆଶଙ୍କା ଜାତ ହୋଇଥିଲା । ହାୟ, ସେ କେତେ କଷ୍ଟ କରି—କେତେ ଲୋକଙ୍କ ତଣ୍ଡୁଳିପି—ନିଜେ ପେଟରେ ଓଡ଼ାକନା ତାଙ୍କି ଯେଉଁ ଧନ ସଞ୍ଚୟ କରିଛି, ତାହା ଧୂସ ହୋଇଯିବ—ଏହା କିଅଣ ସହିବାର କଥା । ଧନରତ୍ନଗୁଡ଼ିକ ଉପରକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ପରଲୋକକୁ ବହି ନେବାର ଉପାୟ ଥିଲେ ସେ ପୂର୍ବରୁ ସେ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଆସନ୍ତା । ମାତ୍ର “ଖଲ ବିଧାତା” “ମନ୍ଦ ବିହ” ତ ସେ ବାଟ ରଖିନାହିଁ ।

ଧରାକୋଷରେ ଥିବା ସମୟରେ ମୋର ମାତୃବିୟୋଗ ଘଟିଲା । ଟେଲିଗ୍ରାମ ପଢ଼ି ଗୁରୁଅଡ଼ ଅନ୍ଧାର ଦଶିଲା । ବିଧାତା ମୋ ଜୀବନର ଆଶ୍ରୟ କପଟି ଛଡ଼ାଇ ନେଲା । ଯେ ନିଜର ଆହାର ଦେଇ ମୋତେ ବଞ୍ଚାଇଥିଲା—ସ୍ବେଗବେଳେ ପାଖରେ ବସି ମୁଣ୍ଡରେ ହାତ ବୁଲାଇ ଦେଇ ଲାଉବ ଅଶ୍ରୁରେ ଶଯ୍ୟା ତିଆରି ଦେଉଥିଲା, ଶେଷବେଳେ ସେବା କରିବା ଦୂରେ ଥାଇ, ତାକୁ ଦେଖି ସୁଦ୍ଧା ପାରୁନି ନାହିଁ—ଏହି ଅନୁତାପ ବେଳେ ବେଳେ ପ୍ରାଣକୁ ଦଗ୍ଧ କରେ । ଏ ଜୀବନରେ ଦେଖା ଶେଷ, ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବନରେ ଥରେ ମାତ୍ର ଦେଖା ସାଯାଉ । ତେଣିକି କିଏ ବୁଝାନ୍ତେ ଯିବ—କେଉଁଠି ଯାଇ ଜନ୍ମ ହେବ, ଆଉ ପବିତ୍ର କର୍ମ ସମୁଦ୍ର ମାଛର ଭେଟ କାହିଁ । ଭାବିଲି ଜନ୍ମ ମୃତ୍ୟୁ ନେଇ ସଂସାର, ଗୋଟିକର ପଥରୁକି ହେଲେ ଅନ୍ୟଟିର ହେବ । ଯାହା ସମସ୍ତଙ୍କ ଭାଗ୍ୟରେ ଘଟେ, ସେଥିପାଇଁ ଦୁଃଖ କରିବା ବୁଝା । ମନେ ମନେ ଏହା ବୁଝିଲି, କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତ ତ ବୁଝିବାର ପାତ୍ର ନୁହେଁ—ସେ ଅଜ୍ଞତରେ ନେତ୍ରରୁ ଧାରା ଗଡ଼ାଇ ଦେଇଯାଏ । ଅବସ୍ଥା ସୁଜ୍ଞାନ ନୁହେଁ—ଏ ସଙ୍କଟରୁ କିପରି ଉଦ୍ଧାର ପାଇବି—ଏହି ଚିନ୍ତା ଅବସର କରିପାରାଇଲା । କିନ୍ତୁ ଅର୍ଥାଭାବରୁ କାମ ଅଟକେ ନାହିଁ—ସେଥିର ବାଟ ପ୍ରକୃତ ଦେବା ଅଗରୁ କରି ରଖିଆସନ୍ତା । ମନୁଷ୍ୟ ସହଜ ଦୃଷ୍ଟିରେ ତାହା ଦେଖିପାରେ ନାହିଁ ବୋଲି ଅଶ୍ରୁ ଶୁଣି ଦେବ । ବେତନରୁ ପ୍ରତିମାସ ପାଞ୍ଚଟଙ୍କା ଲେଖାଏଁ କଟାଇ ଦେବାର ସୂଚି କରି ଧରାକୋଷ ଗୁଜାବ ପାଖରୁ ଅଶୀଟଙ୍କା ଧାର ନେଇ ଘରକୁ ଆସିଲି । ହାତରେ କୋଡ଼ିଏ ଟଙ୍କା ଥିଲା—ଏହି ଶହେ ଟଙ୍କାରେ ଶୁଦ୍ଧି କିମ୍ବା ହୋଇଗଲା । ତେତେବେଳେ ଶହେ ଟଙ୍କାରେ ଯାହା ହୋଇଥିଲା, ବର୍ତ୍ତମାନ ପାଞ୍ଚଶହରେ ତାହା ହୋଇ ପାରବ ନାହିଁ । ତେତେବେଳେ ସୁସ୍ଥକାଳ ଥିଲା । ମାତୃଶୋକରେ ଘରପାଖରେ

“ଜନନୀ” ନାମରେ ଶଶିଏ ପୁସ୍ତକ ଲେଖିଥିଲେ । ଘରେ କେତେ ଦିନ ରହି ଧରାକୋଟ ଗଲ । ସୋମନାଥ ସଙ୍ଗରେ ଅସିଥିଲା, ସେ ବି ସଙ୍ଗରେ ଗଲା । ତେତେବେଳେ ଧରାକୋଟରେ ହଲସ୍ତୁଲ କାଣ୍ଡୁଇଆଏ । କେଜାଣି କିପରି ଗୋଟାଏ ଲୋକ ଅନ୍ତତ ହେଲା । ତାହାର ଗୋଟାଏ ଜଞ୍ଜି ଫୁଟି ଯାଇଥାଏ । ସେ ବିଷୟ କିଏ ଜାଣିଥିଲା ଲେଖିଦେଲା—ରାଜା ଶିବାର କରୁଁ କରୁଁ ମୃଗ ଭ୍ରମରେ ଗୋଟାଏ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଲୁହ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଅସିକା ତେପୁଟୀ ଅସି ତଦାରଖ କରି କହି ପ୍ରମାଣ ପାଇଲେ ନାହିଁ । ଅନ୍ତତ ବ୍ୟକ୍ତି କହିଲା—“ମୁଁ ବାଞ୍ଛିଣ ବୁଦାରେ ଚଢ଼ି ଶୁଣିଲା ବାଞ୍ଛିଣ ହାଣ୍ଡୁଥିଲି । ଗୋଟି ଖସି ଯିବାରୁ ଗୋଟାଏ ବାଞ୍ଛିଣ ଖୁସ୍ତ ଜପରେ ପଡ଼ିଗଲା, ସେହି ଖୁସ୍ତ ଜଞ୍ଜିରେ ଫୁଟିଗଲା ।” ତାହାପରେ ଦୁମୁସର ତାଲୁକା ରସୁଲକୁଶାର ତେପୁଟୀ ମାଜିଷ୍ଟ୍ରେଟ୍ ତଦନ୍ତ କରିବାକୁ ଅସି ସ୍ଥାନ ଗର୍ଜନ କଲେ । ସେ ଜଣେ କମା, ଭାସ୍ତ୍ର କଳା ହାକିମ । ସେ ଘରେ ଘରେ ପଶି ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଭୟ ଦେଖାଇ ପଚାରିଲେ, ମାତ୍ର କହି ପ୍ରମାଣ ପାଇଲେ ନାହିଁ । ଅନ୍ତତ ବ୍ୟକ୍ତି ପାଖକୁ ଯାଇ କହିଲେ—“ଜାଣୁ, ମୁଁ ସର୍କାର ଗୃହ—ମହାବଳ ବାଘ, ମିଛ କହିଲେ ଚିଲି ପକାଇବି ।” ଏହିପରି ଭୟ ଦେଖାଇଲେ ଏବଂ ସାବୁଲା ସାବୁଲି ମଧ୍ୟ କଲେ, ମାତ୍ର ସେ ପୁଅରେ ଯାହା କହୁଥିଲା, ତେପୁଟୀ କଲେକ୍ଟରଙ୍କୁ ବି ତାହା କହିଲା । ତହୁଁ ପରାସି ନିମନ୍ତେ ତାକୁ ଅସିକା ତାଲୁରଖାନାକୁ ପଠାଗଲା । ତାଲୁର ପରାସି କରି ରିପୋର୍ଟ ଦେଲେ—ଏକ ସତ ଗୁଳି ଫୁଟା ବି ହୋଇପାରେ । ଅନ୍ତତ କହିବା ଅନୁସାରେ ବାଞ୍ଛିଣ ଖୁସ୍ତ ଫୁଟା ବି ହୋଇପାରେ ।” ଏଥିରେ ହାକିମଙ୍କର ଶସ୍ତ୍ର ବୁଝା ହେଲା, ତଥାପି ସେ ରାଜାଙ୍କର ଗୋଟାଏ ଦୋଷ ବାହାର କରିବାର ଚେଷ୍ଟାରେ ଲାଗିଲେ । ହଠାତ୍ ଯାଇ ପ୍ରେସ୍ ତଦାରଖ କଲେ । ଛପା ଫାଇଲରୁ “ଉତ୍କଳ କୋଇଲି” ନାମରେ ଖଣ୍ଡେ କାଗଜ ପାଇଲେ । ସେଥିରେ ପ୍ରେସ୍‌ର ନାମ ଥିଲା ନାହିଁ । ହାକିମଙ୍କୁ ଅତି ଖଣ୍ଡେ ଧାରଣା ଅସ୍ତ୍ର ମିଳିଗଲା । ତହୁଁ ପ୍ରେସ୍ ମେନେଜରଙ୍କୁ ଖୋଜା ପଡ଼ିଲା । ରାଜାଙ୍କର ପ୍ରାଇଭେଟ ସେକ୍ରେଟେରୀ ବାସୁଦେବ ପଟ୍ଟନାୟକ ପ୍ରେସ୍‌ର ମେନେଜର । ସେ ଅସିକାରୁ ତାକୁ ପ୍ରଶ୍ନ ହେଲା—“ତୁମ୍ଭେ ଉତ୍କଳେୟାରେସନ୍ କରିଛୁ ?” ସେ କହିଲେ—“ହଁ, ମୁଁ ଆପଣଙ୍କ ପାଖରେ କରୁଛି ।” ତହୁଁ ତାକୁ ଉତ୍କଳେୟାରେସନ୍ ଫାଇଲ୍ ତଳପ ହେଲା । ସେ କହିଲେ—ଫାଇଲ୍ ଆପଣ ଦସ୍ତଖତ କରି ରଖିଲେ, ମୋତେ ଦେଇନାହାନ୍ତି । ଉତ୍ତର ଶୁଣି ହାକିମଙ୍କ ବୁଦ୍ଧି ବଣା ହେଲା । ସେ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଛାଡ଼ି ସେ ଅନ୍ୟ ବାଟରେ ଗୁଲିଲେ । କୋଇଲିରେ ପ୍ରେସ୍ ନାମ ଦିଆ ନ ଯିବାର କାରଣ ମେନେଜରଙ୍କୁ ପ୍ରଶ୍ନ ହେଲା । ସେ କହିଲେ—ଏ କାଗଜ ଆମ ପ୍ରେସ୍‌ରେ ଛପା ହୋଇ ନାହିଁ, ଫାଇଲରେ କିଏ କେଉଁଠୁ ଅଣି ରଖିଛୁ ମୁଁ ଜାଣେ ନାହିଁ । ସମୟ ଅଭାବରୁ ମୁଁ ମେନେଜର ପଦରେ ଲସ୍ତୁଆ ଦେଇଅଛି, ଅନ୍ୟ ମେନେଜର ନିମୁକ୍ତ ହୋଇନାହାନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରେସ୍ କାର୍ଯ୍ୟ ବନ୍ଦ ଅଛି ।” ହାକିମ ସେହି କୋଇଲି ଛପା କାଗଜ ଖଣ୍ଡ ନେଇ ଗୁଲିଗଲେ ।

ମୁଁ ଘରେ ଥିବା ସମୟରେ ଉକ୍ତ କୋଇଲି ସେଠାରେ ଛପା ହୋଇଥିଲା । ଲେଖକ ସେହି ଦୟାକିୟ ଦାସ । ଲେଖାତଳେ ନିଜର ନାମ ନ ଦେଇ ସେହିବାସୀ ପାଠୀଙ୍କ ନାମ ଲେଖି ଦେଇଥିଲେ । ସେହିବାସୀ ପାଠୀ ଧରାକୋଟର ସର୍ବେସ୍ୱର ଥିଲେ । ସେ ବଡ଼ ଦେଶାଭିମାନ । ଦେଶପ୍ରିୟ ଥିଲେ ନାମ ସମୟରେ ସେ ଅନେକ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ତେଲଙ୍ଗାମାନେ ତାଙ୍କ ବିପକ୍ଷ ହେବାରୁ ସେ ଗଭର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟ ଗୁରୁଗୁରୁ ଲସ୍ତୁଆ ଦେଇ ଧରାକୋଟରେ ଅସି ଗୁରୁଗୁ କରିଥିଲେ । ସେ ଖୁବ୍ ସ୍ତବ୍ଧବାଦୀ, ତେଲଙ୍ଗାମାନେ ତାଙ୍କୁ ଯୁକ୍ତରେ ପରାସ୍ତ କରି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । କୋଇଲିର ଏକ ସ୍ଥାନରେ ଲେଖାଥିଲା—

“ତେଲଙ୍ଗାଏ ପ୍ରଥମେ ତକଣ

ତେଲ ହାରେ ତେରୁଁ ତେରୁଁ କଲେ ରାଜପଣ ଲେ କୋଇଲି ।”

ଏହି ସଦକରେ ତେଲଙ୍ଗା ଜାତିରୁ ଆତ୍ମମଣି କରାଯାଇଅଛି ବୋଲି ତେପୁଟୀ କଲେକ୍ଟର ଧରବସିଲେ ଏବଂ ଖୁବ୍ ଘଣ୍ଟାଚକଟା ଲଗାଇଲେ । ତଳଣର ଅର୍ଥ ଖୋଜାଗଲା, ଓଡ଼ିଆ ଚକ୍ରପାଣି ଦୁର୍ଗାଗଲା, ମାତ୍ର ସେ ଶବ୍ଦ ସୁଦ୍ଧା ମିଳିଲା ନାହିଁ । ଯାହାକୁ ପରାଗଲା, ସେ ମଧ୍ୟ ସନ୍ତୋଷକର୍ମକ ଉତ୍ତର ଦେଇପାରିଲା ନାହିଁ ।

ଶେଷରେ ତେପୁଟୀ କଲେକ୍ଟର ହେଡ଼କମ୍ପୋଜିଟରକୁ ଧମକାଇ ନାନା ପ୍ରକାର ଭୟ ଦେଖାଇଲେ । କହିଲେ ତୁ ସତକଥା ନ କହିଲେ ନିଶ୍ଚୟ ଦଣ୍ଡ ପାଇବୁ । ହେଡ଼କମ୍ପୋଜିଟର ତରଫର ସେହିବାସୀ ପାଠୀ ନାମ କହିଦେଲା । ସଖି ଧାନ ଖାଇଲା, କିନ୍ତୁ ତନ୍ତ୍ରୀ ବଳାରେ ପଡ଼ିଲା—ଫଳରେ ପାଠୀଙ୍କର ଗୁଣିଗଣ ଶକ୍ତି ଗଲା । ତାଙ୍କର ବି ଉଚିତ ଶିକ୍ଷା ହେଲା । ସେ ପରଲଗା ପିନ୍ଧି ଫୁଲାଇ ହେବାର ଭାବ ପାଇଲେ । ମାଇସେ ଛଟା ମେଲନ୍ତି—“ହାତ ନ ଲାଗେ, ଗୋଡ଼ ନ ଲାଗେ, ଚଟୁପିଠା ଖଣ୍ଡ ସୁଆଦ ଲାଗେ ।” ସାଙ୍ଗେସାଙ୍ଗରେ ଲେଖକ ଉପାଧି ମିଳିଯିବ, ପୁଣି ଦେଶହୃଦିଷୀ ବୋଲି ପ୍ରଶଂସାଆଦ ମଧ୍ୟ ମିଳିଯିବ, ଏହା କଥଣ ଅଳ୍ପ ଗୌରବ—ଅଳ୍ପ ଲଭର କଥା । ଦୂର୍ଭାଗ୍ୟ ବେଳେ ଲେଖକ ଏହିପରି ବିପଦର ଗୋଡ଼ହାତ ଧରି ଡାକି ଅଣନ୍ତି । ଏହା ଅଳ୍ପ ବୁଦ୍ଧିଆଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ ।

ହାକିମଙ୍କ ଭୟରୁ ହେଉ ବା ଯେ କାରଣରୁ ହେଉ ବାସୁଦେବ ବାବୁ ପ୍ରେସ୍ ମେନେଜର କାର୍ଯ୍ୟରେ ଲସ୍ତପା ଦେଇଥିଲେ । ଅନ୍ୟ ମେନେଜର ନିୟୁକ୍ତ ନ ହେବା ଯାଏଁ ପ୍ରେସ୍ରେ ଜ୍ଞାନଦର୍ପଣ ଛପା ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ, ସେଥିପାଇଁ ରାଜା ମୋତେ ମେନେଜର ନିୟୁକ୍ତ କରି ଡକ୍ଲେୟାରେସନ୍ କରିବାକୁ ପଠାଇଲେ । ମୁଁ ରସୁଲୁଲ୍ଲା ଯାଇ ଉପସ୍ଥିତ ଶକ୍ତିଧର ହାକିମଙ୍କ ନିକଟରେ ଡକ୍ଲେୟାରେସନ୍ ଫାଇନାଲ୍ ଦାଖଲ କଲି । ହାକିମ ମୋତେ ନାନା କଥା ପଚାରି ଲେଖିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଦୟାକରି ଦାସ କୋଇଲିର ଲେଖକ ବୋଲି ମୁଁ ଜାଣେଁ କି—ତଳଣର ଅର୍ଥ କଥଣ, ତାଙ୍କୁଣୀ ହୋଇପାରେ କି—ମୋ ଭାର କେଉଁ ଜିଲ୍ଲାରେ—ମୋର ଅଉଁ କିଏ ଅଛି—ରୁମ୍ ବାଡ଼ି କେତେ ଅଛି, ଏହିପରି ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ପ୍ରଶ୍ନରେ ମୋତେ ପୋତି ପକାଇଲେ । ମୁଁ କେତେ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଦେଇ ଶେଷକୁ କହିଲି—“ମୁଁ ଯହିଁ ଯାଇଁ ଆସିଛି, ସେହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ପ୍ରଶ୍ନ କଲେ ଉତ୍ତର ଦେବି, ମାତ୍ର ଆପଣ ବାଜେ ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିଅଛନ୍ତି, ସେଥିର ଉତ୍ତର ଦେବାକୁ ମୁଁ ବାଧ୍ୟ ନୁହେଁ ।” ବି, ଏହି ମିଶ୍ରି କି ମୋକଦ୍ଦମାରେ ସେବନ କୋର୍ଟକୁ ଯାଇଥିଲେ । ସେ ମୋତେ ଆଖି ଠାରୁ ଏରୁପ କଟା ଉତ୍ତର ଦେବାକୁ ମନାକଲେ, ମାତ୍ର ମୁଁ ସେଥିରେ ଭୁଲେପ କଲି ନାହିଁ । ଦୁଇ ଦିନଘଣ୍ଟାକାଳ ଠିଆ ହୋଇ ମୋତେ ବରକ୍ତ ବୋଧ ହେଉଥାଏ । ହାକିମ ଏବଂ ମିଶ୍ରିକ ମଧ୍ୟରେ ଇଂରାଜୀରେ କି କଥାବାତ୍ସା ହେଲା, ହାକିମ ଦୟାକର ମୋତେ ଖଣ୍ଡେ ବେଞ୍ଚ ଦେଖାଇ ଦେଇ ବସିବାକୁ କହିଲେ । ମୁଁ ବସିଲି, ସେ ମକଦ୍ଦମା ବୁଝିଲେ । ଘଣ୍ଟାକ ପରେ କହିଲେ—“କାଲି ପହୁଲ କତେବରେ ଡକ୍ଲେୟାରେସନ୍ ବିଚାର କରାଯିବ ।” ଦୃଢ଼ମ ଦିଅଯିବ ନାହିଁ, ପୁଣି ବିଚାର କରାଯିବ । ଧର୍ମବତାରକର ଆଦେଶ ଶୁଣି କୃତାର୍ଥ ହୋଇଗଲା । କାରବରେ ଗୋଟାଏ ଦଣ୍ଡବତ ପକାଇ କୋର୍ଟରୁ ବାହାର ଆସିଲି । ମୋ ପଛେ ପଛେ ମିଶ୍ରି ଆସି କୋର୍ଟ ବାରଣ୍ଡାରେ ମୋତେ ଟୁଣି ପକାଇଲେ । କହିଲେ—“ହାକିମଙ୍କୁ ଏପରି କଥା କହୁକୁ ନାହିଁ, ଅମ ଦେଖି ହାକିମ ବୋଲି ସିନା, ବିଲକ୍ଷ ହୋଇଥିଲେ କଥଣ ଦୁଅନ୍ତା ।” ମୁଁ ହସି ହସି କହିଲି—“କିଛି ହୋଇଥିଲେ ଆପଣ ତ ଯାଣିରେ ଥିଲେ, ଆପଣଙ୍କୁ ଓକିଲାତି ଦେଇଥାଆନ୍ତୁ ।” ମିଶ୍ରି ଅପଣେ କଥଣ ଭାବି ହସି ହସି ମୋତେ କୁଣ୍ଡୁର ପକାଇଲେ । ବସାକୁ ଆସି ଦେଖିଲି ଯେଉଁ ବସା ଭଡ଼ା ନିଆଯାଇଛି, ତାହା ବସା ନୁହେଁ—ଅଳକାରମୟ କାରାଗାର । ରସୁଲୁଲ୍ଲା ଟ୍ରେନିଂ ସ୍କୁଲର ମାଷ୍ଟର ଗଙ୍ଗାଧର ସାହୁ ମୋର ଜଣେ ପୁରୁଣା ବନ୍ଧୁ,

ଭଲ ବସା ସଜିଲ କରିବା ପାଇଁ ତାଙ୍କୁ ପୁଷ୍ପରୁ ପତ୍ର ଲେଖିଥିଲେ । ସେ ବାଛି ବାଛି ଯେଉଁ ଭଲ ବସାଟି ସଜିଲ କରିଥିଲେ ସେଥିରେ କୁକୁର ବି ରହିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିବ ନାହିଁ । ଶୁଣିଲି ରସୁଲୁଲ୍ଲାହରେ ତାହାଠାରୁ ଭଲ ବସା ନାହିଁ । ବସାପ୍ରତି ମୋର ଅରୁଚି ଦେଖି ଗଙ୍ଗାଧର ବାବୁ ତାଙ୍କ ବୋର୍ଡ଼ିଂକୁ ମୋତେ ନେଇଗଲେ । ସେ ରାତିକ ସେହୁଠାରେ କଟାଇଲ । ପରଦିନ ସକାଳେ ରାଜାଙ୍କର ଟେଲିଗ୍ରାମ ପାଇଲ । ତେତେବେଳେ ନୁଆ ପ୍ରେସ୍ ଅରନ୍ କାର ହୋଇଥାଏ । ସେହି ନାମପାଣରେ କେତେ ପ୍ରେସ୍ ବଳନ ଦଶା ଘଟୁଥାଏ । ଧରାକୋଟ ପ୍ରେସ୍ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏଥିମଧ୍ୟରେ କି ଗୁପ୍ତ ଚକ୍ରପନ୍ଥ ହେବାରୁ ରାଜା ମୋତେ ଡକ୍ଟରୋମ୍ବୁରେସନ୍ ନ କରି ଶୀଘ୍ର ଫେରି ଯିବାକୁ ଟେଲିଗ୍ରାମ୍ କରିଥିଲେ । ତଦନ୍ତସାରେ ମୁଁ ଧରାକୋଟ ଫେରି ଆସିଲି । ରାଜା ବିରକ୍ତ ହୋଇ ପ୍ରେସ୍ ରଖିବା ନିରାପଦ ମନେ କଲେ ନାହିଁ, କିଛିଦିନ ପରେ ପ୍ରେସ୍ ବିକସ୍ ହୋଇଗଲା ।

ଦୁମୁସରର ଗୋଟାଏ ଅଂଶ ଦେଖି ଦେଖି ଆସିଲି । ଦୁମୁସର ଉତ୍କଳର ସାରସ୍ବତ ଗର୍ଭ—ମହାକବି ଭଞ୍ଜଙ୍କର ପବିତ୍ର ଜନ୍ମଭୂମି । ଦୁମୁସର ପ୍ରକୃତି ଶକ୍ତି ଏ ଉପାଦେୟ ପ୍ରକାଶ କାବ୍ୟ । ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜଙ୍କୁ କବି କରିବାର ଇଚ୍ଛା ବିଧାତାଙ୍କର ପୁଷ୍ପରୁ ଥିଲା । ତେଣୁ ତାଙ୍କ ଜନ୍ମ ପୁଷ୍ପରୁ ତାଙ୍କ ଜନ୍ମଭୂମି ଦୁମୁସରକୁ କବି ମୋହନ ବେଶରେ ସଜାଇ ରଖିଥିଲେ । କବିତାର ସରଳ ରାଗପରି ଶାଳତରୁଗନ୍ଧ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବକୁ ଉଠିଯାଇଅଛି । କେତେ ସ୍ଥାନରେ ହରିତକା ବିଭିତକା ବେନିସଖୀ ହାତ ଧରିଥିବା ହୋଇ ଉଭା ହୋଇଅଛନ୍ତି । କେଉଁଠାରେ ଲଲବାହାଡ଼ା ଲତା ବାନନ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର କପାଳରେ ତନ୍ଦନପାଟି ଅଙ୍କିତ କରିଅଛି । ଅରଣ୍ୟ, ନଦୀ, ପବନସବୁ କବିତାମୟ । ବୋଧହୁଏ ସମସ୍ତେ ଭଞ୍ଜକବିତା ସ୍ବରୂପର ଆବୃତ୍ତି କରୁଅଛନ୍ତି । ପକ୍ଷୀ କଣ୍ଠରୁ କବିତା ଝରିପଡ଼ୁଛି—ପୁଷ୍ପହାସରୁ କବିତା ଝରିପଡ଼ୁଛି—ପାଟଣାସ୍ବ ବାୟୁରେ କବିତା ଉଡ଼ି ବୁଲୁଛି, ଯେଉଁ ଅନ୍ଧକୁ ଚାହିଁଲେ କବିତାର ମହାମେଳା ବସିଅଛି । ବାନନ ପ୍ରକୃତିର ସ୍ଥାବର ଜଙ୍ଗମ ସମସ୍ତେ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭଞ୍ଜକବିଙ୍କୁ ଭୁଲିଯାଇ ନାହାନ୍ତି—ସବୁବେଳେ ତାଙ୍କର ରସମୟୀ କବିତା ନିଜ ଭାଷାରେ ଘୋଷି ହେଉଅଛନ୍ତି । ଶ୍ୟାମକାନ୍ତ ଦୂର ପବନମାଳା ମେଘନାଦ ପାତେରା ପରି ନେତ୍ର ଆକର୍ଷଣ କରୁଅଛି । ସତେ ଯେପରି ପ୍ରକୃତିରାଜା ଗନ୍ତାଘରରେ ଗଳକାନ୍ତମଣି ସ୍ତରେ ସ୍ତରେ ସଜ୍ଜିତ ହୋଇ ରହିଅଛି । ଭଞ୍ଜ ଜନ୍ମଗର୍ଭ ସାରସ୍ବତ ଧାମ ଦୁମୁସରର ଚିତ୍ରହର ଶୋଭା ଲେଖିଥିଲେ ସରବ ନାହିଁ । ତାହା ଦେଖିବାର ଏବଂ ଉପଭୋଗ କରିବାର ସାମଗ୍ରୀ । ସେହି ମହାଗର୍ଭର ପବନରେ ଯେ ମସ୍ତକରେ ବୋଲି ହୋଇ ମହାକବିଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ମୁଁ ନମସ୍କାର କଲି । ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଦୁମୁସର ଦେଖି ପାରିଲି ନାହିଁ ବୋଲି ଆକାଂକ୍ଷାର ଗୋଟାଏ ବିରକ୍ତ ଅପୂର୍ଣ୍ଣତା ମନକୁ ଆଘାତ କଲା ।

ଧରାକୋଟ ଆସିଲି । ପ୍ରେସ୍ ଡକ୍ଟରୋମ୍ବୁରେସନ୍ ହେଲା ନାହିଁ, ବ୍ରହ୍ମପୁର ସରସ୍ବତୀ ପ୍ରେସ୍ ରୁ ଜ୍ଞାନଦର୍ପଣ ଛପାଇ ଆଣିବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ହେଲା । ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ କାରଣରୁ ଅଗତ୍ୟା ଫେରି ଆସିବାକୁ ହେଲା ବୋଲି ରସୁଲୁଲ୍ଲାହା ଡେପୁଟି ମାଜିଷ୍ଟ୍ରେଟଙ୍କୁ ତାର କରିଦେଲି । ପ୍ରେସ୍ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେଲେ ପୁଣି ଡକ୍ଟରୋମ୍ବୁରେସନ କରିବାକୁ ହେବ । ମୁଁ ଆସି ବ୍ରହ୍ମପୁରସ୍ଥ ଧରାକୋଟ ବଙ୍ଗଳାରେ ରହିଲି । ସାନକଲେକ୍ଟରଙ୍କ କୋର୍ଟରେ ଡକ୍ଟରୋମ୍ବୁରେସନ କରିବାକୁ ହେଲା । ବ୍ରହ୍ମପୁରରେ ପଡ଼ିକା ଏବଂ ମହାଭାରତ ଉଭୟ କାର୍ଯ୍ୟ ତଳଲା । ରୁବନେଶ୍ବର ମିଶ୍ର ଧରାକୋଟ ବଙ୍ଗଳାରେ ରହି କଲେଜରେ ସଜୁଥିଲେ । ମିଶ୍ର ଶୁର୍ ପରିମିତବ୍ୟୟୀ, ଖଣ୍ଡେ କାଠ ଜାଲ ତାକୁ ଲେଉଟି ପାଉଛି କର କର ସେଥିରେ ଶ୍ରେୟାର କରନ୍ତି ।

ସମୟର ବାଜେ ଖର୍ଚ୍ଚ ହୁଏ ନାହିଁ । ପ୍ରାଠସତ୍ତା ଭିତରକା ଏକ ସମୟରେ ଲାଗିଥାଏ । କଲେଜର ସେ ଜଣେ ଭଲ ଛାତ୍ର ଥିଲେ । ସେହି ସମୟରୁ ମୁଁ ତାଙ୍କର ସାହୃଦ୍ୟ ପ୍ରୀତିର ପରିଚୟ ପାଇଥିଲି । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେ କବି ବନ୍ଧୁ ଉପାଧି ମଣ୍ଡିତ । ସେହି ନିର୍ଜନ ସୁରରେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ବାବୁ ମୋର କଥା ବାଞ୍ଛିର ସଙ୍ଗୀ ଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସାଧୁ ସରଳ ବ୍ୟବହାର ମୋତେ ଆତ୍ମସାମ୍ବେଦ କରୁଥିଲା । ଧରାକୋଟ ବଙ୍ଗଳାରେ ଗୋଟାଏ ଅଜଣା ଗଛ ଅଛି, ତାହା ପତ୍ରରେ ଭିତ ଖାଇଲେ ଘିଅର ସୁବାସ ବାହାରେ । ଶଗଡ଼ିଆମାନେ ସେହି ପତ୍ରରେ ଖଲି କରି ଭିତ ଖାଆନ୍ତି । ତରକାସର ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ ନାହିଁ । ଘିଅ ସୁବାସରେ ଗୁଣ୍ଡା ତଳିଯାଏ । ବଙ୍ଗଳା ପାଖରେ ଶକ୍ତିଏ ଫଳମୂଳର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବଗିଚା ଅଛି । ସେଥିରେ ଦୁଇକଅରି କଟା ପୋଇଶାଗ ହୋଇଥାଏ । ସାଧାରଣ ପୋଇ ପରି ସେ ମାତ୍ରେ ନାହିଁ, ନେଉଟିଆଶାଗ ପରି ତାକୁ କାଟିବାକୁ ହୁଏ । ଶାଗ ଖୁବ୍ ନରମ ଏବଂ ସୁସ୍ୱାଦୁ । ବଗିଚାରେ ସୁଦେଶୀ, ବିଦେଶୀ ନାନା ପ୍ରକାର ଫୁଲଗଛ ଅଛି । ସ୍ଥାନଟି ପ୍ରଶସ୍ତ ଏବଂ ନିକାଞ୍ଚନ । ବଙ୍ଗଳାଟି ରାସ୍ତି ଆଶ୍ରମ ପରି ବୋଧହୁଏ । ସେଠାରେ ମୋର ଲେଖାଲେଖିର ଖୁବ୍ ସୁବିଧା ହେଲା । ବେଳେ ବେଳେ ଗୁଲେୟା ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଆସନ୍ତି ଏବଂ ସ୍ଥାନୀୟ ଅନେକ ବନ୍ଧୁ ମଧ୍ୟ ଆସନ୍ତି । ବନ୍ଧୁମେଳରେ ସୁଖରେ ଦିନ କଟିଯାଏ । ସେଠାରେ ମୁଁ ପ୍ରାୟ ଦୁଇ ଭିନି ମାସ ରହିଥିଲି ।

ଦିନେ ରାତିରେ ତୋଫାନ ହେଲା । ଅନ୍ଧାର ରାତି, ପୃଷ୍ଠଲଧାରରେ ବୁଝି, ତାହା ଉପରେ ଶ୍ୱାସଣ ତୋଫାନ । ପ୍ରକୃତି ରୁଦ୍ରମୂର୍ତ୍ତି ଧାରଣ କରି ଉଠିଲା । ପ୍ରଥମେ ଗୋଟାଏ ସୁ-ସୁ ଶବ୍ଦ ହେଲା, ତାହା ପରେ ମହମାତ୍ କହବାତ୍—ଧୂସଧାସ—କେଁକାଁ—ଚେଁକାଁ ପ୍ରଭୃତି ରୁଦ୍ର, କରୁଣସ୍ୱରରେ ସମୟ ଭାତିପ୍ରଦ ହୋଇଉଠିଲା । ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରତିଶ୍ରବଣେ ବେଗରେ ବଡ଼ ବଡ଼ ଗଛ ଉପୁଡ଼ି ଆକାଶରେ ଉଡ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲା । କେତେ ପଶୁପକ୍ଷୀର ମୁଖ୍ୟକାଳୀନ ଆଖିବନ୍ଧାର ପବନରେ ଭାସି ଆସିଲା । ରୁଦ୍ର କରୁଣ ରସର ଏ ମହା ତାଣ୍ଡବଲୀଳାରେ ରୁମ୍ଭି କମ୍ପି ଉଠିଲା । ଭୁବନେଶ୍ୱର ବାବୁ କୌଣସିମତେ ଧରିଧାରି ହାବୁଡ଼ି ହୁବୁଡ଼ି ଅମ ବସାକୁ ଆସିଲେ । ଭଗ୍ନ ଶାଖା ପତ୍ରରେ ହାର ରୁଦ୍ଧ ହୋଇଯାଇଥିଲା । କଷ୍ଟରେ ତାହା ଭିତରେ ଗଳିଗଳି ଭୁବନେଶ୍ୱର ବାବୁ ଆସିଲେ । ଘରେ କବାଟ କିଲି ଦେଇ ମୋତେ ମଝିରେ ବସାଇ ସୋମନାଥ ଏବଂ ଭୁବନେଶ୍ୱର ବାବୁ ମୋର ଦୁଇପାଖରେ ରାସ୍ତି ରୂପେ ଠିଆ ହୋଇ ରହିଲେ । କିନ୍ତୁ ଦୁଃଖର ବିଷୟ, ଉତ୍କଳମାତାଙ୍କର ଦୁଇଜଣ ଏଡ଼େ ବଡ଼ ବାରେକ୍ଟୁ ରାସ୍ତିରୂପେ ପାଇ ସୁଦ୍ଧା ମୁଁ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ହୋଇପାରିଲି ନାହିଁ । ଭଗବାନର ଦୁଇଧାଡ଼ି ମନରେ ପଡ଼ିଗଲା — “ନିକରକ୍ଷଣ ଅସମ୍ଭବ, ସେ ପୁଣି ପରକୁ ରଖିବ ।” ଯାହାହେଉ, ଦୁହେଁଙ୍କର ଭକ୍ତି, ମମତାରେ ପ୍ରାଣ ଟିକିଏ ଆଶ୍ୱସ୍ତ ହେଲା । ନିଜର ପ୍ରାଣସାକ୍ଷିତ୍ୱବା ବେଳେ ଅନ୍ୟର ପ୍ରାଣରକ୍ଷା କରିବାକୁ ଯିବା ସାମାନ୍ୟ ବୀରତ୍ୱର କଥା ନୁହେଁ । ଯେଉଁ ଘରେ ଥିଲା, ସେ ଘର ଉପରେ ଗୋଟାଏ ବଡ଼ ତେଲୁଳିଗଛ ଉପୁଡ଼ି ପଡ଼ିଲା । ଘରର ଗପର ସବୁ ରୁନା ହୋଇ ଝରଝର ହୋଇ ପଡ଼ିଲା । ଉପାୟ ନ ଦେଖି ଭିନି ଜଣପାକ ଧରାଧରି ହୋଇ ଘରୁ ବାହାର ଆଉ ଗୋଟାଏ ଘରକୁ ଗଲା । ପବନ ଏଡ଼େ ଯୋରରେ ବହୁଥାଏ ଯେ ପ୍ରତି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଉଡ଼ାଇ ନେବାର ଭୟ ହେଉଥାଏ । ପରସ୍ପରକୁ ଯାକି ଯୁକି ଧରି ଆସୁରକ୍ଷା କରିବାକୁ ପଡ଼ୁଥାଏ । ଅତି କଷ୍ଟରେ ଆସି ଘରେ ପଶିଲା, ପ୍ରାଣ ଆସି ଅମ ପିଣ୍ଡରେ ପଶିଲା । ପ୍ରକୃତି, ପବନର ଭୟଙ୍କର ଯୁଦ୍ଧ ପ୍ରାୟ ଚଳିଗୁରି ଘଣ୍ଟାଯାଏ ଲାଗିଲା । ରାତି ଜମେ ପାହୁ ଆସିଲା— ପବନର ଗତି ଉଣା ହୋଇ ଆସିଲା । ସକାଳେ ଦେଖାଗଲା କୌଣସି ଘର ବା ଗଛ

ଅକ୍ଷତ ନାହିଁ । ଖୁବ୍ ମୋଟ ମୋଟ ପୁରୁଣା ଗଛ ଉପୁଡ଼ି କିଏ କୋଡ଼ିଏ ଡାତ ଦୂରରେ—
 କିଏ ପରିଣ ଦ୍ଵାତ ଦୂରରେ ଉଡ଼ିଯାଇ ପଡ଼ିଅଛି । ପଥ ଅପଥ ସବୁ ଏକାକାର, ହାଇବେଲ୍‌ରେ
 ଗଛଛଇ ଯାଇ ତାହାର ଚନ୍ଦ୍ର ଲେପକରି ଦେଇଅଛି । ସେଠାରେ ସେଠାରେ ମୃତ ପଶୁପକ୍ଷୀ ବହୁ
 ସଙ୍ଗୀରେ ପଡ଼ି ରହିଅଛନ୍ତି । କେତେ ଯମପୁର ଯାହା ପଥରେ ଶେଷ ନିଃଶ୍ଵାସ ଛାଡ଼ିଅଛନ୍ତି ।
 କେତେ ଆଦାତରେ ଶକ୍ତିସ୍ଥାନ ହୋଇ ମିଳିତବୋଲା କରୁଣ ଗୁହାଁଶିରେ ସାହାଯ୍ୟ ଖୋଜୁ
 ଅଛନ୍ତି । ସୋମନାଥ, ଭୁବନେଶ୍ଵର ବାବୁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ମୁମୂର୍ଷୁ ଜୀବଜନ୍ତୁର ଶୁଣ୍ଠିପ୍ରାରେ
 ଲାଗିଲେ । କୁଟା ଜାଲ ସେକି କେତେଟା ବାଦୁଡ଼ି, ଗୁଣ୍ଡାପୁଷ୍ପା, କୁଆ, ଚିଲି, ଛିଆଣ,
 ହଳଦାବସନ୍ତ, ନେତ୍ରଲ ପ୍ରଭୃତିକୁ ବଞ୍ଚାଇଲେ । ସେମାନେ ଶକ୍ତି ପାଇଲମାନେ ଗୁଲିଗଲେ ।
 ଯିବାବେଳେ ସେମାନଙ୍କ ଚକ୍ଷୁରେ ଅନନ୍ଦର ଘାସି ଖେଳଉଁଠିଲି, ତାହାହିଁ ସାଙ୍କେତିକ କୃତଜ୍ଞତା ।
 ଅନେକ ଗୋରୁ, ମଇଁଷୀ, ହେଲି, ମେଣ୍ଟା, ଗଧ, କୁକୁର, ଶିଆଳ ଏହି ତୋପାନରେ ପ୍ରାଣ
 ହରାଇଥିଲେ । ଏଭଳି ଭାଷଣ ତୋପାନ ମୋ ଜୀବନରେ ମୁଁ ଥରେ ମାତ୍ର ଦେଖିଥିଲି,
 ତାହା ୧୮୮୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ସୁନିଆଁ ବର୍ଷରେ ହୋଇଥିଲା । ଆନ୍ତ୍ରେମାନେ ପ୍ରଥମେ ଯେଉଁ
 ଘରେ ଥିଲୁଁ ସକାଳୁ ଦେଖାଗଲା ସେ ଘରେ ପାଞ୍ଚଶଗଡ଼ ହେବ ଭଙ୍ଗାଖପର. ବିଧିପ୍ର ହୋଇ
 ପଡ଼ିଅଛି । ଖୁବ୍ ଗୋଟାଏ ମୋଟା ତେଲୁଳି ଗଛ ସେ ଘର ଉପରେ ପଡ଼ିଅଛି । ମୁଁ
 ଯେଉଁଠାରେ ଶୋଉଥିଲି ସେଠାରେ ଗୋଟାଏ ଖପର ସ୍ତମ୍ଭ ହୋଇଅଛି । ନିଦ୍ରିତାବସ୍ଥାରେ
 ଏ ଘଟନା ଘଟିଥିଲେ ମୁଁ ସେହି ଖପର ସମାଧୂତଲେ ରହିଥାଆନ୍ତି । ଏକଥା ମନେକରି
 ବସ୍ତିତ ହୋଇଗଲି—ଦେହ ଶୀତେଇ ଉଠିଲା—ମନରେ ଅସ୍ଥାୟୀ ବୈରାଗ୍ୟର ସୃଷ୍ଟିକ
 ଛୟା-
 ପାତ ହେଲା, ମନେମନେ ଈଶ୍ଵରଙ୍କ ନିକଟରେ କୃତଜ୍ଞତା ପ୍ରକାଶ କରି କହିଲି— ହେ
 ଭଗବାନ, ଏ ଉପସ୍ଥିତ ସଙ୍କଟରୁ ମୋତେ କିଏ ରକ୍ଷାକଲା—ଦୟାମୟ ? ଏହିପରି ପ୍ରତି
 ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ମୁଁ ତୁମ୍ଭର ଅସୀମ ଦୟା ଉପଭୋଗ କରୁଅଛି, ମାତ୍ର କାହିଁ—ଥରେ ତ ତାହା
 ସୁରଣ କରୁନାହିଁ । ହରି ହେ, “ମଣ୍ଡେସି ନାରାଜା ନାସ୍ତି—ନାସ୍ତିତ୍ଵେସି ତାରକଃ ।”
 ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରାଣ ସଙ୍କଟରେ ପଡ଼ିଲେ ତାହା ମନରେ ଈଶ୍ଵର ଭାବ ସ୍ଵତଃ ଜାତ ହୁଏ ।

କହିଦିନ ପରେ ରାଜା ବ୍ରହ୍ମପୁର ଆସିଲେ । ଫେରିବାବେଳେ ମୁଁ ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ
 ଧରାକୋଟ ଗଲି । ସେଠାରେ କଠିନ ଆମାଶୟ ରୋଗରେ ପୀଡ଼ିତ ହୋଇ ଅନେକ କଷ୍ଟ
 ଭୋଗକଲି । ରାଜା ବୈଦ୍ୟ ଔଷଧ ଦେଲେ । କଖାରୁ ଶାକର, କଦଳୀଭଣ୍ଡା, ଓଲ ଖାଇବାକୁ
 ବ୍ୟବସ୍ଥା ଦେଲେ । ରାଜା ଅନୁଗ୍ରହରୁ ତାହା ଅଭାବ ହେଲା ନାହିଁ । ଓଲ ମିଳିଲା ନାହିଁ,
 ବହୁତେଜ୍ଞାରେ ଗୋଟାଏ ମିଳିଲା । ଓଲ ମୋର ଆବାଲପ୍ରିୟ । କଣ୍ଠନାଶକ ପଦାର୍ଥ ହାସଲ
 ଓଲ ସିଝାହୋଇ ଗୁଆଦିଅରେ ଭଜା ହେଲା । ଖଣ୍ଡକରୁ ସୁଉକି ଅକାରରେ ଭାଙ୍ଗିନେଇ
 ପକ୍ଷୀ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ତଣ୍ଡି ବୁଣାଇ ହେବାରୁ ଆଉ ଖାଇଲି ନାହିଁ, ମାତ୍ର ଯେଉଁ
 ଟିକ ଖାଇଥିଲି, ତାହାର ଜାଲା ସହ ହେଲା ନାହିଁ । କଣ୍ଠନାଳୀ ଫୁଲିଯାଇ ବନ୍ଦହୋଇ
 ଯିବାର ଉପଦେଶ ହେଲା । ପ୍ରତିସ୍ପେଷକ ଔଷଧ ତଣ୍ଡିରେ ଗଳିଲା ନାହିଁ । ଯନ୍ତ୍ରଣା ଅସହ୍ୟ
 ହେଲା । ଗୋଟାଏ ଅପଦକୁ ଘଉଡ଼ିବାକୁ ଯାଇ ଆଉ ଏକ ବିପଦ ଅପଦ କବଳରେ ପଡ଼ିଲି ।
 ସେହି ତଣ୍ଡିଫୁଲରେ ଦୁଇଦିନ ଯାଏଁ କିଛି ଖାଇ ହେଲା ନାହିଁ—ଦୁଧ ପିଇ ରହିବାକୁ ହେଲା ।
 ଅବଶିଷ୍ଟ ଓଲଭଜାକୁ ନମସ୍ତାର କରି ଖତଗଦାକୁ ପଠାଇଦେଲି । ଆମାଶୟ ଅର୍ଗରେ ପରୀକ୍ଷିତ
 ହୋଇ ଆସିଥିଲା, କଖାରୁ ଶାକରରେ ତାହା ଭଲ ହୋଇଗଲା ।

ପାଟ୍ୟ ପ୍ରଦେଶରେ ସବୁ ରହି ପ୍ରବଳ ହୁଏ । ଧରାକୋଟରେ ଶୀତ ଯେପରି,
 ଖରା ସେହିପରି, ବର୍ଷା ବି ସେହିପରି ଅଧିକ ହୁଏ । ବିଶେଷତଃ ଖରା ଅତି ଅସହ୍ୟ ହୁଏ ।

ଯେଉଁ ଦିନ ପାର୍ଶ୍ବସ୍ଥ ସୁବଳୟା ପଟ୍ଟରେ ନିଆଁ ଲାଗେ ସେଦିନ ଗଡ଼ରେ ରହି ହୁଏ ନାହିଁ । ଲୋକେ ଘର ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟ ଗ୍ରାମକୁ ଯାଇ ଯାଆନ୍ତି । ରାଜା ଯାଇ “ଦାମୋଦର ପଣ୍ଡା” ବଙ୍ଗଳାରେ ରହନ୍ତି । ସେ ସ୍ଥାନ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଶୀତଳ । ସେଠାରେ ରାଜାଙ୍କର ଆଦର୍ଶ କୃଷିକ୍ଷେତ୍ର ଅଛି । ଧରାକୋଷର ଦୁଇମାଲଲ ପଶୁମରେ ରଖିଲୁଣା ଗାରରେ “ମୁଣ୍ଡମରା” ଗ୍ରାମ । ସେଠାରେ ରାଜାଙ୍କର ବଙ୍ଗଳା ଏବଂ ଉଦ୍ୟାନ ଅଛି । ଉଦ୍ୟାନରେ ଦେଖି ବଦେଶୀ ଫମଲ ହୁଏ । ପ୍ରତ୍ୟହ ଏହି ଦୁଇ ଉଦ୍ୟାନରୁ ରାଜବାଟୀକୁ ପରବା, ଫଳମୂଳ, ଯାନ ପ୍ରଭୃତି ଆସେ ।

ଲେଖିବାକୁ ଭୁଲିଯାଇଅଛି—ଧରାକୋଷ ରାଜା ଜମିଦାରଙ୍କ ତରଫରୁ ମାନ୍ୟତା କାଉନ୍ସିଲ ସଭାର ମେମ୍ବର ହୋଇଥିଲେ । ସେ ଗଞ୍ଜାମର ପ୍ରଥମ ଓଡ଼ିଆ କାଉନ୍ସିଲ ମେମ୍ବର । ସେ ସମୟରେ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ତାଙ୍କ ପାଇଁ ଅଭ୍ୟର୍ଥନା ସଭା ହୋଇଥିଲା । ଶିକ୍ଷକ ଛାତ୍ରମାନେ ମିଶି ସ୍କୁଲରେ ସଭା କରି ଅଭିନନ୍ଦନ ଦେଇଥିଲେ । ଗଡ଼ବାସୀ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ସଭା କରିଥିଲେ । ମୁଁ ଅଭ୍ୟର୍ଥନା ସଭାର ଗୁଲକ ହୋଇଥିଲି । ଧରାକୋଷରେ ରଥଯାତ୍ରା ପ୍ରଧାନ ପର୍ବ । ଦର୍ଶକ ପ୍ରାୟ ଦଶ ଧନ୍ଦର ହଜାରରୁ ଉଣା ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ଠିକ୍ ସୁଦ୍ଧା ଧରଣରେ ଯାତ୍ରା ହୁଏ । କୃଷ୍ଣସିଂହ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ବସି ମହାଭାରତ ରଚନା କରୁଥିଲେ, ସେହି ଉଦ୍ୟାନ—ସେହି ମଣ୍ଡପ ଅଦ୍ୟାପି ଅଛି । ନିକଟରେ କେତକା ବେଷ୍ଟିତ ଶ୍ବେତ ଜଳାଧାରଟି ପୋତିହୋଇ ଯାଇଥିବାର ଦେଖିଥିଲି । ବୋଧହୁଏ ତାହାର ସସ୍ଥାର ହୋଇଥିବ । ପଟ୍ଟରେ ନିଆଁ ଲାଗିଲେ ବଡ଼ ବଡ଼ ସାପ ଓଢ଼ାଇ ଆସି ଗ୍ରାମର ନିକଟ ସ୍ଥାନରେ ବା ପୋଖରୀ ଘାଟରେ ଆଶ୍ରୟ ନିଅନ୍ତି । ସେମାନେ ବନ୍ଧୁକରେ ମରା ହୁଅନ୍ତି । ଧରାକୋଷ ବଣରେ ଭୁଲ୍ ଅଧିକ, ସମୟ ସମୟରେ ଭୁଲ୍ ଉପଦ୍ରବ ଶୁଣାଯାଏ । ଥରେ ରାତିରେ ମୁଣ୍ଡମରା ସଡ଼କ ପାଖରେ ଭୁଲ୍ ଭଲହୁକା ଖୋଜୁଥିବାର ମୁଁ ଦେଖିଅଛି, ସୌଭାଗ୍ୟ ଯେ—ତାହାଠାରୁ କୌଣସି ଅଭ୍ୟର୍ଥନା ପାଇ ନାହିଁ । ଶୁଣିଛି—ମନ୍ତ୍ରଷ୍ଟ୍ର ଦେଖିଲେ ଅନେକ ଶୁଭ ଭୁଲ୍ ପଳାଇ ଯାଆନ୍ତି, ମାତ୍ର ଯେଉଁମାନେ ଅତି ସାହସୀ, ସେମାନେ ଆସି ମନ୍ତ୍ରଷ୍ଟ୍ର ଟିକିଏ ପ୍ରେମାଲିଙ୍ଗନ କରନ୍ତି । ଭୁଲ୍ ଉଚ୍ଚନାଦରେ ଭଲ ହୁଳାହୁଳି ଦେଇପାରେ । ରାଜା “ରୁକ୍ଷସୁଦର୍ଶକୁ ବୈଧବ୍ୟ ଗଣ୍ଡା” ଦେବୀକୁ ଭଜା କରନ୍ତି ନାହିଁ । ମାତ୍ର ବାଘ ମାରବାକୁ ଅଗ । ଅନେକ ରାଜାଙ୍କୁ ଉତ୍ସବ ମୁଁ ଦେଖିଅଛି । ଉତ୍ସବ ସମୟରେ ବଡ଼ ଜନଗହଳ ହୁଏ । ଧରାକୋଷ କବିପ୍ରସୂତି, ସେଠାରେ ଯଦିୟୁ କବି—କାହିଁକି କବି—କରଣ କବି ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଜାତିର କବି ଥିଲେ—ଏବେ ମଧ୍ୟ ଅଛନ୍ତି । ସୁବଳୟା ଉପରେ ବର୍ଷରେ ଥରେ ଭୋଜି ହୁଏ । ରାଜା ବଜେ ହୁଅନ୍ତି । ରାଜା ପଟ୍ଟରେ ଅବ୍ୟାହତ ଗତି କରିବା ବିଷୟରେ ଧୂରନ୍ଦର ମହାରଥ, ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ କେହି ପଟ୍ଟକୁ ଉଠି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ ।

ଧରାକୋଷକୁ ସାହିତ୍ୟିକ, କବି, ପଣ୍ଡିତ ବା କୌଣସି ଶୁଣିବାକୁ ବ୍ୟକ୍ତି ଆସିଲେ ତାଙ୍କର ଉପସ୍ଥଳ ଆଦର ହୁଏ । ଯୋଗ୍ୟତାନ୍ତରୁପ ପୁରସ୍କାର ମଧ୍ୟ ଦିଆଯାଏ । ଦଶହରା ସମୟରେ ଖୁବ୍ ଆଡ଼ମ୍ବରରେ ଦେବାପୂଜା ହୁଏ । ରାଜା ଧର୍ମପରାୟଣ । ସବୁ କାର୍ଯ୍ୟ ସେ ନିଜେ ଉପସ୍ଥିତ ରହି କରନ୍ତି । ହାଣ୍ଡିରଜାର ଅବଶ୍ୟକ ହୁଏ ନାହିଁ । କେତେ ସ୍ଥାନରେ ରାଜାଙ୍କ ପ୍ରତିନିଧି ରୂପେ ଗୋଟାଏ ହାଣ୍ଡି ବାଲ ପୂଜାପଦ୍ୟ କର୍ମ କରାଯାଏ । ପିତୃଶ୍ରାଦ୍ଧି ହାଣ୍ଡିରଜା କରେ । ସୁବୋଦ୍ଧତ ହାଣ୍ଡିରଜା ଉପରକୁ ଅସ୍ତତ ପିଙ୍ଗି କର୍ମ କର ଯାଆନ୍ତି । ଲକ୍ଷେ ବର୍ଷ ପରମାୟୁର ଆଶୀର୍ବାଦ ବି ସେହି ହାଣ୍ଡିରଜା ପାଏ । ହାଣ୍ଡିରଜା ଶିଅପିଆ କର ପାରୁଥିଲେ ପ୍ରତିନିଧି ରୂପେ ତାହା ବି କରନ୍ତା । ଧର୍ମକାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରତିନିଧି ନିୟୁତ ପ୍ରଥା କାହାର ସୃଷ୍ଟି କେଜାଣି । ହାୟ, ଧର୍ମଦେବତା, ତୁମ୍ଭ ପୂଜାପାଇଁ ବି ପ୍ରତିନିଧି ଦରକାର ! ଏହା ତୁମ୍ଭର ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ କି ଦେଶର ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ତାହା ତୁମ୍ଭେ ଏକା ଜାଣ । ଏଥିରେ ତୁମ୍ଭର ସମ୍ମାନ ହୁଏ କି ଅବମାନନା ହୁଏ, ତାହା

ବି ହୁଏ କାଣ । ଗୋଟାଏ ରାଜ୍ୟରେ ବାଧ୍ୟତାମୂଳକ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରଚଳିତ । ଜଣକର ପୁଅ ହଳ କରିବାକୁ ଯାଇଥିଲା, ରକ୍ତାଘର ପିଆଦା ଅସ୍ତି ତାକୁ ପାଠଶାଳାକୁ ନେବାପାଇଁ ଶୋଇବାକୁ ବାଧ୍ୟ କରୁଥିଲା—ମୁଁ ତ ବୁଢ଼ା ହେଲଣି, ଆଉ କାମ ଦାମ କରିପାରୁ ନାହିଁ, ସେଥିପାଇଁ ପୁଅକୁ ହଳ କରିବାକୁ ପଠାଇଅଛି । ପାଠ ପଢ଼ିବାକୁ ନ ଗଲେ ଯେବେ ନ ଚଳିବ, ତେବେ ପୁଅ ବଦଳରେ ମୁଁ ଯାଉଛି, ଦୟାକ୍ତ ତା ପାଇଁ ପକ୍ତି ଅସିବ ।” ଧର୍ମ ଉପାର୍ଜନରେ ପ୍ରତିନିଧି ନିଯୁକ୍ତ ଠିକ୍ ସେହିଭଳି କଥା । ଏକାଳରେ ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସ କିପରି ଶିଥିଳ ହୋଇ ଆସୁଅଛି ଉପରୋକ୍ତ ଦ୍ୱାନ୍ତରକା ପ୍ରଥା ସେଥିର ଜ୍ୱଳନ୍ତ ଦୁଷ୍ଟାନ୍ତ । ରାଜାନ୍ତରାଜ ଧର୍ମ, ଅର୍ଥାତ୍ ରାଜା ଯେଉଁପରି ଧର୍ମଚରଣ କରିବେ, ପ୍ରଜା ତାହା ଅନୁକରଣ କରିବ । ଏଣିକି ବୋଧହୁଏ ସାଧାରଣ ଲୋକ ବି ଦ୍ୱାନ୍ତ୍ର ପ୍ରତିନିଧି ଦ୍ୱାରା ଶ୍ରାବ୍ୟମୂଳକ ନିର୍ଦ୍ଦାତ୍ୱ କରିବେ । ସେ ଶୁଭଦିନ ଅସିବାକୁ ଆଉ କେତେ ବିଳମ୍ବ ଅଛି କେଜାଣି । ଲେଖକ ବୋଧହୁଏ ଦେଖି ପାରୁ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଯେଉଁମାନେ ଦେଖିବେ, ସେମାନେ ମହା-ଭ୍ରାନ୍ତ୍ୟଧର ।

ଦେଶପୁଜ୍ୟ ନରସିଂହ ଦାସ ସେନ୍ଦ୍ରସନ୍ ନେବା ପୁରୁରୁ ଛୁଟି ନେଇ ଧରାକୋଷରେ ଥିଲେ । ସେଠାରେ ତାଙ୍କର ଦେବାନ୍ତ ଦେବାର ଜନରବ ଉଠିଲା । ନରସିଂହ ବାବୁ ରାଜ-କାର୍ଯ୍ୟରେ କେତେକ ସହାୟତା କରୁଥିଲେ, କାହିଁକି କେଜାଣି ଜନରବ ସଫଳ ହେଲା ନାହିଁ । ସେହି ସମୟରେ ବାସୁଦେବ ପଞ୍ଜନାୟକ ଇସ୍ତଫା ଦେଲେ । ଅଳ୍ପଦିନ ପୁରୁରୁ ତାଙ୍କୁ ଗୋଟାଏ ଭଲ ଘୋଡ଼ା ପୁରସ୍କାର ଦିଆଯାଇଥିଲା । ହଠାତ୍ ତାଙ୍କର କର୍ମତ୍ୟାଗ ଶୁଣି ଅନେକେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ବୋଧକଲେ । ପରେ ଜଣାଗଲା କୌଣସି ରାଜନୈତିକ କାରଣରୁ ତାହା ଘଟିଲା । ତାଙ୍କ ପରେ ତେଲଙ୍ଗା ଅନାଦି ରାଷ୍ଟ୍ର ଦୁଇରୁ କ୍ଲାକ୍ କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିଯୁକ୍ତ ହେଲେ । ସେ ଜଣେ ସୁନାସ ବଣିଆ । ଉଚ୍ଚ ପଦ ପାଇ ସେ ଖୁବ୍ ଭାଗ୍ୟ ହୋଇ ଉଠିଲେ । ଏତେ ଭାଗ୍ୟ ହେଲେ ଯେ, ଅଳ୍ପ କାଳରେ ପତନ ଘଟିଲା । ସିରସ୍ତାଦାର ଉପାଧିକ ସର୍ବସ୍ତ୍ରଧାନ କର୍ମଗୁଣ ବୁଝୁଥିବା ରାଷ୍ଟ୍ର ପଣ୍ଡିତ ଜଣେ କମା ବାହୁଣ । ସେ ଗବ୍ବେମେଣ୍ଟ ସେନ୍ଦ୍ରସନ୍ ଭେଟି ଏବଂ ଜଣେ ନ୍ୟାୟସରାୟଣ ବ୍ୟକ୍ତି । ହରିହର ପଣ୍ଡା ରାଜାଙ୍କର ଓକିଲ, ସେ ଅଧିକାରୀ ସମୟ ଧରାକୋଷ ଆସନ୍ତି । ହରିହର ବାବୁ ଗଞ୍ଜାମ ଓକିଆ ସମାଜର ସମ୍ପାଦକ ରୂପେ ଦେଶର ଅନେକ କାର୍ଯ୍ୟ କରି ଅଛନ୍ତି । ସେ ସମୟରେ ଗଞ୍ଜାମର ସେ ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ନେତା ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଜାଗାୟ ଅଭିମାନ ଅନୁକରଣୀୟ ।

ଧରାକୋଷର ଏକବିଂଶ ଦିନରେ “ସୁନ୍ଦର” ଗ୍ରାମ । ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବିନାୟକ ପାଠାଗାର ସେହି ଗ୍ରାମରେ ଅବସ୍ଥିତ । ସମ୍ପାଦକ ଶ୍ୟାମସୁନ୍ଦର ଦାସ ଗୋସ୍ୱାମୀ ତାଙ୍କ ପିତାମହଙ୍କ ନାମରେ ଉକ୍ତ ପାଠାଗାର ସ୍ଥାପନ କରିଅଛନ୍ତି । ପରିଗୁଳନର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଖୁବ୍ ଭଲ । ଥରେ ପାଠାଗାର ସଭାକୁ ମୁଁ ନିମନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇଥିଲି । ବାଟରେ ଗୋଟାଏ କେନାଲ ପଡ଼େ । ନରବାହନରେ କେନାଲ ପାର ହୋଇ ସଭାରେ ଯାଇ ଯୋଗଦେଲି । ମୋତେ ସଭାପତି କବିଗଲା । ସଭାପତି ରୂପେ କଣ ଦୁଇପଦ କହୁଥିଲି ଠିକ୍ ମୁରଣ ନାହିଁ । ସେ ଅସୁଲ ଆଭିଷେକ ନ ଶୁଣିଲେ ସୁଦ୍ଧା କାହାର କଣ୍ଠ ଶୁଣ ନାହିଁ । ଜଳଯୋଗର ବ୍ୟବସ୍ଥା ବି ହୋଇଥିଲା । ଏ କାଳର ସଭାସମିତିର ତାହାହିଁ ବିଶେଷତ୍ୱ ଏବଂ ପରିଶ୍ରମର ମଜୁର ।

ଧରାକୋଷର ପୁରୁରେ ଖଣ୍ଡେ ଡିମ୍ବିର ଅଛି । ସେହି ଡିମ୍ବିରରେ ଦିନେ ଭାତରେ ଷଣ୍ଢ ଶାର୍ଦ୍ଦୂଳର ଯୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା । ବାଘ ଷଣ୍ଢକୁ ପରାସ୍ତ କରି ନ ପାରି ତାହା ପିଠିରେ ଥିବା ଦୁକ୍ତୁକୁ ଷଣ୍ଢ ଷଣ୍ଢ ଭାବରେ ଶତବିଧତ କରି ପକାଇଥିଲା । ଷଣ୍ଢର ଶିଫ୍ ଲଢ଼ୁଲ୍ଲହାଣ ହୋଇଥିଲା, ବୋଧହୁଏ ସେ ଶିଫ୍ରେ ବାଘକୁ ବଢ଼ିଥିଲା । ସକାଳୁ ଲୋକେ ଷଣ୍ଢର ଅବସ୍ଥା ଦେଖି ରକ୍ତଧାରା ଅନୁସରଣ

କରି ଯାଇ ଦେଖିଲେ ଯେଉଁଠାରେ ଯୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା, ସେଠାରେ ଗଛପତ୍ର ସବୁ ରକ୍ତରଞ୍ଜିତ ହୋଇଅଛି । ଖୋଜି ଖୋଜି ଏକ ସ୍ଥାନରେ ଦେଖିଲେ—ବାଘଟା ମରି ପଡ଼ିଅଛି । ତାହାର ଦେହଯାକ ଯତସତ । ଶିବଙ୍କ ବାହନ ଦୁର୍ଗାଙ୍କ ବାହନର ସାନସାନକୁ ପରାସ୍ତ କରି ସହାର କଲା—କଳିଯୁଗର ଏ ଅଘଟଣ ବି ସମ୍ଭବ ହେଲା । ଶାନ୍ତ ଦ୍ଵାଦଶେ ଶାନ୍ତକ ମଲା । ଥରେ ଗୋଟାଏ ବ୍ରାହ୍ମଣୀଆ ବେଙ୍ଗ ଗୋଟାଏ କାଣ୍ଡନାଳ (ମାଟିବଗୁଡ଼ିଆ) ସାପକୁ ଗିଳିଦେବାର ଦେଖିଥିଲା । ଆଉଥରେ ବି ଏହିପରି ଗୋଟାଏ ଅସ୍ଵାଭାବିକ ଘଟଣା ଦେଖିଥିଲା । ଗୋଟାଏ ଧମଣାସାପ ଭୋକି ଘରେ ପଶି ଗୁଳରୁ ମୁଣ୍ଡା ହୁଅ ଖାଏ । ଦିନେ ଦୁଇଟା ବଡ଼ ମୁଣ୍ଡା ତାକୁ ଛକି ଛକି ଖୁମ୍ପି ବ୍ୟତିବ୍ୟସ୍ତ କରି ପକାଇଲେ । ଶେଷରେ ସାପଟା ସନ୍ତୁଷ୍ଟରେ ଅସ୍ଥିର ହୋଇ ଗୁଳରୁ ଖସିପଡ଼ିଲା । ଘଣ୍ଟାଏ ଯାଏଁ ଉଠି ପାରିଲା ନାହିଁ । ପବନ ଖାଇ ଟିକିଏ ସାଷ୍ଟମ ହେଲା ପରେ ଅତି କଷ୍ଟରେ ଧୀରେ ଧୀରେ ବାହାରିଗଲା । ସେହିଦିନଠାରୁ ସାପଟାକୁ ଆଉ ଘରେ ପଶିବାର ଦେଖାଗଲା ନାହିଁ—ବୋଧହୁଏ ମରିଯାଇଥିବ । ମୋ ଜୀବନରେ ମୁଁ ଏ ତିନୋଟି ଅସ୍ଵାଭାବିକ ଘଟଣା ଦେଖିଅଛି । ବାଘ ଏବଂ ସାପର କଥା ଶୋରୁଷ ଥିଲା ନାହିଁ ଯେ, ସେମାନେ ଶାନ୍ତଠାରୁ ପରାସ୍ତ ହେଲେ ? “ଭାଙ୍ଗା ଫଳଟି ସବୁଦିନ ।” ସଂସାରରେ କିଛି ଅସମ୍ଭବ ଦ୍ରୁହେଁ, ଅସମ୍ଭବ ବି ସମୟରେ ସମ୍ଭବ ହୁଏ—କପାଳଦୋଷରୁ ସବୁ ଘଟେ । କଥାରେ କହନ୍ତୁ—“କପାଳ ଦୋଷେ କର୍ମଜ୍ଞା ଫଳେ, ଲାଭ ଲାଗାଇଲେ ତଳଣୀ ଫଳେ ।”

ଧରାକୋଟରେ ମୋର ସ୍ଵାସ୍ଥ୍ୟ ଭଲ ରହିଲା ନାହିଁ । “ନାଳିଆ ବନ୍ଧ”ର ପାଣି ଛ ଦିନକୁ ନ ଶୋଇ ଥାଉଥିଲା । ପାଣି ଛକିକରି ଥାଣି ରଖିଦେଲେ ଘଣ୍ଟାକ ପରେ ପାଣି ତଳେ ଆସିଲା ଏ ବହୁଳରେ ନାଳପତ୍ର ବସିଯାଏ । ଧୋବଲାଗା ଧୋଇଲେ ନାଳରଙ୍ଗ ଧରିଯାଏ । ଅନେକ ତେଣୁରେ ସୁଜା ବନ୍ଧିର ପାଣି ଭଲ ହେଲା ନାହିଁ । ସେହି ବନ୍ଧି ଧରାକୋଟର ରୋଗର ଖଣି । ରାଜା କହିଲେ—ଆପଣ ମୁଣ୍ଡମସ୍ତର ବଙ୍ଗଳାରେ ଯାଇ ରହନ୍ତୁ । ରଖିବୁଲା ହୁଲରେ ରହିଲେ ସ୍ଵାସ୍ଥ୍ୟ ଭଲ ରହିବ । ତଦନ୍ତସାରେ ଯାଇ ମୁଣ୍ଡମସ୍ତରରେ ରହିବାକୁ ହେଲା । ହେତୁମାଷ୍ଟର ତାରକାନାଥ ବାବୁଙ୍କ ବସା ମୁଣ୍ଡମସ୍ତରରେ ଥିଲା । ରାଜାଙ୍କର ଜଣେ ମୁସଲମାନ ଫରେଷ୍ଟ କର୍ମଚାରୀ ବି ସେଠାରେ ବସା କରିଥିଲେ । ଦୁଇଜଣ ଶିକ୍ଷିତ ଭଦ୍ରଲୋକଙ୍କ ସହବାସରେ ରହିବାର ସୁବିଧା ହେଲା । ରଖିବୁଲାର ଜଳବାୟୁରେ ଶରୀର ଟିକିଏ ସୁସ୍ଥ ବୋଧ ହେଲା । ମୁଣ୍ଡମସ୍ତର ଗୋଟାଏ ଜନାବାସି ଗ୍ରାମ, ତାହା ଧରାକୋଟର ଗୋଟାଏ ବାଣିଜ୍ୟ କେନ୍ଦ୍ର । କେତେ ଜଣ ବଡ଼ ମହାଜନ ଅଛନ୍ତି । ତମାଣୁ ଏବଂ ଲଙ୍କାମରତ ଫସଲ ସେଠାରେ ଅଧିକ ହୁଏ । ରଖିବୁଲା ଗର ଖୁବ୍ ଉତ୍ତର । ଗୁଡ଼ସ୍ତମାନେ ତେନ୍ତୁଳୀ ଗଛରେ ଏବଂ ବରୁର ଗଛରେ ବୋଇତାକୁ, କଣାରୁ ଗଛ ମଡ଼ାଇଥାଆନ୍ତି । ବଡ଼ ବଡ଼ ବୋଇତାକୁ କଣାରୁ ଫଳ ଓହଳି ଥାଏ । ସେ ଅନାସ୍ଥାଜାତ ଫଳ-ଫୁଟିକ ବାୟୁରେ ଦୋଳ ଖେଳି ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ଦିଶେ । ଦିନେ ଦିନେ ଶାସନକୁ ବୁଲିବାକୁ ଯାଏଁ । ସମୟ ସମୟରେ ସଙ୍ଗମଠରେ ଯାଇ ବୁଲି ଦେଖେ । ଭୁବନେଶ୍ଵର ମିଶ୍ର ମୋତେ ଅନେକ ଥର ନେଇ ବିଭିନ୍ନ ଶାସନରେ ବୁଲାଇ ଆଣନ୍ତି । “ସଙ୍ଗମଠ” ନାମରେ ଖଣ୍ଡିଏ ସୁସ୍ଥ ମୁଣ୍ଡମସ୍ତର ବଙ୍ଗଳାରେ ଲେଖିଥିଲା, ତାହା ଜ୍ଞାନଦର୍ପଣରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ମୁଣ୍ଡମସ୍ତରରେ ପାତ୍ର-ମାଳିକର ଉପହାସ ଅଧିକ । ସବୁବେଳେ ପିମ୍ପୁଡ଼ିମାଳପରି ପିତାରେ ବୁଲିଥାଆନ୍ତି । ରାତିରେ ପିତାଙ୍କ ଛଣ ଟେକି ଦେଇ ତାହା ତଳେ ଶୁଅନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ଦୌରାସ୍ୟରେ ଗୁଡ଼ସ୍ତମାନେ ଖୁବ୍ ସାବଧାନରେ ତଳନ୍ତି ।

ଜଣ ଜଣଙ୍କର ବ୍ୟବହାରରେ ଏପରି ମଧୁ ଥାଏ ଯେ, ପ୍ରଥମ ସାକ୍ଷାତ୍ରେ ସୁଜା ଗୋଟାଏ ଅସ୍ଵାସ୍ତତା ଜନ୍ମିଥାଏ । ଉପଶୋକ ଫରେଷ୍ଟରଙ୍କର ପନ୍ଦର-ଶୋଳବର୍ଷର ଗୋଟିଏ

ସୁଅ ବାହିକ କେଜାଣି ମୋତେ ବଡ଼ ଭକ୍ତ କରେ । ଦିନେ ବନ୍ଧୁକରେ ଗୋଟାଏ ଗେଣ୍ଡାଳିଆ ଜାତୀୟ ପକ୍ଷୀ ମାରିଆଣି ଭକ୍ତ୍ୟୁପହାର ଦେଲା । ମୁଁ ଖୁବ୍ ଶୁଣି ହେବି ବୋଲି ସେ ଗୋଟାଏ ପ୍ରକାଶ ଆଶା ଧରି ଆସିଥିଲା । ଗେଣ୍ଡାଳିଆ ମାଂସର ଗୁଣ ଏବଂ ସ୍ବାଦୁ ଅଧ୍ୟାଏ ବର୍ଣ୍ଣନା କରଗଲା, ନିଜେ କେଲେଇ ବୁଟେଇ ଦେବ ବୋଲି ଭାଷା ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କଲା । ମୁଁ କହିଲି—“ଆମର ସେ ତଳେ ନାହିଁ ।” ପିଲାଟି ଶୁଣି ତାଟକା ହୋଇଗଲା । କିଛିଦିନ ନିର୍ବାନ ଦୃଷ୍ଟିରେ ମୋତେ ଚାହିଁ ରହି କହିଲା—“ଆପଣ ଚାଲିକା ହଂସ ଖାଆନ୍ତି ନାହିଁ ?” ତାହାର ଶୁଷ୍କମୁଖରୁ ବୋଧ ହେଲା, ଆଶାହତର ବେଦନା ତାହାର ଶିରରେ ଶିରରେ ଘାରିଗଲାଣି । ମୁଁ ହସି ହସି ଉତ୍ତର ଦେଲି—କୌଣସି ହଂସ ତଳେ ନାହିଁ । ପିଲାଟି ଛଡ଼ିବାର ପାଦ ଦୁହେଁ, ପୁନଶ୍ଚ କହିଲା—ପାରା ଖାଇବେ ତ କହନ୍ତୁ, ମୁଁ ଚୋର ମାରି ଆଣି ଦେବି । ତାହାର ପ୍ରବଳ ଆଗ୍ରହ ଦେଖି ମୁଁ କଥଣ କହିବି କିନ୍ତୁ ପ୍ରିୟ କରିପାରିଲି ନାହିଁ । ପିଲାଟି ଜଞ୍ଜବୁଦ୍ଧିରେ ମୋ ମୁହଁକୁ ଚାହିଁ ରହିଥାଏ । ଆଉ ଅଧିକ ଟିଣ ଖାଇବ ନ ରହି କହିଲା—“ମୁଁ ମାଂସ ଖାଏ ନାହିଁ ।” ଏହାଶୁଣି ସେ ଭୂତ ଦେଖିଲା ପରି ତମକ ଉଠିଲା—ମୋର ଏ ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ପାଇଁ ଅନେକ ହାଲପିସାଲପି ହେଲା । ବୋଧହୁଏ ତାହାର ବଶ୍ବାସ—ପେଟ୍ଟିମାନେ ମାଂସ ନ ଖାଆନ୍ତି ସେହୁମାନେ ଏକା ସଂସାରରେ ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ଜୀବ ।

ରଞ୍ଜିତଲ୍ଲା ନଦୀର ଜଳ ବାତଧାରପରି ସୁଛୁ । ମୁଁ ଅନେକ ଥର ସେହୁ ପବନ ଜଳରେ ସ୍ନାନକରି ପ୍ରାଣ, ମନ, ଶରୀର ସ୍ଥିରରଖିତଳ କରିଅଛି । ତେତେବେଳେ ମୁଁ ସାଲନ୍ଦୀକୁ ସ୍ମରଣ କରି ଭର ଅଭ୍ୟାସ ସାଲନ୍ଦୀର ସ୍ନାନ ସୁଖ ଉପଭୋଗ କରୁ । ସାଲନ୍ଦୀ ପରି ରଞ୍ଜିତଲ୍ଲା ଅନ୍ତଃସ୍ରୋତା, ତାହାର ଉପସ୍ରୋତ ମରିଗଲେ ଭିତରେ ଭିତରେ ସ୍ରୋତ ଚାଲିଥାଏ । ବାଲି ଖୋଳିଦେଲେ ଜର୍ମଳ ବିଶୁଦ୍ଧ ଜଳ ବାହାରି ପଡ଼େ । ରଞ୍ଜିତଲ୍ଲାରେ ବାଲିବିରା ମାଛର ପହଣା ପରି ଖୁଦ୍ର ଖୁଦ୍ର ମାଛ ତେର ଦେଖାଯାଆନ୍ତି । ସେଥିରେ ଉପାଦେୟ ମଦୁର ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଏ । ତାହାକୁ ଦୁଳିମାଛ ବୋଲି କହନ୍ତି । ଦୁଳି ସେ ଅଞ୍ଚଳର ଲୋକଙ୍କର ଭାଷା ପ୍ରିୟ ଖାଦ୍ୟ, ଧରାକୋଟି ବଜାରକୁ ଯେଉଁଦିନ ଦୁଳିଆ ଆସେ, ସେଦିନ ଗୋଟାଏ ହୁଏ ପଡ଼ିଯାଏ । ଦେତା ଗହଳରେ ବିଦେତା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଦଣ୍ଡକ ମଧ୍ୟରେ ମାଛଭାର ଖାଲି ହୋଇଯାଏ ।

ମହାଭାରତ କାର୍ଯ୍ୟ ଶେଷ ହୋଇଗଲା । ଛପାଶର୍ତ୍ତ ରୁହେବା ସକାଶ କଟକଠାରୁ କଲିକତା ଯାଏଁ ସବୁ ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରେସ୍‌ରୁ ତି ତି ଲେଖାହେଲା । ଆଠହଜାର ଟଙ୍କାରୁ ଉଣା ବେହୁ କହିଲେ ନାହିଁ । ସେହୁ ସମୟରେ ପଦ୍ମଲେତନ ବାବୁଙ୍କ “ଓଡ଼ିଆ” ପତ୍ରିକା କଲିକତାରୁ ଶୀଘ୍ର ପ୍ରକାଶିତ ହେବାର ବିଜ୍ଞପନ ବାହାରୁଥାଏ । ମହାଭାରତ ସତ୍ୟ ହେବାର କଥା ଥିଲା । ତାଙ୍କର ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରେସ୍‌ରେ ଛପାଇଲେ ଆଲୁ ମୁଲରେ ଛବି ଦେଇ ହେବ, ଛବିଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ହେବ । ସୁତରାଂ ସେହୁଠାରେ ଛପାଇବାର ସାର ହେଲା ଏବଂ ଆଠ ହଜାର ଟଙ୍କାରେ ଛପାଶର୍ତ୍ତ ଚୁକ୍ତି ହେଲା । ଓଡ଼ିଆ ପତ୍ରିକା ସମ୍ପର୍କରେ ପରସ୍ପର କରିବା ସକାଶ ପଦ୍ମଲେତନ ବାବୁ ମୋତେ ଆହ୍ୱାନ କଲେ । ମୁଁ ସୋମନାଥକୁ ସଙ୍ଗରେ ନେଇ କଲିକତା ଗଲି । ବହୁ-ବଜାରସ୍ଥ ଗୋଟାଏ ତେତାଳ କୋଠାରେ ମେଜର କୋମ୍ପାଗାର ଅସିଷ୍ଟ ହେଉଥାଏ । ମୁଁ ଯାଇ ସେହୁଠାରେ ରହିଲି । ମେଜର କୋମ୍ପାଗାର ସାଲସା ଏବଂ ହେୟାର ଲାଇନ୍ ନାମକ କେଶ ଡେଲର ଆଦର ଶୁଭ୍ ଥାଏ । ପ୍ରତ୍ୟହ ଆମେରିକା, ଆଫ୍ରିକା, ଇଉରୋପ ପ୍ରଭୃତିରୁ ଅନେକ ପାର୍ଶଲ ଯାଉଥାଏ । ପଦ୍ମଲେତନ ବାବୁଙ୍କର ଅତିଥିସକ୍ରାର ଶୁଭ୍ ବକ୍ତାବଳି ଧରଣର । ମୋର ସୁଖସୁବିଧା ସକାଶ ସେ ଶୁଭ୍ ଭଲ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ କରିଥିଲେ । ମୋତେ ସଙ୍ଗରେ ନେଇ କଲିକତାର ଅନେକ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟସ୍ଥାନ ସେ ଦେଖାଇଥିଲେ । ଥିଏଟର, ବାଏସ୍କୋପ୍

ବି ବାଦ୍‌ଯାଇ ନ ଥିଲା । ତାଙ୍କର ଶିଅଲିଆ ଛବି ବି ଲଗା ନ ଥିଲା । କପ୍ପିସଦାର ମେନେଜର ତାଙ୍କ ବସାରେ ଥିଲେ । ସେ ଗୋଟାଏ ବୁଦ୍ଧତ୍ୱ ହାତଦାନ୍ତ ବିକ୍ରିୟ କରିବାକୁ ନେଇଥିଲେ । ଲୋକଟି ଖୁବ୍ ସରଳ ଅମାୟୁକ । ମୁଣ୍ଡରେ ବାଳ ପାତ୍ର ଯାଇଥାଏ । ଦିନେ ପଦ୍ମଲେବନ ବାବୁ ତାଙ୍କୁ କଲପ ଲଗାଇବା ସକାଶ ଉତ୍ତେଜି ନେଇଗଲେ । ବାଲଗୁଡ଼ିକ କଲା ଟଟକଟ ଦେଖାଗଲା । ସକାଳୁ ଉଠିବା ବେଳକୁ ମୁହଁଯାଦ କଲା, ଟିକ୍ ହକୁମାକଟ ମୁହଁପରି ଦିଶୁଥାଏ । ସେ ଦେଖିଲା ସେ ନ ହସି ରହୁପାରୁ ନାହିଁ । ମେନେଜର ବାବୁ ବୁଢ଼ାକାଳରେ ଭେଣ୍ଡିଆ ହେବାକୁ ଯାଇ ବାଳ ସୁଗ୍ରୀବଙ୍କ ବଶଧର ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ଦର୍ପଣରେ ନିଜର ଅସୁବ ସୁନ୍ଦର ମୁହଁ ଦେଖି ବଡ଼ ଅସ୍ତମ୍ଭିତ ହୋଇ କଲକୁ ମୁଣ୍ଡ ଦେଖାଇ ଧୋଇଥାଇ ଦେଲେ । କଲପ ଧୋଇଗଲା, ବାଲଗୁଡ଼ାକ ଯେଉଁ ଝୋଟକୁ ସେହୁ ଝୋଟ ।

ଭଦ୍ରଶବାସୀ କଲିକତାରେ ଅନେକ ଅଛନ୍ତି । ସେମାନେ ମୋତେ ସାଥାତ୍ କରିବାକୁ ଆସନ୍ତି, ମୋତେ ନେଇ ବହୁ ଦର୍ଶନୀୟ ସ୍ଥାନ ଦେଖାଇ ଆଣନ୍ତି । ଖ୍ୟାତନାମା ଦାଶରଥ ଦାସ ପ୍ରତ୍ୟହ ମେଜର କୋଠାକୁ ଆସନ୍ତି । ପଦ୍ମଲେବନ ବାବୁ ମୋତେ କୁଣ୍ଡାଳ ପକାଇ ସେହୁପଣି ଖଣ୍ଡେ ଗାଡ଼ି ଭାବି ଆଣି ତାଙ୍କ ଘରକୁ ନେଇଗଲେ । ଠାକୁର ବାଡ଼ି, ଘର, ବଗିଚା, ପୋଛାଣ ଦେଖାଇ ଆଣି କଲିକତା ଖାଇବାକୁ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ମୁଁ ଖାଇ ସାର ବସିଅଛି, ତାଙ୍କ ପୁଅ ରତ୍ନାକର ବାବୁ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ । ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ କେତେଜଣ ଭଦ୍ରଲୋକ ଆସିଥିଲେ । ରତ୍ନାକର ବାବୁ ମୁହଁ ଶୁଖାଇ କହିଲେ—“ମୁଁ ଶୁଣି ଆସିଲି ମିଷ୍ଟର ଦାସଙ୍କର କାଳ ହୋଇଗଲା । ସତ କି ମିଛ କେଜାଣି, ଏହିପରି ଗୋଟାଏ ରଚନା ହୋଇଅଛି । ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗୀ ବଙ୍ଗାଳୀ ଭଦ୍ରଲୋକ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣେ କହିଲେ—“ଯା ରଟେ, ତା କିଛି କିଛି ବଟେ ।” ଆଉ ଜଣେ କହିଲେ—“ବୟସ ବି ହୁଏଇଲା ।” ଆଉ ଜଣେ ଓଡ଼ିଆ କହିଲେ—“ମଲା ଖବର ମିଛ ହୁଏ ନାହିଁ ।” ଏହିପରି ସମ-ର୍ଥନ ଅନୁମୋଦନ ହାସି କଥାଟା ସାବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇଗଲା । ଦାଶରଥ ବାବୁ ବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ବୁଝିବାକୁ ଧାଇଁଲେ । ଅଲପଣ ପରେ ଫେରିଆସି କହିଲେ—କଥାଟା ମିଛ । ତହୁଁ ସମସ୍ତେ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରକାଶ-କରି କହିଲେ—ତେବେ ତାଙ୍କର ଆୟୁଷ ବଢ଼ିବ । ମୃତ୍ୟୁ ପ୍ରସ୍ତାବ ପରେ ଆୟୁଷ ବୃଦ୍ଧିର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଏକ ବିଷମ ରହସ୍ୟ । କଲିକତା ଅଜବ ସହର, ସେଠାରେ ଏହିପରି ଅମୂଳକ ଆନନ୍ଦ ରଚନା ନିତ୍ୟ ବ୍ୟାପାର । କଲିକତାରେ ଦାଶରଥ ବାବୁଙ୍କର “ଫାଲ୍‌ଗୁନ ଦାସ ଲେନ” ନାମରେ ଗୋଟାଏ ପଡ଼ା ଅଛି । ସେଠାରେ ଓଡ଼ିଆ କୁଲିମାନେ ରହନ୍ତି । ଦାଶରଥ ବାବୁଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ନାମା-ନ୍ତସାରେ ଏହି ପଡ଼ାର ନାମକରଣ ହୋଇଅଛି । ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କ ବସାଘର ଦେଖି ମନରେ ଦୁଃଖ ଜାତ ହେଲା । ସବୁ ଘର ସଜସଜିଆ । କୁଲିମାନେ ବୁଢ଼ା ବଢ଼ାଇ କେହି ବା ଝଣ୍ଟି ଆଣି ପକାଇ ଶୁଆବସା କରନ୍ତି । ଭାବିଲି—ଏଥିରେ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟହାନି ନ ଘଟିବ କାହିଁକି ? ଘରୁ ଆସିଲାବେଳେ ହୁଷ୍ଟପୁଷ୍ଟ, ଆକୁଲଧୁକୁଲ ହୋଇଥାନ୍ତି, ଫେରିବା ବେଳେ ଦୁର୍ବଳ ପୀଡ଼ିତ ପରି ଅସ୍ତି କଳାଳ ଘେନି ଘରକୁ ଆସନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ପରଶ୍ରମ ଦେଖିଲେ ସ୍ତମ୍ଭାବୃତ ହେବାକୁ ହୁଏ । ସ୍ୱଦେଶରେ ସେହୁପରି ହାତକଞ୍ଚା ପରଶ୍ରମ କରୁଥିଲେ ଆଉ ସେମାନଙ୍କୁ କଲିକତା ଯିବାକୁ ହୁଅନ୍ତା ନାହିଁ । ଯଥେଷ୍ଟ ଆଦର ଆସ୍ତାୟନ ପରେ ଦାଶରଥ ବାବୁ ମୋତେ ଆଣି ମେଜର କୋମ୍ପାନୀ କୋଠାରେ ଛଡ଼ିଗଲେ । ସେ ଜଣେ କାଠି ବସୁଳ ହୃଦୟବାଦ ବ୍ୟକ୍ତି ।

ମାର୍ଚ୍ଚଣ୍ଡ ମହାନ୍ତି ପ୍ରେସିଡେନ୍ସି କଲେଜରେ ବି. ଏ. ପଢ଼ୁଥିଲେ । ସେ ଦିନେ ଆସି ମୋତେ ନେଇଯାଇ କଲେଜ, ବୋର୍ଡ଼ିଂ, ବିଜ୍ଞାନ ମନ୍ଦିର ଦେଖାଇ ଆଣିଲେ । ଆଲମାସ୍ତରେ ନାନା-ବିଧି ବିଜ୍ଞାନ ଯନ୍ତ୍ର ସଜ୍ଜିତ ହୋଇ ଚାହିଁଅଛି । କେଉଁ ଯନ୍ତ୍ରର ଶକ୍ତି କେତେ, ତାହା ଜାଣିବା ମୋ ପରି ଅବିଜ୍ଞାନିକ ପକ୍ଷରେ ଧାନ ଚୁଟୁଣୀର ଭାଗବତ ଶୁଣିଲା ପରି । ମୁଁ ଖାଲି ଦର୍ଶନୀୟ ପଦାର୍ଥ

ରୂପେ ଯନ୍ତ୍ରପୁତ୍ର ଗୁଡ଼ିକ ଦେଖି ଅସିଲି । ଜାଦୁ ଘରେ ଓଡ଼ିଆର ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖି ବିସ୍ମୟ ହୋଇଥିଲି । ବିଦେଶୀକ ନେତ୍ରରେ ସବୁ ବିଷୟରେ ଓଡ଼ିଆ ହେବୁ । ସେଠାରେ ବା ନ ହେବ କାହିଁକି ? ତାହା ମୂର୍ତ୍ତି, କି ବସ୍ତୁର ରୂପିବା କଠିନ । ମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନକାରୀ ଉତ୍କଳର କେଉଁ ଅଞ୍ଚଳରେ ସେଭଳି ବିଚିତ୍ର ଓଡ଼ିଆ ଲୋକ ଦେଖିଥିଲେ ତାହା ସେହୁ ମହାପୁରୁଷ ଜାଣନ୍ତି ।

ଦିନେ ବେତେ ଜଣ ବନ୍ଧୁ ବୁଲିବାକୁ ବାହାରିଲୁଁ । ଧର୍ମଶାଳା ଖୁଟି ପାଖରେ ଉନି ଜଣ ଯୁବକ ଆସି ଅମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ଶିକାର ଧରିଲେ । ଫଟୋ ତୋଳାଇବା ପାଇଁ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଘରକୁ ଯିବାକୁ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ସଙ୍ଗୀମାନେ କହିଲେ—ସେଗୁଡ଼ିକ ଠକ, ତାଙ୍କ କଥାରେ ଭୁଲିବା ବିପଦନକ । ମୁଁ କହିଲି—ଅମେ ତ ପଞ୍ଚାଏ ଅଛନ୍ତି, ଭୟ କ'ଣ ? ଠକ ବିଦ୍ୟାରେ ଏମାନେ ବେତେ ଦୂର ଉଲଟି କରିଛନ୍ତି, ତାହା ଦେଖିଲେ ଯଦି ନାହିଁ । ସମସ୍ତେ ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଗଲୁଁ । ଗୋଟାଏ କେଉଁ ମାନଧାତା ଅମଳର ଦଦରା କୋଠାରେ ଯାଇ ବସିଲୁ । ଦରଦାମ ହେଲା—ଫଟୋ ଖଣ୍ଡକୁ ଟଙ୍କାଏ । ମୁଁ କହିଲି ଗୁରୁ ଅଣା, କିନ୍ତୁ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଫଟୋ ଦେବାକୁ ହେବ । ଅନେକ ରତ୍ନ ଖଦ୍-ରୁଷା ରୁଷି ପରେ ତାହାହିଁ ସ୍ଥିର ହେଲା । ଗୋଟାଏ ଖଞ୍ଜି ଗୋଟିକରେ ଗୋଟାଏ ଗୋଡ଼ ଯୋଡ଼ି ଦିଆଗଲା । ମୁଁ ସେଥିରେ ବସିଲି । ଫଟୋଗ୍ରାଫର ଯନ୍ତ୍ର ଆଖି ଫଟୋ ଉଠାଇ ନେଲା । ଘଣ୍ଟାକ ପରେ ଫଟୋ ଆଣି ଦେଲା । ଫର୍ମି ମାଟିବାରୁ ଦୁଇଅଣା ଅଧିକ ଦେଲେ ମିଳିବ ବୋଲି ଉତ୍ତର ମିଳିଲା । ମୁଁ ଫଟୋ ନେବାକୁ ଅସ୍ମୀଭୂତ ହେଲି । ସମସ୍ତେ ଉଠି ବାହାରିଲୁଁ । ଶେଷରେ ସେହୁ ଗୁରୁ ଅଣାରେ ଫର୍ମି ସହ ଫଟୋ ମିଳିଲା । ଫଟୋ ଖୁବ୍ ଭଲ ରୂପେ ଉଠିଥିଲା, ରଙ୍ଗ ମଧ୍ୟ ଚମତ୍କାର । କିନ୍ତୁ ଆଠ ଦିନ ପରେ ଦେଖାଗଲା—ଅଧେ ରଙ୍ଗ ଉଡ଼ି ଯାଇ ସାରିଛି । ମାସକ ପରେ ସାଦା ଦେଖାଗଲା । “ଶସ୍ତ୍ରରେ ଅବସ୍ଥା” ଏକଥା ଭୁଲି ନୁହେଁ । ଜନ୍ମଗୁଡ଼ିକ ଠକ ନୁହନ୍ତି—ଠକଙ୍କର ପଣ ଗୋସାଇଁ ବାପ । ବିଦ୍ୟାର ଯଥେଷ୍ଟ ଉଲଟି କରିଅଛନ୍ତି ।

ପଦ୍ମଲୋଚନ ବାବୁଙ୍କ ବସାକୁ ଅନେକ ବଶିଷ୍ଠ ଭଦ୍ରଲୋକ ଆସନ୍ତି । ପଦ୍ମଲୋଚନ ବାବୁ ମୋତେ ସେମାନଙ୍କ ସହିତ ପରିଚିତ କରାଇ ଦିଅନ୍ତି । ଏହି ସୂତ୍ରରେ ବସୁନ୍ଧା ଏବଂ ନାୟକ ପତ୍ନିକାର ସମ୍ପାଦକଙ୍କ ସହ ମୁଁ ପରିଚିତ ହୋଇଥିଲି । ନାୟକ ସାମ୍ବାଦିକ ହୋଇ ନଥିଲା—ପାତ୍ରିକ ଥିଲା । ସମ୍ପାଦକ ପାତ୍ରିକକୁ ବନୋପାଧ୍ୟାୟ ଗଣ୍ଡାର ରକ୍ତସଂହିତା, ଖୁବ୍ ଶିଖାଲିଆ କଥା କହନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଲେଖା ଯେପରି ତେଜସ୍ବୀ, ମୂର୍ତ୍ତି ସେହୁପରି ନୁହେଁ । ମୂର୍ତ୍ତିଟି ଅକମ୍ପର ଶୂନ୍ୟ ସରଳ ଗଣ୍ଡାର ରଖି ମୂର୍ତ୍ତି ପରି । ଦେଖିଲେ ମନରେ ଭକ୍ତି ଜାଳ ହୁଏ ।

ପଦର ଦିନ କାଳ ବୁଲି ବୁଲି କଲିକତାର ବୃନ୍ଦାବନ ଦୁର୍ଗା ଦେଖିଲି, କିନ୍ତୁ ମନ ତୁପ୍ତ ହେଲା ନାହିଁ । ଯହିଁରେ ନୈସର୍ଗିକତା ନାହିଁ—ସେ ଏକ-ବାରିଆ ଦୁର୍ଗା ଚାନ୍ଦରେ ଦିବସ ବଢ଼ାଏ ନାହିଁ, ବରଂ ଅବସାଦ ଆଣେ । ମନୁଷ୍ୟର ଶିଳ୍ପ ଆଉ ପ୍ରକୃତିର ଶିଳ୍ପ ଏକ ନୁହେଁ । ପ୍ରାକୃତିକ ଦୁର୍ଗାର ଯଶ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଅଛି, ମାତ୍ର ବୃନ୍ଦାବନରେ ତାହା ନାହିଁ । ସେ ସଜୀବ ଦୁର୍ଗା ନୁହେଁ—ନିର୍ଜୀବ । ଅନେକ ବଡ଼ଲୋକ ସଉକ ବରି ଚିଡ଼ିଆଖାନା ରଖି ଅଛନ୍ତି । ସକାଳେ କେଉଁଠାରୁ କୋକିଲର ସ୍ବର ଶୁଣିଥାଏ—କେଉଁଠାରୁ ହଲଦୀ ବସନ୍ତର ସଙ୍ଗୀତ ତାନ ଉଠେ—ମୟୂରର ରୁଦ୍ର କେକାରବ ସେ ଲଳିତ ସ୍ବରକୁ ବୁଝାଇ ପକାଉ ଆଏ, ହେ ସ୍ବରରେ ଟିକିଏ ପ୍ରାକୃତିକତା ଅନୁଭୂତ ହୁଏ, ନଚେତ୍ ବୃନ୍ଦାବନ କଳକାରଖାନାର ଖର୍ଚ୍ଚ ଗନ୍ତ, ଧର୍ତ୍ତ ଧର୍ତ୍ତ ଶବ୍ଦ ଦ୍ବାରା କର୍ଣ୍ଣରେ କିଳକ ବିଦ୍ଧ ହେଲା ପ୍ରାୟ ବୋଧ ହୁଏ । ପ୍ରାକୃତିକ ଶିଳ୍ପ ଅସଲ ଏକ ବୃନ୍ଦାବନ ତାହାର ନକଲ । ଗୋଟାଏ ପର୍ବତରେ ବା ଅରଣ୍ୟରେ ଯେଉଁ ମନୋମୁଗ୍ଧକର ଦୁର୍ଗା ଅଛି,

ଗୋଟାଏ ବଡ଼ ସହରରେ ତାହା ନାହିଁ । ନାଗରକ ଶୋଭା, ଶୋଭା ନୁହେଁ—ଶୋଭାର ସ୍ବପ୍ନ । ସ୍ବପ୍ନ ଆଉ ସତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ପ୍ରଭେଦ, ପ୍ରାକୃତିକ ଏବଂ ବୃଦ୍ଧିମର ସେହି ପ୍ରଭେଦ । ବୃଦ୍ଧିମତା କେବଳ ସ୍ବପ୍ନ ନୁହେଁ—ରଙ୍ଗବିଧି ସ୍ବପ୍ନ । ଅନେକ ସହରପ୍ରିୟ ଏ କଥାରେ ମନଭଣା କରିପାରନ୍ତି, ମାତ୍ର ସୂକ୍ଷ୍ମ ଭାବରେ ଚିନ୍ତାକଲେ ବୁଝି ପାରିବେ ।

ମୃତ୍ୟୁର ଅମରାବତୀ କଲିକତା ନଗର ସ୍ବର୍ଗନରକର ସରମ ରୂପ । ମନୁଷ୍ୟର ସେହିପରି ଉପରଟା ଧୂଳି ଚିକ୍ଚକଣ, କିନ୍ତୁ ମରୁ ଅବର୍ଜନା ଭିତରେ ଠୁଳ । ବିଦ୍ୟାବୁଦ୍ଧି, ପ୍ରଭାସ, ଶିକ୍ଷା, ସଭ୍ୟତାରେ କଲିକତା ଭାରତର ଆଦର୍ଶ । ସେହିପରି ଜାଲ, କୁଆଁରୀ, ଫଳ, ପିସାଦ, ଠକାମି, ପ୍ରତାରଣା ପ୍ରଭୃତି ଦୁଷ୍ଟ ବିଦ୍ୟାରେ ବି ଆଦର୍ଶ । ପୃଥିବୀର ସବୁ ସ୍ଥାନର ଘେନେ ସେହିଠାରେ ରୁଣ୍ଡ । ବ୍ୟବସାୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀକର ଗନ୍ତାଘର । କଲିକତା ସମଗ୍ର ଭାରତର ରାଜଧାନୀ ହେବାରୁ ରଜାଳୀମାନେ ଭାଗ୍ୟବାନ୍ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ସେଠାରେ ତାଙ୍କର ସବୁ ସୁବିଧା ଅଛି । କଲିକତାର ହାଉସିଂ ପୋଲ, ଗଡ଼ମାଠର ଭୂତଳମାର୍ଗ ପ୍ରଭୃତି ଦେଖିଲେ ମନୁଷ୍ୟର ଶକ୍ତି କେତେ ହୋଇପାରେ, ତାହା କଲି ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହିସବୁ ଅଭୂତ କାର୍ଯ୍ୟ ମାନବଶକ୍ତିର ଉଦ୍ଭାବିତ । ମନୁଷ୍ୟ ଶକ୍ତି ଶୂନ୍ୟ ନୁହେଁ, ତାହା ଅସୀମ ନ ହେଲେହେଁ ବିରାଟ । ମନୁଷ୍ୟ ନିଜ ଶକ୍ତି ବଳରେ ପ୍ରାକୃତିକ ଶକ୍ତିରୁ ଧରି ତାହାହାରା କେତେ ଅଭୂତ କାର୍ଯ୍ୟ କରି ନେଉଅଛି । ମନୁଷ୍ୟର ଚିନ୍ତା, ଗବେଷଣା ଶକ୍ତି ଏହିସବୁ ଅଭୂତ କାର୍ଯ୍ୟର ମୂଳ । ଏହି ଉଭୟ ଶକ୍ତି ପ୍ରକୃତିର ତତ୍ତ୍ବ ନିରୂପଣ କରୁଅଛି । ନିଜର ସ୍ଥାନଶକ୍ତି ମଣିବା ନିଜର କ୍ଳାବିତାର ଦୋଷ । ଯେଉଁ ଯନ୍ତ୍ର ବା କଲି ସାହାଯ୍ୟରେ ଦୂରରୁ କାର୍ଯ୍ୟ ସାଧିତ ହେଉଅଛି, ତାହା ମନୁଷ୍ୟର କଲ୍ପନା ଶକ୍ତିରୁ ଜାତ । ମନୁଷ୍ୟ ଦେହ ଭିତରେ ବିରାଟ ଶକ୍ତି ଶୋଇଅଛି, ସେହି ସୁପ୍ତ ସିଂହରୁ ଉଠାଇବା ଦରକାର । ମନୁଷ୍ୟ ବୁଦ୍ଧିଶକ୍ତି ଏବଂ ଜ୍ଞାନଶକ୍ତିରେ ମାନବ ବିଶ୍ବର ନିୟନ୍ତ୍ରକର ରଖିଅଛି—ମାନବଶକ୍ତିର ଦୁଷ୍ଟାନ୍ତ ଏହଥିରୁ ଅନୁମେୟ । ମାନବ ଏଡ଼େ ଶକ୍ତିଧର ହେବୁ “ମାନବ ଜନ୍ମ ଦୁର୍ଲଭ” ବୋଲି ଶାସ୍ତ୍ର ସୁରାଗରେ ଉକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ସାଧନା ଶକ୍ତିରୁ ଉଠାଏ, ସେହି ସାଧନା ମନୁଷ୍ୟକୁ ପରଶ୍ରମ କର କରିବାକୁ ହୁଏ । “ପରଶ୍ରମର ଅସାଧ୍ୟ ନାହିଁ” ବୋଲି ପ୍ରବଚନ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ପରଶ୍ରମ ମାନବର ଜୀବନ ଏବଂ ଜୀବନର ସୁଖ ।

ଦିନେ ଗଙ୍ଗାରେ ଅସ୍ଥି ପକାଇବାକୁ ଯାଇଥିଲି । ମୁଁ ସକେହରେ ନିଜର ଗଙ୍ଗାସ୍ଥି କରିଅଛି । କଲିକତା ଅବସ୍ଥାନ ସମୟରେ ମୋର ଗୋଟାଏ ଦାନ୍ତ ପଡ଼ିଗଲା । ସେହି ଦାନ୍ତଟି କେଉଁ ଗଙ୍ଗାରେ ଉଝାଇ ଦେଇ ଅସିଲି । ଏହାହିଁ ମୋର ଅସ୍ମରୁତ ଗଙ୍ଗାସ୍ଥି । ଏଭଳି ଗଙ୍ଗାସ୍ଥି ବିଧାନ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅଛି କି ନାହିଁ ତାହା ମୋର ଅଜ୍ଞତ । ବିବେକ-ଶାସ୍ତ୍ରର ଆଦେଶରେ ମୁଁ ଏହା କରିଥିଲି ।

ବୁଦ୍ଧି ବୁଦ୍ଧି ସମୟ କଟିଲା, ମାତ୍ର ଯେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟ ପାଇଁ ଅସିଥିଲି ତାହା କିଛି ହୋଇ ନାହିଁ । ଦିନେ ପଦ୍ମଲେଖନ ବାବୁଙ୍କୁ କହିଲି, ସେ କହିଲେ ଲକ୍ଷେ ଗ୍ରାହକ ମିଳିଲେ ପଡ଼ିବ । ବାହାର କରବ, ଏଥିରେ ଅପଣଙ୍କର ମତ କ'ଣ ? ମୁଁ କହିଲି—ଭରଗୟ କୌଣସି ପଡ଼ିବାର ଲକ୍ଷେ ଗ୍ରାହକ ଅଛନ୍ତି କି ନା ମୁଁ ଜାଣେ ନାହିଁ । ଉଲ୍ଲତ ବଙ୍ଗଦେଶରେ କୌଣସି ସମ୍ବାଦ-ପତ୍ରର ଗ୍ରାହକ ସଂଖ୍ୟା ଅର୍ଦ୍ଧଲକ୍ଷ ସୁଦ୍ଧା ନୁହେଁ—ଏହା ମୁଁ ଅପଣଙ୍କଠାରୁ ଶୁଣିଛି । ଓଡ଼ିଆ ପତ୍ରିକାରେ ଲକ୍ଷେ ଗ୍ରାହକ ହେବା ବର୍ତ୍ତମାନ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ । ପଦ୍ମଲେଖନ ବାବୁ ମୋ କଥା ଅନୁମୋଦନ କଲେ । ସେ ଦିନ ଏଲିକ କଥା ହେଲା । ଦୂର ଭବିଷ୍ୟତରେ ସୁନନ୍ଦ ପରୁରବାରୁ କହିଲେ—“ଅମି ଅର କି କରବ, ଶିଖିଲ ଯା କରବେନ୍ଦୁ ।” ଏହି ଶାପରୁକା

ବେଳାକଥା ଶୁଣି ମୁଁ ତାଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବୁଝି ପାରିଲି । ପତ୍ନିକା ପ୍ରକାଶର ଇଚ୍ଛା ଖୋଲପଣ କିନ୍ତୁ ତାହା ବ୍ୟବସାୟ ଗତିରେ ହେବ । ଅର୍ଥାତ୍ ପତ୍ନିକା ଦ୍ଵାରା ମୋଟାପଟା ଅସିବା ଦରକାର । ତେତେବେଳକୁ ତାଙ୍କର ବ୍ୟବସାୟ ଶିଥିଲ ହୋଇ ଅସିଲଣି । ବସୁମତୀ ପତ୍ନିକା ସଙ୍ଗରେ ମକବମା କଣ ବହୁତ ଖର୍ଚ୍ଚ ହୋଇଯାଇଥିଲା । କେତେ ରଣ ମଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲା । ମୋତେ କଲିକତା ଡାକିଅଣି ଏତିକିମାତ୍ର ପରାମର୍ଶ ଦେଲା । ଶେଷରେ ଦିନେ କହିଲେ—“ମୁଁ ଯଥାସାଧ୍ୟ ଚେଷ୍ଟା କରିବି, ଯଦି କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ, ତେବେ ଅପଣ ଯୋଗ ଦେବେ କି ? ଅପଣ ଅସିଲେ ସମ୍ପାଦକାୟ ବିଭାଗରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବେ । ସମ୍ପାଦକାୟ ଲେଖା ଏବଂ ସମାଲୋଚନାର ଭାର ଅପଣଙ୍କ ହାତରେ ରହିବ ।” ମୁଁ ମନେ ମନେ କହିଲି—ଗଛରେ ଭଣ୍ଡା ନ ବାହାରୁଣୁ ବଡ଼ କଦଳୀ ଫେଣାଣା ମୋର । ଉଦ୍ଭୂତେ ଗୋଟାଏ କଥା ଅଛି—“ବାପୁ ମରେଗା, ବସୁଲ ବାଣ୍ଟେଗା; ବଡ଼ା ବସୁଲଠୋ ମେରା ହେ ।” ପଦ୍ମଲେଚନ ବାବୁଙ୍କ ଭବିଷ୍ୟତ ପ୍ରସ୍ତାବରେ ମୁଁ ସମ୍ପଦ ଜଣାଇ କହିଲି “ଭବିଷ୍ୟତ କୃପାରୁ ଅପଣ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହେଉନୁ, ମୋତେ ଯେତେବେଳେ କହିବେ, ମୁଁ ତେତେବେଳେ ଅସି ଯୋଗଦେବି ।” ଏଥିଭିତରେ ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ସାହିତ୍ୟ ବିଷୟ ଏବଂ ଦେଶର ବିଷୟ ନେଇ ଏକାଧିକ ଥର ଆଲୋଚନା ହୋଇଥିଲା । ସେ ଜଣେ ଖୁବ୍ ଉଚ୍ଚମନା ବ୍ୟକ୍ତି । ତାଙ୍କର ଅନେକ ଗୁଣ ଅନୁକରଣର ଯୋଗ୍ୟ ।

ତାଙ୍କଠାରୁ ବିଦାୟ ନେଇ ଅସିଲି । ରେଳଷ୍ଟେସନରେ ଭାଷା ଭିତ୍ତି । ଅସିବାବେଳେ ବାଟରେ ଗୋଟାଏ ଶାଖା ଟିକଟ ବିକୟ ଅଫିସରୁ ଟିକଟ ଖଣି ଆଣିବାକୁ ହୋଇଥିଲା । କଲିକତାରେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଏହିପରି ଶାଖା ଅଫିସ ଅଛି, ତାହା ଗୋଟାଏ ଖୁବ୍ ସୁବିଧା । ଗୋଟାଏ ବୁଲି ମୁଣ୍ଡରେ ଟିକଟ ଲଦି ଦେଇ ରେଲ ପାଖକୁ ଅସିବାକୁ ବାହାରିଲୁଁ । ଜଣେ ଦେଶୀ ସାହେବ ଟିକଟ ଦେଖି ଭିତରକୁ ଛଡ଼ୁଆଏ । ବୁଲିଆ ପିଠିରେ ସେ ହାତ ମାରି ବୋଲି, ସେଠାରୁ ବୁଲି ଅତଳ । ପରୁରବାରୁ କହିଲା—ସାହେବ ମାଲ ଓଜନ କରିବ । ଆମ ଟିକଟ ଓଜନ କଲେ ଦଣ ସେରରୁ ଅଧିକ ହେବ ନାହିଁ, ସାହେବ କିଛି ଆଦାୟ କରିବ—ଏହା ଅଭିପ୍ରାୟ । ସୋମନାଥ ବୁଲି ମୁଣ୍ଡରୁ ଟିକଟ ଛଡ଼ାଇ ଆଣି କହିଲା—ସାହେବ ଠାରୁ ତୋର ମଲ୍ଲୁଗ ନେବୁ । ସାହେବ ଗୋଟାଏ କଟମଟିଆ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଗୁହଁ ରହିଲା, କିଛି କହିଲା ନାହିଁ । ବୁଲିଆ ଆମ ପଛେ ପଛେ ଅସି ନାଲିଛଲି ହୋଇ ଟିକଟ ନେଇ ରେଲରେ ରଖିଲା । ତାକୁ ତାର ପ୍ରାପ୍ୟ ଦେଇ ପରୁରବାରୁ କହିଲା—ସାହେବଟା ଏହିପରି କରି କିଛି କିଛି ପାଏ । ତୋତେ କିଛି ଦିଏନା ବୋଲି ପରୁରବାରୁ ବୁଲିଆ ସାହେବର ଛପନ ପୁରୁଷ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଗୁଡ଼ାଏ ଅଦେୟ ଶ୍ରାଦ୍ଧ ବାଦି ଏବଂ ସାହେବକୁ ଦରଅଡ଼ ଲେକର ଭୁଲ ଲେଖା ଧରି ହସି ହସି ଗୁଲିଗଲା । ଏହିପରି ଅତ୍ୟାଚାର ଏକା କଲିକତାରେ ନୁହେଁ—ପ୍ରାୟ ସବୁ ଷ୍ଟେସନରେ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଯାହା ବିଶେଷରେ ହୁଏ । ଯାହା ତ ବାଟଗଲା ଲୋକ, ସେ କେଉଁଠି କାହା ପାଖରେ ଯାଇ ଫେରାଦ କରିବ । ସେହି ହେତୁରୁ କେହି ପ୍ରତିବାର କରିବାକୁ ଅଗ୍ରସର ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ପୁଣି ପ୍ରତିବାର କରିବାକୁ ସମୟ ବା କାହିଁ ? ବାଟରେ ଅନେକ ସ୍ଥାନ ଦେଖିଲି, କିନ୍ତୁ ସୋରୋ ଅଞ୍ଚଳ ପରି ଦୂର ସୁଦୂର ପୂର୍ବି କାହାର ନୁହେଁ । ଗ୍ରୋଣ୍ଡି ତାଳବନ ଏବଂ ପ୍ରାଚୀନ ପୁଷ୍କରିଣୀବୃକ୍ଷକ ରେଲ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପଛକୁ ଧାଉଁଥାଆନ୍ତି । ଶ୍ରୋଣ୍ଡିକ ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା ପାର ହେବା ବେଳେ ଖଣ୍ଡେ ବାଲି ସୁନା ଆସି ଦେଖାଦେଇ ଖୁଲିଗଲା । ଭଲ ବୟାମାନେ ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା ବାଲିରୁ ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣ ରେଣୁ ସଂଗ୍ରହ କରନ୍ତି ବୋଲି ପିଲାଦିନେ ପୁସ୍ତକରେ ପଢ଼ିଥିଲି । ସୁବର୍ଣ୍ଣ ମିଳେ ବୋଲି ନାମ ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା ହୋଇଥିବ, ମାତ୍ର ପ୍ରକୃତରେ ନଦୀ ଧାରକରେଖା । ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା ଗରରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ପଳେ । ତଟ ଭୂମି ଅଧା ଭାବି ।

ଭଦ୍ରଖରେ ଡିକି ଗୃହ ଦିନ ରହି ଧରାକୋଟ ଗଲା । ଏଥି ମଧ୍ୟରେ ବୌଦ୍ଧ ପ୍ରେସରୁ ବୃଷ୍ଟି-ସିଦ୍ଧ ମହାଭାରତ ଛପା ହୋଇ ବାହାରି ପଡ଼ିଲା । ତତ୍ତ୍ୱଧରାକୋଟ ସ୍ୱାକ୍ଷର ମହାଭାରତ ପ୍ରକାଶର ଅଗ୍ରହ ପିକା ପଡ଼ିଗଲା । କେହି କେହି କହିଲେ—ଯେଉଁ ଅଠ ଦୁଇଟି ଖର୍ଚ୍ଚ ହେବ, ତାହା ବି ପୁସ୍ତକ ବିକ୍ରିରୁ ମିଳିବ ନାହିଁ । ଯାହା ଶୁଣି ଦେଲେ କେହି ଖଣ୍ଡେ ବହୁ ପଡ଼ୁ ନାହିଁ; ଅଧିକ ମୂଲ୍ୟ ଦେଇ କିଣିବ ବା କିଏ ? ବୃଥାରେ ଏତେ ଗୁଡ଼ାଏ ଟଙ୍କା ଯାଣିରେ ପଡ଼ିବ ସିନା । କିନ୍ତୁ ପ୍ରେସରେ ଛପା କରିବାର ଇଚ୍ଛା ସ୍ୱାକ୍ଷର ଥିଲା । ପ୍ରେସର ଗୋଲମାଲ ଘଟିଲା, ପୁଣି ବୌଦ୍ଧରୁ ଛପା ପୁସ୍ତକ ବାହାରିଲା, ଏହି ଦେହରୁ ମହାଭାରତ ଛପା ପ୍ରସ୍ତାବ ବନ୍ଦ ହୋଇଗଲା । ସ୍ୱାକ୍ଷର ମୋତେ କହିଲେ—ଆପଣ ପ୍ରେସ୍ ତଳାନ୍ତୁ, କର୍ମଗୁଣ୍ଠକ ବେତନ ପ୍ରଭୃତି ଦେଇ ଯାହା ଲାଭ ହେବ ନେବେ । ପ୍ରେସ୍ ସଙ୍ଗରେ ଷ୍ଟେଟର କୌଣସି ସମ୍ପର୍କ ରହିବ ନାହିଁ । ମୁଁ କହିଲି—ଧରାକୋଟ ସରି ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରେସରୁ କେତେ ଆୟ ହେବ ଯେ, କର୍ମଗୁଣ୍ଠକୁ ଦରମା ଦେଇ ଲାଭ କରି ହେବ । ପୁଣି ତଳାଇବାକୁ ସଦ୍ୟ ମୂଲ୍ୟଧନ ଦରକାର, ତାହା ବା କାହୁଁ ଆଣିବ ? ଶୂନ୍ୟ ହସ୍ତରେ ଗୋଟାଏ ଗୁରୁତର ଦାୟିତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ମୋର ସାହସ ପାଉନାହିଁ । ଏହିପରି ଅପଡ଼ି ଦେଖାଇ ମୁଁ ଅସ୍ୱୀକୃତ ହେଲି । ଫଳରେ ଧରାକୋଟରୁ ବିଦାୟ ଘେନ ଆସିବାକୁ ହେଲା ।

ଆସିବା ଦିନ ବାଟରେ ତକାୟୁର୍ ଅନ୍ଧମଣରେ ପଡ଼ିବାକୁ ହେଲା । ଧରାକୋଟରୁ ଗୋଟାଏ ଶଗଡ଼ରେ ଆସିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆସି କାଳିପଣ୍ଡୁର ବଜାରରେ ଓଞ୍ଛାଇଲୁଁ । ସେଠାରୁ ଶଗଡ଼ କରି ବଡ଼ ଖେମଣ୍ଡି ଆସିବାକୁ ହେବ । ସେ ବାଟେ ଯିବାପାଇଁ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନେ ଲେଖିଥିଲେ । ସଙ୍ଗରେ ଗୋଟାଏ ବଡ଼ ଟଙ୍କା ଥାଏ । ତେତେବେଳକୁ ରାତି ଘଡ଼ିଏ ହେବ । ଅନ୍ଧାର ରାତି, ଝିପି ଝିପି ହୋଇ ବର୍ଷା ହେଉଥାଏ । ମୁଁ ବସାରେ ରହିଲି, ସୋମନାଥ ଗାଡ଼ି ଆଣିବାକୁ ଗଲା । ଘଣ୍ଟାକ ସରେ ସେ ଗାଡ଼ି ଘେନି ଆସିଲା । ଆମେ ଦୁହେଁ ଜଳଖିଆ କରିସାରି ଗାଡ଼ିରେ ଚଢ଼ିଲୁଁ । ଶଗଡ଼ିଆ ଆଗରେ ବସିଲା, ଆମେ ଦୁହେଁ ଶୋଇଲୁ । ପ୍ରାୟ କୋଣେ ବାଟ ଗଲା ପରେ ଜଣେ ଲୋକ ମୋର ଦୁଇ ଗୋଡ଼ ଧରି ଟାଣିଦେଲା । ମୁଁ ଉଠିପଡ଼ି ସୋମନାଥକୁ ଡାକିଲି । ଶଗଡ଼ିଆ ଆମକୁ ଟୁଣ୍ଡାଇ ଧରି ହାଉଜି ଖାଇ ହେଉଥାଏ । ଖଣ୍ଡେ ଛକାରେ ଦୁଇଟି ଲୋକ ଛିଡ଼ା ହୋଇ ଥାଆନ୍ତି । ମୁଁ ସୋମନାଥକୁ କହିଲି—କାନ୍ଦି କାହିଁ ଆଣ । ପ୍ରକୃତରେ କାନ୍ଦି ଥିଲା ନାହିଁ, ସୌଭାଗ୍ୟକୁ ସେ ମୋ ଛଳନା ବୁଝିପାରି କହିଲା—ଏହି ଧରନ୍ତୁ । ତେତେବେଳେଯାଏଁ ଶଗଡ଼ିଆ ପ୍ରକୃତସ୍ଥ ହୋଇନାହିଁ—ଭୟ ବିହ୍ୱଳରେ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଶବ୍ଦ କରୁଥାଏ । ସୋମନାଥ ବଡ଼ ପାଟିରେ ହରି ଛଡ଼ିଲା । ପଛରେ ଦଳେ ଲୋକ ଆସୁଥିଲେ, ସେମାନେ ଶୁଣି କୁହାଟ ଛଡ଼ି ଧାଇଁ ଆସିଲେ । ପ୍ରାୟ ଅଧ ମାଇଲ ଦୂରରେ ଆଲୁଅ ଦେଖାଗଲା । ତାକ ଶୁଣି ବିଟ୍ କନେଷ୍ଟବଲ ଲଣ୍ଡନ ଧରି ଧାଇଁଥାଏ । ଏହି ସମୟରେ ତକାୟୁର୍ ଦୁଇଜଣ ବିଲକୁ ଶସ୍ତିପଡ଼ି ଅଦୃଶ୍ୟ ହୋଇଗଲେ । ବିଟ୍ କନେଷ୍ଟବଲ ଆସି ପହଞ୍ଚିଗଲା । ଘଟଣା ଶୁଣି କହିଲା—ତାକ ଶୁଣି ମୁଁ ଧାଇଁ ଧାଇଁ ଆସିଲୁ । ଏହିଠାରେ ଖଣ୍ଡେପଥ ବିପଦସ୍ୱଚ୍ଛ । ଅନେକ ସମୟରେ ଏଠାରେ ଗୋଲମାଲ ଘଟେ । ଏହା କହି ଏହିଆଁ ଶଗଡ଼ ଆଣିଥିବାରୁ ଶଗଡ଼ିଆକୁ ଗାଳଦେଇ ମାରିବାକୁ ଉଦ୍ୟତ ହେଲା । ଆମ୍ଭେମାନେ ତାକୁ ଧରାଧର କରି ଅଣ୍ଟା କଲା । ସେ ଆମ ଗାଡ଼ି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଚାଲିଲା । ପ୍ରାୟ ଅଧ ଘଣ୍ଟାକ ସରେ ବିଟ୍ ଘର ପାଖରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲା । ତେତେବେଳେଯାଏଁ ମୋର ଦେହ ଥରୁଥାଏ—ଏପରି ବାର ପୁରୁଷ ମୁଁ । ରାତିରେ ଶଗଡ଼ ତଳାଇବାକୁ ମନା କଲା । ସକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଟ୍ ଘରେ ବସି ରହିଲା । ଶଗଡ଼ିଆ କହିଲା—ମୁଁ ଦେଖିଲି ଦୁଇଜଣ ଲୋକ ଗାଡ଼ି ଦୁଇ ପାଖରେ ଚାଲିଥିଲେ । ବାଟୋର ଛାନରେ ମୋର ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଲକ୍ଷ୍ୟ ରହିଲା ନାହିଁ । ମୁଁ ସିନା ନିଦ ବାଉଳରେ ହାଉଜି ଖାଇଗଲା,

ନ ହେଲେ ଶଳାକୁ ହାଣି ଦଗଡ଼ କରି ଦେଇଥାଆନ୍ତି । ଏହୁପରି ବ୍ୟର୍ଥ ଅସ୍ଥାନନ ଦେଖାଇ ନିଜର ଦୁର୍ବଳତା ଏବଂ ଶୂରୁତା ଘୋଡ଼ାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟାକଲ । ବିଳମ୍ବିତେ ହେବାଠାରୁ ତାହାର କ୍ଳାବ ବାରନ୍ତ ଜଣା ଯାଇଥିଲା, ସୁତରାଂ ତାହା କଥାରେ ହସିବାକୁ ହେଲା । ଯଥା ସମୟରେ ଯାଇ ବଡ଼ ଖେମଣ୍ଡି ଗଡ଼ରେ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କ ବସାରେ ପହଞ୍ଚିଲା ।

ଖେମଣ୍ଡି ରାଜ୍ୟରେ କେତେକ ସ୍ଥାନ ବୁଲି ଦେଖିଲା । ଦିନେ ବୁଝିରେଣୀ ଗିରି ଦେଖିବାକୁ ଗଲା । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ଦଳବଳ ଘେନି ସଙ୍ଗରେ ବାହାରିଲେ । ପଦ୍ମତ କଟିରେ ଗୋଟାଏ ପ୍ରଣୟ ଗୁମ୍ଫା ଅଛି । ରାଜ ଆଦେଶରେ ସେ ମର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପାଉଛନ୍ତି ବଳା ହୋଇଅଛି । ଗୋଟାଏ ଗୁମ୍ଫା ଭିତରେ ଆଉ ଗୋଟାଏ ଅଜ୍ଞକାର ଗୁମ୍ଫା । ସେ ଗୁମ୍ଫା ଭିତରେ ବସି କରି ପ୍ରବେଶ କରିବାକୁ ହୁଏ । ସେହି ଅଜ୍ଞକାର ଗୁମ୍ଫାରେ ହନୁମାନଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ନେତାୟନର ମହାମନ୍ତ୍ର ଯୋଗୀବର ହନୁମାନ ନିର୍ଜନ ପଦ୍ମତ ଗୁମ୍ଫାରେ ବୋଧହୁଏ ମହାଯୋଗ ଧ୍ୟାନରେ ଅସୁନିୟୋଗ କରିଅଛନ୍ତି । ଗୁମ୍ଫାରେ ଜଣେ ବାବାଜୀ ଥାଆନ୍ତି । ସେ ଆଉ ଗୋଟାଏ ଅଗମ୍ୟ ଗୁମ୍ଫାରେ ଯୋଗସାଧନ କରନ୍ତି । ସେ ଗୁମ୍ଫାର ପଥ ଏତେ ଅପ୍ରସିଦ୍ଧ ଯେ, ଗୋଟାଏ ବିରାଡ଼ି କଷ୍ଟରେ ଯାଇପାରିବ । ସାଧୁ ପୁରୁଷ ସେହି ବାଟରେ ଅକ୍ଳେଶରେ ଯାତାୟାତ କରିପାରନ୍ତି । ବାବାଜୀ ଘାସ ଗୁଞ୍ଜଳର ଭୂତ ଖାଆନ୍ତି । କେବେ ସିଂହା ଜନ୍ତା, ଭେଣ୍ଡୀ, ପୋଡ଼ା ମକା ଖାଇ ରହନ୍ତି । ଯେଉଁଦିନ ଯାହା ମିଳେ ତାହା ଖାଆନ୍ତି, ଦିନରେ ଥରେମାତ୍ର ଆହାର କରନ୍ତି । ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଗ୍ରାମର ଲୋକେ ପ୍ରତ୍ୟହ ଫଳମୂଳ ଆଣିଦିଅନ୍ତି । ରାଜଦେବୀ ପାଇଁ ରାଜା ଜଣେ ପାତକ ନିୟୁତ କରି ଦେଇଅଛନ୍ତି । ବାବାଜୀ ଅଧିକ କଥା କହନ୍ତି ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ପରୁରରେ ଉତ୍ତର ନାହିଁ—କେବଳ ସ୍ମୃତିହାସ୍ୟ । ସେହି ହାସ୍ୟ ହିଁ ନାରବ ଉତ୍ତର । ହାତରେ ସବୁବେଳେ ଗୋଟାଏ ବଡ଼ ଚିଲମ୍ପ, ସେଥିରେ କଟା ଦୁରୁତା ପକାଇ ଧୂଆଁ ଟାଣନ୍ତି । ମୁଁ ଯାଇ ଦଣ୍ଡବତ କରି ଆଗରେ ବସିଲି । ଯାହା ପରୁରଲି, ଅତି ସ୍ପେଷରେ ତାହାର ଉତ୍ତର ପାଇଲି । ଧୂଆଁ ଟଣାର ବିରାମ ନାହିଁ । ଧୂଆଁ ଗୁମ୍ଫାକ ପେଟ ଭିତରକୁ ଯାଉଛି, କି ପାଟି, ନାକ ବାଟେ ବାହାର ଯାଉଛି ସେ ଆଡ଼କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ ନାହିଁ, ଯେପରିକି ଢେଉ ଚିତ୍ରାରେ ନିମଗ୍ନ ଅଛନ୍ତି । ବେଳେ ବେଳେ ମୁଖମଣ୍ଡଳରେ ଅନନ୍ଦର ପ୍ରସ୍ଥୁତା ଫୁଟି ଉଠୁଥାଏ, କେବେବା ଟିକିଏ ବିସ୍ମୟତାର ଜ୍ଵରା ପଡ଼ି ମୁହୂର୍ତ୍ତକେ ମିଳାଇ ଯାଉଥାଏ । ସାଧୁଟି ଭରୁକ ସାଧକ, ଏହା ତାଙ୍କ ମୁଖ ଦେଖିଲେ ବେଶ୍ ଜଣାଯାଏ । ଉତ୍ସବ ପ୍ରଭୃତିରେ ରାଜାଙ୍କ ଆହ୍ୱାନରେ ଗଡ଼କୁ ଆସନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଖର୍ଚ୍ଚ ସବାଣି ରାଜା କିଛି ଟଙ୍କା ଦେଲେ ସେ ଫେରିବା ବେଳେ ସିଂହଦ୍ୱାରରେ ଯାହାକୁ ଦେଖନ୍ତି ତାକୁ ଦେଇ ଚାଲିଯାଆନ୍ତି । ଦାନରେ ପାତ୍ରା ପାତ୍ର ଦେବ ନାହିଁ, ଯାହାକୁ ଆଗରେ ଦେଖନ୍ତି, ତା ହାତରେ ବଳେ ବଳେ ଗୁଞ୍ଜିଦେଇ ଶୀଘ୍ର ପଳାଇ ଯାଆନ୍ତି । ବାବାଜୀ ମୋର ହାତ ଧରି କେତେ ଦୁର୍ଗବେଶ ସ୍ଥାନକୁ ନେଇଗଲେ । ନୈସର୍ଗିକ ଗୁମ୍ଫା ଉପରେ ସେ ଗୋଟାଏ ବୃକ୍ଷିମ ପ୍ରଣୟ ଗୁମ୍ଫା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରୁଥିଲେ, ତାହା ମଧ୍ୟ ଦେଖିଲା । ପରୁର ବୁଝିଲି, ତାହା ଅଭ୍ୟାଗତମାନଙ୍କ ସବାଣି ହେଉଅଛି । ସେଠାକୁ ରାଜାରେ ବାଘ ଆସେ କି ନାହିଁ ପରୁରଲି, ବାବାଜୀ ଗୋଟାଏ ବୌଦ୍ଧବୋଲା ହସ ହସ କହିଲେ—ଆସେ ବାବା, ବସି ବସି ଚାଲିଯାଏ । ବାବାଜୀ ମୋତେ ମହାପୋଡ଼ା ଗୁମ୍ଫାଏ ଆଣିଦେଲେ, ମୁଁ ତାହା ଦେବ ପ୍ରସାଦ ଭୂଷି ପ୍ରହଣ କଲି । ସେଦିନ ବାବାଜୀଙ୍କ ପାଖରେ ରହି ନିର୍ବୋଳରେ କିଛି ପରୁରବ ବୋଲି ଭାବ ଲଜ୍ଜା ଥିଲା, କିନ୍ତୁ ଭୁରୁଭୁରୁଆ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ତାହା କବଳ ଦେଲେ ନାହିଁ । କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଘଣ୍ଟାଏ ଦୁଇ ଘଣ୍ଟା ବସି ରହିଲେ ବୋଧହୁଏ ସେଠାରେ ବାୟୁମଣ୍ଡଳ ଦୂଷିତ ହୋଇଗଲା ପରି ସେ ଭାବନ୍ତି । ସେଦିନର ଖରା ଖୁବ୍ ପ୍ରତୀତ, ଅନ୍ତତଃ ଖରାବେଳଟା ସେଠାରେ କଟାଇବାର ସୁଯୋଗ ବି ମୋତେ ଦେଲେ ନାହିଁ । ଆଗରୁ ଗୋଟାଏ ଲୋକକୁ ପଠାଇ

ଗଡ଼ରୁ ଝଟକା ଗାଡ଼ି ଅଣାଇଥିଲେ । ମୋତେ ଟାଣିଆଣି ବସାଇ ବସାବୁ ଦେଇଅସିଲେ । ବାବାଜୀଙ୍କଠାରୁ ଧର୍ମ ବିଷୟରେ ଦୁଇକଥା ଶୁଣିବାକୁ ମୋର ବଡ଼ ଆଗ୍ରହ ଥିଲା, ତାହା ହୋଇ ପାରିଲା ନାହିଁ । ମାତ୍ର ଉତ୍କଳସିତ ଆଗ୍ରହ ବାଧାବିଧି ମାନେନାହିଁ, ତହିଁ ପରଦିନ ମୁଁ କାହାକୁ ନ କହି ଏକଟିଆ ଗୁଲିଗଲି । ତେବେକେଲେ ସାଧୁପୁରୁଷ ଗୁମ୍ଫା ଭିତରେ ଯୋଗ ସାଧନରେ ନିଯୁକ୍ତ ଥିଲେ । ମୁଁ ସେଠାରେ ଅପେକ୍ଷା କରି ବସି ରହିଲି । ଏଣେ ମୋତେ ଖୋଜା ଲାଗିଥାଏ । ଗୋଟାଏ ଝଟକାରେ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ଏବଂ ସୋମନାଥ ଯାଇ ଗଡ଼ଯାକ ଖୋଜିସାରି ଶେଷରେ ଯାଇ ଗୁମ୍ଫାରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ଭାବିଲି—ଏ ଦୁଇଟା ଗ୍ରନ୍ଥ ମୋତେ କିଛି କରାଇ ଦେବେ ନାହିଁ । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ କହିଲେ—ତୁମ୍ଭେ ନ ଗଲେ ମୁଁ ଯିବି ନାହିଁ, ଝୁଆରେ ଉଦର ଦେବତା ଭାଗ ରୁଷ୍ଟ, ତୁମ୍ଭେ ଶୀଘ୍ର ଉଠିଅସ । କଅଣ କରିବି, ବିଫଳ ଅଣାଇ ଦେବନା ଦେଖି ଫେରି ଆସିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଲି ।

ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ରାଜାଙ୍କୁ କହି ଦର୍ଶନୀୟ ସ୍ଥାନ ଦେଖିବାର ସୁବିଧା କରିଦେଇଥିଲେ । ମୁଁ ଦୂରକୁ ଯାଇ ନାହିଁ, ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ କେତେକ ସ୍ଥାନ ବୁଲି ଦେଖିଛି । ଖେମଶ୍ରିର ବିଶେଷ ବିଶେଷ ସ୍ଥାନ ଦେଖି ସେ ସମ୍ପର୍କରେ ଖଣ୍ଡେ ପୁସ୍ତକ ଲେଖିବାପାଇଁ ରାଜା ମହୋଦୟ କହିବାରୁ ମୁଁ ସେହିଠାରେ ଥାଇ “ପ୍ରକୃତି ପେଟିକା” ନାମରେ ଖଣ୍ଡେ ପୁସ୍ତକ ଲେଖିଲି । ଉକ୍ତ ପୁସ୍ତକ ରାଜାଙ୍କ ପ୍ରେସ୍‌ରେ ଲଗା ହେଲା । ଉକ୍ତ ପୁସ୍ତକରେ ଖେମଶ୍ରିର ଅନେକ ବିଷୟ ଚିହ୍ନିତ ହୋଇଅଛି । ସେହିସବୁ କଥାର ପୁନରାବୃତ୍ତି ଏଠାରେ ଅନାବଶ୍ୟକ । ସେହି ସମୟରେ ପାରିଜାତଖେମଶ୍ରିର ଅପଣ୍ଡା ପଣ୍ଡା ଆସି ଗାଳମଣି ବାବୁଙ୍କ ବସାରେ ଥିଲେ । ଦୁହେଁ ଗୋଟାଏ ସଭା କରାଇ ମୋତେ ଗୋଟାଏ ରୌପ୍ୟ ପଦକ ଉପହାର ଦେଇଥିଲେ । ଅପଣ୍ଡା ବାବୁ ଜଣେ ସାହିତ୍ୟିକ, କବି ଏବଂ ଗ୍ରନ୍ଥକାର । ତାଙ୍କର କେତେ ଖଣ୍ଡ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଅଛି । ସ୍ୱୟଂ ବିନୋଦ ଶ୍ରୀଚନ୍ଦ୍ରପଣ୍ଡା ବଡ଼ ଖେମଶ୍ରିର ସବ୍‌ରେଜିଷ୍ଟ୍ରାର ଥିଲେ । ସେଠାରେ ସେ କେତେକ ଦେଶହିତକର ଅନୁଷ୍ଠାନର ମୂଳପତ୍ରନ କରିଥିଲେ । ମୋର ପଦକ ପ୍ରାପ୍ତି ଦିନ ଗୋଟାଏ ଭୋଜି ହୋଇଥିଲା । ଜଣେ କାଣ୍ଡିର-ବାସୀ ପାତକ ଖାଦ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଥିଲା । ସେ ଅନେକ ସାଟିଫିକେଟ ଦେଇ ଗୁଳିକା କରିବା ପାଇଁ ବଡ଼ ଖେମଶ୍ରି ଆସିଥିଲା । ତାକୁ ଦୈନିକ ଆଠଅଣା ଖର୍ଚ୍ଚ ଦିଆଯାଇ ରଖାଯାଇଥାଏ । ତାହାର ଗୁଣର ପରୀକ୍ଷା ହେଲାପରେ ତାକୁ ଗୁଳିକା ଦିଆଯିବାର ଆଶା ଦିଆଯାଇଥାଏ । ଦୁଇମାସ ଯାଏଁ ପରୀକ୍ଷାର ସୁଯୋଗ ଦିଆଯିଲା—ସେହିଦିନ ଦିଅଁଲା । ଲୋକଟି ପାକ ବିଦ୍ୟାରେ ଧୂରନ୍ଧର । ସାରୁ, ଚୋଣି, ଜଞ୍ଜି ପ୍ରଭୃତି ସାମାନ୍ୟ ପରିବାରରେ ଖୁବ୍ ଉପାଦେୟ ଖାଦ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଥିଲା । ବିଶେଷତଃ ସାରୁବର୍ଣ୍ଣର ସ୍ନାଦୁ ମୁଣ୍ଡପତ୍ତରେ ଗୋଟାଏ ଦାଗ ରଖିଯାଇଅଛି । ପାତକର ଗୁଣର ପରୀକ୍ଷା ହେଲା, ସେ ଶତକର ଶହେ ନମ୍ବର ରଖିବା ଭଲ ସୁଖ୍ୟାତି ଲାଭ କଲା । ସେ ମାସିକ ପନ୍ଦର ଟଙ୍କା ବେତନରେ ରାଜାଙ୍କର ପ୍ରବାସ ପାତକ ନିଯୁକ୍ତ ହେଲା । କାଣ୍ଡିର ପାତକର ରାଜଶା ଖୁବ୍ ସରସ, ମାତ୍ର ଦିଅ ଅଧିକ ଖର୍ଚ୍ଚ ହୁଏ । ବାଇଗଣର ଚୋପା ଛଡ଼ାଏ, ସେଥିରେ ସ୍ନାଦୁ ବୁଜି ହୁଏ ନାହିଁ—ତାହା ଗୋଟାଏ ପରିପାଟି । ଅନ୍ଧସର ଦ୍ରାଘ କାର୍ଯ୍ୟର ମାନ ବଡ଼େ । ଖାଲି ନିଶ୍ଚେଳ ପାଠ ଦିବା ନାହିଁ, ସେଥି ସଙ୍ଗରେ କିଛି ଶାଠର ବି ଦରକାର ହୁଏ ।

ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କ ବସାରେ “ନେହାତୁ” ନାମରେ ଗୋଟିଏ ତେଲଜାଣି ବୁଢ଼ୀ ବାସିପାରୁଟି କରେ । ତାହାର ରାଗ ଖାଇବାର ଶକ୍ତି ଅସାଧାରଣ । ତାକୁ ପଇସାଟିଏ ପୁରସ୍କାର ଦେଲେ ସେ ପଶେ ଲଙ୍କାମରତ ମୁକ୍ତିପରି ଚୋରାଇ ଖାଇଯାଏ । ତା’ର ପାକସ୍ଥଳୀକୁ ବୋଧହୁଏ ବିଧାତା ବରଫରେ ନିର୍ମାଣ କରିଅଛି । ଏତେ ରାଗ ଖାଇ ସୁଦ୍ଧା କୌଣସି ଅସୁସ୍ଥତା ବୋଧକରେ ନାହିଁ । ମୁଁ ଥରେ ସ୍ମୃତକ୍ଷରେ ଏହା ଦେଖି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଅଛି । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କ ବସାରେ ଜଣେ ବନ୍ଧୁ ପହଞ୍ଚିଲେ

ସେ କୋଟିକିଧୁ ପାଇଲୁ ପରି ମଣନ୍ତି । କିପରି ଅଣଷ୍ଟାଶ ବ୍ୟଞ୍ଜନରେ ତାକୁ ଖୁଅଇବେ, ଏହି ଚେଷ୍ଟାରେ ଲଗନ୍ତି । ବ୍ରଜ ବୋଲି ଜଣେ ପୁଞ୍ଜାସି ଆଏ । ଘଣ୍ଟାକ ମଧ୍ୟରେ ବାରଭଜା ତେର ପରଜା କରିଦେବା ପାଇଁ ତାକୁ ବରଦ୍ ଦୃଢ଼ । ସେ ବି ତହିଁକି ନାଗୁଜି ନୁହେଁ । ସବୁ ପରିବା ଗୋଟାଏ ହାଣ୍ଡିରେ ସିଝାଇ ଛକି ପକାଏ । ତାକୁ ମିଶାମିଶି କରି ପାଣସାତ ପ୍ରକାରରେ ବିଭକ୍ତ କରେ ଏବଂ ସୁଅକ୍ ସୁଅକ୍ ବୋଇ ନିଏ । ଗୁଣଦର୍ପଣର ଲେଖା ଏବଂ ପ୍ରୁଫ୍ ସଂଶୋଧନର ଭାରି ମୋଡେ ଦେଇ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନେ ଖାଦ୍ୟ ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ଲଗନ୍ତି । ପ୍ରଜାବନ୍ଧୁ ବନ୍ଦ ହେଲା ପରେ ସେ ବଡ଼ ଖେମଣ୍ଡିରୁ ପ୍ରକାଶିତ “ଗଙ୍ଗାମ ଗୁଣଦର୍ପଣ”ର ସମ୍ପାଦକ ହୋଇଥିଲେ । ସକାଳୁ ଉଠିଲା ବେଳକୁ ଠାକୁର ଭୋଗ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ । ଦେବାଳୟମାନଙ୍କରେ ଉତ୍କଳଭୋଗର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅଛି । ଦୁଧସର, ସଜ ଲହୁଣୀ କେତେ ସର ଭୋଗ ହୁଏ, ସେଥିରେ ନବାତ ବି ଆଏ । ନାନା ପ୍ରକାର ପିଠା, ପଣା, ଉପାଦେୟ ମିଷ୍ଟାନ୍ନ ଭୋଗ ହୁଏ । ଭୋଗ ଶେଷରେ ତାହା ବିନ୍ଦୁସ୍ ହୁଏ, ମାଝି ସାଧାରଣ ଲୋକେ ପାଆନ୍ତି ନାହିଁ । ରଜାଙ୍କର ଯାହାକୁ ବରଦ୍ ଡୋରଆଏ ତାକୁ ଦିଆଯାଏ ଏବଂ କ୍ଷମତାପଲ୍ଲ କର୍ମବୃତ୍ତମାନେ ଅଗରୁ ବରଦ୍ କରିଥାଆନ୍ତି—ସେମାନେ କିଛି ନଥାନ୍ତି । ସାଧାରଣ ଲୋକେ ସାଧାରଣ ପ୍ରସାଦ କିଣିବାକୁ ପାଆନ୍ତି । ରାଜା କୃପାମୟ ଗଜପତି ଦେବ ଧର୍ମସମ୍ବୟଣ, ଧର୍ମକାର୍ଯ୍ୟରେ ତାଙ୍କର ଅଧିକ ବ୍ୟୟ ହୁଏ । ରାଜା ଅତ୍ୟନ୍ତ ବଣାରିମାମୀ ଏବଂ ଅଲଙ୍କାର-ପ୍ରିୟ । ପ୍ରାଚୀନ ରାଜନୀତିର ଅଦର୍ଶ ତାଙ୍କଠାରେ ଥିଲା । ଜାତୀୟ ସାହିତ୍ୟର ଅଭିବୃଦ୍ଧି ସାଧନରେ ସେ ଯଥେଷ୍ଟ ମୁକ୍ତିହସ୍ତ ଥିଲେ ।

ବଡ଼ଖେମଣ୍ଡିକୁ ତେଲଙ୍ଗାମାନେ ପାଦା ଖେମଣ୍ଡି କହନ୍ତି । ପାଦା ଅର୍ଥାତ୍ ବଡ଼, ତାହା ତେଲଗୁ ଶବ୍ଦ । ଓଡ଼ିଆ ତେଲଗୁ ମିଶି ଅଭୁତ ଖେତଡ଼ି ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଅଛି । ରାଜଧାନୀ ଦିଗପହଣ୍ଡିକୁ ସେମାନେ ଦିଗପୁଡ଼ି କହନ୍ତି । ଅନେକ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦ ଏହିପରି ବିକୃତ ହୋଇଅଛି । ଗଡ଼ବାସୀମାନେ ବିଦେଶୀଙ୍କୁ ଭଲ ପାଆନ୍ତି ନାହିଁ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗଡ଼ରେ ଏହା ମୁଁ ଉଣାଅଧିକରେ ଦେଖିଅଛି । ଯୋଗ୍ୟତାହୀନ ଉଚ୍ଚ ଅକାଞ୍ଛା ପ୍ରାୟ କାହାରକୁ ଛଡ଼ିନାହିଁ । ବଡ଼ଖେମଣ୍ଡିରେ ଲାଲମଣି ବାବୁଙ୍କର ଗୁପ୍ତ ଏବଂ ପ୍ରକାଶ୍ୟ ଦ୍ରୋଣ କେତେ ଜଣ ଥିଲେ । ସେମାନେ ତାଙ୍କର ପାଳ ଦୋଷକଥା ରାଜାଙ୍କର କର୍ଣ୍ଣଗୋଚର କରି ଗୋଟାଏ ଅଭିଯୋଗ ଉତ୍ପତ୍ତି କଲେ, କିନ୍ତୁ ରାଜା ତାହା ଗ୍ରହଣ କଲେ ନାହିଁ । ଅଧିକନ୍ତୁ କହିଲେ—“ସେ ଜଣେ ଖ୍ୟାତନାମା ବିଶିଷ୍ଟ ଲୋକ, ତାଙ୍କର ଗୁଣ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ, ମାତ୍ର ତାଙ୍କର ଗୁପ୍ତ ଦୋଷ ବା ଛଦ୍ମ ଖୋଜିବା ବଡ଼ ଲଭୁତାର କଥା ।” ବାସ୍ତବରେ ସ୍ଵୟଂରେ ଟିକିଧର୍ମୀ ମନୁଷ୍ୟ ଅନେକ ଅଛନ୍ତି । ଟିକି ଗାଈରରେ ଲାଗିଥିବା ରକ୍ତ ଶୋଷଣ କରେ—ଦୁର୍ବ୍ୟ ଶୋଷଣ କରେ ନାହିଁ । ମନୁଷ୍ୟ ମାଝିର ଦୋଷ, ଗୁଣ ଉଭୟ ଅଛି । ଗୁଣଗ୍ରହଣ କରିବା ମନୁଷ୍ୟର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ, ମାତ୍ର ମାଝିପରି ବାଁ ଖୋଳି ଖାଇବା ବଡ଼ ଇଚ୍ଛାର ସ୍ଵଭାବ । ରାଜାଙ୍କର ବିଚାର ଠିକ୍ ହୋଇଅଛି, ନହେଲେ ବିଧାତା ତାଙ୍କୁ ରାଜା କରିଛନ୍ତି କାହିଁକି ? ସୁଧୁବା ବୋଲି ଯେଉଁ କଳାର ଶତ୍ରୁକ, ସେଥିରେ ଅପ୍ରାପ୍ତ କିଛି ନାହିଁ । ସେଠାରେ ସମଧର୍ମୀ ବି ସମଧର୍ମୀକୁ ନିନ୍ଦା କରେ—ଗୌର ବି ଗୌରକୁ ନିନ୍ଦା କରେ । ନିଜକୁ ଜନନେନ୍ଦ୍ରରେ ସାଧୁ ପ୍ରମାଣ କରିବା ସେମାନଙ୍କର ଅଭିପ୍ରେୟ ହୋଇପାରେ, ମାତ୍ର ସାଧୁ ଅସାଧୁ ବନ୍ଧ ହେବାର ସ୍ଥାନ ସୁଧୁବା ନୁହେଁ—ସେ ସ୍ଥାନ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର । ସେହି ମାମାସା ତୁଳାନ୍ତ ମାମାସା । କିଏ ସାଧୁ, କିଏ ଭେକଧାସି ତାହା ଜାଣିବା କଠିନ ନୁହେଁ । ଭେକଧାସିକୁ ଯେ ନିନ୍ଦା ବା ଦଣ୍ଡା କରେ, ସେହି ଏକା ଭେକଧାସି । ସାଧୁ ଛଦ୍ମାନ୍ତେଷୀ ହୋଇ ପାରେ ନାହିଁ ।

ଦିଗପଦ୍ମ ଗଡ଼ର ପ୍ରାକୃତିକ ଦୃଶ୍ୟ ଚିତ୍ରକର । ଉନିପାଖରେ ସର୍ବତମାଳା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପ୍ରାଚୀର ପ୍ରାୟ ଦଶାୟମାନ । ପୁର୍ବ କାଳରେ ବହୁଃଶବ୍ଦର ଅବସ୍ଥା ବ୍ୟର୍ଥ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଗୁଳାମାନେ କପର ନିରାସଦ ସ୍ଥାନ ବାହୁ ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମାଣ କରୁଥିଲେ, ଗଞ୍ଜାମର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗୁଳାମାନ ସେଥିର ମୁକ ସାକ୍ଷୀ । ବାସ୍ତବରେ ସେମାନଙ୍କର ସୁସ୍ଥ ବୁଦ୍ଧି ଏବଂ ଦୂରଦର୍ଶିତା ଅସାଧାରଣ କହିଲେ ରଙ୍ଗଦିଅ କଥା ହେବ ନାହିଁ । ପ୍ରତିଦିନ ଗୁରୁତା ବେଳେ ମୁଁ ଏବଂ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ସରରେଜିନ୍ଦ୍ରୀର ଅଫିସ୍ ଆଡ଼କୁ ବୁଲିବାକୁ ଯାଉଁ । ସେଠାରେ ଶ୍ରୀବତ୍ସ ବାବୁଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଗପସପ ହୁଏ । କେବେ କେବେ ଆମ ଯିବା ସୁବରୁ ସେ ଅସି ପଡ଼ୁଥିଲେ । ପ୍ରତ୍ୟହ ଗାଳମଣି ବାବୁ ଏବଂ ଶ୍ରୀବତ୍ସ ବାବୁ ସମ୍ବାର ବିଷୟ ନେଇ କଳି ଲଗନ୍ତି । ଗାଳମଣି ବାବୁ ସମ୍ବାରର ସପସ, ମାଝ ଉଚ୍ଚଟ ସମ୍ବାରକୁ ପ୍ରଶ୍ନ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ବାସ୍ତବରେ ଦେଶକାଳଯାତ୍ର ଗୁରୁ ସମ୍ବାର କରିବା ଉଚିତ । ଯଦ୍ବିଧେ ବହୁଲେକର ଆପଣ ସେ ରୂପ ସମ୍ବାର ଯେଉଁ ସାପେକ୍ଷ । ବହୁକାଳର ପ୍ରଚଳିତ ଧାରାକୁ ହଠାତ୍ ପରିବର୍ତ୍ତନ କଲେ ସେଠାରେ ସମ୍ବାର ସଫଳ ହୁଏ ନାହିଁ । କୌଣସି ସମ୍ବାର କରିବା ସୁବରୁ ସେ ସମ୍ବାର ଦେଶରେ ଉପେକ୍ଷକ କି ନାହିଁ—ଏହା ଭଲରୂପେ ଚିନ୍ତାକରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଦେବତାଗୁଡ଼ିକ କାଠ ପଥର, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଫୋପାଡ଼ି ଦିଅ, ଏହା କହିଲେ କେହି ମାନିବେ କି ? ଯାହା ବହୁକାଳର ବଜ୍ରମୂଳ ପ୍ରଥା, ତାକୁ ଉଠାଇବ କିଏ ? ତାହା ସୁଜା ଉଠାଇ ହେବ କି ? ପୁଣି କାଠ ପଥର ଗୁଡ଼ିକୁ ଫୋପାଡ଼ି ଦେଲେ ଧର୍ମର ଚିହ୍ନ ଅଛୁ କିଅଣ ରହିବ ? ମନୁଷ୍ୟ କାହାକୁ ଧର୍ମ ବୋଲି ଅଗ୍ରସ୍ଥ କରିବ ? ସମସ୍ତେ ତ ଉଚ୍ଚଶ୍ରୋତ୍ରୀ ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ବୁଝନ୍ତି, ସେମାନେ କଅଣ କରିବେ ? ଅଛୁ କାହାକୁ ଦେଖି ଧର୍ମ ଜାବନ ଗଠିତ ହୋଇ ଅସିବ । ନିଜକୁ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ କଲେ କିଛି ଉତ୍ତର ମିଳିବ କି ? କାଠ ପଥରରେ ଦେବତା ନାହିଁ, ଏ ଜ୍ଞାନ ହେଲା ବେଳକୁ କାଠ, ପଥର, ମାଟି ସବୁ ଦେବତାମୟ ହୋଇଯାଇଥିବେ । ଆଶୁ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଯାହା ଅସାର, ସବୁ ଦୃଷ୍ଟିରେ ତାହା ସାର । ଯାଉ ସେ କଥା, ଦୁଇ ଜଣଙ୍କର କଳି ବେଶ୍ କୌତୁକାବହ ହୁଏ—ତାହା ଉପଭୋଗ୍ୟ । ପଣ୍ଡିତ ପଣ୍ଡିତ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ କଳି ହୁଏ, ତାହାର ରସ ବଡ଼ ମଧୁର । ପୂର୍ଣ୍ଣ କଳି ସିନା ବିଷାକ୍ତ । ପଣ୍ଡିତ କଳିରେ ଶାସ୍ତ୍ର—ପୁରାଣ—ବାବ୍ୟ—ନାଟକ—ଯୁକ୍ତି—ତର୍କ ପ୍ରଭୃତିର ଶ୍ରାବ୍ୟ ହୁଏ—ପୂର୍ଣ୍ଣ କଳି ପରି ହିଅ, ମା, ଭଉଣୀ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ଶ୍ରାବ୍ୟ ବଡ଼ା ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଦିନେ ଦିନେ ବଗିଚା ଆଡ଼କୁ ବୁଲିବାକୁ ଯାଉଁ । ଗଡ଼ର ଅଳ୍ପ ଦୂରରେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଅମ୍ବ, ତେନ୍ତୁଳୀ ପ୍ରଭୃତି ଫଳବୃକ୍ଷର ବିସ୍ତୃତ ବଗିଚା ଅଛି । ସେଗୁଡ଼ିକ ଶୀତଳ ଛାୟାପ୍ରଦ, ଶାନ୍ତିପ୍ରଦ ଏବଂ ଶ୍ରାନ୍ତିହର । ଗଛଗୁଡ଼ିକ ଗଭୀର ଯୋଗୀ ପରି ଭଗବାନଙ୍କ ମହାପୁଜାରେ ନିୟନ୍ତ୍ର । ବେଳେ ବେଳେ ନାକକାନ ଛୁଇଁ ମୁଦ୍ରା ଭାଙ୍ଗି ଅଙ୍ଗନାସ କଲପର ପବନରେ ସଞ୍ଚାଳିତ ହେଉଅଛନ୍ତି । କେହି ପୁଷ୍ପାଞ୍ଜଳି ଦେଉଅଛନ୍ତି—କେହି ହର୍ଷର ଶବ୍ଦରେ ସ୍ତବପାଠ କରୁଅଛନ୍ତି—କେହି କରଯୋଡ଼ି ଦଣ୍ଡବତ କରୁଅଛନ୍ତି । ସମସ୍ତେ ସୁଜାରେ ନିମଗ୍ନ—ଭାବରେ ଭୋଲ—ଭକ୍ତିରେ ଜର୍ଜର । ସେ ମହାପୁଜାର ବିରାମ ନାହିଁ—ହରଦଣ୍ଡ ଲାଗିଅଛି । ପୁଣ୍ୟପ୍ରାଣ ପାଦପ ମଧ୍ୟରେ ଧନ୍ୟ । ସେ ଭଗବାନଙ୍କର ସୁଜା କରେ ଏବଂ ଜଗତର ସେବା କରେ । ଏହି ସୁଜା, ସେବା ପାଇଁ ତାହାର ଜନ୍ମ । ମନୁଷ୍ୟକୁ ଧର୍ମର ସକେତ—ସତ୍ୟପଥର ସକେତ ଉଦ୍ଭିଦ ଜଗତ୍ ଦେଖାଉଅଛି । ସେ ଶୁଦ୍ଧସକେତ ଯେ ବୁଝେ ସେ ଭାଗ୍ୟଧର । ବୃକ୍ଷମାନେ ପ୍ରାଣର ବାଣୀରେ ଉତ୍ତରକୁ ସୁଜା କରନ୍ତି । ପରବାଣୀ ନ ଧରି ନିଜର ପ୍ରାଣର ବାଣୀରେ ସୁଜା କଲେ ଚିତ୍ତ ପ୍ରସନ୍ନ ଏବଂ ପରିତୃପ୍ତ ହୁଏ । ଜଣେ ସ୍ତ୍ରୀ ଲୋକକୁ ସମସ୍ତେ ବାୟୁଣୀ ବୋଲି କହନ୍ତି । ସେ ଭୁଲସୀ ମୂଳରେ ପାଣି ଦେଇ ମନ୍ଦ ପଡ଼େ—“ହରଷ ମୁକୁତ ଦେଉଛୁ ପାଣି, ଦୋଷ କ୍ଷମାକର

କୁତୁସାଗ୍ରଣୀ ।” ତାହାର ଶାଶୁ କି ଗୋସାଇଁ ଶାଶୁ କାହାର ନାମ ହୁଲସା ଥିଲା, ସେଥିପାଇଁ ସେ ବୌରେଇ କୁତୁସା ବୋଲି କହେ । ହୁଲସା ଗଛକୁ ସେ ଇଚ୍ଛାଦେବତା ଜ୍ଞାନରେ ସୂକ୍ଷ୍ମ କରେ । ଅଜ୍ଞାନା ଅସିଦ୍ଧିତା, ମନ୍ଦ ଜାଣେ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଣର ବାଣୀରେ ଯେଉଁ ସରଳ, ବିଶ୍ୱାସପୂର୍ଣ୍ଣ ଆବେଦନ କରେ, ତାହା କ’ଣ ଈଶ୍ୱର ଗ୍ରହଣ କରିବେ ନାହିଁ ? ପ୍ରାଣର ଭାଷା ଈଶ୍ୱର ଶୁଣନ୍ତି, ବୃକ୍ଷମାନେ ସେହି ପ୍ରାଣର ଜୀବ ଭାଷାରେ ଭାବନାକୁ ଉପାସନା କରନ୍ତି ।

ବଡ଼ଖେମଣ୍ଡିରେ ମାସେକାଳ କଟିଗଲା । ମୁଁ ଅନେକ ଥର ବାହାରିଲି, ମାତ୍ର ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ କାହିଁଯିବ ବୋଲି କହୁ ଅଟକାଇ ରଖନ୍ତି । ଏହିପରି କେତେଟା କାଲି ଫେଲ ହେଲା ପରେ ଶେଷରେ ଯେଉଁ କାଲିଟା ଆସିଲା, ସେ ଶଙ୍ଖଚିଲ ମୁହଁ ଗୁଝି ଆସିଥିଲା, ତାହାର କପାଳରେ ରାଜକୀକା ଲେଖାଥିଲା । ତାହାର ଏକାଦଶ ବୃଦ୍ଧସ୍ତ୍ରୀ ହୋଇଥିଲା, କି ସେ କି କଠିନ ତପସ୍ୟା କରୁଥିଲା କେଜାଣି ସେହି କାଲିଟା ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କ ଅନୁଗ୍ରହରୁ ବଞ୍ଚିତ ହେଲା ନାହିଁ । ମୁଁ ଖଣ୍ଡେ ଗାଡ଼ିରେ ବସିଲି, ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ଶକ୍ତିକରେ ବସି ମୋତେ ବାଟେଇ ଦେବାକୁ ବାହାରିଲେ । ବାଟେଇ ଦେବାଟା ଗଛମୂଳ, ନଈକୂଳ ବା ଗ୍ରାମ ସୀମାଯାଏଁ ନୁହେଁ—ସୁଖାର୍ଦ୍ଧ ଖୋଳ ମାଇଲ ପଥ ବ୍ରହ୍ମପୁର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । ପାତକ ବ୍ରଜର ସାନ ଭାଇ ରାଜଦେବା ପାଇଁ ସଙ୍ଗରେ ଆସିଥିଲା । ମୁଁ ତାକୁ ଡାକି ଶଗଡ଼ରେ ବସାଇଲି, ସେହିଠାରୁ ସେ ଜ୍ୟାମିତିର ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଗଣି ପାରିଗଲା । ମୋ ଗାଡ଼ିଖଣ୍ଡ ସୁବିର ଏବ ଖଞ୍ଜ । ତାହାର ଗୋଟାଏ ଗୋଡ଼ରେ ବାଉଁଶ ଫାଳିଆରେ ବେଶେକ ବନ୍ଧା ହୋଇଥାଏ । ସେ ଯେବତ ରାତିଶି ଛଡ଼ି ଝୁଲୁଥିଲା ନିଶାଖୋର ପରି ଗୁଲିଥାଏ । ଗୀତ ଗାଉଥାଏ କି ବାଦୁକି କାନ୍ଦୁଥାଏ, ତାହା ସେ ଦିନରୁକି କରୁଛନ୍ତି ସେହି ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ଜାଣନ୍ତି । ଅଳ୍ପଧୂଆଁ ଗୁଡ଼ର ପାଠ ପଢ଼ ସେ କମଠ ଗଛରେ ତିପେଇ ତିପେଇ ଗୁଲିଥାଏ ବୋଲି ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ତାହାର ନାମ ଦେଇଥାନ୍ତି ଗୁଡ଼ସ୍ ଟ୍ରେନ୍ । ତାଙ୍କ ଶଗଡ଼ଖଣ୍ଡ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଗଞ୍ଜଳ, ସେ ପାସେଞ୍ଜର, ମୋ ରଥ ଶକ୍ତିକର ବୃକ୍ଷଭନନନହଳକ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ପୀଡ଼ିତ ନୁହନ୍ତି, ଦେବେ ବଳିଷ୍ଠ ବୋଲି କହିଲେ ସେମାନେ ଅଭିଶାପ ଦେଇପାରନ୍ତି କିମ୍ବା ସିଙ୍ଗଲ କୋର୍ଟରେ ମାନଦ୍ୱାରାର ଖେସାରିତ ଦାବି କରପାରନ୍ତି । ମୋ ରଥ ଶକ୍ତି ଦଦାସ, ସୁବରୁ ସେଥିର ଅଭାସ ଦେଇଅଛି । ତାହାର ଅବସ୍ଥା ଦେଖି ବ୍ରଜର ସେହି ଭାଇଟିର କୌତୁକ ଏବ ପରହାସର ସୀମା ରହିଲା ନାହିଁ, ତାଳମାର ହସିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଶଗଡ଼ିଆ କହି କହୁ ନ ଥାଏ । ଶଗଡ଼ିଆଟିର ନାମ ଅଗାଧୁଆ । ଏପରି ସୁତୁରା ନାମ ଯେ ବାଞ୍ଛ ବାଞ୍ଛ ଦେଇଥିଲା, ସେ ଖୁବ୍ ଭବିଷ୍ୟତଦର୍ଶୀ—ବୋଧହୁଏ ଯୋଗୀ ଭାଷି ହୋଇଥିବ । ଅଗାଧୁଆର ଦେହଯାକ ହାଉଥା ଯାଦୁରେ ଅଳଙ୍କୃତ, ସୁତରାଁ ପାଣ୍ଡୁର । ସେହି ହେତୁରୁ ସେ ଗାଧୋଇଲେ ବି ଅଗାଧୁଆ ପରି ଦଶେ—ନାମକୁ ତାହାର ରୂପ ଖାପ ଖାଇଯାଏ ।

ବ୍ରଜ ଭାଇ କହିଲା—“ହରରେ ଅଗାଧୁଆ, ଏ ଶଗଡ଼ ଖଣ୍ଡ ଦାନରେ ଦେଇପକା ।” ଥରେ ଅଧେ ନୁହେଁ—ଏକାଧିକ ଥର ଏହିପରି କହିଲା । ଶଗଡ଼ିଆ ଅତି ସହ ପାରିଲା ନାହିଁ, କୋଧରେ ଦୁର୍ବାସାଙ୍କ ଠାରୁ ବଳିପଡ଼ି କହିଲା—“ତୋର ବେଉଁ ପୁରୁଷରେ କିଏ ଶଗଡ଼ ଚଢ଼ି-ଥିଲା ରେ ମାଗିଣିଆ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଟୋକା । ତୁ ଏଡ଼େ ଅଶୁଭ କଥା କହିଲା, ବାବୁ ଡାକି ଶଗଡ଼ରେ ବସାଇବାକୁ ତୋର ମଗଜଟା ବଢ଼ିଗଲା ପରି ।” ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅପ୍ରତିଭ ହୋଇ ସେ ଭାବ ତାଙ୍କିବା ପାଇଁ ମୁହଁଟାଣ ଦେଖାଇ କହିଲା—“ହରକ ରେ ନିରାଶିଆ, ଭୟା, ଅଲ୍ଲାଭାଷିଆ ତେଲ ଚିକଟା, ତୋର ଅଖି ଉପରକୁ ଉଠିଗଲା କି ?” ଶଗଡ଼ିଆ ସେହିଠୁ ଦ୍ୱି-ଅସନ୍ନ ଭାଷା ଧରିଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣ ପ୍ରତିଅସ୍ତ୍ର ବଳ, ମାତ୍ର କଳହରଥୀ ଶଗଡ଼ିଆର ଅସ୍ତ୍ର ଭୂଳନାରେ ତାହା କହି ନୁହେଁ । ଶେଷକୁ ମଞ୍ଜୁପୁରର ଉପକମ ହେଲା । ସେ ଯୁକ୍ତ ଦେଖିବାକୁ ମୋର ସାହସ ବୁଲାଇଲା ନାହିଁ । ମୁଁ ଶଗଡ଼ିଆକୁ ବୁଝାଇ

କହୁ ଅଣ୍ଟା କଲି । ସେ କହୁଲା, ଗୁଣ୍ଡୁଣିଆ ଟୋକା ଶଗଡ଼ରୁ ଓଢ଼ାଇଗଲେ ମୁଁ ଶଗଡ଼ ବାହାରି । ଏହା ଶୁଣି ମୁଁ କହି ନକହୁଣୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶଗଡ଼ରୁ ଓଢ଼ାଇ ଗଲା । ପରିହାସର ଉପସ୍ଥଳ ସୁରସାର ହାତେ ହାତେ ପାଇଲା । ସେହଠାରୁ ବ୍ରହ୍ମପୁର ଯାଏ ସେ ଚାଲିକରି ଗଲା । ମାଇସେ ଛଟା ମେଲନ୍ତି—“ଯେସାକୁ ତେସା, ଅଣାଡ଼ୁଆକୁ କହୁଣୀ ପସା ।”

ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ଆଗ ଗାଡ଼ିରେ ଆଇ କଲହ ପୁରୁଣ ଶୁଣୁଥିଲେ । ତାହା ହଠାତ୍ ବନ୍ଦ ହୋଇଯିବାର ଦେଖି କହୁଲେ—ରସଭଙ୍ଗ ହୋଇଗଲା । ମୁଁ କହୁଲି—ରସ ଭାଙ୍ଗିଯାଏ ନାହିଁ, ଶୁଣିଯାଏ, କେଉଁଠି ବା ନିଗିଡ଼ିଯାଏ । ପଣ୍ଡିତମାନେ ରସର ସୃଷ୍ଟି, ଇଚ୍ଛାକଲେ ନବରସ ସୃଷ୍ଟି କରିପାରନ୍ତି । ଏହୁପରି ହାସ୍ୟ କୌତୁକରେ କାଟ ସରି ଆସିଲା । ଠିକ୍ ସନ୍ଧ୍ୟାବେଳେ ବ୍ରହ୍ମପୁରରେ ପହଞ୍ଚିଲୁଁ । କଟକେମଣ୍ଡି ବଙ୍ଗଳାକୁ ଯାଉଁ ଯାଉଁ ବାଟରେ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କର ଶଗଡ଼ ଲେଉଟି ପଡ଼ିଲା, ସେ ତଳେ ପଡ଼ିଗଲେ, କିନ୍ତୁ ସୌଭାଗ୍ୟବଶତଃ କିଛି ଆଘାତ ଲାଗି ନଥିଲା । ବଙ୍ଗଳାରେ ରଜାବତ୍ତା ହେଲା । ଶିଅପିଅ ଶେଷ ହେଲା । ଗୋଟାଏ ସଠକାରେ ବସି ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ, ମୁଁ ଏବଂ ସୋମନାଥ ରେଲ ଷ୍ଟେସନକୁ ଆସିଲୁ । ସୋମନାଥ ଭଦ୍ରଖକୁ ଟିକଟ କାଟି ଆଣିଲା । ସମସ୍ତେ ଯାଇ ରେଲରେ ବସିଲୁ । ରେଲ ଛାଡ଼ିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନେ ବସି କଥାବାର୍ତ୍ତା କହୁଥିଲେ । ଶେଷ ଘଣ୍ଟା ବାଜିଲା, ସେ ବିଦାୟ ନେଇ ଓଢ଼ାଇ ଗଲେ । ମୁଁ ଏବଂ ସୋମନାଥ ଭଦ୍ରଖ ଆସିଲୁଁ ।

ଯଥାସ୍ଥାନରେ ଲେଖିବାକୁ ଭୁଲିଯାଇଛି—ମୟୂରଭଞ୍ଜରୁ ଆସିବାବେଳେ ଘୋର ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ । କେତେଦିନ ଟଙ୍କାରେ ଗୁରୁସେର ଗୁରୁଲ ହୋଇଗଲା । ରେଙ୍ଗୁନୁରୁ ଗୁରୁଲ, ଖୁଦ ଆସିବାରୁ ଟଙ୍କାରେ ଗୁରୁଲ ଛଅ ସେର ଏବଂ ଖୁଦ ସାତ ସେର ଦରରେ ବିକି ହେଲା । ଗୁରୁଲ ଖୁବ୍ ଧୋବ ଫରଫର କିନ୍ତୁ ମୋଟା । କଲରେ ଛଟା ହୋଇଥିବାରୁ ଧୋବଲା ଦିଶୁଥାଏ । କାଟ ନିବାରଣ ପାଇଁ ଗୁରୁଲରେ ତୁନ ବୋଲା ହୋଇଥାଏ । ତାହା ଖାଇ ଲେକେ ଉଦର ଭୋଗରେ ଆକାନ୍ତ ହେଲେ । ଅରୁଆ ଗୁରୁଲ ଗୁଣ୍ଡୁ ହୁଏ ନାହିଁ—ଯାଉ ହୋଇଯାଏ । କେତେ ସାହେବ ଗୁଣ୍ଡୁବାର କେତେ କୌଶଳ ବାହାର କଲେ, ତାହାସବୁ ଖବର କାଗଜରେ ବାହାରିଲା । କିଏ କହୁଲା—ପାଣି ଟକ ଟକ ହୋଇ ଫୁଟିଲେ ଗୁରୁଲ ପକାଇ ଦେଇ ହାଣ୍ଡି ଓଢ଼ାଇ ଆଣିବ, କିଛିକ୍ଷଣ ପରେ ପେଜ ଗାଈ ପକାଇଲେ ଭାତ ମୁଦା ନ ଧରି ଗୋଟି ଗୋଟି ହେବ । କିଏ କହୁଲା—ଭାତ ଫୁଟିଲା ସଖି ଗାଈ ପକାଇ କିଛିକ୍ଷଣ ଅତକା ରଖିଲେ ଚାଟ ମଇଁଠା ଭାତ ଗୋଟି ଗୋଟି ହେବ । ଏହୁପରି କେତେ ଲୋକ କେତେ ବାଗ ବତାଇଲେ । ପାଣ, ହାଡ଼ି ପ୍ରଭୃତି ଲତର ଲେକେ ଗୁରୁଲ ପରିବର୍ତ୍ତିରେ ଖୁଦ କିଣି ଯାଉ କରି ଖାଇଲେ । ଭାତ ପଖାଳିଲା ପରି ଯାଉରେ ପାଣି ମିଶାଇ ଦିଅନ୍ତି । ତାହା ବହୁଳ ତୋରୁଣି ପରି ହୋଇଯାଏ । ତାହାକୁ ପିଇ ଯୁଧା ନିବାରଣ କରନ୍ତି । ବଣସାରୁ, ବଣର୍ତ୍ତଳ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଲା ନାହିଁ । ସାରୁପତ ସିଂହାଇ ଖାଇ ଲେକେ ଭୋଗଗ୍ରସ୍ତ ହେଲେ । ଭିକାରୀମାନେ ପେଜ ମାଗି ବୁଲିଲେ । ଯାହା ହାତେ ଦେଖିଲେ ପଞ୍ଜା ପଞ୍ଜା ହୋଇ ବସି ପେଜ ମନ୍ଦାକ ପାଇଁ ଚିତ୍କାର ଛାଡ଼ୁ ଆଆନ୍ତି । ଭିକାରୀ ଗହଳରେ ଦାଣ୍ଡ ଫାଟିଯାଉଥାଏ । ସମସ୍ତଙ୍କ ହାତରେ ଗୋଟାଏ ଗୋଟାଏ ହାଣ୍ଡି । ସେମାନେ ଭାତ ମାଗିବାକୁ ଦୁଃସାହସ କରନ୍ତି ନାହିଁ, କିଏ ବା ଭାତ ଦେବ ଯେ ମାଗିବେ, ଖାଇ ପେଜ ମନ୍ଦାକ ପାଇଁ ବାଇ ବାହୁଲ ପରିବୁଲୁଥାଆନ୍ତି । ପ୍ରେତୁଣୀ ଯୋଗିନୀଙ୍କ ବଶଧର ପରି ସମସ୍ତେ ଅସ୍ଥିକଙ୍କାଳସାର । ଗୁଲିବାକୁ ବଳ ନାହିଁ—ଖଣ୍ଡେ ବାଟଯାଇ ବସି ପଡ଼ନ୍ତି, କେହି ବା ଶୋଇପଡ଼େ । ଛୋଟ ଛୋଟ ପିଲାଙ୍କର ଆକାର ପ୍ରକାର ଏବଂ ରକ୍ତସ୍ନାନ ଶୁଷ୍କ ମୁଖ ଦେଖିଲେ ହୃଦୟ ଫାଟିଯାଏ । ଯାତଲୀ ବୋଲା ଘନ ଦୃଷ୍ଟି ଦର୍ଶକର ନେତ୍ର

ଅଶ୍ରୁପିଣ୍ଡ କରିଦିଏ । ଗର୍ଭସ୍ତମେଷୁ ପ୍ରଥମରେ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ନାହିଁ । ପତ୍ନୀକାମାନ ଏକସ୍ତରରେ କରୁଣ ଚିତ୍କାର କରି କମ୍ପାଇ ଦେଲେ । କିଏ କେଉଁଠି କଞ୍ଚାସାରୁ ପତ୍ନୀ ଖାଇ ମଇ—କିଏ ଅଶାଦ୍ୟ ଫଳମୂଳ ଖାଇ ମଇ, ତାହାସବୁ ପ୍ରକାଶ କଲେ । ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ପୀଡ଼ିତ ନରନାରୀ ବାଳକ ବାଳିକାମାନଙ୍କର ମୁମୁର୍ଷୁ ଛବି ପତ୍ନୀକାରେ ଉଠାଇ ଦେଖାଇଲେ । ସତ୍ତ୍ୱସମିତି ଦ୍ରାଘ ନାନାସ୍ଥାନରୁ ଗର୍ଭସ୍ତମେଷୁଙ୍କୁ ଆବେଦନ ପଠାଗଲା । କାଉରୁଥିଲରେ ମଧ୍ୟ ଆନ୍ଦୋଳନ ଲାଗିଲା । ଦେଶ ବିଦେଶରୁ ସହାନ୍ତରୁତର କରୁଣ ହାହାକାର ଉଠିଲା ! ତେତେବେଳେ ଯାଇ ସର୍କାର ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ଘୋଷଣା କଲେ । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଗୁରୁଲ ବଣ୍ଟା ହେଲା—ଦୁଃଖୀ କାଳୀଳଙ୍କ ପାଇଁ ଅଳ୍ପଦିନ ଦିଆଗଲା—କୃଷକମାନଙ୍କୁ ତମାବ ଦିଆଗଲା । ଯେଉଁମାନଙ୍କର ଧାନ ଅମାର ଥିଲା, ସେମାନେ ମହଙ୍ଗା ଦରରେ ବିକି ଯସ୍ତ ପାରିଟି ଗଲେ । ପଛକୁ ସର୍କାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କଲେ—ଯାହାକର ଅଧିକ ଧାନ ଅଛି, ସେମାନେ ନିଜର ଆବଶ୍ୟକ ମୁତାବକ ରଖି ଅବଶିଷ୍ଟ ପ୍ରଚଳିତ ଭିତ୍ତିରେ ବିକ୍ରୟ କରିଦେବେ । ସର୍କାରୀ କର୍ମଚାରୀମାନେ ଘର ଘର ବୁଲି ସେହିପରି ବ୍ୟବସ୍ଥା କଲେ । ବିଦେଶରୁ ଧନାଧୀନମାନେ ସାହାଯ୍ୟ ପଠାଇଲେ । କେତେ ମାସ ପରେ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ଟିକିଏ ଶାନ୍ତ ହୋଇ ଆସିଲା । ୧୮୭୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନ-ଅଙ୍କ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ପରେ ମୋର ଜନ୍ମ । ସୁତରାଂ ସେ ସମୟର ବିକୃତ ଦୃଶ୍ୟ ମୁଁ ଦେଖି ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଇତିହାସରେ ସେହି ଲେମ୍ବୁଦର୍ଶଣ ଘଟଣାର ବିବରଣ ପାଠ କରି ଅତି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ମଣୁଥିଲି । ଏବେ ଦେହକେ ସେହିପରି ଭୀଷଣ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷା ଭୋଗ କରି ତତ୍ତ୍ୱ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବିବାଦ ମେଣ୍ଟାଇଲି । ଗୁରୁଆଡ଼େ ଗୋଟାଏ ହୃଦୟକ୍ଷୀ କରୁଣ ହାହାକାର ଉଠି ବୁଲୁଥାଏ । ପୃଥ୍ବୀରୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଗଲା ପ୍ରାୟ ବୋଧ ହେଉଥାଏ । ଛାମ ଗୁଡ଼ାକ ମହାଶ୍ୱଶନ ପରି ଖାଁ ଖାଁ ଡାକୁଥାଏ । କି ଗୋଟାଏ ଉନ୍ନତ ବିଶ୍ୱାସିତା ପଛେ ପଛେ ଧାରିଲା ପରି ଜଣାଯାଉଥାଏ । ସତେ ଯେପରି ଭୀଷଣ ଅଗ୍ନିକୁଣ୍ଡ ଜଳିଉଠି ମାଡ଼ି ଆସୁଅଛି—ଆକାଶରୁ ଅଗ୍ନିକୁଣ୍ଡ ହେଉଅଛି । ଏହିପରି ଗୋଟାଏ ଅଶଙ୍କା ହୃଦୟରେ ତାଣ୍ଡବ ନୃତ୍ୟ ଲଗାଇ ଦେଇଥାଏ ।

ଧରାକୋଟରୁ ଆସି ଘରେ ରହିଲି । ଘରପାଖରେ ଟିକିଏ ଲେଖା ଲେଖିର ସୁବିଧା ହେଲା । ମାର୍କଣ୍ଡ ଉନ୍ନତ ପରି କାହିଁରୁ ପୃଷ୍ଠେ କାହିଁରୁ ଦୁଇପୃଷ୍ଠା ଏହିପରି କେତେଗଣ୍ୟ ପୁସ୍ତକ ଲେଖା ଗୁଲିଲା, ମାତ୍ର ଉପାର୍ଜନ ଶୂନ୍ୟ ହୋଇ ବସି ରହିବାକୁ ତଳିବା ପକ୍ଷରେ ବଡ଼ କଷ୍ଟ ହେଲା । ଉପେନ୍ଦ୍ର କେତେ କିପରି ନିର୍ବାହ କରିବ ଏହି ଚିନ୍ତା ମୋତେ ବିକ୍ରାନ୍ତ କରି ପକାଇଲା । ଅଭବ ଶେଷ ସୀମାକୁ ଉଠିଲା, ମାତ୍ର ଭଗବାନଙ୍କ କୃପାରୁ କେବେ ଉପବାସ କ୍ଳେଶ ସହିବାକୁ ପଡ଼ିନାହିଁ—ଶାଗଭଜରେ ଦିନ କଟି ଯାଇଅଛି । ମୋ ଜୀବନରେ ଧାର ଉଧାର ପାଇଁ ମୁଁ କେବେ କାହାର ହାରସ୍ତ ହୋଇନାହିଁ, ଯେତେବେଳେ ଅଟା ତେତିକ ପିଠାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରି ସଂସାର ତଳାଇ ନେଇଅଛି । ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଗୌରୀଶଙ୍କର ବାବୁ ମୋର ଉପସ୍ଥିତ ଅବସ୍ଥା କିପରି କାହାଠାରୁ ଶୁଣି ଶୀଘ୍ର ବଚକ ଯାଇ ତାଙ୍କୁ ଦେଖା କରିବା ପାଇଁ ମୋତେ ପତ୍ର ଲେଖିଲେ । ମୁଁ ସୋମନାଥକୁ ନେଇ ବଚକ ଗଲି । ଗୌରୀଶଙ୍କର ବାବୁ କହିଲେ—“ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ପାଇଁ ଜଣେ ଅଧିକା ସମାଦକ ଦରକାର । ତାଙ୍କୁ ଅଧିକାଂଶ ସମୟରେ ମୋଫସଲ ଯିବାକୁ ହେବ, ସେଥିପାଇଁ ସେ ଗନ୍ତବର୍ତ୍ତ ପାଇବେ । ଗୌରୀସିଂହ ଠାରେ କିଛି ବିଶେଷ ଘଟଣା ଘଟିଲେ ସେଠାକୁ ଯାଇ ସଠିକ୍ ବୁଝିବୁ ବୁଝି ପତ୍ନୀକାରେ ଲେଖିବେ । ଆପଣ ତାହା କରୁ ଯାଉବେ କି ?” ମୁଁ କହିଲି—“ମୋର ଶରୀରର ଅବସ୍ଥା ଯେପରି ସେଥିରେ ମୁଁ ଅଧିକ ବୁଲୁଥିଲି କରି ପାରବ ନାହିଁ ।” ତତ୍ତ୍ୱ ସେ କିଛିକ୍ଷଣ ଭାବି କହିଲେ—“ତେବେ ଆପଣ ପ୍ରାଚୀନ କାବ୍ୟର ଟୀକା କରନ୍ତୁ । ପ୍ରଥମେ ‘ସୁଭଦ୍ରା ପରଶୟ’—ର ଟୀକା ଲେଖନ୍ତୁ, ପରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୁସ୍ତକ ଦିଅଯିବ । ସେଥିପାଇଁ ଆପଣ ଉଚିତ ପାରଶ୍ରମିକ

ପାଇବେ ।” ମୂଳ ଛନ୍ଦଟା ଟୀକା କରିବାକୁ କହିଲେ, ମୁଁ ସେହୁଠାରେ ଟୀକା ଲେଖି ତାଙ୍କୁ ଦେଖାଇଲି । ସେ ଦେଖି ଖୁବ୍ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହେଲେ ଏବଂ କହିଲେ—ଅପଣ ପୁସ୍ତକ ନେଇଯାଇ ଘର ପାଖରେ ରହି ଲେଖନ୍ତୁ, ସେଠାରେ ସୁବିଧା ହେବ । ଟୀକା କରିବା ସକାଶ ଅଉ ପେର୍ଟି ପୁସ୍ତକର ସାହାଯ୍ୟ ଦରକାର, ତାହା ବି ନେଇ ଯାଉନ୍ତୁ । ଟୀକା ଲେଖିପାରି ପଠାଇଦେଲେ ପାରିଶ୍ରମିକ ପଠାଇ ଦିଅଯିବ ଏବଂ ଅନ୍ୟପୁସ୍ତକ ଟୀକା କରିବାକୁ ଦିଅଯିବ । ଏହା କହି ମୋର ଯାତାୟାତ ଖର୍ଚ୍ଚ ଦଶ ଟଙ୍କା, ଟୀକାପାଇଁ ଅନ୍ତ୍ରୀମ ଦଶ ଟଙ୍କା ଦେଲେ । ମୋର ଶତଦଳ ବିକ୍ରି ବାବଦ ତେର ଟଙ୍କା ଜମା ଥିଲା, ତାହା ମଧ୍ୟ ଦେଲେ । ମୁଁ ସୁଦ୍ଦା ପରିଶ୍ରମ ଏବଂ ଭଞ୍ଜକର ଗୀତାରିଧାନ ଘେନି ତାଙ୍କଠାରୁ ବିଦାୟ ନେଇ ଆସିଲି । ଆସିବାବେଳେ ଉତ୍ସାହ ଦେଇ କହିଲେ—ଅପଣଙ୍କ ରଚିତ ପୁସ୍ତକମାନ ଏହିଠାରେ ଛପାଇଲେ ମୁଁ ଅଳ୍ପ ଖର୍ଚ୍ଚରେ ଛପାଇ ଦେବି ଏବଂ ବିକ୍ରୟର ବ୍ୟବସ୍ଥା ମଧ୍ୟ କରିଯିବି । ଆସୁଁ ଆସୁଁ ବାଟରେ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବୁଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଦେଖାହେଲା । ସେ କହିଲେ ମୁଁ ଅଜି ଆପଣଙ୍କୁ ଚିଠି ଲେଖି-ଆଅନ୍ତି । କାଲି ରମ୍ଭା ଜୟକୁଷ୍ମ ଚମାଉ ପଞ୍ଜନାୟକ ମୋତେ ଲେଖିଥିଲେ, ଅପଣ କେଉଁଠାରେ ଅଛନ୍ତି ସେ ଜାଣିପାରୁ ନାହାନ୍ତି । ଶୀଘ୍ର ଆପଣଙ୍କୁ ରମ୍ଭା ପଠାଇଦେବା ସକାଶ ସେ ମୋତେ ବିଶେଷ ଅନୁରୋଧ କରୁଅଛନ୍ତି, ମାତ୍ର କାହିଁକି ଜାଣିନାହାନ୍ତି, କିଛି ଲେଖି ନାହାନ୍ତି । ଆପଣ ଏହିଠାରୁ ଆଜି ରେଳରେ ରମ୍ଭା ଯାଉନ୍ତୁ । ମୁଁ ତାଙ୍କ ପ୍ରସ୍ତାବରେ ସ୍ୱୀକୃତି ଜଣାଇ ତାଙ୍କଠାରୁ ବିଦାୟ ନେଇ ଆସିଲି । ଅଉ ଭଦ୍ରଙ୍ଗ ନ ଆସି କଟକରୁ ପରଶ ଟଙ୍କା ଘରକୁ ମଣିଅର୍ଡର କରିଦେଲି ଏବଂ ସେହୁଦିନ ରାତି ମେଲରେ ରମ୍ଭା ବାହାରି ଗଲା । ସୋମନାଥ ନଗରେ ମୁଁ ଅତଳ, ସୁତରାଂ ସେ ସୁଦ୍ଧା ସଙ୍ଗରେ ଗଲା । ତହିଁ ପରଦିନ ଦଶଟା ବେଳେ ରମ୍ଭା ଷ୍ଟେସନରେ ଓଢ଼ାଇ ନିକଟସ୍ଥ ଖଲିକୋଟ ବଙ୍ଗଳାକୁ ଗଲା ।

ବଙ୍ଗଳା ପାଇବ ଗଦା ଠିକ୍ ପଛେ ପଛେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଗଲା । ଗଦା ଜାଲରେ ବାରିବ, ସୁତରାଂ ଧୂଉଁ—ମାତ୍ର ଶଠ ନୁହେଁ । ଭଣ୍ଡାର ଜାତି ସ୍ୱଭାବତଃ ଚଢ଼ର, ଶ୍ରୀମାନ୍ ଗଦା ସେହୁ ଜାଗାୟୁ ଗୁଣର ଉପଯୁକ୍ତ ଦାୟାଦ । ଗଦା ମୋର ଅନେକ ଦିନର ପରିଚିତ । କାହିଁକି ତାହା ସେହୁ ଜାଣେ—ସେ ମୋ ପାଖରେ ବଡ଼ ବୃତ୍ତକ । କେତେଥର ମୋ ପାଖରୁ ସେ କିଛି କିଛି ପୁରସ୍କାର ପାଇଅଛି । ମାତ୍ର ତାହାର ବୃତ୍ତକତା ଭୁଲନାରେ ମୋର ଦାନ କିଛି ନୁହେଁ । ମୋର ଯେପରି ବୁବେର ଅବସ୍ଥା, ମୁଁ ସେହୁପରି ଦାତାସୟ । ଗଦା ମୋଠାରୁ ଦୁଇଅଶୀରୁ ଅଧିକ କେଉଁଥର ପାଇନାହିଁ—ଏହା ମୋର ଖୁବ୍ ସ୍ମରଣ ଅଛି । କେତେକରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ଏବଂ ବୃତ୍ତକ । ସେହୁ ଶ୍ରେଣୀୟ ଲୋକେ ପରସାଠାରୁ ସ୍ନେହର ମୁଲ ଅଧିକ ଜ୍ଞାନ କରନ୍ତି ଏବଂ ବିଭିନ୍ନ ସହାୟତାକୁ ସିକ୍ସ ମଣ୍ଡଳ । ତାଙ୍କ ହୃଦୟ ଅତି ସରଳ ଏବଂ ମଧୁର । କାହାର ସାମାନ୍ୟ ଉପକାର ସୁଦ୍ଧା ସେ ଭୁଲି ଯାଆନ୍ତି ନାହିଁ । ସେହୁ ଶ୍ରେଣୀୟ ଲୋକଙ୍କର ହୃଦୟ ଆ—ସେ ହୃଦୟ ମଧ୍ୟରେ ମଧୁ ଆଏ । ଗଦା ଗୋଟାଏ ଦହାତିଆ ଦଣ୍ଡବତ ପକାଇ କହିଲେ—“ବାବୁ, ମୁଁ ଭିନିଦିନ ହେଲା ପ୍ରତି ଗାଡ଼ିରେ ଅପଣଙ୍କୁ ଭଲସ କରୁଛି । ଚମାଉ ପଞ୍ଜନାୟକ କହିଛନ୍ତି—ତୁ ଦୁଇଅର୍ଡର ଗାଡ଼ି ଦେଖୁଥିବୁ, ଦେଖିଲେ ତାଙ୍କୁ ରମ୍ଭା ବଙ୍ଗଳାକୁ ଘେନି ଆସିବୁ । ଜଳଖିଆ ଖୁଆଇ ଶିଙ୍ଗି କର ନେଇଯିବାକୁ ଖର୍ଚ୍ଚ ମଧ୍ୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି ।” କାହିଁକି ଏ କରୁଣ ଭଲସ୍ ରୁପି ପାରିଲି ନାହିଁ, ଗଦା ମଧ୍ୟ କିଛି କହି ପାରିଲା ନାହିଁ । ମୁଁ ସୋମନାଥ ଦୁହେଁ ବଙ୍ଗଳା ଭିତରେ ବସିଲୁଁ, ଗଦା ଯାଇ ଜଳଖିଆ, ଦୁଧ କଣି ଆଣିଲା । “ଖାଣ୍ଡି ଅଉଟା ଦୁଧ”ର ସ୍ବାଦୁ ଠିକ୍ ପାଣିପରି ମଠା । ଜଳଖିଆର ମହମା ଅବସାନୀୟ, ତାହା ଔଷଧ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇପାରେ, ମାତ୍ର ଖାଦ୍ୟରୂପେ

ହୁଏ । ଗୁଡ଼ିଆ ତାକୁ ନିଜ ଦେହକରେ ଢାଳି କରୁନାହିଁ, ବୋଧହୁଏ ତାହାର ପିତା, ପିତାମହ, କିମ୍ବା ତତ୍ତ୍ୱର ପୁରୁଷ କେହି ତହାର କରି ନିଜର ସ୍ମୃତିରକ୍ଷା ସକାଶେ ରଖିଯାଇଥିବ । ହୁଏତର ନିକଟରେ ବୁଝାଦ୍ୟ ବି ସୁଜାଦ୍ୟ ହୁଏ, ସୁତରାଂ ସେଥିରୁ ସେଟେ ଗିଳିବାକୁ ହେଲା । ଭେକବେଳେ ବୁଝାପିଠା ବି କାକରାଠାରୁ ଅଧିକ ସ୍ୱାଦୁ ଲାଗେ ।

ପ୍ରାୟ ଦୁଇଟା ସମୟରେ ଯାଇ ରମ୍ଭାବଙ୍ଗଳାରେ ପହଞ୍ଚିଲୁ । ଜୟକୃଷ୍ଣ ବାବୁଙ୍କ ସହ ସାଥୀର ହେଲା । ଶିଳ୍ପାଳାପ ଏବଂ ବୃଣଳ ସମ୍ବାଦ ଅଦାନ ପ୍ରଦାନ ପରେ ସେ କହିଲେ—ଅପଣଙ୍କୁ ଡାକିବା ପାଇଁ ମହାରାଣୀଙ୍କର ଆଦେଶ ହୋଇଅଛି । (ସ୍ୱରାଜ୍ୟର ଉତ୍ତରସ୍ୱର ଉତ୍ତର ଶବ୍ଦ ନିକଟ । ଅପଣ ଖଲ୍ଲିକୋଟରେ ରହି ଉତ୍ତର ଦେଖି ବ୍ରତୋତ୍ସବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଖଣ୍ଡେ ପୁସ୍ତକ ଲେଖିବେ ।) ଅପଣ ଘରଠାରେ ଅଛନ୍ତି କି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଛନ୍ତି, ଜାଣି ପାଇଲି ନାହିଁ । ଅପଣଙ୍କ ଠିକଣା ଜାଣିବା ପାଇଁ କାହାର କାହାରକୁ ପତ୍ର ମଧ୍ୟ ଲେଖିଛି । ଶୀଘ୍ର ଉତ୍ତର ପାଇବ ବୋଲି କଟକର ବଣ୍ଟନାଥ ବାବୁଙ୍କୁ ଲେଖିଥିଲି । ଆଉ ଅଧିକ ସମୟ ନାହିଁ, କାଲି “ତେଲୁଣୀ ବସା” ହେବ । ଆଜି ରାତିରେ ମୁଁ ଅପଣଙ୍କୁ ନେଇ ଖଲ୍ଲିକୋଟ ଯିବି । ଏହିପରି କଥାବାଣ୍ଟି ଦେଉଁ ଦେଉଁ ଅଳ୍ପ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଗଲା । ଜୟକୃଷ୍ଣ ବାବୁ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ଦେଖି ପୁରୁଷ ସେଥିରୁ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲେ । ସୋମନାଥ, ମୁଁ ଏବଂ ଜୟକୃଷ୍ଣ ବାବୁ ତିନିହେଁ ଖାଇ ବସିଲୁ । ଗଲ୍ଲ ବି ଚାଲିଥାଏ । ମୋର କଟକ ଆସିବା, ବଣ୍ଟନାଥ ବାବୁଙ୍କଠାରୁ ଶୁଣି ରମ୍ଭା ଆସିବା ସବୁ କଥା ପଡ଼ିଗଲା । ଶିଆପିଆ ସରଲା, ମୁଁ ଜୟକୃଷ୍ଣ ବାବୁଙ୍କ ଦ୍ୱିତଳ ଅଫିସ୍ ବାରଘାରେ ବସି ବସ୍ତ୍ରାମ କଲି, ଜୟକୃଷ୍ଣ ବାବୁ ତାଙ୍କ କର୍ତ୍ତବ୍ୟରେ ଘଟିଲେ ।

ଚିଲିକା ହ୍ରଦରେ ରମ୍ଭା ଭକ୍ତପ୍ରାସାଦର ଦୃଶ୍ୟ ଅତି ଚମତ୍କାର । ସତେ ଯେପରି ସାଗର ଅସ୍ତ୍ରସାହି ଏ ଚିଲିକାରୁ ଉଠିଆସି ହ୍ରଦରେ ଠିଆ ହୋଇ ଜଳ ଦର୍ପଣରେ ନିଜର ସୁନ୍ଦର ସହାସ୍ୟ ମୁଖ ଦେଖୁଅଛି ଏବଂ ନିଜର ଅତୁଳ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରେ ନିଜେ ମୁଗ୍ଧ ହେଉଅଛି । ତାହାର ଗୁରୁ ଚରଣ ଧୋଇ ଦେବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ତରଙ୍ଗ-ମାଳିକା ଚିଲିକା ତରଙ୍ଗମାଳ ତୋଳି ହସି ହସି ନାଚି ନାଚି ଧାଇଁ ଆସୁଅଛି । ଗର୍ଜନ ଛଳରେ ଚିଲିକା କଅଣ କହୁଛି, ହର୍ମ୍ୟ ପ୍ରତିଧ୍ୱନି ଆବାଜରେ କି ଉତ୍ତର ଦେଉଛି, ଉତ୍ତରସ୍ୱର କଥୋପକଥନ ରହସ୍ୟ ବଡ଼ ଦୁରୁହ ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅବୋଧ । ସେ ମହାବାଣୀର ଅର୍ଥ ମହାଜନ ବୁଝିବେ, ମୋ ଭଲ ଅଭିଜ୍ଞନ ସକ୍ଷରେ ତାହା ଧୃଷ୍ଟିକା ସିନା । ଲହରୀ ଚୂଡ଼ାରେ ଫେନପୁଞ୍ଜ ଜାତହୋଇ ରତପ୍ରତୀ ବସିପ୍ର ହୋଇ ପଡ଼ୁଅଛି । ସଚଳ ଜଳଜ ଲତାରେ ମୁହୂର୍ତ୍ତକୁ ଅସ୍ତ୍ରାଣ ଫୁଲ ଫୁଟିଉଠି ଝଡ଼ି ପଡ଼ିଲା ପରି ତାହା ବୋଧ ହେଉଅଛି । ଅଥବା ଚିଲିକା ସୁନ୍ଦରୀ ତାହାର ମୁକ୍ତି ଲାଳ ବେଶୀରୁ ରୂପଣ ସ୍ଥାପ ମୁକ୍ତା ଝାଡ଼ି ଦେଉଅଛି । ଚିଲିକା ଦର୍ଶନରେ କେତେ ଭାବ—କେତେ ରଚିତାସ ସ୍ମୃତି ମନରେ ଉଦ୍ବିତ ହେଲା । ଏହି ଚିଲିକା ଦୂରନ୍ତ ଦାନବ ରକ୍ତ ବାହୁର ଦର୍ପଦଳନ କରି ଉତ୍ତଳକୁ ଶନ୍ଦ୍ୱ ବଳରୁ ରକ୍ଷା କରିଥିଲା । ଏହି ବଳସ୍ତ ତରଙ୍ଗ ବାହୁରେ ବେଷ୍ଟନ କରି ରାଜ୍ୟଭୋଗ ମସ୍ତକକୁ ସଦଳରେ ଗ୍ରାସ କରିଥିଲା । ଏହି ସବୁ ପୁରୁଣା କଥା ସ୍ମରଣ କରି ଚିଲିକା ପ୍ରତି ମୋର ସ୍ମୃତି ଭକ୍ତ ଜାତ ହେଲା—ଅନିବର୍ତ୍ତନୀୟ ବୃତ୍ତନ୍ତରେ ହୃଦୟ ପୂରି ଉଠିଲା—ଆନନ୍ଦ ଏବଂ ଗର୍ବରେ ଛଳ ବୁଣ୍ଡେ ମୋଟରେ ଫୁଲ ଉଠିଲା । ଭାବିଲା—ମୋର ମହାସୂର୍ଯ୍ୟ ମାତୃମନ୍ତ୍ର ଉତ୍ତଳ ଛଡ଼ା ଏଭଳି ବରଦ—ଏଭଳି ମହାଶକ୍ତି—ଏଭଳି ଶୋଭାଗନ୍ତାସର ଆଉ କାହାର ଅଛି । ମାତୃ ଗୌରବରେ ପ୍ରାଣ ପୁଲକିତ ହୋଇଉଠିଲା । ପୁଣି ଭାବିଲା—ବଧାତା ଏପରି ମହାମାୟା

ମା ଯାହାକୁ ଦେଇଛି, ତାକୁ ଆଉ କଅଣ ନ ଦେଇଛି ? ଅସୁଖାଦାରେ ଶ୍ରେମ ଟାଙ୍କୁଇ ଉଠିଲା—
ଖୁବ୍ ଗୋଟାଏ ଆମୋଦ ଭୋଗ ହେଲା । ମୋହର ମାତୃରୂପି ଅବରେ ଏହି ଚିଲିକା
ତୁଳରେ ବସି କେତେ ଯୋଗୀ, କେତେ କବି, କେତେ ସାଧକ ନିଜକୁ ଧନ୍ୟ ଏବଂ
ଅମର କରି ରଖିଅଛନ୍ତି, କେତେ ଦୈବିକଯ୍ୟା ମହାବୀର ଏହି ଚିଲିକା ତୁଳରେ ସାଧନା
ପରିପକ୍ୱ କରିଅଛନ୍ତି, ଅମରକାହିଁମାଳିନୀ ଏହି ଚିଲିକା ଉତ୍ତଳର କୌଣସି ସଦୃଶ । ଅମର
କବି ରାଧାନାଥ ଭଞ୍ଜଧର ପୁରୁଷ, ଚିଲିକାର ଗୁଣଗୀତିକା ଗାଇ ଉତ୍ତଳକୁ ଧନ୍ୟ କରିଅଛନ୍ତି—
ନିଜେ ମଧ୍ୟ ଧନ୍ୟ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ନିପୁଣ ହସ୍ତରେ ସେ ଚିଲିକାର ଚିତ୍ର ଉଠାଇଅଛନ୍ତି ।
ବାଣୀ ବିଶ୍ୱକର୍ମୀ କବି ଆଉ କିଛି ନ ଲେଖିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ତାଙ୍କର କବି ଗୌରବ ରେଣୁଏ
ମାତ୍ର ଖବ୍ ହୋଇ ନ ଥାନ୍ତା ।

ରାତି ଆଉଁ ଆଉଁ ରମ୍ଭାରୁ ବାହାର ତହିଁ ପରଦନ ଅଠଟାବେଳେ ଖଲ୍ଲିକୋଟରେ
ପହଞ୍ଚିଲା । ଅସ୍ତୋତ୍ତନର ଅତ୍ୟନ୍ତ ଏବଂ ନଗର ମଣ୍ଡଳୀ ଦେଖି ମୁଁ ପ୍ରମୁଦ ହୋଇଗଲି ।
ପଥର ଉଭୟ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ପତାକାଶ୍ରେଣୀ ଫର ଫର ହୋଇ ଉଡୁଅଛି । କେଉଁଠି ବା ବିବିଧ
ବର୍ଣ୍ଣର ଓରମାଳରେ ତୋରଣ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଅଛି । ମଙ୍ଗଳସୂଚକ ରମ୍ଭାତରୁ ଦ୍ୱାରେ
ଦ୍ୱାରେ ରୋଷିତ ହୋଇଅଛି । ଗୁଡ଼ଗୁଡ଼ିକ ଧବଳିତ, ଉତ୍ସବରେ ନବ ବସ୍ତ୍ର ପରିଧାନ
କରିଅଛନ୍ତି । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ପର୍ଣ୍ଣକୁଟୀରର ଗ୍ରାମ, ତାଳପତ୍ରରେ ଘର ତୟାର ହୋଇଅଛି ।
ସେଗୁଡ଼ିକ ରସି ଅଶ୍ରମ ପରି ଅତି ମନୋରମ ଦିଶୁଅଛି । ସେହିପରି ଗୋଟିଏ ଘରେ
ରହିବାକୁ ମୋର ଇଚ୍ଛା ହେଲା । ତ୍ୟାଉ ପଞ୍ଜନାୟକଙ୍କୁ ମନୋଭାବ ଜଣାଇଲି । ସେ ଭର-
ପ୍ରାପ୍ତ କର୍ମଗୁଣକ ଦ୍ୱାରା ତାଳପତ୍ରରେ ସୁନ୍ଦର ଘରଟିଏ ତିଆରି କରାଇ ଦେଲେ । କଥା
ତାଳ କଥା ପତ୍ରରେ ନିର୍ମିତ ହେତୁ ଘରଟି ଶୀତଳ ବୋଧହେଲା, ନିର୍ଜନ ହେତୁ ଶାନ୍ତ-
ପ୍ରଦ ମଧ୍ୟ ହେଲା । ସେ ଦିନ “ତେଲ୍ଲିଶିବସା” ଅର୍ଥାତ୍ ଉତ୍ସବର ପ୍ରଥମ ଦିନ । ଉତ୍ସବ
ଅରମ୍ଭ ଦିନ ଶୁଭପକ୍ଷରେ ମିଷ୍ଟାନ୍ନ ପାକ ସକାଶ ଘିଅ କରେଇ ତୁଲରେ ବସେ—ତାହାକୁ
ତେଲ୍ଲିଶି ବସା କହନ୍ତି । ଉତ୍ସବ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ଘିଅ କରେଇ ତୁଲରୁ ଓଢ଼ା ଦ୍ୱୟ
ନାହିଁ । କଟକରୁ କେତେ ଜଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗୁଡ଼ିଆ ଯାଇ ମିଷ୍ଟାନ୍ନ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରୁଥାଆନ୍ତି । ପ୍ରତିଦିନ
ସକାଳେ ଏବଂ ସଞ୍ଜବେଳେ ନିମନ୍ତ୍ରିତ ଭଦ୍ରବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ବସାକୁ ସେହି ମିଷ୍ଟାନ୍ନ ଦ୍ୱାଣ୍ଡିଏ
ଲେଖାଏଁ ପଠାଯାଏ । ଜଳଖିଆ ଗୁଡ଼ିକ ଅତି ଉପାଦେୟ ଦ୍ୱୟ ବୋଲି ସମସ୍ତେ ପ୍ରଶଂସା କରନ୍ତି ।
ମୋ ପାଖରେ ଦୁଇଜଣ ଲୋକ ନିପୁଣ କରାଗଲା । ଜଣକର କାମ ବଜାର ସଜ୍ଜା କରିବା
ଏବଂ ତାହାକୁ ଶୁଣିବା, ଅନ୍ୟ ଜଣକର କାର୍ଯ୍ୟ ପାଣି ଆଣିଦେବା । ଉତ୍ସବ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ
ପ୍ରତିଦିନ ବସାକୁ ସଜ୍ଜା ପଠାଯାଏ । ତେଣିକି ଦୈନିକ ଖର୍ଚ୍ଚ ଦିଆଗଲା । ଖଲ୍ଲିକୋଟର
ସମ୍ପାଦ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଥରେ କହିଅଛି, ଆଉ ସୁନାବୁଡ଼ି ଅନାବଶ୍ୟକ । ଗଞ୍ଜାମ ଏବଂ
ଓଡ଼ିଶାରୁ ଅନେକ ଭଦ୍ରବ୍ୟକ୍ତି ଆମନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇଥିଲେ । ଉପସ୍ଥିତ ବ୍ୟବସ୍ଥା ହେତୁ କେହି
କୌଣସି ବିଷୟରେ ଅସନ୍ତୋଷ ପ୍ରକାଶ କରିନାହାନ୍ତି ।

ନୀଳମଣି ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ନିମନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇ ଆସିଥିଲେ । କଟକରୁ ପଣ୍ଡିତ ଗୋବିନ୍ଦ ରଥ
ଆସିଥିଲେ । ଏ ଦୁହେଁମୋ ବସାକୁ ଆସନ୍ତି । ଖଣ୍ଡେ ଟାଙ୍ଗାଗାଡ଼ି ମୋ ପାଇଁ ଥାଏ । ମୁଁ
ଯେତେବେଳେ ଯେଉଁଆଡ଼େ ଗଲେ ସେହି ଟାଙ୍ଗାରେ ଯାଏଁ । ବେଳେ ବେଳେ ମୁଁ ବୁଲିବାକୁ
ଯାଏଁ । ଖଲ୍ଲିକୋଟର ଅନେକ ସ୍ଥାନ ଦେଖିଲି । ଦିନେ ନିର୍ମଳସ୍ୱର ଦେଖିବାକୁ ଯାଇଥିଲି । ତାହା
ଗୋଟିଏ ଅତି ରମଣୀୟ ସ୍ଥାନ । ପୁଟେ ସେଠାରେ ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । ସ୍ଥାନୀୟ ଜଳବାୟୁ କି ଅସ୍ଥାୟୀ
କାରଣରୁ ବିଷାକ୍ତ ହୋଇଯିବାରୁ ସେ ସ୍ଥାନ ମନୁଷ୍ୟ ବାସର ଅନୁପସ୍ଥିତ ହୋଇ ଉଠିଲା, ସୁତରାଂ

ରାଜଧାନୀ ଅନ୍ୟ ଉପଯୁକ୍ତ ସ୍ଥାନକୁ ଉଠିଗଲା । ନିର୍ମଳ ଝରରେ ଅଦ୍ୟାପି ରାଜବାଟୀର ଚନ୍ଦ୍ର ଅଛି । ସ୍ଥାନଟି ପବନସଞ୍ଚଳ, ତାହାର ଗୁରୁପାଖରେ ପବନ ଘେରି ରହିଅଛି । ଉପକଣ୍ଠରେ ଗୋଟାଏ ନାଗେଶ୍ଵର ପେଟା ଅଛି । ବସନ୍ତ କାଳରେ ତାହା ବସନ୍ତ ରାଜାଙ୍କର ପ୍ରମୋଦ କାନନର ଶ୍ରୀ ଧାରଣ କରେ । ଅଦୂରରେ ଗୋଟାଏ ପଦ୍ମ ପୋଖରୀ ଅଛି । ପଦ୍ମ ନାଗେଶ୍ଵର ଉଦୟର ସୌରଭରେ ମନପ୍ରାଣ ବିମୋହିତ ହୋଇଯାଏ । ତେତେବେଳେ ରତ୍ନରାଜ ବସନ୍ତର ରାଜଧାନୀରେ ଥିବା ପରି ବୋଧହୁଏ । ସେଠାରେ ପ୍ରଶସ୍ତ ପ୍ରସ୍ତର ବେଢ଼ା ମଧ୍ୟରେ ବିଷ୍ଣୁମନ୍ଦିର, ଶିବମନ୍ଦିର, କେତୋଟି ମଣ୍ଡପ ଏବଂ ଜଳକୁଣ୍ଡ ଅଛି । ସ୍ଥାନଟି “କୁଣ୍ଡ” ପବନର ପ୍ରାଦ ଦେଶରେ ଅବସ୍ଥିତ । ମନ୍ଦିର, ମଣ୍ଡପ, ପ୍ରାଚୀର ସବୁ ସୁନ୍ଦର କାରୁକଳାରେ ମଣ୍ଡିତ । କୁଣ୍ଡପବନର କଟିରୁ ଗୋଟାଏ ଝରଣା ଆସି ବେଢ଼ା ମଧ୍ୟସ୍ଥ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ପୁଷ୍କରିଣୀରେ ସଞ୍ଚିତ ହୁଏ । ସେହି ଝରର ନାମ ନିର୍ମଳ ଝର । ଝରର ନାମ ଅନୁସାରେ ସ୍ଥାନର ନାମକରଣ ହୋଇଅଛି । ବେଢ଼ା ମଧ୍ୟରେ ଝରର ଧାର ନାନା ଶାଖାରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ବିଭିନ୍ନ କୁଣ୍ଡରେ ପଡ଼ିତ ହୁଏ । କୁଣ୍ଡଗୁଡ଼ିକ ସବୁବେଳେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଥାଏ । ଅବଶିଷ୍ଟ ଜଳ ବାହାର ଯିବାର ପଥ ଅଛି । କୁଣ୍ଡରେ ଅନେକ ତପସ୍ଵୀଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ସେଗୁଡ଼ିକ ସବୁଦିନ ଅକଣ୍ଠ ଜଳରେ ତପିତ କଲପର ଦିଶନ୍ତି । ଗୋଟିଏ କୁଣ୍ଡରେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ପାଦତଳେ ଗଙ୍ଗା ବାହାର ଗଙ୍ଗୋତ୍ତର ଶୂଙ୍ଗରେ ପଡ଼ିଅଛି, ପୁଣି ସେଠାରୁ କିଛି ଦୂର ଯାଇ ଜହ୍ନୁରପିକା ଜାନ୍ତି ଭେଦ କରି ବହି ଯାଉଅଛି । ସେ ଦୁର୍ଗାଟି ଅତି ମନୋମୁଗ୍ଧକର । ସେଠାରେ ମାଛଖିଆରେ ନିର୍ମିତ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ମଣ୍ଡପ ଅଛି । ମୋର ପ୍ରଣୀତ “ବିବଧ ଚନ୍ଦ୍ରା” ପୁସ୍ତକରେ ନିର୍ମଳ ଝରର ବିସ୍ତୃତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛି । ସେ ସ୍ଥାନକୁ ଗଲେ ଫେରିଆସିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ହୁଏ ନାହିଁ । ତେତେବେଳେ ମଞ୍ଚର ବାସ ଗୁଲି ନ ଥିଲା । ବ୍ରହ୍ମପୁର, ଛନ୍ଦିପୁର ପ୍ରଭୃତି ଅନେକ ସ୍ଥାନରୁ ଆସୁଥିବା କୁଣ୍ଡିଆ ରହିବା ସକାଶ କୋଡ଼ିଏ ଖଣ୍ଡ ଝଟକା ନିୟୁତ ଥାଏ । ରେଲଷ୍ଟେସନ୍‌କୁ ଝଟକା, ଶିଙ୍ଗଡ଼ ଏବଂ ରାଜାଙ୍କର ମଞ୍ଚର ଯାତାୟାତ କରୁଥାଏ । ବ୍ରତୋତ୍ସବ ଦିନ ଖୁବ୍ ଲୋକ ଗହଳ ହେଲା । ମୟୂରଭଞ୍ଜର ମହାରାଜା ଶ୍ରୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଯୁବରାଜାଙ୍କର ମାମୁ । ସେ ବ୍ରତ ବେଦରେ ଉଚ୍ଚା ପାଠ ଧରିଥିଲେ । ଯୁବରାଜ ବ୍ରହ୍ମଗୁରୁ ବେଶରେ ସଜ୍ଜିତ ହୋଇ ବାଲ ଡାପସ ପରି ଦଣ୍ଡୁଆଅନ୍ତି । ଉକାଶକୁ ରାଜବେଶ ମାନେ ନାହିଁ, ମାତ୍ର ରାଜାର ଉକାଶ ବେଶ ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ଦିଶେ । ଏକ ଯମପତି ଉକାଶ, ଅନ୍ୟ ଏକ ଯମପତି ତାଙ୍କର ସାହାଯ୍ୟକାରୀ, ଦୁର୍ଗାଟି ଅଭିନୟ ପରି ଚିତ୍ରକର୍ତ୍ତକ । ରାତିରେ ନଗରୀ ଅଲୋକମାଳାରେ ମଣ୍ଡିତ ହୋଇ ଅମରାବତୀର ଶୋଭା ଧାରଣ ପୂର୍ବକ ନଅଟ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆକାଶକୁ ପରିତ୍ରାସ କରିବାକୁ ଲାଗେ । ତହିଁ ପରଦିନ ରାତିରେ ଦରବାର ହେଲା । ନିମନ୍ତ୍ରିତ ଏବଂ ଉପସ୍ଥିତ କରି ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ଅଭିନୟନ ଗୀତ ପାଠ ହେଲା ଏବଂ ସେମାନଙ୍କୁ ଯଥାଯୋଗ୍ୟ ସମ୍ମାନରେ ବିଦାୟ ଦିଆଗଲା । ମୁଦ୍ରା, କୁଣ୍ଡଳ, ପଞ୍ଚବସ୍ତ୍ର ପୁରସ୍କାର ଦିଆଗଲା । ମେନେଜର, ତାଲିକା ଅଧିକାରୀ, କଲହାର, ପ୍ରାଇଭେଟ ସେକ୍ରେଟେରୀ, ଶ୍ରୀବତ୍ସ ପଞ୍ଚନାୟକ, ଜୟକୁଣ୍ଡ ତ୍ୟାଜ ପଞ୍ଚନାୟକ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରବାଣ କର୍ମଗୁରୁମାନଙ୍କ ସୁବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ଉତ୍ସବ ସଫଳ ସୁନ୍ଦର ହୋଇଥିଲା । ମୋର ପ୍ରଣୀତ “ଚନ୍ଦ୍ରମଞ୍ଜୁଷା” ନାମକ ପୁସ୍ତକରେ ବିସ୍ତୃତ ଭାବରେ ବ୍ରତୋତ୍ସବ ବିବରଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି, ସ୍ମୃତିର ସେଥିର ସ୍ମରଣରୁ ଯାନ୍ତି ହେଲା । ଉତ୍ସବ ସଫଳତାରେ ସମାପ୍ତ ହେଲା । ପୁସ୍ତକ ଲେଖା ଗୁଲିଥାଏ । ସମୟ ସମୟରେ ଯାଇ କୌଣସି ଗ୍ରାମ ବା ପବନରେ ବୁଲି ଆସେ । ମୋର ସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟ ଏବଂ ସୁବିଧା ପ୍ରତି ସ୍ବର୍ଗୀୟା ପୁଣ୍ୟଶ୍ଳୋକାବଳୀ କନକ ମଞ୍ଜରୀ ଦେବୀଙ୍କର ସମୟକ ଦୃଷ୍ଟି ଥାଏ । ତାଙ୍କ ଆଦେଶରେ ମୋ ପାଇଁ ପ୍ରତ୍ୟହ ନଅରୁ ଦିଅ, ତଲହା, ବଡ଼ି, ଅଗୁର ପ୍ରଭୃତି ଅସେ, ଖଜା ପିଠା ମଧ୍ୟ ଅସେ । ତେତେବେଳେ ପାକଲ ଅମ୍ବ ସମୟ । ଦିନେ ଦିନେ ଭାରେ ଭାରେ ଅମ୍ବ ମୋ କପାକୁ ଅସେ । ଅବଶ୍ୟକ ମତେ ରଖି ଅବଶିଷ୍ଟ ବାଣ୍ଟି ଦିଆଯାଏ । କୟାବଣ ରାଣୀମହୋଦୟାଙ୍କ

ହେତୁ ମୋତେ କୌଣସି ଅସୁବିଧା ଘୋର କରିବାକୁ ହୋଇ ନାହିଁ । ତାଲୁକା ଅଫିସର ବଳଭଦ୍ର ମହାପାତ୍ର, କଲ୍ଲଦାର ବିଶ୍ଵନାଥ ବ୍ରହ୍ମା, ପ୍ରାଇଭେଟ ସେକ୍ରେଟେରୀ ଶ୍ରୀବତ୍ସ ପଟ୍ଟନାୟକ, ଚିକିତ୍ସକ ମୋର ପୁରୁଣା ବନ୍ଧୁ । ସେମାନେ ମୋତେ ଦିନେ ଦିନେ ତାଙ୍କ ଘରକୁ ଡାକି ନେଇ ଖୋଲକଲି ପୁଣି କରି ଭେଜନ କରନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ସ୍ନେହ, ମମତା ମୁଁ ଜୀବନରେ ଭୁଲି ପାରିବି ନାହିଁ । ଗୋବିନ୍ଦରଥଙ୍କ ସହ ଯନ୍ତ୍ରରେ ପରିଚୟ ଥିଲା, ମାତ୍ର ଗୁଣ୍ଡସ ପରିଚୟ ନ ଥିଲା—ଖଲକୋଟରେ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଥମେ ଦେଖିଲି । ତାଙ୍କର ବେଶଭୂଷା ଦେଖି ଏଡ଼େ ବଡ଼ ବିନ୍ଦୁ ବୋଲି ତାଙ୍କୁ କେହି ଚିହ୍ନି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ସମସ୍ତଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ସେ ମିଶିପାରନ୍ତି । ସ୍ଵଭାବ ଅତି ଉଦାର, ହୃଦୟ ଅତି ଉଚ୍ଚ । ସେ ମୋ ସଙ୍ଗରେ ବହୁଦିନର ପୁରୁଣା ବନ୍ଧୁ ପରି ମିଶିଗଲେ । ରଥେ କବି, ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଏବଂ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରକାଶକ । ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟରେ ସେ ହିମାଳୟ ସୃଷ୍ଟି କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ପବିତ୍ର ସ୍ମୃତି ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣାକ୍ଷରରେ ଲିଖିତ ହେବାର ଯୋଗ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଦୁଃଖର ବିଷୟ ଅବଧି ସେ ବିଷୟରେ କୌଣସି ଚେଷ୍ଟା ହୋଇ ନାହିଁ । ତାଙ୍କର ଅଦର୍ଶ ଜୀବନୀ ଶୀଘ୍ର ପ୍ରକାଶିତ ହେବା ଉଚିତ । ତାଙ୍କର କେତେ ଶତ୍ରୁ ପୁତ୍ରକ ଅନେକ ବର୍ଷ ଯାଏ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକରୂପେ ଚଳିଥିଲା । ସେ ଅନେକ ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି । ତେଜସ୍ଵୀ ଏବଂ ନିର୍ଭୀକ ତେତା ପଣ୍ଡିତ ବୋଲି ତାଙ୍କର ଗୋଟାଏ ଖ୍ୟାତି ଥିଲା ।

ଚନ୍ଦ୍ରମଞ୍ଜୁସାର ଲେଖା ଶେଷ ହେଲା । ପାଣ୍ଡୁଲିପି ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣା ମହୋଦୟାଙ୍କ ଛାମୁରେ ଦିନେ ପ୍ରକାଶଲା । ସେ ଶୁଣି ଅତି ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହେଲେ । ଷ୍ଟେଟ ପ୍ରେସ୍‌ରେ ପୁସ୍ତକ ଛପା ହେବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ହେଲା । ମୋତେ ପାରିଶ୍ରମିକ ଶହେଟଙ୍କା ଦିଆଗଲା—ଯୋଡ଼େ ପାଠ ଏବଂ ଦୁଇ ଯୋଡ଼ା ଜଗଲ୍‌ଗା ଦିଆଗଲା । ସୋମନାଥକୁ କୋଡ଼ିଏ ଟଙ୍କା ଏବଂ ଜଗା ଯଥା ଦିଆଗଲା । ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣା ମହୋଦୟା କହୁ ପଠାଇଲେ—ଏହା ଶେଷ ବିଦାୟା ନୁହେଁ, ପୁସ୍ତକ ଛପା ଶେଷରେ ତାହା ଦିଆଯିବ । ଛପାବେଳେ ମୁଁ ସେଠାରେ ବା ରମ୍ପାରେ ରହି ପ୍ରୁଫ୍ ସଂଶୋଧନ କରିବି । ଏ ପ୍ରସ୍ତାବରେ ମୁଁ ସମ୍ମତ ଜଣାଇ ଖଲକୋଟରୁ ଅର୍ଦ୍ଧବିଦାୟ ଦେଇ ଘରକୁ ଆସିଲି । ଆମ ଦୁଇଜଣଙ୍କର ଯାତାୟାତର ରେଲଟିକେଟ୍ ପ୍ରଥମ ଦିନ ହୋଇଥିଲା । ସେଥର ଖଲକୋଟରେ ମୁଁ ପ୍ରାୟ ମାସାଧିକ କାଳ ରହିଥିଲି । ମୁଁ ଖଲକୋଟରୁ ଶଗଡ଼ରେ ଆସି ରମ୍ପାରେ ରହିଲି, ତହିଁ ପରଦିନ ରେଲରେ ଭଦ୍ରଖ ଆସିଲି ।

ଘର ପାଖରେ ରହି ସୁଭଦ୍ରା ପରିଶ୍ରମର ଟୀକା ଲେଖିଲି । ଭଞ୍ଜଙ୍କର କେତେ ଶତ୍ରୁ କାବ୍ୟ ପୁଣି ପଢ଼ିବାକୁ ହେଲା । ସେଥିର ଟୀକାରୁ କିଛି ଉପାଦାନ ମିଳିଲା । ସନ୍ଦେହ ସ୍ଥାନମାନ କୌଣସି କୌଣସି ପ୍ରାଚୀନ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଦେଖାଇ ଅଶାନ୍ତରୂପ ଉତ୍ତର ପାଇଲି ନାହିଁ । ଗଞ୍ଜାମର ବରୁଳବାସୀ ଗଦାଧର ମଙ୍ଗରାଜ ସାମନ୍ତଙ୍କଠାରୁ ଅନେକ ସାହାଯ୍ୟ ପାଇଲି । ସାମନ୍ତମହାଶୟ ଭଞ୍ଜକାବ୍ୟର ଶତମତ ଅଲେଖନା କରିଥିଲେ । ଅନେକ ସ୍ଥାନର କବିତା ତାଙ୍କର ମୁଖସ୍ଥ । ଲେକନାଥ ଦାସଙ୍କ ଟୀକା ବୋଲି ଯାହା ପାଇଥିଲି, ତାହା ଏତେ ପଛବିତ ଏବଂ କ୍ଳୁଷ୍ଟ ଯେ, ସେଥିରୁ ସାର ବାହାର କରିବା ଦୁରୂହ । ତାହା ପ୍ରକୃତ ଲେକନାଥ ଦାସଙ୍କ ଟୀକା ବୋଲି ମୋର ବିଶ୍ଵାସ ନୁହେଁ । ଦୁଇମାସ ପରେ ଟୀକା ଲେଖିବାର ଗୋଷ୍ଠିଶବ୍ଦର ବାବୁଙ୍କ ପାଖକୁ ପଠାଇ ଦେଲି । ସେଥିପାଇଁ ସେ ମୋତେ ଉତ୍ତର ଟଙ୍କା ପାରିଶ୍ରମିକ ଦେଇଥିଲେ । ପ୍ରୁଫ୍ ସଂଶୋଧନ ପାଇଁ କିଛିଦିନ ପରେ ଖଲକୋଟରୁ ଡାକରା ଆସିଲା । ମୁଁ ଯାଇ ରମ୍ପାରେ ରହି ପ୍ରୁଫ୍ ଦେଖିଲି । ପ୍ରାୟ ଦୁଇ ତିନିମାସ ମଧ୍ୟରେ ଚନ୍ଦ୍ରମଞ୍ଜୁସାର ଛପା ଶେଷ ହୋଇଗଲା । ମୁଁ ରମ୍ପାରୁ ଖଲକୋଟ ଗଲି । ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣା ମହୋଦୟା ଛପା ପୁସ୍ତକ ଦେଖି ଖୁସି ଖୁସି ହେଲେ । ସେଥର ମୋତେ ଶହେ ଟଙ୍କା ପୁରସ୍କାର ମିଳିଲା । ଉଲ୍ଲିକାରେ ବୁଲିବା ପାଇଁ ମୁଁ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ପ୍ରକାଶ କରିବାରୁ ରମ୍ପାରେ ରହି

ଯେତେ ଦିନ ଇଚ୍ଛା ବୁଲିବାକୁ ଗୁଣୀ ମହୋଦୟା ଅଦେଶ ଦେଲେ ଏବଂ ମୋର ସୁରାଧା କରଦେବା ସକାଶ କସ୍ତୁରୀ ବାବୁଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଅଦେଶ ଦେଲେ । ମୋର ଶରୀର ଟିକିଏ ଅସୁସ୍ଥ ବୋଧ ହେବାରୁ ମୁଁ ଅଳ୍ପ ରମ୍ଭା ଗଲି ନାହିଁ, ପକ୍ଷର ଦିନ ପରେ ଆସିବି ବୋଲି କସ୍ତୁରୀ ବାବୁଙ୍କୁ ଖଣ୍ଡେ ପକ୍ଷ ଲେଖିଦେଇ ଉଦ୍ବିଗ୍ନ ଆସିଲି । ଘର ପାଖରେ କୁର ହେଲା । କୁର ଛଡ଼ିଲା ପରେ ଆମାଣସୁ ଅରମ୍ଭ ହେଲା । ଭୋଗ ବିମେ ପ୍ରକଳ ହୋଇ ଉଠିଲା, ଅନେକ ପ୍ରକାର ଔଷଧ ବ୍ୟବହାରରେ ସୁଦ୍ଧା କୌଣସି ଫଳ ହେଲା ନାହିଁ । ମୁଁ ନିତାନ୍ତ ଦୁଃଖ ହୋଇପଡ଼ିଲି, ଶେଷରେ ଯେଉଁମୋହନ ବାବୁ କୁଟିକାଦି ବଟିକା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଦେଲେ । ତାହା ସପ୍ତାହେ ମାତ୍ର ସେବନ କରି ଦୁଇଟି ଆମାଣସୁ କବଳରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମୁକ୍ତିଲାଭ କଲି । ଏହି ସମୟରେ ଜଳବାୟୁ ପରିବର୍ତ୍ତନର ଅବଶ୍ୟକ ହେଲା । ସୁଦ୍ଧା ତ ଚିଲିକାରେ ବୁଲିବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରି ଆସିଥିଲି, ସୋମନାଥକୁ ସଙ୍ଗରେ ନ ନେଇ ଏକାଠିଆ ରମ୍ଭା ଗଲି ।

କସ୍ତୁରୀ ବାବୁଙ୍କୁ ସୁଦ୍ଧା ପକ୍ଷ ଲେଖିଥିଲି, ସେ ଶ୍ରେଷ୍ଠନକୁ ଗାଡ଼ି ପଠାଇଥିଲେ । ରମ୍ଭା ବଙ୍ଗଳାରେ ପଡ଼ିଥିବା ମାତ୍ର ସୁକଳ ଠାକୁର ପ୍ରସାଦ ଆଣି ଦେଇଗଲେ । ତାହା ଉକ୍ତ ନାମକ ଗରୀର ଗହୁରରେ ନିଶେଷ କରି ପ୍ରାଣ ଶୀତଳ କରିବାକୁ ହେଲା । ପ୍ରତ୍ୟହ ମୋ ପାଇଁ ଦେବା—ମନ୍ଦିରରୁ ପ୍ରସାଦ ଆସେ । ଦେବାବଠାରେ ମାତ୍ର ଭୋଗ ହୁଏ । ଏରଗା, ସେରଗା ନାମରେ ଦୁଇଟି ତେଲଙ୍ଗା ଉଣାର ସିଲ ବଙ୍ଗଳାରେ ଗୁରୁର ଥିଲେ । ସେ ଦୁହେଁ ମୋର ଡାକଡ଼ାକ ଶୁଣନ୍ତି—ଗାଧୋଇବା ପାଇଁ ପାଣି ଆଣି ଦିଅନ୍ତି । ରମ୍ଭାରେ ମୋର କୌଣସି ଅସୁବିଧା ହୁଏ ନାହିଁ । କସ୍ତୁରୀ ବାବୁ ମୋର ଶରୀରର ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରଦର୍ଶନ ହୋଇଥାଆନ୍ତି । ସେ ମୋତେ ଯେପରି ଭକ୍ତି କରନ୍ତି, କେହି ଗୁରୁକୁ ବି ସେଭଳି ଭକ୍ତି କରବ ନାହିଁ । ଶୁଭସାଗରେ ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ବନ୍ଧୁତା ହୋଇଥିଲା । ମୋର ଅନେକ ବନ୍ଧୁ ଅଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ପରି ହୃଦୈର୍ଘ୍ୟ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ବନ୍ଧୁ ଦ୍ଵିଗୁଣ ନାହାନ୍ତି । ବନ୍ଧୁ ପ୍ରେମର ନିର୍ମଳ ସବିନ୍ଦ୍ର ଗାନ୍ଧୀ ଧାରା କେବଳ ତାଙ୍କର ପ୍ରାଣରେ ପ୍ରବାହିତ ହୁଏ । ଯେ ଦୁଃଖରେ ଦୁଃଖୀ, ସୁଖରେ ସୁଖୀ, ସେହି ସିନା ପ୍ରକୃତ ବନ୍ଧୁ । ସୁଖବେଳେ ଅନେକ ଆପାତତ ବନ୍ଧୁ ମିଳନ୍ତି, ମାତ୍ର ଦୁଃଖ ବେଳେ ଯେ ବଳେ ବଳେ ଆସି ବନ୍ଧୁ ହୁଏ, ସେ ଦେବବନ୍ଧୁ—ତାହାର ବନ୍ଧୁତା ହିଁ ଅମୃତ । ସେରୁପ ପୁଣ୍ୟ ପ୍ରାଣ ହୃଦୟୀ ସୁବନ୍ଧୁ ଜଗତରେ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ । କସ୍ତୁରୀ ବାବୁ ମୋର ସେହିପରି ବନ୍ଧୁ, ପରାଧିନ ସାଧନ ତାଙ୍କର ସ୍ଵାର୍ଥ । ପ୍ରତ୍ୟହ ସକାଳେ ମୋତେ ଜାଲିବୋଟରେ ନେଇ ଚିଲିକାରେ ବୁଲାଇ ଆଣିବା ପାଇଁ କସ୍ତୁରୀ ବାବୁ ବୋଟ ଖରାଦିମାନଙ୍କୁ ଅଦେଶ ଦେଲେ । ସେମାନେ ପାଳକର ଆସି ଜାଲିବୋଟ ବାହାନ୍ତି । ଦିନେ ଦିନେ କସ୍ତୁରୀ ବାବୁ ମୋ ସଙ୍ଗରେ ଯାଆନ୍ତି । କେବେ ଘଣ୍ଟଶିଳା ପଦ୍ମତଳ ଯାଉଁ, କେବେ କଳେଇ ଗୁଡ଼ା ଅଡ଼ୁର ଯାଉଁ, କେବେ ଗୋପବିହାର ଯାଉଁ, କେବେ ଯାଇ ଢେଲିଆ କୁଦାରେ ଓଢ଼ାଇ ବଣ ଭିତରେ ବୁଲୁଁ । କୁଦା ମାନଙ୍କରେ ଅସଂଖ୍ୟ ଆତଗଛ ଅଛି । ଶୁଭ ବଡ଼ ବଡ଼ ଆତ ଗଛରେ ପାଉଥାଏ । ଅଳ୍ପେ ଅଳ୍ପେମାନେ ବଞ୍ଚା, ପାକଲା ପ୍ରାୟ ପାଞ୍ଚଶ ଆତ ତୋଳି ଆଣିଥିଲୁଁ । କୁଦାରେ କାକଡ଼ ଅପ୍ୟାପ୍ତ ହୁଏ । କୁଦାରୁ ଆସି ଚିଲିକା ଭୁଲୁ ଶଙ୍ଖ, ଚନ୍ଦ୍ରଶାମୁକା ସମ୍ରାଟ୍ କରିବାକୁ ହେଲା ।

ବୁଲିବାର ମାଲିକ ଦୁଇରେ ଚିଲିକା ଗର୍ଭରେ “ବରକୁଦା” ନାମରେ ଗୋଟିଏ ରମଣୀୟ ନିର୍ଜନ ଦ୍ଵୀପ ଅଛି । ସ୍ଥାନଟି ବନାବାଣ୍ଟି ଏବଂ ମୁଗ ବୁଲଇ ନିର୍ଭୟ ବହାରସୁଲୀ । ସେଠାରେ ଅନେକ ପୁରୁଣା ଉଚ୍ଚ ବରଗଛ ଅଛି । ଗଛମୂଳ ବଡ଼ ବଡ଼ କଙ୍କଡ଼ା ଖୋଲ ଏବଂ ମାଛ

କଣ୍ଠାରେ ପୁଣି । କୁରୁବଳ ନାମରେ ଏକ ପ୍ରକାର ବୃହତ୍ ସାମୁଦ୍ରିକ ପକ୍ଷୀ ଚିଲିକାରୁ ବଡ଼ ମାଛ ଏବଂ କଳକା ଉଠାଇ ଅଣି ସେହୁସବୁ ବରଗଛରେ ବସି ସୁଖରେ ଶ୍ରେକନ କରେ । ଦ୍ଵୀପ ମଧ୍ୟରେ “ଚିଲିକା ଅଣ୍ଡମ” ନାମରେ ଗୋଟିଏ ଦ୍ଵିତଳ ପ୍ରାସାଦ ଅଛି । ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣାୟ ଶକ୍ତା ହରିହର ମର୍ଦ୍ଦରାଜଙ୍କ ଆଦେଶରେ ତାହା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଶକ୍ତା ଅନେକ ସମୟରେ ଅସି ସେଠାରେ ରହୁଥିଲେ । ତାହାର ବାରଣ୍ଡାରେ ଖଣ୍ଡବେଳେ ମୁଗମାନେ ଅସି ଅଣ୍ଡମ୍ ନିଅନ୍ତି । ଅଣ୍ଡମଟି ବାନକୁଟୁର ପୋକରେ ପୁଣି । ତଳ, ଉପର, କାନ୍ଥ, ପିଣ୍ଡା ସବୁଦିନ ବାନକୁଟୁରମୟ । ଚିଲିକା ଅଣ୍ଡମ ଏବେ ବାନକୁଟୁରରୁ ବାଲଶିଳ୍ ଅଣ୍ଡମରେ ପରିଣତ ହୋଇଅଛି । ଦ୍ଵୀପଖଣ୍ଡ ନିର୍ଜନତାର ଅନୁକୂଳ, ସୁତରାଂ ଶାନ୍ତ ଦେବାଙ୍କର ଚିରବିଳାସ କାନନ । ଦିନେ ଆମ୍ବେମାନେ ସେହି ଦ୍ଵୀପରେ ରହୁଥିଲେ । ସେଠାରେ ଗଛମୂଳସ୍ଥ ଲତାକୁଞ୍ଜ ମଧ୍ୟରେ ଅଷ୍ଟଭୁଜା ଚଣ୍ଡୀ ଏବଂ ହନୁମାନଙ୍କର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ଗୋଟାଏ ଜାଣି ପ୍ରାଚୀନ ବାମ୍ଫି ଅଛି, ତାହା ଭିତରେ ଶତଶତ ପାତ୍ର ବାସ କରନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ଅତ୍ୟାଚାରରେ ବାମ୍ଫିର ଜଳ ବିଷରେ ପରିଣତ ହୋଇଅଛି । ଦ୍ଵୀପରେ ସାନବଡ଼ ନାନା ଜାତିର ଅସଂଖ୍ୟ ପକ୍ଷୀ ଅଛନ୍ତି । ସେରୁପ ପକ୍ଷୀ ସାଧାରଣତଃ ଅନ୍ୟଦି ଦେଖାଯାଆନ୍ତି ନାହିଁ । ଅଣ୍ଡମଟିରୁ ଦୂରରୁ ଦେଖିଲେ ବୋଧହୁଏ ସ୍ଵୟଂ ଚିଲିକା ଦେଶ ଜଳରୁ ଉଠିଅସି ଦ୍ଵୀପରେ ଠିଆ ହୋଇ ଅର୍ଦ୍ଧକେଶ ଶୁଖାଉ ଅଛନ୍ତି । କେତେବୃତ୍ତାଏ ଗଛ ଏବଂ ଲତା କୋଠା ଉପରେ ଝୁଙ୍କି ପଡ଼ି ତାହାର କେଶ ତୁଲ୍ୟ ହୋଇଅଛି । ଚିଲିକା ଲହରୀ ସ୍ତରେ ସ୍ତରେ ଅସି ତାହାର ଗୋଡ଼ ଧୋଇ ଦେଉଅଛି । ସ୍ଥାନଟି ଯୋଗୀ ସନ୍ଥାସୀର ଉପଯୁକ୍ତ ସାଧନାସେନ । ସେ ଦୁର୍ଗମ ନିକଟରେ ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ବନ୍ଧା ଦେଲେ ଆଉ ମୁକୁଳାଇ ଆଣି ହୁଏ ନାହିଁ ।

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ ସାର ଚିଲିକାରେ ବୁଲିଆସି । ସେଇ କେତେ ଦିନ ଚିଲିକା ମୋର ବହାର ଘାରିବା ହୋଇଥିଲା । ଦିନେ ଦିନେ ହଂସ ଯୁଥରେ ଚିଲିକାର ବନ୍ଧ ଛଇଯାଏ । ବୋଧହୁଏ ସତେ ଯେପରି ମହାତାପସୀ ଚିଲିକା ହୃଦୟରେ ସବୁ ଶୁଣି ଶୁଣି ଫୁଟି ଉଠିଅଛି । କାଳିଜାର ଗିରି ଦେଖିବାକୁ ଏକାଧିକ ଥର ବାହାରିଥିଲି, ମାତ୍ର ପ୍ରତିଥର ପ୍ରଗର ସବନ ବହୁ ସେ ସାଦୃଶ୍ୟ ପଶ୍ଚ କରୁଥିଲା । ପ୍ରଗର ସବନବେଳେ ନାବିକମାନେ କାଳିଯାର ଗଣ୍ଡକୁ ନୌକା ନେବାକୁ ସାହସୀ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । କେତେ ବର୍ଷ ପରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଶକ୍ତାଙ୍କ ଅନୁକୁଳରେ କାଳିଯାର ଦେଖିଥିଲି, ତାହା ଯଥାସ୍ଥାନରେ ଲିଖିତ ହେବ । ଚିଲିକା ଭ୍ରମଣ ବୃତ୍ତନ୍ତ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ପୁସ୍ତକରେ ମୁଁ ବିସ୍ତୃତ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛି, ତେଣୁ ଆଉ ସେ ଦିଗରେ ଅଧିକ ଅଗ୍ରସର ହେଲି ନାହିଁ ।

ମଧ୍ୟାହ୍ନ ସମୟରେ ଜୟକୁଷ୍ଠ ବାବୁଙ୍କ ନିକାନ୍ତନ ଅଫିସ ଘରେ ବସି ମୁଁ ଲେଖାଲେଖି କରୁ । ଗୁରୁତା ବେଳେ ଜୟକୁଷ୍ଠ ବାବୁ ଗୋଟାଏ ଦୂରଗାମିଣ ଯନ୍ତ୍ର ମୋ ହାତରେ ଦେଇ କାର୍ଯ୍ୟାଳୟରେ ଯାଆନ୍ତି, ମୁଁ ବାରଣ୍ଡାରେ ବସି ଦୂର ପବ୍ବତର ଦୁର୍ଗମ ଅଖି ଅଗରେ ଦେଖୁ । ଦୂରରୁ ନୌକା ଆସିବ ବେଳେ ଠିକ୍ ଗୋଟାଏ ବଡ଼ ଚିଲ ପାଣିରେ ଘାଟି ଉଡ଼ି ଆସିଲା ପରି ଦେଖାଯାଏ । ଟିକିଏ ଗାନ୍ଧବୁ ଆସିଲେ ନୌକାର ଆରୋହଣମାନେ ଦୂରଗାମିଣରେ ଦେଖାଯାଆନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ହସ୍ତ—ପଦ ସଞ୍ଚାଳନ, ହାବଭାବ ସବୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଦେଖାଯାଏ, କେବଳ ବଥା ଶୁଣାଯାଏ ନାହିଁ । ଭିତରେ ସମୟ ସମୟରେ ଉତ୍ସବର ଶବ୍ଦ ଶୁଭେ—ତାହା କୌଣସି ବୃହତ୍ ପକ୍ଷୀର ଶବ୍ଦ । ଅନେକ ପରିମାଣରେ ଘଟୁରୁଦ୍ଵାର ଶୁଷ୍କ ଗଣ୍ଡର ବୁଲୁନ ଶବ୍ଦ ପରି । ରମ୍ଭାରେ ଥିବା ବେଳେ ମୋର କନ୍ୟା ଶ୍ରୀମତୀ ସରସ୍ଵତୀର ଜନ୍ମ ସବାଦ ଶୁଣିଲି । ମାସକ

ସୁଦ୍ଧ ସୋମନାଥର ପ୍ରଥମ କନ୍ୟା ଶ୍ରୀମତୀ ହରପ୍ରିୟା ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲା, ତେତେବେଳେ ମୁଁ
ଘର ପାଖରେ ଥିଲି । ତାହାର ଜନ୍ମର ସପ୍ତମ ଦିନ ମୁଁ ରମ୍ଭା ଗଲି । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେ ଦୁଇଟିଯାକ
କନ୍ୟା ସୁସାହିର ହସ୍ତ ଧାରଣ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଜାତୀୟ ସାମନ୍ତ ଅନେକ ସମୟରେ ରମ୍ଭା ଆସନ୍ତି । ଦିନେ ସେ, ମୁଁ, ଜୟକୃଷ୍ଣ ବାବୁ
ଏବଂ ଆଉ କେତେକଣ ମିଶି ଗଞ୍ଜା ଦୁର୍ଗ ଦେଖିବାକୁ ଗଲୁଁ । ତାହା ମୁସଲମାନ ନବାବ୍ ଅମଲର
ଦୁର୍ଗ, ସମୁଦ୍ର ଏବଂ ଉଚ୍ଚିକୁଲାର ସଙ୍ଗମ ସ୍ଥଳରେ ଅବସ୍ଥିତ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଦୁର୍ଗର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ମାତ୍ର
ଅଛି । ଗୋଟିଏ ହିତଳ ପ୍ରାସାଦ କାଳ—ଦକ୍ଷିଣେ ଚର୍ଚ୍ଚିତ ହୋଇ ଶତ ବର୍ଷତ ଲାଙ୍ଗି ଦେହରେ
ଦଣ୍ଡାୟମାନ ରହି ଅଗତ ଭାଙ୍ଗର କରୁଣ ସ୍ୱରୂପ ଧାରଣ କରିଅଛି । ସେଠାରେ ସମୁଦ୍ର ଉଚ୍ଚିକୁଲାର
ସଙ୍ଗମର ଦୃଶ୍ୟ ଭର ଅସାଶୋର । ସମୁଦ୍ର ବାହୁ ବସ୍ତାର କରି ଆସି ଖଣ୍ଡେ ଦୂର ଉଚ୍ଚିକୁଲାରୁ
ଅଲିଙ୍ଗନ କରି ନେଇ ଯାଉଅଛି । ଉଚ୍ଚିକୁଲାରୁ କୃତକୃତ ଶବ୍ଦରେ ହୃଦୟର ବ୍ୟଥା ପରି ପାଖରେ
ନିବେଦନ କରୁଅଛି । ତେଜସ୍ବୀ ପତି ସମବେଦନାରେ ଗର୍ଜନ ଛଳରେ ଦୀର୍ଘ ନିଃଶ୍ୱାସ
ଛାଡ଼ୁଅଛି । କିଛି ଦୂର ଯାଇ ଦୁହେଁ ମିଶି ଏକ ହୋଇ ଯାଉଅଛନ୍ତି—ଆଉ ବାରି ହେଉ ନାହିଁ ।
ଶିଖରିଲ ଉଡ଼ି ଉଡ଼ି ଦୁହିଙ୍କର ମିଳନର ଶୁଭଶଙ୍ଖ ବଜାଉ ଅଛି । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷୀମାନେ ହୁଳାହୁଳୀ
ଦେଉଅଛନ୍ତି । ଏ ମିଳନ ଅଶଶ୍ରୁ ମିଳନ, ଏ ମହାମିଳନର ଆଉ ବିଚ୍ଛେଦ ନାହିଁ । ଦିନେ
ଜୀବନଦୟା ମୃତ୍ୟୁ ମହାସାଗରରେ ଏହିପରି ମିଶିଯାଏ—ପ୍ରକୃତ ବୋଧହୁଏ ସଙ୍କେତରେ ସେହି
ଦୃଶ୍ୟ ଦେଖାଉଅଛି । ଜୀବନ ମୃତ୍ୟୁକୁ ଶୋକି ବୁଲୁଥାଏ, ପାଇଲେ ଆଉ ଛାଡ଼ିଦିଏ ନାହିଁ—ତାହା
ସଙ୍ଗରେ ଅବେଦ ଭାବରେ ମିଶିଯାଏ । ଜୀବନ ବୋଲି ଯାହାକୁ କହନ୍ତି, ସେ ମୃତ୍ୟୁର ଯାମଲ
ସହୋଦର । ଦୁହିଙ୍କର ବେଶ୍ ସଦ୍‌ଭାବ—ଏକମନ, ଏକପ୍ରାଣ, ଏକ ଆତ୍ମା । ଜୀବନ ଏବଂ ମୃତ୍ୟୁ
ବିରଳ ହୁହେଁ । ତାହା ଏକ ବ୍ୟକ୍ତିର ଦୁଇଟି ନାମ ପରି । ଯେ ଜୀବନ ନାମ ଧରି ଆସେ,
ସେ ମୃତ୍ୟୁ ନାମ ଧରିଯାଏ । ଏକ ଅଭିନେତା ଅନାଦି କାଳ ଜୀବନ ବେଶ ପିନ୍ଧି ଆସି
ଅଭିନୟ କରି ସାର ସୁଖି ମୃତ୍ୟୁ ବେଶ ପିନ୍ଧି ଆସେ ।

ଗଡ଼ ଗୁରୁପାଖରେ ଖାଇ ଅବଧି ଅଛି । ଦୁର୍ଗ ଚିତରୁ ଉଚ୍ଚିକୁଲାରୁ ସୁଦୃଢ଼ ପଥ ଅଛି ।
ସେହି ପଥରେ ଅନ୍ତଃସୁରସ୍ତା ମହଲମାନେ ଉଚ୍ଚିକୁଲାରୁ ସ୍ନାନ କରିବାକୁ ଯାଉଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ
ସେ କ୍ଷପ ରୁଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି । ଘର ସବୁ ଭାଙ୍ଗି ଯାଇଅଛି, କେବଳ ଉପରୋକ୍ତ ହିତଳ କୋଠାଟି
ମୁମୂର୍ତ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ରହି ଅଗତ ସୌଭାଗ୍ୟ ସ୍ମରଣ କରି ସାଗର ଗର୍ଜନର ପ୍ରତିଧ୍ୱନି ଛଳରେ
ହାବାକାର କରୁଅଛି । ଦୁର୍ଗର ଅଭ୍ୟନ୍ତର କଣ୍ଠାକାଶାଣ୍ଟ, ସିଂହ ଗୁମ୍ଫା ଏବଂ ଶୁଗାଲର ବିହାର-
ସ୍ଥଳ ହୋଇଅଛି । ଯେଉଁଠି ଅଭର ପୁଷ୍ପସାରର ଧାରା ବହୁଥିଲା ସେ ସ୍ଥାନ ଏବେ କଣ୍ଠାବଣ—
କିରୁଦର ଅସାଧ୍ୟ କଅଣ ? ବାରୁଦ ରହୁବା ଘରଟି ଅଦ୍ୟାପି ଅସ୍ଥିତ ଅଛି । ତାହାର କାନ୍ଥ ଏବଂ
ଛତ ଲୁହା ପରି ଶକ୍ତ । ସେ ସ୍ଥାନକୁ ଗଲେ ସଂସାରର ଅନିତ୍ୟତା ଚିନ୍ତା ହୃଦୟକୁ ଅବସନ୍ନ କରି-
ପକାଏ । ଅତି ଯେ ଅମରବନ୍ଧ, କାଲି ସେ ଶୁଣାନ । ଅତି ସେ ବହୁ ଗନ୍ତାଘର, କାଲି ସେ
ଅଙ୍ଗାରପୁଣ୍ଡ ଚାଲି । ବିଧାତାର କି ନିର୍ମମ ପରିହାସ । ଦୁଃଖ ସିନା ମନୁଷ୍ୟର, ମାତ୍ର କାଳର ତ
ଦୁଃଖ ବା ଅନୁତାପ ନାହିଁ—ଭଗାବତ୍ ତ ତାହାର କୌତୁକ । ସେ ନିର୍ବିକାର, ତାହାର
ବିକାର ଜାତ ହୁଏ ନାହିଁ—ସବୁ ବିକାର ଏକା ହତଭାଗ୍ୟ ଜୀବ ମନୁଷ୍ୟର ।

ଦୁର୍ଗର ଅଦୂରରେ ଗୋଟାଏ ପ୍ରଶସ୍ତ କବର ସେହି ଅଛି । ନବାବ ଇଂରାଜଙ୍କ ଯୁଦ୍ଧବେଳେ
କେହି ଇଂରାଜ ଶାସନରେ ଯୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କର କବର ସେଠାରେ
ଅଛି । କବରରେ ଗୋଦତ ପ୍ରସ୍ତର—ସ୍ୱରୂପ-ଫଳକ ଜଡ଼ିତ ହୋଇ ରହିଅଛି । ସେ ଯୁଦ୍ଧରେ

ଅନେକ ପ୍ରଧାନ ଇଂରାଜ ବୀର ନିହତ ହୋଇଥିଲେ । କେଉଁଠି ଜନ୍ମ ହେଲେ, କେଉଁଠି ଅସି ଦେହତ୍ୟାଗ କଲେ ଏହା ଭାବିଲେ ଦେହ ଶୀତେଇ ଉଠେ । ନିଜେ ମରି ଭାବା ବଶଧରକର ଅଦୃଷ୍ଟ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ କରିଗଲେ—ଏହା ସାମାନ୍ୟ ତ୍ୟାଗ—ଗୌରବର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ନୁହେଁ । ଗଞ୍ଜା ପୁଟେ ଜିଲ୍ଲାର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । କି ପ୍ରାକୃତିକ କାରଣରୁ ସେଠାର ଜଳବାୟୁ ଦୁଷ୍ପିତ ହୋଇଗଲା । ଭୀମଶ ମନ୍ତ୍ରକରେ ନଗର ପ୍ରାୟ ଜନଶୂନ୍ୟ ହୋଇଗଲା । ସେହି ଦିନଠାରୁ ରାଜଧାନୀ ଛତ୍ରପୁରକୁ ଉଠିଗଲା । ଛତ୍ରପୁରର ଅପର ନାମ ସୀତାରାମ ପଲ୍ଲୀ । ଛତ୍ରପୁର ନାମରେ ରାଜଧାନୀ ହେଲେହେଁ ପ୍ରକୃତ ରାଜଧାନୀ ବ୍ରହ୍ମପୁର । ଛତ୍ରପୁରରେ କଲେକ୍ଟର ଆଅନ୍ତ, ଅଭିଷେକ ଅଫିସ୍ ଅଦାଲତ ବ୍ରହ୍ମପୁରରେ । ଗଞ୍ଜାମରେ ନଡ଼ିଆ ବରିଷ୍ଠ ବଢ଼ୁଳ ପରିମାଣରେ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଧନୀ ଦରଦ୍ର ହେଲେ ଯେଉଁପରି ମଳିନ ବିବର୍ଣ୍ଣ ଦେଖାଯାଏ, ଗଞ୍ଜାମର ଅବସ୍ଥା ସେହିପରି ।

ପ୍ରାୟ ଛଅମାସ ପୂର୍ବରୁ ସୁରଙ୍ଗୀର ରାଜା ଚନ୍ଦ୍ରଚୂଡ଼ାମଣି ହରିଚନ୍ଦନ ଜଗଦେବ ବିଲତ ଭ୍ରମଣ କରିବାକୁ ଯାଇଥିଲେ, ସେ ଫେରିଆସି ଯେଉଁଦିନ ବ୍ରହ୍ମପୁରରେ ପହଞ୍ଚିଲେ ସେଦିନ ତାଙ୍କୁ ଅଭ୍ୟର୍ଥନା କରିବା ସକାଶ ବ୍ରହ୍ମପୁରରେ ବିରାଟ ସଭା ହୋଇଥିଲା । ଜୟକୁଣ୍ଡ ବାବୁ ସେଦିନ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମପୁର ଯାଇଥିଲେ । ଫେରିଆସି ମୋତେ କହିଲେ—“ବ୍ରହ୍ମପୁରରେ ଓଡ଼ିଆ, ତେଲଙ୍ଗା ମିଶି ସୁରଙ୍ଗୀ ରାଜାଙ୍କୁ ଅଭିନନ୍ଦନ ଦେଲେ । ଆମ ଏଠାରେ ବି ସଭା କରିବା ଉଚିତ । ରାଜନ୍ୟ ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ସେ ପ୍ରଥମେ ବିଲତ ଯାଇ ଗୋଟାଏ ବାଟ ପିଟାଇ ଅଛନ୍ତି, ସେଥିପାଇଁ ସେ ସାମାଜିକ ରୂପସ୍ଥାରକୁ ଭୟ କରି ନାହାନ୍ତି । ଏଡ଼େ ବଡ଼ ସମ୍ଭାର କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ସେ ଗୋଟାଏ ମହତ୍ତ୍ୱ ଅଦର୍ଶ ଦେଖାଇଅଛନ୍ତି, ସେଥିପାଇଁ ତାଙ୍କୁ ଅଭିନନ୍ଦନ କରିବା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ।” ମୁଁ ତାଙ୍କର ଏ ସାଧୁ ପ୍ରସ୍ତାବ ସମର୍ଥନ କଲି । ସେଦିନ ସଭାରେ ସଭା ହେଲା । ସ୍ଥାନୀୟ ଶିକ୍ଷିତ ବ୍ୟକ୍ତି, ବର୍ଣ୍ଣିତ ବ୍ୟକ୍ତି, ମହାଜନ ପ୍ରଭୃତି ସଭାରେ ଯୋଗଦେଲେ; ମାତ୍ର ଏତେ ଲୋକ ମଧ୍ୟରେ ସଭାପତିର ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ଘଟିଲା । ଯାହା ନାମ ପ୍ରସ୍ତାବ ହେଲା, ସେ ପଛବୁଝା ଦେଲେ । ସଭାପତି ହେଲେ ହୁମାଲୟ ପଟ୍ଟ ଉପାଡ଼ିବାକୁ ହେବ, କି ସମୁଦ୍ର ବୋହୁ ଶୁଣାଇବାକୁ ହେବ—କି ଅସାଧ୍ୟ ଗୁରୁଦାୟିତ୍ୱ ମୁଣ୍ଡାଇବାକୁ ହେବ କେଜାଣି, ସମସ୍ତେ ମୁହଁ ମୋଡ଼ିଲେ । ବିଲତ ଫେରିଗଲା ରାଜା, କାଲେ ପଛକୁ ବି ଅଳ୍ପ ଆଲଗିବ, ପୁଣି ସଭାପତି ହେଲେ କିଛି କହିବାକୁ ହେବ, ତାହା ପୁଣି ରାଜାଙ୍କ ସପକ୍ଷରେ । ଗାଈ ନ ଜାଣିଲେ ତଅଁର ଧରିବା ଲଢ଼ାଇ କଥା, ସୁତରାଂ ଏତେ ବଲେଇକି ଯାଏ କିଏ—ସର୍ବସେ ଚୁପ୍ ଉଠି—ବୋଧହୁଏ ଏହି କଥା ଭାବି ସମସ୍ତେ ଅମଙ୍ଗ ହେଲେ । ଶେଷରେ ପାଟହାଣୀ ସୁନାକଳସ ଆଣି ମୋ ମୁଣ୍ଡରେ ଭାଜିଲା । ମୁଁ ସଭାପତି ହେଲି । କେହି କେହି ବକ୍ତୃତା କଲେ । ମସ୍ତକ ମୁଣ୍ଡନ ଏବଂ ଗୋବର ପାଣି ପିଇବା ବିରୁଦ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ବକ୍ତୃତା ହେଲା । ଶେଷରେ ମୋ ପାଳି ପଡ଼ିଲା, ମୁଁ ଉଠି ଗୁରୁପଦ କହିଲି, ମାତ୍ର କଅଣ କହିଥିଲି ମନରେ ନାହିଁ । ତେଣୁକି ଶୁଣିଲେ ବି କାହାର ତରୁଣ୍ଡ ବା ବହୁତକ ହୋଇପିବାର ସମ୍ଭାବନା ଅଦୌ ନାହିଁ । ରାଜାଙ୍କୁ ଅଭିନନ୍ଦନ ଦେବା ପ୍ରସ୍ତାବ ମାମୁଲି ଧାରାରେ ଅନୁମୋଦନ, ସମର୍ଥନ କରାଗଲା । ସେଦିନର ସଭାର ବିବରଣ ଟେଲିଗ୍ରାଫ୍ ଦ୍ୱାରା ତତ୍ତ୍ୱଶୀଳ ରାଜାଙ୍କୁ ଜଣାଇ ଦିଆଗଲା । ମୁଁ ସଭାପତି, ସୁତରାଂ ଟେଲିଗ୍ରାଫ୍ ମୋ ନାମରେ ଗଲା । ଶେଷରେ ମଧ୍ୟରେଶ ସମାପ୍ତହେଉ ଗାଈରେ ଜଳ ଯୋଗର ବ୍ୟବସ୍ଥା ପରେ ସଭାବନ୍ଦ ହେଲା ।

ତହିଁପରିଦିନ ରାଜାଙ୍କର ଟେଲିଗ୍ରାଫ୍ ପାଇଲି । ସେ ଲେଖିଥିଲେ—ଅସନ୍ତା ରେଳରେ ଅତି ଶୀଘ୍ର ଆସ । ମୁଁ ତଦନୁସାରେ ଲଢ଼ାପୁର ଗଲି । ମୁଁ ପହଞ୍ଚିବା ପୂର୍ବରୁ ରାଜା ସୁରଙ୍ଗୀ ବାହାର ଯାଇଥିଲେ । ସୁରଙ୍ଗୀର ପ୍ରଜାମାନେ ସଭାକରି ସେଦିନ ତାଙ୍କୁ ଅଭିନନ୍ଦନ ଦେଇଥିଲେ ।

ମୋତେ ସୁରଙ୍ଗୀ ପଠାଇ ଦେବା ପାଇଁ ରାଜା ଜଣେ କର୍ମଗୁଣକୁ କହିଯାଇଥିଲେ । ମୋ ସଙ୍ଗରେ କେତେ ନାହିଁ, ଏକୃଷ୍ଟ ଗଲେ ସେଠାରେ ତଳିବା କଷ୍ଟକର ହେବ । ବିଶେଷତଃ ରାଜା ସେଦିନ ରାତିରେ ଇଚ୍ଛାପୁର ଫେରିଆସିବେ । ଦ୍ଵାଦଶ ବାଟରେ ତାଙ୍କୁ ଦେଖି ଫେରିବାକୁ ପଡ଼ିବ, ଏହା ଭାବି ଯିବା ଉଚିତ ମନେକଲି ନାହିଁ । କର୍ମଗୁଣଟି ଶଗଡ଼ ଆଣି ଫେରାଇ ନେଇଗଲା । ଷ୍ଟେସନ ପାଖ ଗଣପତି ଚୌଧୁରୀ ବସା ଘରେ ମୁଁ ରହିଲି । ଚୌଧୁରୀ ମୋର ପୁଅ ପରିଚିତ; ସେ ମୋର ଖାଇବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ତାଙ୍କ ଘରେ କରିଦେଲେ । ଇଚ୍ଛାପୁରରୁ ସୋମନାଥକୁ ଟେଲିଗ୍ରାଫ୍ କରିଦେଲି, ସେ ତହିଁଥର ଦିନ ରେଳରେ ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲା । ଗୋଟାଏ ଘର ଭଡ଼ା ନେଇ ରହିଲୁଁ । ପ୍ରାୟ ରାତି ବାରଟା ବେଳେ ରାଜା ସୁରଙ୍ଗୀରୁ ଫେରି ଆସିଲେ । ତହିଁ ପରଦିନ ମୁଁ ସାକ୍ଷାତ୍ କରବାକୁ ଗଲି । ରାଜା, ତାଙ୍କ ଭାଇ ଚକ୍ରପାଣି ସାମନ୍ତ ଏବଂ ମୟୂରଭଞ୍ଜର ମନମୋହନ ମହାପାତ୍ର ବସିଥିଲେ, ମୁଁ ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲି । ମନମୋହନ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ଷ୍ଟେଟ୍ କଲେକ୍ଟର ଗୋବିନ୍ଦ ବାବୁଙ୍କ ପୁଅ । ମହାରାଜା ଶ୍ରୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ କି ଗୋଟାଏ ବିଦ୍ୟା ଶିଖାଇବା ପାଇଁ ତାଙ୍କୁ ବିଲତ ପଠାଇଥିଲେ । ମନମୋହନ ସେଠାରେ ଯାଇ ପ୍ରେମ ବିଦ୍ୟା ଶିଖି ଜଣେ ଭଦ୍ରଲେକର କନ୍ୟାକୁ ବିବାହ କଲେ । ମୟୂରଭଞ୍ଜ ମହାରାଜା ତାଙ୍କର ଏ ଉଲ୍ଲସର ସମ୍ମାନ ପାଇ ମାସିକ ଯାତ୍ରା ବୃତ୍ତି ଦେଇଥିଲେ ତାହା ବନ୍ଦ କରିଦେଲେ । ଅର୍ଥାଭାବରୁ ମହାପାତ୍ର ଆସିପାରୁ ନ ଥିଲେ । ସୁରଙ୍ଗୀ ରାଜା ବିଲତରୁ ଫେରିବା ବେଳେ ଦେବୀର ବା ସେବେଷଣ କରିବା ସକାଶ ତାଙ୍କୁ ଶତେ ଟଙ୍କା ବେତନରେ ନିଯୁକ୍ତ କରି ସଙ୍ଗରେ ଘେନି ଆସିଲେ । ସେ ଯେଉଁ ମେମ୍ବର ବିବାହ କରିଥିଲେ ସେ ମଧ୍ୟ ଆସିଥିଲା । ମୁଁ ମୟୂରଭଞ୍ଜରେ ଥିଲାବେଳେ ମହାପାତ୍ର ଦ୍ଵାଇସୁଲରେ ପଡ଼ୁଥିଲେ, ମନୋରମା ଅସିସକୁ ମଧ୍ୟ ଅନେକଥର ଯାଇଥିଲେ । ସେ ମୋତେ ଚିହ୍ନିପାରୁଲେ ନାହିଁ । ସେ ସାହେବ ପୋଷାକ, ସାହେବ ଟୋପି ପିନ୍ଧି ଚକ୍ଷମା ଲଗାଇ ବସିଥିଲେ, ମୁଁ ବି ତାଙ୍କୁ ଚିହ୍ନିପାରୁଲି ନାହିଁ । ରାଜା ଚିହ୍ନାଇ ଦେଲେ । ସେହି ଦିନଠାରୁ ସପ୍ତାହେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଖାଲି ବିଲତ କଥା ଲାଗିଲା ।

ରାଜା ବିଲତରୁ ଆସି ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ କଲେ ନାହିଁ ବୋଲି ରକ୍ଷଣଶୀଳ ଦଳ ସମ୍ପୁରଣ ପାସର ହେଲେ । ତାହା ଶୁଣି ସମ୍ଭାର ପ୍ରିୟ ସୁରଙ୍ଗୀ ରାଜା କହିଲେ—“ମୁଁ କୌଣସି ପାପ କରିବାକୁ ଯାଇ ନ ଥିଲି, ବିଦେଶ ଭ୍ରମଣ କରି ଅଭିଜ୍ଞତା ଅର୍ଜନ କରିବାକୁ ଯାଇଥିଲି । ଜ୍ଞାନାର୍ଜନ ତ ପାପ ନୁହେଁ, ତେବେ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ ବାହ୍ୟ କରବ ?” ଗଞ୍ଜାମର ଅନେକ ସ୍ଥାନରୁ, ସଭ୍ୟମଣ୍ଡଳରୁ ତାଙ୍କଠାକୁ ଅଭିନନ୍ଦନ ପତ୍ର ଆସୁଥାଏ । ଦିନେ ରାଜା କହିଲେ—ଏହି ଅଭିନନ୍ଦନ ଗୁଡ଼ିକ ଏକତ୍ର କରି ଖଣ୍ଡେ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରକାଶ କଲେ ଅତି-ରକ୍ଷଣଶୀଳ ଦଳର ଆଖି ଫିଟକିଲା । ଏହି ସମୟରେ ଆମ ଗ୍ରାମର ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ମହାନ୍ତ ଇଞ୍ଜିନିୟର୍ ପାସ୍ କରି ବିଲତରୁ ଆସିଥାଆନ୍ତି । ସେ ବିଲତରୁ ମୋତେ ଯେଉଁସବୁ ପତ୍ର ଲେଖିଥିଲେ, ସେଥିର ଈଡ଼ବ୍ୟ ଅଂଶ ମୁଁ ପତ୍ରିକାମାନଙ୍କରେ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲି । ସେ ଯେଉଁ ଦିନ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ ମୁଁ ତାଙ୍କ ପାଇଁ ଅଭ୍ୟର୍ଥନା ସଭା କରିବାକୁ ଯତ୍ନ କରିଥିଲି । ରକ୍ଷଣଶୀଳଙ୍କ ନିଷ୍ପେଧ ସତ୍ତ୍ୱେ ମୁଁ ଏହା କରିଥିବାରୁ ସେମାନଙ୍କର ତଥୁଣ୍ଡ ହୋଇଥିଲା । କେବଳ ମାର୍କଣ୍ଡ ବାବୁଙ୍କ ଘରେ ମୁଁ ଖାଇଥିଲି ନାହିଁ ବୋଲି ମୋତେ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ କରାହୋଇ ନାହିଁ, ମାତ୍ର ଯେଉଁମାନେ ଖାଇଥିଲେ, ସେମାନେ ମସ୍ତକ ମୁଣ୍ଡନ କରି ଗୋବର ପାଣି ପିଇଥିଲେ । କେତେ କେତେ ଏକାଧିକ ଥର ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ କରିଥିଲେ । ସେ ସମୟରେ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ ଧୂମ୍ ଲାଗିଥାଏ । ହାଣ୍ଡିହାଣ୍ଡି ଗୋରୁମୁତ, ଗୋବର ପାଣି ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତରେ ଉଡ଼ିଯାଇଥାଏ । ବିଲତଫେରତା ଘରୁ ଖାଇଥିବା ହେତୁ ଯେଉଁମାନଙ୍କର କାନ୍ଦ ଯାଇଥାଏ,

ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ ବଳପଣି ତାଙ୍କ କାନ୍ଦିତା ସୁନାସୁଅ ପରି ଫେର ଆସେ । ଏହିପରି ହାସ୍ୟକର ଅଭିନୟ ଲାଗିଥାଏ । କିନ୍ତୁ ସେକାଳକୁ ଏକାଳ ଅନେକ ଅନ୍ତର । ଯେଉଁମାନେ ମାର୍କଣ୍ଡ ବାବୁଙ୍କୁ ଅକାନ୍ତ କରିଥିଲେ, ଏବେ ସେମାନେ ଅନାଦୁତ ଭାବରେ ଯାଇ ତାଙ୍କ ଘରେ ପହଞ୍ଚି ବୁଣାଇ ବସୁଛନ୍ତି । ଜାତିର ମୂଲ୍ୟ—ଜାତିର ଗୌରବ ଯେ ଏହିପରି ବୁଝନ୍ତି, ତାଙ୍କର କାନ୍ଦିଥିଲା ପରି ବୋଧହୁଏ ନାହିଁ । ସପ୍ତମ, ବିପକ୍ଷ ଦୁଇଟା ଦଳ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ପରସ୍ପରକୁ ଅପଦସ୍ତ କରିବାକୁ ପ୍ରାଣପଣରେ ଲାଗିଥାଆନ୍ତି । ଅନେକ ମାଲିମକଦ୍ଦମା ଚାଲିଥାଏ । ରୁଡ଼ାଏ ସ୍ଵାର୍ଥପର ମଝିରେ ରହି କାଞ୍ଜି ଗୋଳିଆ ପରି ଏ ପାଖ ସେ ପାଖ ହେଉଥାଆନ୍ତି । ବାଦୁଡ଼ି ପରି କେତେବେଳେ ସେମାନେ ପକ୍ଷୀ ହୁଅନ୍ତି, ସୁଖି କେତେବେଳେ ପଶୁ ହୋଇ ପ୍ରଚ୍ଛଦ ସ୍ଵାର୍ଥ ସାଧନରେ ଲାଗି ଥାଆନ୍ତି । ଅକାରଣ ଅର୍ଥର ଶ୍ରାବ୍ଧ ହେଉଥାଏ ।

ରାଜାଙ୍କର ପ୍ରସ୍ତାବରେ ମୁଁ ସମ୍ମତ ହୋଇ କହିଲି—ବିଲୁପ୍ତ ଯାତ୍ରା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଉତ୍କଳର ବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ମତ ଆଣି ସେହି ପୁସ୍ତକରେ ଦେଲେ ଆଦୁର ଭଲ ହୁଅନ୍ତା । ରାଜା ସେଥିରେ ସ୍ଵୀକୃତ ହୋଇ ମତ ସଂଗ୍ରହର ଭାର ମୋତେ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ କହିଲେ । ମୁଁ ପ୍ରାୟ ଶତାଧିକ ପନ୍ଥ ଲେଖି ଉତ୍କଳର ନେତୃସ୍ଥାନୀୟ ଏବଂ ବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ନିକଟରୁ ପଠାଇଲି । ଅଧିକାଂଶ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ମତ ପାଇଲି, ସମସ୍ତେ ଅନୁକୁଳ ମତ ଦେଇଥିଲେ । କେତେକଙ୍କୁ ଏକାଧିକ ପନ୍ଥ ଲେଖି ଉତ୍ତର ପାଇଲି ନାହିଁ । ପ୍ରାୟ ଅଭିନନ୍ଦନ ଏବଂ ମତଗୁଡ଼ିକ ଏକତ୍ର କରି ମୁଁ ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପ୍ରସ୍ତୁତ କଲି । ରାଜା ପୁସ୍ତକର ନାମ “ସମୁଦ୍ର ଯାତ୍ରା” ରଖିଲେ । ପ୍ରିଣ୍ଟିଂ କୋମ୍ପାନୀ ପ୍ରେସ୍‌ରେ ପୁସ୍ତକ ଛପା ହେଲା । ମତଦାତାମାନଙ୍କ ନିକଟରୁ ଏବଂ ପାଠାଗାର, ସମ୍ପାଦକମାନଙ୍କୁ ଡାକିରେ ପୁସ୍ତକ ପଠାଗଲା । ହାତରେ କେତେ ବିତରଣ କରାଗଲା । ସେହି ପୁସ୍ତକ ବାହାରିଲା ପରେ ମାର୍କଣ୍ଡବାବୁଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ ଆନ୍ଦୋଳନ ଉଠିବା ହୋଇ ଆସିଲା । ରାମଶଙ୍କର ସାୟୁ ପ୍ରଭୃତି ବେଦବିତ୍ କୃତବିଦ୍ୟା ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ବିଲୁପ୍ତଯାତ୍ରା ସପକ୍ଷରେ ବେଦ ପ୍ରଭୃତିରୁ ଉଦ୍‌ବାହରଣ ଦେଇ ଲେଖିଥିଲେ । ବିପକ୍ଷଦଳ ସେଥିର ପ୍ରତିବାଦ କରିବାକୁ ସାହସୀ ହେଲେ ନାହିଁ । ତହିଁପରେ ରାଜା ତାଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ପ୍ରଜ୍ଞାଦ ନାଟକ ଏବଂ ରୁକ୍ମିଣୀ ପରଶୟ ନାଟକ ସଂଶୋଧନ କରି ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାକୁ କହିଲେ । ସେ ଦୁଇଗଣ୍ଡ ଖୁବ୍ ବଡ଼ ପୁସ୍ତକ । ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇ ସେ ଦିଗଣ୍ଡ ରହିଲା । ଅଳ୍ପ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାହା ଛପା ହୋଇ ନାହିଁ । ମୁଁ ଘର ପାଖରେ ଥିବାବେଳେ ବିକ୍ରମାଦିତ୍ୟ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲି । ସେହି ଲେଖା ଅବସର ଡମ୍ପେ ଇଚ୍ଛାପୁରରେ ଅଗ୍ରସର ହେଉଥାଏ । ଏଥିମଧ୍ୟରେ ମୁଁ ଉଦ୍ୟାନଗଣ୍ଡରେ ରୁଲି ଆସି ଉଦ୍ୟାନଗଣ୍ଡ ନାମରେ ପୁସ୍ତକ ଲେଖିଲି । ଉଦ୍ୟାନଗଣ୍ଡର ସମସ୍ତ ଅଂଶ ଦେଖିବାର ସୁବିଧା ହେଲା ନାହିଁ । କେତେକ ଅଂଶ ଦେଖିଥିଲି । ତାହାର କେତେ ବର୍ଷ ପରେ ବୃଷ୍ଟଚନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତି ଇଚ୍ଛାପୁର ଇଲାକାର ସ୍କୁଲ ସବ୍‌ଇନ୍‌ସ୍ପେକ୍ଟର ହୋଇଗଲେ । ସେ ମୋତେ ସଙ୍ଗରେ ନେଇ ସମୁଦାୟ ଉଦ୍ୟାନଗଣ୍ଡ ଦେଖାଇ ଆଣିଲେ । ତହିଁପରେ ଉଦ୍ୟାନଗଣ୍ଡର ଦ୍ଵିତୀୟ ସଂସ୍କରଣ ଛପା ହେଲା । ବୃଷ୍ଟି ବାବୁ ଜଣେ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷିତ ଉଚ୍ଚତମନା ବ୍ୟକ୍ତି । ମାତ୍ର ସାହିତ୍ୟର ଅଭିବୃଦ୍ଧି ପାଇଁ ସବୁବେଳେ ତାଙ୍କ ପ୍ରାଣ ବ୍ୟାକୁଳ । ତାଙ୍କର ଗୀତାନ୍ତବାଦ ତାଙ୍କ ଶକ୍ତିର ପରିଚ୍ଛାବ୍ଧକ ।

ଏଥି ପୁର୍ବରୁ ସୁରଙ୍ଗୀ ରାଜା ଯେଉଁସବୁ କବିତା ଲେଖିଥିଲେ, ତାହା ପ୍ରାଚୀନ ଧରଣର । ଏହି ସମୟରୁ ସେ ନୂତନ ଧାରାରେ ଲେଖିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ସାହିତ୍ୟର ନିଶା ଏପରି ଧରିଗଲା

ପେ, ଦିନେ ଦିନେ ରାତି ଅନନ୍ତା ହୋଇ କବିତା ଲେଖିଲେ । ଯାହା ଲେଖନ୍ତି, ମୋତେ ତାହା ଦେଖାନ୍ତି । ମୁଁ ସଂଗୋଧନ କରିଦିଏ, ଯେଉଁଠାରେ ଯେଉଁ ଦୋଷ ହୁଏ ଆଉ ତାହା କହିଦିଏ । ତାଙ୍କର କବିତା ଲେଖା ଚମତ୍କାର ଅଗ୍ରସର ହେଲା । ମୁଁ ପ୍ରତିଦିନ ଏଗାରଟା ବେଳେ ଯାଏ, ସାପ୍ତାହ ବେଳେ ଆସେ । ଏହି ଛ ଦଶା କାଳ ସାହିତ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚାରେ ଅତିବାହିତ ହୁଏ । ତେତେବେଳେ ଗୁଜରାଟ ପାଖକୁ ଆଉ କେହି ଯାଆନ୍ତି ନାହିଁ । କେହି ସାହିତ୍ୟିକ ବା କବି, ପଣ୍ଡିତ ଆସିଲେ ସେମାନେ ଯାଆନ୍ତି । ମୋ ଠାରୁ ଯାହାର ପରିଚୟ ପାଆନ୍ତି ତାକୁ ଡାକିବା ହୁଏ, ନଚେତ୍ ନାହିଁ । ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଦାନରେ ସେ କୃପଣ ନୁହଁନ୍ତି, ମାତ୍ର ଅପାତ୍ରରେ ଦାନ କରନ୍ତି ନାହିଁ । କବି ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଶୁଭ୍ ଯୁକ୍ତି କରି ପାରନ୍ତି । ଦିନେ ଜଣେ ପଣ୍ଡିତ ଗୁଜରାଟର ପ୍ରଶସ୍ତି ବର୍ଣ୍ଣନା କରି କେତୋଟି ଶ୍ଳୋକ ଲେଖି ନେଇ ଭେଟିଥିଲେ । ସେଥିରେ ଏହିପରି ଭାବ ଥିଲା ଯେ—ଲକ୍ଷ୍ମୀ ସରସ୍ବତୀ ତୁମ୍ଭର ଦୁଇଟି ଭାଣ୍ଡୀ, ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ସମାନ ଭାବରେ ଆଲିଙ୍ଗନ କରିଛନ୍ତି । ଗୁଜରାଟୀସାର ମୋତେ ଗୁଣ୍ଡି ରହିଲେ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତିବାଦ କରିବାକୁ ସଙ୍କେତ କଲେ । ମୁଁ କହିଲି—ଲକ୍ଷ୍ମୀ, ସରସ୍ବତୀ ମାତୃସ୍ଥାନୀୟା ଦେବୀ, ତାଙ୍କୁ ସେହି ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ଉଚିତ । ପଣ୍ଡିତେ କହିଲେ—ଗୁଜରାଟୀ ଦେବତା ନୁହଁନ୍ତି କି ? ମୁଁ କହିଲି—ଗୁଜରାଟୀର ଦେବତା ସତ୍ୟ, ମାତ୍ର ଏହା ବୋଲି ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ସ୍ୱର୍ଗର ଦେବତାଙ୍କୁ ବିବାହ କରିବା ଦେବା କଅଣ ସଙ୍ଗତ ହେଲା ? ସେହିଠୁ ଗୁଜରାଟୀ ଯୁକ୍ତି ଲଗାଇଲେ । କହିଲେ, ଦେବତା ବୋଲି ଅମର ଉଚ୍ଚକୁ ଉଠାଇ ଦେଇ କଅଣ ମା'କୁ ଅଣି ମାଇସ କରିବାଦେବ ? ଅପଣ ଅଭିଧାନରେ ପଢ଼ିଥିବେ—“ଇନ୍ଦ୍ରା, ଲୋକମାତା, ମା ।” ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ମା ବୋଲି ଗୋଟାଏ ନାମ ସୂଚା ଅଛି । ଏହିପରି ନାନା ଯୁକ୍ତି ଦେଖାଇ ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ ଛନ୍ଦ ପକାଇଲେ । ପଣ୍ଡିତେ ହାବୁଡ଼ୁରୁ ଖାଇ ଶେଷକୁ ନିଜର ହୁଣି ସ୍ୱୀକାର କଲେ । କି କଥା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ମୁଁ ଅରେ କହିଥିଲି—“ଜୀବନ ଗୋଟାଏ ଘାସି ଜାଗ୍ରତ ସ୍ୱପ୍ନ ।” ଏହି କଥାକୁ ସେ ଏତେ ଦୃଢ଼ରେ ଧରିଥିଲେ ଯେ ଅନେକ ସମୟରେ କହନ୍ତି—ଅପଣ ଯାହା କହିଥିଲେ ଜୀବନ ଜାଗ୍ରତ ସ୍ୱପ୍ନ, ତାହା ଯଥାର୍ଥ । ମୁଁ ଅନେକ ସମୟରେ ଭାବି ବୁଝିଛି, ବାସ୍ତବରେ ଜୀବନ ଘାସି ଜାଗ୍ରତ ସ୍ୱପ୍ନ । ସ୍ୱପ୍ନଟା ସତ୍ୟ ସରି ବୋଧହୁଏ, ମାତ୍ର ଭାଙ୍ଗିଗଲେ ମିଥ୍ୟା । ଦିନେ ଦିନେ ବଡ଼ କୌତୁକ ହୁଏ । ସେ ଧାଡ଼ିଏ କବିତା ଲେଖି ମୋତେ ପୁଣି କରିବାକୁ କହନ୍ତି । ପୁଣି ମୋତେ ପ୍ରଥମ ପାଦ ରଚନା କରିବାକୁ କହି ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦ ଆସେ ପୁଣି କରନ୍ତି । ଉପାନ୍ତ୍ୟ ସ୍ବର ମିଳାଇ ନ ପାରିଲେ ମୋତେ ମିଳାଇ ଦେବାକୁ କହନ୍ତି । ବାତଗ୍ବେଗ ହେବୁ ରାତିରେ ତାଙ୍କୁ ସ୍ବନିତ୍ୱା ହୁଏ ନାହିଁ, ସେହି ସମୟରେ କବିତା ଲେଖା ହୁଏ । ସାହିତ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚାରେ ଏତେ ସମୟ ବ୍ୟୟ ହୁଏ ବୋଲି ଗୁଜରାଟୀରେ କିଛି ଯତି ହୁଏ ନାହିଁ । ସକାଳୁ ଓଲଟା ଯାକ ଏବଂ ରାତିରେ ଗୁଜରାଟୀ ହୁଏ । ହସାବ ପ୍ରଭୃତି ସବୁ ତଳ ତଳ କରି ଦେଖନ୍ତି, ଅଜର କାମ କାଲିକ ବାସି ରହେ ନାହିଁ । ସର୍ବାଙ୍ଗ ଚିଠିପତ୍ରର ଉତ୍ତର ଗୁଜରାଟୀ ନିଜେ ଗଠା କରି ଦିଅନ୍ତି ।

ଦିନେ ଗୁଜରାଟୀ ଚଢ଼ିପାଣି ସାମନ୍ତ ପ୍ରସାଦ କଲେ—ସୁରଙ୍ଗୀର ଗୁଜରାଟୀବଳୀ ସ୍ବପ୍ନତ ଛପାରେ ତାଳପତ୍ରରେ ଲେଖା ହୋଇ ଅଛି । ତାକୁ ଛପାରେ ଅନୁବାଦ କରି ଛପାଇଲେ ଭଲ ହୁଅନ୍ତା । ଗୁଜରାଟୀ କହିଲେ—ସେ କେତେ ପୁସ୍ତକ ହେବ ଯେ ଖାଲି ସେତକର ଛପା ହେବ ? ସୁରଙ୍ଗୀର ଦର୍ଶନୀୟ ସ୍ଥାନମାନ ଦେଖିଆସି ସେହି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଖଣ୍ଡେ ପୁସ୍ତକ ଲେଖି ସେଥିରେ ଗୁଜରାଟୀ ଯୋଗ କଲେ ପୁସ୍ତକଗଣ ବଡ଼ ହୁଅନ୍ତା ଏବଂ ଉପାଦେୟ ମଧ୍ୟ ହୁଅନ୍ତା । ଏହିପରି ଅନେକ ପ୍ରକାଶ କରି ମୋତେ କହିଲେ—ସୁରଙ୍ଗୀରେ ଅନେକ ଦର୍ଶନୀୟ ସ୍ଥାନ ଅଛି । ଅପଣ ପ୍ରତି ବଣ, ପ୍ରତି ପର୍ବତରେ ବୁଲି ଦେଖିଆସି ଖଣ୍ଡେ କାବ୍ୟ ଲେଖନ୍ତୁ, ମୁଁ ସୁଦଧା କରିଦେବି । ଏ ପ୍ରସାଦରେ ମୁଁ ଅନନ୍ଦରେ ସ୍ୱୀକୃତ ହେଲି । ତତ୍ତ୍ୱ ସୁରଙ୍ଗୀ ସିବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ହେଲା । ଗଡ଼ରେ

ରାଜାଙ୍କର ଗୋଟାଏ ବାହାର ବଙ୍ଗଳା ଅଛି । କେହି ସର୍ବାଙ୍ଗ କର୍ମଗୁଣ ବା ବିଶିଷ୍ଟ ଅଭିଧାନ, ଅଭ୍ୟାସତ ଅସିଲେ ସେଠାରେ ରହନ୍ତି । ମୁଁ ଯାଇ ସେହି ବଙ୍ଗଳାରେ କେତେ ଦିନ ରହି ଅଙ୍ଗ-ପାଶ ବଶ ପଦ୍ମରେ ବୁଲି ଦେଖିଲି । ତାହାପରେ ମଫସଲକୁ ବାହାରିଲି । ମୁଁ ଏବଂ ସୋମନାଥ ଖଣ୍ଡେ ଗାଡ଼ିରେ ବସିଲୁଁ । ସଙ୍ଗରେ ଜଣେ ବିଶେଷଜ୍ଞ ପଥ ପ୍ରଦର୍ଶକ, ଜଣେ ପାତକ, ଜଣେ ଗୁରୁ, ଗୁରୁଜଣ ସଶସ୍ତ୍ର ଫରେଷ୍ଟ ପାଇକ ଗୁଲିଲେ । ଯେଉଁ ଦିନ ଗ୍ରାମ ମିଳେ ସେଠାରେ ରହୁଁ, ଯେଉଁ ଦିନ ଗ୍ରାମ ନ ମିଳେ ସେଦିନ ବଣରେ ଗୋଷାର ହୁଏ—ସ୍ବତନ୍ତ୍ରରେ ବଣରେ ମଧ୍ୟ ଶୋଇବାକୁ ହୁଏ ।

ସୁରଙ୍ଗୀ ଠାରୁ ନୂଆଗଡ଼ ଯାଏଁ ସବୁ ସ୍ଥାନ ବୁଲି ଦେଖିଲି । ଗୋଟିଏ ଦୁର୍ଗ ଅବଧାନେ ନେହରେ ଲାଗି ରହିଅଛି । ମୟୂରଲକ୍ଷ୍ମ ନାମରେ ଗୋଟିଏ ଛଦ୍ମ ପଦ୍ମ ଅଛି । ସନ୍ଧ୍ୟାସୀର ଜଟା ପରି ପଦ୍ମରେ ଆପାଦମସ୍ତକ କଣ୍ଠାବାଦିଶରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ । ପଦ୍ମରେ ଅସଂଖ୍ୟ ମୟୂର ବାସ କରନ୍ତି । ସବୁଦିନ ତାଙ୍କ କେକାରବରେ ବନକୁମ୍ଭ ପ୍ରତିଧ୍ବନିତ । ମୟୂର ଗୁଡ଼ିକ ପଥ ବିସ୍ତାର କରି ନାରୁଥିବା ବେଳେ ସେ ଶୋଭା ବଡ଼ ଲେଖାୟୁ ହୁଏ । ସତେ ଯେପରି ଶତ ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ ପଦ୍ମକୁ ଡାକି ରଖିଅଛି । ତନ୍ତ୍ରକାର ଶବଳିତ ଜ୍ୟୋତିରେ ଦିଗ ଅଲେକିତ ହୋଇଯାଏ । ସ୍ଥାନୀୟ ଲୋକେ କହନ୍ତି—ପୂର୍ବେ ସାହେବମାନେ ଆସି ବନ୍ଧୁକରେ ମୟୂର ଲଢ଼ୁଥିଲେ, ଏହି ହେତୁରୁ ପଦ୍ମରେ ନାମ “ମୟୂରଲକ୍ଷ୍ମ” ହୋଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ଏ ଜନରବ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ପଦ୍ମ କେତେ କାଳର, ଆଉ ସାହେବମାନେ କେତେକାଳ ହେଲେ ଅସିଲେ, ଏ ବିଷୟ ଭାବିଲେ ଏ ଜନରବ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅମୂଲକ ପ୍ରତିପତ୍ତି ହୁଏ । ପଦ୍ମରେ ଅନେକ ମୟୂର ଅଛନ୍ତି । ଯେତେବେଳେ ହେଲେ ଦେଖିଲେ କେଉଁଠି ହେଲେ ଦୂର ଗୁରୁଟା ନାରୁଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏ ହେତୁ ପଦ୍ମରେ ନାମ “ମୟୂର ନଗୁ” ହୋଇଥିବ—ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସ୍ବତଃ ମନରେ ଉଦ୍ଭବ ହୁଏ । ଆଉ ଗୋଟାଏ ଦର୍ଶନୀୟ ସ୍ଥାନ ବାହୁଦାନସାଧୁ ଏଲଗଲ ଗଣ୍ଡ । ତାହା କେତେକାଂଶରେ ମହାନଦୀର ସାତକୋଣିଆ ଗଣ୍ଡ ପରି । ଦୁଇଟା ଦୁଇଗୋଟି ଉଚ୍ଚ ପଦ୍ମ ଶ୍ରେଣୀ ଦୈତ୍ୟ ପରି ଦଣ୍ଡାୟମାନ । ମଧ୍ୟରେ ଅତି ସୁନ୍ଦର ପଥରେ ନଇପାର ଖଣ୍ଡୋପଲରେ ପ୍ରତିହତ ହୋଇ ଗତି ପଥରେ ଶତଶତ ଜଳ-ପ୍ରପାତ ସୃଷ୍ଟି କରି କେଉଁଠି ମଧୁର ବୁଡ଼ୁବୁଡ଼ ଶବ୍ଦରେ, କେଉଁଠିବା ଗର୍ଜର ଜେନରେ ଗୁଲିଅଛି । ନଦୀ ଜଳରେ ସୃଷ୍ଟି କାଳରୁ ସୂର୍ଯ୍ୟ କରଣ ପଡ଼ି ନାହିଁ । ସ୍ଥାନଟି ଯେପରି ଭୟଙ୍କର, ସେହିପରି ମନୋହର । ନଦୀସ୍ରୋତରେ ଶାଳିଛାମ ପରି ଅସଂଖ୍ୟ ଚକ୍ଷୁ ପ୍ରସ୍ତର—ପେଣ୍ଡୁ ଗଡ଼ିଗଡ଼ି ଗୁଲିଅଛି । ସେଠାରେ ତମ୍ବାଫୁଲର ଗନ୍ଧ ବିଶେଷ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ, ବୋଧହୁଏ ଜଳରେ ବିସ୍ତୃତ ତମ୍ବାବଶ ଅଛି । ଭୟ ସେଠାରେ ପଥକର ସହଚର, ମାତ୍ର ଦୁର୍ଗ ଦେଖି ସେଠାରୁ ବାହାରିବାକୁ ଇଚ୍ଛାହୁଏ ନାହିଁ । ଗର୍ଜର ଜଙ୍ଗଲ, ନିର୍ଜନତାର ସାର୍ବ ସାର୍ବ ଶିଖା ଶବ୍ଦ ସେଠାରେ ଅନ୍ୟ ଶବ୍ଦ ଶୁଣାଯାଏ ନାହିଁ । ଦୁର୍ଗ ଏରୂପ ମୋହକର ଯେ, ଭୟ ସେଠାରେ ପରାଜୟ ସ୍ବୀକାର କରେ । ସେହି ଅଂଶରେ ଅନେକ ଶୁକଣୀୟ ବାସ କରନ୍ତି । ଅନ୍ୟ ଏକ ସ୍ଥାନରେ “ଭଲ୍ଲପାଣିଝର” ନାମରେ ଗୋଟାଏ ଝର ବହୁଅଛି । ନିବିଡ଼ ଦୁର୍ଗ ବନମଧ୍ୟରେ ଏହି ଝରଟି ଭଲ୍ଲୁକ ଚାଲିର ମାତ୍ରସ୍ବନ୍ୟ, ଭଲ୍ଲୁମାନେ ସେଠାରୁ ଆସି ପାଣି ପିଅନ୍ତି ବୋଲି ଉପବେଳେ ନାମ ହୋଇଅଛି । ଶୁଣିଥିଲି—ସବୁବେଳେ ସେଠାରେ ଭଲ୍ଲୁ ଆଅନ୍ତି, ମାତ୍ର ଅମ୍ବମାନଙ୍କ ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ହେତୁ ଭଲ୍ଲୁକ ଠାକୁରଙ୍କର ଦର୍ଶନ ମିଳିଲା ନାହିଁ । କେବଳ ଦୂରଗତ ଭୁବନ ଦୁର୍ଲଭ ଶବ୍ଦ ତାଙ୍କର ଅସ୍ତିତ୍ବ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରୁଥିଲା । ଭଲ୍ଲୁ ଶୁଣୁ ଦୁର୍ଲଭ ଦେଇପାରେ—ବିହ୍ବଳ ବେଳେ କେହି ନିମନ୍ତଣ କଲେ ସୁନ୍ଦର ବାମ ତଳାଇ ପାରନ୍ତା ।

ଭବିଳ ବୋଧହୁଏ ଠାକୁରେ ଅନୁମାନକୁ ତାଙ୍କର ଉପଯୁକ୍ତ ଭକ୍ତ ବୋଲି ପସନ୍ଦ କଲେ ନାହିଁ, ସୁତରାଂ ଅବସ୍ଥାରେ ମୁହଁଲଗ୍ନ ଦେଇ ରହିଲେ । ସେଠାରେ ଅତିବଡ଼ ତେନ୍ତୁଳିଗଛ ଅନେକ ଅଛି । ସେ ଭଲ ମୋଟ ଗଛ ମୁଁ ଅନ୍ୟତ୍ର ଦେଖିନାହିଁ । ସୁଙ୍ଗୀରେ ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦ୍ମତରେ ଅଦ୍ଭୁତ ମିଳେ, ବିଶେଷତଃ କୁଷ୍ମାନ୍ତ୍ର ଯଥାତଥା ଦେଖାଯାଏ । ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ଅଦ୍ଭୁତ ଅଛି । ଜଣେ ଶ୍ଵେତାଙ୍ଗ ବୈଦିକ ଗୋଷାଏ ସ୍ଥାନ ପରୀକ୍ଷା କରି ଦେଖିଥିଲେ ସେଠାରେ ସାତମାଇଲ ଯାଏଁ ଅଦ୍ଭୁତ ଅଛି । ସାହେବ ଗୁଡ଼ା ନେବାକୁ କହିଲେ, ମାତ୍ର ଗୁଡ଼ା ମନାକଲେ ।

ନୂଆଗଡ଼ ସୁରଙ୍ଗୀର ପ୍ରାଚୀନ ରାଜଧାନୀ । ସେଠାରେ ରାଜବଂଶର ଇନ୍ଦ୍ର ଦେବୀ କୁରୁକ୍ଷେତ୍ରର ମନ୍ଦିର ଅଛି । କୁରୁକ୍ଷେତ୍ର ପ୍ରତୀକ ଦେବତା ବୋଲି ସେ ଅଞ୍ଚଳର ଲୋକେ କହନ୍ତି । ନୂଆଗଡ଼ରେ ମାଳକ୍ଷ୍ମର ପ୍ରସ୍ତର ଅଧିକ । ସେଠାରେ ଦଣ୍ଡାଏ ତଳେ ଶୋଇଲେ ନିଶ୍ଚୟ ଛୁର ହେବ । ଭୂମି ସନ୍ତୁଷ୍ଟିଆ, ଜଳବାୟୁ ଅତି ଅସ୍ବାସ୍ୟକର । ଅଧିକାଂଶ ଅଧିବାସୀଙ୍କ ପେଟରେ ଏକାଧିକ ପ୍ଳୀହାମୟ ଚିକ୍ନ ପଶାପାଲି ପରି ଛକମୟ । ଲୋକଙ୍କୁ ପ୍ରାୟ ସବୁଦିନେ ଛୁର । ଲୋକେ କାମଦାମ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଛୁରଭୋଗ କରୁଥାଆନ୍ତି । ନୂଆଗଡ଼ରେ ଛୁରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେଖି ବୋଧହୁଏ—ସେ ଶଶି ଛୁରର ଯୌତୁକ ଭୂମି । ତାହାର ସବୁ ଅତ୍ୟାଚାର, ଉପଦ୍ରବ ନୂଆଗଡ଼ ଉପରେ । ଲୋକେ ଭୂମିବାଡ଼ର ମାୟା ଛଡ଼ି ନ ପାର ମାଟି କାମୁଡ଼ି ପଡ଼ିରହିଅଛନ୍ତି ।

ଶୋଇଲେ ଛୁର ହେବ ବୋଲି ମୁଁ ଗୁଡ଼ରେ ଶୋଇଲି ନାହିଁ—ଖଟ ଉପରେ ବସି ସୁଦ୍ଧା ଦୁଷ୍ଟ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କର ଟିପା ଲେଖିଲି । ମୋର ସହଚର ଏବଂ ସ୍ଥାନୀୟ କେତେଜଣ ଭଦ୍ରବ୍ୟକ୍ତି ସମସ୍ତେ ନ ଶୋଇ ବସି ରହିଲେ । ନ ଶୋଇବାର କାରଣ ସ୍ଥାନୀୟ ଲୋକ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣେ ପ୍ରଗଣ ବ୍ୟକ୍ତି ମୋତେ ପଚାରିଲେ । ମୁଁ କହିଲି—ଶୋଇଲୁ ପରେ ଛୁର ଆସି ଆକ୍ରମଣ କଲେ ମୁଁ ତାହାର ବଞ୍ଚଣା କରିପାରୁନା, ତେତେବେଳେ ତ ମୋର ଅତେଜନ ଅବସ୍ଥା । ବସିବାବେଳେ ଯେବେ ଛୁର ଆସେ ତେବେ ତାହା ସଙ୍ଗରେ ଯୁଦ୍ଧ କରିବ । ମୋ କଥା ଶୁଣି ଗୋଷାଏ ହାସ୍ୟର ଲହରୀ ଖେଳିଗଲା । ତେତେବେଳକୁ ଗୁଡ଼ ବାରଟା । ପଦ୍ମ ଉପରେ ଠିକ୍ ବାଉଁଶ ହାଣିଲୁ ପରି ଖୁବ୍ ଜୋରରେ ଶବ୍ଦ ହେଲା । ପଦ୍ମଟି ଅତି ନିକଟରେ ନୂଆଗଡ଼ର ପୃଷ୍ଠ ଅପସର ରୂପେ ଅବସ୍ଥିତ । ତାହାର ପାଦ ମୂଳରେ ଗ୍ରାମ, ଅମ୍ବେମାନେ ସେହି ଗ୍ରାମର ଦେବାଳୟ ବଙ୍ଗଳାରେ ଥିଲୁ । ଶବ୍ଦ ଶୁଣି ମୁଁ ପଚାରିଲି—ଏତେ ଗୁଡ଼ରେ କିଏ ପଦ୍ମରେ ବାଉଁଶ ହାଣୁଛନ୍ତି ? ଜଣେ କହିଲା, ସେ ଗୋଷାଏ ପକ୍ଷୀର ଶବ୍ଦ । ଧୂର୍ଜି ପକ୍ଷୀ ଏହିପରି ଶବ୍ଦକରି ବାଦକୁ ପ୍ରତାରଣ କରି ଗୁଡ଼ସାଗୁ ବୁଲିବ । ମନୁଷ୍ୟ ବାଉଁଶ ହାଣୁଛି ମନେକରି ବାଦ ସେଠାରେ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହୁଏ, ତାହୁଁ ପକ୍ଷୀଟା ଉଡ଼ିଯାଇ ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ବସି ସେହିପରି ଶବ୍ଦ କରେ, ବାଦ ପୁଣି ସେଠାକୁ ଯାଏ । ପକ୍ଷୀଟା ଏହିପରି ଗୁଡ଼ସାଗୁ ତାକୁ ଠକାଏ । ମୁଁ ପଚାରିଲି, ପକ୍ଷୀଟିର ନାମ କ'ଣ ? ଲୋକଟି କହିଲା ତାହାର ନାମ “ବାଟପକ୍ଷୀ”—ଦେଖିବାକୁ ଧୁଲିଆବର୍ଣ୍ଣ । ସେ ବାଟରେ ପେଟେଇ ପଡ଼ି ଧୁଲି ସଙ୍ଗରେ ମିଶି ଯାଇଥାଏ, ପଥକ ତାହାର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହେଲେ ପରୁ ବସି ଉଡ଼ିଯାଏ—ବାଟୋଇ ତମକ ପଡ଼େ । ପକ୍ଷୀଟିକୁ ଦେଖିବାକୁ ମୁଁ ଅଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କରିବାରୁ ସେ କହିଲା—“ବାଲି ଯିବାବେଳେ ବାଟରେ ଦେଖାଇ ଦେବ ।” ମୁଁ ଜାଣେ “ବେଶା ପଡ଼ିବ” ବୋଲି ଗୋଷାଏ ପକ୍ଷୀ ଅଛି, ତାହାର ବର୍ଣ୍ଣ ଧୂସର । ପକ୍ଷୀଟି ଅତି କ୍ଷୁଦ୍ର, ବେଶା ବଣରେ ତାହାର ବାସ । ବୋଧହୁଏ ତାହାର ଦେହ ବଡ଼ ଗରମ, ସେ ଧୁଲିରେ ପେଟେଇ ପଡ଼ି ରହିବାକୁ

ଖୁବ୍ ସୁଖପାଏ । ସେହି ଅବସ୍ଥାରେ ଜିଦ୍ରା ମଧ୍ୟ ଯାଏ । ଦୈବାତ୍ ପଥକ ହାବୁଡ଼ି ଗଲେ ଉଡ଼ିଯାଏ । ମୁଁ ଭବିଳ—ବାଟଛପି ସେହି ଫୁଲୁକି ଚଳେଇ ହୋଇଥିବ । ବନ୍ତୁ ତାହା ନୁହେଁ, ତହିଁପରି ଦିନ ଦେଖିଲ—ବାଟଛପି କବଳ ପରି ଗୋଟାଏ ପକ୍ଷୀ । ସାତ ଭୟା ପକ୍ଷୀ ଅନେକେ ଦେଖିଥିବେ, ସେମାନେ ଦଳଦଳ ହୋଇ ବାଈଁଶ ବଣରେ ଆଥୁ । ସ୍ଥାନ ବିଶେଷରେ ତାକୁ “ବୁଣ୍ଡା ଫାସୁଲ” କହନ୍ତି, ତାହାର ବଣ୍ଟ ମଧ୍ୟ ବୁଣ୍ଡା ପରି ମାଟିଆ । ବାଟଛପିର ଆକାର ବଣ୍ଟ ଠିକ୍ ସେହିପରି । ସେପରି ପକ୍ଷୀ ମୁଁ ଅନ୍ୟତ୍ର ଦେଖିନାହିଁ, ବୋଧହୁଏ ପାକିସ୍ତାନ ପକ୍ଷୀ । ବାଟଛପିର ବ୍ୟବହାର ମନ୍ଦ ନୁହେଁ—“ଶଠେ ଶାଠ୍ୟ ସମାଚରେତ୍” ଗାଥାରେ ସେ ପ୍ରଶଂସା ପଣ୍ଡିତ । ଅଳ୍ପ ବାଦ ମହାପୁରୀ ଦୁଶ୍ମା, ଝୁନ୍ଦୁ ପକ୍ଷୀର ଛଳନା ଅନୁଭବ କରି ସୁଦ୍ଧା ସେ ବୁଝିପାରେ ନାହିଁ । ଟେଟେୟା ପରି ବାଟଛପି ବାଦର ପରମ ଶତ୍ରୁ । ବାଦର ଠିକ୍ ଉପରେ ଟେଟେୟା ଉଡ଼ି ଉଡ଼ି ଶବ୍ଦ କରି ଚାଲେ, ସେହି ଶବ୍ଦ ଶୁଣି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜୀବଜନ୍ତୁ ସାବଧାନ ହୋଇ-ଯାଆନ୍ତି । ଟେଟେୟାର ସସ୍ପୃତ ନାମ ତେଣୋଇ । ବ୍ୟାଧାତା ସୃଷ୍ଟିରେ ସବୁ ବିଚିତ୍ର । ବନ୍ୟ ଜନ୍ତୁ ବାଦର ଖାଦ୍ୟ, ପୁଣି ତାଙ୍କୁ ସତର୍କ କରିବା ପାଇଁ ଟେଟେୟା ସୃଷ୍ଟି, ଏହା ଅଭୁତ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ନୁହେଁ କି ? ଝୁନ୍ଦୁ ପକ୍ଷୀଠାରେ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ପଶୁପକ୍ଷି ମହାବଳ ବାଦ ପରାସ୍ତ ହୁଏ । ପ୍ରବଳ ଶତ୍ରୁତ୍ୱ ସାଧ୍ୟ କରିହୁଏ, ମାତ୍ର ଝୁନ୍ଦୁ ଶତ୍ରୁତ୍ୱ ସାଧ୍ୟ କରି ହୁଏ ନାହିଁ । ହାତୀ ପକ୍ଷ ଜନ୍ତୁ ଅତି ଝୁନ୍ଦୁ ପତକର ଦଂଶନ ଜ୍ୱାଳାରେ ଅସ୍ଥିର ହୁଏ ।

ଅକାଶରେ ମେଘମାଳ ପବନ ଗଢିରେ ନାନା ଜୀବଜନ୍ତୁ, ବୃକ୍ଷ ଲତାର ରୂପ ଧରିବ ପରି ପ୍ରାକୃତିକ ନିୟମରେ ପ୍ରସ୍ତର ଖଣ୍ଡମାନ ଘୋର ଘାରି ଧୋଇପାର ବିବିଧ ଆକାର ଧରିଯାଏ । ବୃମ୍ବୀର ଦଳ ନାମରେ ଗୋଟାଏ ଗୁମ୍ଫାର ଆକାର ଠିକ୍ ଗୋଟାଏ ପ୍ରକାଶ ବୃମ୍ବୀର ପରି, ସତେ ଯେପରି ଗୋଟାଏ ବୃମ୍ବୀର ପୁଛ ବନ୍ଦ କରି ମୁଖ ବ୍ୟାଦାନ କରି ପଡ଼ିଅଛି । ଅଳ୍ପ ଏକ ସ୍ଥାନରେ ମାଙ୍କଡ଼ଝର ନାମରେ ଗୋଟାଏ ଝର ଅଛି । ଗୋଟାଏ ଗିରିଚୂଡ଼ାରୁ ଝର ବହୁ ଅସୁଅଛି, ଚୂଡ଼ାର ଆକାର ଠିକ୍ ଗୋଟାଏ ହନୁମାଙ୍କଡ଼ ପରି । ରହସ୍ୟମୟୀ ପ୍ରକୃତି ବଡ଼ କୌତୁକିନୀ; ମାଟି, କାଠ, ପଥର ପ୍ରଭୃତିରେ ସେ କେତେ ପ୍ରକାର ମୂର୍ତ୍ତି ସୃଷ୍ଟି କରୁଅଛି । ମେଘରେ, ଧୂଆଁରେ ବି ତାହାର ମୂର୍ତ୍ତି ସର୍ଜନା ଅସାଧ୍ୟ ନୁହେଁ ।

ଠଣା ଗାଁ ଠାରୁ ସୁରଙ୍ଗୀ ତାଲୁକା ଅରମ୍ଭ, ନୂଆଗଡ଼ ସୀମାନ୍ତରେ ଶେଷ । ଏହି ଦୁଇ ସ୍ଥାନର ବ୍ୟବଧାନ ପ୍ରାୟ ପାଞ୍ଚକୋଶରୁ ଅଧିକ ହେବ । ଏହା ଭିତରେ ଯେତେ ବଣ ପ୍ରବେଶ ଅଛି, ମୁଁ ତାହାସବୁ ଦେଖିଅଛି । ଇଛାପୁର ଫେରିବା ବେଳକୁ ମାସେ ଘଟିଥିଲା । ସମସ୍ତ ବିବରଣ “ସୁରଙ୍ଗୀ-କାବ୍ୟ” ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ସୁରଙ୍ଗୀର ସିଂହାସନ ସାରସ୍ୱତ ସିଂହାସନ, ଭୂମାମାନେ ଅନେକ କାବ୍ୟ, କବିତା ଲେଖିଯାଇଅଛନ୍ତି । ଦାନବକୁଳା ଜଣେ ବିଶ୍ୟାତ କବି । ସେ ଭଞ୍ଜକବିଳାସ ସମସାମୟିକ କିମ୍ବା କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ । ଅସାଧାରଣ କବିକଲ୍ୟାଣରେ ସେ ଭଜଧାମରୁ ଅଳଙ୍କୃତ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଅଦେଶରେ ଉଦ୍ୟାନରେ, ପ୍ରାନ୍ତରେ ଅନେକ ମଣ୍ଡପ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା, ସେଗୁଡ଼ିକ ଅଦ୍ୟାପି ଅଛି । ମଧ୍ୟ ମଣ୍ଡପ, ଦୁର୍ଗ ମଣ୍ଡପ, ଜଗନ୍ନାଥ ମଣ୍ଡପ, ବୃତ୍ତି (ତୌକ) ମଣ୍ଡପ, କାଳୀସୁଦନନ ବିମ୍ବ ପ୍ରଭୃତିର ସୂକ୍ଷ୍ମ ଗୁରୁକାରୁକଳା ବାସ୍ତବରେ କବିର ଉପଭୋଗ । ଖଣ୍ଡେ ବୃହତ୍ ପ୍ରସ୍ତରକୁ କଳ୍ପପ ଅବୃତ୍ତିରେ ନିର୍ମାଣ କରି ତାହା ଉପରେ ମଣ୍ଡପ ତୟାର ହୋଇଅଛି । ଝରଣାର ଧାର ତାହା ଭିତରକୁ କୌଶଳରେ ନିଆଯାଇଅଛି, ତାହା ଦୁର୍ଗ ପାଟି ବାଟେ ବାହାରି ଯାଉଅଛି । ତୌକ ମଣ୍ଡପଟି ଅର୍ଦ୍ଧଶୈଳାବୃତ୍ତ ଖଣ୍ଡେ ପ୍ରକାଶ ପ୍ରସ୍ତର ଉପରେ ତୌକ ଆକାରରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଅଛି । ମଣ୍ଡପ ଉପରକୁ ଉଠିବାକୁ ସୋପାନ ଅଛି । ମଣ୍ଡପ ଉପରୁ ଗୁହଁଲେ ସୂର୍ଯ୍ୟାସ୍ତ ରହସ୍ୟ ବଡ଼ ସୁନ୍ଦର ଦେଖାଯାଏ । କବି ଅନେକ ବଡ଼ ବଡ଼

କାବ୍ୟ ଲେଖି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ଲେଖା ଠିକ୍ ଭଞ୍ଜକ ଲେଖାପରି ସାହିତ୍ୟିକ ଗୃହସାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଭକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଗୁଡ଼ିକ ଅତି ସ୍ବାସ୍ତବିକ । ତାଙ୍କର ଅନେକ ଲେଖା ଅବିକଳ ଅଧୁନିକ ଲେଖା ପରି । ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ବରପୁତ୍ର ସରସ୍ବତୀଙ୍କର ସେବକତ୍ୱ ପରିଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ—ଏଦୃଶ୍ୟ ବାସ୍ତବ୍ୟ । ଚୈତନ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରସିଂହ ବୋଲି ଆଉ ଜଣେ ଶୁଦ୍ଧକବି ଗୌଡ଼ୀୟ ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାରେ ହରିବଂଶ ଅନୁବାଦ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । କଥିତ ହୁଏ, କବି ବୃନ୍ଦାବନରେ କେତେବର୍ଷ ବାସ କରି ସେହଠାରୁ ବଙ୍ଗଳା ଶିଖି ଆସି ବଙ୍ଗଭାଷାରେ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଥିଲେ । ସେହି ସମୟରେ ଗଜାଘରୁ ମୁଁ ବାବନ ଖଣ୍ଡ ପୁରୁଣା ପୋଥି ବାଛି ଅଣିଥିଲି, ସେଥିମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ କାବ୍ୟ । ଶ୍ରୀକବି ପାଣ୍ଡୁଲିପି ମୁଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଦେଇଥିଲି; ମାତ୍ର ତାହା ଅବଧି ଛପାଖାନାର ସୀମା ମାତ୍ର ନାହିଁ, ବୋଧହୁଏ ଏତେବେଳକୁ କାଟଶାଦ୍ୟରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିବ ।

ଯେଉଁ ଟିପାଟିପ୍ରଣୀ ସବୁ ଲେଖିଅଣିଥିଲି ତାହା ପ୍ରାକୃତିକ ଦୃଶ୍ୟ, ଆନ୍ତଃସାଧିକ ଘଟଣା, କୈମ୍ବଦନ୍ତ କବରଣ ପ୍ରଭୃତିରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ । ସେଗୁଡ଼ିକୁ ବିଭିନ୍ନ ଛନ୍ଦରେ ପଦ୍ୟରେ ଲେଖିବାକୁ ହେଲା । ରାଜବଂଶୀକାଳୀ ସମ୍ବୁତରୁ ଭାଷାରେ ପଦ୍ୟାନୁବାଦ କରି ଉତ୍ତମସୂକ୍ଷ୍ମ ମିଶାଇ ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପ୍ରସ୍ତୁତ କଲି । ରାଜା ତାହାର ନାମ “ସୁରଙ୍ଗୀ କାବ୍ୟ” ରଖିଲେ । କଟକ ପ୍ରିଣ୍ଟିଂ କମ୍ପାନୀ ପ୍ରେମରେ ପୁସ୍ତକ ଛପା ହେଲା । କେତେ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରାକୃତିକ ଉତ୍କଳର ପ୍ରତ୍ୟେକ ରାଜା, ସାହିତ୍ୟିକ, ବଣିଷ୍ଠ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ନିକଟକୁ ଉପହାର ପଠାଗଲା । ଏହି ସମୟରେ ପୁରୀରେ ଉତ୍କଳସମ୍ମିଳନୀର ଅଧିବେଶନ ହେଲା । ମଧୁବାବୁ ସଭାପତି ହୋଇଥିଲେ । ସମ୍ମିଳନୀରେ ଯୋଗଦେବା ସକାଶ ରାଜା, ଯୁବରାଜ (ବର୍ତ୍ତମାନ ରାଜା) ଏବଂ ଚକ୍ରପାଣି ସାମନ୍ତ ପୁରୀ ଆସିଲେ । ମୁଁ ମଧ୍ୟ ଆସିଥିଲି । ସମୁଦ୍ର ବାଲିରେ ଗୋଟାଏ ଏକତାଲା କୋଠାରେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ବସା ଦିଆଯାଇଥିଲା । ସେ ସ୍ଥାନ ସହରକୁ ଦୂର ହେବାରୁ ଏବଂ ଅନ୍ୟ କେତେକ ଅସୁବିଧା ହେତୁ ଦୁଇଦିନ ପରେ ସୁରଙ୍ଗୀ ମଠରୁ ଉଦ୍ଧିଷ୍ଟିବାକୁ ହେଲା । ସୁରଙ୍ଗୀ ମଠ ଦେଉଳର ପଶ୍ଚିମ ପାର୍ଶ୍ବରେ ଅବସ୍ଥିତ । ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ପଣ୍ଡିତ ଜୟକୃଷ୍ଣ କାବ୍ୟଗଣି ରାୟଗୁରୁ ପୁରୀର ଅନେକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସ୍ଥାନ ମୋତେ ଦେଖାଇଥିଲେ । ସାନ ଖେମଶ୍ରୀର ପଣ୍ଡିତ ଗୋପୀନାଥ ରାଜଗୁରୁଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ସେଠାରେ ସାକ୍ଷାତ୍ ହେଲା । କଥା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସେ ସାନଖେମଶ୍ରୀ ମାଲର ହିନ୍ଦୁସ୍ଥାନୀ ସଙ୍ଗତ ଦେଖି ଖଣ୍ଡେ ପୁସ୍ତକ ଲେଖିବା ପାଇଁ ମୋତେ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ଯିବାର ସୁବିଧା କରିଦେବାକୁ ମଧ୍ୟ ସ୍ବତଃ ସ୍ପୀକୃତ ହେଲେ । ବିଦ୍ୟାରହେ ବି ପୁରୀ ଯାଇଥିଲେ । ସେ ଏକଥା ଶୁଣି କହିଲେ—ତୁମେ ପୁରୀରୁ ଫେରି ବଡ଼ଖେମଶ୍ରୀ ଯିବ । ସେଠାରୁ ସଙ୍ଗ ହୋଇ ହିନ୍ଦୁସ୍ଥାନୀ ଦେଖିବାକୁ ଯିବ । ଆଠ ଦଶଦିନ ପରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ପୁରୀରୁ ଫେରି ଇଚ୍ଛାପୁର ଗଲୁଁ । ମୁଁ ରାଜାଙ୍କୁ ହିନ୍ଦୁସ୍ଥାନୀ ଦେଖିଯିବାକୁ କହିଲି । ସେ ଶୁଣି ବଡ଼ ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କଲେ । ମୁଁ ସୋମନାଥକୁ ଘେନି ବଡ଼ଖେମଶ୍ରୀ ଗଲି । କାଲିଯିବା କାଲିଯିବା କହି ବିଦ୍ୟାରହେ କେତେ ଦିନ ଗଡ଼େଇ ଦେଲେ । ଶେଷରେ ଦିନେ ଦୁଇଖଣ୍ଡ ଶଗଡ଼ରେ ବସି ସାନଖେମଶ୍ରୀର ରାଜଧାନୀ ପୂଜାମାସା ଅଭିମୁଖରେ ଯାତ୍ରା କଲୁଁ । ସ୍ଥାନୀୟ ଯୁବକ ସମିତିର ସଭ୍ୟବୃନ୍ଦ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ପାଞ୍ଚେଟି ନେବା ପାଇଁ ଗଡ଼େଇ ଏକକୋଶ ଦୂରରେ ଆସି ଅପେକ୍ଷା କରିଥିଲେ । ଆମ୍ଭେମାନେ ଗାଡ଼ିରୁ ଓହ୍ଲାଇ ସେମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଗୁଲୁଲୁଁ । ଠିକ୍ ସନ୍ଧ୍ୟାବେଳେ ଯାଇ ଗଡ଼ରେ ପହଞ୍ଚିଲୁଁ । ରାଜଗୁରୁ ବସାର ସୁବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲେ । ରାତିରେ ସେଠାରେ ବିଶ୍ରାମ କରି ଖୁବ୍ ସ୍ବେଦ ହିନ୍ଦୁସ୍ଥାନୀ ଯିବାର ସ୍ଥିର ହେଲା । ଯୁବକଦଳ ମଧ୍ୟରେ ଅନେକ ଉତ୍ସାହୀ ବ୍ୟକ୍ତି ଥିଲେ । ସ୍ଥାନୀୟ ମଠ ମହନ୍ତଙ୍କ ସୁଯୋଗ୍ୟ ତେଲ ଚୈତନ୍ୟ ଦାସ ଏବଂ ରାଜଗୁରୁଙ୍କ ଭଣଜା ମାଗୁଣି ହିପାଠୀ ଉତ୍ତମସୂକ୍ଷ୍ମର ଭସ୍ମାଦି ସମ୍ପ୍ରଦାନ ।

ମାଗୁଣି ଜଣେ ସୁକବି, ସେ ମୋତେ ଗୁରୁପରି ଭକ୍ତ କରନ୍ତି । କବିତା ରଚନାର କେତେଟା ନିୟମ ସେ ମୋଠାରୁ ଶୁଣିଥିଲେ । ଉପଯୁକ୍ତ ପାଦ ବିବେଚନାରେ ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ଯଥେଷ୍ଟ ଉତ୍ସାହିତ କରିଥିଲି । ତୈତନ୍ୟ ଦାସ ମଧ୍ୟ ଉପଯୁକ୍ତ ସଲ୍ୟାସୀ । ଖାଲି ଠାକୁର ପୁଜାରେ ଧର୍ମ ହୃଦ ନାହିଁ—ଦେଶ ସେବାରେ ବି ଠାକୁର ପୁଜାପରି ଧର୍ମ ହୃଦ—ଏହା ସେ ଜାଣନ୍ତି । ତେଣୁ ଦେବତା ପୁଜା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମହାୟୁସୀ ମାତୃମହା ମହାଦେବୀଙ୍କ ପୁଜାକୁ ସେ ନିଜ କର୍ତ୍ତବ୍ୟରେ ଗୁଢ଼ି ନେଇଅଛନ୍ତି ।

ରାଜଗୁରୁ ଯୁବକ ଦଳର ଅଗ୍ରଣୀ, ତାଙ୍କ ଦଳ ଏବଂ ଅମ୍ବେମାନେ ଗୁରୁଶ୍ରୀ ଶଗଡ଼ରେ ବସି ରାତି ଆର୍ତ୍ତ ଆର୍ତ୍ତ ବାହାରିଲୁ । ପଥ ହଠାତ୍ ଜନ୍ତୁ ପୁଣି ବିପଦ ସଙ୍କୁଳ; କିନ୍ତୁ ଲୋକାଧିକ୍ୟ ହେତୁ ସେ ଭୟ ରହିଲା ନାହିଁ । ପ୍ରତାପାଶୁରୁ ଯୁବକ, ବୁଦ୍ଧ, ବାଳକ ପ୍ରାୟ ପରୁଣ ଜଣ ସଙ୍ଗରେ ଯାଇଥିଲେ । ପ୍ରାୟ ସକାଳ ଅଠଟା ସମୟରେ ପର୍ବତ-ମୁଳରେ ପହଞ୍ଚିଲୁ । ସେଠାରୁ ଗାଡ଼ରୁ ଓଢ଼ାଇ ପର୍ବତକୁ ଉଠିବାକୁ ହେଲା । ରୁଡ଼ାମରେ ରୁଡ଼ା ଅଭିଷେପ କରି ପ୍ରାୟ ଦଶଟା ବେଳେ ତୃତୀୟ ରୁଡ଼ାରେ ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲୁ । ସେଠାରେ ତପ୍ତପାଣି ପ୍ରସ୍ରବଣ ନାମରେ ଗୋଟାଏ ଝରଣା ଅଛି । ଶତ ସହସ୍ର ମହଣ ଗନ୍ଧକ ପୋଡ଼ିଲା ପରି ଗନ୍ଧ ଗନ୍ଧ ବାହାରୁଅଛି । ଝରଣା ମୁଳରେ ଗୋଟାଏ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶାକୃତ ପ୍ରସ୍ତର ବୁଣ୍ଡ । ବୁଣ୍ଡରେ ପ୍ରାୟ ଅଷ୍ଟାଏ ପାଣି । ଅଧିକ ପାଣି ହେଲେ ବାହାର ଯିବାକୁ ବାଟ ଅଛି । ବୁଣ୍ଡର ଜଳ ଉଷ୍ମ । ଅଧିକା ଜଳ ବାହାର ଯାଇ ନଦୀ ଅକାରରେ ବହିଯାଇ ପ୍ରାୟ ଦୁଇଶ ହାତପରେ ଶୀତଳ ହୋଇଯାଇଅଛି । ଜଳରେ ଗନ୍ଧକର ଗନ୍ଧ ପୁର ରହିଅଛି; କିନ୍ତୁ ଫୁଟାଇ ନେଲେ ଅଳ୍ପ ଗନ୍ଧ ରହେ ନାହିଁ । ବୁଣ୍ଡ ପାଖରେ ଗୋଟାଏ ଟଣ୍ଡୁଳ ଅଛି । ଫଳଗୁଡ଼ିକ ବାତାସି ଲେମ୍ବୁପରି ଖୁବ୍ ବଡ଼, ଲେଉଟାୟ, କିନ୍ତୁ ଏତେ ଖଟା ଯେ କିନ୍ତୁଏ ମାତ୍ର ଜଳରେ ଦେଲେ ଖଟାରେ ଦେହ ଥରି ଉଠେ । ସ୍ଥାନଟି ଖୁବ୍ ରମଣୀୟ, ପାଦପ ଲତାରେ ପୁଷ୍ପ । ଅଳ୍ପ ବଡ଼ ବଡ଼ ଗଛ ଅନେକ ଅଛି । ଶିଅଳ ଲତା ସେଥିରେ ମାଡ଼ି ଦୋଳ ସୃଷ୍ଟି କରିଅଛି । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଲତା ଗହଳରେ ପର୍ଣ୍ଣ ବୃକ୍ଷରର ସର୍ଜନା ହୋଇଅଛି । କେତେ ଲୋକ ଯାଇ ଦୋଳ ଖେଳିବାକୁ ଲାଗିଲେ, କେତେ ପର୍ଣ୍ଣବୃକ୍ଷରରେ ବସି ଜାଗାୟୁ ସଙ୍ଗୀତ ଗାଇ ଅମୋଦ ଉପଭୋଗ କଲେ । ଆଉ କେତେ ଯାଇ ବୁଣ୍ଡରେ ସ୍ନାନ କଲେ । ମୁଁ, ସୋମନାଥ ଦୁହେଁ ବୁଣ୍ଡରେ ପଶି ସ୍ନାନ କଲୁ । ପ୍ରଥମେ ଦେହ ବୁଡ଼ାଇଲା ବେଳେ ଚର୍ଚ୍ଚିତ ଟିକିଏ ଗରମ ଲାଗେ, ମାତ୍ର ପଛକୁ ଏଡ଼େ ଆରାମ ବୋଧ ହୁଏ ଯେ, ଆଉ ଉଠିବାକୁ ଲଜ୍ଜା ହୁଏ ନାହିଁ । ବୁଣ୍ଡ ଭିତରେ ଦୁଇଟା ବଡ଼ ପଥର ପଡ଼ିଅଛି । ପଥର ତଳେ ଜଳ ଫୁଟିଲା ପରି ବୁଦ୍‌ବୁଦ୍ ବାହାରୁଛି । ଶିଉରାମାନେ ସେ ପଥର ଛୁଇଁବାକୁ ମନାକଲେ । କହିଲେ—ସେ ଠାକୁରାଣୀ ପଥର, ତାକୁ ଛୁଇଁଲେ କ୍ଷୁର ହେବ; କିନ୍ତୁ ମୁଁ ନ ମାନି ପଥର ଉପରେ ବସି ସ୍ନାନ କଲି । ତାହା ଦେଖି ସେମାନେ ମୋର ଭବିଷ୍ୟତ୍ ବିଷୟର ଅଶଙ୍କା କରି ଦୁଃଖିତ ହେଲେ । ପଥର ତଳେ ଝରଣାର ମୁହଁ ଅଛି । ଅଧିକ ପାଣି ବାହାରିଲେ ବୁଣ୍ଡ ବୁଡ଼ିଯାଇ ଭାଙ୍ଗିଯାଇପାରେ । ବୋଧହୁଏ ସେଥିପାଇଁ ଝର ମୁହଁରେ ପଥର ଲଦି ଦିଆଯାଇଅଛି । ଶିଉରାମାନେ ବାରବିଶେଷରେ ସେଠାରେ ଛେଳି, କୁକୁଡ଼ା ବଳି ଦିଅନ୍ତି । ଶୁଷ୍କରକ୍ତ କାଦୁଅ ପରି ବସି ଯାଇଅଛି । ମାଛ ଘଣ୍ଟାଘଣ୍ଟା ଶବ୍ଦରେ ବର୍ଣ୍ଣ ବଧୀର ହେବାର ଉପକ୍ରମ ହୁଏ । ଦୁର୍ଗଳରେ ଅଳପ୍ରାଣନର ଅଳ୍ପ ପୁଜା ଉଦ୍‌ଗିରିତ ହୋଇ-ପଡ଼ିବ । ଅଶିଷ୍ଟ ବଣ୍ଡା ଲୋକଙ୍କର ଅଳ୍ପବିଶ୍ୱାସ ହେତୁ ଗର୍ଭପରି ସ୍ଥାନ ନରକରେ ପରିଣତ ହୋଇଅଛି । ଗନ୍ଧକ ଜଳ ଶରୀର ପଥରେ ବଡ଼ ଉପକାରୀ । ଶୁଣିଲି ସାହେବମାନେ ସେହି ଜଳ

ବୋତଲ, କନସ୍ତର୍ବ ପ୍ରଭୃତିରେ ନେଇଯାଅନ୍ତି । ସେଠାରେ ଲତାଗୁଡ଼ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରେଣୀଭିତ୍ତି ହେଲା । ସଙ୍ଗରେ ଗୁରୁଜ, ଜାଲ ନିଆଯାଇଥିଲା । ବଣରୁ ଆଜ୍ଞା ଶୋଳି ଆଣି ତରକାଗା କରାଗଲା । ଆଜ୍ଞା ଗୁରୁଜ ଶୟନାଳୟ ପରି ଖୁବ୍ ମୋଟ ଏବଂ ସ୍ବାତ୍ତ୍ୱ ଠିକ୍ ଶୟନାଳୟ ପରି । ଅଳ୍ପ ଲତା ବଞ୍ଚାମୟ । ଏଣୁ ତାହାକୁ କଣ୍ଟାଅଳ୍ପ ବୋଲି କହନ୍ତି । ସେହି ବୃକ୍ଷ ଜଳରେ ଶ୍ରେଣୀଭିତ୍ତି କରାଗଲା, କିନ୍ତୁ ଅଳ୍ପ ବ୍ୟଞ୍ଜନରେ ଗଜକର ଗଜ ବା ବକାର କିଛି ଜଣାଗଲା ନାହିଁ । ଉପରକୁ ଆଉ ଗୋଟାଏ ଗୁଡ଼ା ରହିଲା । ତାହା ଠିକ୍ ସ୍ବେଦ ମୁଖ ବ୍ୟାଦାନ କଲାପରି ଦେଖା ଯାଉଥାଏ । ଏଣୁ ପବନର ନାମ ସ୍ବେଦଗୁଡ଼ା ହୋଇଅଛି । ଶେଷକୁଳା ଦୁର୍ବାରୋଦ୍ଧୃତ ହେବୁ ଉଠିବା ବଳ କଷ୍ଟକର । ଖଣ୍ଡେ ଦୂରଯାଇ ଆଉ ଉଠି ହେଲା ନାହିଁ । ଅଗତ୍ୟା ସେହିଠାରୁ ଓଢ଼ାଇବାକୁ ହେଲା । ସେଠାକୁ ଗଞ୍ଜାମର ଅନେକ ରାଜ୍ୟ, ପବନ, ନଦୀ ପ୍ରଭୃତି ଦେଖାଯାଉଥାଏ । ଅସିବାବେଳେ ବୃକ୍ଷରୁ ଜଳ ନେଇଯିବା ପାଇଁ ସମସ୍ତେ ଅଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କଲେ, ମାତ୍ର ପ୍ରାନ୍ତର ଅଭାବ । ବାଉଁଶ ଚୁଆଁ କାଟି ସେହିଥିରେ ଜଳ ଆଣିଲେ । ଶୁଖିଲି ସେ ଜଳ ପିଇଲେ କାହିଁ ବୃକ୍ଷିଆ ପ୍ରଭୃତି ଚର୍ମରୋଗ ହୁଏ ନାହିଁ ଏବଂ ବୋଇତାଳୁ, କଣାରୁ, ଜହ୍ନି, ଭେଣ୍ଡୀ ପ୍ରଭୃତି ଗଛରେ ଛିଣ୍ଡିଲେ ପୋକ ଲାଗେ ନାହିଁ । ପବନର ଦୁର୍ଗନ୍ଧ ଏବଂ ପ୍ରାକୃତିକ ବର୍ଣ୍ଣନା “ସ୍ବେଦଗୁଡ଼ା” ନାମକ ପୁସ୍ତକରେ ବିସ୍ତୃତ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବାରୁ ତାହା ଉପେକ୍ଷିତ ହେଲା । ତତ୍ତ୍ୱ ପାଣି ପ୍ରସ୍ରବଣ ପାଖରେ ଭିତରେ ରହିବାର ଇଚ୍ଛାଥିଲା, ମାତ୍ର ଭୁବୁଭୁରୀ ବିଦ୍ୟାରେ ତାହା କରା ଦେଲେ ନାହିଁ—ନାନାପ୍ରକାର ଭୟ ଦେଖାଇ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ତଡ଼ି ଆଣିଲେ । ସ୍ଥାନଟି ସାଧନ, ଭଜନର ଉପସ୍ଥଳ । ବୃକ୍ଷରେ ସ୍ଥାନ କଲା ପରେ ଗୋଟିଏ ନିର୍ଜନ ଗହଳ ଲତା ବୁଟାରେ ବସି କିଛିକ୍ଷଣ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଚିନ୍ତା କରିବାର ସୁବିଧା ସେଠାରେ ମୋ ଭାଗ୍ୟରେ ଘଟିଥିଲା । ସେଭଳି ସ୍ଥାନରେ ମନ ପ୍ରସନ୍ନ ଏବଂ ପବନ ହୁଏ । ସ୍ବପ୍ନାବଳ କୋଳାହଳମୟ, ଦେହସ୍ଥାୟୀତ ବାୟୁ ସେ ସ୍ଥାନକୁ ଯାଇପାରେ ନାହିଁ । ମନ ଭାବପ୍ରକାଶ ହୋଇଉଠେ, ସେହି ଭାବ ପ୍ରକାଶରେ ସ୍ବପ୍ନାର ଚିନ୍ତା ବୁଝାନ୍ତେ ଭାସି ଚାଲିଯାଏ । ସ୍ଥାନର ଶାନ୍ତିପୂର୍ଣ୍ଣ ମୋହନ ମାଧୁରୀ ଅସ୍ବବ୍ୟୁତ ଆଣିଦିଏ । ତାହା ନୋହିଥିଲେ ଶୋଗୀ, ରକ୍ଷିମାନଙ୍କର ଏତେ ଆଦରଣୀୟ ହୋଇ ନଥାନ୍ତା । ମନକୁ ବାନ୍ଧି ରଖିବାର ଶକ୍ତି ବନ, ପବନାଦର ଅତୁଳନୀୟ । ତଗଲା, ତଞ୍ଜଳମନ ସେହିଠାରେ ପରାଜୟ ସ୍ୱୀକାର କରେ । ମହାଦୁର୍ଗନ୍ଧ ସାହିତ୍ୟିକ ଭାବ ଅନୟନ କରି ହୃଦୟକୁ ଉଦାର ଏବଂ ପ୍ରଶଂସା କରାଦିଏ । ମନରେ ଏକାଗ୍ରତା ଆଣିଦିଏ, ମନ ମହତ୍ତ୍ୱ ହୋଇଉଠେ ଏବଂ କି ଏକ ଅନାସ୍ବାଦିତସ୍ବର, ଅନାବଳ ମଧୁମୟ ପ୍ରେମରେ ମହୁଆଇ ହୋଇ ଯାଏ । ତେତେବେଳେ ସେ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ, ନିଷ୍ପାପ ଏବଂ ନିରାଲସ । ସେ ଦୁର୍ଗନ୍ଧରୁ ଅମୃତ ହରେ, ସେ ଅମୃତମାନର ସୁବିଧା ଯାହା ଭାଗ୍ୟରେ ଘଟେ ସେ ଅମର ହୁଏ । ସେ ମହାଦୁର୍ଗନ୍ଧ ସ୍ବାଭାବିକ ଚିନ୍ତାର ଧାରା ବଦଳାଇ ଦେଇ ଅତି ସହଜ, ସୁନ୍ଦର, ନବୀନ, ପବନ ଚିନ୍ତା ଆଣି ହୃଦୟ ଭିତରେ ଅଲକ୍ଷରେ ସୁସ୍ଥାପନାଦିଏ । ତେତେବେଳେ ମଞ୍ଜିରେ ଥିବାପରି ବୋଧହୁଏ ନାହିଁ—କେନ୍ଦ୍ରୀୟ ଆନନ୍ଦମୟ ସ୍ବର୍ଗରେ ଥିବାପରି ଜଣାଯାଏ ।

ସିଂହଗୁରୁ ଫେରି ପୁରୀମାର୍ଗରେ ପହଞ୍ଚିବା ବେଳକୁ ରାତି ହୋଇ ଯାଇଥିଲା । ରାତିରୁ ଖାଇବା ପାଇଁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କଲେ । ଦିବ୍ୟ ଅଳ୍ପ, ବିବିଧ ବ୍ୟଞ୍ଜନ, ଆରୁର, ଚଟଣୀ ପ୍ରଭୃତିରେ ଉଦର ସମୁଦ୍ଧରୁ ସୁଜା କରିବାକୁ ହେଲା । ରାତିରୁରୁ ଘରର ମାଛଝୋଳ ପାସୋର ହେବ ନାହିଁ । ଗଞ୍ଜାମର ତେଜୁଳ ନବାଦମିଶ୍ର ମାଛଝୋଳ ଖୁବ୍ ଉପାଦେୟ ହୁଏ । ଭାବିବାର ପ୍ରାଗ୍ ସ୍ବାସ୍ଥେକମାନେ ଭଲ ଜାଣନ୍ତି । ରାତିରୁ ଶାନ୍ତି ବାଉଁଶ ବାଡ଼ି ମୋତେ ସ୍ନେହୋପହାର ଦେଇଥିଲେ, ସେ ଶାନ୍ତି ତାଙ୍କ ସ୍ମୃତି ବହନ କରି ଅନ୍ୟାୟ ମୋ ନିକଟରେ ଅଛି । ପଥଶ୍ରାନ୍ତ

ପରେ ଭେଜନରେ ଯେଉଁକି ତୃପ୍ତି ମିଳୁଥିଲା, ଶୋଇବାବେଳେ ତେଜକି ଅଶାନ୍ତି ଭୋଗ କରିବାକୁ ହେଲା । ମଣାର ଦୌରାସ୍ୟରେ ଶୋଇ ହେଲା ନାହିଁ । ବିନା ଦୋଷରେ ନିଜକୁ ଦଣ୍ଡ ଦେବାକୁ ପଡ଼ିଲା । ଗୁପ୍ତତା ଆଦାତରେ ଦେହ ବଥା କରିଗଲା, ତଥାପି ହାତ ମିଳିଲା ନାହିଁ । ସଭାସମିତିରୁ କରତାଳି ଶବ୍ଦ ଉଠିଲା ପରି ଗୁପ୍ତତାର ଚକ୍ରଚକ୍ର ଶବ୍ଦରେ କଣ୍ଠି ବଧୂର ହୋଇଗଲା । କେହି ପଥକ ତାହା ଶୁଣିଥିଲେ ବସାଘରଟିକୁ କୁମ୍ଭାରଖାନା ମନେ କରିଥିବ । ଲଣ୍ଡନ ଜାଲ ବସି ବସି ଗୁଡ଼ି କଟାଇବାକୁ ହେଲା । ଅଲ୍ଲଅ ଦେଖି ସୁଦ୍ଧା ମଣା ଭରିଲେ ନାହିଁ, ବାଦା ପାଲଦଳ ମୁଦଙ୍ଗ କରିତାଳ ବଜାଇ ହୁମୁହୁମୁ ହୋଇ ଉଠିଲା ପରି ମଣାମାନେ ଭଣଭଣ ଶବ୍ଦ କରି ଦଳ ଦଳ ହୋଇ ଆସି ଆମ ନିଶ୍ଚୟ ପ୍ରାଣୀଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ଗାରୁଡ଼ ପ୍ରକାଶ କଲେ । ଅନିଦ୍ରାରେ ଗୁଡ଼ ପାହୁଲା । ଗୁଡ଼ଗୁରୁ ସେଦିନ ରହିବା ପାଇଁ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନେ କହିଲେ—“ଭାଇ, ବନ୍ଧୁତାରେ ଆଉ ଯନ୍ତ୍ରଣା ଦିଅନାହିଁ । ଭୂମ୍ୟମାନେ ସଭାକର ଅମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ଅଭ୍ୟର୍ଥନା କରିବାପାଇଁ ଫୁଲୁଫୁଲୁସର ହେଉଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଗତ ରାତିରେ ତୁମ୍ଭ ପ୍ରତିନିଧି ସ୍ବରୂପ ମଣକଦଳ ଅମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ଯଥେଷ୍ଟ ଅଭ୍ୟର୍ଥନା କରି ସାରିଅଛନ୍ତି । ଦେହରେ ଆଉ ରକ୍ତ ନାହିଁ, କ୍ଷମା କର—ବିଦାୟ ଦିଅ—ସ୍ଥାନ ତ୍ୟାଗେନ ଦୁର୍ଜନଂ ।” ଏକଥା ଶୁଣି ଗୋଟାଏ ହାସ୍ୟର ଡରଙ୍ଗ ଖେଳିଗଲା । କେହି କେହି କହିଲେ—ଗୁଡ଼ରେ ମଣାର ଛାଣି ଦିଆଯିବ, ଆଉ ଗତ ରାତିପରି ଅସୁବିଧା ହେବ ନାହିଁ । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନେ କହିଲେ—ସମ ବୋଲି, ହାତ ମଧୁସୂଦନ, ମଣାଦଳର ଭିତରେ ମଣାର ନିଶ୍ଚୟ ଛିଡ଼ିଯିବ, ନତେଇ ଚିର ଧୂଣାଧୂଣା ହୋଇଯିବ । ଏହିପରି ରହସ୍ୟାଳାପ ପରେ ବକ୍ସମାନଙ୍କଠାରୁ ବିଦାୟ ନେଇ ଦିଗପହଣ୍ଡି ଆସିଲୁଁ । ମଣା ଭୟରେ ନୁହେଁ—ସେ ସପ୍ତାହର ଗୁଣଦର୍ପଣ ବାହାରିବାକୁ ବିଲମ୍ବ ହେବ ବୋଲି ଶୀଘ୍ର ଅସିବାକୁ ହେଲା । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କ ବସାରେ ଦୁଇଦିନ ଯଜ୍ଞ-ଆଳ ଗ୍ରୀକ କରି ମୁଁ ଏବଂ ସୋମନାଥ ଇଚ୍ଛାପୁର ଆସିଲୁଁ ।

ଇଚ୍ଛାପୁରରେ ‘ବିହର’ ଲିଖିତ ହେଲା । ଅଲ୍ଲଦିନ ପରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ସାୟ ବାହାଦୁର ଶ୍ରୀମୁକ୍ତି ସମ୍ପର୍କର ସ୍ବୟଂକ ଅର୍ଥ ସାହାଯ୍ୟରେ ତାହା ପୁସ୍ତକାଳୟରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ତତ୍ ପୂର୍ବରୁ “ସାଲଦା” ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ସାୟ ବାହାଦୁର ସୁଦୀର୍ଘ ଚରଣ ନାୟକ ତାହାର ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପଢ଼ି ସ୍ବତଃ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ମୁଦ୍ରଣ ବ୍ୟୟ ଦେଇ ସେ ଖଣ୍ଡି ଛପାଇ ଦେଇଥିଲେ । ତାଙ୍କଠାରୁ ମୁଁ ଯଥେଷ୍ଟ ଉତ୍ସାହ ପାଇଅଛି । ସମ୍ପର୍କକର ବାବୁ ମୋର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପୁସ୍ତକର ଉଚ୍ଚ ସମାଲୋଚନା ଉତ୍କଳ ଘଣ୍ଟିକାରେ ପ୍ରକାଶ କରି ମୋତେ ପରମ ଉତ୍ସାହିତ କରିଅଛନ୍ତି ଏବଂ ସାଧାରଣରେ ଚିନ୍ତାଇ ଅଛନ୍ତି । ସେ ସମୟରେ ମାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସପ୍ତାହର ଉତ୍କଳ ଘଣ୍ଟିକାରେ ମୋ ପୁସ୍ତକର ସମ୍ପାଦକାୟ ଉଚ୍ଚ ମନ୍ତବ୍ୟ ଏବଂ ସମାଲୋଚନା ବାହାରୁ ଆସି । ଏହି ସମୟରେ ମୋର ସୁନ୍ଦର ବିବାହ ହେଲା । ମୁଁ ସୋମନାଥକୁ ଘେନି ଭଦ୍ରଣ ଆସିଲି । ଶୁଭରେ ବିବାହ ସମାହିତ ହୋଇଗଲା । ସେଥିରେ ଦୁଇଟି ଟଙ୍କା ଖର୍ଚ୍ଚ ହୋଇଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଆଠଶ ଟଙ୍କାରେ ସେଭଳି ଆଡ଼ମ୍ବର ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ବୋହୂଟି ବଡ଼ ଘରର ଝିଅ, ଶିକ୍ଷିତା । କନ୍ୟାରତ୍ନ ବୋଲି ସଂସାରରେ କହନ୍ତି, ପୁଣି ମୋର ଏକମାତ୍ର ସ୍ନେହର ସୁନ୍ଦର ବଧୂ—ମୁଁ ତାହାର ନାମ ରତ୍ନପ୍ରଭା ଦେଇଥିଲି । ଦୁଃଖର ବିଷୟ ସେ ରତ୍ନଟି ବର୍ତ୍ତମାନ ନାହିଁ । ବହୁଦିନ ପୂର୍ବରୁ ଭଗବାନ ତାକୁ ସଜା ବାସ୍ତିତ ସଧବା ସ୍ବର୍ଗକୁ ନେଇ ଯାଇଅଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ, ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାରେ ତାହାର ଯଥେଷ୍ଟ ପଢ଼ତା ଥିଲା, ପୁଣି ଇଂରାଜୀ ଶିକ୍ଷା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲା । ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେରଙ୍କର ଏବଂ ମୋର କେତେଗଣ୍ଡ କାବ୍ୟ ତାହାର କଣ୍ଠସ୍ଥ ଥିଲା । ତାହାର ଖଣ୍ଡେ ଖଣ୍ଡେ ଚିଠି ପଢ଼ି ବାସ୍ତବରେ ମୁଁ ଗର୍ବ ଅନୁଭବ କରିଅଛି । ସେହି ବିଭୂଷିତ, ଶୁଣବତୀ ରତ୍ନପ୍ରଭା ମୋ ହୃଦୟରେ ଗଭୀର ଆଦାତ କରି ରୁଲିଯାଇଅଛି । ସେହି ଆଦାତର ଷଡ଼ ଅବଧି ଶୁଣି ନାହିଁ କି

ଜୀବନରେ ଶୁଣିବ ନାହିଁ । ତାହାର ଅପାସୋରୀ ସ୍ମୃତି ସେହି ସତକୁ ସଫା ଦର୍ଶାଏ କିପରି କରୁଅଛି । ପୁଣି ଆଉ ଗୋଟିଏ ବୋହୂ ଆସି ତାହା ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କଲା—ସଫାର ସୁଦ୍ଧା ପରି ତଳିଲା—ସବୁ ହେଲା, କିନ୍ତୁ ତାହାର ସ୍ମୃତି ଲାଭ ନାହିଁ । ସେହି ଦାରୁଣ ସ୍ମୃତି ବେଳେ ବେଳେ ନେନ୍ଦ୍ର ଆଦ୍ର କରିଦାଏ । ମନୁଷ୍ୟର ମୋହ, ମାୟା ଏହିପରି । ଯାହାକୁ ସେ ଆଉ ପାଇବ ନାହିଁ, ତାହା ପାଇଁ ଶୋକରେ ଝୁରି ଉଠେ । ସେ ଶୋକ ପୁଣି ସାଗୁଣ୍ୟ ମାନେ ନାହିଁ—ଏହାହିଁ ଅଶ୍ବର୍ଯ୍ୟ । ଯେ ଗଲା, ସେ ଗଲା—ଆଉ ଫେରିବ ନାହିଁ, ଏହାତ ଅବ୍ୟର୍ଥ ଶାଶ୍ବତ ନିୟମ । ମନୁଷ୍ୟ ସେଥିର ଦୁଃଖାନ୍ତ ସଫା ଦେଖି ସୁଦ୍ଧା ଗତ ପାଇଁ ଶୋଚନା କରେ । ପୁଣି ସେ ନିଜେ ଯେ ଦିନେ ଚାଲିଯିବ—ଆଉ ଫେରିବ ନାହିଁ, ଏକଥା ସେ ଭାବେ ନାହିଁ । ବେଳେ ବେଳେ ଭାବିଲେ ସୁଦ୍ଧା ପୁଣି ଭୁଲିଯାଏ । ସେ କାହାର ନୁହେଁ, କେହି ତାହାର ନୁହେଁ—ଏ ଭାବ ଧରିଲେ ସଫାର ତଳେ ନାହିଁ । ଧନ୍ୟ ସେ ସଫାର, ତାହାର ଗର୍ଭରେ ଥାଇ ତାକୁ ଦୂରୁ ଜୁହାର ।

ଶ୍ରୀମାନ୍ ରାମେନ୍ଦ୍ରର ବିବାହ ପରେ ମୁଁ ଇଚ୍ଛାସୁର ଗଲି । “ମାତୃପୁରୀ” ନାମକ ସାମୟିକ ପୁସ୍ତକ ଖଣ୍ଡିଏ ଲେଖିଲି । ତତେତେବେଳେ ଦ୍ବିତୀୟବାର ଦେଶମିଶ୍ରଣ ଅନ୍ତୋଳନ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ସ୍ବାକ୍ଷର ସଗ୍ରହ ଲାଗିଥାଏ । ଖଲିକୋଟ ଅଞ୍ଚଳରୁ ସ୍ବାକ୍ଷର ସଗ୍ରହ କରିବା ସକାଶ ସୁରଙ୍ଗୀ ରାଜା ମୋତେ ପଠାଇଲେ । ମୁଁ ଯାଇ ରମ୍ଭାରେ ପହଞ୍ଚି ଜୟବୃକ୍ଷ ତୀର ପଞ୍ଚନାୟକଙ୍କୁ ଉଦ୍ଦରସାଧକ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କଲି । ତାଙ୍କର ସାହାଯ୍ୟରେ ରମ୍ଭାରେ ସଭା କରି ସ୍ବାକ୍ଷର ସଗ୍ରହ କଲି । ସେଠାରୁ ଦୁହେଁ ଖଲିକୋଟ ଗଲୁଁ । ଗଡ଼ରେ ସଭା ହେଲା, ସ୍ବାକ୍ଷର ସଗ୍ରହ କରାଗଲା । “ନବଗ୍ରହ ପାଠଯୋଗୀ” ଉପାଧି ଭୂଷିତ ଜଣେ କ୍ୟୋତିସ ପଣ୍ଡିତ ଗଣନା କରି ଦେହ ମାସ ଅଶ୍ବିନୀ ତାରିଖରେ ଦେଶମିଶ୍ରଣ ହୋଇଯିବ ବୋଲି ଦୃଢ଼ ପ୍ରତିଜ୍ଞ ଦେଖାଇ କହିଲେ । ତାଙ୍କ କଥା ସତ ନହେଲେ ସେ ତାଙ୍କ ପାଞ୍ଜି ପୋଡ଼ି ଦେବେ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କହିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ କଥା ମିଛ ହେଲେ ପାଞ୍ଜିର କି ଦୋଷ ହେଲା, ତାହା ମୁଁ ବୁଝିପାରୁନି ନାହିଁ । ମୁଁ ଆସି ସୁରଙ୍ଗୀ ରାଜାଙ୍କୁ ସେ କଥା କହିଲି । ଗଣନା ସଫଳ ହେଲେ ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ ସେ ଉଚ୍ଚ ପୁରସ୍କାର ଦେବେ ବୋଲି ସ୍ବତଃ ସ୍ବାକ୍ଷର ହେଲେ । କିନ୍ତୁ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ କଥା ସତ ହେଲା ନାହିଁ । ସେ ତାଙ୍କ ପାଞ୍ଜି ପୋଡ଼ିଲେ କି ନାହିଁ—ସେ ଖବର ଆଉ ଜାଣିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରି ନାହିଁ ।

ମୋର ଯେତେବେଳେ ଯେଉଁ ପୁସ୍ତକ ଛପା ହୁଏ, ମୁଁ ତାହା ଲଞ୍ଜିଗଡ଼ର ସାହିତ୍ୟବନ୍ଧୁ ରାଜା ମାହେଶ୍ବରୀ ପ୍ରସାଦ ଦେବ ମହୋଦୟଙ୍କୁ ଉପହାର ଦିଏଁ । ପୁରୁଷ ତାଙ୍କ ସହିତ ପରିଚୟ ଥିଲା, ଏହି ସୁନ୍ଦରେ ତାହା ବନିଷ୍ଟତର ହୋଇ ଉଠିଲା । ସେ ମୋତେ ଭଲବୋଲି ସମ୍ବୋଧନ କରନ୍ତି, ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ଭଲ ମହାରାଜା ବୋଲି ପନ୍ଦରେ ଲେଖେ । ପନ୍ଦର ଆଦାନ ପ୍ରଦାନ ଦ୍ବାରା ସେ ମୋର ସାହିତ୍ୟ ସେବାର ତତ୍ତ୍ବ ନିଅନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଆଉ କଅଣ ଲେଖା ହେଉଅଛି, ଏହାପରେ ଆଉ କି ପୁସ୍ତକ ଲେଖାଯିବ, ପନ୍ଦହାରୀ ଏହିପରି ପ୍ରଶ୍ନ କରନ୍ତି । ସେ ମୋର ଅନେକ ପୁସ୍ତକ ଛପାଇ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଅନୁକୁଳ ଦୃଷ୍ଟି ପଡ଼ି ନ ଥିଲେ ମୋର ଅନେକ ପୁସ୍ତକର ପରମାୟୁ ପାଣ୍ଡୁଲିପିରେ ଶେଷ ହୋଇଥାଆନ୍ତା । ଖାଲି ପୁସ୍ତକ ପ୍ରକାଶ କରି ସେ ସାନ୍ତ ହେଉ ନ ଥିଲେ, ବରଫ କରି ପୁସ୍ତକ ଲେଖାଇ ନେଇ ନିଜ ବ୍ୟୟରେ ଛପାଇ ଦେଉଥିଲେ । ସେ ବିଷୟ ସଥାସ୍ଥାନରେ ଲିଖିତ ହେବ । କି ଶୁଦ୍ଧିକ୍ଷଣରେ ମୁଁ ତାଙ୍କଠାରେ ପରିଚିତ ହୋଇଥିଲି କେଜାଣି, ତାଙ୍କପରି ପୁଷ୍ପପୋଷକ ମୁଁ କଲ୍ୟାଣରେ ପାଇବି କି ନାହିଁ ସନ୍ଦେହ । ତାଙ୍କର ପ୍ରଦତ୍ତ ଉତ୍ସାହ, ସାହାଯ୍ୟ, ସହାୟତା ମୋତେ ସାହିତ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚା ଆଡ଼କୁ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଆକର୍ଷଣ କଲା । ସେହିଠାରୁ ମୁଁ ଅଳ୍ପାନ୍ତ ଭାବରେ ପୁସ୍ତକ ଲେଖାରେ ଲାଗି ରହିଲି । ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଏତେ ପ୍ରବଳ

ଭବରେ ବଢ଼ିଲା ଯେ, ତାହୁଁ ଦମନ ବା ସମତ କରି ଦେଲା ନାହିଁ । ଲୁଣ୍ଠିଗଡ଼ ଗୁଜାକୁ ମୋର ଭ୍ରାତୃବଧାତା କହିଲେ ଅସଙ୍ଗତ ହେବ ନାହିଁ । ବିଦମାଦତ୍ୟର ରବିନୀ ଶେଷ ହେଲା ପରେ ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ପକ୍ଷରେ ଜଣାଇଲି । ସେ ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଦେଖିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶ କରି ପକ୍ଷ ଲେଖିଲେ । ମୁଁ ତାଙ୍କରେ ପାଣ୍ଡୁଲିପି ପଠାଇଲି । ପଡ଼ିସାର ସେ ତାହା ଫେରାଇ ଦେଇ ଲେଖିଲେ—“ଶୀଘ୍ର ଏହାକୁ କଟକର କୌଣସି ପ୍ରେସ୍‌ରେ ପରିପାଟୀ ରୂପେ ଛପାଇ ନେଉନ୍ତୁ, ଛପାଖର୍ଚ୍ଚ ମୁଁ ଦେବି ।” ଗୁଜାଙ୍କର ଏ ଆଦେଶ ପାଇ ମୋର ହୃଦୟ କୃତଜ୍ଞତାରେ ପୂରି ଉଠିଲା—ଉତ୍ସାହ, ଆନନ୍ଦ ଦ୍ଵିଗୁଣିତ ହୋଇ ଉଠିଲା । ଶୁଷ୍କ, ଶୂନ୍ୟଗର୍ଭ, ଶବ୍ଦସମ୍ଭାରମୟ କୃତଜ୍ଞତା ତାଙ୍କ ପୁତ୍ରର ଉପାଦାନ କୁହେ—ତାଙ୍କର ରଖ ମୁଁ ବହୁ ଜନ୍ମରେ ପରଶୋଧ କରି ପାଇବି ନାହିଁ । ସାହୃଦ୍ୟ ପ୍ରେସ୍‌ରେ ପୁସ୍ତକ ମୁଦ୍ରିତ ହେଲା । ଛପା ଖର୍ଚ୍ଚ ଛଅଶ ଛରଶ ଟଙ୍କା ଲାଗିଲା । ଗୁମାସ୍ତାଙ୍କର ବାବୁ ପୁସ୍ତକର କୁମ୍ପିକା ଲେଖିଲେ, ତାହା ପୁସ୍ତକାଳୟରେ ସଂଯୋଜିତ ହୋଇଅଛି । ସେହି ବର୍ଷ ବିଦମାଦତ୍ୟ ମାନ୍ଦ୍ରାଜ ପ୍ରେସିଡେନ୍‌ସିର ବି. ଏ. କ୍ଲାସର ପାଠ୍ୟ ନିରୂପିତ ହେଲା । ଲୁଣ୍ଠିଗଡ଼ ଗୁଜା ଉପନ୍ୟାସ ଲେଖିବା ସକାଶ ବାରମ୍ବାର ପକ୍ଷରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନା ଦେଲେ । ତାଙ୍କ ବବର ଅନୁସାରେ ମୁଁ ଯୁଗଳ ମଠ ଉପନ୍ୟାସ ଲେଖିଲି । ତାହା ମୋର ପ୍ରଥମ ଉପନ୍ୟାସ । ସ୍ଵର୍ଗୀୟ ପାଟନା ଗୁଜା ସୂର୍ଯ୍ୟାସ୍ତକ ଦେବଙ୍କ ଅନୁକୂଳରେ ତାଙ୍କ ବଲାଙ୍ଗିର ପ୍ରେସ୍‌ରେ ଯୁଗଳ ମଠ ମୁଦ୍ରିତ ହେଲା । ତହିଁପରେ “ଅର୍ଜୁନାଳା” ମୁଦ୍ରିତ ଏବଂ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ଅର୍ଜୁନାଳା ରେଭେନ୍‌ସା ବାଳିକା ବିଦ୍ୟାଳୟର ଆଇ. ଏ. କ୍ଲାସର ପାଠ୍ୟ ନିର୍ବାଚିତ ହୋଇଥିଲା । ମୋର ଅନେକ ପୁସ୍ତକ ବିହାର ଓଡ଼ିଶାର ପାଠ୍ୟ, ପ୍ରାଇଭ୍ ଏବଂ ଲାଇବ୍ରେରୀ ପୁସ୍ତକ ରୂପେ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ମଞ୍ଜୁର ହେଲା । ସୁରଙ୍ଗୀ ଗୁଜାଙ୍କର କେତେଶଶ୍ଵ ପୁସ୍ତକ ବିହାର ଓଡ଼ିଶାର ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗର ତାଲିକାବଦ୍ଧତାକୁ ପଠାଇଥିଲା, ତାହା ପ୍ରାଇଭ୍ ଲାଇବ୍ରେରୀ ରୂପେ ମନୋନୀତ ହୋଇଅଛି । ଏକ ଗୁଡ଼ିଆଲୀର ଗୁଡ଼ି ପରି ସୁରଙ୍ଗୀଗୁଜା ଏବଂ ମୁଁ ପୁସ୍ତକ ଲେଖାରେ ଲାଗିଥାଉଁ । ଦିନଦିନକରି କଥା ସ୍ଵରଣ କଲେ ମନରେ ଦୁଃଖ ଜାତ ହୁଏ । ସେପରି ଉତ୍ସାହବାତା ଏବେ ବିରଳ ଲାଗିତ ହୁଅନ୍ତି ।

ପ୍ରତିଷ୍ଠା, ସମ୍ପତ୍ତି ବୁଦ୍ଧି ସଙ୍ଗରେ ଶତ୍ରୁ ବୁଦ୍ଧିର ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ମୁଖ । ଏ ସଂସାରରେ କାହାର ସଙ୍ଗରେ ଶତ୍ରୁତା ନ କଲେ ମଧ୍ୟ ଶତ୍ରୁର ଅଭାବ ହୁଏ ନାହିଁ । ଶତ୍ରୁ ବଳେ ବଳେ ଆସି ଲାଗିଯାଆନ୍ତି । କେହି ଗୁପ୍ତରେ ଶତ୍ରୁତା କରେ, କେହିବା ପ୍ରକାଶ୍ୟରେ କରେ । ପ୍ରକାଶ୍ୟ ଶତ୍ରୁଠାରୁ ଗୁପ୍ତଶତ୍ରୁ ଭୟଙ୍କର । ସେ ମୁହାଁ ଏବଂ ମାରାତ୍ମକ ପଡ଼ିଯାନ୍ତି । ଗୁପ୍ତଶତ୍ରୁ ଅନ୍ଧାରରେ ଥାଇ ଟେକା ଫିଙ୍ଗେ । ଆଉ ଏକ ଶ୍ରେଣୀର ଶତ୍ରୁ ଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ ଦ୍ଵିମୁଣ୍ଡିଆ ସାଥ । ଗୋଟାଏ ମୁହଁରେ ଛଦ୍ମଅମୃତ ବୋଲି ଥାଆନ୍ତି, ଆଉ ଗୋଟାଏ ମୁହଁରେ ଗର୍ବ ବିଷ ଉଦ୍‌ଗାର କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ସତ୍ତାକରେ ଧରା ପଡ଼ିଯାଆନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ଦୁର୍ଗତ ପ୍ରକୃତି ସେମାନଙ୍କୁ ଧରାଇ ଦିଏ । ଏହି ଦୁଃସାଧ୍ୟ ବ୍ୟାଧି ଶିଥିତ ସମାଜରେ ଅଧିକ ସଂକ୍ରମିତ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏକା ଆମ ଦେଶରେ କୁହେ—ସବୁ ଦେଶରେ ଏହି “ବିଷକୁମ୍ଭ ପୟୋମୁଖ” ଅଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଆମ ଦେଶ ପାଞ୍ଚ ପ୍ରାଇଭ୍ ପାଇବାର ଯୋଗ୍ୟ । ସତ୍ୟ, ସମ୍ମାନିତ ସମାଜରେ ଗୁଣଗ୍ରାସ୍ତ୍ର ଅଧିକ ଏବଂ ଦୋଷଦର୍ଶୀ ଈଶା, ମାତ୍ର ଆମ ସମାଜରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିପତ୍ତିତ, ଏ ଅପଦେବତାର ଅଭିଶାପ କେବେ କଟିଯିବ କେଜାଣି । ସଦ୍‌ବେଶ୍ୟମୁଖି ସରଳହୃଦୟରେ ଯେ ପ୍ରକୃତ ହୁଅନ୍ତି ବିଦ୍ୟୁତ୍ ଦେଖାଇଦିଏ, ସେ ପରମବନ୍ଧୁ ଏବଂ ବାସ୍ତବ ହୃଦୈର୍ଯ୍ୟୀ । ତାହା ପାଦରେ ଶିର ଭାଙ୍ଗିରେ ସ୍ଵତଃ ଅବନତ ହୁଏ । ଆଉ ଯେ ଘା ନଥିଲେବି ଦେହ ଫୋଡ଼ି ରକ୍ତ ଶୋଷଣ କରେ, ସେ ମାଛ ଜାଆଁଟ ପରି ଇନ୍ଦର ପ୍ରାଣୀ । ତାଙ୍କର ମାର୍ଜନୀ ଏଡ଼େ ଦୁର୍ଗନ୍ଧ ଯେ, ଭଲ ପଦାର୍ଥରେ ବାଜିଲେ ସୁବା ତାହା ଦୁର୍ଗନ୍ଧ ହୋଇଯାଏ । ଏହି ଶ୍ରେଣୀୟ ତଥାକଥିତ ସମାଜୋତ୍ତମ କେତେଜଣ

ବାହାର ମୋର ସାଲନ୍ଦୀ ପୁତ୍ରକର ସମାଲୋଚନା ସାପ୍ତାହିକ ଅଣ୍ଟା ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶ କଲେ । ସେ ଅଲଣା ସମାଲୋଚନା ବ୍ୟଙ୍ଗ, ବିଦ୍ରୁଷ, ପରିହାସ ଏବଂ ଅଜ୍ଞତାରେ ପୁଣି । ଜଣେ ପୁରୁଣା କାଳିଅ, ଅନୁସ୍ୱାର ସବସ୍ତ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ କେତେଜଣ ନବ୍ୟଶିକ୍ଷିତ ମିଶି ଏ ଘଟଣା ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ । ସମାଲୋଚନା ତଳେ ନାମ ନ ଦେଇ ସେମାନେ ନିଜର ନୈତିକ ସାହସର ଚୁକ୍ତାନ୍ତ ପରିଚୟ ଦେଇଥିଲେ । ସେଥିମଧ୍ୟରୁ କେତେଜଣ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଜୀବିତ, କେହିବା ଜୀବନ୍ତୁତ । ସେମାନଙ୍କୁ ପଦାରେ ପକାଇ ହଟିହଟା କରିବା ମୋର ପ୍ରକୃତ ବିରୁଦ୍ଧ, ସୁତରାଂ ସେମାନଙ୍କ କାର୍ତ୍ତିପୁତ୍ର ନାମ ପ୍ରକାଶ କଲି ନାହିଁ । ସମାଲୋଚନାରେ ମୁଦ୍ରାକନ ପ୍ରମାଦର ଚିତା ଅକ୍ତୁଣୀ ଭୁଲ, ସୁଅର ବୋହୂବା ଲୋକଙ୍କୁ ଆପତ ନ କହି ଗଉଡ଼ କହିବା ଭୁଲ ଏବଂ ବନସ୍ତ-ପୁଷ୍ପ କହିବା ଭୁଲ ଏହିପରି ହାସ୍ୟକର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଥିଲା । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ କେବଳ ଫୁଲ ନ ଫୁଟିବା ଗଛକୁ ବନସ୍ତ କହନ୍ତି, ମାତ୍ର ମେଦିନୀକୋଷର— “ବନସ୍ତଦ୍ୱର୍ମମାନ୍ଦେ, ବିନା ପୁଷ୍ପେ ଫଳ ଦ୍ରୁମଃ” ଅର୍ଥାତ୍ ବୃକ୍ଷମାନଙ୍କୁ ବନସ୍ତ ବୋଲାଯାଏ, ପୁଣି ବିନା ପୁଷ୍ପରେ ଫଳ ଧରିବା ବୃକ୍ଷକୁ ବି ବନସ୍ତ ବୋଲାଯାଏ—ଏକଥା ତାଙ୍କ ଗୁରୁ ଶିଖାର ନାହାନ୍ତି । ଗଞ୍ଜାମର ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ପଣ୍ଡିତ ଗଦାଧର ବିଦ୍ୟାଭୂଷଣ, ଉତ୍କଳର ମୌଳିକ କବି ବ୍ୟାସୋପମ ଫକୀର ମୋହନ ସେନାପତି ସେହି ସମାଲୋଚନାର ତାଙ୍କୁ ପ୍ରତିବାଦ ଉତ୍କଳ ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶ କଲେ । ଆହୁର ଅନେକ ନବୀନ ପ୍ରାଚୀନ ଲେଖକ ବାହାର ସମାଲୋଚକଙ୍କ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ଧୂକାର କଲେ । ଅନେକ ଦିନଯାଏ ବାଦ ପ୍ରତିବାଦ ଲାଗିଲା । ଶେଷରେ ସମାଲୋଚକମାନେ ଅପଦସ୍ତ ହୋଇ ମୁହଁଲୁଗୁ ଦେଲେ । ଆଶାର ସମାଦକ ଶଶୀବାବୁ ସବାଦପତ୍ରରେ ଲେଖିବା ସମ୍ବଳରେ ମୋର ଶିଷ୍ୟ ବୋଲି ନିଜେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି—ସେ ଉକ୍ତ ଅପଥା ସମାଲୋଚନାକୁ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ସେଥିର କାରଣ ଏହି ଯେ—ଆଶାର ଜନ୍ମ ସୁଦ୍ଧା ବିଦ୍ୟାରତ୍ନେ ତାହା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କେତେକ ଅପ୍ରିୟ ସତ୍ୟ କଥା କହି କଟାକ୍ଷପାତ କରିଥିଲେ । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନେ ମୋର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ବନ୍ଧୁ, ତାଙ୍କର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନାରେ ମୁଁ ସେ ପ୍ରବଳ ଲେଖିଛ ବୋଲି ଶଶୀବାବୁଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ । ସୁତରାଂ ପ୍ରତିଶୋଧ ନେବା ସକାଶ ସେ ସମାଲୋଚନା ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ଏହି ଭ୍ରମ ଶଶୀବାବୁ ପଛକୁ ବୁଝିପାର ଅନୁତପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ସମାଲୋଚକ ପଣ୍ଡିତ ଋଷାପାଣି ଦେବ ସୁରଙ୍ଗୀ ରାଜାଙ୍କ ଦ୍ୱାରସ୍ଥ ହୋଇଥିଲେ, ମାତ୍ର ରାଜଦର୍ଶନ ନ ପାଇ ଶୂନ୍ୟ ହସ୍ତରେ ଫେରିଆଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଧାରଣା ଯେ, ମୁଁ ରାଜାଙ୍କୁ କହି ତାଙ୍କ ଦକ୍ଷିଣା ପ୍ରାପ୍ତିରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ଘଟାଇଲି । ଏହି ହେତୁ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଦେବ ମସ୍ତିଷ୍କ ପ୍ରତିଶୋଧପରାମୁଖ ହୋଇ ଉଠିଲା । ଆଉ କେତେଜଣଙ୍କର କି କ୍ଷତି ମୁଁ କରିଥିଲି, ତାହା ଭାବି ଅବଧି କିଛି ମୁଲ ପାଇନାହିଁ । ଗଛପଥରେ ଏହିପରି ବାଧା ବଜ୍ରର ଆଘାତ ମୁଁ ଅନେକ ଥର ସହୁଅଛି । କେତେ ଥର ପଡ଼ିଛି, କେତେ ଥର ହାଡ଼ିଝୁଡ଼ି ହୋଇ ଉଠିଛି, ତାହାର ଠିକ୍ ହୋଇବା କହି ପାରିବି ନାହିଁ । ଅନେକ ବାଧା, ବିପଦର ପ୍ରସ୍ତର—ପ୍ରାଚୀର ଲଘନ କରିବାକୁ ବି ହୋଇଅଛି । ସେ ସବୁ ଯଥାସ୍ଥାନରେ ଲିଖିତ ହେବ । ମନ୍ତ୍ରଷ୍ଟ୍ର କଚଡ଼ା ନ ଖାଇଲେ ଟାଣ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେତେ କଚଡ଼ା ଖାଏ, ସେ ତେତେ ଟାଣ ହୁଏ । ବାଧାବିଘ୍ନକୁ ଭରିଲେ ସଫାରରେ ଅଗ୍ରସର ହେବା ଦୁରୁହ ହୁଏ । ଅପକ୍ଷପଦକୁ ନ ଭରି ତାହା ଆଗରେ ବାର ତେଜରେ ଛାଡ଼ି ପଡ଼ାଇ ଦେବାକୁ ହେବ । ଶିଶୁ ଗୁଲି ଶିଖିବା ବେଳେ ବାରମ୍ବାର କରୁଡ଼ି ମଡ଼େ । ଏହିପରି ପଡ଼ି ପଡ଼ି ତାହାର ଗୋଡ଼, ବକାଳ ଶିଳ୍ପ ହୁଏ, ତତ୍ତ୍ୱ ସେ ଅବଲୀଳା କ୍ରମେ ଗୁଲିପାରେ । ସାଧନାର ପଥ ତାହା କଣ୍ଠକିତ, ତାହା ଦେଖି ଭରରେ ଥରିଲେ ତଳିବ ନାହିଁ—ସେହି କଣ୍ଠକରେ ଯତନପତ ହେବାକୁ ହେବ—ଦେହରୁ ରକ୍ତ ସଂସାରବାକୁ ହେବ, ପୁଣି ସେ ବ୍ୟଥା ସହିବାକୁ ହେବ, ତେବେ ଯାଇ ବାଟତଳ ସହଜ ହୋଇ ଆସିବ ।

ବଡ଼ଖେମଣ୍ଡି ରାଜାଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଦୁମାରଙ୍କର ବିଯୋଗ ଘଟିଲା । ସୁରଙ୍ଗୀ ରାଜା ସମବେଦନା ପ୍ରକାଶ କରି ସୁରଙ୍ଗୀ ଯାଇ ପୁନଶ୍ଚୋକାବୁଳ ରାଜାଙ୍କୁ ସାନ୍ତୁନା ଦେଇ ଅସିଲେ । ସେହି କୃତଜ୍ଞତାର ନିଦର୍ଶନ ସ୍ବରୂପ ବଡ଼ଖେମଣ୍ଡିର ରାଜା କେତେ ମାସ ପରେ ଇଚ୍ଛାପୁର ଅସିଲେ । ତେତିକିରେ ତୃପ୍ତ ନ ହୋଇ ସୁରଙ୍ଗୀ ରାଜା କାର୍ତ୍ତିବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଖଣ୍ଡେ କ୍ଷୁଦ୍ର ପୁସ୍ତକ ଗ୍ରହଣ ଉପହାର ଦେଲେ । ପ୍ରତିପଦର ଶେଷ ଧାଡ଼ିରେ ଥିଲା “ସାବାସ୍ ସୁରଙ୍ଗୀ ରାଜା ସାବାସ୍ ସାବାସ୍” ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ସେହି ଉପହାର ପୁସ୍ତକ ଘେନି ଇଚ୍ଛାପୁର ଅସିଲେ । ଗାରବା ସକାଶ ନିପତି ଗାୟକରତ୍ନ ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଅସିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କୁ ଉପହାସ ସମ୍ମାନ ସହ ବିଦାୟ କରାହେଲା । ବଡ଼ଖେମଣ୍ଡିର ଉପହାର ପାଇ ସୁରଙ୍ଗୀଙ୍କର ପ୍ରଭୁପଦାର ଦେବା ଉଚିତ । ସୁରଙ୍ଗୀରାଜା ଅନେକ ସଙ୍ଗୀତ ରଚନା କରିଥିଲେ । ସେଗୁଡ଼ିକ ଏବଂ କରି ସେଥିରେ ପାରଳାଖେମଣ୍ଡିର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗାୟକ ମାଗତା ପାତ୍ରୀଙ୍କ ସ୍ବର ସାଧନା ଯୋଗ କରି “ସଙ୍ଗୀତ ସବସ୍ତ୍ର” ନାମରେ ପୁସ୍ତକ ଗ୍ରହଣ ହେଲା । ମୁଁ ସେହି ପୁସ୍ତକ ନେଇ ବଡ଼ଖେମଣ୍ଡି ଗଲି । ମୋ ସଙ୍ଗରେ ମାଗତା ପାତ୍ରୀ ଏବଂ ରାଜଦତ୍ତ ପୁଷ୍ପାସୀ, ଗୁରୁ ଗଲେ । ରାଜାଙ୍କ ଆଗରେ ପାତ୍ରୀ ସଙ୍ଗୀତ ଗାନ କଲେ । ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କୁ ଯେଉଁପରି ସମ୍ମାନ ଦିଆ ଯାଇଥିଲା, ମୋତେ ବଡ଼ଖେମଣ୍ଡିରୁ ସେହିପରି ସମ୍ମାନ ମିଳିଲା । ଉଧାରକୁ ବଦଳ, ଟିକିଏ ଉଣାଅଧିକ ହେଲେ ତଳିବ ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ଗାୟକରତ୍ନ, ପୁଷ୍ପାସୀ ଗୁରୁରୁ ଯେଉଁପରି ସୁରସ୍ବାର ମିଳିଥିଲା, ମାଗତା ପାତ୍ରୀ ଏବଂ ମୋ ସଙ୍ଗରେ ଯାଇଥିବା ପୁଷ୍ପାସୀ ଗୁରୁରୁ ଠିକ୍ ସେହିପରି ସୁରସ୍ବାର ମିଳିଲା । ରାଜହାସରେ ସମ୍ମାନ ଗୁଡ଼ାକ ନିକ୍ତରେ ତଉଲ ହୁଏ; ଟିକିଏ ଉଣା ଅଧିକ ହେଲେ ବେଦ ଅଶୁଦ୍ଧ ହୋଇଯାଏ । ଯେଉଁ ରଙ୍ଗର ଲୁଗା ବେଗୁର ଅସିଥିବ, ଠିକ୍ ସେହି ରଙ୍ଗର ଲୁଗା ପ୍ରତିବେଗୁର ଯିବ—ସେଥିର ଅଡ଼ବାକ ହେବ ନାହିଁ । ନ ହେଲେ ମାନହାନି ଘଟିବ । କଥାକଥାକେ ମାନହାନି ହୁଏ । ସୁରଙ୍ଗୀ ଖଲିକୋଟର ନିକଟବନ୍ଧୁ ସମ୍ପର୍କ, ସୁରଙ୍ଗୀର ରାଣୀ ଖଲିକୋଟ ରାଜା ହରିହର ମର୍ଦ୍ଦରାଜଙ୍କର ଭଉଣୀ । ଚିଠିପତ୍ର ଲେଖାରେ ରାଜାଙ୍କ ନାମ ସୁଦ୍ଧାରେ ତିନୋଟି ଶ୍ରୀ ବସାଇବାକୁ ହୁଏ । ଖଲିକୋଟ ରାଜା ଥରେ ସୁରଙ୍ଗୀ ରାଜାଙ୍କୁ ଚିଠି ଲେଖିଥିଲେ, ଭୁଲକ୍ରମେ ସେଥିରେ ଗୋଟାଏ ଶ୍ରୀ ଛଡ଼ି ହୋଇ ଯାଇଥିଲା । ଏତିକିରେ ବିଷମ ମନାନ୍ତର ଘଟିଲା, ସେ ଦାୟିତ୍ବ ମନାନ୍ତର ଆଉ ତୁଟିଲା ନାହିଁ—ସେଥିପାଇଁ ବଳପ୍ରଣ ଛଡ଼ିଗଲା । ବେଗୁର ଅଗୁର ବନ୍ଦ ହୋଇଗଲା । ଗୋଟିଏ ଶ୍ରୀ ର ଏତେ ଶକ୍ତି । ଦୁଃଖର ବିଷୟ ଅଧୁନକ ଶିକ୍ଷିତ ରାଜପୁରୁଷମାନେ ସୁଦ୍ଧା ସେହି ପ୍ରାଚୀନ ବୁଦ୍ଧିର ଛଡ଼ି ପାରୁ ନାହାନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ କେହି କେହି ତାହା ଛଡ଼ି ଅଦର୍ଶ ଦେଖାଉଅଛନ୍ତି—ଏହା ଶୁଦ୍ଧ ଲକ୍ଷଣ ।

ଏହି ସମୟରେ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଗୋଟାଏ ଲଢ଼େଇ ପାଲଟି ଯାଇ ଯାଏ । କେତେ ଗାଆଣ, ଶ୍ରୀ ଗାଆଣ, ଉପଗାଆଣ, ଅପଗାଆଣ, ଅନ୍ତଗାଆଣ ଦୁଇ ଦିନରେ ବଦଳୁ ହୋଇ ପାଇଗାଇବାରେ ପ୍ରମତ୍ତ ଆଅନ୍ତି । ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ, ବିକଳ ସୁଗରେ ଭଞ୍ଜଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ରାଧାନାଥଙ୍କୁ ଯୋଡ଼ି ଯେଉଁପରି ଅଭିନୟ କରାହୋଇଥିଲା, ସେହିପରି ରାଧାନାଥ, ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ମୋତେ ଏବଂ ମୋର କ୍ୟୋଷ୍ଠହାତ ଭୁଲ୍ଲ କରି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କୁ ଲଗାଇ ଆଉ ଗୋଟାଏ ଅଭିନୟ ହେଲା । ପାଇର ଆଖ୍ୟାନ ଭାଗ ଏହି ଯେ—ବହୁଗୁଡ଼ିକାତ ରାଜଦୁମାରଙ୍କର ସ୍ବପ୍ନାତ ଶିକ୍ଷକ ପଣ୍ଡିତ ସୋମନାଥ କାବ୍ୟଗାର୍ଥ ଗଞ୍ଜାମ ଗୁଣଦର୍ପଣରେ ଗୋଟାଏ ପ୍ରସ୍ତାବ କଲେ । ପ୍ରସ୍ତାବର ମର୍ମ ଏହି ଯେ—ରାଧାନାଥ ଏବଂ ମଧୁସୂଦନ ସାହିତ୍ୟର ନେତା ଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେମାନେ ଭଦ୍ର ଲୋକରେ ନାହାନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଅସନରେ ଅମ ଦୁଇକଣ୍ଠକୁ ନିଅଯାଇ । ପଣ୍ଡିତ ଗାଳମଣି ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ ଏ ପ୍ରସ୍ତାବ ସମର୍ଥନ କଲେ—କେହି କେହି ଅନୁମୋଦନ

କଲେ । ଏଥିରେ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରବାଣ ସମ୍ପାଦକ ବିଚଳିତ ହୋଇ ତାଙ୍କ ସ୍ୱଭାବ ସ୍ୱଳ୍ପ ପ୍ରକଳ ବ୍ୟଙ୍ଗ ବିଦ୍ରୁପ ଭାଷାରେ ପ୍ରତିବାଦ କଲେ । ଆଉ କେତେ ଜଣ ବି ସୁଯୋଗ ପାଇ ଛଦ୍ମବେଶରେ ବାହାରି ପଡ଼ିଲେ । ଦଳେ ଆସନ ଦେବାକୁ ଲଢ଼ୁକ, ଆଉ ଦଳେ ତାହା କାଢ଼ିନେବାକୁ ଉଦ୍ୟତ । ଦୁହେଁ ଟଣାଟଣି ଲାଗିଲେ, ଆମେ ଦୁହେଁ ମଝିରେ ପଡ଼ି ନିଷ୍ପେଷିତ ହୋଇ ଛଟପଟ ହେଉଥାଉଁ । ଉଭୟ ଦଳର ଭ୍ରାନ୍ତ ଦେଖି ହସ ବି ମାଡ଼ୁଥାଏ । ଏ ସଂସାରରେ କାହାର ଆସନରେ କେହି ବସେ ନାହିଁ—ସମସ୍ତେ ନିଜର ଆସନ ନିଜେ ଢିଆ କର ନିଅନ୍ତି । ବିଦ୍ୟା, ବୁଦ୍ଧି, ଜ୍ଞାନ, ପ୍ରତିଭାର ଅନୁଶୀଳନ ଦ୍ୱାରା ଲୋକେ ନିଜର ଆସନ ନିଜେ ଗଢ଼ନ୍ତି । ଯାହାର ଶକ୍ତିର ସ୍ତରଣ ଯେତେ ସେ ସେହି ପରିମାଣରେ ଉପରକୁ ଉଠେ । ସେଥିପାଇଁ ଲୌକିକ ପ୍ରସ୍ତାବ, ସମର୍ଥନ, ବିମର୍ଥନ ଲୋଡ଼ାହୁଏ ନାହିଁ । ପୁଣି ସାହିତ୍ୟସେବା ଗୁଣିଶାନ୍ତ ଦୁହେଁ ଯେ, ଜଣେ ଗୁଣିଶାନ୍ତ ଛଡ଼ିଲେ ତାହା ସ୍ଥାନରେ ଆଉ ଜଣେ ମନୋନୀତ ହେବ । କିମ୍ବା ଗଙ୍ଗା ଗୋବିନ୍ଦ ସିଂହଙ୍କ ମାତୃଶ୍ରୀଙ୍କର ବିପ୍ଳବ ଦାନ ପରି ସମ୍ପତ୍ତି ମିଳିବାର ଆଶା ବି ନାହିଁ । ଇତିହାସ ପାଠକମାନେ ଗଙ୍ଗାଗୋବିନ୍ଦଙ୍କ ବୃତ୍ତନ୍ତ ଜାଣିଥିବେ । ପ୍ରଥମ ଗଭର୍ଣ୍ଣର ଜେନେରାଲ ଲର୍ଡ଼ ଓପ୍ପାର୍ଲେନ୍ଦ ହେଷ୍ଟିଂସ୍ ସାହେବଙ୍କର ସେ ଦେବାନ ଥିଲେ । ମାତୃଶ୍ରୀଙ୍କରେ ସେ ଯେପରି ବିପ୍ଳବ ଦାନର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲେ, ସେ ଭଳି ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅଜଗାଏଁ ଭାରତରେ କେହି କରିନାହାନ୍ତି । ପୋଖରୀ ଖୋଳାହୋଇ ସେଥିରେ ଦିଅ ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଇ ଦାନ କରାଯାଇଥିଲା । ବଙ୍ଗଦେଶର ସମସ୍ତ ଜମିଦାରଙ୍କୁ ମହାପ୍ରସାଦ ଭୋଜନ ଦିଆଯାଇଥିଲା । ତେତେବେଳେ ରେଭ ବା ଉଡ଼ାକାହାଜର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ନ ଥିଲା, କାନ୍ଥିଠାରୁ ପୁରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗୋଡ଼ାଡ଼ାକ ବସାଇ ମହାପ୍ରସାଦ ଅଣାଯାଇଥିଲା । ଯାଉ ସେ କଥା । ସଂସାରର ଅତେଇ ଦିନର ବୁଣିଆଁ ପାଇଁ ପୁଣି ଆସନ ଦରକାର । ସେ କେତେ ଦିନ ରହିବ, ଆଉ ତାହାର ଆସନ ବା କେତେ ଦିନ ରହିବ ? ଆସନ ନେଇ କଅଣ ଅବା କରିବ, ସଙ୍ଗରେ ତ ନେଇଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ କିମ୍ବା ଆସନରେ ବସିଲେ ଭୋକ ଶୋଷ ହରିପିବ ନାହିଁ—ତେବେ ସେ ଆସନ କି ଲୋଡ଼ା ? ମୋର ଜଣେ ତେଲଙ୍ଗା ବନ୍ଧୁ ସର୍କାରରୁ ପଦ ପାଇଲେ, ସେଥିପାଇଁ ମୁଁ ଅନନ୍ଦ ପ୍ରକାଶ କଲି । ବକ୍ସି ହସି ହସି କହିଲେ—“ଭାଇ, ଟାଇଟେଲର ମୁଲ୍ କି ଆପଣ ରୁଟି ନାହାନ୍ତି ? ଆପଣ ମୋର ଟାଇଟେଲଟା ନେଇ ବଜାରରେ ବଜା ପକାଇ ବା ବିକି କର ଖଣ୍ଡେ ଖଲିପତ ଅଣିପାରିବେ କି ?” ଆସନର ମୁଲ୍ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି । ଆସନ ପ୍ରସ୍ତାବ ଯେଉଁପରି ଅସଙ୍ଗତ, ସେଥିପାଇଁ କଲକରି ପ୍ରତିବାଦ କରିବା ତତ୍ତ୍ୱବିଜ୍ଞାନ ନିବୋଧତା । କିନ୍ତୁ ଯୋଦ୍ଧାର ବିଷୟ, ଜଣାଶୁଣା ଶିକ୍ଷିତ ଲୋକ ବି ସମୟ ବିଶେଷରେ ଏହି ଦୋଷରେ ଦୁଷ୍ଟ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତି ।

ସାହିତ୍ୟର ବ୍ୟଙ୍ଗ ବିଦ୍ରୁପ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନକୁ ବାଧୁଲା, ସେ ସ୍ୱଭାବତଃ ଛଳିଶୋର, ସୁତରାଂ ନିଜେ ଲେଖି ଓ ବନ୍ଧୁବାନ୍ଧବ ଏବଂ ବିଶିଷ୍ଟବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଲେଖାର ଆନ୍ଦୋଳନକୁ ପ୍ରାରମ୍ଭ କରି ଆଣିଲେ । ପ୍ରତିବାଦ, ପ୍ରତିବାଦର ପ୍ରତିବାଦ ଏବଂ ତାହାର ପ୍ରତିବାଦ ଖବ୍ କୋରରେ ଗୁଲିଲା । “ଉତ୍କଳ ସେବକ” “ଗଙ୍ଗାମଗ୍ନଦର୍ପଣ” ଏବଂ “ଓଡ଼ିଆ ନବସମ୍ପାଦ” ପ୍ରାୟ ଏହି ବିଷୟରେ ପୁଣି ହେବାକୁ ଲାଗିଲେ । କେତେ ଅସୁଖିଣ୍ଣ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ହେଲା । ଆମେ ଦୁହେଁ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷରେ ଶତବିଷତ ହେଲୁଁ, ଯୁଗିଆଡ଼ୁ ବାଣ ଆସି ଦେହରେ ଟପ୍‌ଟାପ୍ ଭୁବୁଥାଏ, ଅମ୍ବେମାନେ ତାହାକୁ ବଳିତାର ସ୍ନେହ ଯନ୍ତ୍ରଣା ଭାବି ଗାରବରେ ସହ୍ୟ କରୁଥାଉଁ । ଫକୀରମୋହନ ସେନାପତି କାରମ୍ଭାର ପଥ ଲେଖି ଉପସ୍ଥିତ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଗାରବ ରହିବା ସକାଶ ମୋତେ ଉପଦେଶ ଦେଉଥାନ୍ତି । ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କୁ ବି ସେହିପରି ପଥ ଲେଖୁଥାନ୍ତି । ଅରେ ମୋତେ

ଲେଖିଲେ—“ତୁମ୍ଭର ଏଥିରେ କଥା କହିବାର ଦର୍ଦ୍ଦର ନାହିଁ । ଶିଖିଲ ଉତ୍କଳରେ କିଏ କେଉଁଠି ଥାଇ କଅଣ କହୁଛି, ତୁମ୍ଭେ କାହା ମୁହଁରେ ଯାଇ ହାତ ଦେବ । ତୁମ୍ଭେ ତ ସେଥିପାଇଁ କାହାକୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତାଇ ନାହିଁ, ତେବେ ତୁମ୍ଭର ବାକ୍ୟବ୍ୟୟ କରିବା ଅକାରଣ । ତୁମ୍ଭେ ନୀରବ ରହ ତୁମ୍ଭର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କରିଯାଅ, ସେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଲକ୍ଷ୍ୟ ବା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ରନୋହିଁ ।” ତାଙ୍କର ଏ ମହାଜନ ବାକ୍ୟ ମୁଁ ଅନ୍ୟଥା କର ନାହିଁ ।

ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କୁ ନିବୃତ୍ତ ହେବା ପାଇଁ ଅନୁନୟ ସହ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲି । ସେ ହସି ହସି କହିଲେ—“ତୁମ୍ଭର ଏ ନୈତିକ ଦୃଷ୍ଟିକା କାହିଁକି ? ମୁଁ ଯାହା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବୋଲି ଭାବ କରୁଛି, ତାହା କରୁଛି—ତୁମ୍ଭର ସେଥିରେ ବାଧା ଦେବାର ଅଧିକାର ନାହିଁ ।” ବିଦ୍ୟାରତ୍ନେ ଖାଇ ପଡ଼ିକାରେ ପ୍ରକେତେଣି ଯାନ୍ତି ହେଲେ ନାହିଁ, ନିଜର ମତ ଦୃଢ଼ କରିବା ସକାଶ ପ୍ରାବୁଦ୍ଧ ଉତ୍କଳର ତତ୍କାଳୀନ ସାହିତ୍ୟିକ, ଶିକ୍ଷକ ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ଲେଖି ତାଙ୍କର ମତ ଅଣାଇଁ ପଡ଼ିକାରେ ପ୍ରକାଶ କରୁଥାଆନ୍ତି । ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ମହାରଣାଙ୍କ ମତ ପଡ଼ି ଗୋଟାଏ ରହସ୍ୟ ଲାଗିଲା । ସେ ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କ ନିକଟରୁ ନିଜର ମତଲେଖି ଶେଷକୁ ଲେଖିଥିଲେ—“ଅଗଣ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ପାଦକ ତଥା କୈବର୍ତ୍ତି ସୁଦର୍ଶ ସୁଲଭ ପ୍ରତିବାଦ ପରିହାର କରିବେ ।” ଏଥିରେ ଚଣ୍ଡିନୀଥ ବାବୁ ବିବ୍ରତ ହୋଇ ତାଙ୍କୁ କେଉଁଠି ବୁଝାଗଲା ବୋଲି ଅଭିମାନ ପ୍ରକାଶ କଲେ । ଏ ଅନ୍ଦୋଳନରେ ଗଣ୍ଡାପର ଦୁଇ ଭିଜିଣ ସାହିତ୍ୟବିଜ୍ଞ ବଳା ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କର ପୁଷ୍ପପୋଷକ ଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରଦତ୍ତ ଅର୍ଥ ସାହାଯ୍ୟରେ କାର୍ଯ୍ୟ ଚଳୁଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଚଣ୍ଡିନୀଥ ବାବୁଙ୍କର ମତ ପଡ଼ିକାରେ ବାହାରିଲା । ଫକୀରମୋହନ ବାବୁ, ରାମଶଙ୍କର ବାବୁ, ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ବାବୁ, ମଧୁସୂଦନ ଦାଶ, ମଦାଣିକ ବାବୁଙ୍କ ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ, ରାୟ ବାହାଦୁର ସୁଦାମ ଚରଣ ନାୟକ, ଗଦାଧର ବିଦ୍ୟାରୂପଣ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟିକ ଏବଂ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ମତ କମାନ୍ଦୁଥିବା ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ତହିଁପରେ ଅନ୍ଦୋଳନ ଧୀରେ ଧୀରେ ଶିଥିଳ ହୋଇ ଆସି କେତେ ମାସ ପରେ ମିଳେଇ ଗଲା । ଅମେ ଦୁହେଁ ଶାନ୍ତର ନିଃଶ୍ୱାସ ଛଡ଼ି ହାତ ମଧୁସୂଦନ ଡାକି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେଲୁ । ଗତପଥରେ ଏହିପରି କେତେ ଗ୍ରହଣକୁ ଭେଗ କରିବାକୁ ହୋଇଅଛି । ସମୟ ସମୟରେ କାନ୍ଦିବାକୁ ହୋଇଅଛି—ହସିବାକୁ ବି ହୋଇଅଛି । ଏହି ହସ କାନ୍ଦ ମଧ୍ୟରେ ତୌଷ୍ଠି କର୍ଷି କଟିଗଲା । ହସ କାନ୍ଦ ଘେନି ସଂସାର । କାନ୍ଦିବା ନ ଥିଲେ ହସିବାର ସୁଖ ଥାଆନ୍ତା ନାହିଁ । ସେହିପରି ହସିବା ନ ଥିଲେ କାନ୍ଦିବା ମଧ୍ୟ ଥାଆନ୍ତା ନାହିଁ । ଜୀବନର ପ୍ରଥମରେ ହସ, ଶେଷରେ କାନ୍ଦଣା ଲାଗି ରହୁଅଛି । ପ୍ରଥମେ ଜନ୍ମ ହେବା ବେଳେ ହସ, ଶେଷରେ ମରାବେଳେ କାନ୍ଦଣା । ଏହା ଜଗତର ଧାର । ମାତ୍ର ପ୍ରକୃତ ଭାବରେ ବୁଝିଲେ ସେ ହସରେ ସୁଖ ନାହିଁ, କି କାନ୍ଦଣାରେ ଦୁଃଖ ନାହିଁ—ଦୁହେଁ ସମାନ । ଏରୂପ ଭାବ ମନରେ ଜାତ ହୁଏ ସତ୍ୟ, ମାତ୍ର ତାହା କ୍ଷଣକେ ମିଳେଇ ଯାଏ—ଏହା ହିଁ ବୈଦିକମୟ ସଂସାରର ବିଚିତ୍ରତା ।

